

चक्रदत्तः ।

(चिकित्सासंग्रहग्रन्थः)

श्रीचक्रपाणिना विरचितः ।

श्रीशिवदाससेनविरचितया

तत्त्वचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतः ।

पण्डितकुलपति बि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

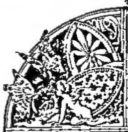
कलिकातामहानगर्य्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितः ।

ई १८१४ ।

 मूल्यं चतुर्मुद्रार्घं ।

Jibananda vidyasagara B.A.

श्रीजीवानन्द विद्यासागर

श्रीजीवानन्द विद्यासागर

चक्रदत्तः ।

(चिकित्सासंग्रहग्रन्थः)

श्रीचक्रपाणिना विरचितः ।

श्रीशिवदाससेनविरचितया

तत्त्वचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतः ।

पण्डितकुलपति बि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितः ।

ई १९१४

 चतुर्मुद्रार्घं ।

चक्रदत्तः ।

(चिकित्सासंग्रहग्रन्थः)

श्रीचक्रपाणिना विरचितः ।

श्रीशिवदाससेनविरचितया

तत्त्वचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतः ।

पण्डितकुलपति बि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितः ।

ई १८१४

 चतुर्द्दार्धं ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न।

प्राप्तिस्थान—२न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, कलिकाता।
ह्यारिसन रोड—पोष्ट अफिस।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी।
२ न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, कलिकाता।

सूचीपत्रम् ।

ज्वरचिकित्सा ।

(Fever.)

उन्मादचिकित्सा।
(Insanity.)

अपस्मारचिकित्सा।
(Epilepsy.)

वातव्याधिचिकित्सा।
(Nervous diseases.)

✓ श्लीपदचिकित्सा ।
(Elephantiasis.)

विद्रधिचिकित्सा ।
(Deep-seated Abscess.)

व्रणशोथचिकित्सा ।
(Boils, Inflammation of wound.)

नाडीव्रणचिकित्सा ।
(Sinus, Fistula.)

भगन्दरचिकित्सा ।
(Fistula in Ano.)

उपदंशचिकित्सा ।
(Syphilis, soft Chancre.)

शूकदोषचिकित्सा ।
(On the disease of the penis, arising from the application of the poisonous insects to promote its growth.)

भग्नचिकित्सा ।
(Fracture.)

समाप्तम् ।

चक्रदत्तः ।

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमुपेयुषे ।
त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥
नानायुर्वेदविख्यात-सद्योगैश्चक्रपाणिना ।
क्रियते संग्रहो गूढ़-वाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥

यः समर्पद्वितीयो दधार धरणीधरम् ।
कलभस्कन्धं वन्दे तं देवं देवकौस्तुभम् ॥
तात, किमत्र भातीति य इष्टः इष्टपूर्वकम् ।
अभूत् स्कन्देऽपि सन्देहस्तं देवं शिवयोर्भजे ॥
टीका रत्नप्रभा चक्र-दत्तनिर्मितसंग्रहे ।
यद्यप्यास्ते तथाप्येष सङ्क्षेपाय मनोरमा ॥
विस्तरोक्तश्च सन्दिग्धं प्रतिबिम्बं च दुर्वचं ।
व्याख्यानाय निरस्य टीकेयं क्रियते मया ॥

विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिफलकं तत्प्रतिबन्धकविघ्नध्वंसजनकं वा समुचितमिष्टदेवतानमस्कारं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति, गुणत्रयेत्यादि।—गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोरूपम्, मूर्त्तित्रयं ब्रह्महरिहरस्वरूपम् ॥ १ ॥

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनमाह, नानेत्यादि।—सदिति निश्चफलम्। गूढवाक्यं गूढार्थं वचनम्, तद्बोधकं तदर्थप्रतिपादकं यद् वचनं तद्युतम्, यथा—नवज्वरे षडङ्गादिभेषजविधानं, तथा तत्रैव "न दद्यात् तत्र भेषजम्" इति भेषजनिषेधोऽपि, अतो विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन विरोधः स्यात्, अतस्तत्परिहारार्थं "*मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धः*" इत्यादि वचनं निबद्धमिति। सद्योगैश्च सह सद्योगानां वाच्य-वाचकलक्षणः सम्बन्धः, सद्योगा एवाभिधेयाः, अवान्तरप्रयोजनं चिकित्सितम्, मुख्यन्तु आरोग्यमिति ॥ २ ॥

समाप्तम् ।

चक्रदत्तः ।

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमुपेयुषे ।
त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥
नानायुर्वेदविख्यात-सद्योगैश्चक्रपाणिना ।
क्रियते संग्रहो गूढ-वाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥

यः समस्तदेहीयो दधार धरणीधरम् ।
कंसध्वंसकरं वन्दे तं देवं देवकीसुतम् ॥
तातः शिवदासेति यं दृष्ट्वा हृष्टपूर्वकम् ।
अभूत् स्कन्देऽपि सन्देहस्तं देवं शिवयोर्भजे ॥
टीका रत्नप्रभा चक्र-दत्तनिर्मितसंग्रहे ।
यद्यप्यास्ते तथाप्येष सङ्क्षेपाय समीयम ॥
विस्तीर्णाश्च सुविस्पष्ट प्रतिविस्पष्ट च दुर्बुधः ।
व्याख्यान्तरस्य निर्दिष्ट टीकेयं क्रियते मया ॥

विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिफलकं तत्प्रतिबन्धकविघ्नध्वंसफलकं वा स्वग्रहतमिष्टदेवतानमस्कारं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति, गुणत्रयेत्यादि ।—गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोरूपम्, मूर्त्तित्रयं ब्रह्मविष्णुहररूपम् ॥ १ ॥

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनमाह, नानेत्यादि ।—सदिति निष्फलम् । गूढवाक्यं गूढार्थं वचनम्, तद्बोधकं तदर्थप्रतिपादकं यद् वचनं तद्युक्तम्, यथा—नवज्वरे षडङ्गादिभेषजविधानं, तथा तत्रैव "न दद्यात् तत्र भेषजम्" इति भेषजनिषेधोऽपि, अतो विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन विरोधः स्यात्, अतस्तत्परिहारार्थं "सुखभेषजसम्बन्धो निषिद्ध" इत्यादि वचनं निबद्धमिति । सर्वत्रैव इह सद्योगानां वाच्य-वाचकलक्षणः सम्बन्धः, सद्योगा एवाभिधेयाः, कृतान्तरप्रयोजनं चिकित्सितम्, मुख्यन्तु आरोग्यमिति ॥ २ ॥

अथ ज्वर-चिकित्सा ।

रोगमादौ परीक्षेत तदनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ॥ १ ॥
नवज्वरे दिवास्वप्न-स्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।
क्रोधप्रवातव्यायाम-कषायांश्च विवर्ज्जयेत् ॥ ४ ॥
ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।
क्षयानिलभयक्रोध-कामशोकश्रमोद्भवात् ॥ ५ ॥

अथ चिकित्साक्रममाह, रोगमित्यादि ।—आदौ निदानपूर्व्वरूपादिभिः रोगं परीक्षेत । तदनन्तरं रोगपरीक्षानन्तरमौषधं परीक्षेत । ज्ञानपूर्व्वमिति कर्म्मदर्शनकलितज्ञानपूर्व्वम्, ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं शास्त्रं, तत्पूर्व्वकमिति वा ॥ १ ॥

अथ ज्वरस्य सर्व्वरोगप्रधानत्वात् प्रथमं तच्चिकित्सिते वक्तव्ये क्रममपि भिषक् निदानसेवनादक्रममिव भवतीति निदानपरिवर्ज्जनस्यैव गरीयस्त्वात् प्रथमं निदानपरिवर्ज्जनमेव चिकित्सितमाह, नवज्वर इत्यादि ।—यवान्नं गुर्व्वन्नं, लघ्वन्नस्य विधानात् । अत एवोक्तं हारीते—"गुर्व्वन्नभोजनञ्चापि विरुद्धं दोष-कोपनम्" इति । कषायांश्चेति—"न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते" इति चरकोक्तकषायरसात्, कषायशब्देनात्र कषायरसमात्रमुच्यते, न तु स्वरसादिः । अत एव सुश्रुतेऽपि—"कषायरसगुरुस्निग्धस्नानाभ्यङ्गान् नवज्वरे वर्ज्जयेत्" इत्युक्तम् । हरिचन्द्रेणापि "नात्र स्वरसादीनां निषेधः" इत्युक्तम् । तथा—"स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्व्वन्ति विषमज्वरम् । दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात् तरुणज्वरे" इति चरकवचने स्तम्भित्वादित्यत्र हेतुः कषायरसवर्ज्जनाभिप्रायेणैव सङ्गच्छते । उक्तं हि "कषायः स्तम्भनः शीतः" इति । स्तम्भयति येन सः स्तम्भनः । वाग्भटेऽप्युक्तं—"पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते । नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम् । कुरुतेऽरुचिहृल्लास-हिक्काऽऽध्मानादिकानपि" इति ॥ ४ ॥

"आमाशयसमुत्थानां पूर्व्वं लङ्घनमौषधम्" इत्युक्तम् ; ज्वरोऽप्यामाशयसमुत्थः, अतस्तत्र लङ्घनमुपदिशति, ज्वरे लङ्घनमित्यादि ।—यद्यपि लङ्घनतर्पणीये "चतुष्प्रकारा संशुद्धि" इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनमुक्तं, तथापि व्यायामप्रवातयोर्वर्ज्जनीयत्वेनैव

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥ ६ ॥
अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।

क्षमत्वात् संशोधनादीनामावस्थाविशेषनियतत्वात् पारिशेष्यादुपवास एव लङ्घनशब्देनोच्यते। अत एव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते। तेन ज्वरस्य पूर्वरूपे यद्घृतपानादिविधानं तस्य न निषेधः। वाग्भटेनापि "तासां प्रागूर्ध्वदेहाय परिशेषात्तु लङ्घनम्" इत्यनेन नवज्वरे वमनादिलङ्घनानिषेधात् परिशेषलङ्घनप्रतिविधं कुर्वता संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते। किं वा चरकेण निदानस्थाने "हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा" इति यदुक्तम्, तत् पूर्वरूपावस्थायाम्, अवस्थायान्तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण लघ्वशनमपि निषिध्यते इति ज्ञेयम्। ननु लङ्घनीये कफपित्तज्वरप्रशोधिष मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्त—"वामयेत्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रतिश्यायादुपाचरेत्" इति, इह तु लङ्घनमेवादावित्यतो विरोधः? नैवम्, तद्वमनप्रयोगस्यादौ प्राधान्यं, न तु ज्वरस्यादावित्यवगम्यते। किं वा आदावेव लङ्घनं कार्यमिति योज्यम्। तेन जीर्णज्वरे न लङ्घनं कार्यमिति बोधयति। उक्तं हि वाग्भटे—"मुक्तवातक्षयागन्तु-जीर्णज्वरिषु लङ्घनम्। नेष्यते तेष्वभिहितं शमनं यत्र कर्षणम्" इति। हारीतेन तु—"पित्तश्लेष्मविघातार्थं कुर्यादनशनादिकम्" इति यदुक्तं, तत् सामप्रधानादिदशाप्रायाभ्यायां ज्ञेयम्। क्षयशब्देन धातुक्षयजनितं ज्वरं किं वा राजयक्ष्मजनितं ज्वरं गृह्णाति। आगन्तुशब्देन निरामागन्तुग्रहणम्, उक्तं हि "मुक्तवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम्। नेष्यते" इति। किं वा क्षयानिलशब्देन धातुक्षयकुपितानिलग्रहणम्। यदुक्तं—"वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च" इति। यस्तु वायुर्मार्गावरणेन कुप्यति, स आवरकधर्मितया प्रायेण सामो भवति। तत्र लङ्घनं मात्रया कर्त्तव्यमेव। यदुक्तं "सामे वातेऽपि लङ्घनम्" इति। अनिलज्वरमभिधायापि कामादिज्वराभिधानम्, कामादिज्वरेषु कारणभूतवातसम्बन्धो भवति, तेन प्रथममपि वातसम्बन्धे कामादिज्वराणाम् अलङ्घनीयत्वोपदर्शनार्थम् ॥ ५ ॥

लङ्घनोपपत्त्यर्थं ज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह, आमाशयस्थ इत्यादि।—वाग्भटस्य। अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तस्मादिति लभ्यते ॥ ६ ॥

लङ्घनफलमाह, अनवस्थितेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अनवस्थितौ स्वस्थाने समाने

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षा-रुचिलाघवकारकम् ॥ ७ ॥
प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ ८ ॥
तत्तु मारुतक्षुत्तृष्णा-मुखशोषभ्रमान्विते ।
कार्य्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥ ९ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्य-शुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ १० ॥
पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥

मानवस्थितौ दोषाग्नी यस्य स तथा। काङ्क्षा अन्नप्रार्थना, रुचिः अभ्यवहार-पाटवम् ॥ ७ ॥

एतच्च लङ्घनं तथा कार्य्यं, यथा न बलहानिः स्यादित्याह, प्राणाविरोधिनेत्यादि ।— प्राणो बलं, विरोधस्तत्क्षय इहोच्यते। हेतुमाह, बलाधिष्ठानमित्यादि ।— अधिष्ठानमाश्रयः, अत्र बहुव्रीहिः। अत एवोक्तम्, "यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम्" इति। यदर्थः आरोग्यार्थः ॥ ८ ॥

अलङ्घनीयमाह, तत्त्वित्यादि ॥ ९ ॥

सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह, वातमूत्रेत्यादि ।—हृदयस्य शुद्धिः गौरवादि-राहित्यं, कण्ठस्य शुद्धिः कफलिप्तत्वादिविरहः, आस्यस्य शुद्धिः अविकृतरसत्वं, तन्द्रा निद्रावत् ग्लानिः, क्लमो दोषजा ग्लानिः। क्षुत्पिपासासहोदये इति—क्षुत्-पिपासयोर्युगपदुदय इत्यर्थः। वाग्भटेऽप्युक्तं "क्षुत्तृट्सहोदयः शुद्ध-हृदयोद्गारकण्ठता" इति। किन्तु—"सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम्। प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम्" इति सुश्रुतदर्शनात्, क्षुत्पिपासयोरसहोऽसह्यः उदय इति चक्रेण व्याख्यातम्; किन्तु न सहते इत्यसहः, पचाद्यजन्तः कर्त्तरि दृश्यते, तेन असहशब्दस्यानुक्तार्थकल्पने कष्टं स्यादिति। कृतमिति—सम्यक्कृतम्। अन्तरात्मनीति—अन्तरिन्द्रिये मनसीत्यर्थः ॥ १० ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्॥ ११॥
सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः॥ १२॥
कफप्रधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान्।
बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत्॥ १३॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे।
हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहञ्च कुरुते भृशम्॥ १४॥
तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योत्थे पैत्तिके चापि शीतलं तिक्तकैः शृतम्॥ १५॥

अतिलङ्घितलक्षणमाह, पर्वभेद इत्यादि।—अरुचिः, अन्नामपि बुभुक्षायाम् अन्नानभिनन्दनम्, श्रोत्रनेत्रयोर्विभ्रमः स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम्। सम्भ्रमोऽनवस्थितत्वं, भ्रान्तिरित्यर्थः। अभीक्ष्णमित्यतिशयेन। ऊर्द्ध्ववातः हिक्काश्वासकासशूलाद्यः, स पुनरुद्गारविशेषः, अतिलङ्घनेन वातकोपात्। स च पुनः वातकोपाद्भवति, यदुक्तम्—"अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च। करोति नित्यमुद्गारमूर्द्ध्ववातं स उच्यते॥" इति। तमः हृदि मोह इत्यर्थः॥ ११॥

ज्वरारम्भ एव वमनावस्थामाह, सद्य इत्यादि।—सन्तर्पणोत्थित इत्यत्र "आमे विलीयते" इति वाग्भटे पाठो दृश्यते॥ १२॥

तरुणावस्थाज्वरे अवस्थाविशेषे अविशेषेण वमनमाह, कफप्रधानानित्यादि।—चरकस्य। कफः प्रधानो येषां ते कफप्रधानाः। उत्क्लिष्टान् हृल्लासादिना बहिर्निर्गमनोन्मुखान्। काले यथोक्तामावस्थायां वम्यानामिति वमनयोग्यानां, तेन गर्भिण्यादिनिषेधः, यदुक्तं वमनानर्हवमनाधिकारे॥ १३॥

उक्तावस्थाव्यतिरेकेण वमने दोषमाह, अनुपस्थितेत्यादि।—चरकस्य। अनुपस्थितदोषाणाम् अनुत्क्लिष्टदोषाणामित्यर्थः॥ १४॥

लङ्घनकाले तृष्यतः जलमाह, तृष्यते इत्यादि।—चरकस्य। वातकफज्वर इति।—वातज्वरे कफज्वरे वातकफज्वरे च उष्णं सलिलमर्द्धशृतं देयम्। यदाह वहि-देम,—"क्वाथ्यमानन्तु यत् तोयं निष्फेनं निर्मलीकृतम्। अर्द्धावशिष्टं तदुष्णो-

दीपनं पाचनञ्चैव ज्वरघ्नमुभयञ्च तत् ।
स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदप्रदं शिवम् ॥ १६ ॥

षडङ्गपानीयम् ।

मुस्तपर्पटकोशीर-चन्दनोदीच्यनागरैः ।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १७ ॥
मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे ।
तोयपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तेन भेषजम् ॥ १८ ॥

दकमुष्णे ॥" मद्योत्थ इत्यादि।—मद्यस्य अत्युष्णवीर्यत्वादम्लत्वाच्च पित्तकर्तृत्वात् मद्यजन्यज्वरस्य पित्तजत्वेन परिग्रहे सिद्धेऽपि पुनस्तदभिधानम् अन्यस्मिन्नपि मद्योत्थ-रोगे तिक्तकघृतत्वमस्त्येव यौगिकत्वदोषमार्गमित्याहुः। तिक्तकैः घृतमिति वत्सनाथ-मुस्तादिभिस्तिक्तकैः घृतम्। ज्वरघ्नमुभयञ्च तदिति उभयमुष्णं, तथा तिक्तकघृतशीतञ्च। घृतं दीपनमपि न पाचनं, लङ्घनं पाचनमपि न दीपनमित्यतः पदद्वयोक्तिः। यद्यपि त्रिदोषजकफपित्तज्वरयोः पानीयं शीतं, तथापि सामान्येन विमानस्थाने यदुक्तं "किं तु खलु ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति" इत्यादिना, तत्प्रामाण्यादुष्णमेव जलं देयम्। वातपित्तज्वरेऽप्यर्धदाहकारके शीतमर्धशृतं जलं देयमित्यपि विमान एवात्यर्थ-पित्तोत्सन्ने इत्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

तिक्तकैः घृतमिति यदुक्तं तदाह, मुस्तेत्यादि।—चन्दनं रक्तचन्दनं; यदुक्तम् "उक्ते चन्दनशब्दे तु मन्यते रक्तचन्दनम्"। उदीच्यं वालकम्। अत्र तु शुण्ठी अतितीक्ष्णत्वादामदोषविकारकारणकज्वरहितत्वादिहिता। वाग्भटे तु पद्मकाष्ठं पठ्यते न तु शुण्ठी ॥ १७ ॥

ननु "ज्वरितं षडहेऽतीते" इत्यादिना, सप्ताहानन्तरमेवौषधदानं वक्ष्यति, अत्र तु सप्ताहाभ्यन्तर एव षडङ्गाद्यौषधविधानम्, अतः पूर्वापरवाक्यविरोध मित्याशङ्क्याह, मुख्यभेषजसम्बन्ध इत्यादि।—अन्नपानादिसंस्कारकतया यदौषधमुपयुज्यते तत् प्रधानं, तद्भिन्न पुनरप्रधानमिति। तेन प्रधानौषधस्यैव तरुणज्वरे निषेधः; नाप्रधानस्य षडङ्गादेः। उपयुज्यते इत्यनेन भक्षणविषय उपयोगो विवक्षितः, तेन स्वेदादीनामप्रधानत्वात् तरुणज्वरे न निषेधः। अष्टाङ्गाद्यवलेहोऽपि प्रधानत्वात् तरुणज्वरे देय एव। यतस्त्रिदोषजज्वरे तु सप्ताहाभ्यन्तर एव तस्य विधानं तदपवादरूपमेवेति उत्सर्गापवाद-रूपतया विधिनिषेधयोर्न विरोधः ॥ १८ ॥

यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि॥
अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ॥ १९॥
वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत्।
यथास्वौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः॥ २०॥
लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम्।

षडङ्गपानीयसाधनार्थं यथा यवागूसाधनस्य यवागूसाध्यपेयादेः साधनार्थञ्च नियतजलमानव्यवस्थापिका वृद्धवैद्यव्यवहारसिद्धां परिभाषामाह, यदप्सु इत्यादि।—शृतशीतं शृतशीतलजलनिमित्तं यत् षडङ्गादि द्रव्यं प्रयुज्यते, तत् कर्षमात्रम्। आदिशब्देन पेयादिसम्पादनार्थमनल्पकारकधान्यपिप्पलीपञ्चमूलीधान्यपञ्चकादिग्रहः। पेयादिसविधाविध्यादिग्रहणात् तु यूषरसादीनां ग्रहणम्। अत्र मध्यवीर्यस्यापि षडङ्गादेः कर्षो मन्दाग्निपुरुषविषयतया ज्ञेयः, मध्यवीर्यस्य हि द्रव्यस्यार्द्धपलप्रमाणमत्र व्यवस्थापनीयम्। प्रास्थिक इति द्रव्यद्विगुणाम्बुशरावचतुष्टये, "हेमन्त कुडवाद्यं" मध्यादिस्तुतिमानतः" इत्युक्ते। इयञ्च परिभाषा क्वाथसाध्यपेयायवागूविषयत्वेन वृद्धैः प्रायः समाद्रियते॥१९॥

वमनलङ्घनयोरनन्तरं यद्विधेयं तदाह, वमितमित्यादि।—चरकस्य। अत्रायं क्रमः कदाचिद्वमितं, कदाचिल्लङ्घितं, कदाचिच्च वमितलङ्घितम्। वमनानन्तरं हि यदि सम्यग्विरूक्षितो भवति, तदा तदहर्लङ्घनमपि क्रियते इत्यत उक्तं,—काले इत्यन्नदानयोग्यकाले। यथास्वौषधसिद्धा यवाग्वः षडङ्गे पिप्पलीनागरादि वाच्यं, तत्सिद्धाभिः। किं वा यस्मिन् ज्वरे यदुचितमौषधं पाचनं वाच्यं तत्सिद्धाभिः, उक्तं हि सुश्रुते "अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता" इति। यद्यत् यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः। मण्डपूर्वाभिरिति।—मण्डः पूर्वं प्रधानोऽङ्गतया यासां ताभिरित्यर्थः। एतेन पेयाया ग्रहणं, तस्या एव बहुद्रवत्वेन मण्डप्रधानत्वात्, विलेप्यास्तु निरासः, तस्या अल्पद्रवत्वेन मण्डप्रधानत्वाभावात्। अन्ये तु मण्डः पूर्वं प्रथमाभ्यवहार्यो यासां ता इत्यर्थः, तेन प्रथमं स्वच्छभागं खादित्वा ततो घनभागं खादेत् इत्याहुः॥२०॥

लाजपेयामित्यादि।—चरकस्य। अत्र लाजपेयामित्यादिना शृतशब्दः ज्वरापहाम्

पिबेज्ज्वरी ज्वरहरां क्षुद्वानल्पाग्निरर्दितः ॥ २१ ॥
पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत् ॥ २२ ॥
कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत् पेयां शृतां ज्वरी ।
मृद्वीकापिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ॥ २३ ॥
पञ्चमूल्या लघीयस्या गुर्व्या ताभ्यां सधान्यया ।
कणया यूषपेयादि साधनं स्याद्यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते वातकफे त्रिदोषे श्लेष्मपित्तजे ।
यवागूः स्यात् त्रिदोषघ्नी व्याघ्रीदुःस्पर्शगोक्षुरैः ॥ २४ ॥
कर्षार्द्धं वा कणाशुण्ठ्योः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।

इत्यनेन चरके दश यवाग्वोऽभिहिताः। तत्र पिप्पलीनागरैः शृतामित्यत्र द्वे भवतीति हरिचन्द्रः। अन्ये तु लाजपेयां सुखजरामित्येका, पिप्पलीनागरैः शृतामिति द्वितीयाम्, एवं शेषाभिः समेकादश पेया इति व्याचक्षते। किन्तु "प्राक् लाजपेयां सुजरां सशुण्ठीम्" इति वाग्भटदर्शनात् हरिचन्द्रपक्ष एव समीचीनः, यतोऽस्मिन् प्रकरणे तत्र लाजपेया नोच्यते ॥ २१ ॥

पेयामित्यादि।—चरकस्य। श्वदंष्ट्रा गोक्षुरं, मृद्वीका द्राक्षा, चित्रक रक्तचित्रकं भेदनत्वात्। पञ्चमूल्येत्यादि चत्वारो योगा चक्रपाणिनैव व्याख्याताः। यवागूः स्यादित्यादौ व्याघ्री कण्टकारी, दुःस्पर्शो दुरालभा ॥ २२—२४ ॥

कल्कसाध्ययवागूसाधनार्थं परिभाषामाह, कर्षार्द्धं वेत्यादि।—कर्षार्द्धं इति कर्षार्द्धं प्रत्येकम्। त्रिविधं हि भेषजद्रव्यं वीर्यभेदात्; तीक्ष्णवीर्यं यथा,—शुण्ठ्यादि, मध्यवीर्यं—चित्रकाग्निमन्थादि, मृदुवीर्यं—आमलकादि। तत्र कणाशुण्ठ्योरिति तीक्ष्णद्रव्योपलक्षणं, तेन तीक्ष्णद्रव्यमात्रस्यैव कर्षप्रमाणमिति ज्ञापितम्। कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति मृदुद्रव्योपलक्षणं, तेनान्यस्यापि मृदुवीर्यद्रव्यस्यामलकादेः पलं ग्राह्यमिति ज्ञापयति। एतेन तीक्ष्णमृदुद्रव्ययोः कर्षपलमानव्यवस्थया मध्यवीर्यस्य चित्राग्निमन्थादेरनुक्तमप्यर्द्धपलमानं सामर्थ्यादेव ज्ञेयम्। यत् पुनर्मध्यवीर्यस्य षडङ्गादेः कर्षप्रमाणमुक्तं, तन्मन्दानलपुरुषाभिप्रायेणेत्युक्तमेव। विनीयेति कल्कीकृत्य, प्रक्षिप्य इति वा। अपरामित्यत्राम्, अयत्तश्च कषायसाध्ययवागूमपेक्षा, तेन कल्कसाध्या-

विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम् ॥ २५ ॥
षडङ्गपरिभाषैव प्रायः पेयादिसम्मता ॥ २६ ॥
यवागूमुचिताद्भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत् ॥ २७ ॥
सिक्थकै रहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता।

मित्यर्थः। एवञ्च तीक्ष्णद्रव्यापेक्षया कर्षप्रमाणं, मृदुद्रव्यापेक्षया च पलप्रमाणं, मध्यवीर्यद्रव्यापेक्षया चार्द्धपलप्रमाणं द्रव्यं विनीय कल्कसाध्यां यवागूं वारिप्रस्थेन द्रव्यद्वैगुण्यात्कुडवचतुष्टयमानेन साधयेदिति योजना। ननु प्रबलाग्न्यादौ पुरुषे बहुयवाग्वादि विधेयं, तत् कथं वारिप्रस्थेन यवागूसाधनं भविष्यति? इत्याह, युक्त्येति।— एतेन यत्र उत्तमबलाग्नौ बहुयवागूर्विधेया, तत्र युक्त्या जलस्य प्रस्थद्वयं त्रयं वा इच्छानुरूपं दत्त्वा यवागूं साधयेत्, अल्पबलाग्नौ तु वारिप्रस्थेनेत्यर्थः। यवागूमिति पाठे—यूषादीनिति। तेन पेयासाधनीया यूषादयोऽपि साधनीया इति प्रतिपादितम् ॥ २५ ॥

अथ क्वाथसाध्ययवागूसाधनार्थं कथमिह परिभाषा नोक्ता? इत्यत आह, षडङ्गपरिभाषैव इत्यादि।— अन्ये तु—"क्वाथद्रव्याञ्जलिं शृतं श्रपयित्वा जलाढके। अर्द्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पयेत्" इत्येवं परिभाषान्तरविशेषमङ्गीकृत्य क्वाथसाध्ययवागूविषयत्वेनेत्याहुः। अस्यार्थः।—अञ्जलिः पलचतुष्टयं, श्रपयित्वा जलाढके द्रव्यद्वैगुण्यात् जलस्य षोडशशरावे। द्रव्यं तावद्द्विविधं—वीर्यप्रधानं रसप्रधानञ्च। तत्र आद्यं शिवगदस्थं, द्वितीयं पुनराहारद्रव्यं मांसादि। तत्र रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव अञ्जलिद्रव्यविधानमत्र ज्ञेयम्। तेन परिभाषेयं "सिद्धा यवागूर्निर्यूहे यवागूर्मण्डकी मता" इत्यादि यवागूविषया बोध्या। इन्दुः—"दशमूलं पलं द्रव्यं साधयित्वाढकेऽम्भसि। शिवलस्यातिसारः स्यात् कदाचिदपि वर्जयेत्।" इति, श्रीमत्कृष्णदत्तैव इन्दोरप्यवहारं निबन्धेन लिखितवान् ॥ २६ ॥

इदानीं यवाग्वर्थं क्रियमाणा तण्डुलसंख्या कियती? इत्यत आह, यवागूमित्यादि।— उचितादित्यभ्यस्तात्। चतुर्भागकृतामिति चतुर्थभागकृतां तदुचिततण्डुलापेक्षया ॥ २७ ॥

पेयादीनां लक्षणमाह, सिक्थकैरित्यादि।—अत्र द्रवसिक्थसमन्विता यवागूरिति यवाग्वाः सामान्यलक्षणम्। सा च त्रिविधा, पेया विलेपीभेदात्। तत्र यवाग्वा एवोपरितनभागो मण्डः, न तु पृथगस्य साधनं, आयुर्वेदशास्त्रे दर्शितत्वात्। अत्र

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा॥ २८॥
अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी तु चतुर्गुणे।
मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि॥ २९॥
पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम्।
तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्द्धनी॥ ३०॥

कश्चिन्मण्डगुणो मण्डोपयोगो वा सूच्यते सोऽप्यस्त्येव बोध्यः। ननु मण्डश्चतुर्दशगुणजलसाध्यः, यवागूश्च षड्गुणजलसाध्या इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति; तत् कथमुच्यते यवाग्वा उपरितनभागो मण्डः? नैवम्। तत्र यवागूशब्देन पेया विवक्षिता। तेन पेयायाः पृथगनभिधानं बोद्धव्यम्। द्रवसिक्थसमन्वितत्वमेव यवागूसामान्यलक्षणं, तेन चतुर्दशगुणजलसिद्धस्यापि मण्डस्य सिक्थसमन्वितावस्थायां यवागूत्वमेव, तेन सुष्ठूक्तं यवाग्वा उपरितनभागो मण्ड इति। पेया इति संज्ञावशात् बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च ज्ञेयम्। तेन सिक्थसमन्विता यवागूः पेयेति, पेयालक्षणे बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च लक्षणतया बोध्यम्। तथा विरलद्रवा बहुसिक्था च यवागूर्विलेपीति विलेपीलक्षणं बोध्यम्। तेन पेयाविलेप्यतिरेकेण पृथग्यवागूर्नास्तीत्याहुः। अत एव वाग्भटेऽपि यवागूगुणः पृथङ्नोक्तः। तदुक्तं—"मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम्। यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः॥" इति। तथा चरकेऽप्यन्नपानेऽध्याये मण्डपेयाविलेप्योदनानामेव गुणो दर्शितः; न पृथग्यवाग्वा इति। यत्तु द्रव्यगुणे माधवकरेण पेयाविलेपीगुणं पठित्वा लिखितं,—"तृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधनी। ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता।" इति, तत् सामान्यगुणाभिप्रायेण बोध्यं, सामान्यतोऽनुवादनम्। यत्तु प्रयोगरत्नाकरे—"चतुर्विधं भवेद्भक्तं कल्पनाभेदमात्रतः। तत्र भक्तं विलेपी च यवागूः पेयया सह।" इति; तत्र मण्ड एव पेयाशब्देन विवक्षितः; यतस्तत्रैव पेयाया चतुर्दशगुणजलमुक्तं, तत्रैव—"पञ्चगुणे जले भक्तं विलेपी च चतुर्गुणे। यवागूः षड्गुणे तोये चतुर्दशगुणे पेयाम्" इति॥ २८॥

यवागूपाकार्थं जलपरिमाणमाह, अन्नमित्यादि।—सूत्रगणस्थम्। यवागूरत्र पेया॥ २९॥

यवागूः कार्य्यं विशेषेण वर्णयन्नाह, पांशुधान इत्यादि। पांशुधाने पांशुस्थाने, अतिकर्दमं यथा स्यात् तथा, क्लेदयति क्लेदं जनयति॥ ३०॥

मदात्यये मद्यनित्ये क्षीणे पित्तकफाधिके।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे॥
तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रदेयं लाजशक्तुभिः।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम्॥
द्रवेणात्यालोडितास्ते स्युस्तर्पणं लाजशक्तवः॥ ११॥

मदात्यये इत्यादि।—चरकस्य। चरके एतद्वचनस्योपरि "घ्नन्ति मद्यसमुत्थितान्" इत्यस्ति, तेन मद्यकारणके ज्वरे यवागूर्न विधेयेव। तेन मदात्यये व्याधौ तथा मद्यनित्ये मद्ये योऽमद्यपैरुक्तोऽपि ज्वरः सोऽपि पेयानर्हः। तथा क्षीणे यो ज्वरः, तथा पित्तकफाधिको यो ज्वरः, तथा ऊर्द्ध्वरक्तपित्तिनो यो ज्वरः, तेषु सर्वेषु यवागूर्न हितेति। इह मदात्ययादीनां पेयानर्हत्वेन तेषु जातोऽपि ज्वरः पेयानर्हः। पित्तकफाधिक इत्यनेन पित्तकफरोगनिमित्तोऽत्र सति पेयाया अहितत्वं बोधयति। तेन कफजे ज्वरे, पित्तजे ज्वरे अनुद्धतदोषे पेया देया। उक्तं हि—"कफजेऽपि यदा क्षीणो भक्तनादिकफः। श्लेष्मा एव यवागूस्तत्र पित्तेऽप्येवं क्रमः" इति। अत एव चरके "पैत्तिके चाथ शीता मधुयुता विलेपीयवागूम्" इत्यनेन पित्तेऽपि यवागूरुक्ता। प्राग्भवे यथा हरितिरित्यादि हारीतवचनमपि अतिलङ्घनविषयं ज्ञेयम्। अन्ये तु निचितपित्तकफाधिके पुरुषे यवागूप्रतिषेधमाहुः। ऊर्द्ध्वगे कफपित्ते चेति पाठान्तरमनार्षं; पित्तकफाधिक इत्यनेनैव तदर्थस्य लाभात्। सुश्रुतेऽपि—"कफपित्तपरीतस्य कफोत्क्लिष्टशिरसः" इत्युक्तम्। अन्ये तु ऊर्द्ध्वग इति ऊर्द्ध्वरक्तपित्ते कफपित्ते चेति, कफयुक्तपित्ते पित्तस्थानगते कफे इत्यर्थः। उक्तं हि वाग्भटे—"मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे। क्षीणे तयोर्वाऽपि कफेऽप्युत्क्लिष्ट दाहतृड्र्दितापिनि। ऊर्द्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेया नेष्यन्ति तेषु तु॥" इति व्याख्याय कफपित्ते चेति पाठमुपपादयन्ति। यद्यपि चरके "ऊर्द्ध्वगे तर्पणं पूर्वम्" इति वचसा यवागूं बाधित्वा ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं विहितमेव, तथाप्यूर्द्ध्वरक्तपित्तिनो यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिक्रमः कार्यः स्यात्, तत्रेत्यादि।—ज्वरापहानि फलानि द्राक्षादाडिमादीनि, उक्तं हि—"द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैः सपरूषकैः। तर्पणार्थेषु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्॥" इति। तर्पणस्याद्रवत्वात्,—द्रवेणात्यालोडितास्ते स्युरित्यादि॥ ११॥

श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः।
मुद्गयूषौदनश्चापि देयः कफसमुद्भवे।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः॥ ३२॥
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः॥ ३३॥
मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः।
ह्रस्वमूलकयूषस्तु कफवातात्मके हितः॥
निम्बकुलकयूषस्तु हितः पित्तकफात्मके॥ ३४॥

श्रमेत्यादि।—नित्यमिति सर्वदा, नवे पुराणे च। रसो मांसरसः, तेनोपमिश्र ओदनः रसौदनः। एवं मुद्गयूषौदन इत्यत्रापि व्याख्येयम्। अयञ्च रसौदनः दीप्ताग्निं प्रति बोध्यः; उक्तं हि सुश्रुते—"क्षयमानत्रमलने ज्वरे वाताधिके तथा। दीप्ताग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम्॥" इति। मुद्गयूषोदनश्चापीति कफजे मुद्गयूषौदनो देयो यवाग्वा अहितत्वात्। स एवेति मुद्गयूषौदनः॥ ३२॥

रक्तशाल्यादय इत्यादि।—चरकस्य। चरके पुराणा इत्यत्र "शालयः" इति पठन्ति, तेन यवकादीनां निरास इत्याहुः। ये तु पुराणा इति पठन्ति, तन्मते यद्यपि "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतम्" इत्यनेन पुराणस्योपयोगो लब्धः, तथापि प्रमादादतिनवस्य तथातिपुरातनस्य च ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं पुराणा इत्युक्तम्॥ ३३॥

सम्प्रति द्वन्द्वजेष्वाहारविधिमाह, मुद्गामलकेत्यादि।—आमलकापेक्षया मुद्गस्य भूयसी मात्रा, आहारद्रव्यत्वात्। योगोऽयं यद्यपि सुश्रुतेन अन्नपानाध्याये कफपित्तज्वरहरत्वेन निर्दिष्टः, तथापीह वातपित्तज्वरेऽभिधानाद् वातपित्तज्वरहरत्वमपि वचनबलादेवाधारणीयम्। ह्रस्वमूलको बालमूलकः। अत्र शमीधान्यस्य यूषयोनित्वात् मुद्गाद्यपि बोध्यम्। एवं यत्र नास्ति तत्र सर्वत्र। किंवा व्यञ्जनपरो यूषः। निम्बकुलकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। निम्बस्य पत्रं, तथा कुलकस्य पटोलस्य च पत्रम्॥ ३४॥

मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान्।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कूलकं कारवेल्लकम्।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम्।
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥
ज्वरितो हितमश्नीयाद् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत्।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥ ३७ ॥

मुद्गानित्यादि।—सुबुतस्य। मुकुष्टको वनमुद्गः ॥ ३५ ॥

पटोलेत्यादि।—सुबुतस्य। वार्त्ताकु. वार्त्ताकुफलं, कूलकमपि पटोलफलं, कर्कोटक काकरोल इति ख्यातं, गोजिह्वा दार्वीशाकः ॥ ३६ ॥

इदानीं ज्वरितस्यारुच्यामपि हितभोजनं नियमयन्नाह, ज्वरित इत्यादि।—अस्या-रुचिरपि यदि भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाश्नीयादेव, इत्युभयत्रापि नियमः। यतो हिताहिते भोजनेऽविशेषेण भुजि-क्रिया विहितैव। "न हि सत्वाहितं भुज-मायुषे वा सुखाय वा" इत्यादिना हितमपि विहितम्, अत. सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति। विपक्षे दण्डमाह अन्नकाले क्षीयत्यादि।—यतोऽन्नकाले हितम् अभुञ्जानः पुरुषः क्षीयते म्रियते वा। अन्ये तु अरुचौ सत्याम् अहितभोजने इच्छा-भावात् अहितमेव नियमेन भोजयित्वा नर्जं प्रतिषिध्यान्यथा व्याचक्षते।—अस्य यदि अरुचिर्भवेत् तदा अहितमप्यश्नीयात्, कुतः ?—इत्याह, अन्नकाले क्षीयत्यादि, यतोऽभुञ्जा-नस्य धातुक्षयो मरणं वा स्यात् तस्मादहितमश्नीयादित्यर्थः। न चैवम्व्याख्याने गुर्वभिष्यन्दकाले चैत्यानुत्तरपन्थविरोधः स्यादिति वाच्यम्, यतस्तेनापि ग्रन्थेन अहितं न प्रतिषिध्यते, अन्यथा व्याख्यानात्। तथा हि ज्वरी ना पुरुषः गुर्वभिष्यन्द-काले च अयथवत् कदाचिदश्नीयात् सन्नकृत्तीतेत्यर्थः। यतो भुक्तं भोजनम् आयुषे वा सुखाय वा न अहितं किन्तु हितमेव। हिशब्दस्थाने तुशब्दपाठेऽपि तुशब्दः निपातस्यानेकार्थत्वात् हेतौ व्याख्येयः। अन्येषां व्याख्या तदैव सङ्गच्छते, यदि अहितार्थमुपदेशः क्वापि शास्त्रे तिष्ठति, किं तर्हि ?—हितस्यैव सर्वत्रोपदेशः। अवस्थाया तदपि हितमिति चेत्, तर्हि अहितमिति व्याहतम् ? सत्यं, प्राय. सर्वदा मुक्तादि-वत्र हितमिति कृत्वा अहितमित्युच्यते, अत एवाह—"मनोऽनुकूलं यदपथ्यं तदपि क्रियत एव" इति। यदुक्तं चरके "मनसोऽप्यानुकूल्येन तुष्टिकर्जो रुचिर्बलम्।

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम्।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत्॥ ३८॥
सातत्यात् स्वाद्वभावाद् वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम्।
कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः॥ ३९॥
ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु।

मुखोपभोगिता च स्वाद्वादिपयांसि वर्जयेत्." इति। किन्तु जेज्जडमते एषा व्याख्या न सङ्गच्छते, यतो ज्वरितो हितमित्यादेरनन्तरमेव हितविधायकमहितप्रतिषेधकं "सततं नियमं हापि" इत्यादि "वर्जयेच्च समासतः" इत्यन्तं ग्रन्थं जेज्जडः पठति, तन्मध्ये च गुर्वभिष्यन्दीत्यादिपद्योऽप्यस्ति, ततो गुर्वभिष्यन्दीत्यादिवाक्यस्याहित-निषेधकत्वव्याख्याने प्रकरणभङ्गः स्यात्। तथा चन्द्रिकाकारेणापि "ज्वरितस्य मन्दाग्नेर्गुर्वन्नमपाकेऽजीर्णम्, अभिष्यन्दिनः स्रोतोरोधकत्वेन ज्वरवृद्धिः" इत्यादि व्याख्यातम्। एवञ्च गुर्वभिष्यन्दीत्यादिपद्योऽप्यहितप्रतिषेधकपरतया जेज्जडमार्गेणैव व्याख्येयः। ज्वरितो हितमश्नीयादित्यादिपद्योऽपि हितविधायकतया एव व्याख्येयम्। अहितस्य रोगवर्द्धकत्वेन सर्वत्र निषेधात्, उक्तरीत्या गुर्वभिष्यन्दीत्यादिपद्यविरोधाच्चे ति॥ ३७॥

इदानीं ज्वरस्योपद्रवत्वेनारुचेः प्रतीकारमाह,—अरुचावित्यादि। योगान्तरमाह—धात्रीत्यादि॥ ३८॥

अथ हितमेव यदि सततोपयोगाद्भक्तमभिमतरसादियोगाद्वा रुचिविषयो न स्यात्, तदा किं कार्यम्? इत्याह, सातत्यादित्यादि।—दृढबलस्य। सातत्यादिति सततोपयोगात्। सततोपयोगाद्धि स्वाद्वन्नमपि अप्रियं भवतीत्यनुभवसिद्धम्, अस्वाद् तु स्वत एवाप्रियम्। स्वादुरभीष्टो रसः। तैस्तैः कल्पनाविधिभिरिति स्वरसकल्कादिभिः शास्त्रोक्तविधानैः पुनः प्रियत्वं गमयेत्॥ ३९॥

अन्नकालमाह, ज्वरितमित्यादि।—वाग्भटस्य। दिनान्ते इत्यपराह्णे, सुश्रुतेऽप्युक्तं—"सर्वज्वरेषु सतातं मात्रावद्भोजनं हितम्। दिवसार्धेऽन्यथा नहि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम्" इति। ज्वरितमित्यादिवाक्यानन्तरं वाग्भटवचनं यथा—"यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः। प्राग्लघ्वग्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते" इति। तेन यस्य पुरुषस्य य उचित आहारकालः, तस्मिन्नेव स भोजनीयः। यथोचिते हि काले देशसात्म्यानुरोधतः प्रायः क्षुद्बोधो भवति, तदतिक्रमे च क्षुधाप-

श्लेष्मचयविद्धदोषा बलवाननलस्तदा ॥ ४० ॥
गुर्वभिष्यन्दिकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥ ४१ ॥
लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।
पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥ ४२ ॥
आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ४३ ॥

गमो भवति, तेन तस्य दिनान्तापेक्षा च न कर्त्तव्येत्याह,—प्रातरित्यादि । अल्पवह्निरिति कादाचित्केऽह्नि प्रस्थात् ज्वरितोऽल्पवह्निरेव भवति । दिवसान्तानुरोधात् अल्पवह्निरपि प्रातरेव पूर्व्वाह्णेऽपि भुञ्जानोऽजीर्णेन न पीड्यते न बाध्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु ज्वरितस्यापि सर्व्वथा हितमेव भोक्तव्यम्, नाहितमित्युक्तम्, अतस्तत् किमहितं यत् भोक्तव्यम्? इत्याह, गुर्व्वित्यादि ।—सुश्रुतस्य । गुरु पिष्टकादि, अभिष्यन्दि दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदजनकम् दध्यादि । नाद्यात् न खादेत् । तथा अकाले अप्राप्ते अतीते च काले हितमपि नाद्यात् । कथञ्चन कदाचिदपि । अत्र हेतुर्न हीत्यादि ॥ ४१ ॥

इदानीं लङ्घनमेवादाविति यदुक्तं, तस्य पाचनता दर्शयन्, प्रसङ्गात् स्वेदादीनामपि पाचनतामाह, लङ्घनमित्यादि ।—चरक इत्यष्टाङ्ग । तिक्तकरसोऽत्र यवागूमण्डादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः । स्वतन्त्रभेषजप्रयोगस्य तरुणे निषेधात् । उक्तञ्च "भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्" इति । अविपक्वानामित्युक्तापि यत् तरुणज्वरे इत्युक्तं, तदष्टाहादूर्द्ध्वमतरुणे ज्वरे अपक्वेषु दोषेषु पाचनकषायस्य प्राधान्यमावेदयति, न तु लङ्घनादीनाम् । किञ्च अविपक्वदशमदिनादूर्द्ध्वमपि मानवानुरूपतर्प्यतीति सूचनार्थम् । अत एवाष्टाहादूर्द्ध्वमपि आमपाचनार्थं पाचनशमनीयं सैत्यादि वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

ननु ज्वरस्य तरुणता कियन्तं कालं तिष्ठति? इत्याह, आसप्तरात्रमित्यादि ।—सप्तरात्रं व्याप्य । आङत्र अभिविधौ न मर्य्यादायाम्, अष्टाहस्य निरामज्वरकालत्वेनोक्तत्वात् । मध्यं द्वादशरात्रमिति पाठः साधीयान्, न तु मध्यं चतुर्दशाहमिति, तन्त्रान्तरे "जीर्णज्वरोदयदिवस" इत्युक्तत्वात् । अत ऊर्ध्वमिति द्वादशाहानन्तर

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत् तु तम्।

ज्वरोदयदिवसमारभ्य, पुराणमिति जीर्णज्वरमाहुः। यत्तु—"त्रिसप्ताहव्यतीतस्य ज्वरो यस्तनुतां गतः। प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते" इति तन्त्रान्तरम्, तदतिजीर्णाभिप्रायेण बोध्यम्। यद्यपि तरुणज्वर एवात्र प्रक्रान्तस्तथापि मध्यपुराणयो-रत्राभिधानमेकवाक्यनिबद्धत्वात् ॥ ४२ ॥

ननु लङ्घनानन्तरं किं कर्त्तव्यम्? इत्याह, पाचनमित्यादि।—एतच्च विकल्पद्वयं योग्यतया यथाक्रममामदोष-पक्वदोषविषयं ज्ञेयम्। तेन पाचनं सामस्य, निरामस्य शमनमिति ज्ञेयम्। षडहेऽतीते इति ज्वरोत्पाददिनमारभ्य षडहेऽतिक्रान्ते सप्तमेऽहनि लघ्वन्नप्रतिभोजितं ज्वरितम् अर्थादष्टमेऽहनि पाचनं शमनीयं वा पाययेदिति योजना। एवञ्च अष्टाहे निरामज्वरलक्षणमिति पूर्ववाक्येन, तथा "निःसृता निरामज्वरलक्षणम्" इति खरनादवाक्येन, तथा "सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्" इति सुश्रुतवाक्येन, तथा "सप्ताहादौषधं केचित्" इति वाग्भट-वचनेन सहैकवाक्यता उपपन्ना भवति। अन्ये पुनरमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणेच्छन्ति—षडहे अतीते इति ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणना कार्य्या षष्ठिदिनपरिहारेण परि-हारगणनावत्, तेन षडहे अतीते इत्यस्य सप्तमे अतीते इत्येवार्थो भवति। भट्टार-हरिचन्द्रेणापि सप्तमे दिने कषायपानं यद्व्याख्यातं, तस्याप्ययमभिप्रायो ज्ञेयः; अन्यथा सुश्रुतादिविरोधो दुष्परिहर इति। चन्द्रिकाकारेणोक्तम् "अविरोग-दिनचतुष्टयवत् ज्वरस्य सप्ताहं सामताकालः, तत्र न पाचनं न वा शमनं न शोधनम्" इति। यत्तु पेयानन्तरं हारीतेनोक्तम् "एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमे-ऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्" इति, तथा "इति षाड्रात्रिक-प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः। ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्" इति खरनाद-वचनञ्च पूर्वोक्तरीत्या अष्टाहप्रतिपादकमेव ज्ञेयम्। अथवा पैत्तिकज्वराभिप्रायेण तद्वचनद्वयं व्याख्येयम्। यतः सुश्रुते "सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्" इत्याद्यभि-धाय "पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते। अचिरज्वरितस्यापि भेषजं दोषपाकतः" इत्युक्तम्; वाग्भटेनापि—"मृदुर्ज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा। अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत् तदा" इति यदुक्तम्, तदपि सुश्रुतसंवादात् पित्तज्वरपरमेव ज्ञेयम्। एतद्वचनत्रयं सप्ताहादर्वागपि पाचनकषायदानप्रतिपादकमनुक्तसाम-तायामेव ज्ञेयम्। उक्तसामतायान्तु भेषजदानस्य अनर्थोपायजनकत्वात्। अत

ज्वरितं षड़हेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ॥ ४४ ॥
सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे स्यात्पाचनं ज्वरे।

यथाह वाग्भटः—"सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः। केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु। तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः। दोषेऽथवाऽतिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि। अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम्" इति। पैत्तिके ज्वरे तु वाग्भटो सप्ताहादर्वाक् पाचनमपि न दिशति। सप्ताहानन्तरमपि यदि लघ्वन्नदोषपाकलक्षणानि ज्वरमार्दवलाघवादीनि न भवन्ति तदा पाचनम्, अन्यथा तु शमनं देयम्। एतदभिप्रायेणैव—"लघ्वी ज्वरे लघ्वी देहे प्रचलिते मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्" इति सुश्रुतवचनं ज्ञेयम्। न चैतद्वचनं ज्वरमार्दवादौ दोषपाकलक्षणे सप्ताहे सत्येव भेषजस्य देयतां बोधयति। तत्र च सप्ताहानन्तरमपि नियमो नास्तीति वाच्यम्। सप्तरात्रात् परं किंचिदित्यादिवचनैः सप्ताहानन्तरमेव भेषजदानस्य बोधितत्वात्, तेन सप्ताहादर्वाक् पाचनं शमनञ्च न देयमिति सिद्धम्। व्याख्यानान्तरम् "ज्वरे पेया कषायाश्च" इत्यादिव्याख्यानावसर एव व्याख्येयम्। ननु सप्तरात्रात्पूर्वं ज्वरस्य निरामत्वात् किमर्थं तत्र पाचनं दीयते? यदुक्तम् "सप्ताहो निरामज्वरलक्षणम्" इति। सत्यम्, सप्ताहे यदि न निरामत्वं, तदा लक्षणमेव न स्यात् सामनिरामसाधारणत्वात्। असाधारणधर्मो हि लक्षणं भवति। अत्राहुः—द्विविधा हि सामता, एका—दोषस्य तदपक्वरूपा, तदपक्वत्वं सप्ताहमात्रं, तदुक्तं पुष्कलावते "आ सप्तरात्रं तरुणम्" इत्यादि। द्वितीया तु—रसस्य गुरुत्वस्तब्धत्वारोचकादिरूपा। तत्र प्रथमा—सप्ताहादर्वागेव, यत हरिचन्द्रेण विवरणे "सप्तानां धातूनां धातुभिर्वा सप्ताहेनाभिपाकात् सप्ताहे नैरामस्यम्" इति। तदुक्तं—"सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः। निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि" इति। द्वितीया पुनः—सप्ताहात् परतोऽपि कदाचिद्दोषबाहुल्यादग्निमान्द्याद्वानुवर्तते। तदुक्तं—"श्लेष्मलानामशक्तानां ज्वरः प्रायः कफाधिकः। परिपाकं न सप्ताहे नापि याति कदाचन" इति। अतएव पाचनमुचितमेव। अत एवाह सुश्रुतः—"बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे। लङ्घनाद्यैरनिर्वृत्ता दोषो न पच्यते। तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। कषायैः पाचनैः हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्" इति ॥ ४४ ॥

इदानीं सप्ताहानन्तरमेव यथावस्थायां पाचनं शमनञ्च देयं तदाह, सप्ताहादित्यादि।—अस्तब्धे सामे इति स्तम्भप्रसेक इत्यादि यथानामस्य रससामतालक्षणस्य

निरामे शमनं सम्यक् सामे नौषधमाचरेत् ॥ ४५ ॥

रससामतालक्षणमाह।

लालाप्रसेको हृल्लास-हृदयाशुद्ध्यरोचकाः।
तन्द्रालस्याविपाकास्य-वैरस्यं गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम्।
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ४६ ॥

आमपाकलक्षणमाह।

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ४७ ॥

निरुक्तौ सत्यां प्रातलघुभावे मधुभाण्डावलेपन्यायेन स्थितस्य कोष्ठावलिप्तस्याम भागस्य पाकार्थं पाचनं देयम्। निरामे शमनमिति पाचनेन कोष्ठावलिप्तस्याम भागस्य पाकात् सम्यङ्निरामत्वे सतीत्यर्थः। सम्यङ्निरामता च दशरात्रात् परमेव दोषसामता-रससामतयोः सर्वथा निवृत्त्या प्रायशो भवतीति। अत एव "दशरात्रात् परं कैश्चिद्वालक्ष्यमिति निश्चितम्" इति सुश्रुतेनोक्तम्। किंवा यत्र दोषाणामनति-रूक्षत्वात् सप्ताहेनैव रससामतापि निवर्तते, तत्र सप्ताहादनन्तरमपि शमनादि देयम्। "सामे सामे नौषधमाचरेत्" इति लालाप्रसेकादिरससामतालक्षणानां रसादिमात्र सत्त्वे सप्ताहानन्तरमपि पाचनं शमनञ्च न देयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

रससामतालक्षणमाह,—लालाप्रसेक इत्यादि। हृदयागौरवं हृदयगौरवम्। न दद्यादित्यत्र हेतुमाह,—भेषजमित्यादि ॥ ४६ ॥

पाकलक्षणमाह, मृदावित्यादि।—सुश्रुतस्य। मृदौ मन्दीभूते। मान्द्यञ्च ज्वरस्यामरसस्य पाकात् स्रोतसि शुद्धे पुनः कोष्ठगते चौष्मणि भवति। प्रचलेषु प्रतिबन्धकस्यामरसस्य व्यपगमात् अविरुद्धेषु मलेषु वातपित्तकफमूत्रशकृदादिषु। पक्वमिति निरामम्। दोषमित्यनेन दुष्टिकारकत्वात् शकृदप्युच्यत इत्याह। देयं तदौषधमिति चन्द्रदीपे आमस्यामतायां पाचनं, सर्वथा निरामत्वे तु शमनं शोधनं यथावस्थं देयम्। एतदनन्तरम् अन्यदपि पक्वलक्षणम् एकीयमतेन सुश्रुतेनोक्तं, यथा,— "दोषप्रकृतिर्वैकल्यादेकैका पक्वलक्षणम्" इति। ज्वरारम्भकाणां यो दोषस्वभावः सम्प्राति-

नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं बृहतीद्वयम्।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ ४८ ॥

सर्वज्वरेषु।

पीताम्बुर्लङ्घितः क्षीणोऽजीर्णी भुक्तः पिपासितः।
न पिबेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥ ४९ ॥

वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनम्
हन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव।
तद्बालवृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीतम्
ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च ॥ ५० ॥

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत् तृष्णा सुमनस्कता।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गार-शुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ ५१ ॥

क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा।
अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ ५२ ॥

कम, तस्यान्यथात्वादम्लत्वादिकेषां मते पञ्चमकषायमिति। अन्ये तु प्रथमा प्रकृति आमरसमनूर्च्छितानां ज्वरजननसमर्थानां स्वकार्य्यस्य ज्वरतीव्रत्व दोषगुरुत्व-मल-विबन्धादेरुत्पादन, ततो विपर्य्ययो वैकृत्यम। प्रथमा प्रकृतिरव्याप एव। यदुक्तं— "प्रथमा दोषदुष्टिश्च किञ्चिदाम प्रचक्षते" इति ॥ ४७ ॥

इदानीं सर्वज्वरसाधनार्थं पाचनकषायमाह, नागरमित्यादि।—भिषक्। योगोऽयं द्रव्यगुणपर्य्यालोचनया वातकफघ्न इति भद्रः, व्याधिमत्त्वनैकतया तु पित्तघ्नत्वमस्याभ्युपगम्य सर्वज्वरविषयत्व ज्ञेयमित्याह सर्वज्वरेष्विति। अत एव तन्त्रान्तरप्रभृतियोगानां पश्चात् "सर्वज्वरेषु पथ्यानां यथाऽयम प्रति" इति ॥ ४८ ॥

यैर्भेषजं न पेयं तानाह, पीताम्बुरित्यादि।—भुक्त इति कर्त्तरि क्तः, अथशब्दः समुच्चये निपातस्यानेकार्थत्वात्, नैवेतरत् शमनञ्च न पिबेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

परिणामप्रयुक्तभेषजगुणमाह, वीर्य्याधिकमित्यादि।—भोजनसमयक्रियमाणौषधापेक्षया वीर्य्येणोत्कृष्टमित्यर्थः। अन्नहीनमिति हेतुगर्भविशेषणम्,। यतोऽन्नहीन भेषजमावरकदोषाभावादखिलमेव स्रोतः प्रतिपद्यते कोष्ठञ्च सम्यगुभावयति। अन्नहीन इति पाठान्तरे कोष्ठ इति शेषः ॥ ५० ॥

भेषजपाकलक्षणमाह,—अनुलोमोऽनिल. स्वास्थ्यमित्यादि ॥ ५१ ॥

औषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं समीपेऽन्ये ।
न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ५३ ॥

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यात्
अन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति ।
प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव
दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ५४ ॥

मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ।
व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥
उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथ्यौषधेषु च ॥ ५६ ॥
कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात् षोडशिकं जलम् ।

भेषजस्याभ्यवहारकालमाह,—क्रम इत्यादि ॥ ५२ ॥

भेषजशेषे भोजने भक्तशेषेऽपि भेषजोपयोगे दोषमाह, औषधशेष इत्यादि ।—भुक्तं भोजनम् एतच्चाभ्यवहार्योपलक्षणं तेन लेहपानयोरपि ग्रहणम् । भुक्तनियम-समये न करोति गदोपशममित्यनभिमतो व्यर्थो ज्ञेयः, यतः सम्यगस्वादौषधमेव गदोप-शमकं युक्तम्, तेनायमर्थः,—भेषजशेषे भोजनमौषधमेव गदोपशमं न कारयतीत्यर्थः । पीतनियमः परिमाणनाभिप्रायेणोक्तः, तेन लेहादीनामपि ग्रहणम् । समीपेऽन्ये इत्येव पाठः, अन्यथा छन्दोभङ्गः स्यात् ॥ ५३ ॥

भोजनसमयोपयुज्यमानस्याप्यौषधस्य विषयविशेषे गुणमाह, शीघ्रमित्यादि ।—शीघ्र-पाकिता बुभुक्षितस्य अन्नजठरानलसम्बन्धादित्यभिसन्धिः । प्राग्भुक्तसेवितमिति भक्तात् पूर्वमव्यवहितकाले सेवितम् ॥ ५४ ॥

तदौषधं किंपरिमाणमित्याह, मात्राया इत्यादि ।—अवस्थानमिति नैयत्यम्, अत एव चरकेणाप्युक्तं "मात्रा खलु व्याधिबलापेक्षिणी" इति ॥ ५५ ॥

तर्हि मन्दबुद्धेरनध्यवसायः स्यात् ? इत्यतः क्वाथस्य मानं प्रदर्शयन् स्नेहक्वाथ्याद्, उत्तमस्येत्यादि ।—स्नेहक्वाथ्यौषधेष्विति स्नेहरूपाणि क्वाथरूपाणि चौषधानि तेषु, किंवा औषधं स्वरसगुडादि ॥ ५६ ॥

क्वाथस्य तावत् पलमानं, तच्च कियता जलेन क्वथनीयमतस्तन्मानमाह, कर्षादावि-

ततस्तु कुडवं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्।
क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्द्धं पादशेषितम् ॥ ५७ ॥
द्वाविंशन्माषकैर्माषश्चरकस्य तु तैः पलम्।
षट्चत्वारिंशता स्यात् सुश्रुतस्य तु माषकः।
द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम् ॥ ५८ ॥
एतच्च तुलितं पञ्च-रक्तिमाषात्मकं पलम्।

त्यादि।—अग्निवेशस्य क्वाथविशेष परिभाषा, पलं यावदित्येकपदम्। षोडशिकं जलमिति षोडशकर्षादिरूपम्। अत एव कर्षादिमानक्वाथ्यापेक्षया दीयमानस्य षोडशगुणजलस्य अनुमया कुडवादिमानत्वेऽपि न वैगुण्यं, जलमानस्यापि कर्षादिरूपतया निर्दिष्टत्वात्। उक्तं हि—"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत्। शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्" इति। रक्तिकादिष्विति रक्तिकादिरूपतया निर्दिष्टेष्वित्यर्थः। तत इति एकपलादूर्द्ध्वं पलद्वयमारभ्य कुडवपर्यन्तमित्यर्थः। अत्र पलं यावदित्यनालेन वचनस्य पेयक्वाथविषयता, ततस्तु कुडवं यावदित्यादि तु सम्पूर्णश्लोकानुरोधादित्युक्तम्। अत एव पलं यावदित्यस्य पेयक्वाथविषयत्वं द्रढयन् पादावशिष्टत्वञ्च बोधयन् तन्त्रान्तरीयोक्तवचनमुपन्यस्यति, क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्यादित्यादि।—प्रस्थार्द्धमिति द्रववैगुण्यात् षोडश पलानि, अत एवोक्तमन्यत्र—"क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते। चतुर्भागावशिष्टञ्च पेयं पलचतुष्टयम्" इति। द्विरष्टगुणमिति षोडशगुणमित्यर्थः। एतेन पले क्वाथ्ये दीयमानस्यापि षोडशगुणजलस्य पादावशिष्टताकथनेन कर्षादौ दीयमानस्य षोडशगुणजलस्य पादावशिष्टता क्वाथ्येति सूचयति। चक्रश्चाप्याह—"द्रव्यमापोथितं क्वाथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम्। पादावशिष्टं कर्त्तव्यमेष क्वाथविधिः स्मृत" इति ॥ ५७ ॥

इदानीं क्वाथस्य पलचिकर्षादिकमित्यादि यदुक्तं, तत् सर्वमकिञ्चित्करं, यतो रक्तिकादिज्ञानाधीनं माषकज्ञानं, माषकज्ञानाधीनञ्च कर्षपलादिज्ञानं तदेव मूलनिर्णीतम्, अतो माषकादिमानं व्यवस्थापयितुं परिभाषामाह, द्वाविंशन्माषके-*त्यादि।—द्वाविंशद्धान्यमाषकैरित्यर्थः।* तेन द्वाविंशता व्रीहिमाषैः साधारणो माषकः, तैश्च माषकैरष्टाचत्वारिंशता चरकमते पलं स्यादिति योज्यम्, सुश्रुतमते पुनर्व्रीहिमाषैर्द्वादशभिर्माषकः, तैर्माषकैश्चतुःषष्ट्या सुश्रुतमते पलमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

इदानीं सुश्रुतचरकमते यावतीभी रक्तिभिर्माषको भवति तदाह, एतच्चेत्यादि।—

चरकार्द्धपलोन्मानं चरके दशरक्तिकैः ॥
माषैः पलं चतुःषष्ट्या यद्भवेत् तत् तयेरितम् ॥ ५८ ॥
तस्मात् पलं चतुःषष्ट्या माषकैर्दशरक्तिकैः ।
चरकानुमतं वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते ॥ ६० ॥

वातज्वर-चिकित्सा ।

बिल्वादिपञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ।
पाचनं पिप्पलीमूल-गुडूचीविश्वजोऽथवा ॥ ६१ ॥

एतद्विति द्वादशधान्यमाषकैर्यत् चतुःषष्ट्या माषकैः सुश्रुतेन यत् पलमुक्तं तत् रक्तिकाभिर्दर्शितं सत् पञ्चरक्तिकामाषात्मकं भूत्वा चरकार्द्धपलोन्मानं भवतीत्यर्थः । एतदेव विशदयति चरके दशरक्तिकैरित्यादि ।—एतच्चरके द्वात्रिंशन्माषकतया शतैरष्टाचत्वारिंशन्माषकैः यत् पलमीरितमुक्तं, तद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैर्लक्षितं सत् तथा मानमानमेव भवेत्, यतश्चतुर्विंशत्या माषकानामर्द्धं दशरक्तिकात्तुल्या भवन्ति, ततश्च दशरक्तिकमानाच्चतुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिमाषकान्यार्द्धगुणिताः सन्तः षट्त्रिंशदधिकपञ्चदशशतमाषकान्याया भवन्ति । एवं चरकमतेऽपि द्वात्रिंशन्माषकान्नाय-प्रमाणा येऽष्टाचत्वारिंशन्माषकास्ते द्वात्रिंशता गुणिताः सन्तः षट्त्रिंशदधिकपञ्च-दशशतमाषकान्यायाः स्युरिति, दशरक्तिकमाषकृतपलमानेन सह द्वात्रिंशन्माषकान्नाय-प्रमाणमाषकृतपलमानस्य तुल्यता । सुश्रुतमते पुनर्द्वादशमाषकान्नाया माषकाः, ते चतुःषष्टिः पलमित्युक्तम् । ते चतुःषष्टिमाषका द्वादशमाषकान्नायगुणिताः सन्तो-ऽष्टचत्वारिंशदधिकसप्तशतमाषकान्याया भवन्तीति चरकोक्तपलमानादर्द्धेन सुश्रुतोक्तपल-मानमिति ॥ ५९ ॥

इदानीं चरकसुश्रुतोक्तमानयोर्मध्ये चरकोक्तमानमेव व्यवहारोपयोगिकमित्याह, तस्मादित्यादि ।—यस्माच्चरकोक्तमानमेव वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते, तस्माद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैर्यत् पलं, तदेव व्यवहारसिद्धमिति शेषः ॥ ६० ॥

प्राचलश्रीरत्नसमाह, बिल्वादीत्यादि ।—बिल्वादिपञ्चमूलं महत् पञ्चमूलम् । अव-धारणाध्ययनेन क्रियते । पिप्पलीमूलेत्यादिना तु क्वाथविशेषमेवेति, क्वाथार्थोक्तपाचनयोगेन गणरूपेणैव अवचारणा क्रियते, न पुनरगणरूपेण, अवचारणायोगेनापि गणरूपेणैव कषायोऽपि क्रियते । तेन धान्यपिप्पल्यादिना कषायविधिरित्याह. ; केचित्तु क्वाथार्थोक्त-पाचनयोगेनागणरूपेणापि अवचारणामाहुः ॥ ६१ ॥

किराताब्दामृतोदीच्य-वृहतीद्वयगोक्षुरैः।
सस्थिराकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥ ६२ ॥
रास्ना वृक्षादनी दारु सरलं सैलवालुकम्।
कषायः शर्कराक्षौद्र-युक्तो वातज्वरापहः ॥ ६३ ॥
प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः ॥ ६४ ॥
परिभाषामिमामन्ये प्रक्षेपेऽप्युचिरे यथा।
कार्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाञ्च सर्वशः ॥
द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः।
मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहक्वाथेषु चूर्णवत् ॥ ६५ ॥
विल्वादिपञ्चमूली च गुडूच्यामलकं तथा।

किरातेत्यादि।—किरातः चिरातिक्तः, अब्दो मुस्तकम्, अमृता गुडूची, उदीच्यं बालकम्, स्थिरा शालपर्णी, कलसी पृश्निपर्णी, विश्वं शुण्ठी, विश्वस्थाने विल्वस्य क्वचित् पाठः। "धीमतश्च परं वायुः" इति विरुद्धत्वे पाचनोऽयं योज्य इति नियमः ॥ ६२ ॥

रास्नेत्यादि।—वृक्षादनी वन्दा, एलवालुकं स्वनामख्यातम्, वातीलोऽयं योगः; किन्तु तन्त्रान्तरेऽन्यथा पठ्यते, "क्षौद्रं सगुडशर्कराभ्यां विदेहातज्वरापहम्" इति, एवं चन्द्रटेऽपि। शर्कराक्षौद्रपाठस्तु बहुसम्प्रदायपुस्तकेष्वस्ति, अतः तादृशेनापि भवितव्यम्। अतः पित्तश्लेष्मयुते तत्प्रक्षेपो योज्यः। अयं योगो गुडमात्रप्रक्षेपादपि रक्तपित्ते न पठ्यते ॥ ६३ ॥

क्षौद्रशर्करयोर्मानार्थं परिभाषामाह, प्रक्षेप इत्यादि।—क्वाथ्यात् क्वथनीयद्रव्यात् रास्नादेः उत्तममध्यमाधमापेक्षया प्रमाणात् पादिकः कर्षं इत्यर्थः। एवं मध्यमाधमापेक्षया यथायथं ज्ञेयम्। स्नेहे कल्कसमो मत इति।—"कल्कस्तु स्नेहपादिकः" इत्युक्तेः कल्कसमः पादिक इत्यर्थः। इत्यनेन यथाप्रमाणम्। कर्षं इत्यादावपि क्षौद्रादीनां मात्रा चूर्णवदित्यतिदेशेन कर्षं एवार्थः। अत एकार्थत्वादनुमतैव। एवं "क्षितौपम्नागुडस्य सामान्यायप्रकल्पना" इति वचनस्यापि "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात्" इति वचनेन सहैकवाक्यता ज्ञेया। तथा हि क्षितौपनादिकमप्युपलक्षणं, तेन मध्वादिकमपि ज्ञेयम्। सामान्यमुक्तं किन्तु नवविकर्षोपलक्षणं यत् क्वाथ्यद्रव्यमानं तस्यांशेन चतुर्भागरूपेण प्रकल्पना येषां ते तथा। तेनापि क्वाथ्यात् पादिक एव प्रक्षेपो ज्ञेयः। समानैषा प्रकल्पनेति

व्युषितं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ।
अन्तर्दाहं शमयत्यचिरात् दूरप्ररूढ़मपि ॥ ८२ ॥
पित्तज्वरेण तप्तस्य क्रियां शीतां समाचरेत् ॥ ८३ ॥
विदारी दाड़िमं लोध्रं दधित्थं बीजपूरकम् ।
एभिः प्रदिह्यान्मूर्द्धानं तृड्दाहार्त्तस्य देहिनः ॥ ८४ ॥
घृतभृष्टाम्लपिष्टा च धात्री लेपाच्च दाहनुत् ।
अम्लपिष्टैः सुशीतैर्वा पत्रामलकजैर्दिहेत् ॥
बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ॥ ८५ ॥
कालेयचन्दनानन्ता-यष्टीबदरकाञ्जिकैः ।

इति केचित्, अन्ये तु यच प्रचारो। अन्ये तु तत्क्वथ्यैः सह निर्मितां कार्य कथयन्ति ॥ ८१ ॥

व्युषितमित्यादि।—धन्याककाथ एव व्युषित कार्यः, इति केचित्, अन्ये तु—"द्रव्या दापोथितात् क्षोदे प्रसृते निशि संस्थितात्। कषायो योऽभिनिर्याति स शीत समुदाहृतः। षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतकाथयोः। चतुर्थं भिषजन्य समाख्याता पलद्वयम्" इति शाम्वमतुल्या शीतकषायमित्याहुः। वृद्धवैद्यास्तु भिषजार्द्ध पली जलपलद्वयेन शीतकषायं कुर्वन्ति ॥ ८२ ॥

पित्तज्वरेण तप्तस्येत्यादि। तप्तस्यैवेत्येन यथासाध्य प्रदेहादा शीतलक्रिया शीतं ज्वर एव कर्त्तव्येति बोधयति। अत एवोक्तं सुश्रुते—"दर्विकाल् प्रदेहांश्च विडालान सेचनानि च। कषायकर्त्तिकाल्क-शीतान्यापाद्यगिति। कषायान् भक्षणानि शीतानीति सर्वेश्च। मानसानि च शीतानि सर्वशः तत्तत्कृत्ये" ॥ ८३ ॥

विदारीत्यादि।—दधित्थं कपित्थकं, दाड़िमस्यापि फलं, बीजपूरकस्य केशरम् ॥ ८४ ॥

घृतेत्यादि।—धात्री आमलकी, धात्री काञ्जिकपिष्टा घृताभ्यनाग्भृष्ट-भृष्टाद्यं। अम्लपिष्टैरित्यादि।—अम्लं काञ्जिकम्, पत्रामलकजैरामलकपत्रैः दिहेत् लिम्पेत्। बदरीपल्लवोत्थेनेत्यादि।—बदराणि बदरीपत्राणि काञ्जिकेन सह प्रपुरकादिकेन मर्दयित्वा मन्थदण्डेन मथ्य फेनमुद्धृत्य कर्त्तव्यम्; एवं निम्बपत्रमित्याहुः ॥ ८५ ॥

मधूतैः स्याच्छिरोलेप-स्तृष्णादाहार्त्तिशान्तये ॥ ८६ ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-कांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ।
तत्राम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥८७
पीतकाञ्जिकवस्त्राव-गुण्ठनं दाहनाशनम् ॥ ८८ ॥
जिह्वातालुगलक्लोम-शोषे मूर्द्ध्नि तु दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ ८९ ॥

कफज्वरचिकित्सा ।

मातुलुङ्गशिफाविश्व-ब्राह्मीग्रन्थिकसम्भवम् ।
कफज्वरेऽम्बु सक्षारं पाचनं वा कषायिकम् ॥ ९० ॥
पिप्पली-पिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरम् ।
मरिचैलाजमोदेन्द्र-पाठारेणुकजीरकम् ॥
भार्गी महानिम्बफलं हिङ्गु रोहिणिसर्षपम् ।
विडङ्गातिविषे मूर्वा चेत्ययं कीर्त्तितो गणः ॥
पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यारोचकज्वरान् ।
निहन्त्याद्दीपनो गुल्म-शूलघ्नश्चामपाचनः ॥ ९१ ॥

कालेयेत्यादि ।—कालेयं कालीयकाष्ठम्; चन्दना चन्दनमूलं, बद बदरफलम् । मधूतैरिति ।—घृतमत्र शतधौतं प्रयच्छन्ति वृद्धाः ॥ ८६ ॥

उत्तानेत्यादि ।—सर्वत्रैव कफसम्बन्धं विना यथा गात्रे चाम्बुकणा न पतन्ति, तथा कार्यम् ॥ ८७ ॥

पीतेत्यादि ।—पतन्त् सम्यगापीड्य क्रियते ॥ ८८ ॥

जिह्वेत्यादि ।—मुखशुष्क । शोषोऽयम् । क्लोम पिपासास्थानम्; मूर्ध्नि शिरमानुमध्ये ॥ ८९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—शिफा मूलम्; ब्राह्मी ब्राह्मीशाकम्, ग्रन्थिक पिप्पलीमूलम् . सक्षारमिति मातुलुङ्गशिफाविशेषणमेव, न तु कषायादिकमित्यस्य, यतस्तन्त्रान्तरे पिप्पल्यादिकमपि पाचनं कफजे ज्वरे समुक्तम् । न तु सक्षारमपीति । कषायिकमिति ।—सुश्रुतोक्तपिप्पल्यादिगणः अतस्तमेव गणं निर्दिशति ।—पिप्पलीत्यादि ॥ ९० ॥ ९१ ॥

कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रातिविषे वचा।
कुष्ठमिन्द्रयवं मूर्वां पटोलञ्चापि साधितम्॥
पिबेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं श्लैष्मिके ज्वरे॥ ८२॥
निम्बविश्वामृता दारु शटी भूनिम्बपौष्करम्।
पिप्पल्यौ बृहती चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम्॥ ८३॥
शिग्रुदारूलवाद्यः सोषणः कफजे ज्वरे।
अङ्गयोश्च बले श्रोणि कर्णे वा यमिहिति पिबेत्॥ ८४॥
आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः।
सर्वज्वरकफातङ्क-भेदी दीपनपाचनः॥ ८५॥
त्रिफला पटोलवासाच्छिन्नरुहातिक्तरोहिणीषड्ग्रन्थाः।
मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलीवासकस्य वा क्वाथः॥ ८६॥
मुस्तं वत्सकबीजानि त्रिफला कटुरोहिणी।

कटुकमित्यादि।—म्वाभरग्र। सुश्रुते "हरिद्रा चित्रकं निम्बमुशीरातिविषे वचा" इति दर्शनात् कटुकस्थाने उशीरमिति निबन्ध पठति। कटुकेत्यादि वचान्त एको योग, कुष्ठादिपटोलान्तो द्वितीय, अत एव द्वन्द्वे पूर्वार्द्धं परित्यज्य कुष्ठमित्यादि द्वितीयार्द्धेनैव पठ्यते। जेज्जटस्तु एकयोगत एव सुश्रुतटीकाया व्याख्यातवान्। पटोलमिति पटोलपत्रम्, "पटोलस्य च्छदस्तथा" इति वचनात्। साधितमित्यनन्तरं कषायमिति शेषः। मरिचस्य मधु तु मधुरं प्रक्षेप्य तीक्ष्ण-कटुवीर्यत्वादिति चक्र॥ ८२॥

निम्बेत्यादि।—पौष्करमूलं, तदभावे कुष्ठम्, एवं सर्वत्र। बृहती कण्टकारी॥ ८३॥

शिग्रुदार्वित्यादि।—आयुर्वेदसारस्य। सोषण इति समरिचलोक, अत एव कषाय इति पठ्यते; अन्ये तु अयवस्य न्यासेन मरिच व्याख्यानयन्ति व्यवहरन्ति च॥ ८४॥

आमलक्येत्यादि स्पष्टम्॥ ८५॥

त्रिफलेत्यादि।—छिन्नरुहा गुडूची। तिक्तरोहिणी कटुरोहिणी, षड्ग्रन्था वचा, अत्र योगो दशमूलीवासककषायसाहचर्यात् क्वाथ एव, दशमूलीवासकाभ्यां मिलिताभ्यां क्वाथः। अत्रापि मधु प्रक्षिपन्ति॥ ८६॥

परूषकाणि च क्वाथः कफज्वरविनाशनः ॥ ९७ ॥

चातुर्भद्रावलेहिका ।

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
कासश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ ९८ ॥
कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाञ्च सर्वशः ।
द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ९९ ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगरोगघ्नी सायं स्यादवलेहिका ।
अधोरोगहरी या तु सा पूर्वं भोजनाश्रिता ॥ १०० ॥
क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः कासश्वासज्वरापहः ।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानाञ्च प्रशस्यते ॥ १०१ ॥

द्वन्द्वज्वरचिकित्सा ।

संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ॥ १०२ ॥

वातपित्तज्वर-चिकित्सा ।

गवा —विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ १०३ ॥
त्रिफलाशाल्मलीरास्ना-राजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरेत् तूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ १०४ ॥

मुस्तमित्यादि ।—मुस्तम् । क्वाथः शृतम् ॥ ९७ ॥

कट्फलमित्यादि ।—कट्फलं स्वनामख्यातं, शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥ ९८ ॥

कर्ष इत्यादि ।—परिभाषा व्याख्याता पूर्वमेव, किन्तु इह कर्षमानम् उत्तमपुरुषमपेक्षया कथितं, तेन मध्यमजघन्यापेक्षया कर्षमानादपकर्षो ज्ञेयः । व्यवहारस्तु द्वित्रैर्युद्धमाषकैरिति ॥ ९९ ॥

अवलेहप्रयोगार्थं समयमाह—ऊर्द्ध्वेत्यादि ॥ १०० ॥

क्षौद्रोपकुल्येत्यादौ—उपकुल्या पिप्पली ॥ १०१ ॥

द्वन्द्वजानां चिकित्सामाह, संसृष्टेत्यादि ।—संसृष्टं मिलितं वातपित्तादिभिः ॥ १०२ ॥

विश्वामृतेत्यादि ।—अमृता गुडूची, पञ्चमूली स्वल्पपञ्चमूली ॥ १०३ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—शाल्मलीत्वक् मूलम् । राजवृक्षस्य आरग्वधस्य फलम्, तस्य परिमाणं मज्जादिति दर्शितम्, अटरूषको वासकः ॥ १०४ ॥

किराततिक्तममृता-द्राक्षामामलकीशटीम्।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथं तं सगुड़ं पिबेत्॥ १०५॥
निदिग्धिकाबलारास्ना-त्रायमाणामृतायुतैः।
मसूरविदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत्॥ १०६॥
पञ्चभद्रम्।—गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम्।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम्॥ १०७॥
मधुकं शारिवे द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम्।
काश्मरी पद्मकं लोध्रं त्रिफलां पद्मकेशरम्॥
परूषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि।
मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतमुषितं निशि॥
वातपित्तज्वरं दाह-तृष्णामूर्च्छा-वमिभ्रमान्।
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः॥ १०८॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सा।

पटोलादि।—पटोलं चन्दनं मूर्वा तिक्ता पाठामृता गणः।

किराततिक्तमित्यादि।—सुगमम्। अमृता गुडूची॥ १०५॥

निदिग्धिकेत्यादि। निदिग्धिका कण्टकारी। मसूरविदलैरिति।—व्रीहिमसूर-विदलैरिति पक्कल। अन्ये तु मसूरविदलं श्यामलतामाहुः, यद्यप्यस्याः पर्याये मसूरविदला पठ्यते, तथापि विदलमिह लोकाप्रसिद्धत्वात् इति निश्चि समादर। अत्रायं द्रव्यगुणे ज्वरानुकूलमस्ति, व्यवहारस्तु क्वचिदनया क्वचिद्व्रीहिमसूरेणेति॥ १०६॥

पञ्चभद्रस्य पित्तकफघ्नत्वमपि बोध्यम्, यदाह हारीत,—"किरात पर्पटं मुस्त गुडूची विश्वभेषजम्। पित्तश्लेष्मज्वरे कुर्यात् पाचनं ज्वरनाशनम्" इति॥ १०७॥

मधुकमित्यादि।—द्वे शारिवे श्यामलतानन्तमूले; मधूकं मधूकपुष्पम्, उत्पलं नीलोत्पलम्, काश्मरी गाम्भारी, अस्या फलं हृद्योपदेशात्। पद्मस्य केशरं किञ्जल्कं, मृणालमुत्पलम्, उत्तमवारिणि तण्डुलोदके। एतत् सर्वं शीतकषायविधिना गृहीत्वा पेयम्॥ १०८॥

पित्तश्लेष्मारुचिच्छर्दि-ज्वरकण्डविषापहः ॥ १०९ ॥

गुडूच्यादिः ।—गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
हृल्लासारोचकच्छर्दि-पिपासादाहनाशनः ॥ ११० ॥

चातुर्भद्रक पाठासप्तकौ ।

किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीञ्च कफाधिके ।
पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत् ॥ १११ ॥

कण्टकार्य्यादिः ।—कण्टकार्य्यमृताभार्गी-नागरेन्द्रयवासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥
कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहतृष्णारुचिच्छर्दि-कासहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ ११२ ॥
मधवपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति सास्रपित्तं सकामलम् ॥ ११३ ॥

पित्तकफज्वरचिकित्सामाह, पटोलमित्यादि ।—सुगमम् । गर्भोक्तत्वात् क्वाथ-धान्यादिकाम्यनासे बोध्या १०९ ॥

गुडूचीत्यादि ।—पद्मकं पद्मकाष्ठम् । यत्र पद्मनिर्देशस्तत्र प्रायः पद्मकोऽयमेव गृह्यते । अत्र यच्छर्दिदाहपिपासाया ग्रहाः शीतोक्त्या अपु प्रविशन्ति । तत्र मधुधा हृल्लासम् ॥ ११० ॥

किरातमित्यादि ।—"पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत्" इति किरा-तादिचतुर्भिः सह मिलयित्वा पिबेत् ; अत. पाठासप्तकत्वम् । मृणालमुशीरम् । पित्ता-धिके इत्यत्र कफ इति शेषः । अतुकर्णेऽप्युक्तं—"भूनिम्ब-घन-गुडूची-यवासाम्बुशालक-भार्ग्यभयाधात्रा" इति ॥ १११ ॥

कण्टकार्य्यादि ।—भार्गी वामनहाटी ; इन्द्र इन्द्रयवः ; यवासकं दुरालभा । एष योगः पित्तोत्तरे कफ इति केचित् ॥ ११२ ॥

मधवेत्यादि ।—रसः स्वरसः तस्य गुरुत्वात् कर्षमेव मात्रैवोपयुज्यते । सिता-मधुनोस्तु प्रत्येकं षड्भिकं प्रक्षेप इति ॥ ११३ ॥

पटोलं पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ।
साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ ११४ ॥

अमृताष्टक ।—गुडूचीन्द्रयवारिष्ट-पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
हृल्लासारोचकच्छर्दि-तृष्णादाहनिवारणः ॥ ११५ ॥
पटोलयवधन्याकं मुस्तामलकचन्दनम् ।
पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे तृट्छर्दिदाहनुत् ॥ ११६ ॥

पञ्चतिक्तम् ।

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण सपौष्करञ्चैव किराततिक्तम् ।
पिबेत् कषायन्त्विह पञ्चतिक्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥११७॥

मगधरामठमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ ११८ ॥
दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।

पटोलमित्यादौ—पिचुमर्दो निम्बः ॥ ११४ ॥

अमृताष्टके—अरिष्टो निम्बः ॥ ११५ ॥

पटोलेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ११६ ॥

क्षुद्रेत्यादि ।—क्षुद्रा कण्टकारी, नागरस्य कटुत्वेऽपि अविरोधो गन्धभौमि स्यात् पञ्चतिक्तकसंज्ञा ॥ ११७ ॥

मगधेत्यादि ।—सुगमम् । मात्रकान्यनेयम । शर्कराकटुरोहिण्यौ, भिन्निना समभागेन कार्यः । वैद्यसमाचारेऽपि समभाग एवोक्तः । अत्रात्र सर्वासां तत्समानत्वान कटुकायाः प्राधान्यात् कटुकायाः प्रदत्तमात्रका: सितायास्तत्र इति, तत्र, चक्र-वैद्यमाते—"सिता कटुकया युक्ता पीता श्रोतेन वारिणा । जीर्णज्वरं हन्त्येवेयं कफपित्तकृतं ज्वरम्" इत्यत्र सिताया एव प्राधान्येन निर्देशात् । तस्मात् "भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया" इति वचनात् समभागतैव युक्ता ॥ ११८ ॥

ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥ ११९ ॥

वातश्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेद्रूक्षनिर्मितान् ।
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हृत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ १२० ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तो हि वालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ १२१ ॥

मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतत् त्रिकार्षिकम् ।
कफवातामशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ १२२ ॥

पञ्चकोलः—पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १२३ ॥

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मविकारघ्नं प्लीहज्वरविनाशनम् ॥ १२४ ॥

दीपनमित्यादि।—अत्र धन्याकस्य दश माषकाः, पटोलस्य दशमाषकाः। पटोलस्य तु षण्माषका इति केचित्, तन्न, समभागबाधकाभावात्। मतं ज्ञेयं, व्यवहारस्तु व्यञ्जनेनैव ॥ ११९ ॥

वातश्लेष्मज्वरचिकित्सामाह, कफवातेत्यादि।—रूक्षनिर्मितेत्यादि।—रूक्षनिर्मिता-निति करीषपांशुवालुकादिनिर्मितान्। यद्यपि वातेऽपि स्निग्ध एव स्वेदो युक्तः, यदुक्तम्—"स्निग्धोऽग्निभिः स्निग्धरूक्षो वातश्लेष्मणि शस्यते" इति, तथापि आमाशयगतत्वेन दोषस्य ज्वरारम्भकत्वात् वातेऽपि रूक्ष एव स्वेदः कृतः। उक्तं हि—"आमाशयगते वाते कफपूर्वः प्रशस्यते" ॥ १२० ॥

तमेव रूक्षस्वेदमाह खर्परेत्यादि।—स्विद्यते अनेनेति स्वेदः, वालुका एव स्वेदः, वालुकास्वेदः, तेन खर्परभृष्टेत्यादि विशेषणं सङ्गच्छते। वालुकाप्रकर इत्यपि पाठः ॥१२१॥

मुस्तेत्यादि।—प्रत्येकं कर्षः ॥ १२२ ॥

पिप्पल्यादि।—शोधितश्चाभावात् कार्यमपि क्रियते; प्रत्येकं कोलप्रमाण-योगादस्य पञ्चकोल इति संज्ञा ज्ञेया ॥ १२३ ॥

पिप्पलीभिः शृतमित्यादि।—पिप्पल्यादीनामल्पवीर्यत्वात् छायाजलवत् चास्य कर्त-

आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-हरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १२५ ॥

क्षुद्रादिः ।

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः कृतः कषायः कफमारुतोद्भवे ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥१२६॥

दशमूलीरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले ।
अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥ १२७ ॥
मुस्तं पर्पटकः शुण्ठी गुडूची सदुरालभा ।
कफवातारुचिच्छर्दि-दाहशोषज्वरापहः ॥ १२८ ॥
दारुपर्पटभार्ग्यब्द-वचाधान्यककट्फलैः ।
साभयाविश्वपूतीकैः क्वाथो हिङ्गुमधूत्कटः ॥
कफवातज्वरे पीतो हिक्काश्वासगलग्रहान् ।
कासश्वासप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाशनिः ॥
मात्रा चोद्दिष्टनादीनां स्नेहकार्येषु चूर्णवत् ।

प्रभादिमानेन क्वाथो न दुष्यते । अत कर्षमितमात्र वा गृहीत्वा कषायं कार्यं । प्रसृते ग्रैष्मदि पर्नि च धीमद् । इदानीं क्वाथेन व्यवहरन्ति, षडङ्गपलं गृहीत्वा षडङ्गद्रव्यसमानामन्यद्रव्याणामपि कुर्वन्ति ॥ १२४ ॥

आरग्वधेत्यादि ।—आरग्वधः शोणालुफलं, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, तिक्ता कटुकी । दीपनपाचनश्चेत्यत्र, "दीपनश्चोष्णो" इत्यपि पाठः ॥ १२५ ॥

क्षुद्रेत्यादि ।—क्षुद्रा कण्टकारी ॥ १२६ ॥

दशमूलीत्यादि ।—रसः क्वाथः । अविपाके दीपनाभावेऽपाके, तेन पाचन-लक्षणम् ॥ १२७ ॥

मुस्तेत्यादि ।—क्वाथेन ॥ १२८ ॥

दार्वित्यादि ।—पूतिको लताकरञ्ज इति विदग्ध । किन्तु कुत्रचित् दृश्यते, न च दोषदा न व्याप्यात । पूतीकस्य दर्भाणो । हिङ्गु-षोडशो मदेदयं परिमितमात्र, मात्रेत्यादि ।—चूर्णवदिति चूर्णं इष्यते । [illegible]

माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्थ-अरण्याख्यास्तु शाणिकाः ॥ १२९ ॥
मातुलुङ्गफलकेशरो घृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥१३०॥

सन्निपातज्वर-चिकित्सा ।

लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।
अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥
सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्य्यादामकफापहम् ।
पश्चात् श्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमारुतौ ॥ १३१ ॥

फलं माषेति पक्षे द्वयं माषा ज्ञेयाः ; माषिकं हिङ्गिति च्छेदः। अरण्याख्येन सैन्धव-सौवर्चल-मरिचादयः ॥ १२९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—सिन्धुजन्म सैन्धवम् ॥ १३० ॥

सन्निपातज्वरचिकित्सामाह, लङ्घनमित्यादि ।—यद्यपि सन्निपातज्वरस्त्रिदोषारब्धः, तथापि आमाशयस्य कफस्थानत्वात्, स्थायित्वेन च कफ [illegible] वमौ, अतः मलप्रत्यनीकचिकित्सा प्रथमतो विधेया। अतः कफप्रत्यनीककर्मैव लङ्घनादिकं प्रथमं कर्त्तव्यम् इत्याह, लङ्घनमित्यादि ।—अत एवोक्तमन्यत्र—"श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्य्यात् व्याधौ त्रिदोषजे" इति, यत् पुनरन्यत्रोक्तं—"शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु सम वायिषु। दुर्निवारतमं तद्धि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः ॥" तथा—"वातस्थानु जयेत् पित्तं पित्तस्थानु जयेत् कफम्। त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः ॥" इत्युक्तं, तत्पुनरवस्थाविशेषे बोध्यम्। तथाहि सामज्वरे कफमेवादितः प्रतिकुर्य्यात्, आमपाकान्ते पित्तमेवादौ, चिरजे मारुतमेवादाविति। अथार्थे तन्त्रान्तरं—"ज्वरं त्रिदोषजे सामे शमयेत् कफमादितः। पाकान्तमागते पित्तं चिरजे विषमेऽनिलम्" इति। अन्ये पुन—"वातस्थानु जयेत् पित्तम्" इत्यादिश्लोकमतीसारविषयतया वर्णयन्ति। ननु वातादीनां विभिन्नप्रशयप्रकोपादीनां युगपदुपस्थानाभावात् कथं सम्भूय, सान्निपातिकव्याध्यारम्भकत्वम ? अत्र अन्यमते—त्रिदोषकरनिदानसेवने प्रकोपादेर्युगपदुपस्थितिरिति, तदपि न मनोरमं, यतस्तथाविधनिदानोपसेवनेऽपि दोषाणां विपरीतगुणैः परस्परोपघातात् युगपत्प्रकोपस्य अनुपपत्तेः। अन्ये पुनः—न खलु दोषाणां त्रिविधा एव गुणाः विपरीताः, समानास्त्वपि कतिपयगुणस्य सद्भावात् समानेन हि गुणेन दोषाणामन्योन्यप्रकोपस्यापि सम्भवात्। तथाहि,—

लङ्घनम् ।—त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्य्यादारोग्यदर्शनात् ॥
दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम् ॥ १२२ ॥

निष्ठीवनम् ।—आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् ।
आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ।
तेनास्य हृदयात् श्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् ।
लीनोऽप्याकृष्यते शुष्को लाघवञ्चास्य जायते ॥
पर्व्वभेदोऽङ्गमर्दश्च मूर्च्छाकासगलामयाः ।
मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति ॥
सकृद्द्विस्त्रिश्चतुः कुर्य्यात् दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥ १२३ ॥

नस्यम् ।—मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् ।

शीतत्वाच्छ्लेष्मापि स्वस्थानं पित्तं प्रकोपयति, पित्तमप्युष्णत्वेन वायुं, वायुरपि रौक्ष्यात् कफं, कफोऽपि तथा वायुं, पित्तञ्च द्रवत्वेन कफं, कफोऽपि तथा पित्तमिति गुणसाम्यम्। न वाच्यम्, विरोधेनत्र गुणौ कुतान् [illegible] समासगुणमभिहद मारयथैव, कुतो न करोत्येव यतो दुष्यादेयता विदोषकरदव्यसमावाय [illegible] दृषयन्ति परं न समयन्तीति। इदमेवाह—"विकृतैव न [illegible] गुणैर्दूर्नि परस्परम्। दोषाः सहजसात्म्यत्वाद् घोरं विषमहीनिव॥" इति। एतच्च सन्निपातज्वरस्य प्रदीपिकायामनुसन्धेयम् ॥ १२१ ॥

लङ्घनं दर्शयित्वा दोषभेदेन तदवधिमाह, त्रिरात्रमित्यादि। त्रिरात्र पञ्चरात्र-दशरात्रविकल्पौ यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मापेक्षया ज्ञेयः। कुर्य्यादारोग्यदर्शनादिति भावं समस्तदोषबलापेक्षया अयमवधिर्ज्ञेयः। एतावत्कालं यावत् कथं लङ्घनं कर्त्तव्यम्? इत्याह—दोषाणामित्यादि।—"लङ्घनं दिवसम्" इत्यादिवचनात् वातादीनामपि तदेव ज्ञेयम् ॥ १२२ ॥

निष्ठीवनमाह आर्द्रकेत्यादि।—आर्द्रकस्वरसयुक्तं कृत्वा सैन्धवादिचूर्णं कटुकत्रयं दत्त्वा निष्ठीवनमुपदिशन्ति इहात् ॥ १२३ ॥

अन्यदा सिद्धिविहितं तीक्ष्णं नस्यं प्रयोजयेत् ॥
तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते।
शिरोहृदयकण्ठास्य-पार्श्वरुक् चोपशाम्यति ॥ १२४ ॥

मधूकसारादिः।

मधूकसारसिन्धूत्थ-वचोषणकणाः समाः।
श्लक्ष्णं पिष्टाम्भसा नस्यं कुर्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ १२५॥
सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च।
वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ १२६ ॥
अञ्जनमाह।—शिरीषबीजगोमूत्र-कृष्णामरिचसैन्धवैः।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ १२७ ॥

अष्टाङ्गावलेहिका।

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥
एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम्।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति ॥

नस्यमाह, मातुलुङ्गेत्यादि।—स्वरसश्च सैन्धव-सौवर्चल विड्म्। सिद्धिविहितमिति।—अस्य योगस्य मातुलिङ्गस्वरसत्वात् मातुलिङ्गस्यैव सिद्धिस्थाने ज्ञेयम्॥ १२४॥

मधूकसारेत्यादि।—मधूकं फलविशेषकस्तु सारः मज्जास्थि. ऊषणं मरिचम्; अम्भसा जलेन॥ १२५॥

सैन्धवमित्यादि।—श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम्॥ १२६॥

अञ्जनमाह, शिरीषेत्यादि।—शिला मनःशिला। रसोनेत्यादिविशेषणादेको योगः, पृथक्पाठात् पृथक्योगोऽपि बोध्यः। यदुक्तमायुर्वेदसारे—"शुक्राम्बरीष गोमूत्र-कृष्णा-मरिच-सैन्धवैः। शिलावचारसोनैश्च अञ्जनं स्यात् प्रबोधनम्॥" इति॥ १२७॥

अष्टाङ्गमाह, कट्फलमित्यादि।—यासो दुरालभा, कारवी कृष्णजीरकम्। सन्निपाते मे दस्य सर्वदा हितत्वेन अविमृष्यसहकृतं देयस्य उक्तं, मधु च इत्थं विरुध्यते.

ऊर्द्धगश्लेष्महरणे तथा स्वेदादिकर्म्मणि।
विरोध्युष्णो मधु त्यक्त्वा कार्य्यमार्द्रकजै रसैः॥ १३८॥

अतएव मधु त्यक्त्वा आर्द्रकस्वरसेनावलेहः कार्य्य इत्याह, ऊर्द्धग इत्यादि।—एकत्रेत्य इति पदं स्वेदादिविशेषणम्, अपरत्रोपपद्यर्थम्। तस्मात् उष्णविरोधि मधु ततो मधु त्यक्त्वा इत्यर्थः। ननु—"क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः॥" इत्यनेन सुश्रुते क्रियासङ्करो निषिद्धः, तत् कथं मध्वलिष्ठीवनादीनां युगपदेव सन्निपातज्वरे विधानम्? अत्रोच्यते,—क्रियासङ्करो ह्यनेकक्रियामेलकः, तत्र च दूषकत्वं न सङ्करत्वमात्रेण, किं तर्हि अतिमात्रत्वेन अग्निमान्द्यजनकतया तथा परस्परगुणविरोधादुभयोरपि निष्फलतया च। एतच्चेहाभ्यन्तरपरिमार्ज्जने एव सम्भवति, न पुनर्बहिःपरिमार्ज्जने मध्वलिष्ठीवनादौ। एतदभिसन्धाय इन्दोऽपि समाधानमुक्तवान्, यथा,—"क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्य्यमिष्यते। भिन्नरूपतया यास्तु ताः कुर्व्वन्ति न दूषणम्॥" इति। तुल्यरूपता चान्तःपरिमार्ज्जनत्वेनैव बोद्धा। तेनायमर्थः,—एकस्मिन् अन्तःपरिमार्ज्जने उपयुक्ते यद्यपरमन्तःपरिमार्ज्जनमुपयुज्यते, तदैव क्रियासाङ्कर्य्यस्य उक्तरीत्या दूषकत्वं, न बहिःपरिमार्ज्जने मध्वादाविति। कषायादिभेषजोपयोगानन्तरं पुनरवलेहादिदाने च यद्यपि क्रियासाङ्कर्य्यदोषो भवत्येव, तथापि कालान्तरतया न विरोधः। तदङ्गता पानादिवद्व्यवहारात्, दोषानुपलम्भाच्च बोध्यम्। किं वा क्रियासाङ्कर्य्यस्य दोषसाम्यतया कण्ठरोधादिकमवधायप्रशमकतया च निषिद्धमप्यवलेहादिकमवस्थाविशेषे अङ्गीक्रियते। यथा पीतविषे शान्तौ वमनम्। अन्ये तु कल्पनया तुल्यरूपता व्याख्याय कषायावलेहयोर्युगपदुपयोगेऽपि कल्पनाभेदान्न साङ्कर्य्यमित्याहुः। तन्न, सुश्रुते अग्निमान्द्यादिहेतुत्वेन क्रियासङ्करस्यैव दोषत्वमुक्तम्। अत्र धातुल्यरूपता तुल्यरूपता वेति विशेषो नास्ति। तेनैव इन्दुनैव कषायमध्वादीनां सन्निपाते युगपत्प्रयुज्यमानानामविरोधार्थं क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिरिति वचनं निबद्धम्। तत्र क्रियाद्वयं कल्पनया तुल्यरूपमतुल्यरूपं वा भवतु, उभयथाप्यतिमात्रादिनाग्निमान्द्यादिहेतुतया निषिद्धमेव। तेनाभिन्नकल्पनात्मकेऽपि भेषजद्वये युगपद्युक्ते अतिमात्रत्वादिना अग्निमान्द्यादिहेतुत्वं दूषकताबीजमस्त्येव। तस्मात् अन्तःपरिमार्ज्जनत्वेनैव तुल्यरूपत्वं, बहिःपरिमार्ज्जने च भिन्नरूपत्वं व्याख्याय कषायमध्वादिषु क्रियासाङ्कर्य्यदोषत्वं परिहरणीयम्॥ १३८॥

पञ्चमुष्टिकः ।—यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुण्ठयोः ।
एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।
शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ १३९ ॥

चातुर्भद्रकपञ्चमूलकम् ।

पञ्चमूलीकिरातादिर्गणो योज्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोत्कटे च मधुना कणया च कफोत्कटे ॥ १४० ॥

दशमूलम् ।—विल्वश्योणाकगाम्भारी-पाटलागणिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णीपृश्निपर्णी-बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥ १४१ ॥

यवेत्यादि ।—प्रत्येकं यवादीनां मुष्टिमानमंशं, न तु पलं द्रव्यमानत्वात् । अष्टगुणेन पयः प्रकारो । एकैकं द्रव्यमाहृत्य समुदितानामेषां मिलित्वा पञ्चमानं पचेदित्यर्थः । यतः पुनर्यवादीनामाहारद्रव्यत्वात् प्रत्येकं पञ्चमानत्वेऽपि न दोष इत्याह । एतेन योगस्य धान्यपञ्चकीयोगात् सप्तमुष्टिक इत्यपि नाम । यदुक्तं,— "यवकोलकुलत्थैश्च मुद्गमूलकशुण्ठकैः । धान्याकविल्वमुस्तैर्वा स्यात् सप्त मुष्टिकः" ॥ १३९ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—वातपित्तोल्वणज्वरे योग एवायम् । तत्र पुनर्मधुयोगात् पित्तोल्वणत्रिदोषहन्तृत्वं, पिप्पलीयोगाच्च कफोल्वणत्रिदोषहन्तृत्वमस्य ज्ञेयम् । अत्र कनीयस्या एव पञ्चमूल्या व्यवहारः । अन्ये पुनः श्लेष्मोल्वणे महतीं पञ्चमूलीमाहुः ॥ १४० ॥

दशमूलस्य एकत्वादुत्कृष्टत्वाच्चाश्रयानुरोधात् पञ्चमूलद्वयमाह, बिल्वेत्यादि ।— महत्तरवृक्षमूलत्वात् बिल्वादिपञ्चमूलस्य महत्त्वं, अल्पतरवृक्षमूलत्वाच्च शालपर्ण्यादीनां

चतुर्दशाङ्गः ।

चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥ १४२॥

वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः ।

दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्ति-श्वासहिक्कावमीहरः ॥ १४३ ॥

पित्तश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः ।

भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः ।
तन्द्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥

मुस्तादोगण ।—मुस्तपर्पटकोशीर-देवदारुमहौषधम् ।
त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ॥
किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।

सम्यक् कथम् । सुश्रुते तु गोक्षुरस्थाने एरण्डमूलं पठ्यते, चरके तु गोक्षुर इति । तेन सुश्रुतप्रयोगेषु एरण्डमूलेन, चरकादिप्रयोगेषु गोक्षुरेणैव व्यवहार इति । ज्ञानि श्रीवादादयस्त्वेरण्डमूलेनैवेति ॥ १४१ ॥

चिरज्वर इत्यादि ।—वातकफोल्वण इत्युभयत्रापि सम्बध्यते । शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृताविमिश्र इति मलविबन्धे सति शोधनार्थं त्रिवृच्चूर्णप्रक्षेपमाहुः प्रक्षेप इत्याहुः. ॥ १४२ ॥

दशमूलीत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १४३ ॥

भूनिम्बेत्यादि ।—इन्द्रबीजम् इन्द्रयव. । मुस्तेत्यादि ।—नीली नीलबुह्ना ,

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितश्चोक्तं मनीषिभिः ।
मन्यास्तम्भ उरोघात उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥ १४४ ॥

शट्यादिगणः ।—शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥
एष शट्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्ति-श्वासे तन्द्रासु शस्यते ॥ १४५ ॥

बृहत्यादिगणः ।—बृहत्यौ पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्वेषु देयः सोपद्रवेषु च ॥ १४६ ॥

भार्ग्यादिः ।—भार्गीं पुष्करमूलञ्च रास्नां बिल्वं यमानिकाम् ।
नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीश्चापि साधयेत् ॥
सन्निपातज्वरे देयं हृत्पार्श्वानाहशूलिनाम् ।
कासश्वासाग्निमन्दत्वं तन्द्रीञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥

चतुर्दशाङ्गः ।—द्विपञ्चमूली षड्ग्रन्था विश्वगन्धनखीद्वयम् ।
कफवातहरः क्वाथः सन्निपातहरः परः ॥ १४७ ॥

कल्किक गुण्डागोचनी । यवाम्याने यवेति न पाठः, आयुर्वेदप्रकाशादौ यवापाठात् ॥ १४४ ॥

शट्यादि :—किरातस्थाने केचित् पटोलं पठन्ति, तन्न, हारीत भानुमतीचक्रादिष्विह किरातस्यैव पाठादिति ॥ १४५ ॥

बृहत्यादि :—कासादिष्विति आदिशब्दग्रहणात् शय्याधृतहृद्ग्रहादीनां ग्रहणम् । मन्दह्रति श्वासाग्निमान्द्यस्य दोषस्य पाठात् ॥ १४६ ॥

भार्ग्यादि :—बिल्वं । बिल्व बिल्वमूलं दौर्बल्यनाशकत्वात् । दशमूलमेवेति पाठपक्षेऽपि भार्ग्यादौ तस्य पाठः, किन्तु केचित् "नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीश्च" इति पाठो दृश्यते एवं चक्रादिष्वपि, अत एकभागत्वमिति युक्तम् । द्विपञ्चमूली

अभिन्यासज्वरचिकित्सामाह।

कारवीपुष्करैरण्ड-त्रायन्तीनागरामृताः।
दशमूलीशटीशृङ्गी-यासभार्गीपुनर्नवाः॥
तुल्या मूत्रेण निष्क्वाथ्य पीताः स्रोतोविशोधनाः।
अभिन्यासज्वरं घोरमाशु घ्नन्ति समुद्धतम्॥ १४८॥
मातुलुङ्गाश्मभिद्बिल्व-व्याघ्रीपाठोरुबूकजः।
क्वाथो लवणमूत्राढ्योऽभिन्यासानाहशूलनुत्॥ १४९॥
निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणं विद्याद्गतौजसम्॥ १५०॥
कण्ठरोधकफश्वास-हिक्कासन्यासपीड़ितः।
मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूलाम्भसा पिबेत्॥ १५१॥
व्योषाब्दत्रिफलातिक्ता-पटोलारिष्टवासकैः।
सभूनिम्बामृतायासैः-क्वाथोऽघज्वरनुज्जलम्॥ १५२॥

त्यादि। त्रिपञ्चमूली दशमूली, षड्ग्रन्था वचा, अश्वगन्धादिरय कालाञ्जका गुडशर्करी-मिष्टान, रक्तश्वेतपुष्पभिदा॥ १४७॥

सन्निपातज्वरभेदस्याभिन्यासस्य चिकित्सामाह, कारवीत्यादि।—कारवी कृष्णजीरकम, त्रायन्ती त्रायमाणा, मूत्रेण गोमूत्रेण॥ १४८॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—अश्मभित् पाषाणभेदी, बिल्वस्य मूलं, लवणं सैन्धवं, मूत्रं गोमूत्रम। गोमूत्रसैन्धवे प्रक्षिप्य क्वाथः पेयः। गतप्रयोगदर्शनात् गोमूत्रस्य क्वाथं प्रक्षिप्य स्वरूपमित्येके॥ १४९॥

सन्निविष्टो अभिन्यासलक्षणस्य अनुक्तत्वात् तल्लक्षणमिदेनाह, निद्रोपेतमित्यादि।—सन्निपातज्वरमेव निद्रोपेतमभिन्यासं विद्यात्। क्षीणं विद्याद्गतौजसमिति।—क्षीणमिति क्षीणधातुगतम्। अभिन्यासज्वरमेव सन्निपातज्वरमेव क्षीणधातुगतं हतौजसं विद्यात्। तथा सुश्रुते—"अभिन्यासन्तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे। सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे जगुः॥" इति॥ १५०॥

कण्ठरोधेत्यादि।—दशमूलक्वाथमेव मातुलुङ्गार्द्रकरसे प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः॥ १५१॥

व्योषेत्यादि।—अरिष्टो निम्बः, तस्य त्वक्, अम्भ क्वाथः॥ १५२॥

त्रिवृद्विशालात्रिफला-कटुकारग्वधैः कृतः।
सक्षारो भेदनः क्वाथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ १५३ ॥
स्वेदोद्गमे ज्वरे देयश्चूर्णो भृष्टकुलत्थजः।
घर्षेज्जिह्वां जडां सिन्धु-त्र्यूषणैः साम्लवेतसैः ॥
उद्धृत्य स्फुटितां जिह्वां द्राक्षया मधुपिष्टया।
लेपयेत् सघृतयास्यं सन्निपातात्मके ज्वरे ॥ १५४ ॥
काकजङ्घा जटा निद्रां जनयेच्छिरसि स्थिता ॥ १५५ ॥
सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न लङ्घयेत्।
तृष्णादाहाभिभूतेऽपि न दद्याच्छीतलं जलम् ॥ १५६ ॥
सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः।
शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥
रक्तावसेचनैः पूर्वं सर्पिःपानैश्च तं जयेत्।
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्वमनैः कवलग्रहैः ॥
गैरिकं पांशुजं शुण्ठी-वचाकटुककाञ्जिकैः।
कर्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे शुभम् ॥ १५७ ॥
कुलत्थकट्फले शुण्ठी कारवी च समांशिकैः।
सुखोष्णैर्लेपनं कार्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः ॥ १५८ ॥

त्रिवृदित्यादि।—विशाला गोरक्षकर्कटी, यवक्षार. भेदनः ॥ १५३ ॥

स्वेदोद्गम इत्यादि।—सन्निपातात्मके ज्वर इत्यर्थं स्पष्टम् ॥ १५४ ॥

काकजङ्घा इत्यादि।—जटा मूलम् ॥ १५५ ॥

सन्निपात इत्यादि।—स्पष्टम् ॥ १५६ ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते शोथे सन्निपातज्वरे वा जाते इत्यर्थः। रक्तावसेचनैरिति बहुवचनात् रक्तावसेचन जलौकाभिर्वा बोध्यम्। अतुकर्णे—"[illegible]" इत्युक्तत्वात्। सर्पिरत्र षट्पलिकतिक्तकादि। चकारात् वातकफघ्नादिकोऽपि बोध्यः। यदुक्तं तत्रैव—"लङ्घनं कफवातघ्नाः कार्याः सर्वत्र यत्नतः। तिक्तकाद्युत्थानं बलं ज्ञात्वा समाचरेत्" ॥ इति ॥ १५७ ॥

कुलत्थेति।—स्पष्टम्। इदमूर्ध्वमपि भाजोष्णेनाच लेपमुपदिशन्ति ॥ १५८ ॥

जीर्णज्वरचिकित्सामाह। निदिग्धिकादिः---

निदिग्धिकानागरकामृतानां क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम्।
जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥
हन्धदुर्गामयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥ १५८ ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः क्वाथश्छिन्नरुहोद्भवः।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥
कासाजीर्णारुचिश्वास-हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत्।
जीर्णज्वरेऽग्निसादे च शस्यते गुडपिप्पली ॥ १६० ॥

विषमज्वर-चिकित्सामाह।

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी।
पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥
निम्बं पटोलं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ।
किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्द्धश्लोकसमापनाः।

जीर्णज्वरचिकित्सामाह, निदिग्धिकेत्यादि।—निदिग्धिका कण्टकारी, नागरकं क्वथने, पित्तानुबन्धे पिप्पलीं त्यक्त्वा मधु प्रक्षिपन्ति वृद्धाः। पिप्पलीचूर्णञ्च मानञ्च शाणं प्रक्षेप्य प्रचारादिति कश्चित्। पुराणमतिसारेऽप्ययं योगो दृष्टफलः। अस्यैव योगस्य सोपपत्तिकं वैद्यव्यवहारसिद्धमुपयोगकालमाह, हन्धेत्यादि।—छिन्न बिन्दुमात्रे पात्रे समयोऽयम्। यथा—"पाचकार्मविनाशाय सन्धाप्रदीपनाय च। सर्वेषु निरामेषु पाचनकाले तं पिबेत् ॥" इति। तथा चन्दोऽप्याह—"सद्य रात्रिज्वरे पाचनञ्च प्रातरिष्यते" इति ॥ १५८ ॥

पिप्पलीत्यादि।—छिन्नरुहा गुडूची; पञ्चमूली च महती। योगद्वयेऽपि पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः। पित्तानुबन्धे मधु उपदिशन्ति वृद्धाः। इदञ्च योगद्वयं प्रायः सायमुपयुज्यते। कासेत्यादौ गुडपिप्पली, प्रत्येकं मानकवदेव व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ १६० ॥

विषमज्वरचिकित्सामाह, कलिङ्गका इत्यादि।—वाग्भटस्य। एते पञ्च योगाः,

कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ १६१ ॥
गुडप्रगाढां त्रिफलां पिबेद्वा विषमार्दितः ।
दीर्घपत्रककर्णाख्य-नेत्रं खदिरसंयुतम् ॥
ताम्बूलैस्तद्दिने भुक्तं प्रातर्विषमनाशनम् ।
गुडूचीमुस्तधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकम् ॥ १६२ ॥

मुस्तादिः ।—

मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥
महौषधामृतामुस्ता-चन्दनोशीरधान्यकैः ।
क्वाथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
वासाधात्रीस्थिरादारु-पथ्यानागरसाधितः ।
सितामधुयुतः क्वाथ-श्चतुर्थकनिवारणः ॥
मधुना सर्वज्वरनुत् शेफालीदलजो रसः ॥ १६३ ॥

पञ्चसु सन्तत-सततान्येद्युष्क-तृतीयक-चतुर्थकेषु यथासंख्यं ज्ञेयाः । अन्ये तु सर्वे पञ्च योगा, सर्वत्र इत्याहुः । तत्र यथासंख्यमेव युक्तम् । सततोद्देशेन पटोलादि योगस्य, तथा निम्बाद्येन्येद्युष्कोद्देशेन, गुडूच्यादेश्च चतुर्थकोद्देशेन चरकादौ दृष्टत्वात् । "सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयक-चतुर्थकान्" इति पादस्तु चरकादौ क्वचिदपि नास्ति । वृन्देऽपि नास्ति । शिवदाससम्मतोऽयम्, संग्रहे केनापि प्रमादात् लिखितः ॥ १६१ ॥

गुडप्रगाढामित्यादि ।—गुडप्रगाढ ।—त्रिफलामित्यत्र कथितामिति शेष इति कश्चित् । गुडोऽत्र प्रक्षेप्यः । दीर्घपत्रकेत्यादि ।—कर्णाख्यः काकमाची इति ख्यातः । तस्य विशेषणं दीर्घपत्रेति । नेत्रं मूलं, तदपि यच्चर्वितं ताम्बूलैः दिनान्ते हेयाः । गुडूचीत्यादि ।—गुडूच्यादि अयं योगो यद्यपि पूर्वं चतुर्थके पठितः, तथापि मधुयोगात् विषमज्वरमात्रशमनार्थमस्य योज्यम् । अन्यत्र यद्यपि योगोऽयं विषमज्वरे पठितः तथापि समानतन्त्रोक्तत्वात् विषमज्वरविशेषे चतुर्थके प्रयोग बोध्य इत्याह ॥ १६२ ॥

मुस्तादिमहौषधादी—स्पष्टौ । वासादौ ।—वासाद्यानि चन्द्रादि दारु प्रपर्णं .

भल्लाती गुडसंयुक्ता विषमज्वरनाशिनी ।
अग्निसादं जयेत् सम्यग्वातरोगांश्च नाशयेत् ॥ १६४ ॥
रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्त्तः ।
विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥१६५
प्रातः प्रातः ससर्पिर्वा रसोनमुपयोजयेत् ।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिबेत् क्षीररसाशनः ।
षट्पलं वा पिबेत् सर्पिः पथ्यां वा मधुना लिहेत् ॥ १६६ ॥
पयस्तैलं घृतञ्चैव विदारीक्षुरसं मधु ।
सम्मूर्च्छ्य पाययेदेतद् विषमज्वरनाशनम् ॥ १६७ ॥
पिप्पलीशर्करा क्षौद्रं घृतं क्षीरं यथाबलम् ।
खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ १६८ ॥
पयसा वृषदंशस्य शकृद्वेगागमे पिबेत् ।
वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ॥ १६९ ॥

व्यवहारस्तु वामतैव। स्थिरा शालपर्णी। पथ्या हरीतकी। मधनैत्यादौ।—सव ज्वरनुत् विषमाविषमज्वरनुत् ॥ १६३ ॥

भल्लातीत्यादि।—भल्लातक तलक्षीरकमिति पाठः, तिलक्षीरकमित्यन्ये ॥ १६४ ॥

रसोनकल्कमित्यादि।—अश्नाति पूर्वं भक्षयेत्, यदाह चरकः—"रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम्" इति ॥ १६५ ॥

प्रातरित्यादि।—पिप्पलीवर्द्धमानं क्षीरभुजो। षट्पलं सर्पिश्चैव वक्ष्यमाणम् ॥ १६६ ॥

पय इत्यादि।—दुग्ध प्रस्थं बोध्यम। विदारीक्षुरसमिति।—इक्षुरसस्थाने स्वरस इति न पाठः, उक्त हि हारीते—"विदारीक्षुरस सर्पिर्मधुतैल' प्रस्थ पय,। पिबे-चतुर्थकश्वासकासश्वासज्वरापहम् ॥" इति। अन्ये तु विदारीस्वरसो विषमज्वरमाहे, चतुर्थ इक्षुरसात् योगान्तरमाहुः ॥ १६७ ॥

पिप्पलीत्यादि।—दुग्धं प्रस्थ बोध्यम् ॥ १६८ ॥

पयसेत्यादि।—वृषदंशो बिडालः। वृषस्यापि शकृदित्यर्थः, ॥ १६९ ॥

नीलिनीमजगन्धाञ्च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ।
पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ १३० ॥
सुरां समण्डां पानार्थे भक्ष्यार्थे चरणायुधान् ।
तित्तिरींश्च मयूरांश्च प्रयुञ्ज्याद्विषमज्वरे ॥ १३१ ॥
अङ्कोटजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिबेत् ।
पेयां घृतप्लुतां जन्तुश्चातुर्थकहरां परम् ॥ १३२ ॥
सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुलाः समनःशिलाः ।
नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं विषमज्वरनाशनम् ॥
व्याघ्रीवसा हिङ्गुसमा नस्यं तद्वत् ससैन्धवा ॥ १३३ ॥
कृष्णाम्बरदृढाबद्ध-गुग्गुलूलूकपुच्छजः ।
धूपश्चातुर्थकं हन्ति तमः सूर्य इवोदितः ॥ १३४ ॥
शिरीषपुष्पस्वरसो रजनीद्वयसंयुतः ।
नस्यं सर्पिःसमायोगाच्चातुर्थकज्वरं जयेत् ॥
नस्यं चतुर्थकं हन्ति रसो वागस्त्यपत्रजः ॥ १३५ ॥

षडङ्गधूपः ।

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ।

विषमज्वरे विरेकार्थमाह, नीलिनीत्यादि ।—नीलिनी नीलबुह्ना । आगमने आगमनदिवसे ॥ १३० ॥

सुरामित्यादि ।—चरकस्य स्पष्टम् ॥ १३१ ॥

अङ्कोटजमाङ्कोटी ॥ १३२ ॥

सैन्धवमित्यादि ।—चरकस्य । पद्यत्रयम्, कश्चनैतदपि पठति, तत्रिवराय नेत्रपदम् । व्याघ्रीत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् लिङ्गमेव प्रयोजकं न तु जातिः ॥ १३३ ॥

कृष्णाम्बरेत्यादि ।—कृष्णवस्त्र बद्धत्व गुग्गुलूलूकपुच्छादिभि, धूपकः धूपकः ॥ १३४ ॥

नस्यमाह, शिरीषेत्यादि ।—रजनीद्वयचूर्णं सर्पिष प्रक्षेप्यम् । नस्यमित्यादौ चागस्त्यपत्रं बकपुष्पपत्रम् ॥ १३५ ॥

सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १७६ ॥

अपराजिताधूपः।

पुरध्यामवचासर्ज-निम्बार्कागुरुदारुभिः।
सर्वज्वरहरो धूपः कार्य्योऽयमपराजितः ॥ १७७ ॥
वैड़ालं वा शकृद् योज्यं वेपमानस्य धूपने।
अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः।
बद्ध्वा वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ १७८ ॥
काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गरजोऽष्टमः ॥
एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत् ॥ १७९ ॥
मूलं जयन्त्याः शिरसा धृतं सर्वज्वरापहम् ॥ १८० ॥

भूतानुबन्धिनोस्तृतीयक-चतुर्थकयोश्चिकित्सा।

कर्मसाधारणं जह्यात् तृतीयक-चतुर्थकौ।
आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥ १८१ ॥

पलङ्कषेत्यादि।—पलङ्कषा गुग्गुलु ॥ १७६ ॥

पुरेत्यादि।—पुरो गुग्गुलु, ध्याम गन्धतृणम् ॥ १७७ ॥

वैड़ालमित्यादि स्पष्टम्। अपामार्गस्य जटा मूलं, पुष्टे पादं कृत्वा बन्ध. कार्यं इत्याह.। बन्धनविधिरायुर्वेदसारे यथा—"अपामार्गस्य मूलञ्च सम्यक्प्रक्षालितं जल। षष्ठीप्रादस्यामहस्तेन सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ १७८ ॥

काकजङ्घेत्यादि।—काकजङ्घा स्वनामख्याता, श्यामा वृद्धदारक, ब्रह्मदण्डी ब्रह्मयष्टिका; कृताञ्जलि लाजालिका ॥ १७९ ॥

मूलमित्यादि।—जयन्त्या श्वेताया इत्याह., भूमयन्त्या इत्यन्ये ॥ १८० ॥

भूतानुबन्धिनोस्तृतीयक-चतुर्थकयोश्चिकित्सामाह, कर्मेत्यादि।—दैवव्यपाश्रय बलि-मङ्गलादि, युक्तिव्यपाश्रयञ्च कषायादि, एतदुभयमपि चिकित्सित साधारणशब्द-नावोच्यते। जह्यादिति अन्वर्भूतस्वर्थमिदं, तेन साधारणं चिकित्सित कर्त्तव्य

"गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुच्यत्यैकाहिको ज्वरः" ॥
एतन्मन्त्रेण चाश्वत्थ-पत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ।
सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ १८२ ॥
विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १८३ ॥

ज्वरे घृतप्रयोगः ।

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

चतुर्थकौ कार्मकपी अक्षात् स्नापयेत्, निराकुर्यादित्यर्थः । ननु ज्वरान्तरे सर्वत्र युक्तिव्यपाश्रयं कषायादिकमेवोपदिष्टं, न दैवव्यपाश्रयम्, अत्र पुनः किमर्थं दैवव्यपाश्रयमपि कर्त्तव्यत्वेन उपदिश्यते ? इत्याह,—आगन्तुरित्यादि ।—आगन्तुर्भूतादि । विषमज्वरशब्देन तृतीयक-चतुर्थकावेवाभिमतौ । तृतीयक-चतुर्थकशब्देनात्र तद्विपर्ययस्यापि ग्रहणम् । अन्ये तु यद्यप्यागन्तुरनुबन्धो हि इत्यादिवचनबलात् विषमज्वरमात्र एव दैवव्यपाश्रयं कर्म कर्त्तव्यमित्यायाति, तथापि तृतीयक-चतुर्थकाविति यदुक्तं तद्विशेषार्थम् । तेन तृतीयक-चतुर्थकयोः प्रायेण भूतानुबन्धबहुलत्वात् तयोरेव विशेषेण दैव-व्यपाश्रयं कर्म कर्त्तव्यमित्याहुः । अन्ये तु आधारशब्देन दोषमात्रसाधारणं युक्तिव्यपाश्रयमात्रं कर्मोच्यते । आहादित्यस्य त्वर्थतोऽर्थः, तेन तृतीयक-चतुर्थके युक्तिव्यपाश्रयमात्रं न कार्यं, किन्तूभयमपि कार्यम् । एवञ्च आगन्तुरनुबन्धो हीत्यादि द्वितीयार्द्धमपि सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ १८१ ॥

गङ्गाया इत्यादि ।—एक-हस्तायाः पुष्करिण्याः चकाककादिने पानीयं पूरनव्याः नेतव्यम् ; उदिते च रवौ पान्तिदिने तर्पणं कार्यम् । अत कुशाः यवाः कुसुमानि च उत्थितसमाधभक्तादिना बलिर्देयमुपदिशन्ति वृद्धाः । अस्य मन्त्रस्य केचिदाद्य-श्लोकं पठन्ति यथा ;—"यत्र यत्र-कलिङ्गेषु कौशाङ्गमगधेषु च । वाराणस्याश्च यद्-वृत्तं तत्र गच्छसि हे ज्वर ॥" इति । सोममिन्दुमया सहितम् ; अनुचरैर्नन्द्यादिभिश्च सहितम् ॥ १८२ ॥

विष्णुमित्यादि ।—नामसहस्रेण महाभारतोक्तेन ॥ १८३ ॥

रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥
निर्दशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् ।
न सर्पिः पाययेत् प्राज्ञः शमनैस्तमुपाचरेत् ॥
यावल्लघुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन तु ॥ १८४ ॥
मांसार्थमेणलावादीन् युक्त्या दद्याद्विचक्षणः ।
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिं क्रौञ्चमेव च ॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥
भिषङ्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात् तानपि कालवित् ॥ १८५ ॥

इदानीं घृतप्रयोगात् विषयः घृतस्य काल विषयश्चाह,—ज्वरा कषायैरित्यादि ।—अत्र कषायैरित्यसमासनिर्देशेन व्यस्तैरपि कषायादिप्रयोगैः रूक्षस्य सर्पिः पानं कर्त्तव्यमिति दर्शयति ।—वमनैरित्यनेन अवस्थाविशेषवमनप्रयोगात् सर्पिः पानपूर्वभाविनो दर्शयति,—लङ्घनैरित्यनेन च लङ्घनं स्वेदनं काल इत्यादिना अनुक्तमप्यानयति । स्वेदाद् योऽपि गृह्यन्ते । रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सत्यपि यद्यपि आमानुबन्धत्वात् कफोत्तरतया वा यत्र रूक्षत्वं न भवति, तत्र सर्पिर्न दातव्यमिति दर्शयति । भिषग् जितं चिकित्सितम् । दशाहादूर्द्ध्वं हि घृतपानावस्था चरकेणोक्ता, इदानीं तदप वादमाह, निर्दशाहमपीत्यादि ।—निर्गतो दशाहान्निर्दशाहः । अलङ्घितमिति अलङ्घनात् लङ्घितफलम्, इयमवस्था प्रतनसामदोषारब्धत्वाद् ज्वरस्य, तथा अनभ्युपचाराच्च भवतीति ज्ञेयम् । यावल्लघुत्वादिति च्छेदः । लघुत्वे तु जाते कफोत्तरता अलङ्घितता चापयाति, तेन तदा सर्पिःपानमनुज्ञातं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यावदिति ।—यावल्लघुत्वात् लघुत्वपर्यन्तं शमनैरुपाचरेत्, लघुत्वे सति सर्पिःपानम्, अथवा यावत् तावत् नित्ययोगित्वात् लघुत्वात् यावत्पर्यन्तं शमनैरुपाचरेत् तावत् मांसरसेन । शमनन्तु निर्दशाहज्वरे कफोत्तरेऽप्यलङ्घितेऽपि मांसरसेन देयमित्याह,—अशनं दद्यान्मांसरसेनेति ।—ननु किमर्थमेतादृशमशनं कथञ्चित्कफमपि कफप्रधानावस्थाया दीयते ? सत्यं, मांसरसस्य बलजननत्वात्, बलस्य च दोषनिग्रहसमर्थकत्वात्, अत एवोक्तं तत्रैव—"बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां बलकृच्च तत्" इति ॥ १८४ ॥

एणलावादीनित्यादिशब्दात् कपिञ्जलादीनां ग्रहणम् । मात्राविकल्पज्ञ इति ।—

पिप्पल्याद्यं घृतम्।

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी।
कलिङ्गकास्तामलकी शारिवातिविषे स्थिरा॥
द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका।
सिद्धमेभिर्घृतं सद्यो ज्वरं जीर्णमपोहति॥
क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम्।
अंसाभितापमग्निञ्च विषमं सन्नियच्छति॥
पिप्पल्याद्यमिदं चापि तन्त्रे चोरेण पच्यते॥ १८६॥

विकल्पो विशिष्टकल्पना, संस्कार इत्यर्थः। मात्राशो विकल्पप्रवेश्यर्थः। तेन तावती मात्रा कर्त्तव्या, तादृशः संस्कारः कार्यः, यथा लघुत्वगुरुत्वे भवत इत्यर्थः॥ १८५॥

सर्पिःपानावस्थां प्रतिपाद्य सर्पींष्याह, पिप्पल्य इत्यादि।—कलिङ्गका इन्द्रयवाः, तामलकी भूम्यामलकी; शारिवा अनन्तमूलं, बिल्वं बिल्वशलाटुः द्राक्षादिकमाद्रवर्ज्यात्। अत्र यद्यपि घृतस्य मानं नोक्तं, तथापि द्रवैकार्थ्यवचनात् प्रस्थमानं गम्यते, अत एवोक्तम्—"अनिर्दिष्टप्रमाणानां स्नेहानां प्रस्थ इष्यते। अनुक्ते क्वाथमाने तु पात्रमेकं प्रशस्यते॥" इति। अन्ये पलाश्यघृतस्य मानानिर्देशे अप्यनियतमानमेवेच्छन्तः पलाश्यमिति। यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्देशं करोति, तत्र तावन्मात्रेणैव स्नेहेन प्रायो रोगोपशमो भवतीति ज्ञेयम्। तथा हि वातव्याध्यादौ भूरिमेव मात्रे भूयसीमेव स्नेहमात्रां पचति। तथा प्रपौण्डरीकाद्यमध्ये योगितया स्नेहस्य कुडवमानमेवोक्तम्। कुष्ठोक्ततिक्तषट्पलादौ तु पञ्चप्रसृतसंविधानेन तत्रैव पलस्य प्रसृतकार्यकर्तृत्वं भवतीति भेषजमानज्ञो महर्षिर्बोधयति। तत्र यदि कुष्ठस्य जीर्णरोगतया भूयसा तिक्तषट्पलेन प्रयोजनं, तदा पुनःपुनः षट्पलमानं घृतं पचन्ति "यथा कुर्वन्ति स उपायः" इति वचनात्। एवं पानीयकल्याणकाल्पहरीतकादावपि प्रतिनियतमानकथनप्रयोजनं वाच्यम्। तथात्र याद्दच्छिकमाचार्यस्य कल्पिकाज्ञातमानतल्पावधान क्वचिदिति। अत्र क्वचित् पुस्तके हलीमकमिति पाठः, 'क्वचिद्रोचकमिति पाठद्वयमपि न प्रक्षेपणीयम्। यतः सुश्रुते,—"जीर्णज्वरशिरःशूलगुल्मोदरहलीमकान्" इति दृश्यते। वाग्भटे च—"पिप्पलीन्द्रयवधान्यनिदिग्धिकाशारिवामलकतामलकीभिः। बिल्वमुस्तहिमपाठानिदिग्धैः द्राक्षयातिविषया

यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ।
तत्रैव कल्कनिर्यूहाविष्येते स्नेहवेदिना॥
एतद्वाक्यबलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम्॥ १८७॥
जलस्नेहौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम्।
तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम्॥
अनुक्ते द्रवकार्य्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम्॥ १८८॥
घृततैलगुड़ादींश्च नैकाहादवतारयेत्।
व्युषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः॥
स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत्।
वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत्॥
शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा।
गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत्॥ १८९॥

स्थिरया च॥ घृतमाशु निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम्। अरुचिं भयतापमंसशोषमसृक् पार्श्वरुजं क्षयम्॥" इति दृश्यते, तस्मात् पाठद्वयमेव युक्तम्॥ १८६॥

अत्र केचित् "कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात् तस्मात् समाचरेत्" इति सुश्रुतवचनात् पिप्पल्यादीनां कल्कत्वं कषायत्वञ्च वदन्ति। अन्ये तु कल्कत्वमेव ब्रुवते। अत एतत् सन्देहनिरासार्थं परिभाषामाह, यत्रेत्यादि।—अधिकरणेनेत्यधिकारितया; तेन यत्रैवाचार्य्येण गणत्वमभिहितं, तत्रैव विदारिगन्धादिगणादौ कल्ककषायकल्पना। यत्र त्वभिहितगणत्वं नास्ति, तत्र कल्ककल्पनैव। एतेन सुश्रुतोक्ता "कल्कक्वाथावनिर्देशे" इत्यादिका परिभाषा अभिहितगणविषयैव, न तु केवलसमूहमात्रविषया इति। ननु मा भूदुभयकल्पना अनियमेन कदाचित् कल्ककल्पना, कदाचित् क्वाथकल्पना कुतो न स्यात्?—इति चेन्नैवम्। कषायकल्पनाया द्रव्यं न साक्षात् प्रधानभूतं स्नेहसाधने व्यवह्रियते। कल्कस्तु साक्षादेव स्नेहमध्ये पच्यत इति कल्कस्य प्राधान्यात् तथा 'प्रकृतिव्यवहाराये'त्याह—एतद्वाक्यबलेनैवेत्यादि॥ १८७॥

जलस्नेहेत्यादौ जलशब्दो द्रवमात्रे उपचरितः॥ १८८। १८९॥

क्षीरषट्पलकं घृतम् ।

पञ्चकोलैः ससिन्धूत्थैः पलिकैः पयसा समम् ।
सर्पिःप्रस्थं शृतं प्लीह-विषमज्वरगुल्मनुत् ॥
अत्र द्रवान्तरानुक्तेः क्षीरमेव चतुर्गुणम् ।
द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत् ॥ १८० ॥

दशमूलषट्पलकं घृतम् ।

दशमूलीरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः ।
सक्षारैर्हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकासाग्निमन्दताः ॥
वातपित्तकफव्याधीन् प्लीहानञ्चापि पाण्डुताम् ॥ १८१ ॥
क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् ।

पञ्चकोलैरित्यादि ।—अत्र च सममित्यस्य समशब्दस्य तुल्यार्थताङ्गीकारेण स्नेहसमं क्षीरम्, त्रिगुणञ्च जलमत्राधिकारोऽस्य षट्पलघृतवदादात् । तद्यथा,—"सक्षारैः पञ्चकोलैश्च पलिकैस्त्रिगुणोदके । समक्षीरं घृतप्रस्थं ज्वरघ्नं प्लीहगुल्मनुत् ॥" इति । "क्षीरदध्यारनालेषु पाको यत्रेरितः क्वचित् । चतुर्गुणं जलं तत्र बोध्यं धान्यार्थमाक्षयेत् ॥" परिभाषेयमत्रापीति कृत्वा केचित् नाद्रियन्ते । अन्ये तु क्षीरादिमात्रविषयेयमित्याहुः । चक्रस्तु सममित्यस्य सहार्थतामाश्रित्याह,—अत्रेत्यादि । एतच्चान्ये दूषयन्ति, यतः सुश्रुतोक्तोदरचिकित्सिते—"षट्पलकं पिबेत् घृतप्रस्थं तुल्यक्षीरम्" इति पठ्यते । चरकेऽप्युक्तं गुल्मे—"घृतप्रस्थं विपाचयेत क्षीरप्रस्थेन" इति । व्यवहारस्तु क्वचित् त्रिगुणोदकेन, क्वचिच्चतुर्गुणोदकेनेति ॥ १८० ॥

दशमूलीरस इत्यादि ।—रसः क्वाथः, स्नेहकल्पने क्वाथश्चतुर्गुणः, क्षीरन्तु स्नेहसमम् । न हि क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारीत्यादि परिभाषार्थमज्ञं बुद्ध्वा क्षीरयोगे सर्वत्रैव पाकं स्यादिष्टे । चक्रस्त्वाह,—अत्र क्वाथः क्षीरञ्चास्ति तत्र क्षीरेण सह स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रव क्वाथः, यतः स्नेहपाके चतुर्गुण एव द्रव उत्सर्गसिद्धः । "स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम्" इत्यत्र तोयस्य द्रवोपलक्षणत्वात् । अतः क्वाथोऽत्र त्रिगुणं क्षीरञ्च स्नेहसममिति । पञ्चकोलयवक्षाराः प्रत्येकं पलिकाः पूर्वोक्तषट्पलकसाहचर्यात् षट्पलतानुपपन्नेयेति ॥ १८१ ॥

दशमूलेऽप्यार्थं परिभाषामाह, क्वाथ्यादित्यादि ।—स्नेहसमं क्षीरमिति यत्र

पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ।
तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्॥ १८२॥

वासाद्यं घृतम्।

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम्।

पञ्चम स्नेहपादिकत्वं घटते। चतुष्पञ्चद्रवत्वे कल्कमानस्य स्नेहापेक्षया षड्भागाष्टमैव भवेदिति। एतच्च नातिसाधु, यतः सुश्रुत एव—"स्नेहकुडवे चाष्टौ क्वाथ्यद्रव्यप्रस्थो विधेयः" इत्युक्तम्। तत्र कुडवेनैव यदि स्नेहपलचतुष्टयं गृह्यते तदा चतुःपलस्नेहे षोडशपलक्वाथ्यगदत्वं स्यात्। न च तथा व्यवहरन्ति क्वाथ्यषोडशपलं हि चतुष्पल एव स्नेहे गृह्यते, तस्मादसाधकमेतत्, कुडवादृत्तं गुणात्स्वेति, द्वैगुण्यं कुडवे युक्तम्। यथा चन्द्रहासीतकायां मधुनः कुडवं षडरक्तपोषं तन्त्रान्तरे "मधुनश्च पलाष्टकम्" इति पठ्यते, तथा तन्त्रान्तरे—"त्रायमाणाचतुष्पलं पञ्चदशकेऽम्भसि श्रितम्। कुडवे गुडपान् मर्दितःक्षीरधात्रीरसान् पचेत्॥" इत्युक्तम्। तत्र यदि चतुःपलं कुडवः स्यात् तदा चरकोक्तत्रायमाणाघृतेन सह विरोधः स्यात्। तथाहि—"जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुष्पलम्" इत्यादि यावत्—"रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च। पलानि पृथगष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्॥" तथान्यत्राप्युक्तम्।—"माद्रंद्रव्यद्रवद्रव्यपरिमाणैरेव च। शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः॥" इति। तस्मात् कुडवे द्वैगुण्यं साधु, यत्तु षट्पलेऽपि स्नेहे कल्कस्य पलमानत्वं, तत् स्वरसमात्रस्नेहाभिप्रायेण पुष्पकल्काभिप्रायेण वा ज्ञेयम्। यदुक्तं,—"स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिःक्वाथस्वरसैः क्रमात्। कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम्॥" तथा—"वृषस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्मलेः। कल्काश्रयत्वात् पुष्पकल्कं प्रयुञ्जीत चतुःपलम्॥" इति। अत्र स्नेहप्रस्थापेक्षया चतुःपलं कल्कं स्नेहादष्टमभाग एव भवतीत्यादि विशेषवचनेन "कल्कश्च स्नेहपादिकः" इति सामान्यवचनस्य बाधा क्वचिद्विषयविशेषे भवतीह न विरोधमावहतीति। चक्रमतिप्रपञ्चेन सर्वथा वृद्धव्यवहारानुमतमेव कर्मानुसरणीयमस्माभिरिति संक्षेपः। विस्तरः पुनरस्मदीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामेव गवेषणीय इति। पञ्चप्रभृतीत्यादिपरिभाषार्थं पुनर्वासाद्यघृतव्याख्यावसर एव व्यक्तीकरिष्यामः॥ १८२॥

वासामित्यादि।—यवासकं दुरालभा। अत्र यवासाक्षादिक्वाथयोरपि घृताद्द्विगुण इत्याह। युक्तं चैतत्, यतः स्नेहपाके चतुर्गुणमेव द्रवमुक्तमसिद्धम्;—"स्नेहात्

पक्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च॥
पिप्पलीमूलमृद्वीका-चन्दनोत्पलनागरैः।
कल्कीकृतैश्च विपचेद् घृतं जीर्णज्वरापहम्॥ १८३॥

तोयं चतुर्गुणम्" इति वचनात्। तोयशब्दोऽपि तत्र द्रवमात्रोपलक्षक इति। अत्र द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमित्यादि परिभाषयैव क्षीरकषाययोः प्रत्येकं द्वैगुण्ये सिद्धे चकारोऽयं क्वाथचातुर्गुण्यार्थं इति केचित्। अन्ये तु परिभाषाबलात् यद्यपि क्षीर कषाययं द्विगुण एव लभ्यते, तथापि स्पष्टार्थं क्षीरद्वैगुण्याभिधानमित्याहुः, तन्न, क्षीरस्य हि मानानुक्तौ—"क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्। स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः॥" इति वचनात् क्षीरस्य द्रवान्तरसान्निध्ये सति, स्नेहसमत्वमेव स्यात्। ततः कषायभागद्वयं क्षीरभागश्चैक इति कृत्वा द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषार्थोऽप्यनुगृहीतो भवति। तस्मात् कर्तव्यं क्षीरद्वैगुण्याभिधानम्। अन्ये तु द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषायां प्रत्येकमेव द्रवैः चातुर्गुण्यमिच्छन्ति। तन्मतेऽत्र कषायस्य चातुर्गुण्यं क्षीरस्य द्वैगुण्यमेव—"पयसा द्विगुणेन च" इति वचनात् तत्र, एकेनापि चातुर्गुण्यं, द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं, त्रिभिरपि चातुर्गुण्यं, चतुर्भिः सममिति वचनेन चतुर्भिः स्नेहसमताभिधानेन स्नेहाच्चातुर्गुण्यमेव द्रवस्योक्तम्। अतो द्वाभ्यां त्रिभिरपि तथा चातुर्गुण्यं कार्यम्। यथा स्नेहचातुर्गुण्यं स्यात्, तथा च मिलितैव चातुर्गुण्यं सिध्यति, न प्रत्येकमित्यर्थः। किञ्च यदि प्रत्येकं चातुर्गुण्यं विवक्षितं स्यात् तदा द्वयोस्त्रयाणां चातुर्गुण्यमिति कुर्यात्। तृतीयानिर्देशेन हि साहित्यं सूचयता मिलितयोरेव चातुर्गुण्यं प्रतीयत इति। अत एवैतत्परिभाषाव्याख्याने—"पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् तस्माच्चतुर्गुणम्॥" इति मिलितैव चातुर्गुण्यम्। अन्यथा एतद्वचनेनो विरोधी दुष्परिहरः स्यात्। अन्ये तु—"अर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्" इति प्रत्येकमेव चातुर्गुण्यम्। अन्यथा यत्र यत्र स्नेहपाके चत्वारि द्रवाणि सन्ति तत् यदि द्रवचतुष्टयस्य मिलित्वा चातुर्गुण्यं स्यात्, तदा स्नेहसमान्याहुरित्येतावतापि द्रवचतुष्टयस्य मिलित्वा चातुर्गुण्ये सिद्धे, अर्वाक् च स्यात् चतुर्गुणमिति वचनं तावदेकद्वित्रिद्रवविषये चरितार्थमेव। यत्र वा द्रवचतुष्टयविषये चरितार्थमित्युच्यते तावतापि न वस्तुचति। यथादिकेनापि चातुर्गुण्यमित्यादि चतुर्भिः सममित्यस्य परि-

गुडूच्यादिघृतानि ।

गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ १८४ ॥
ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।

भावना द्रववद्द्रव्यविषये मार्कण्डिकेना चातुर्गुण्यं सिद्धमेव। तदिदानीं प्रत्येकं स्नेहमध्येन साध्यताम्; "चतांत्र स्यात् चतुर्गुणम्" इति वचनेन साध्यतामिति। अन्ये पुनरनर्थेनानुवर्त्य चतुःप्रस्थानि पठन्ति। जीवदत्तोऽपि गुल्माधिकारे परिभाषायामस्यां चतुःप्रस्थानीति पाठमेव स्वीकृतवान् ॥ १८३ ॥

गुडूच्या इत्यादि।—वाग्भटस्य। गुडूच्यादीनां पञ्चानां पृथक् पृथक् क्वाथ-कल्काभ्यां सिद्धानि पञ्च घृतानि बोध्यानि ॥ १८४ ॥

अथ पेयादिकं यदिदीक्तं तदध्यायपठितप्रकारविशेषापेक्षमिति प्रतिपादयन् चीरादिक्रममभिधातुं भूमिकां रचयति,—ज्वरे पेया इत्यादि।—अत्र पेया-कषाय-सर्पिः-क्षीर-विरेचनानामुक्तोक्रिया ज्वराहादारभ्य षडहे यथाक्रमं देयत्वमुच्यते। तेन—"वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत्" इत्यादि विशेषवचनात् लङ्घितादि षडहातिक्रमेऽपि यत् पेयादिदानमुक्तं तत्र विरोधमावहति, सामान्यविधिः विशेष-विधिना बाधनस्य सर्वेषामनुमतत्वात्। ननु पेयादिप्रयोगे—"यावज्ज्वर-मृदूभावात् षडहं वा विचक्षणः" इत्यादिना षडहं यावत् यवाग्वादेरिति चरकेणोक्तं, तथा अत्रापि षडहे पेयादानमुक्तं; तदयं षडहः, किं ज्वरोत्पाददिनं गृहीत्वा भवतु लङ्घन-नियतदिनं हित्वा वा? नाद्यः, लङ्घनरूप-प्रकृतवैयर्थ्यात्। लङ्घनं स्यात् एवोपक्रमः। यदुक्तं—"ज्वरे लङ्घनमेवादौ" इति। नापि द्वितीयः,—"ज्वरिते षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितं" ज्वरदिनादारभ्याष्टमे पाचनं शमनीयं वा प्राग्यौगिकत्वात् ज्वरदिनस्य भोजोक्त्यैवाष्टाहः, यदुक्तं,— "अष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्" इति। अत्राहुः ज्वरोत्पाददिनं गृहीत्वैवाष्टाह प्रयोक्तव्यः।—"यावज्ज्वरमृदूभावात् षडहं वा विचक्षणः" इत्यनेनापि ज्वरोत्पाद-दिनमारभ्यैव षडहपर्यन्तं पेयाप्रयोग उच्यते। पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दोष-पाचनार्थं क्रियते; यदुक्तं—"लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः। पाच-नान्यविपक्कानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥" इति। न तु यस्मिन् षडहे पेया, तस्मिन्नेव षडहे लङ्घनादिकमपीति। लङ्घनादिभिर्निरवकाशतया पेया षडहस्य निर्विषयत्व-

पड़हे पड़हे देयं कालं वीच्यामयस्य च ॥ १८५ ॥
जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम्।

मिति वाच्यम्, तस्य वातज्वरविषयत्वात्। वातज्वरो ह्यलङ्घनीयः। यदुक्तं—"नतु ज्वरान् भयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात्" इति तेनालङ्घनीये वातज्वरे पेया समयमेव षडहं व्याप्नोति। एकद्वित्रिदिन लङ्घिते पेया न दोषपाचकार्थं क्रियते। क्रियमाणेऽपि ज्वरे पक्षचतुर्विंशदिनं यावत् पेयादिक्रमेवेति मातो निर्विषयत्वम्? पेया षडहस्य यत्र तु दोषाणामतिसामतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव षड्रात्रातिक्रमेणापि क्रियते। तत्र प्रादेशिके विधौ पेयाया. षड्रात्रनियम औत्सर्गिक. प्रवर्तते। ननु पेया दोषपाचनार्थं क्रियते, तर्हि चातिलङ्घिते पेया कथं क्रियते? लङ्घनेनैव दोषपाकसिद्धत्वात्। नैवम्, चातिलङ्घिते पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते किं तर्हि लङ्घनजन्यदौर्बल्यापनयनार्थम्। तत्कार्यसम्मुखत्वे जाते पुनरौषधपानमेव भवति। ज्वरे पेयाः कषायाश्चेत्यादावपि समानकार्यत्वात् लङ्घनादीनामुपलक्षणभूता पेया। अत पेया यत्र प्रतिषिद्धा मद्योत्थे ज्वरादौ तर्पणमेवापि षडहो बोध्यः। तत्र प्रथमषडहे वक्ष्यमाणेन लङ्घनादि पाचनं कार्यमिति पेया षडहे देयेति वचनेनोच्यते, कषायषडहोऽपि ज्वरोत्पादात् सप्तमदिन परित्यक्त्वाष्टमाहस्मारभ्यैव ज्ञेया। सप्तमे ज्वरस्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात्। यत्, तु हारीते लङ्घनोष्णोदकसुप्तादिषडह-यवागूपानीयपान पेयाविधानानन्तरमुक्तम्,—"एता क्रिया प्रयुञ्जीत षड्रात्र सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान् ॥" इति, तथा खरनादेनापि—"लङ्घितालङ्घित सम्यक् वमित वा ज्वरार्दितम्। दत्तात्ताद्यादतश्चापि हादी ज्वरमुपाचरेत ॥" इति यवागूभिर्विया दोषमित्यादि तर्पणादिक्रमकमभिधायोक्तम्,—"इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधि। तत परं पाचनीयं शमन वा ज्वरे हितम् ॥" इति, तदपि प्रागुक्तरीत्या षष्ठाह एव कषायपानविधायकमिति प्रागेव प्रतिपादितम्। वस्तुतस्तु सप्तमाष्टमाहकषायपानविधायकानां वचनानामदूरान्तरत्वात् एव परस्परविरोध इत्युक्तम्। एतन्मतेऽप्यनुद्धतसामताया सप्तमदिन एव कषायपानम्। उद्धतसामतायान्तु अष्टमेऽहनि इति व्यवस्था। तेनैतस्मिन् व्याख्याने हारीतखरनादवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। तथा ज्वरे पेया. कषायाश्चेत्यादिनापि पेया षडहमध्यमेव सप्तमे दिने यत् कषायपानमुक्तं तदप्यनुद्धतसामताभिप्रायेणेति, न विरोधमावहति। कालं वीच्यामयस्य चेति ज्वरस्य च्यवस्थामयस्यावस्थारूपं कालं वीच्य षडहे यथाक्रमं पेयादि देयमित्यर्थः ॥ १८५ ॥

सदैव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥ १९६ ॥
कासाच्छ्वासात् शिरःशूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ १९७ ॥
द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ १९८ ॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्री-गुडनागरसाधितम् ।
वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोथज्वरहरं पयः ॥ १९९ ॥
वृचीरबिल्ववर्षाभू-पयसोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ २०० ॥
शीतं वोष्णं ज्वरे क्षीरं यथास्वैरौषधैर्युतम् ॥ २०१ ॥
एरण्डमूलसिद्धं वा ज्वरे सपरिकर्त्तिके ॥ २०२ ॥
ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २०३ ॥

क्षीरपानमप्याह, जीर्णज्वरे इत्यादि ।—तरुणे क्षीरं इति, कफभयात्, वात-पित्तोत्तरतायां क्षीरगणतायामपि द्रष्टव्यं । यदुक्तं—"दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् । बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ॥" इति ॥ १९६ ॥

कासादित्यादि ।—पञ्चमूली स्वल्पा वातपित्तहरत्वात् ॥ १९७ ॥

क्षीरसाधनपरिभाषामाह—द्रव्यादित्यादि । त्रिकण्टकेत्यादौ गुड. प्रक्षेप्य, गुडपाकस्य निष्प्रयोजनत्वादित्याहुः ॥ १९८ ॥ १९९ ॥

वृचीरेत्यादि ।—वृचीरः श्वेतपुनर्नवा, वर्षाभूः रक्तपुनर्नवेति । पयोदकक्षीरविधाना पूर्ववदेव मानम् ॥ २०० ॥

शीतं वेत्यादि ।—विकल्पः स्वस्वादिविशेषतः, किंवा वाते उष्णं, पित्ते शीत-मिति ॥ २०१ ॥

एरण्डेत्यादि ।—अत्र तिक्तकमसिद्धं दुग्धमपि बोध्यं, चक्रोक्तत्वात् । गुदे कर्त्तनवत् पीडा परिकर्त्तिका ॥ २०२ ॥

संशोधनमप्याह, ज्वरिभ्य इत्यादि ।—बहुदोषेभ्य इति बहुदोषेषु संशोधन-

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा।
युक्तमुष्णाम्बुना पीतं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २०४ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा।
त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ २०५ ॥
ज्वरक्षीणस्य [redacted] हितं वमनं न विरेचनम्।
कामन्तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥
प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरूहान् सानुवासनान्।
पक्वाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २०६ ॥
गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च।
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २०७ ॥
अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहान् सानुवासनान्।
विभज्य शीतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥
तैराशु प्रशमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्द्धते ॥ २०८ ॥

निषेधार्थमुक्तम्। काल इति यथोक्तवमन-विरेचनयोग्यज्वरावस्थायाम्। कल्प इति कल्पस्थाने वक्ष्ये यदुपदेक्ष्यते तद्वयम् ॥ २०३ ॥

वमनयोगत्रयमाह, मदनमित्यादि।—मदनं पिप्पलीयुक्तं कार्य्यं। कलिङ्गम् इन्द्रयवः, तद्युक्तं पित्तकफे, यष्टिमधुयुक्तन्तु दाहमात्र इत्याहुः ॥ २०४ ॥

चतुरो विरेचनयोगानाह, आरग्वधमित्यादि।—अत्र चरके वाग्भटे च त्रिवृता स्थाने त्रिफला पाठो दृश्यते, टीकाकारैश्च त्रिफलैव व्याख्यायते ॥ २०५ ॥

ज्वरक्षीणस्येत्यादि।—स्पष्टम्। सिद्धिषु सिद्धिस्थानोक्ताध्यायेषु ॥ २०६ ॥

नस्यावरणमाह, गौरव इत्यादि।—विबद्धेष्विति स्वविषयग्रहणासमर्थेषु ॥ २०७ ॥

जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह, अभ्यङ्गानित्यादि।—विभज्येति शीतोष्णसमुत्थज्वर-विभागेनेत्यर्थः, तेन उष्णोत्थे जीर्णज्वरे शीतद्रव्यकृताः प्रदेहादय, शीतोत्थे तु उष्णद्रव्यकृता देया इत्यर्थः। बहिर्मार्गेत्यादि.। उक्तं हि—"शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च स बाह्यो रोगमार्गः" इति ॥ २०८ ॥

षट्कट्वरतैलम्—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वा-लाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः।
तैलं ज्वरे षड्गुणकट्वरसिद्ध-मभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात्॥
दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्वरमिष्यते।
घृतवत् तैलपाकोऽपि तैले फेनोऽधिकः परः॥ २०९॥

अङ्गारकं तैलम्—

मूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी।
बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी॥
आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम्॥ २१०॥

लाक्षादितैलम्—

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठा-कल्कैस्तैलं विपाचयेत्।
षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम्॥ २११॥
यवचूर्णार्द्धकुडवं मञ्जिष्ठार्द्धपलेन तु।
तैलप्रस्थः शतगुणे काञ्जिके साधितो जयेत्॥
ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षनुत्॥ २१२॥
सर्जकाञ्जिकसंसिद्धं तैलं शीताम्बुमर्दितम्।

सुवर्चिकेत्यादि।—सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः, लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा, सुश्रुत-वृद्धवाग्भटादिभिस्तथाव्याख्यानात्। अन्ये तु लोहितं चन्दनम्, यष्टिका मञ्जिष्ठा सिद्धहस्तवादादित्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्ययैव। शीतविदाहहन्तृत्वञ्च योगस्य अचिन्त्यशक्तित्वात्। तैलपाके विशेषं आरयति घृतवदित्यादि॥ २०९॥

मूर्वेत्यादि।—इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी; अङ्गारको मङ्गलः, तत्तुल्यत्वादङ्गारक-संज्ञा॥ २१०॥

लाक्षादितैलं स्पष्टम्।—अत्रापि दाहशीतहरत्वं प्रभावात्॥ २११॥

यवेत्यादि।—मञ्जिष्ठा अर्द्धपलेनेत्यत्र द्विपलेनेति न पाठः, मधुलचन्द्राटादौ अर्द्धपलेनेति पाठात्॥ २१२॥

ज्वरदाहापहं लेपात् सद्यो यातास्रदाहनुत् ॥ २१३ ॥
चन्दनाद्यमगुर्वाद्यं तैलं चरककीर्त्तितम् ।
तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ २१४ ॥
अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।
क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्सया ॥ २१५ ॥

आगन्तुज्वरचिकित्सामाह ।

ओषधीगन्धविषजौ विषपीतप्रबाधनम् ।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैस्तथा ॥ २१६ ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीड़जौ ॥ २१७ ॥

क्रोधकामादिज्वरचिकित्सामाह ।

क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च ।

अरिष्टमाह सर्जे इत्यादि । सर्जो धूनकः अम्बः काञ्जिकं अनुगन्धम्, मिश्रं पक्वम् । ततः शीताम्बुमर्दितं शीताम्बुप्रलेपं तैलं संसर्गं यातास्रदाहे कार्यम् ॥ २१३ ॥

नारायणतैलं वातव्याधौ वक्ष्यमाणम् ॥ २१४ ॥

अभिघातेत्यादि ।—न स्यात् न भवेत् आगन्तौ अपीत्यर्थः । क्षतानामित्युक्त्वा व्रणानाम् । क्षतादि ज्वरो न स्यादिति योज्यम् ॥ २१५ ॥

ओषधीत्यादि ।—सुगमम् । प्रबाधनं चिकित्सितम् । विषपीतप्रबाधनमिति पाठे,—विषपीतस्य यानि चिकित्सितानि तैरित्यर्थः । सर्वगन्धकृतैरिति—सर्वगन्धः शीतल एलादिगणः, स एवात्र त्रिफलत्वाद्गृहीतः, न तु "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुसिह्लकम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत्" इति सिद्धयोगोक्तो ग्राह्यः । तस्योष्णत्वादित्यविरुद्धत्वात् ॥ २१६ ॥

अभिचारेत्यादि ।—सुगमम् । अभिचारोऽथर्ववेदोक्तः श्येनादियागः । अभिशापो गुर्वादीनामनिष्टाभिधानम् । होमादिनेत्यादिशब्दात् शान्तिकर्मादयो गृह्यन्ते । उत्पातो निर्घातादिः । ग्रहपीड़जमिति ग्रहपीड़ाजन्यम् । "उत्पात-ग्रहपीड़ोत्थम्" इति पीड़ाशब्दस्याभावात् प्रयत्नम् । सुश्रुते तु "उत्पातग्रहपीड़ितम्" इति पाठो दृश्यते ॥ २१७ ॥

आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ।
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामक्रोधभयज्वराः ।
कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ।
याति ताभ्यामुभाभ्याञ्च भयशोकसमुद्भवः ॥ २१८ ॥

भूतज्वरचिकित्सामाह ।

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताड़नैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःशान्त्या च मानसम् ॥ २१९ ॥

वर्जनीयविधिमाह ।

व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चङ्क्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ २२० ॥

ज्वरमुक्तिलक्षणम्—

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।

क्रोधज इत्यादि ।—अत्र चरकः—"कामैरर्थैर्मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः । सद्यःशमं याति ज्वरः कामसमुद्भवः ॥" इति । आश्वासेनेत्यादि ।—चरकस्य स्पष्टम् । कामादिजन्यान् ज्वरान् कामादयः परस्परं नाशयन्तीत्याह,—कामादित्यादि ।—चरकस्य ॥ २१८ ॥

भूतविद्येत्यादि ।—सुश्रुतस्य । भूतानां देवग्रहादीनां ज्ञानार्थं प्रशमनार्थं च विद्या, सा च सुश्रुतोत्तरतन्त्रादावनुसरणीया । बन्धावेशनताड़नैरिति बन्धनमिह भूतस्य पुनरपसरणो भयेन संयमनं बन्धः । मन्त्रेणाकृष्य मनसि निवेशनमावेशनम् । ताड़नं मन्त्रैः सर्षपादिभिरभिहननम् । ताड़नैरित्यत्र पूजनैरित्येव पाठः सुश्रुते दृश्यते । टीकाकृतोऽपि पूजनैः बलिपुष्पगन्धादिभिरिति व्याख्यातवन्तः । भूताभिषङ्गोत्थमिति, भूताभिसम्बन्धोत्थम् । मानसं कामक्रोधादिजम् । मनःशान्तैरिति मनःप्रसादनैः । मनःशान्त्येत्यत्र विज्ञानाद्यैरित्यपि पाठः सुश्रुते दृश्यते । टीकाकृतो ज्ञानादिशब्दात् धर्मार्थधैर्यादीनां ग्रहणमिति व्याचष्टे ॥ २१९ ॥

ज्वरमुक्तेन यत् सेव्यं तदाह, व्यायामञ्चेत्यादि ।—बलमप्राप्तस्यापि ज्वरं प्रत्यावर्तयति, तदुक्तं—"बलमप्राप्य ज्वरं कुर्यात् ज्वरमुक्तस्य देहिनः । तस्मान्मुक्तज्वरः बलं विचरन् परिवर्जयेत् ॥" इति ॥ २२० ॥

स्वेदः च्यवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ २२१ ॥

इति ज्वरचिकित्सा।

अथ ज्वरातिसार-चिकित्सा।

ज्वरातिसारे पेयादि-क्रमः स्यात्लङ्घिते हितः।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः ॥ १ ॥
उत्पलषट्कम्।
पृश्निपर्णीबलाबिल्व-नागरोत्पलधान्यकैः ॥ २ ॥

ज्वरमुक्तिलक्षणमाह, स्वेद इत्यादि।—लाघवम्। मुख एव पाको व्याधि प्रभावात्। एवं कण्डूश्च मूर्ध्न्यपि ॥ २२१ ॥

इति ज्वरचिकित्साविवृतिः।

ज्वरं सम्पुष्पवर्तिमतीसारस्य प्रस्तावात् ज्वरानन्तरं ज्वरातीसार उच्यते। ज्वरातीसारमैकपदं ज्वरातीसाराभ्यामन्योऽयमस्य इति तथा निदानपदे माधवेन न पठितः। यत उक्तं सिद्धसारे—"ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक्। तत् स्याज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुनः॥" इति। ननु एवं चिकित्सापि भविष्यतीति चेत्। नैव, सिद्धो वदन्नाह, उक्तं हि—"ज्वरातीसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक्। न तन्मिलितयोः कार्यमन्योऽन्यं वर्द्धयेद्यतः॥" इत्येन हि ज्वरहरमौषधमनुलोमनम्, अतिसारहरञ्च स्तम्भनमिति परस्परविरुद्धत्वात् मिलितयोर्न कार्यमित्यर्थः। पेया इति सम्बन्धः [illegible]। किंवा [illegible] [illegible] पाचको दोषः। [illegible] कल्पितः। [illegible] [illegible] धम्। पक्वञ्च दाडिमरसादिना। [illegible] इति [illegible]। पृश्निपर्णी

पाठेन्द्रयवभूनिम्ब-मुस्तपर्पटकामृताः ।
जयन्त्यामतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥ ३ ॥

नागरादिः—नागरातिविषामुस्त-भूनिम्बामृतवत्सकैः ।
सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ४ ॥

ह्रीवेरादिः—ह्रीवेरातिविषामुस्त-बिल्वधान्यकनागरैः ।
पिबेत् पिच्छाविबन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥
सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ५ ॥

गुडूच्यादिः—गुडूच्यतिविषाधान्य-शुण्ठीबिल्वाम्बुवालकैः ।
पाठाभूनिम्बकुटज-चन्दनोशीरपद्मकैः ॥
कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
हृल्लासारोचकच्छर्दि-पिपासादाहनाशनः ॥ ६ ॥

उशीरादिः—उशीरं वालकं मुस्तं धन्याकं विश्वभेषजम् ।
समङ्गा धातकी लोध्रं बिल्वं दीपनपाचनम् ॥
हन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ७ ॥

...त्यादि ।—सुश्रुते चास्मिन् योगे बालकमपि दृश्यते, यथा—"पृश्निपर्णीबला बिल्वधान्य-कोत्पलनागरैः । सनागरैः पिबेत् पेयां साधितामुदरामयी" ॥ १ । २॥

पाठेत्यादि प्रयोगः क्वाथेन ॥ ३ ॥

नागरेत्यादि ।—वत्सक इन्द्रयवः । सिद्धसारे—"छिन्नाभूनिम्बमुस्ताश्च कलिङ्गाति-विषाक्षमः" इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ह्रीवेरादिर्नातिप्रसिद्धोऽपीति वृद्धाः । योगोऽयमवचारणपद्यापि । बिल्वं बिल्वशलाटु, ग्राहकत्वात् ; एवं वक्ष्यमाणेषु ॥ ५ ॥

गुडूच्यादौ कुटजेन तत्फलं, मधुरत्वात् पाचकत्वाच्च । अयं योगः पित्तश्लेष्म-शैत्यादि व्याख्याने ॥ ६ ॥

उशीरेत्यादि ।—यद्यपि समङ्गात्वेन मञ्जिष्ठाप्युच्यते, तथापि वराहक्रान्तैव व्यवहारेण दृष्टा ॥ ७ ॥

पञ्चमूल्यादिः—पञ्चमूलीवलाबिल्व-गुडूचीमुस्तनागरैः।
पाठाभूनिम्बह्रीवेर-कुटजत्वक्फलैः शृतम्॥
हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम्॥ ८॥
कलिङ्गातिविषाशुण्ठी-किराताम्बुयवासकम्।
ज्वरातीसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः॥ ९॥
वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यमानिका॥
द्वावप्येतौ सिद्धयोगौ श्लोकार्द्धेनाभिभाषितौ।
ज्वरातिसारशमनौ विशेषाद्दाहनाशनौ॥ १०॥
नागरामृतभूनिम्ब-बिल्वबालकवत्सकैः।
समुस्तातिविषोशीरैर्ज्वरातीसारहृज्जलम्॥ ११॥
मुस्तकबिल्वातिविषापाठाभूनिम्बवत्सकैः क्वाथः।
मकरन्दगर्भयुक्तो ज्वरातीसारौ जयेद् घोरौ॥ १२॥
घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्यरोहिणीबिल्वैः।
सेन्द्रयवैः शतमधः सातीसारं ज्वरं जयति॥ १३॥

कलिङ्गाद्यगुडिका।

कलिङ्गबिल्वजम्ब्वाम्र-कपित्थं सरसाञ्जनम्।
लाक्षां हरिद्रे ह्रीवेरं कट्फलं शुकनासिकाम्।
लोध्रं मोचरसं शङ्खं धातकीवटशुङ्गकम्॥

पञ्चमूल्यादौ भवति—"पञ्चमूलीति सामान्यात् [illegible] [illegible]। [illegible] पञ्चमूलीति [illegible]" इति [illegible], तथापि [illegible] [illegible] [illegible]॥ ८॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]॥ ९—११॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पठन्ति, [illegible]

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्।
छायाशुष्कान् पिबेत्क्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये।
रक्तप्रसादनाश्चैते शूलातीसारनाशनाः॥ १४॥
उत्पलं दाड़िमत्वक् च पद्मकेशरमेव च।
पिबेत् तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम्॥ १५॥

व्योषाद्यचूर्णम्—

व्योषं वत्सकवीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम्।
चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीमतिविषां समाम्॥
श्लक्ष्णचूर्णीकृतान् सर्वांस्तत्तुल्यां वत्सकत्वचम्।
सर्वमेकत्र संयुज्य प्रपिबेत् तण्डुलाम्बुना॥
सक्षौद्रं वा लिहेदेतत् पाचनं ग्राहि भेषजम्।
तृष्णारुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम्॥
कामलां ग्रहणीदोषान् गुल्मं प्लीहानमेव च।
प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्च विनाशयेत्॥ १६॥
दशमूलीकषायेण विश्वमक्षसमं पिबेत्।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे॥ १७॥

प्रयोगाख्यः। अत्र मृत्कमयीरप्यि पाकम्। हरिद्रे इति हरिद्राद्वयम्। तण्डुलो-दकञ्च—"अक्षमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात्। भावयित्वा ततो वारि तण्डु-लोदककर्मणि॥" इत्यनेन पाक्यम्। शुकनासिका धर्मकारवटकः॥ १४॥

उत्पलेत्यादौ—दाड़िमफलस्य त्वक्,—"फलं स्याद्दाड़िमादीनाम्" इति वचनात्। त्वमन्यत्रापि बोध्यम्। पद्मं इत्यत्वमाहुः। पद्मस्य केशरः किञ्जल्कः। सर्वं पिष्ट्वापरे योगोऽयमित्याहुः॥ १५॥

व्योषादौ तत्तुल्यां वत्सकत्वचमिति मिलितव्योषादिचूर्णतुल्याम्॥ १६॥

दशमूलीत्यादि।—अत्र प्रक्षेप्यस्य शुण्ठीचूर्णस्य यत् अक्षमानत्वमुक्तं, तत् कथ्यस्य दशमूलस्य पञ्चपलात्मकमात्रामपेक्ष्य; तेन मध्यमाधममात्रानुसारेण शुण्ठी-चूर्णस्य ह्रासोऽपि बोध्यः। तेनात्र "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात्" इत्येव परिभाषा प्रव-र्त्तते, न तु "पानस्य चतुर्थं" इति वचनात् विश्वस्यापेक्षया दशमूलीक्वाथस्य

विड़ङ्गातिविषामुस्तं दारुपाठाकलिङ्गकम्।
मरिचेन समायुक्तं शोथातिसारनाशनम्॥ १८॥
किराताब्दामृताविश्व-चन्दनोदीच्यवत्सकैः।
शोथातिसारशमनं विशेषाज्ज्वरनाशनम्॥ १९॥
किराताब्दामृतोदीच्य-मुस्तचन्दनधान्यकैः।
शोथातिसारतृड्दाह-शमनो ज्वरनाशनः॥ २०॥

इति ज्वरातिसारचिकित्सा।

गुणं कार्यः। यत. विल्वचूर्णापेक्षया दशमूलस्य पाचनदीपनत्वेन यौगिकत्वात् प्राधान्यम्। अपि च क्वाथकरणं हि क्वाथ्यमानापेक्षम्, क्वाथ्यमानञ्च उत्तमपुरुषाद्यपेक्षम्। अतएव पञ्चविंशत्यादिपलमानमुत्सर्गतो व्यवस्थितमप्येवं, तदपेक्षया च क्वाथ्यस्य उत्तमपुरुषाद्यपेक्षया व्याधिनिवृत्त्यै प्रयुज्यमानस्य न्यूनत्वकरणे भेषजस्याभावसन्देहात् व्याधिनिवृत्तिरेव न स्यादिति विपक्षे दोषदर्शनात् यथाव्यवस्थितचतुर्भागावशिष्टक्वाथप्रयोगाय क्वाथस्यैव प्रधानता। ततश्च यदि पानस्य चतुर्द्दश इत्यनुसारात् विल्वचूर्णापेक्षया दशमूलीक्वाथचतुर्गुणो गृह्यते, तदा प्रधानस्य क्वाथस्य न्यूनता स्यात्, चतुर्भागावशिष्टक्वाथानुसारेण वा यदि चतुर्भागं चूर्णं गृह्यते, तदा चूर्णबाहुल्यं स्यादिति। तेन यत्र क्वथितं चूर्णपानं, तत्र "प्रक्षेपं पादिकं क्वाथात्" इत्यस्यैव विषयः, न तु "पानस्य चतुर्द्दश" इत्यस्येति सिद्धम्। एवमन्यत्रापि क्वथित चूर्णस्य कल्कस्य वा पाने क्वाथस्य प्राधान्यमनुसन्धेयम्। अत एव चक्रपाणिदत्तेनोक्तं—"क्वथितं चूर्णपानं यत् तत्र क्वाथप्रधानता। प्रक्षेपे न तेनात्र चूर्णादौ नो चतुर्द्दश॥" इति। चूर्णापेक्षो चूर्णमानापेक्षोऽर्थः॥ १७। १८॥

किरातेत्यादि स्पष्टम्॥ १९। २०॥

इति ज्वरातीसारचिकित्साविवृतिः।

अथातीसार-चिकित्सा।

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः।
अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम् ॥ १ ॥
मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले।
विनातिद्रवसङ्घात-शैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ २ ॥
शकृद्दुर्गन्धि साटोप-विष्टम्भार्त्तिप्रसेकिनः।
विपरीतं निरामन्तु कफात् पक्वञ्च मज्जति ॥ ३ ॥
आमे विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव च।
कार्य्यञ्चानशनस्यान्ते प्रद्रवं लघुभोजनम् ॥ ४ ॥

ज्वरोपद्रवत्वादतीसारस्य चिकित्सामभिधाय सम्प्रति स्वतन्त्रस्यातीसारस्य चिकित्सामाह आमेत्यादि।—सुश्रुतस्य। क्रिया चिकित्सा ॥ १ ॥

आमपक्वलक्षणमाह, मज्जतीत्यादि।—चरकस्य। आमेति आमान्विता विट् जले मज्जति। गुरुत्वादिति आमाद्विगुरुत्वात्। पक्वेति निरामा; प्लवते निरामत्वेन लघुत्वादित्यर्थः। द्वयोरप्यामपक्वलक्षणयोरपवादमाह, विनातिद्रवेत्यादि।—अतिद्रवत्वात् आमापि प्लवते; तथा अतिसङ्घातात् अतिकाठिन्यात् पक्वापि मज्जति, तथा शैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् कफसम्बन्धजनगौरवेण पक्वापि मज्जति। शैत्यस्थाने श्वैत्यपाठे—श्वेतवर्णता। एतेनातिद्रवत्वादिकं विना मज्जनप्लवने आमनिरामलक्षणतया ज्ञेये इत्यर्थः ॥ २ ॥

आमत्वनिरामत्वयोः सम्यग्ज्ञानार्थमपरमपि लक्षणमाह, शकृदित्यादि।—आटोप-विष्टम्भार्त्तिः तत्सहितम्। किंवा आर्त्तिः शूलम्; आटोपो शब्दपूर्वक उदर-क्षोभः; विष्टम्भः सतोदशूलमल्पावरोधः; प्रसेकिनः कफप्रसेकिनः; किंवा प्रसेकः स्तोकस्तोकमलसरणम्। कफात् पक्वञ्च मज्जतीत्यस्य तन्त्रान्तरीयवचनत्वान्न पौन-रुक्त्यमाशङ्कनीयम्। इह तु सम्पूर्णश्लोकानुरोधात् पठितम् ॥ २ ॥

आम इत्यादि।—प्रद्रवमिति प्रकृष्टद्रवम्; प्रकर्षपदात् शास्त्रविहितत्वेन ग्रहः। तेनाशास्त्रविहितद्रवान्ननिषेधार्थं, विहितमांसरसादिविधानार्थञ्च प्रद्रवोपादानं ज्ञेयम्। अतः—"वर्जयेद्वैदलं शूली कुष्ठी मांसं ज्वरी घृतम्। द्रवमन्नमतीसारी सर्वञ्च तरुणज्वरी" इत्यादि वचनेन सहास्य न विरोधः। अन्ये तु प्रद्रवमिति

लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः।
समुदीर्णं दोषचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥ ५ ॥
ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा।
मुस्तोदीच्यशृतं तोयं देयं वापि पिपासवे ॥
युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥ ६ ॥
औषधसिद्धाः पेया लाजानां शक्तवोऽतिसारहिताः।
वस्त्रप्रस्रुतमण्डः पेया च मसूरयूषश्च ॥ ७ ॥
गुर्वी पिण्डी खराऽत्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात्।
शक्तूनामाशु जीर्य्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥ ८ ॥

बृहच्छालपर्ण्यादिः।

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका।
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वानि पाठानागरधान्यकम्॥
एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ ९ ॥

[illegible] विरोधं परिहरन्ति। अपरे तु—[illegible] व्याख्यानयन्ति। अन्ये तु—[illegible] ॥ ४ ॥

लङ्घनमप्यतीसारे लङ्घनस्य प्राधान्यमाह, लङ्घनमित्यादि।— स्पष्टम् ॥ ५ ॥

ह्रीवेरेत्यादि तोयमत्र षडङ्गविधिना पक्वं तोयम्। उदीच्यं वालकम् ॥ ६ ॥

भक्तं लघून्यन्नानीति यदुक्तं तदेव दर्शयति औषधसिद्धा इत्यादि।—औषधं [illegible] धान्यपञ्चकादिकम्। पेया चेति।—पेया च [illegible] यदाह,—"[illegible]" इति ॥ ७ ॥

गुर्वीत्यादि।—अत्यर्थं खरा कठिना शक्तुपिण्डिका गुर्वी स्यात्। सैव विपर्ययादिति मृद्वी सा लघ्वी भवति। अवलेहिका [illegible] ॥ ८ ॥

बृहच्छालपर्ण्यादौ—बिल्वानि [illegible]। [illegible]—"[illegible] [illegible] बिल्वं [illegible] दीपनम्। [illegible]" इति। [illegible] बिल्वं [illegible], —"बिल्वमूषं [illegible]" इति [illegible]। [illegible]

स्वल्पशालपर्ण्यादिः।

शालपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता।
दाड़िमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १० ॥
यवागूमुपभुञ्जानो न तु व्यञ्जनमाचरेत्।
शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वोऽम्लाश्च दुर्जराः ॥ ११ ॥
धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथवा।
आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १२ ॥
वातपित्ते पञ्चमूल्या कफे वा पञ्चकोलकैः ॥ १३ ॥
धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारनुत्।
आभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ १४ ॥
दोषाः सञ्चिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः।
अतिसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् सम्प्रवर्त्तयेत् ॥ १५ ॥
न तु संग्रहणं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे।
दोषा ह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शोथपाण्ड्वामयप्लीह-कुष्ठगुल्मोदरज्वरान्।

इति आहारस्य सञ्जीवने संस्कार इति यावत्। सर्वातिसारिणामिति आमपक्वमात्र पक्वातिसारिणां, प्रत्येकद्वन्द्वसन्निपातातिसारिणां वा ॥ ९ ॥

स्वल्पशालपर्ण्यादिः।—वाग्भटस्य ॥ १० ॥

यवाग्वोऽम्ला इति।—यथा अम्लविपाकाः ॥ ११ ॥

धान्यपञ्चकेत्यादि स्पष्टम्। वातपित्ते पञ्चमूल्या इति स्वल्पपञ्चमूल्या ॥ १२ । १३ ॥

आभ्यामिति धान्योदीच्याभ्याम् ॥ १४ ॥

दोषा इत्यादि।—सञ्चिता इति सञ्चयं प्राप्ताः। विदग्धाहारेणाथवा विदग्धाहारबाधिता चतुर्विधमध्याम-विदग्ध-विष्टब्ध-रसशेषरूपमजीर्णमुच्यते। मूर्च्छिता इति वर्द्धिताः। सम्प्रवर्त्तयेदिति स्वयं प्रवर्त्तमानदोषस्य उपेक्षया प्रवर्त्तनं कारयेत्। उक्तं हि,—"तत्रोपेक्षैव भेषजम्" इति, तदा स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा विरेचनयोगेन प्रवर्त्तयेत्। अत एव वक्ष्यति स्तोकं स्तोकं विबद्धं चेत्यादि ॥ १५ ॥

न तु संग्रहणमित्यादौ—पूर्वमिति विशेषणेनोत्तरकालमामातिसारिणोऽपि अति-

दण्डकालसकाध्मान-ग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥ १६ ॥
क्षीणधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽतिनिस्रुतः ।
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत् ॥ १७ ॥
स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्य्यते ।
अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ १८ ॥

धान्यपञ्चकम् ।—धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं बिल्वमेव च ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥
इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पित्ते शुण्ठीं विना पुनः ॥ १९ ॥
पिप्पलीं नागरं धान्यं भूतीकञ्चाभयां वचाम् ।
ह्रीवेरभद्रमुस्तानि बिल्वं नागरधान्यकम् ॥
पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।

निवृत्तवह्निदीपनस्य क्षीणधातोः संग्रहणं देयमिति दर्शयति। अत एव वक्ष्यति क्षीणधातुबलार्त्तस्येति। अन्ये तु पूर्वं संग्रहणं न देयमिति वचनेन प्रथमप्रवृत्तामस्य कुटजत्वगादिसंग्रहणं न देयमिति बोधयति, मुस्तादीत्यादि तु पाचनं तदर्थमेव यत्, पूर्वमपि देयमित्याहुः ॥ १६ ॥

अवस्थाविशेषेऽपि संग्रहणं देयमित्याह, क्षीणेत्यादि।—पाचनादिति अवलपाचनात्, पाचनमप्यत्र हितमेव ॥ १७ ॥

विरेचनमप्याह, स्तोकमित्यादि।—सुश्रुतस्य। अभयापिप्पलीकल्कस्य सुखोष्णता कटुत्वयोगेन ज्ञेया ॥ १८ ॥

धान्यकमित्यादि।—अयं योगः सामपित्ते बोध्यः। यदुक्तमायुर्वेदसारे—“विश्वभिषग्धान्यकैः क्वथितं जलम्। आमपित्तातिसारघ्नं दीपनं धान्यपञ्चकम्॥” धान्यपञ्चकं यदुक्तं तत् शुण्ठीव्यतिरेकेण अविशेषितमेवरसमात् षट् धान्यचतुष्कं स्यादित्यादि। भोजेऽप्युक्तं—“धान्यकं बालकं मुस्तं बिल्वं पित्ते सशुण्ठिकम्। आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम्॥” इति। तथान्यत्राप्युक्तं—“धान्यकं बालकं मुस्तं बिल्वं पित्ते तु दीपनम्। आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं ज्वरातिसारनुत्॥” इति ॥ १९ ॥

पिप्पलीमित्यादि।—प्रमथ्यायं चरकस्य। अत्र भूतीकं यमानी, भद्रमुस्त

वातातिसारिणे देयास्तक्रेणान्यतमेन वा ॥ २९ ॥

कच्चटादिः।—कच्चटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रबिल्वह्रीवेरम्।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥ ३० ॥
कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक्।
आर्द्रकस्वरसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम्।
नदीवेगोपमं घोरमतीसारं निरोधयेत् ॥ ३१ ॥
किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम्।
पित्तातिसाररोगघ्नं सक्षौद्रं वेदनापहम् ॥ ३२ ॥
पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा जलं पिबेत्।

पञ्चमूल्यादौ पञ्चमूली स्वल्पा महती वा। धान्यकोत्पलबिल्वम्बा इति बिल्वम्बा बिल्वशलाटुः। अन्ये तु बिल्वम्बा ह्यम्बष्ठा कल्पना इति शिवः, तेनाविशेषात् सर्वकल्पनैव कार्येत्याहुः। तन्न, स्वरसस्य मध्यमात् तत्कल्पनायाः गुरुत्वात्; अत एव कल्कोऽपि न पातव्यस्तात्, कषायचूर्णौ वा योग्यत्वादित्याहुः। अन्यतमेनेति वाट्यिका-जलादीनामन्यतमेन। क्वाथपक्षे तक्रादौ चतुःसमं देयम् ॥ २९ ॥

कच्चटेत्यादौ।—कच्चटाद्दोला चतुष्पत्रम्। नागरान्तैरष्टाभिः कषायः ॥ ३० ॥

कृत्वेत्यादि स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

किराततिक्तकमित्यादि।—अत्र तण्डुलोदकमपि योज्यम्। तेन एषां चूर्णं मधुसहिततण्डुलोदकेन पिबेदित्यर्थः। तथाह वाग्भटः—"किराततिक्तकं मुस्त वत्सक सरसाञ्जनम्। कटङ्कटेरी ह्रीवेरं बिल्वमध्यं दुरालभा। तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम्। नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम्। अर्द्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्रतण्डुलाम्बुना ॥" इति। चरकेऽप्युक्तं—"किराततिक्तक मुस्त वत्सक सरसाञ्जनम्। बिल्वं दारुहरिद्रा च ह्रीवेरं सदुरालभम्। चन्दनञ्च मृणालञ्च नागरं लोध्रमुत्पलम्। तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम्। नागरं धातकीपुष्पमुत्पलं दाडिमत्वचः। कट्फलं नागरं पाठा जम्ब्वाम्रास्थिदुरालभा। योगाः षडेते सक्षौद्रतण्डुलोदकसंयुताः। पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्द्धेषु निदर्शिताः ॥" इति। नियमस्तु वातेत्यादौ क्वाथविधिरिति शेष इत्याह ॥ ३२ ॥

यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ३३ ॥
मधूकं कट्फलं लोध्रं दाड़िमस्य फलत्वचम् ।
पित्तातिसारे मध्वाक्तं पाययेत् तण्डुलाम्बुना ॥ ३४ ॥
कुटजातिविषामुस्तं हरिद्रापर्णिनीद्वयम् ।
सक्षौद्रशर्करं शस्तं पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ३५ ॥
कुटजत्वक्‌फलं मुस्तं क्वाथयित्वा जलं पिबेत् ।
अतीसारं जयत्याशु शर्करामधुयोजितम् ॥ ३६ ॥
बिल्वचूताम्थिनिर्य्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ३७ ॥
पटोलयवधन्याक-क्वाथः पेयः सुशीतलः ।
शर्करामधुसंयुक्तश्छर्द्यतीसारनाशनः ॥ ३८ ॥
प्रियङ्ग्वञ्जनमुस्ताख्यं पाययेत् तु यथाबलम् ।
तृष्णातिसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ३९ ॥
कलिङ्गक-वचामुस्तं दारु सातिविषं समम् ।
कल्कं तण्डुलतोयेन पिबेत् पित्तानिलामयी ॥ ४० ॥
कुटजादि ।—कुटजं दाड़िमं मुस्तं धातकीबिल्वबालकम् ।
लोध्रचन्दनपाठाय कषायं मधुना पिबेत् ॥

यवमित्यादि ।—वाग्भटस्य । रसाशी जाङ्गलमांसरसेन भुञ्जानः ॥ ३३

मधूकमित्यादि ।—चूर्णविधया योगोऽयम् ॥ ३४ ॥

कुटजेत्यादौ ।—हरिद्राद्वयम्, पर्णिनीद्वयं मासपर्णी पृश्निपर्णौ । क्वाथेऽयं योग ॥ ३५ ॥

कुटजत्वगित्यादि योगत्रयं चाक्रम् ॥ ३६ ॥

बिल्वेत्यादि चाक्रम् ॥ ३७ ॥

पटोलेत्यादि चाक्रम् ॥ ३८ ॥

प्रियङ्ग्वित्यादौ अञ्जनं रसाञ्जनम् । चूर्णविधया योगोऽयम् । ३९

कलिङ्गेत्यादौ सातिविषमिति कलिङ्गादिविशेषणम् ॥ ४० ॥

पाने मसूले रक्तेऽपि पिच्छास्रावेषु शस्यते।
कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातिसारनाशनः॥ ४१॥
समङ्गातिविषा मुस्तं बिल्वं ह्रीवेरधातकी।
कुटजत्वक्फलं बिल्वं क्काथः सर्वातिसारनुत्॥ ४२॥
दलोत्थः स्वरसः पेयो हिङ्गुलस्य समाक्षिकः।
जयत्याममतीसारं क्काथो वा कुटजत्वचः॥ ४३॥
वटारोहन्तु संपिष्य श्लक्ष्णं तण्डुलवारिणा।
तत् पिबेत् तक्रसंयुक्तमतीसारजापहम्॥ ४४॥
तण्डुलजलपिष्टाङ्कोठमूलकर्षार्द्धपानमपहरति।
सर्वातिसारग्रहणीरोगसमूहं महाघोरम्॥ ४५॥
कल्कः कोमलबब्बोल-दलात् पीतोऽतिसारहा॥ ४६॥
कुटजत्वक्कृतः क्काथो घनीभूतः सुशोभनः।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवेत्॥ ४७॥
यदन्त्यष्टमांशेन क्काथादतिविषारजः।

कुटज दाडिममित्यादौ।—दाडिमफलवल्कलम्॥ ४१॥

समङ्गेत्यादौ।—समङ्गा वराहक्रान्ता। क्काथ इत्यत्र पलमिति शेषः॥ ४२॥

दलोत्थ इत्यादिः स्पष्टः॥ ४३॥

वटारोहमित्यादौ।—वटारोहः अङ्कुरो भाग। सर्वातिसारग्रहणीरोग संयोगा दिति केचन मधुयात्र न्यूनदोषाः। तदुक्तं—"मधु तीक्ष्णयते न संयोगादिरतीषम्। न च्छर्दिष्वि इत्यादयो दोषाय भूयः॥" इति॥ ४४॥ ४५॥

कल्क इत्यादौ।—कोमलबब्बोलदलः बब्बोलकिसलयः॥ ४६॥

कुटजत्वक्कृत क्काथ इत्यादौ घनीभूत इति चतुर्थभागावशिष्टः क्काथ एव पुनः पाकात् यथा घन कार्यः, यथा चूर्णं प्रक्षिप्ते सिद्ध स्यात्; अत एव सुशोभन इत्युक्तम्॥ ४७॥

अतिविषाचूर्णं लिहद्धि मिश्रितदर्थमाह, यदन्त्योऽत्यादि।—चतुर्थभागावशिष्टक्काथादेतस्या यदन्त्याष्टमांशेनातिविषाचूर्णं देयमिति वदन्ति वृद्धाः। अत्रापि समकमाह,

प्रद्वेष्यत्वात् पादिकन्तु लेहादिति च नो मतिः ॥ ४८ ॥

अङ्कोठवटकः ।

सदार्व्यङ्कोठपाठानां मूलं त्वक् कुटजस्य च ।
शाल्मलीशालनिर्यास-धातकीलोध्रदाडिमम् ।
पिष्ट्वाक्षसम्मितान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलाम्बुना ॥
तेनैव मधुसंयुक्तानेकैकान् प्रातरुत्थितः ।
पिबेदत्ययमापन्नो विड्विसर्गेण मानवः ।
अङ्कोठवटको नाम्ना सर्वातीसारनाशनः ॥ ४९ ॥
पयस्यर्द्धोदके च्छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः ।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णी च साधिता ॥ ५० ॥

प्रद्वेष्यत्वादित्यादि :—तदतिविषाचूर्णं पादिकं चतुर्भागात्मकलेहापेक्षयेत्यर्थः । कृत, १ इत्याह,—प्रद्वेष्यत्वादिति । लेहादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, लेहमुद्दिश्य प्रद्वेष्यत्वादित्यर्थः । तदुक्तम्—"लेहे यत्र तु नो भागो निर्दिष्टो द्रवचूर्णयोः । तत्रापि पादिकं चूर्णं द्रवात् कार्यं विजानता ॥" इति । "चूर्णो द्रवादि पैत्तिकः" इति हि वक्ष्यमाणम् । अत्र वाक्यद्वयेन चूर्णस्यापि वक्तव्यम् । द्रवादिति चतुर्भागात्मकलेहात् । अत्र क्वाथद्रवचतुष्टयी द्रवस्य भागचतुष्टयमत्र पादभागादूर्ध्वं क्वाथे अतिविषा-चूर्णदानमित्यर्थः । लेहाकारात्मकक्वाथापेक्षया पादिकमिति तु न व्याख्येयम्, द्रवात् पादिकं कार्यं इत्युक्तेः । तथापि लेहाकारात् द्रवादिति व्याख्याने कष्ट-कल्पना स्यात् । अतिविषायुक्त इति घनीभूतक्वाथस्य विशेषणम्, तेन क्वाथे घनी भूते अतिविषाचूर्णं प्रक्षेप्य इत्यर्थः । तद्वैद्यास्तु मधुनापि लेहं कारयन्ति कार्य-मन्येऽपि ॥ ४८ ॥

सदार्व्यादौ दार्वी दारुहरिद्रा । अङ्कोठः अङ्कोट इति ख्यातस्य । तस्य मूलमेव । तथा हि हारीते—"तत्राङ्कोठमूलस्य पाठा दार्वीश्च तत्समाम् । पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥" इत्यादि ॥ ४९ ॥

पयस्यर्द्धेत्यादि :—अर्द्धजलं च्छागं पयस्तत्र, न तु पृथक् ; रक्तातिसारे—"पञ्चा-शीरक्तोदीप्तमजगन्धोत्पलैः" इति चरकवचनात् । क्रौष्टी पृश्निपर्णी । अत एव

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचम्।
धातकीशृङ्गवेरञ्च प्रपिबेत् तण्डुलाम्बुना॥
क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुल्वणम्।
मन्दं दीपयते चाग्निं शूलञ्चापि निवर्त्तयेत्॥ ५१॥
विडङ्गातिविषा मुस्तं दारु पाठा कलिङ्गकम्।
मरिचेन समायुक्तं शोथातिसारनाशनम्॥ ५२॥

वत्सकादिः।

सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः।
सामे सशूले सहशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे॥ ५३॥
कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिम-वत्सकात्।
सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारकम्॥ ५४॥
गुड़ेन खादयेद्बिल्वं रक्तातिसारनाशनम्।

पृश्निपर्ण्या एको योगः। अन्ये तु—"पृश्निपर्ण्या च साधितः" इति पृथक्पाठः, पृश्निपर्णीक्वाथेन साधित इत्यर्थः। मिताहींदत्तव्याख्यादुग्धं पृश्निपर्णीक्वाथैर्मिलित्वा पाकः कार्यः। उक्तं हि वाग्भटे—"पयस्यहींदिके च्छागी ह्रीवेरोत्पलनागरैः। पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णी रसान्विता" इति ब्रूते॥ ५०॥

रसाञ्जनमित्यादि।—अत्र कुटजस्य फलं त्वक् च। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"रसाञ्जनं सातिविषं सक्षौद्रं कौटजं यथा। धातकीं नागरञ्चैव पाययेत् तण्डुलाम्बुना। सशूलं रक्तं हन्ति योगो मधुसमन्वितः॥" इति॥ ५१॥

विडङ्गेत्यादि।—अत्र मरिचस्य प्रक्षेप्यत्वमित्याहुः॥ ५२॥

वत्सकादौ वत्सकः कुटजः। तस्य त्वगिति चन्द्रकलाटीकाकारः वैद्यप्रसारकश्च। अन्ये तु—"बिल्वमज्जयवाम्भोद-वालकातिविषाकृतः। कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम्॥" इति सुश्रुतसंवादात् फलमेवेत्याहुः। किन्तु माधवे व्यवहारस्त्वचा, फलेनापि ज्वरे रक्तपाश्रये च। यदुक्तं,—"कुटजः कटुकाताम्रगत्वग्दोषार्शोऽतिसारजित्। तद्बीजं रक्तपित्तातीसारज्वरहरं हिमम्॥" इति॥ ५३॥

कषाय इत्यादौ—दाडिमात् कोमलत्वक्॥ ५४॥

आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५५ ॥
बिल्वाब्दधातकीपाठा-शुण्ठीमोचरसाः समाः ।
पीता रुन्धन्त्यतीसारं गुड़तक्रेण दुर्जयम् ॥ ५६ ॥
शल्लकीबदरीजम्बू-प्रियालाम्रार्जुनत्वचः ।
पीताः क्षीरेण मध्वाढ्याः पृथक् शोणितनाशनाः ॥ ५७ ॥
जम्ब्वाम्रामलकीनान्तु पल्लवानथ कुट्टयेत् ।
संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।
तं पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ५८ ॥
बिल्वं छागपयःसिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।
कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥
ज्येष्ठाम्बुना तण्डुलीयं पीतञ्च ससितामधु ।
पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग्जयेत् ।
रक्तातिसारी पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ ६० ॥

गुड़ेत्यादि ।—अत्र गुड़बिल्वयोः समभागः, बिल्वञ्च बिल्वशलाटु, तत्र पानीयेनालोड्य दातव्यम् । [illegible] ॥ ५५ ॥

बिल्वाब्देत्यादि । गुड़ेन मधुरीकृतं तक्रं गुड़तक्रम् । [illegible] ॥ ५६ ॥

शल्लकीत्यादौ—क्षीरमात्र यथाभिप्रायं ॥ ५७ ॥

जम्ब्वित्यादौ स्वरस-अजाक्षीरयोः समभागः, मधुनोऽपि मात्रा चतुर्थांशेन, "मात्रा क्षौद्रघृतादीनां [illegible]" ॥ ५८ ॥

बिल्वं छागपय इत्यादि ।—[illegible] सितादिना संयोज्य पेयम् । अत्र [illegible] सिता [illegible] मोचरस-कलिङ्गयोर्द्वयं मिलित्वा [illegible] व्यवहारः । [illegible] ॥ ५९ ॥

ज्येष्ठाम्बुनेत्यादावपि रक्तातिसारनाशनमिति योज्यम् । [illegible] पीत्वेत्यादि ।—चरकस्य । [illegible]

कुटजलेहः—शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत्।
क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत्॥
सौवर्चलयवक्षार-विड़सैन्धवपिप्पली।
धातकीन्द्रयवाजाजी-चूर्णं दत्त्वा पलद्वयम्।
लिह्यादटरमात्रं तत् पीतं क्षौद्रेण संयुतम्।
पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम्।
दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्॥ ६७॥

कुटजाष्टकः।

तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः संक्षुद्य पक्त्वा रसमाददीत।
तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन॥
पाठां समङ्गातिविषां समुस्तां विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम्।
प्रक्षिप्य भूयो विपचेत् तु तावद्दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत्।
पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डेन वाऽजापयसाऽथवापि।
निहन्ति सर्वन्त्वतिसारमुग्रं कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा॥
दोषं ग्रहण्या विविधञ्च रक्तं शूलं तथार्शांसि सशोणितानि।

वृन्तस्य पद्मकेशरसंयुतम्। काश्मरीपद्मपत्रैश्चाप्यस्य सूत्रेण तु दृढम्॥" ततः तुल्य मिति। श्योनाकस्य त्वचं पद्मकेशरस्य समभागं कृत्वा संपिष्य, तं पिण्डं गाम्भारी-पद्मपत्रयोः पुटे निक्षिप्य, मनःशिलया मृत्तिकया चावलिप्य निर्धूमवह्निनाङ्गारेण पुटपाकविधिना पक्त्वा रसो ग्राह्य इति व्याख्यानयन्ति टीकाकृतः। अत्र श्योनाक-पुटपाके वाग्भटप्रमाणात् मध्वस्थाने शर्कराप्रक्षेपोऽपि बोध्यः॥ ६६॥

शतमित्यादि।—चरकस्य टीका:। लेहमिति लेहाकारं यथा भवति तथा पचेत्। पलद्वयमिति मिलित्वा। चाग्भटपाके चूर्णप्रक्षेपः। यवक्षारस्थाने गुड-क्षारपाठो न प्रसिद्धः। बदरमात्रमित्यक्षमात्रकम्। भागचतुष्टयेन व्यवहारः। क्षौद्रयुक्तमित्युपयोगकाले यथानुरूपं मधु दत्त्वा उपयोज्यम्॥ ६७॥

तुलामित्यादि।—तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वचनात्। रसश्च पादावशिष्ट परिभा-षासिद्धः। पलसम्मितानीति प्रत्येकं, द्रव्यप्रधानत्वान्निर्देशस्य। समङ्गा वराह-क्रान्ता। शाल्मलेनेति शाल्मलीवेष्टकेन। अत्र केचित् चूर्णं दत्त्वैव पाकं,—"प्रक्षिप्य

असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम्॥
तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता॥ ६८॥

षडङ्गघृतम्—वत्सकस्य च बीजानि दार्व्याश्च त्वच उत्तमाः।
पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी॥
षड्भिरेभिर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डावचारितम्।
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम्॥ ६९॥

क्षीरिद्रुमाद्यं घृतम्।

क्षीरिद्रुमाभीरुरसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः।
सितोपलार्द्धं मधुपादयुक्तं रक्तातीसारं शमयत्युदीर्णम्॥ ७०॥
जीर्णेऽमृतोपमं क्षीरमतीसारे विशेषतः।
छागं तद्वत्तथा तज्जैः सिद्धं देयं वा वारिसाधितम्॥ ७१॥

भूयो विपचेत्" इति वचनात् प्रकारान्तरमाह। अन्ये तु सक्थिम् मुकूलं भूयः पचेत्; ततो मनाक् दर्वीप्रलेपनावस्थायां धातकीविल्वकादिचूर्णं प्रक्षिप्य, ततो रसः पीत इति योजयन्। एतेन—"प्रायो न पाकचूर्णानां भूरिचूर्णस्य योगतः" इत्यपि वचनमनुगृहीतं भवतीत्याहुः। व्यवहारव्याख्यानेनैवेति। अनेनेति।—शीतलजलेनाग्निमान्द्ये; मण्डेन वस्तिदुष्टौ, छागीदुग्धेन रक्ते॥ ६८॥

षडङ्गघृते "दार्व्याश्च त्वच उत्तमाः" इति सर्वत्र दार्व्यास्त्वच एव ग्राह्या उत्तमगुणत्वात्। तस्य दुर्लभत्वात् पत्र काष्ठमेव गृह्यते। षड्भिरिति पदं यथालाभद्रव्यनिषेधार्थम्। एभि कल्कैर्यथोक्तगुणमेव मन्त्र देयम्। इत्येव घृतं कुटजत्वचा सनाथं भवति, तदुक्तं वैद्यप्रदीपे—"मण्डेन पेयं तत्सर्पिः सनाथं कुटजत्वचा" इति॥ ६९॥

क्षीरिद्रुमेत्यादी।—क्षीरिणो द्रुमा वटोदुम्बरादयः। एषामन्यतमस्य मधुरिकस्य वा क्वाथः। शतावरीरसश्च घृतापेक्षया मिलित्वा चिगुणः। कल्कोऽप्येषामेव। पयश्च क्षेत्रसमम्। घृतमपेक्ष्य च सिताया अर्द्धं षोडशपलमित्यर्थः। मधुनोऽपि घृतमपेक्ष्यैव पादिकत्वं ज्ञेयम्॥ ७०॥

क्षीरपानविषयमाह, जीर्णे इत्यादि।—तद्वत्तज्जैरिति—अतिसारहन्तृभेषजैः। "देयं वा वारिसाधितम्" इति केवलेन त्रिगुणेन जलेन साधितमित्यर्थः। तत्र हि सुश्रुते—

बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम्।
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥ ७२ ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः।
त्र्यहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ७३ ॥
कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः।
दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ ७४ ॥
बिल्वापणं गुडं लोध्रं तैलं लिह्यात् प्रवाहणे ॥ ७५ ॥
दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निश्चारकपीडितस्तु।
सुतप्तकुप्यक्वथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ ७६ ॥
दीप्ताग्निर्निष्पुरीषो यः सार्यते फेनिलं शकृत्।
स पिबेत् फाणितं शुण्ठी-दधितैलपयोघृतम् ॥ ७७ ॥
शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां कासं श्वासमरोचकम्।

"यथाप्रतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम्। विरोधित्वेऽपि तत् पेयमपो भावैश्चिभि मतम्" ॥ ७१ ॥

बालबिल्वमित्यादि।—चरकस्य। वाते प्रतिहते इति विबद्धवाते ॥ ७२ ॥

पयसेत्यादि।—दुग्ध प्र १, पिप्पली माष ४, अथवा मरिचचूर्णं माष २, एवं व्यवहरन्ति। अविच्छिन्नायां प्रवाहिकायामयं योगः ॥ ७३ ॥

कल्कः स्यादित्यादि।—चरकस्य। अत्र खडाख्यता तिलदधिसरयोगात्। खड इत्यस्यैव योगस्य संज्ञा। चरके खडस्थाने मुद्ग इति पाठान्तरम् ॥ ७४ ॥

बिल्वपेशीमित्यादौ बिल्वं बिल्वशलाटुः, ऊषणं मरिचम्। यदुक्तं—"बिल्वपेशीं गुडं लोध्रं तैलं मरिचयोजितम्" इति। तैलेन स्नेहः ॥ ७५ ॥

दध्नेत्यादि।—सुश्रुतस्य। ससारेण अनुद्धृतनवनीतेन। निश्चारकः प्रवाहिका; यदाह पराशरः—"निर्वाहयेत् सफेनस्य पुरीषं यो मुहुर्मुहुः। प्रवाहिकेति सा ख्याता केचिन्निश्चारकश्च सः॥" इति। सुतप्तकुप्यक्वथितेनेति।—अत्यन्ततप्तसुवर्णरजते-तरलौहमयेष्टकया क्वथितेन। अन्ये तु चषटितं दध्यादि कुप्यमाचक्षते। केचित्तु कुप्यस्थाने कूपं पठन्ति, व्याचक्षते च।—"कूपः पाषाणभेदो दधिवाष्पहे ख्यातः शङ्ख-नाभ्याकृतिः" इति ॥ ७६ ॥

छर्दिं मूर्च्छाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वातीसारिणं त्यजेत्।
बहुमेही नरो यस्तु भिन्नविट्को न जीवति ॥ ७८ ॥
स्नानाभ्यङ्गावगाहांश्च गुरुस्निग्धातिभोजनम्।
व्यायाममग्निसन्तापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ७९ ॥
इत्यतीसार-चिकित्सा।

अथ ग्रहणी-चिकित्सा।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत्।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम्।
विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलादिभिर्युतम्।
दद्यात् पेयादि लघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपकान् ॥ २ ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरी-तक्रदाडिमसाधिता।

दीप्ताग्निरिति।—सुश्रुतस्य। एतत्सर्वमालोच्य पेयम् ॥ ७७—७९ ॥

इति अतीसारचिकित्साविवृतिः।

ग्रहण्यतीसारयोः परस्परं कार्यकारणभावसम्बन्धोऽस्तीत्यनन्तरं ग्रहणीचिकित्सितमुच्यते, ग्रहणीमाश्रितमित्यादि।—वाग्भटस्य। ग्रहणी षष्ठाधारनाडी, तदुक्तम्—"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता" इति। अजीर्णवदुपाचरेदिति।—आमाजीर्णवत् यथा लङ्घनपाचनदीपनपाचनौषधम्, तथैवम्। अतीसारोक्तविधिनेति।—लङ्घनपञ्चपाचनादिना ॥ १ ॥

शरीरानुगत इत्यादि।—चरकस्य। शरीरानुगते शरीरव्यापके। "सामे रसे" इति आमसम्बन्धेन अप्रधाने, तेन आमरसहितरसक इत्यर्थः। रस इत्याकार रसे। विशुद्धामाशयायेति।—वमनविरेचनलङ्घनैर्यथायोग्यतया निर्हृतामदोषाय ॥ २ ॥

कपित्थेत्यादि।—चरकस्य। कपित्थबिल्वयोः फलम्, दाडिमफलस्य तु त्वक्,

पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ ३ ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात्।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम्।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ४ ॥
शुण्ठीं समुस्तातिविषां गुडूचीं पिबेज्जलेन क्वथितां समांशाम्।
मन्दानलत्वे सततामतायामामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ ५ ॥

अन्ये तु फलमित्याहुः। कपित्थादीनां चतुर्णां समुदायेन मिलित्वा पलं कल्कः, तच्च द्रवस्थाने, तत्र तावत् ग्राह्यम् यावता यवागूः सिध्यति। वृद्धवैद्यास्तु चाङ्गेरी-गृहचभिया तक्रमयीं तुण्डाभ्यां पाकमिच्छन्ति। ग्राहिणीत्यत्र एषा यवागूः, एषा च वातकफे। सवाते पाञ्चमूलिकीति द्वितीया, वातातिसारे स्वल्पपञ्चमूलसिद्धा पञ्चमूलिकेति शेषः, "भृष्टाद्यैर्वा कुलीसारः" इति तन्त्रान्तरसंवादात् ॥ ३ ॥

तक्रस्य ग्रहणीदोषघ्नानां दोषत्रयहितत्वस्य सहेतुकमाह, ग्रहणीदोषिणा-मित्यादि।—"दीपनं ग्राहि लाघवात्" इति पथ्यत्वे हेतुः। मधुरपाकित्वान्न च पित्त-प्रकोपणमिति, पथ्यत्वात् पित्तप्रकोपणे प्राप्ते मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति, चकारादपि पित्तं शमयतीति चाहुरन्ये; किं वा "सर्वमेवाम्लं प्रायो दाहाय विद-ह्यते" इति वचनैर्विदाहजनकं भवति, तदपि तक्रप्रयोगे विदाहकञ्च भवति, मधुर-पाकित्वात् तदपि। न तु आतताम्लत्वेन पित्तप्रकोपनिषेधार्थमयं ग्रन्थः, तत्प्रकोपयोगेन पित्तकारित्वोऽम्लरसस्याभावात्। चकाराच्च प्रशम्यं विदाहित्वादेव, अत एवाह, सद्यस्कमविदाहीति।—सद्योमथितमेव तक्रं पथ्यमावाम्लायां विदाहकञ्च भवति। किञ्चित्कालस्थितं पुनरम्लत्वाद्विदाहि भवत्येव। यत्तु स्वाद्वम्लसान्द्रत्वादित्यनेन चका-रमत्वमुक्तं तदम्लानुरसतया ज्ञेयमित्याहुः। विकाशित्वादिति।—दोषाश्रितस्रोतोविशोधक-त्वादित्यर्थः। रौक्ष्यादित्यत्र तैक्ष्ण्यादित्यपि पाठान्तरम्; पैच्छिल्यरहितत्वादित्यर्थः। एतच्च वह्निनो जीर्णावस्थायां ग्रहण्यां देयमित्याहुः ॥ ४ ॥

शुण्ठीमित्यादि।—सततामतायामिति।—सर्वदा आमकोष्ठतायाम्। आमानुबन्ध इति।—आमे प्रवर्तमाने इत्याहुः। ग्रहणीगदविशेषणतया पुनरामानुबन्ध इति क्वचित् पाठो दृश्यते ॥ ५ ॥

धान्यकातिविषोदीच्य-यमानीमुस्तनागरम् ।
वला-द्विपर्णीविल्वञ्च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ ६ ॥

चित्रकाद्य गुड़िका।—चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषहिङ्ग्वजमोदाञ्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
गुड़िका मातुलुङ्गस्य दाड़िमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥
सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड़मौद्भिदमेव च ।
सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ७ ॥

श्रीफलादिः ।

श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुड़ः ।
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ ८ ॥

पक्वपद्रम।—जम्बूदाड़िमशृङ्गाट-पाठाकञ्चटपल्लवैः ।
पक्वं पर्य्युषितं बाल-बिल्वं सगुड़नागरम् ।
हन्ति सर्वानतीसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ ९ ॥

धान्यकेत्यादियोग क्वाथेन ॥ ६ ॥

चित्रकमित्यादि।—चरकस्य। अत्र कपित्थमात्रिकरणत्व-व्याख्यात् केचिन्नवच-मयमिच्छन्ति, तत्र,—"पटूनि [redacted] द्वौ क्षारौ मरिच पञ्चकोलकम्। दीप्यकं हिङ्गु गुड़िका बीजपूरकजे कृता। कोष्णदाड़िमतोये वा पर पाचन-दीपनी।" इति वाग्भटवचनात्। अत एव चक्रोऽप्याह, सौवर्चलमित्यादि।—चौद्भिद शाम्बरिलवणम्, मुख्यादिलवणं। सामुद्रक करकचम्। गुड़िकैषमार्द्रकरसेनापि योज्या, वाग्भटेऽस्मारदर्शनात् ॥ ७ ॥

श्रीफलेत्यादि। नागरचूर्णं कटुत्वमात्रकम्। सगुड इति समगुडः। अयं मोदो यदि स्यात्. ॥ ८ ॥

जम्बुदाड़िमेत्यादि।—एषां पल्लवैरामस्य कृत्वा पक्वपञ्च जलं दत्त्वा बाल-बिल्वमूलमेव पर्य्युषितं कार्य्यम्। सगुडनागरमिति।—बिल्वमध्ये गुड़, नागरचूर्णञ्च कटुत्वमात्रकम्। पक्वं तु नागरं न देयम्। तत्पर्वदलपत्रमसमगुडेरमित्याहुः केचि. ॥ ९ ॥

नागरातिविषामुस्त-क्काथः स्यादामपाचनः ।
चूर्णं हिङ्ग्वष्टकं वात-ग्रहण्यान्तु घृतानि च ॥ १० ॥

नागराद्यं चूर्णम्—

नागरातिविषामुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम् ।
वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥
पिबेत् समांशं तच्चूर्णं मध्वोद्वृ तण्डुलाम्बुना ।
पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥
अर्शांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥
शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना ।
केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राहुस्तण्डुलभावनाम् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं चूर्णम्—

भूनिम्बकटुकाव्योष-मुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ चित्रकाद् वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥
गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।

नागरेत्यादि स्पष्टम् । हिङ्ग्वष्टकमग्निमान्द्ये वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

नागराद्यचूर्णं मध्वोद्रमिति मधुप्रक्षेपयुक्तम् । कृष्णात्रेयः पुनर्वसुः । तण्डु-लाम्बुनेत्यादि ।—तण्डुलाम्बुना तण्डुलधावनाम्बुना । तच्च तण्डुलाम्बु कथं कर्त्तव्यम् ? इति जिज्ञासायां स्वमतं वृन्दमतञ्चोपन्यस्यति शीतकषायमानेनेत्यादि ।—शीतकषायविधानञ्च—"षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलात् क्षौद्रं" इति । तन्मतं तण्डुलसपेना षड्गुणं ग्राह्यम् । उक्तं हि—"षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीत काष्टयोः" इति । वृन्दमतमाह, केऽपीत्यादि ।—अन्ये तु त्रिगुणमम्बु तण्डुलेन समं विरचितं तण्डुलाम्बु वदन्ति । अपरे तु अनियततण्डुलमनियतजलेन प्रक्षाल्य जलं गृह्णन्ति ॥ ११ ॥

भूनिम्बेत्यादि ।—द्वौ चित्रकात् तथा वत्सकत्वग्भागान् षोडशेति प्रथमभागा-पेक्षया द्विभागषोडशभागपरिग्रहः । गुडयुक्तं शीताम्बु ; गुडशीताम्बु गुडपान

कामलाज्वरपाण्डुत्व-मेहारुच्यतिसारनुत् ।
गुड़योगाद् गुड़ाम्भ स्याद् गुड़वर्णरसान्वितम् ॥ १२ ॥
ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।
कट्वम्ललवणक्षारैस्तीक्ष्णैश्चाग्निं विवर्द्धयेत् ॥ १३ ॥
समूलां पिप्पलीं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
मातुलुङ्गाभयारास्ना-शटीमरिचनागरम् ।
कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ॥
श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
एतैर्वौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ॥ १४ ॥

भल्लातकक्षारः ।

भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवणत्रयम् ।
अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥
स क्षारः सर्पिषा पेयो भोज्ये वाप्यवचारितः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोष-गुल्मोदावर्त्तशूलनुत् ॥ १५ ॥
सर्वजायां ग्रहण्यान्तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ १६ ॥

गुडवर्णताम्भुपयोगनिमज्जनको देव स्यात्, गुडयोगादित्यादि ।—वैद्यप्रसारके तु—सर्व-चूर्णसमो गुडः, शीतलजलेन च पानमित्युक्तम् । व्यवहारस्तु पूर्ववैव । पैत्तिकग्रहण्या-मम्लपित्तचिकित्सितमपि बोध्यम् । तदुक्तं वैद्यप्रदीपे—"अम्लपित्तहितं यच्च पानभोजन-भेषजम् । पैत्तिके ग्रहणीदोषे तत्सर्वमुपकल्पयेत् ॥" इति ॥ १२ ॥

ग्रहण्यामित्यादि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

समूलामित्यादि । मातुलुङ्गस्यात्र मूलम् । एतैरिति ।—पिप्पलीमूलादिभिः कल्क-कैः ॥ १४ ॥

भल्लातकमित्यादि ।—चरकस्य । गोपुरीषाग्निनेति ।—करीषाग्निप्रभावात् प्रयोगसाध्य-रूपमलोमानिति । स क्षार इति ।—भल्लातकादीनामन्तर्धूमदाहात् यः क्षारः स एव सर्पिषा पेय इत्यर्थः । भोज्ये व्यञ्जने वा स क्षारो देय ॥ १५ ॥

सर्वजायामित्यादि ।—सामान्यो विधिरिति ।—प्रत्येकदोषोक्तचिकित्सामिश्रणेन त्रिदोष-ग्रहणीचिकित्सा कार्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

चूर्णं मरिचमहौषधकुटजत्वग्भवं क्रमाद्द्विगुणम् ।
गुडमिश्रमथितपीतं ग्रहणीदोषापहं ख्यातम् ॥ १७ ॥

पाठाद्यं चूर्णम् ।

पाठाबिल्वानलव्योष-जम्बूदाडिमधातकी ।
कटुकातिविषामुस्त-दार्वीभूनिम्बवत्सकैः ॥
सर्वैरेतैः समं चूर्णं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।
सक्षौद्रश्च पिबेच्छर्दि-ज्वरातिसारशूलवान् ।
हृद्दाहग्रहणीदोषारोचकानलसादजित् ॥ १८ ॥

कपित्थाष्टकचूर्णम् ।

यमानीपिप्पलीमूल-चातुर्जातकनागरैः ।
मरिचाग्निजलाजाजी-धान्यसौवर्चलैः समैः ॥
वृक्षाम्लधातकीकृष्णा-बिल्वदाडिमतिन्दुकैः ।
त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥

चूर्णमित्यादि । गुडमिश्रमथितेनालोड्य पीतमित्यर्थः ॥ १७ ॥

पाठादिचूर्णे जम्बूफलास्थि, एतत्पाठबलात् दाडिमफलस्यापि बीजम् । वत्सक इन्द्रयवः ॥ १८ ॥

यमानीत्यादि ।—अयं योगो वाग्भटे अतीसारचिकित्सिते लिखितः । अग्निश्चित्रकः, जलं बालकम् । समैरिति समभागैः । वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । त्रिगुणैरिति ।—एकभागापेक्षया वृक्षाम्लादीनां प्रत्येकं त्रिगुणत्वम् । षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः, कृत इति सिताकपित्थयोरपि षड्गुणाष्टगुणत्वे एकगुणापेक्षयैव, एतैः कृतश्चूर्णं इति योज्यः । अरुणस्तु वाग्भटटीकायां षड्गुणसितैरिति पदं वृक्षाम्लादितिन्दुकान्तानां विशेषणं व्याख्याय मिलितयमान्यादिद्रव्यषट्कापेक्षया सिताया षड्गुणत्वमाह । तथा सति सिताभागानां शतमष्टाधिकं भवति । अन्ये तु—षड्गुणसिते कपित्थाष्टगुणे इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—"एकभागापेक्षया कपित्थस्याष्टगुणत्वम्, अष्टगुणकपित्थापेक्षया च सितायाः षड्गुणत्वम्" इति ; तथा सति सिताया अष्टचत्वारिंशद्भागा भवन्तीति । अपरे तु—"षड्गुणसित. कपित्थाष्टगुणीकृत इति चूर्णविशेषणं

चूर्णोऽतीसारग्रहणी-क्षयगुल्मगलामयान् ।
कासश्वासाग्निसादार्शः-पीनसारोचकान् जयेत् ॥ १९ ॥

दाड़िमाष्टकः ।

कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।
यमानीधान्यकाजाजी-ग्रन्थिव्योषं पलांशिकम् ॥
पलानि दाड़िमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ।
गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाड़िमाष्टकः ॥ २० ॥

वार्त्ताकुगुड़िका ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।
वार्त्ताकुकुड़वश्चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥
दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकोर्गुड़िका भोजनोत्तराः ।
भुक्ता भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासार्शसां हिताः ।
विसूचिकाप्रतिश्याय-हृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ २१ ॥

कृत्वा समुदितचूर्णेभ्यः सिताकपित्थयोः षड्गुणत्वाद्गुणत्वम्" इत्याहुः । तदनुपपन्न-मयमपि न व्यवहारसिद्धं, सर्वाणां सिताकपित्थयोरपि षड्गुणत्वादिति । तस्मादेकभागापेक्षयैव षड्गुणत्वगुणत्वमिति । कपित्थभागाधिक्यादस्य कपित्थाष्टक इति संज्ञा ॥ १९ ॥

कर्षोन्मितेति ।—वाग्भटस्य । तुगाक्षीरी वंशलोचना, चातुर्जातं त्वगेला-पत्रकेशरम् । द्विकार्षिकमिति प्रत्येकं, निर्देशस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । एवं यमान्यादिकमपि प्रत्येकं पलांशिकम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । दाड़िमस्यात्र फलं,—"फलानां दाड़िमादीनाम्" इत्युक्तेः । एवमन्यत्रापि । चकारात् सितया अपि अष्टौ पलानि ॥ २० ॥

चतुष्पलमित्यादि ।—वाग्भटस्य । त्रिपलं लवणत्रयादिति मिलित्वा, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् । त्रिकणा लवणानि चेति ये पठन्ति, ते त्रिकटुलवणत्रयं मिलित्वा चतुष्पलं वदन्ति, पूर्वोक्तचतुष्पलनिर्देशादिति मन्यमानाः । तदयुक्तं [illegible] । वार्त्ताकुकुड़व इति ।—सुपक्ववार्त्ताकुफलचतुष्टयं, व्यवहारात् । चत्वारीति चर्मसूत्रात् । दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकोरिति ।—चतुर्थांशं दग्ध्वा वार्त्ताकु-

अष्टपलं घृतम् ।

त्र्यूषणत्रिफलाकल्के विल्वमात्रे गुडात् पले ।
सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ २२ ॥

विल्वगर्भघृतम् ।—मसूरस्य कषायेण विल्वगर्भं पचेद्घृतम् ।
हन्ति कुक्ष्यामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलाः ।
केवलं श्रीहिमाख्यज्ञ-क्वाथो व्युष्टस्तु दीपनः ॥ २३ ॥

शुण्ठीघृतम् ।—विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।
घृतं निहन्त्याश्वयथुं ग्रहणीसामतामयम् ॥ २४ ॥

नागरघृतम् ।—घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् ।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं श्रीहकासज्वरापहम् ॥ २५ ॥

रसेन गुडिकाः कार्या इत्यर्थः । दध्यानि वार्ताकुरस इति च पाठः । भोजनान्तरा इति ।—भोजनमुखन्तं पश्चात्कालीनं यासां तथा, किंवा भोजनादुत्तराः । भुक्ता भुक्तं पचनीत्यत्र भुक्तं भुक्तमित्यपि पाठः ॥ २१ ॥

त्र्यूषणेत्यादौ ।—विल्वमात्र इति षड्भिर्मिलित्वा पलमात्रं, कल्कत्व पादिकत्वात् । चतुर्गुणजलेनाष्टपलघृतस्यात्र पाकः । इत्यमेव मन्दानलस्य भवतीति महर्षिवचनाद्दीयते । मात्रामिति ।—अग्निबलानुरूपपरिमाणम् ॥ २२ ॥

मसूरस्येत्यादि ।—मसूरस्य क्वाथोऽत्रास्मिन्नपि पिष्टपलं यथा कार्यः । एवं माषकुलत्थादीनामपि । विल्वगर्भमिति ।—विल्वशलाटुकल्कम् । घृतमत्र प्रस्थमानमेव । श्रीहिमासक्वाथस्य गदहःकार्यतामाह, केवलमित्यादि ।—अस्वहं छागादिमांसम् । केवलमिति पाठे—केवलं समयं यथा स्यात् तथा व्युष्टं पाकेनाश्रितो दीपनः, यावता कालेन व्यष्टीभवति स एव दीपन इत्यर्थः । केवलश्रीहिमांसपाठे तु—द्रव्यान्तर-संयुक्तक्षौद्रादिकाथस्य न दीपनत्वमित्याहुः । तत्तु न व्यवहारसिद्धम्, अत एव वृन्दे—"श्रीहिमाम्लयोः क्वाथं व्युषितं दीपनं मतम्" इत्येवोक्तम् । व्युष्टेति पर्युषितमित्यादिभ्योऽन्—इति सूत्रनिर्देशात् ॥ २३ ॥

विश्वौषधस्येत्यादि ।—ग्रहणीसामतामयमिति ग्रहणीगदान्वितो यः सामताख्य आमयो रोगस्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

घृतमित्यादौ जलं चतुर्गुणम् ॥ २५ ॥

चित्रक घृतम्।—चित्रककाथकल्काभ्यां ग्रहण्यघ्नं शृतं हविः।
गुल्मशोथोदरप्लीह-शूलार्शोघ्नं प्रदीपनम्॥ २६॥

बिल्वादिघृतम्।

बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेर-क्वाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम्।
सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थ-शोथाग्निमान्द्यारुचिनुद्वरिष्ठम्॥२७॥

चाङ्गेरीघृतम्।—नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यमानिका।
चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचितम्।
चतुर्गुणेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत्॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम्।
गुदभ्रंशार्त्तिमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति॥ २८॥

मरिचाद्यं घृतम्।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा।
भल्लातकं यमानी च विडङ्गं हस्तिपिप्पली॥
हिङ्गु सौवर्चलञ्चैव विड्सैन्धव-चव्यय।

चित्रकघृतं व्यक्तम्॥ २६॥

बिल्वाग्नीत्यादौ।—आर्द्रकेति शृङ्गवेरविशेषणं, तेन शुष्कस्य शुण्ठीरूपस्य निरासः। बिल्वादीनां क्वाथश्चतुर्गुण., चतुर्गुण इत्येके। छागक्षीरं स्नेहसमम्॥ २७॥

नागरमित्यादि।—अत्र हस्तिपिप्पली चवी, तन्त्रान्तरसंवादात्। तद्यथा,—"दधिधान्यबिल्वपाठायमानिकाचव्यकोलमोचरकैः। चाङ्गेरीस्वरसे हविर्दधिगुण-निःसृतिमूत्रार्तिनुद् सर्पिः" इति। इत्यत्राक्त हस्तिपिप्पली चवीत्यर्थोऽनेन द्रव्येन—"चविका कोलमूलं च हस्तिपिप्पल्युदीरिता" इति। बिल्वस्थाने बिल्वपाठोऽपि तन्त्रान्तरसंवादादेव न भवति। चाङ्गेरीस्वरसोऽप्यत्र चतुर्गुणः। चतुर्गुणेन दध्ना चैतद ग्रहणस्य सम्बन्धत्वात्, अन्यत्रेत्यादावपि—"चतुर्गुणेन दध्ना च चाङ्गेरीस्वरसेन च" इत्युक्तम्। अन्ये तु "स्वरसे क्षीरवद्विधि" इति वचनात् चाङ्गेरीस्वरसमेव स्नेहसमं कुर्वन्ति, तदयुक्तम्, पूर्वोक्तादेव॥ २८॥

मरिचाद्यघृते विड़सैन्धवमिति समाहारद्वन्द्वः, किंवा विड़सैन्धवयुक्ता

नक्त-कंसासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः ।
दीपनं शोथगुल्मार्शः-क्रिमिमेहोदरापहम् ॥ ३३ ॥

आ यामकाञ्जिकम् ।

यवस्य दद्याद् यवशक्तकानां पृथक् पृथक् त्वाढकसम्मितञ्च ।
मध्यप्रमाणानि च मूलकानि दद्याच्चतुःषष्टि सुकल्पितानि ॥
द्रोणेऽम्भसः प्राप्य घटे सुधौते दद्यादिदं भेषजजातयुक्तम् ।
क्षारद्वयं तुम्बुरु वस्तगन्धा धनीयकं स्याद्विड़सैन्धवञ्च ॥
सौवर्चलं हिङ्गु शिवाटिकाञ्च चव्यञ्च दद्याद्विपलप्रमाणम् ।
इमानि चान्यानि पलोन्मितानि विजर्ज्जरीकृत्य घटे क्षिपेच्च ॥
कृष्णामजाजीमुपकुञ्चिकाञ्च तथासुरीं कारविचित्रकञ्च ।
पक्षस्थितोऽयं बलवर्णदेह-वयस्करोऽतीव बलप्रदश्च ॥

आन् जीवयामीति यतः प्रवृत्त-
स्तत्काञ्जिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
आ यामकालात्करयेत्त भक्त-
मा-यामकेति प्रवदन्ति चैनम् ॥

दकोदरं गुल्ममथ प्लीहानं हृद्रोगमानाहमरोचकञ्च ।
मन्दाग्निता कोष्ठगतञ्च शूलमर्शोविकारान् सभगन्दरांश्च ।
वातामयानाशु निहन्ति सर्वान् संसेव्यमानं विविधान्नराणाम् ॥३४॥

तक्रारिष्टे पिप्पलीयवं तथा दन्तीयानीत्यपि क्वचित् पाठः ; तक्रञ्च कंसे आढके आसुतं कृतसन्धानम् । जातमिति ।—अम्लरसतया जातम् ॥ ३३ ॥

आ-यामकाञ्जिके यवस्येति ।—निस्तुषस्य दलितयवस्य, तथा यवशक्तुकानाञ्च पृथक् पृथगाढकसम्मितमित्याढकप्रमाणम् । मध्यमानीति आर्द्र मा॰ । चतुःषष्टीत्या-कृतिमानेन । सुकल्पितानीति खण्डखण्डीकृतानि । अम्भसाप्राप्य । तुम्बुरु धनिकद्वयम्, वस्तगन्धा कोकाली ; शिवाटिका मण्डूपर्णी (हिङ्गुपत्री) ; कृष्णा पिप्पली ; उपकुञ्चिका स्थूलकृष्णजीरकः ; आसुरी राजिका, कारवि सुगन्धि कृष्णजीरकम् । आ यामकालादिति ।—यामः प्रहरस्तत्र, काल., तमवधीकृत्य ॥३४॥

कल्याणगुड़ः।

प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-व्योषेभकृष्णाह्वयपाजमोदैः॥
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफला-यमानी-पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद् यथावत्॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम्।
अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सश्वासकासस्वरभेदशोथाः॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्दराग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः।
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनोऽयं कल्याणको नाम गुड़ः प्रदिष्टः॥
तैले मनाग् भर्जयन्ति त्रिवृतञ्च चिकित्सकाः।
अत्रोक्तमानसाधर्म्यात् त्रिसुगन्धि पलं पृथक्॥ १५॥

कुष्माण्डगुड़कल्याणकः।

कुष्माण्डकानां रूढ़ानां सुस्विन्नं निष्कुलत्वचाम्।
सर्पिःप्रस्थे पलशतं ताम्रभाण्डे शनैः पचेत्॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली।
धान्यकानि विड़ङ्गानि यमानी मरिचानि च॥

प्रस्थत्रयेणेत्यादि।—अयं योगः सुश्रुते चक्रपाणिना पठितः। अत्र ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्, अजमोदा यमानी, पलःपरिमाणमत्रास्त्यतो यमान्या भागद्वयम्। अग्निश्चित्रकः। पलप्रमाणैरिति।—प्रत्येकम्। त्रिवृच्चूर्णं तैले मनाग्भर्जनीयम्; भर्जनेन च तस्य मन्दवीर्यत्वादतिविरेचकत्वं न भवति। अक्षफलप्रमाणं कर्षम्; व्यवहारस्तु चतुःपलमात्रकोऽपि इति। त्रिसुगन्धि त्वगेलापत्रकम्। त्रिवृच्चूर्ण-मर्दितं एव तैलं गुडमामलकीरसमेलितं पचेत् पाकः, सिद्धे च शीते त्रिसुगन्धि-चूर्णप्रक्षेप इति व्यवहारो वैद्यानाम्। अत्रोक्तमानसाधर्म्यादिति।—त्रिसुगन्धिचूर्णस्य पलमानमुक्तं, तत्साधर्म्यादित्यर्थः॥ १५॥

कुष्माण्डकानामित्यादि।—रूढानामिति—सम्यक्पक्वानाम्, सम्यक्पाकस्य सर्पिर्मधुगन्धितैलवदिव भवतीति। तादृशस्य कुष्माण्डस्य सम्यक्पाकोक्तस्य त्वग्बीज

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ॥
एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृदष्टपलं भवेत् ।
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़पञ्चाशदेव तु ॥
प्रस्थैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ।
यदा दर्व्वीप्रलेपस्तु तदैनमवतारयेत् ॥
यथाशक्ति गुड़ान् कुर्य्यात् कर्षकर्षार्द्धमानकान् ।
अनेन विधिना चैव प्रयुक्तस्तु जयेदिमान् ॥
प्रसह्य ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ।
ज्वरमानाहहृद्रोग-गुल्मोदरविसूचिकाः ॥
कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
वातशोणितवीसर्पान् दद्रुचर्मदलीमकान् ।
कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररूढांश्च व्यपोहति ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ।
तेषां हृष्यश्च वृष्यश्च वयःस्थापन एव च ।
गुड़कल्याणको नाम वन्ध्यानां गर्भदः परः ॥ २६ ॥

रसपर्पटिका ।

याम्यपित्ते विधातव्या गुड़िका च सुधावती ।
तत्र प्रोक्तविधाशुद्धौ समानौ रसगन्धकौ ॥
मन्मदं कज्जलाभन्तु कुर्य्यात् याम्ये दृढ़ाश्रये ।

मधुरीस्कन्धस्य लवणाक्तास्तरणस्य किञ्चित् पानीयं दत्त्वा सम्यक्स्विन्नस्य निष्पीड़ित वस्त्रितरसस्य पिष्टस्यातपे किञ्चिच्छुष्कस्य पलाष्टकं ग्राह्यम्; ततश्च घृतप्रस्थ चतुष्टये तैलस्य चाष्टपले समालुड्यं कार्य्यम्। तत आमलकरसस्य द्वादशशरावेण यथाशास्त्रगुड़पञ्चाशत्पलानीय, ततः पूत्वा सम्मिलितकुष्माण्डादिकमेकीकृत्य पक्तव्यम्। ततो गुड़पाकविधया अवतारिते पिप्पल्यादिचूर्णस्य प्रक्षेप इत्यर्थः। भक्षणमात्रा न प्राय. कर्षार्द्धेनेत्याहुः ॥ २६ ॥

शिवदासो रसपर्पटीमाह, याम्येत्यादि।—तत्रेति।—तत्र सुधावत्या या विधा यो

२०९१२

ततो बादरवह्निस्थ-लौहपात्रे द्रवीकृतम्॥
गोमयोपरि विन्यस्त-कदलीपत्रपातनात्।
कुर्य्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात्॥
द्वादशरक्तिकां यावत् प्रयोगः प्रहरार्द्धतः।
तदूर्द्ध्वं वहुपूगस्य भक्षणं दिवसे पुनः॥
तृतीय एव मांसाज्य-दुग्धाद्यत्र विधीयते॥
वर्ज्यं विदाहि-स्त्री-रम्भा-मूलं तैलञ्च सार्षपम्।
चङ्गमत्स्याम्बुज-खगांस्तृष्णोद्विग्नः पयः पिबेत्॥
ग्रहणीक्षयकुष्ठार्शः-शोथाजीर्णविनाशिनी।
रसपर्पटिका ख्याता निबद्धा चक्रपाणिना॥ १७॥

ताम्रयोगः।

स्थाल्यां सम्मर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ।
नखक्षुण्णं तदुपरि ताण्डुलीयं द्विमाषिकम्॥
ततो नैपालताम्रादि पिधाय सुकरालितम्।

रसगन्धकमर्द्दनप्रकारो वक्तव्यः, तेन शुद्धाविन्यर्थः। तत्र सगन्धकं रसं दृढायां खल्वशिलायां सम्मर्द्य कज्जलाभं चूर्णं कुर्यात्। बादरवह्निस्थेति।—बदरदारुसम्भूताग्निस्थं द्रवत्वं। शुद्धपारदकर्षं १, शुद्धगन्धककर्षं १, एतद्द्वयं खल्वे लौहदण्डेन पाषाणदण्डेन वा, यावत् कज्जलाभं भवति। ततो लौहदर्व्विकायामेतच्चूर्णं दत्त्वा बदराङ्गारोपरि विन्यस्य लौहदण्डेन सञ्चाल्य यदा द्रवीभूतं भवति, तदा आर्द्रगोमयपिण्डोपरिस्थापितकोमलकदलीपत्रे ढालनीयम्, अपरकदलीपत्रान्तरेण आर्द्रगोमयपिण्डेन पर्पटिकाकृतिः कार्या। रक्तिद्वय क्रमादिति।—प्रथमं गुञ्जाद्वयम्, प्रतिदिनमेकैकवृद्धितो भक्ष्यमिति क्रमादित्यस्यार्थः। पर्णं लात्वा सखदिर हिङ्गुगुञ्जामिता लोहकगुञ्जाद्वयञ्च भक्षणीयम्। ततः चर्व्वं स्थित्वा दन्तादिलग्नं प्रक्षाल्य जलचुलुकपानञ्चेत्यपदेशः। प्रहरार्द्धत इति।—प्रहरार्द्धाभ्यन्तरे। तदूर्द्ध्वमिति।—प्रहरार्द्धोर्द्ध्वम्, तृतीये दिवसे इति सम्बन्धः॥ १७॥

ताम्रयोगमाह, स्थाल्यामित्यादि। यद्यपि रसगन्धकौ प्रधानतो गृहिकोत-

यांशुना पूरयेदूर्द्ध्वं सर्वां स्थालीं ततोऽनलः ॥
स्थाल्यधो नालिकां यावद्देयस्तेन मृतस्य च ।
ताम्रीताम्रस्य रक्त्येका त्रिफलाचूर्णरक्तिका ॥
तापणस्य च रक्त्येका विड़ङ्गस्य च तन्मधु ।
घृतेनालोद्य लेढव्यं प्रथमे दिवसे ततः ।
रक्तिवृद्धिः प्रतिदिनं कार्या ताम्रादिषु त्रिषु ॥
स्थिरा विड़ङ्गरक्तिस्तु यदा भेदो विवर्जितः ।
तदा विड़ङ्गस्त्वधिकं दद्याद्रक्तिद्वयं पुनः ॥
द्वादशाहं योगवृद्धिस्ततो ह्रासक्रमोऽप्ययम् ॥
ग्रहणीमम्लपित्तञ्च क्षयं शूलञ्च सर्वदा ।
ताम्रयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ ३८ ॥

इति ग्रहणी-चिकित्सा ।

विधया शोधिनी थाली। मृत्कपालिमनिति।—पिष्टकल्कभिश्रणकेन लोपमुर्लिपित मित्यर्थः। पांशुना वालुकया। नालिका घटीमेका यावदनलज्वाला स्थाल्यधो देयत्यर्थः। त्रिफलाया मिलित्वा चूर्णरक्तिका; एवं त्रिकटोरपि। सर्वमिदं चूर्णं विड़ङ्गानं मधुघृताभ्यामालोद्य लिहः। विड़ङ्गरक्तिका पुनः स्थिरा न न्यूनाधिक मात्रा इत्यर्थः। यदा पुनः कोष्ठविबन्धाद्यागादिषु विरेकोऽपेक्षितो भवति, तदैव परं विड़ङ्गस्य रक्तिद्वयं यात्राभिन्यर्थः। अत्र च पणो यथा—शोधितमृतताम्र प्रमा १, एतद्द्वयं कज्जलीकृत्य हुडमृतनपालिलिकायां न्याप्यम्। तदुपरि तत्पत्री मकरध्वजमुखनूर्णं शरावकरमनुदीरयेन सहौल्या देयम्। चनकारेतन् सर्वं कपटकर्दमयोग्येन नेपाप्ततायपदयमात्रकेण कृततालप्रा अध्वरोऽग्निरसभाविल्वा दहनीयम्। तदित्वा पिष्टकल्कभिश्रणकेन तात्रिकायां रक्षणीयं कार्यम्। तत स्थाल्यामध्यस्थितायामालिकाया उपरि तां स्थालीं वालुकया पूरयित्वा, तदधो घटिका यावत् ज्वाला देया। एवं कृतताम्रादक्षि १, मिलितत्रिफलाचूर्णरक्ति १, तथा मिलितत्रिकटुचूर्णरक्ति १, विड़ङ्गचूर्णरक्ति १, एतत् सर्वं घृतमधुभ्यामालोड्य लेह्यम्, ज्योत्यपत्यलगुणेषु, प्रथमदिने। एवं द्वादशदिनपर्यन्तं रक्तिमेका-कया वृद्धिः। द्वादशाह्नान् ह्रासक्रमोऽपि एवमेव ज्ञेयः। रसयल्ककलपयस योग-

अथार्शश्चिकित्सा ।

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्त्तितः ।
भेषजक्षारशस्त्राग्नि-साध्यत्वादाद्य उच्यते ॥
यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥
शुष्कार्शसां प्रलेपादि-क्रिया तीक्ष्णा विधीयते ।
स्राविणां रक्तमालोक्य क्रिया कार्य्यास्रपैत्तिकी ॥ १ ॥

प्रलेपमाह—स्नुक्क्षीरं रजनीयुक्तं लेपाद् दुर्नामनाशनम् ।
कोशातकीरजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः ॥ २ ॥
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुम्ब्याश्च पल्लवाः ।
करञ्जो वस्तमूत्रञ्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥ ३ ॥

रक्ताक्षी यथा—"मुक्ताफलसमं स्निग्धं घनं निष्पटलं गुरु । चपलं चपलं प्राज्ञा वदन्ति भिषजा वराः ॥" चपलमिति रसं, द्वितीयं चपलमिति चपलम् । "शुक-पिच्छसमच्छायो नवनीतसमप्रभः । मसृणः कठिनः स्निग्धः श्रेष्ठो रसक उच्यते ॥" हृतमारसादीनामाहारविधिर्बोध्यः ॥ १८ ॥

इति ग्रहणी-चिकित्सा ।

पूर्वोक्तसम्बन्धेन ग्रहण्यनन्तरमर्शश्चिकित्सितमुच्यते दुर्नाम्नामित्यादि ।—घान्ति ।—भेषजोपायः । विस्तरेण वक्ष्यमाणा चिकित्सा सारोद्धारेणाह, यद्वायो-रित्यादि ।—अर्शसः । अर्शसैरित्यर्शोरोगयुक्तैः । शुष्कार्शसामित्यादि ।—आदिशब्दात् स्वेदादीनां ग्रहणम् ॥ १ ॥

लेपादीनाह, स्नुक्क्षीरमित्यादि ।—स्नुहीक्षीरेण हरिद्राचूर्णमार्द्रं कृत्वा लेपः । उक्तं हि वाग्भटे—"स्नुक्क्षीरार्द्रनिशालेप" इति । कोशातकी घोषकः ॥ २ ॥

अर्केत्यादौ ।—अर्कस्य त्वक् । सुधाक्षीरमित्यत्र सुधाकाण्डमर्कं वाग्भटे च दृश्यते ॥ ३ ॥

अर्शोघ्नी गुदगा वर्त्तिर्गुडघोषाफलोद्भवा ।
ज्योत्स्निकामूलकल्केन लेपो रक्तार्शसां हितः ॥ ४ ॥
तुम्बीबीजं सौद्भिदन्तु काञ्जीपिष्टं गुडीत्रयम् ।
अर्शोहरं गुदस्थं स्याद्दधि माहिषमग्रतः ॥ ५ ॥
महाबोधिप्रदेशस्य पथ्या कोयातकीरजः ।
कफेन लेपतो हन्ति लिङ्गवर्त्तिमसंशयम् ॥ ६ ॥
अपामार्गाङ्घ्रिजः क्षारो हरितालेन संयुतः ।
लेपनं लिङ्गसम्भूतमर्शो नाशयति ध्रुवम् ॥
वातातीसारवद्भिन्नवर्चांस्यर्शांस्युपाचरेत् ।
उदावर्त्तविधानेन गाढ़विट्कानि चासकृत् ॥ ७ ॥
विड्विबन्धे हितं तक्रं यमानीबिड़संयुतम् ।
वातश्लेष्मार्शसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ॥
तत् प्रयोज्यं यथादोषं सस्नेहं रूक्षमेव वा ।
न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥ ८ ॥
त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ ९ ॥

वर्त्तिं फलवर्त्तिः । गुडं जलेन द्रवीकृत्य घोषकफलचूर्णं प्रक्षिप्य पक्वा वर्त्तिं कार्य्या । ज्योत्स्निका घोषकः ॥ ४ ॥

मङ्डिदमुल्कारिवालवय शाम्बरिलवणं वा ॥ ५ ॥

महाबोधिप्रदेशस्येति ।—महाबोधिर्मगधे प्रसिद्धः । पथ्या हरीतकी । कफेन श्लेष्मणा ; समुद्रफेनेनेत्यन्ये, उदधि-कफलादिति भावः । शुद्धियोगत्वात् पूर्वव्याख्या साध्वी । लिङ्गवर्त्तिर्लिङ्गार्शः ॥ ६ ॥

अपामार्गेत्यादि स्पष्टम् । वातातीसारवद्भिन्नेति ।—वातातीसारविहितक्रिया ॥ ७ ॥

विड् विबन्ध इत्यादि स्पष्टम् । वातश्लेष्मार्शसामित्यादि—चरकस्य ॥ ८ ॥

त्वचमित्यादि—तन्त्रैव । चित्रकमूलत्वचं पिष्ट्वा तिष्ठोगृहीधसाव: कुम्भमेँ क्षिप्तो देय ॥ ९ ॥

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छूकण्डूरुजापहा।
गुदजान् नाशयत्याशु योजिता सगुड़ाभया॥
सगुड़ां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम्।
त्रिवृद्दन्तियुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकाम् ॥ १० ॥
तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्द्धनम्।
कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम्॥
तिलभल्लातकं पथ्या गुड़श्चेति समांशिकम्।
दुर्नामकासश्वासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ११ ॥
गोमूत्रव्युषितां दद्यात् सगुड़ां वा हरीतकीम्।
पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रमस्मै प्रदापयेत् ॥ १२ ॥
स्विन्नं शौरणं कन्दं पक्वाग्नौ पुटपाकवत्।
अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १३ ॥
स्विन्नं वार्त्ताकुफलं घोषायाः क्षारजेन सलिलेन।
तद्घृतभृष्टं युक्तं गुड़ेन वा तृप्तितो योऽत्ति॥

गुदजानित्यत्र नासाङ्कुरानिति शेषः, तेन पुंलिङ्गता उपपन्ना। सगुड़ामित्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

तिलारुष्करेत्यादि।—संयुज्यते प्रयुज्यतेऽयमिति संयोगः प्रयोग एव। अन्ये तु तिलारुष्करयोः संयोगो यथेत्याहुः ॥ ११ ॥

गोमूत्रव्युषितामित्यादि।—चरकस्य। रात्रौ गोमूत्रस्थितामिति चक्रः। सगुड़ामित्यत्र एको योगः। वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया; चरके हि—"सगुड़ामभयां वाथ प्राशयेत् पौर्वभक्तिकीम्" इत्यभिधाय तदनन्तरमयं योग उक्तः, अतो भिन्नयोगत्वेन न पौनरुक्त्यं स्यादिति। एतेन गोमूत्रव्युषितामिति प्रयोगानुरोधात् पुनरपि तन्त्रान्तरीयगुडहरीतकीविधिनेति निरस्तेनोक्तमसहृदयं, योगद्वयस्यैव चरकोक्तत्वात् इति। पञ्चकोलयुक्तमिति।—पञ्चकोलचूर्णयुक्तम् ॥ १२ ॥

स्विन्नमित्यादि।—वाग्भटस्य। शौरणं कन्दमिति वनसूरणमूलम्, एवं सर्वतोऽर्शसि, तदभावे ग्राम्यसूरणोऽपीत्यन्ये ॥ १३ ॥

पिबति च तक्रं नूनं तस्याशेवातिवृद्धगुदजानि ।
यान्ति विनाशं पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ १४ ॥
असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवार्य्यनु ।
खादतोऽर्शांसि नश्यन्ति द्विजदार्ढ्याङ्गपुष्टिदम् ॥ १५ ॥
दन्त्यरिष्टम्—दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।
त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ॥
रसे चतुर्थशेषे तु पूतशीते प्रदापयेत् ।
तुलां गुड़स्य तत् तिष्ठेन्मासार्द्धं घृतभाजने ॥
तन्मात्रया पिबेन्नित्यमर्शोभ्यो विप्रमुच्यते ।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
दीपनश्चारुचिघ्नश्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ॥
पात्रेऽरिष्टादिसन्धानं धातकीलोध्रलेपिते ॥ १६ ॥
मनागरारुष्करहृद्दारकं गुड़ेन यो मोदकमत्यदारकम् ।
अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहसैव दारकम् ।

पिबतीत्यादि।—चीवकक्षारोदकेन षड्गुणेनैकविंशतिवारपरिस्रुतेन कृतमेवं घृते भक्षः चतुष्पलगुड़ेन संयोज्य भक्षयेदिति ॥ १४ ॥

असितानामित्यादि।—तिलानां प्रकुञ्चं पलं, प्राक् खादतः अनु पश्चाच्छीत वारि खादत इति योज्यम्। द्विजदार्ढ्यम् दन्तदार्ढ्यम् ॥ १५ ॥

दन्तीत्यादि।—चरकस्य। अत्र उभयोरितिवचनबलात् पञ्चमूलयोः प्रत्येक भागा ग्राह्याः; "त्रिपलं त्रिफलायाः" इत्यत्र तु निर्देशस्य समप्रधानत्वात् मिलित-त्रिफलाया एव पलत्रयं ग्राह्यम्। मासार्द्धमिति।—तन्त्रान्तरे तु मासमित्युक्तं, यथा—"त्रिफलादशमूलादिनिक्वाथानां पलं पलम्। क्वथिते पादशेषे च स्थितः पादशेषे गुड़तुलायुतः। घृतभाण्डे स्थितो मासं दन्त्यरिष्टो निषेवितः॥" इति; उभयमपि प्रमाणं श्रुतिद्वैधवत् ॥ १६ ॥

मनागरेत्यादि।—अरुष्करं भल्लातकम्। उद्दाममिव आकालमिति ईषः।

चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुड़ः ॥ १७ ॥

प्राणदा-गुड़िका।

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य च।
पिप्पल्याः कुड़वार्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च॥
तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च।
द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात्॥
सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वग्मृणालयोः।
गुड़ात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत्॥
अक्षप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा स्मृता।
पूर्वं भक्ष्या तु पश्चाद्वा भोजनस्य यथाबलम्।
मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तोयं पिबेत् तथा॥
हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्रजानि च।
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च॥
पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगगलग्रहे।

षडादकमिति महाफलम्। अथ योगस्य अनु समसचामाह अभ्यदस। तन्मते सर्वत्र गुड़ेन त्रिविधमपि दत्वार्द्धं त्रिपक्वं मोदकविधानम्। यतस्तु मोदकत्वात् गुड़स्य द्वैगुण्यमाह। अथ तु—"मोदके द्विगुणो गुड़" इति कस्यचित् कल्पितस्य वाक्यमनार्षमिति कृत्वा नाद्रियन्ते, तन्मतेऽत्र समेनापि गुड़ेन मोदककल्पनमिति॥ १७॥

त्रिपलमित्यादि।—चतुर्थं मरिचस्येति पलमेकमित्यर्थः। केशरस्य नागकेशरस्य। त्वग्मृणालयोरिति।—त्वक् गुड़त्वक्, मृणालमुशीरम्, अनयोर्मिलित्वा कर्षः। पूर्वं भक्ष्या तु पश्चाद्वा भोजनस्येति भोजनस्य पूर्वं भोजनानन्तरमुपयुक्तकाले गुड़िका भक्ष्या, पश्चाद्वा मद्यादिकं पिबेदिति योज्यम्। न तु मद्यादितो भोजनस्य पूर्वपश्चाद्भावेन भक्षेति कल्पनीयम्, यदेषां क्वचिदप्यस्य विधिदृष्टत्वात्। मद्यं वातकफजेष्वर्शःसु, मांसरसो वाते, पित्ते क्षीरं, यूषश्च कफे, तोयमुष्णं वातकफे, एवमन्यदप्यनुपानमर्शोदीपकदेन कल्पनीयम्। वातघ्ने पुनरदं योगो दद्या-

विषमज्वरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च ॥
क्रिमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्त्तिनां तथा।
श्वासकासपरीतानामेषा स्यादमृतोपमा ॥
शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहे पित्तवायुजे ॥
प्राणदेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणाम्।
अम्लपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम्।
पलद्वयन्त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ १८ ॥

काङ्कायनमोदकः।

पथ्यापञ्चपलान्येकमजाज्या मरिचस्य च।
पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्य-चित्रकनागराः ॥
पलाभिवृद्धाः क्रमशो यवक्षारपलद्वयम्।
भल्लातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः।
द्विगुणेन गुडेनैषां वटकानक्षसम्मितान्।

चिकित्सिते पठ्यते, तत्र चातुर्जातसुधीरयोः प्रत्येकं कर्षमानमुक्तं, यथा—"तालीश-पत्रमरिच-चव्यानाम् पलं पलम्। कृष्णा तन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम्। चतुर्जातसुधीरयोः कर्षांशं सूक्ष्मचूर्णितम्। गुडेन वटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत्। मद्ययूषरसारिष्टमस्तुपेयापयोऽनुपः। वातश्लेष्मात्मकां छर्दिं ग्रहणीं पार्श्वहृद्रुजाम्। ज्वरश्वयथुपाण्डुत्वगुल्मपानात्ययार्शसाम्। प्रसेकपीनसश्वासकासानाशु नियच्छति। अभयां नागरस्थाने दद्यादत्र विड्ग्रहे। छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विता। चूर्णेन गुडिका कार्या गुडेन सितयापि वा। परं हि वह्निसम्पर्काल्लघिमानं भजन्ति ताः॥" इति। शुण्ठ्याः स्थाने इत्यादि।—चूर्णमानादिति।—समुदितचूर्णमानात्। केचित्तु गुडमानाच्चतुर्गुणमिति पठन्ति, तत्र, वाग्भटविरोधात्, प्रभूतमधुरत्वप्रसङ्गाच्च। अत्र दोषभेदेनानुपानमात्राभेदमाह, अनुपानमित्यादि॥ १८॥

पथ्यादौ।—मरिचस्यैतत्पलैकमिति सम्बध्यते। तेन मरिचस्य एकपल-

सलेनं भक्षयेत् प्रातस्तक्रमस्यौऽनु वा पिबेत् ॥
मन्दाग्निं दीपयत्येष ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥
काङ्कायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।
भिषग्जितमिति प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ॥ १८ ॥

माणिभद्रो मोदकः ।

विडङ्गसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात् त्रिवृतात्रयञ्च ।
गुड़स्य षड्द्वादशभागयुक्ता मासेन त्रिंशद्गुड़िका विधेयाः ॥
निवारणे यक्षवरेण दृष्टः स माणिभद्रः किल शाक्यभिक्षवे ।
अयं हि कासक्षयकुष्ठनाशनो भगन्दरप्लीहजलोदरार्शसाम् ।
यथेष्टचेष्टान्नविहारसेवी भवेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः ।

मरिचमहौषधचित्रकशूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमा गुड़भागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठरमुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ।
निःशेषयति श्लीपदमर्शांसि नाशयत्याशु ॥ २१ ॥

बृहच्छूरणमोदकः ।

शूरणषोड़शभागा वह्नेरष्टौ महौषधस्यातः ।

मित्यर्थः । यथाभिरुद्धा क्रमश इति ।—यथाक्रमं पलैन बुद्धाः । कन्दस्तु द्विगुण इति ।—षोडशपलम् । द्विगुणेन गुडेनेति ।—समुदितचूर्णापेक्षया । भक्षयेदित्यादिनेति ।—कर्षमितान्, व्यवहारस्तु माषकैरिति ॥ १९ ॥

विडङ्गसारेत्यादौ—त्रिवृतात्रयमिति ।—त्रिवृतायाः पलत्रयम्, गुडस्य च षट्पलानि । द्वादशभागयुक्ता इति ।—द्वादशपलरूपविभागेन युक्ता कृता । मासेनेति ।—मासेनोपयोज्यमिति शेषः । अयमर्थः,—द्वादश पलानि विभज्य मासेनोपयोज्यम् । त्रिंशद्गुडिकाः समभागेन कुर्यात् इति तेन एकैकगुडिका चतुस्त्रिकाधिक नवमाषकोन्मित कर्षमाना भवति । कर्ष १, माष ८, रति ६ । व्यवहारस्तु दशभिरष्टाभिर्वा माषकैरिति । निवारणे इत्यत्र गुड़शालामिति शेषः । देवः इन्द्रः ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः स्पष्टः ॥ २१ ॥

च—१०

अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य च ततोऽपि चार्द्धेन ॥
त्रिफलाकणासमूलातालीशारुष्करक्रिमिघ्नानाम् ।
भागा महौषधसमा दहनांशा तालमूली च ॥
भागाः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गेले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र सञ्चूर्ण्य ॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।
गुरुद्रव्यभोज्यरहितैश्चितरैरुपद्रवं कुर्यात् ॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भीमस्य मारुतेरपि येन तौ महाग्नी जातौ ॥
अग्निबलवृद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
प्रभवति शस्त्रक्षाराग्निभिर्विनाप्यर्शसामेषः ॥
श्वयथुश्लीपदजिद् ग्रहणीमपि कफवातसम्भूताम् ।
नाशयति वलीपलितं मेधां कुरुते वृषत्वञ्च ॥
हिक्काश्वासकासं सराजयक्ष्मप्रमेहांश्च ।
प्लीहानश्चायोग्यं हन्ति च रसायनं पुंसाम् ॥ २२ ॥

शूरणपिण्डी ।

चूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥

शूरणषोडशभागा इत्यादौ—"त्रिफलाकणासमूलातालीशारुष्करक्रिमिघ्नानां भागा महौषधसमा" इति।—त्रिफलादीनां प्रत्येकं महौषधसमा भागाः, त्रिफलायाश्च प्रत्येकम्। कणा समूला इति।—पिप्पल्याः फलं मूलञ्चेत्यर्थः। समूला इत्यत्र स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् इत्यादिना पुंवद्भावो नोद्भावनीयः। तालीशपदं स्त्रीप्रत्ययान्ते परतो विधानात्। विशेषणत्वादस्य पूर्वनिपातोऽपि नोद्भावनीयः, त्रिफलाद्यवयवस्यैव विशेष्यत्वात्। दहनश्चित्रकः। भृङ्गेले मरिचांशे प्रत्येकं, भृङ्गं गुडत्वक्। गुरुद्रव्यभोज्यरहितैश्चितरैरिति।—प्रकामधनप्रतियोगितया दरिद्रेषु। उपद्रवमिति।—व्यापदमिति ॥ २२ ॥

पिण्डशां गुड़ो मोदकवत् पिण्डत्वापत्तिकारकः ॥ २३ ॥

व्योषाद्यं चूर्णम्।

व्योषाब्धयुष्करविड़ङ्गतिलाभयानाम्
चूर्णं गुड़ेन सहितन्तु सदोपयोज्यम्।
दुर्नामकुष्ठगरशोथशकृद्विबन्धा-
नग्नेश्चयत्यबलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च ॥ २४ ॥

समशर्करं चूर्णम्।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलम्
चर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्त्यात्।
खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-
कासारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु ॥ २५ ॥

लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्।

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवांश्चिरविल्वमहापिचुमर्दयुतान्।
पिब सप्तदिनं मथितालुलितान् यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुजाम्
॥ २६ ॥

चूर्णीकृता इत्यादि।—वाग्भटस्य। मोदकवदिति—पिण्डश इत्यर्थः ॥ २३ ॥

व्योषाद्यीत्यादि।—चव गुडसैकभागत्वं चूर्णयोगत्वात् इति। त्रिफलया योगो विभीतकामलकयोर्वान् गुडिकापि क्रियते, यदाह वाग्भटः—"गुडव्योषवरावेल्ल-तिलारुष्करचित्रकैः। पर्यांसि हन्ति गुडिका त्वग्विकारश्च शीलिता ॥" इति ॥२४॥

शुण्ठीत्यादि।—नागं नागकेशरचूर्णम्; दलं तेजपत्रम्। क्रमविवर्द्धितमूर्द्ध-मन्त्यादिति।—अन्त्यस्थितद्रव्यादारभ्य तदुपरितनद्रव्यमेकविवृद्धिक्रमेण वर्द्धयेदित्यर्थः। समसितमिति।—मिलित सर्वचूर्णसमशर्करम्; श्वसनमिति—श्वासः ॥ २५ ॥

लवणोत्तमेत्यादि।—वाग्भटस्य। लवणोत्तमं सैन्धवम्, वह्निश्चित्रकः, कलिङ्ग-यव इन्द्रयव.। चिरविल्वः करञ्जः, तस्य मूलम्; यत् पुनरस्य सुश्रुते फलग्रहण मुक्त तच्छोधने ज्ञेयम्। महापिचुमर्दः पर्वतनिम्बः, निम्बसदृशस्तत्पत्रो हस्व, वाहांग्रनीति लोकख्यातः। ग्रामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्याहुरन्ये, अस्य त्वग् ग्राह्या। मथितालुलितानिति—तक्रेणालोड़ितान् ॥ २६ ॥

श्रीबाहुशालो गुडः ।

त्रिवृत् तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं शटी ।
गवाक्षीमुस्तविश्वाह्व-विडङ्गानि हरीतकी ॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
षट्पलं हवुदारस्य शूरणस्य तु षोडश ॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
पूतन्तु तं रसं भूयः क्वाथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुडः ॥
लेह्यं पचेत् तु तं तावद् यावद्दर्वीप्रलेपनम् ।
अवतार्य्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
त्रिवृत्तेजोवतीकन्द-चित्रकान् द्विपलांशिकान् ।
एलात्वक्मरिचञ्चापि गजाह्वाञ्चापि षट्पलाम् ।
द्वात्रिंशतं पलान्येव चूर्णं दत्त्वा निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाशनः ॥
पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥
दीपयेद् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणञ्चापकर्षति ।
अपीनसं प्रतिश्यायमाढ्यवातं तथैव च ॥

त्रिवृत् तेजोवतीत्यादि ।—क्वचित् तमस्य । तेजोवती चवी, एवं सर्वत्र । यत्र पृथग्द्वी तेजोवती चास्ति तत्र परं तेजोऽन्या ज्योतिष्मती गृह्यते, यथा गुग्गुलुपञ्चतिक्ते घृते । गवाक्षी गोरक्षकर्कटी, तस्या मूलम्, एवं सर्वत्र । न तु गवाक्षी श्वेतापराजिता, क्वापि टीकाकृद्भिरव्याख्यातत्वात् । क्वाथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुड इति ।—एकनवतिपलमात्रक्वाथ्यापेक्षया त्रैगुण्येन गुडस्य त्र्यधिकद्विशतिपलाधिकशतपलं भवति । कन्दः शूरणः । विडङ्गादीनां द्विपलत्वम्, एलादीनाञ्च षट्पलत्वम् । यद्यपि निर्देशस्य द्रव्यप्रधानत्वादेव प्रत्येकं सिध्यति, तथापि द्वात्रिंशत्पलानीति यदुक्तं तत् क्वचित् द्रव्यप्रधाननिर्देशेऽपि प्रत्येकता नाप्नोतीति सूचनार्थम् । तेन केचिदेकगुग्गुली त्रिकटोश्चूर्णं पञ्चपलमात्रमिदम् मिलित्वैव त्रिकटुचूर्णं पञ्चपलमिलितम् इत्यत्र-

अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः।
दुर्नामारिरयश्चास्य दृष्टो वारसहस्रशः॥
भवन्त्येनं प्रयुञ्जाना शतवर्षं निरामयाः।
आयुषो दैर्घ्यजननो बलीपलितनाशनः॥
रसायनवरश्चैव मेधाजनन उत्तमः।
गुड़ः श्योनाकशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्त्तितः॥
तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुड़ः।
क्षिप्तश्च निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्यते॥
यदा दर्वीप्रलेपः स्याद् यावदा तन्तुलीभवेत्।
एष पाको गुड़ादीनां सर्वेषां परिकीर्त्तितः॥
सुखमर्दः सुखस्पर्शो गुड़ः पाकमुपागतः।
पीड़ितो भजते मुद्रां गन्धवर्णरसान्वितः॥ २८॥

गुड़भल्लातकः।

भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत्।
पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुड़तुलां भिषक्॥

शारश्चिरेति बोध्यम्। ज्ञानिसत पलान्येव पाठोऽन्यथा च्छन्दोभङ्गः स्यात्। क्वचिच्च शाविपश पलान्येवमिति पाठः। अदीनकमिति प्रति-श्वासमिदं। पौनशे च प्रति-श्याय इति पाठोऽपि स एवार्थः। अत्र अनुपानमनुक्तमपि वातकफे कोष्णाम्बु, पित्ते क्षीरादिकं ज्ञेयम्। न चात्र भल्लातकमवेशादुष्णजलम् अनुक्तमिति वक्तनीयम्; यतो भल्लातकस्नेह एव उष्णजलनिषेधो न भल्लातकशोषमात्रे। तथा चोक्तम्— "उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते। ऋते भल्लातकस्नेहात् तत्र तोयन्तु शीतलम्॥" इति। वृद्धास्तु शीतलतोयेन व्यवहरन्ति। तोयपूर्णे यदा पात्र इत्यादि।—गुड़-पाकलक्षणम्। वृद्धास्तु तोयपूर्णपात्रोपरि कोमलकदलीपत्रं दत्त्वा, गुड़स्य मुद्रा-पाकं निरूपयन्ति। न प्लवते—न भवति पतितः। पात्राधोगतोऽपि न शीर्यते—न विशीर्णतां याति॥ २८॥

गुड़भल्लातके—भल्लातकसहस्रे द्वे इति।—भल्लातकानां सहस्रद्वयम्, एवं सर्वत्र

भल्लातकसहस्रार्द्धं छित्वा तत्रैव दापयेत्।
सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफलाव्योष-यमानीमुस्तसैन्धवम्॥
कर्षांशमन्वितं दद्यात् त्वगेलापत्रकेशरम्।
खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः॥
कुष्ठार्शःकामलामेह-ग्रहणीगुल्मपाण्डुताः।
हन्यात् प्लीहोदरं कास-क्रिमिरोगभगन्दरान्।
गुड़भल्लातको ह्येष श्रेष्ठस्त्वर्शोविकारिणाम्॥ २०॥

अपरो गुड़भल्लातकः।

दशमूल्यमृता भार्गी श्वदंष्ट्रा चित्रकं शटी।
भल्लातकसहस्रञ्च पलांशं क्वाथयेद् बुधः॥
पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन् विपाचयेत्।
दत्त्वा गुड़तुलामेकां लेहीभूतं समुद्धरेत्॥
माक्षिकं पिप्पलीं तैलमौरवूकञ्च दापयेत्।
कुड़वं कुड़वञ्चात्र त्वगेला मरिचं तथा॥

पलादिमानमनिर्द्दिष्टे; यथा तैलमानसैवं भल्लातकास्यौनि विंशतिरिति। यत्र तु पलादि श्रुतिस्तत्र तथैव व्यवहर्त्तव्यम्। यथा बाहुशालगुडे; "पलान्यष्टावरुष्करात्" इति। एवं हरीतक्यादावपि ज्ञेयम्। भल्लातकसहस्रार्द्धं छित्वेति—द्विधा कृत्वा गुडसहितकाथ एव पक्तव्यं हरीतकीवत्। त्रिफलादीनाञ्च प्रत्येकमेव कर्षमानम्॥ २०॥

द्वितीयगुडभल्लातके—पलांशमिति।—दशमूल्यादिभिः सम्बध्यते। भल्लातकसहस्रञ्च पूर्ववद्दाक्तिमानात्। क्वाथयेदिति।—पूर्वोक्तभल्लातकगुडसंवादात्, अत्रापि जलद्रोणं किम्वा क्वाथ्यद्रव्येभ्योऽष्टगुणे जले। माक्षिकं मधु। औरुवूकञ्च तैलमेरण्डतैलम्, एतञ्च प्रथमतः चित्वैव गुडः पक्तव्यः। सिद्धे मधु पिप्पलीचूर्णादि प्रक्षेप्यम्। एकः कुडव शब्दो माक्षिकादिभिः सम्बध्यते; अपरश्च त्वगेलादिभिः। माक्षिकैरण्डतैलयोश्च द्रवत्वात् प्रत्येकमष्टौ पलानि। त्वगेलामरिचादीनान्तु कुडवं मिलित्वेति केचित्; प्रत्येकमित्यन्ये। एतदेव युक्तं द्रव्यप्रधानत्वात् निर्द्देशस्य। आयुर्वेदसारेऽप्युक्तम्—"भल्लातकसहस्रं हि शटीदहनगोक्षुरान्। दशमूलामृताभार्गीः पलांशाः संविपाच्य च॥

चार्शः कासमुदावर्त्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च।
नाशयेदग्निसादञ्च गुड़भल्लातकः स्मृतः ॥ ३१ ॥

चव्याद्यं घृतम्।

चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरूणि च।
यमानीं पिप्पलीमूलमुभे च विड़सैन्धवे ॥
चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत्।
शकृद्वातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे ॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम्।
गुदवङ्क्षणशूलञ्च घृतमेतदपोहति ॥ ३२ ॥

व्योषाद्यं घृतम्।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि।
साधितं पिबतः सर्पिः पतन्त्यर्शांस्यसंशयम् ॥ ३३ ॥

उदकषट्पलं घृतम्।

सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके।
समक्षीरं घृतप्रस्थं स्वरार्शःप्लीहकासनुत् ॥ ३४ ॥

सिंह्यमृतं घृतम्।

पचेद्धारिद्रसुद्रौणं कण्टकार्य्यमृतामृतम्।

दत्वा गुड़तुला तत्र लेहवत् साधु साधयेत्। पिप्पल्याः मधुन, सिद्धे तैलश्चो-दुकस्य च। प्रत्येकं कुड़वं दत्वा त्वगेलामरिचस्य च। निश्चितं भक्षयेन्नित्यमर्शः-कासोदरापहम् ॥" इति। अत एव आयुर्वेदसारसंग्रहात् "कुड़वार्द्धं त्वगेलामरिचम्" इति पाठान्तरमपि प्रतिपेक्षणीयम् ॥ ३१ ॥

चव्यमित्यादि।—चरकस्य। कुस्तुम्बुरु धनीयकम्। जाते दध्नीति—मृजाते। अत जैज्जट—"स्वरसक्षीरमाड़ल्ये पाको यत्रेरितः क्वचित्। चतुर्गुणं जलं तत्र शैथ्या-धानार्थमावपेत् ॥" इत्याहुः। परिस्रवमिति गुदपरिस्रावम् ॥ ३२ ॥

व्योषाद्यं घृतं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

उदकषट्पलं घृतं स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

तत्राग्नित्रिफलाव्योष-पूतिकत्वक्कलिङ्गकैः ॥
सकाश्मर्य्यविडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नाममेहनुत् ।
घृतं सिंहामृतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥ २५ ॥

पिप्पल्याद्यं तैलम् ।

पिप्पलीं मधुकं विल्वं शताह्वां मदनं वचाम् ।
कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।
अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥
गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥
पिच्छास्रावं गुदे शोथं वातवर्चोविनिग्रहम् ।
उत्थानं बहुशो यच्च जयेच्चैवानुवासनात् ॥ २६ ॥

पचेदित्यादौ ।—कण्टकारीगुडूच्योर्मिलित्वा शतं, निर्देशस्य भागप्रधानत्वात् । अन्ये तु—द्वन्द्वमूर्धस्थदर्शनात् प्रत्येकमेव शतमाहुः । चतुर्द्रोणे द्रोणावशेषं, अत एव घृताढकं बोध्यम्; चतुर्गुणेन पाकस्योत्सर्गसिद्धत्वात् । प्रस्थपक्षे तु षोडशगुणत्वमेव पाकस्य । अग्निरत्र चित्रकः; पूतीकस्य करञ्जस्य त्वक्, काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम् । कल्कस्य तु स्नेहापेक्षया पादिकत्वमेव । बोधिसत्त्वेनेति ।—योगिविशेषेण, अन्ये तु लोकनाथेनेत्याहुः ॥ २५ ॥

पिप्पल्याद्यतैले—विल्वं विल्वशलाटुः; पुष्कराख्यमिति—पुष्करमूलं, तदभावे कुष्ठमेव द्विगुणं ग्राह्यम् । अत्र द्रवान्तरस्यानिर्दिष्टत्वात् त्रिगुण एव पाक इति केचित् । अन्ये तु—चतुर्गुणपाकस्योत्सर्गसिद्धत्वात् जलमप्यत्र द्विगुणमिच्छन्ति । अपरे तु—"क्षीरदध्यारनालेषु पाको यत्रेरितः क्वचित् । जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत् ॥" इति वचनात् जलमपि चतुर्गुणमाचक्षते, युक्तं चैतत्, यदाह वृद्धसुश्रुतः—"शटीपुष्करकुष्ठाह्वामदनामरदारुभिः । शताह्वाकुष्ठयष्ट्याह्ववचाबिल्वहुताशनैः ॥ सुपिष्टैर्द्विगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम् । पक्वा बस्तौ निधातव्यं मूढवातानुलोमनम् ॥" इति ॥ २६ ॥

रक्तार्शश्चिकित्सा ।

रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ।
दुष्टास्रे निगृहीते तु शूलानाहासृगामयाः ॥ ३७ ॥
लाजैः पेया पीता चुक्रिकाकेशरोत्पलैः सिद्धा ।
सा हन्त्यस्रस्रावं तथा बलापृश्निपर्णीभ्याम् ॥ ३८ ॥
शक्राह्वायः सविल्वो वा किंवा विल्वशलाटवः ।
योज्या रक्तार्शसैस्तद्वज्ज्योत्स्निकामूललेपनम् ॥ ३९ ॥
नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥ ४० ॥

रक्तार्शसां चिकित्सामाह, रक्तार्शसामित्यादि ।—उपेक्षेत, न तु स्तम्भयेत् । निगृहीते इति सप्तमी । असृग्गदा इति शोणितरोगाः ॥ ३७ ॥

लाजै पेयेत्यादि ।—चुक्रिका चाङ्गेरी, केशरं नागकेशरम् । तथा बलापृश्निपर्णीभ्यामिति द्वितीयो योगः । अत्राप्यनेन लाजैः पेयेत्यनुवर्त्तते ॥ ३८ ॥

शक्राह्वाय इत्यादि ।—शक्रः कुटजः, उक्तं हि रत्नकोषे—"इन्द्रः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका" इति । तद्वल्कलक्वाथः, उक्तं हि चरके—"कुटजत्वङ्निर्यूहः सनागरः स्निग्धो रक्तसङ्ग्रहणः" इति । वाग्भटेऽप्युक्तं—"सकफे प्रपिबेत् पाक्यं शुण्ठीकुटजवल्कलम्" इति । निश्चलस्तु इन्द्रयवक्वाथ इत्याह । सनागरं शुण्ठी-नागरं, स च प्रक्षेपविधिनेति केचित् । अन्ये तु—उक्तवाग्भटवचनसंवादात् शुण्ठीकुटजवल्कलयोः क्वाथ इत्याहुः । विल्वशलाटव इत्यत्रापि सनागर इति योज्यम् । अन्ये तु—केवलं विल्वं पिष्टा पेयमित्याहुः । ज्योत्स्निका कोषातकी घोषकभेदः ॥ ३९ ॥

नवनीततिलाभ्यासादित्यादि ।—धौतमथशमीतम् । अत्र केशरं पद्मकेशरं, रक्तस्तम्भनत्वात् । यदाह वाग्भटः—"शर्कराम्भोजकिञ्जल्क-सहितं सह वा तिलैः । अभ्यस्य रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥" इति । आधुनिकास्तु नागकेशरेण व्यवहरन्ति । दधिसरस्य मथितं तक्रं दधिसरमथितम् ; उक्तं हि जतूकर्णे—"नवनीत तिलैर्युक्तं शर्करा केशरैर्वा । नवनीतं घृतं वाज्यं दध्नो वा सुजितः सरः ॥" इति ॥ ४० ॥

समङ्गोत्पलमोचाह्व-तिरीटतिलचन्दनैः ।
छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितापहम् ॥ ४१ ॥

कुटजलेहः ।

कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् ॥
वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेल्लेहत्वमागतम् ।
भल्लातकं विडङ्गानि त्रिकटु त्रिफलां तथा ॥
रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च ।
वचामतिविषां बिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥
त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णीकृत्य निधापयेत् ।
मधुनः कुडवं दद्याद् घृतस्य कुडवं तथा ॥
एष लेहः शमयति चार्शो रक्तसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि ।
अम्लपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥
ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।
अनुपानं घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः ।

समङ्गेत्यादि।—समङ्गा वराहक्रान्ता, उत्पलं नीलोत्पलम्, मोचकं शाल्मली-वेष्टकम्; तिरीटं पट्टिकालोध्रम्; एषां कल्कश्छागक्षीरयुक्तो पेय। चक्रं हि वाग्भटे—"लोध्रं तिलं मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम्। पाययित्वाजदुग्धेन शाल्यन्नेनैव भोजयेत्॥" इति। अन्ये तु—क्षीरपरिभाषया छागक्षीरं पञ्च पेय-मित्याहुः ॥ ४१ ॥

कुटजत्वक्पलशतमित्यत्र केचित् पलस्थाने फलमिति पठन्ति, तन्मते—कुटजत्वक्-फलयोर्मिलित्वैव पलशतम्। चन्द्राटेऽष्टभागावशिष्टमित्यत्र चतुर्भागावशिष्टमिति दृश्यते। अत्र घृतकुडवं प्रथमं दत्त्वा लेहः पक्वः, सिद्धे शीते भल्लातकाद-

रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ४२ ॥

कुटजरसक्रिया ।—

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।
यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं स रसस्ततो ग्राह्यः ॥
मोचरसः ससमङ्गः फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिस्तैश्च ।
वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् ॥
पूतोत्क्वथितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।
मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्रावम् ॥
छागलीपयसा युक्ता पेया मण्डेन वा यथाग्निबलम् ।
जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा च्छागेन भुञ्जीत ॥
रक्तार्शांस्यतीसारं शूलं सासृग्रुजो निहन्त्याशु ।
बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्युभयभागम् ॥ ४३ ॥

चूर्णप्रदेयं मधुना कुडवोऽष्टौ पलानि, घृतकुडवोऽप्येवम्। कुडवद्वैगुण्यन्तु पूर्वमेव स्थापितमिति ॥ ४२ ॥

कुटजत्वच इत्यादि ।—पल शतस्य तुला, तेन "तुलाद्रव्ये जलद्रोणः" इति वचनात् द्रोणमात्रं जलं ग्राह्यम् । तत्र "यावत् स्यादरसम्" इति वचनाच्चतुर्भागावशिष्टं क्वाथ्यम्, उक्तं हि—"चतुर्भागजलो प्रायो द्रव्य शतस्य भवेत्" इति । अन्ये तु तन्त्रान्तरीययोगान्ते "द्रोणोऽम्भस पलशतं विपाच्य कुटजत्वचोऽष्टभागस्थं" इत्यष्टभागावशिष्टदर्शनात्, अत्राप्यष्टभागशेष क्वाथो ग्राह्य इत्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वेणैव । महेन्द्रसलिलमान्तरीक्षजलम्, तदभावे भूमिस्थमपि तद्गुणकारि ग्राह्यम् । यदुक्तम्—"किञ्चिदनुव्यक्तानुरसं तनु लघु शीतं सुसुगन्धि सुरसञ्च । अनभिष्यन्दि च यत् तेन क्षितिस्थमैन्द्रवज्ज्ञेयम् ॥" फलिनी प्रियङ्गुः । दर्वीप्रलेपनो ग्राह्य इति ।—दर्वीप्रलेपावस्थायामवतारणीय इत्यर्थः । अत्र रसक्रिया लेहरूपैव, वाग्भटेऽप्युक्तम्—"पक्वावलेहं लीढ्वा च तद्यथाग्निबलं पिबेत्" इत्यादि । उभयभागमिति ।—यद्यपि युगपदूर्ध्वाधःप्रवृत्तरक्तपित्तस्यासाध्यत्वं, तथाप्युभयभागं हन्तीत्यस्य क्रमेणोर्ध्वगमधोगञ्च हन्तीत्यर्थः, तथाप्यस्य योगस्य याप्यत्वात् तत्प्रतिस्थापनमेव निहन्त्यादित्यस्यार्थो ज्ञेयः । अन्ये तु—योगप्रभावैरचिन्त्यत्वादसाध्यमपि हन्तीत्यर्थमाहुः ॥ ४३ ॥

कुटजाद्यं घृतम् ।—

कुटजफलवल्ककेशर-नीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।
सिद्धं घृतं विधेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा ॥ ४४ ॥

सुनिषण्णक-चाङ्गेरीघृतम् ।—

अवाक्पुष्पी बला दार्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकम् ।
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-शुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥
कषाय एष पेयास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥
कलिङ्गं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनम् ।
कट्फलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्ग्वतिविषे स्थिरा ॥
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः समङ्गा सनिदिग्धिका ।
विल्वं मोचरसः पाठा भागाः स्युः कार्षिकाः पृथक् ॥
चतुःप्रस्थशृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ।
त्रिंशत् पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥
सुनिषण्णक-चाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
एतदर्शःस्वतीसारे त्रिदोषे रुधिरस्रुतौ ।
प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥

कुटजाद्यघृते कुटजस्य फलं वल्कलञ्च ; [illegible] [illegible]. [illegible], [illegible] पाठः । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ४४ ॥

अवाक्पुष्प्यादि ।—अवाक्पुष्पी [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मिलिता [illegible] कार्य्यं भवति। तथा सुनिषण्णक-चाङ्गेर्योर्मिलित्वा [illegible] । वीरा [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति, [illegible] [illegible] [illegible] वचन, [illegible] [illegible] भाग. [illegible] एव भवति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]— "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

उत्थाने चातिबहुशः शोथशूलगुदामये।
मूत्रग्रहे मूढवाते मन्दाग्नावरुचावपि॥
प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्द्धनम्।
विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम्॥ ४५॥

क्षारः।

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम्।
कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्॥
आढकस्त्वेकमादाय जलद्रोणे पचेद्भिषक्।
चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा।
शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः।

प्रथमो विरेको द्विगुणाधिक" इत्यपि वचनं द्रवद्वैगुण्यपरिभाषानुवर्तकत्वेनैव ज्ञेयम्। अतएव हरा इत्यवसंख्याविरपि द्रवद्वैगुण्यमनुमतम्। किञ्च परिभाषासिद्धमपि द्रवद्वैगुण्यं यदिह निर्दिशति, तद्द्रवद्वैगुण्यपरिभाषाया अनित्यतापि भवतीति सूचयति। तेन कुडवमध्यादिकं यद्दीयते द्वैगुण्यं, न कुडवादर्वाक् द्रव्यं, सिद्धो भवति। अन्ये तु—शास्त्रार्थप्रतिपादन-बुद्धिकार्यमिदं वचनमित्याहुः। किञ्चात्र विशेषणतया यद्यपि द्विगुणाधिकानीति निर्देशो युज्यते, तथापि प्रत्येकविशेषणतया पुंलिङ्गस्य एकवचनस्य च निर्देशः समर्थनीयः। उत्थाने चातिबहुश इति।—प्रवाहिकातिसरणे॥ ४५॥

क्षारमाह क्षारपाकविधिमाह, प्रशस्त इत्यादि।—कालमुष्ककः क्षपणो घण्टापाटलिः, स एव मोक्षकः, यदाह विश्वामित्रः—"मुष्ककः क्षारवृक्षो मोक्षकश्चैव च। पीतोऽप्योऽपि वर्णेषु क्षपणः प्रकीर्तितः॥" इति। तत्र च काण्डं तिलनालैर्दग्ध्वा भस्म कर्तव्यम्, इत्यमेव सुश्रुताभिधानम्। आढकमिति।—भस्मन आढकपरिमाणम्। जलद्रोण इति।—द्वैगुण्याद्द्विद्रोणपरिमाणे; अन्ये तु—अत्र द्वैगुण्यं नेच्छन्ति। शङ्खचूर्णस्य कुडवमनुपानं, षोडशांशिकत्वादक्षारस्य। दर्विदग्धेति

शनैः शनैर्मृदावग्नौ तु यावत् सान्द्रतनुर्भवेत् ॥
मर्जिकायवशूकाभ्यां शुण्ठी मरिचपिप्पली ।
वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा ॥
एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथक्पलेनाष्टमाषकम् ।
दृष्ट्वा मद्धृतिस्तथापि स्थापयेदायसे घटे ।
एष वह्निसमः क्षारः कीर्त्तितः काश्यपादिभिः ॥ ४६ ॥
तोये कान्तकमुष्ककस्य विपचेद्भस्माढकं षड्गुणे
पात्रे लौहमये दृढे विपुलधीर्दर्व्या शनैर्घट्टयन् ।
दग्ध्वाश्मो बहुशङ्खनाभिशकलान् पूतावशेषे क्षिपेद्
यद्वैरण्डजनालमेव दहति क्षारो वरो वाक्गतात् ॥

[illegible] इति चन्द्रिका । [illegible] मृदग्नौ न शनि-[illegible] बोध्यम् । आयस इति लौहमये ; [illegible] गुडोऽम्लपांशु, "यथा [illegible]" [illegible] । क्षार इति ।—[illegible] क्षार उक्तं, [illegible] ॥ ४६ ॥

तोये कान्तकमुष्ककेति ।—षड्गुणेति ।—[illegible], यत एव [illegible]—"[illegible]" इति । [illegible] [illegible], [illegible] तत्र [illegible] । न च [illegible], [illegible], यत एव [illegible] [illegible] न [illegible] निश्चितम् । "दग्ध्वाश्मो बहुशङ्खनाभिशकलान् पूतावशेषे क्षिपेदिति" ।—[illegible] [illegible] ; तत पुनः पचेत् ; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] तु—[illegible] [illegible] पुनः पचेत, [illegible] [illegible] । पूतावशेषे [illegible]—[illegible] इति केचित् पठन्ति, [illegible] [illegible], यदि [illegible]।—[illegible] इति [illegible] क्षारो यदि [illegible] [illegible] दहति, तदा वरः [illegible] । [illegible], [illegible]

प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छिल्यरक्तता।
मस्त्रायते तदास्राव्य चाराम्भो ग्राह्यमिष्यते॥
तुर्य्यांशाष्टमकेन षोड़शभवेनांशेन संव्यूहिमो।
मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः चारोदकाच्छङ्खकः॥
नातिसान्द्रो नातितनुः चारपाक उदाहृतः।
दुर्नामकादौ निर्दिष्टः चारोऽयं प्रतिसारणः॥
पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम्।
स्रावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे॥ ४७॥

त्रिभागशिष्ट व्याख्याम् ? इत्याह—प्रायस्त्रिभाग इत्यादि। आस्राव्येति।—वस्त्रेण गालयित्वा। इदानीं प्रक्षेप्यशङ्खचूर्णस्य मानभेदेन प्रतिसारणीयचारस्य मृद्वादिभेदमाह—तुर्य्येत्यादि। चारोदकात् इति।—त्रिभागावशिष्टचारोदकमपेक्ष्य शङ्खकः शङ्खचूर्णं यदि तुर्य्येण चतुर्थांशेन विहितः प्रयुक्तो भवति, तदा संव्यूहिम इति मृदुचारो भवति। संव्यूहिम इति मृदुचारसंज्ञा। अष्टमकेनाष्टमांशेन यदि शङ्खचूर्णं दीयते, तदा मध्यः चारः, षोड़शभवेनांशेन यदि शङ्खचूर्णं दीयते, तदा श्रेष्ठ चार इत्यर्थः। यद्यपि संव्यूहिमे चारोदकाच्चतुर्थांशेन दीयमाने शङ्खचूर्णं मध्यश्रेष्ठचारे दीयमानशङ्खचूर्णापेक्षया प्रभूतमेव, तथापि चारस्य मृदुत्वमेव भूयसा शङ्खचूर्णेन चारोदकस्य तीक्ष्णताया अभिभूतत्वात्। पानीयचारे तु न शङ्खचूर्णयोग इति तत्र नैते भेदाः। प्रतिसारणीयचारपाकलक्षणं तथा सविषयमाह—नातिसान्द्र इत्यादि। प्रतिसारण इति—मर्दनप्रयोजकः। पातव्यचारोदकस्य विधानं विषयञ्चाह, पानीय इत्यादि।—पानीय इति पातव्यो यः चारः, तं चारं षड्गुणे चतुर्गुणे वा जले पाकं विनैव एकविंशतिवारान् प्रतिस्राव्य चारोदकं ग्राह्यम्। अन्ये तु चतुर्गुणे जले पक्वा चतुर्थावशिष्टं कृत्वा कम्बलपटाध्येै चारोदकम् एकविंशतिवारान् परिस्रावयेदेव न प्रतिसारणीयचारवत् अस्य पुनःपाक इति तान् पर्य्याये इत्याह। विश्वामित्रोऽप्याह,—"पानाय भावनार्थाय परिस्राव्य चतुर्गुणे। जले चाष्टावशिष्टे च चाराम्भो ग्राह्यमिष्यते॥" इति पानाय भावन चारोदकविधानं तदर्थमित्यर्थः। पानीयचारमात्रा च पलत्रिकार्द्धपलमात्रा क्रमादुत्तममध्यमाधमबलानलविषया ज्ञेया॥ ४७॥

क्षारसूत्रम् ।—

भावितं रजनीचूर्णैः स्नुहीक्षीरे पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढं सूत्रं भिनत्त्यर्शो भगन्दरम् ॥
प्राग्दक्षिणं ततो वामं पृष्ठजञ्चाग्रजं क्रमात् ।
पञ्चतिलेन संस्वेद्य दहेत् क्षारेण वह्निना ॥
वातजं श्लेष्मजञ्चार्शः क्षारेणास्रज-पित्तजे ।
महान्ति तनुमूलानि छित्त्वैव बलिनो दहेत् ॥
चर्मकीलं तथा छित्त्वा दहेदन्यतरेण वा ।
पक्वजम्बूपमो वर्णः क्षारदग्धः प्रशस्यते ॥ ४८ ॥
गोजीशेफालिकापत्रैरर्शः संलिख्य लेपयेत् ।
क्षारेण वाक्शतं तिष्ठेद् यन्त्रद्वारं पिधाय च ॥
तच्चापनीय वीक्षेत पक्वजम्बूफलोपमम् ।·

क्षारसूत्रमाह—भावितमित्यादि। पुनःपुनरिति—सप्ताहमित्यर्थः। प्राग्दक्षिण-मित्यादि।—एतच्च क्रमोपदर्शनं मन्मार्गेणाशक्तिविशिष्टपुरुषगम्यं वा; एष च क्रमो यस्य चतुर्ष्वेव पार्श्वेष्वर्शांसि भवन्ति तं प्रत्येव बोध्यः, यस्य पुनरेकतमपार्श्वे, तस्य तदेव दहनीयम्; एष च क्रमः क्षारे क्षारसूत्रेऽग्नौ च। पञ्चतिलेनेति।—पञ्चकोलसमीपस्थम्, यस्य च दाहो दुर्वैद्यैर्न क्रियते वाक्यारम्भात्। पञ्चतिलेनेति।—पञ्चतिल-स्नेहेन पानादिना स्नेहयित्वेत्यर्थः। क्षारेण वह्निना च क्रमशैव श्लेष्मज वातजञ्च दहेत्। रक्तजे पित्तजे पुनः क्षारेणैव दहेत्। क्षारो हि सर्वदोषोचितः। यदाह सुश्रुतः—"क्षारस्तु सर्वदोषाणामविरोधी सर्वशः" इति। अन्यतरेणेति—क्षारेण वह्निना वा। क्षारेण सम्यग्दग्धस्य लक्षणमाह—पक्वेत्यादि।—पक्वजम्बूवर्णः स्निग्धकृष्णवर्ण इत्यर्थः॥ ४८

प्रतिसारणीयक्षारे यथोपयुज्यमानमाह गोजीत्यादि।—गोजी शाकोटकः। क्षारेण लेपयेदित्यन्वयः। मन्त्रपाठेनोच्चारणकालो वाक्, तच्छतः शतं, क्षीणशतं वा। यन्त्रद्वारं गुदस्थितयन्त्रस्य द्वारं, पिधाय करतलादिना छादयित्वा। पक्वजम्बूफलोपम—सम्यग्दग्धं, हीनदग्धे तु लोहितं भवति। यदाह वाग्भटः;—"पक्वजम्बूनिभं सम्यग्दग्धं विपर्ययात्। ताम्राभं तोदकण्ड्वाद्यं दुर्गन्धं तत् पुनर्दहेत्।

यदि च स्यात् ततो भद्रं नो चेन्निम्मेत् तथा पुनः ॥
तत् तुषाम्बुप्लुतं साज्यं यष्टीकल्केन लेपयेत् ।
न निम्नं तालवर्णाभं वह्निदग्धं स्थितासृजम् ॥
निर्वाप्य मधुसर्पिर्भ्यां वह्निसञ्जातवेदनाम् ।
सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरी-प्लक्षचन्दनगैरिकैः ॥
सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् ।
सुखस्नमुपवेश्याशो तोयपूर्णेऽथ भाजने ॥
क्षारसुधाम्बुना पाय्यं विबन्धे सृष्टवर्चसोः ।
दाहे वस्त्यादिजे लेपः शतधौतेन सर्पिषा ॥
नवान्नं माषतक्रादि सेव्यं पाकाय जानता ।
पिबेद्व्रणविशुद्ध्यर्थं वराक्वाथं सगुग्गुलुम् ॥
जीर्णे शाल्यन्नमुद्गादि पथ्यं तिक्ताज्यसैन्धवम् ।
रूढसर्वव्रणं वैद्यः क्षारं दत्त्वानुवासयेत् ।
पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनपाचनम् ॥ ४८ ॥

अतिदग्धे सवेदनं मूर्च्छादाहज्वरादय । गुदे विशेषाद्विण्मूत्रसंरोधो वातिमरणम् । वातपित्तप्रशमनी शीता सर्व क्रिया हिता ॥" इति । तुषाम्बु काञ्जिकम् । न निम्नमित्यादिना सम्यग्वह्निदग्धलक्षणम् । वह्निदग्धमिति ।—वह्निना सम्यग्दग्धं, न निम्नमित्यादि लक्षणयुक्तं भवतीत्यर्थः । तालवर्णाभमिति ।—पक्वतालसमवर्णम् । ताम्रवर्णाभमिति पाठेऽपि—पक्वताम्रवृन्तसमवर्णमित्यर्थः । स्थितासृगिति ।—स्थितरक्तम्, एतत् यदा अर्शश्छित्वा दहति तदा ज्ञेयम् । दाहश्च सिरामुखोच्चलेन रक्तस्तम्भक इति । दाहानन्तर यद्विधेयं तदाह, निर्वाप्येत्यादि ।—सम्यग्दग्धे ह्यर्शसीत्यर्थः । तुगाक्षीरी वंशलोचना, तदभावे तालक्षीरी, प्लक्ष. पर्कटि, तस्य वल्कलम्, अमृता गुडूची । यद्यपि गुडूची पाकादुष्णवीर्या तथापि स्पर्शाच्छीतैव, यथा काञ्जिकमम्लमपि भक्षणात् पित्तकरं स्पर्शेन शीतमिति कृत्वा पित्तहरं भवति, तेन गुडूच्या निर्वापणत्व चिन्त्यमिति केनचिदुक्तं, तदप्यपास्तम् ; किं वा उष्णवीर्याया अपि गुडूच्या द्रव्यान्तरसंयोगमहिम्नैवास्य दाहप्रशमकत्वं ज्ञेयम् । तोयपूर्णे इति ।—कोष्णतोयपूर्णे इत्याहुः । क्षारसुधाम्बुनेति ।—क्षार यवक्षारम् । वराक्वाथमिति ।—वरा त्रिफला,

अग्निमुखं लौहम् ।—

विड़ङ्गचित्रकनिर्गुण्डी-सुण्ठीमुण्डतिकाजटाः ।
प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
पलत्रयं विड़ङ्गस्य व्योषात् कर्षत्रयं पृथक् ।
त्रिफलायाः पञ्चपलं शिलाजतुपलं न्यसेत् ॥
दिव्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चर्णितम् ॥
पलैश्चतुर्विंशतिभिर्मधुशर्करयोर्युतम् ।
घनीभूते सुशीते च दापयेद्घृतादिके ॥
एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ।
मममग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ॥

तिकाख्यं पञ्चतिक्तघृतम्। चारं दग्ध्वेति।—चारवर्त्तिं दग्ध्वा, चारवर्त्तिदाहानन्तरं पिप्पल्यादिना तैलेनानुवासयेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्रसिद्धफलमग्निमुखलौहमाह, विड़ङ्गचित्रकेत्यादि।—अत्र मुण्डतिका मुण्डिरी, काजटा मूषामलकी। अत्राः स्थाने कटेति पाठे—विड़ङ्गादीनां मूलमित्यर्थः। क्वाथश्च जलद्रोणे क्वाथचतुर्भागावशिष्टं पीतकपायवत्पेऽर्धमादेव सिद्धः। पृथगित्यनेन—व्योषस्य प्रत्येकं त्रिकर्षमानत्वम्; त्रिफलायास्तु मिलित्वा पञ्च पलानि। एताश्च विड़ङ्गादिशिलाजतुचूर्णानां पाकावतारसमये प्रक्षेपः। दिव्यौषधिः स्वर्णमाक्षिकं, मनःशिला वा, कालिकोकमणी वा। अन्यत्र तु मनःशिलाहतस्येति पाठान्तरदर्शनात् मनःशिलेति युक्तम्। लौहमारकत्वात् तु सर्वांशेनाविरुद्धानि। वैकङ्कतहतस्य वेति।—वङ्गाख्यां वहिश्चीति ख्यातं, वारेन्द्राविद वदौकडौञ्चिरिति ख्यातम्। किन्तु स्वर्णमाक्षिकादिकं विना सम्यग् लौहमारणं न सिध्यति; अतएव तत्साधनद्वयमनुवर्त्तनादि कर्त्तव्यम्। रुक्मलौहं—कान्तव्यतिरिक्तं वज्रपाण्ड्यादिलक्षणलौहम्, तदुक्तं निघण्टौ—"लौहमयसमुत्तापपापिण्डं वज्र रुक्मकुटिः लक्षलौहनामानि"। अत्रामृतस्यापि मध्वृतस्य चतुर्विंशतिपलानि पाकावतरणसमय एव, हमवेयेदौर्घ्ये, घृतं विना कश्चिदपि लौहस्य पाकादर्शनात्, अत एव क्वचित् पलैश्चतुर्विंशत्याज्यमधुशर्करयोरिति पाठान्तरं केचित् पठन्ति। मधुशर्करयोश्चतुर्विंशतिपलानि मिलित्वा;

पर्वता अपि जीर्य्यन्ति प्राशनादस्य देहिनः।
गुरुवृष्यान्नपानानि पयो मांसरसो हितः॥
दुर्नामपाण्डुश्वयथु-कुष्ठप्लीहोदरापहम्।
अकालपलितञ्चैतदामवातगुदामयम्॥
न स रोगोऽस्ति यञ्चापि न निहन्यादिदं क्षणात्॥
करीरकाञ्जिकादीनि ककारादीनि वर्जयेत्।
स्रवत्यतोऽन्यथा लौहं देहात् किट्टञ्च दुर्जरम्॥ ५०॥

भल्लातकलौहम्।—

चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकं चविकाऽमृता।
हस्तिपिप्पल्यपामार्ग-दण्डोत्पलकुठेरकाः॥
एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
भल्लातकसहस्रे द्वे छित्त्वा तत्रैव दापयेत्॥
तत्र पादावशेषेण लौहपात्रे पचेद्भिषक्।
तुलार्द्धं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुड़वद्वयम्॥
त्र्यूषणं त्रिफला वह्निः सैन्धवं विड़मौद्भिदम्।
सौवर्चलविड़ङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत्॥
कुड़वं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च।

शर्कराघृताभ्यां पाकं द्वादशपलानि सौर्ने मधुनः प्रक्षेपः, तेन शर्करायाः द्वादशपलानि, मधुना द्वादश पलानि, घृतस्य च चतुर्विंशतिपलानीति। अयस्कृतिविधिरमृतसार-लौहवत्॥ ५०॥

भल्लातकलौहे कुठेरकः पर्णासः। "भल्लातकसहस्रे द्वे" इत्याकृतिमानात्। तत्रैवेति—जलद्रोणे। तीक्ष्णलौहस्येति—पञ्चपाक्यादिलौहस्य। गव्यघृतस्य कुड़वद्वय-मिति द्वैगुण्यात् षोडश पलानि, एवं मधुनोऽपि। सिद्धे च त्र्यूषणादीनां प्रक्षेपः;

शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥
सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुड़वद्वयम् ।
प्रातर्भोजनकाले च ततः खादेद्यथाबलम् ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
क्रिमिगुल्माश्मरीमेहान् शूलञ्चाशु व्यपोहति ॥
करोति शुक्रोपचयं वलीपलितनाशनम् ।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ५१ ॥

रसगुडिका—रसस्तु पादिकस्तुल्या विडङ्गमरिचाभ्रकाः ।
गङ्गापालङ्कजरसे खल्लयित्वा पुनः पुनः ॥
रक्तिमात्रा गुडार्शोघ्नी वह्नेरत्यर्थदीपनी ॥ ५२ ॥
वेगावरोधस्त्रीपृष्ठ-यानमुत्कटुकासनम् ।
यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ५३ ॥

इति अर्शश्चिकित्सा ।

सर्वमपरमभल्लातकवत् । अत्रामृतभल्लातकेऽविविना पुटितं यथाप्याप्ति प्रथमोक्तद्रव्य पुटितञ्च लौहं ग्राह्यं, अभ्रकादिविधिरपि तथैव ॥ ५१ ॥

रसस्तु पादिक इति ।—विडङ्गादीनामेकतमभागापेक्षया ; तेन विडङ्गमरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं त्रयो भागाः, पारदस्यैको भाग इत्यर्थः । शोधितपारद १ माषा, मारिताभ्रचूर्णं विडङ्ग मरिच प्रं ३ माषा । ग्रन्थान्तरेऽपि रसभागापेक्षया विडङ्गमरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं भागत्रयमुक्तम् । गङ्गापालङ्केति ।—पालङ्कमहापत्रं गङ्गापालङ्कं, गाङ्गपाङ इति ख्यातम् । पुनः पुनरिति ।—यावत्माषं क्रतं नियम इत्यर्थः । रसाभ्रकशोधनञ्च यथावक्ष्यमाणविधिनैव विधेयम् । पृष्ठयानं—हस्त्यश्वादिपृष्ठे गमनम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति अर्शश्चिकित्सा ।

अथाग्निमान्द्यादि-चिकित्सा ।

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः ।
तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥ १ ॥

हिङ्ग्वष्टकं चूर्णम् ।—

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेतत्
जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्यात् ॥ २ ॥

समयवशूकमहौषधचूर्णं लीढं घृतेन गोसर्गे ।
कुरुते क्षुधां सुखोदकपानं विश्वौषधं चैकम् ॥ ३ ॥

अभ्रमण्डं पिबेत्तप्तं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।
विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ४ ॥

अथ कालत्वात् [illegible] अग्निमान्द्यादिचिकित्सामाह, समस्येत्यादि । रक्षण-मिति पालनम् । वातनिग्रह —वातस्य प्रशमनमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्रिकटुकमित्यादि । —[illegible] [illegible] [illegible] । अजमोदा यमानी, [illegible] [illegible] [illegible] । तथा हि—"[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । यदि [illegible] [illegible] [illegible] ॥" इति समधरणधृतानामिति —[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तु [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] हिङ्गुभाग इति ।—[illegible] [illegible] हिङ्गुभाग [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्वचित् पाठ. ॥ २ ॥

समयवेत्यादि ।—[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा । [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] ।—[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] तु—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ४ ॥

अथ मण्डगुणाः।—

क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च।
ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः॥५॥

तीक्ष्णाग्निचिकित्सा।

नारीक्षीरेण संयुक्तां पिबेदौडुम्बरीं त्वचम्।
ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निशान्तये॥
यत्किञ्चिद् गुरु मेध्यञ्च श्लेष्मकारि च भेषजम्।
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा॥ ६॥
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यमस्योपकल्पयेत्।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न निपातयेत्॥ ७॥
विश्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूषणम्।
पिबेत् श्लेष्मणि मन्देऽग्नौ त्वक्पत्र-सुरभीकृतम्॥

क्षुद्बोधन इत्यादि।—अष्टगुणो हि मण्ड इति।—यद्यपि माधवकरेण द्रव्यगुणे— "सुतण्डुलानां प्रसृतद्वयञ्च तदष्टगुणः कटुकञ्च तक्रम्। शुण्ठीसैन्धवहिङ्गुतैलम् पचेच्च सर्वैः क्रियते हि मण्डः॥" इत्यादिवचनान्तरं क्षुद्बोधन इत्यादि पद्यं पठितं, तथाप्यष्टमण्डस्यापि मण्डत्वसामान्यादेतन्न गुणाष्टकं ज्ञेयम्। अष्टाङ्गी धान्याकं, तत्र मनागुष्णं ग्राह्यं, विधिः पुनरस्य यथोक्तमानौ तण्डुलमुद्गौ तक्र-जले युक्त्या दत्त्वा विपाच्य मण्डो ग्राह्यः। पश्चात् त्रिकटुकादिभिर्यथा संस्कार इति॥ ५॥

अत्यग्निचिकित्सामाह, नारीक्षीरेणेत्यादि।—उडुम्बरत्वच कल्कं, पायसपक्षे गु-डुम्बरत्वचः पलं, तच्चूर्णं नारीक्षीरचतुर्गुणं दत्त्वा पायसः कार्यः। यत्किञ्चि-दित्यादि—माहिषीदुग्धादि॥ ६॥

मुहुर्मुहुरित्यादि।—तथाऽजीर्णेऽपि मुहुर्मुहुर्भोज्यमस्योपकल्पयेत्, यदा निरि-न्धनोऽग्निः, अन्तरमिन्धनाख्यं लब्ध्वा, एनमातुरं न निपातयेत् न मारयेत्, धातु-दाहादिति भावः। उक्तं हि—"आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः। धातून् क्षीणेषु दोषेषु न जीवेदातुरस्तथा॥" इति॥ ७॥

विश्वाभयेत्यादि।—त्वक् गुडत्वक्; त्वक्पत्रे सुरभिमात्रकारके द्वे। पत्र-

पथ्यक्षौमं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ॥ ८ ॥
हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।
सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ९ ॥

सिन्धूत्थपथ्यमगधोद्भववह्निचूर्ण-
मुष्णाम्बुना पिबति यः खलु नष्टवह्निः ।
तस्यामिषेण सघृतेन वरं नवान्नं
भस्मीभवत्यशितमात्रमिह क्षणेन ॥ १० ॥

सिन्धूत्थहिङ्गुत्रिफलायमानी-
व्योषैर्गुडांशैर्गुडिकां प्रकुर्यात् ।
तैर्भक्षितैस्तृप्तिमिवाप्नुवन् ना
भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥ ११ ॥

क्षौमं समरिचं षडूषणमिति —षडूषणं —"मरिचं पिप्पली शुण्ठी मूलं च [illegible]। पिप्पलीमूलसंयुक्तं चतुरूषणमुच्यते। [illegible] षडूषणम् ॥" इति। [illegible] ॥ ८ ॥

हरीतक्यादि।—[illegible] ॥ ९ ॥

सिन्धूत्थादि।—पथ्या हरीतकी, [illegible]। मगधोद्भवा पिप्पली, [illegible]। [illegible] ॥ १० ॥

सिन्धूत्थादौ—[illegible] ॥ [illegible]

विड़ङ्गभल्लातकचित्रकामृताः
सनागरास्तुल्यगुड़ेन सर्पिषा ।
लिहन्ति ये मन्दहुताशना नरा
भवन्ति ते वाड़वतुल्यवह्नयः ॥ १२ ॥
गुड़ेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां
पथ्यान्तृतीयामथ दाड़िमं वा ।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ १३ ॥
भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ १४ ॥

तावत् प्रभूतं भुङ्क्ते यावत् तृप्तिमवाप्नोति । अनाप्नुवन्निति पाठे—पुनरस्थितत्वात् प्रभूतभोजनेऽपि न तृप्तिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

विड़ङ्गेत्यादौ—तुल्यगुड़ेनेत्यत्र तुल्यं समभागार्थं, तेनैव समभागो गुड़ः । केवलगुड़ेनैव लिहन्तीति व्याख्यानयन्ति केचित् । अन्ये तु—तुल्यगुड़ेनेत्यत्र अवि-शिष्टं सर्पिषा मधुदिकतुल्यविधया लिहन्ति गुड़सर्पिषा सह इति व्याचक्षते ; युक्तमेतत्, भावमिश्रोक्तवचनसंवादात् ; तथा हि—"मधुसर्पिषा गुड़ेन विड़ङ्गभल्लातकनागरामृताः । भक्षयन्ति नरा ये हि मन्देन दुर्बलाग्निना ॥" इति ॥ १२ ॥

गुड़ेन शुण्ठीमित्यादि ।—पथ्यातृतीयामिति समस्तपदमेतत् । तत्र प्रथम-पक्षे गुड़ेनेति पदं, तथा पथ्यातृतीयामिति पदद्वयं पथ्यादिषु सर्वत्र योज्यं, तेन गुड़ेन पथ्यातृतीया शुण्ठीमित्येको योगः ; तथा गुड़ेन पथ्यातृतीयामुप-कुल्यामिति द्वितीयः ; तथा गुड़ेन पथ्यातृतीयं दाड़िममिति तृतीय-इत्येवं योगत्रयमिति बोद्धव्यं पथ्यातृतीयामामाजीर्णादिषु त्रिष्वपि योज्यम् । अन्ये तु गुड़-शुण्ठीभक्षणं गुड़पिप्पलीभक्षणं वा, तद्वत् पथ्याभक्षणमपि योगान्तरमिति । पक्षान्तरे तु पथ्या तृतीयामित्यसमस्तपदम् गुड़ेनेति पदं शुण्ठ्यादिषु त्रिषु योज्यं तेन पथ्या तृतीया योगा पथ्यादिषु चतुर्थं योज्या । केचित् पथ्या तृतीयामिति पदं दाड़िमविशेषणार्थं वदन्ति ॥ १३ ॥

कपित्थतक्रचाङ्गेरी-मरिचाजाजिचित्रकैः।
कफवातहरो ग्राही खड़ो दीपनपाचनः॥ १५॥

शार्दूलकाञ्जिकः।—

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च देवदारु सचित्रकम्।
चविकां विल्वपेषीञ्चाजमोदाञ्च हरीतकीम्॥
महौषधं यमानीञ्च धान्यकं मरिचं तथा।
जीरकञ्चापि हिङ्गुञ्च काञ्जिकं साधयेद्भिषक्॥
एष शार्दूलको नाम काञ्जिकोऽग्निबलप्रदः।
सिद्धार्थतैलसम्भृष्टो दश रोगान् व्यपोहति॥
कासं श्वासमतीसारं पाण्डुरोगं सकामलम्।
आमञ्च शूलशूलञ्च वातगुल्मं सवेदनम्॥
अर्शांसि श्वयथुञ्चैव भुक्ते पीते च मात्रतः।
क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम्॥ १६॥

अग्निमुखं चूर्णम्।—

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत्।
पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं चतुर्गुणम्॥

भीरकादि इत्यादि पादत्रयम्।—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]॥ १४॥

कपित्थेत्यादौ—कफवातहर इत्येव पाठः, न तु कफपित्तहर इति, [illegible] [illegible] कपित्थादीनां वातकफघ्नत्वात्। [illegible] इति—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ १५॥

पिप्पल्यादौ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]—[illegible] [illegible]। [illegible]—"[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥" इति॥ १६॥

यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥
एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नया ।
पिबेद् दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥
सोदावर्त्तमजीर्णञ्च प्लीहानमुदरं तथा ।
अङ्गानि यस्य शीर्य्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥
अर्शोहरं दीपनञ्च श्लेष्मघ्नं गुल्मनाशनम् ।
कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम् ॥
चूर्णमग्निमुखं नाम न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥ १७ ॥

पानीयभक्तगुडिका ।—

रसोऽर्द्धभागिकस्तुल्या विडङ्गमरिचाभ्रकाः ।
भक्तोदकेन सम्मर्द्य कुर्य्याद् गुञ्जानिभान् गुडान् ॥
भक्तोदकानुपानैका सेव्या वह्निप्रदीपनी ।
वार्य्यन्नभोजनञ्चात्र प्रयोगे सात्म्यमिष्यते ॥ १८ ॥

हुतहुताग्निमुखं चूर्णम् ।—

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा-करञ्जलवणानि च ।
सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गी क्रिमिघ्नं हिङ्गु पौष्करम् ॥

हिङ्ग्वाद्य इत्यादौ—हिङ्गुविषयाद्यभागापेक्षया एवं द्विगुणेति। प्रसन्नयेति—मदिरामण्डपाने, दध्नेति गुडपाने, मस्तुनेति वच्यमाणपाने, सुरया कफपाने, उष्णवारिणा वातशान्ते कार्ये च ॥ १७ ॥

पानीयभक्तगुडिकायां—रसोऽर्द्धभागिक इत्येकभागापेक्षया; केचित्तु कार्षिकं रसस्यार्द्धं गन्धकं क्षिपन्ति। विडङ्गादीनां प्रत्येकं रसापेक्षया द्विगुणो भागः। चक्राऽधिकारोक्तपानीयभक्तगुडिकायान्तु विडङ्गादीनां रसापेक्षया प्रत्येकं त्रिगुणो भाग इति भेदः। भक्तोदकेनेत्यत्र भक्तपानीयेन ॥ १८ ॥

हुतहुताग्निमुखे—कारवं करञ्जमूलस्य त्वक्; यत्तु एतच्च सुश्रुतेन कीलितं पूर्वार्द्धं पञ्चमिश्रमनेन प्रमाणमुपदिष्टं, तच्छोधनविषयं ज्ञेयम्। नवनाभि

शठी दार्वी त्रिवृन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवा तथा ।
धात्रीजीरकवृक्षाम्लं ग्रन्थी चोपकुञ्चिका ॥
अम्लवेतसमम्लीका यमानी सुरदारु च ।
अभयाऽतिविषा श्यामा हवुषारग्वधं समम् ॥
तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लोहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ॥
सर्वाणि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैव भावयेच्च दिनत्रयम् ॥
दिनत्रयञ्च शुक्तेन चार्द्रकस्वरसेन च ।
अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥
उपयुक्तविधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णकमथो गुल्मं प्लीहानं गुदजानि च ॥
उदराण्यन्त्रवृद्धिञ्च अष्ठीलां वातशोणितम् ।
प्रणुदत्युल्बणान् रोगान् नष्टमग्निञ्च दीपयेत् ॥
समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा सुभाजने ।
दापयेदस्य चूर्णस्य बिडालपदमात्रकम् ।
गोदोहमात्रात् तत् सर्वं द्रवीभवति सोष्मकम् ॥ १८ ॥

[illegible]

भास्करलवणम् ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं धन्याकं कृष्णजीरकम् ।
सैन्धवञ्च विड़ञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ।
मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥
त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात् कुड़वद्वयम् ।
दाड़िमात् कुड़वञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात् ॥
एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् ।
लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्म्मितम् ॥
जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम् ।
वातगुल्मं निहन्त्येतद् वातशूलानि यानि च ।
तक्रमस्तुसुरासीधुशुक्तकाञ्जिकयोजितम् ॥
जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च ।
मन्दाग्नेरश्नतः शक्तो भवेदाश्वेव पावकः ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं कुष्ठामयभगन्दरान् ।
हृद्रोगमामदोषांश्च विविधानुदरस्थितान् ॥
प्लीहानमश्मरीञ्चैव श्वासकासोदरक्रिमीन् ।
विशेषतः शर्कराढीन् रोगान् नानाविधांस्तथा ।
पाण्डुरोगांश्च विविधान् नाशयत्यग्निर्यथा ॥ २० ॥

अग्निमुखम्—पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
हिङ्गु वचाजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥

भास्करलवणे—केशरं नागकेशरपुष्पम् । पञ्च सौवर्चलस्येति ।—पञ्च पलानि सौवर्चलस्येत्यर्थः । त्वगेले चार्द्धभागे च इति—पलार्द्धे इत्यर्थः, तेन त्वगेलयोः प्रत्येकमर्द्धपलमित्यर्थः । गन्धाढ्यमिति ।—पत्रतालीशादिद्रव्ययोगादेव, न पुनरपरगन्धद्रव्यप्रक्षेपेण ॥ २० ॥

द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ।
दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥
आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥
अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मोदरापहम् ।
ग्रन्थ्यर्बुदापचीकास-कफमेदोऽनिलानपि ।
नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।
सर्वांस्तान् नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ २१ ॥

मस्तुषट्पलकं घृतम् ।—

पलिकैः पञ्चकोलैश्च घृतं मस्तुचतुर्गुणम् ।
सक्षारैः सिद्धमस्याग्निं कफगुल्मं विनाशयेत् ॥ २२ ॥

वडवामुखचूर्णम् ।—

पथ्यानागरकणाकरञ्जविल्वाग्निभिः सितातुल्यैः ।
वडवामुखं विजयते गुरुतरमपि भोजनं चूर्णम् ॥ २३ ॥

१२४ [illegible] —भल्लातकसहस्रार्द्धं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
अष्टभागावशेषञ्च कषायमवतारयेत् ॥
घृतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि दापयेत् ।
त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ।
द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ॥

[illegible] —[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] ([illegible]). द्वौ क्षारौ [illegible] [illegible] ॥ ११ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] ।— "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. ॥ ११ ॥ ११ ॥

दधिकाञ्जिकयूषाणि स्नेहमात्रासमानि च ।
आर्द्रकस्वरसञ्चैव शोभाञ्जनरसं तथा ॥
तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥
अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं मूढवातानुलोमनम् ।
कफवातोद्भवे गुल्मे श्लीपदे च दकोदरे ॥
शोथं पाण्ड्वामयं कासं ग्रहणीं श्वासमेव च ।
एतान् विनाशयत्याशु तमः सूर्य इवोदितः ॥ २० ॥

नागगुड़.—द्वे पञ्चमूले त्रिफलामर्कमूलं शतावरीम् ।
दन्तीं चित्रकमास्फोतां रास्नां पाठां सुधां शटीम् ॥
पृथग्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत् ।
त्रिःसप्तकृत्वस्तद्भस्म जलद्रोणे च गालयेत् ॥
तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम् ।
ततो गुड़तुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥
सिद्धं गुड़न्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् ।
वृश्चिकालीं द्विकाकोल्यौ यवक्षारं समावपेत् ॥
एते पञ्चपला भागाः पृथक् पञ्च पलानि च ।
हरीतकीं त्रिकटकं सर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥
हिङ्ग्वम्लवेतसाभ्याञ्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।
अक्षप्रमाणां गुड़िकां कृत्वा खादेद् यथाबलम् ॥

बृहदग्निघृते—भल्लातकमहत्त्वार्द्रमित्याकृतिमानात् । शोभाञ्जनरसः, शोभाञ्जनस्य मूलत्वच. स्वरसः ॥ २० ॥

नागगुड़े—आस्फोता नवमल्लिका (हाफरमालि) इति ख्याता ; सुधा स्नुही, तस्य मूलम् । त्रिःसप्तकृत्व इति—एकविंशतिवारान् वाराभिधेये कृत्वसुप्रत्ययः । वृश्चिकाली वृश्चिकपत्री ; काकोल्यौ काकोली-क्षीरकाकोल्यौ । एते पञ्चपला भागाः पृथगिति छेदः । पञ्चपलानीत्यत्र पृथगिति शेषः तेन हरीतक्यादीनां वचान्तानां मिलिता

अजीर्णं जरयत्येव जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।
भुक्तं भुक्तञ्च जीर्येत पाण्डुत्वमपकर्षति ॥
प्लीहार्शःश्वयथुश्चैव श्लेष्मकाससरोचकम् ।
मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥
कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मञ्च व्यपोहति ।
ख्यातः क्षारगुडो ह्येष रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

चित्रकगुडः ।—

भासारोगे विधातव्या या चित्रकहरीतकी ।
विना धात्रीरसं सोऽस्मिन् प्रोक्तश्चित्रगुडोऽग्निदः ॥ २६ ॥

आमाजीर्ण-चिकित्सा ।

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्ण-चिकित्सा ।

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥२८॥
विदह्यते यस्य च भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।

यत्र यत्राजीर्णत्वं, । हिङ्ग्वादियेतस्योरपि मिलितैव दे पले । रोगयुक्त इति ।—न तु स्वस्थे, शोष्यधातुक्षयभयात् ॥ २५ ॥

भासारोग इत्यादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

अग्निमान्द्याजीर्णयोः परस्परकारणत्वादग्निमान्द्यप्रकरण एवाजीर्णचिकित्सामाह, वचेत्यादि ।—वचालवणयुक्तेनोष्णोदकेन किंवा वचया चोष्णेनोदकेन मदनफलेन वा वमनम् ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सामाह, अन्नमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । शीताम्बुना परिपाकमेतीति कथमुक्तं तदेवोपपादयति, तद्ध्येत्यादि ।—हि यस्मात् हेतौ । तदिति—शीताम्बु, अन्नाजीर्णिनः, पित्तं निहन्तीत्यन्वयः । आक्लेदिभावादिति—द्रवत्वात् ॥ २८ ॥

विदह्यत इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । भुक्तमात्रमिति ।—भक्षणकाले वा, यावद्

द्राक्षासितामाक्षिकसम्प्रयुक्तां लीढ्वाभयां वै स सुखं लभेत ।
हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धा सपिप्पली सैन्धवहिङ्गुयुक्ता ।
सोद्गारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधाञ्च ॥२९॥

विष्टब्धाजीर्णचिकित्सा ।

विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं पेयञ्च लवणोदकम् ।
रसशेषे दिवास्वप्नो लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ३० ॥

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतक्लान्तानतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् ।

भुक्तमित्यर्थः; भुक्तमाकर्ण्य माक्षयच्छो वर्तते। किंवा भुक्तमात्रमिति भोजनानन्तरं, तत्कालमेवेत्यर्थः। "अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रम्" इत्यादि वाक्यं, तथा—"विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रम्" इत्यादि वाक्यं, तथा—"अजीर्णं प्रति यस्य शङ्का" इत्यादि वचनानामनु योगत्रयवचनमनार्षमिति, अजीर्णे भेषजनिषेधस्य स्वयमेव मुनिनोक्तत्वात्, लङ्घनाद्युपदेशाच्च; 'तत्र तत्र वैलक्षण्यवैषम्येन प्रक्षिप्तं योगत्रयमिदमित्याह जेज्जटः। अपरे तु प्रभावादुरिपाकदर्शनाच्च योगत्रयमिदमार्षं भवत्येव, किन्तु अल्पाजीर्णे योज्यमेतत्, प्रभूताजीर्णे तु भेषजसम्बन्धं न कुर्यात्, अल्पाजीर्णे तु औषधं सेव्यमिति। हरीतकीत्यादौ।—धान्यतुषोदः सन्धानविशेषः, तदभावे काञ्जिकं, तेन सिद्धा कल्किता ॥ २९ ॥

विष्टब्धाजीर्णचिकित्सामाह, विष्टब्धे इत्यादि।—लवणोदकं सैन्धवयुक्तमुष्णोदकमित्यर्थः। रसशेषे दिवास्वप्न इत्यल्पदोषापेक्षया; महति च लङ्घनमुचितम्। लङ्घनमित्युपवासः; अन्ये तु—लङ्घनशब्देनात्र लाघवकरो विधिरिष्यते, तेन लघुं यथा ज्वरार्थं कषायपानीयं पाचनौषधं तथा स्वेदश्च प्राप्यते, न पुनर्लङ्घनमुपवासः, दौर्बल्यकारित्वादित्याहुः। वातवर्जनमिति—वातस्यासेवनम् ॥ ३० ॥

व्यायामेत्यादि।—रतेति भावे क्तः, रतमनुरक्तिरासक्तिरिति यावत्, तेन व्यायामादौ अतिरतत्वेन ये क्लान्तास्तानित्यर्थः, न तु रत सुरत, तस्य प्रमदाशब्देनैव लब्धत्वात्। वाहनञ्च हस्त्यादियानम्। व्यायामादिक्लान्तानाञ्च धातुपुष्ट्यर्थम्। यदुक्तं—"स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह [redacted] पुष्यति" इति। अतीसारे दिवास्वापः कफवर्द्धकतया स्रोतःसंरोधकतया प्रभावाद्वा हितः, स च सर्वातीसारे कफजन्ये श्रेयः। शूलश्वासवदादिषु वात

क्षीणान् क्षीणकफान्विशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान्निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् ॥ २१ ॥

आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुत्र्यूषणसैन्धवैः ।
दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ २२ ॥

धान्यनागरसिद्धन्तु तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ २३ ॥

शान्त्या प्रभावाद्वा हित । क्षीणानिति—धातुक्षीणान्, तेन सुश्रुतोक्तरसादिधातुक्षयेऽपि दिवास्वाप. प्राप्यते । क्षीणकफानिति—स्वतन्त्र, किंवा व्यायामादिभ्योऽपि यस्य तेन व्यायामादिकक्षीणकफानेव दिवा स्वापयेत् । विशूनान्त निद्रानाशात्तान् दिवानिद्रा । मदहतानिति—मदनान्, तेषाञ्च मदनाशार्थं दिवास्वाप । वृद्धान् प्रति धातुपुष्ट्यर्थम् । रसाजीर्णिनो रसविशेषपाकार्थं दिवानिद्रा रात्रावपि, निद्रितस्यैवाहारपाकस्य दृष्टत्वात् । किंच निद्रायाश्च शीतमहोषादनिर्गच्छन् देहोष्मा जठरानलमुद्दीपयति, तेन शीघ्रमजीर्णस्य पाक । न च—दिवास्वप्नात् कफपित्तयो प्रकोपो भवति; तदुक्तं चरके—"दिवास्वप्नात् श्लेष्मपित्ते प्रकुप्येते" इति, तत्प्रकोपाच्चाग्न्युपघात एव कथं न स्यादिति वाच्य, यत शीतमहोषादुपजातजठराग्निर्जीर्णपाचक एव, न तदा कफपित्तयो. प्रकोप, प्रतिनियतशक्तिकत्वाद् भेषजानामिति । यत्तु वा कफपित्तप्रकोपस्तथापि नाग्निमान्द्यं, तथाविधदोषदूष्यसंयोगाभावात्, न वा' नियम., यत कफप्रकोपेऽवश्यमग्न्युपघात इति, कफपित्तप्रकोपश्चातिनिद्रादौ तत्रापि कफपित्तप्रकोपेऽग्न्युपघातादृष्टत्वादिति । रात्रौ जागरितानां जागरणजनितवातक्षोभप्रशमनार्थमेव दिवास्वप्न, स च रात्रिजागरणकालादर्धं कार्य.। यदाह वाग्भट,—"यथाकालमतोऽन्यदा रात्रौ जागरणादर्धं प्रात· स्वप्यादभुक्तवान्." इति । निरशनानिति ।—अत एव हारीते,—"भुक्त्वा स्वप्नमसेवेत स्वस्थोऽप्यस्वस्थितो भवेत्" इति ॥ २१ ॥

आलिप्येत्यादि स्पष्टम् ॥ २२ ॥

धान्यनागरेत्यादि ।—"कषाये वा कषायम्लौ." इत्यादिवचनेन तोयद्रव्याल्पभागत्वमुक्तं, तेनेहापि तोयात्तोयद्वयोर्धान्यनागरयोश्चतुर्भागमात्रता पक्ते वक्ष्यमाणे धान्यशाद्वेविकर्षमानं नागरन्तु कर्षार्धमानं ग्राह्यम् । यत्तु धान्यशुण्ठ्यपयोगे "शुण्ठ्याश्च धान्यतस्त्रयम्" इति केनचिदुक्तं, तदनार्षत्वान्नाद्रियते । वैद्यप्रचारस्तु शुण्ठ्याः पलार्धकं, धान्यस्य द्वय, एव अर्धेनेति ॥ २३ ॥

पथ्यादिकम्—पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत्।
मस्तुनोष्णोदकेनाथ बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक्॥
चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम्।
आध्मानं वातगुल्मञ्च शूलञ्चाशु नियच्छति॥ २४॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का
स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले।
पूर्वं सशुण्ठीमभयामशङ्कः
स प्राश्य भुञ्जीत हितं हिताशी॥ २५॥

किञ्चिदामेन मन्दाग्निरभयागुड़नागरम्।
जग्ध्वा तक्रेण भुञ्जीत युतेनाद्यं षडूषणैः॥ २६॥

विसूचिका-चिकित्सा।

विसूचिकायां वमितं विरिक्तं सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा।
पेयादिभिर्दीपनपाचनैश्च सम्यक् क्षुधार्त्तं समुपक्रमेच्च॥ २७॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं शुक्ततैलसमन्वितम्।

पथ्येत्यादि।—पथ्यादीनां त्रयाणां समो भागः, तच्च मिलित्वा कर्षप्रमाणं ग्राह्यं; "कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य" इत्यादिवचनात्॥ २४॥

भवेदजीर्णमित्यादि।—सुश्रुतस्य। एतच्चैवाजीर्णविषयकमिदं वाक्यं, भोजनोपदेशात्। रसशेषे हि स्वल्पदोषः, तेन तदौषधपूर्वकं भोजनं सम्भवतीति। पूर्वमिति—प्रातःकाले, यस्य पुरुषस्याजीर्णं प्रति शङ्का भवेत्, सोऽन्नकाले यस्य पुरुषस्य यः भोजनकालः तस्मिन् सशुण्ठीं शुण्ठीसहिताम् अभयां सम्प्राश्य भुञ्जीतेति योजना; न तु पूर्वं सम्प्राश्य भुञ्जीतेति योज्यं, सम्प्राश्येत्यनेनैव पूर्वकालस्य लब्धत्वादिति॥ २५॥

किञ्चिदित्यादि।—यद्यपि गुडेन शुण्ठीमित्यादि वचनं पूर्वमुक्तं तथापि तक्रषडूषणसम्बन्धाद् योगान्तरमेवैतद्बोध्यम्॥ २६॥

विसूचिकाचिकित्सामाह, विसूचिकायामित्यादि।—सुश्रुतस्य। पेयादीनाञ्च दीपनपाचनत्वं, दीपन-पाचन-धान्यपञ्चकादि-संस्कारात्॥ २७॥

कुष्ठेत्यादि।—आतुरस्य तात्कालिकी पीड़ा महती, तद्धेतुः च तैले पक्वमप्रा-

विसूच्यां मर्दनं कोष्णं खल्लीशूलनिवारणम् ॥ ३८ ॥
करञ्जनिम्बशिखरि-गुडूच्यर्जकवत्सकैः ।
पीतः कषायो वमनाद्घोरां हन्ति विसूचिकाम् ॥ ३९ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्राम्
मूलं समादाय च मातुलुङ्ग्याः ।
छायाविशुष्का गुडिकाः कृतास्ता
हन्युर्विसूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ४० ॥

गुडपुष्पसारशिखरितण्डुलगिरिकर्णिकाहरिद्राभिः ।
अञ्जनगुडिका विलयति विसूचिकां त्रिकटुसनाथा ॥ ४१ ॥
त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लेन पिष्टैः सवचाशताह्वैः ।

कम्, अतः किञ्चिदुष्णं तैलञ्च दत्त्वा कुष्ठसैन्धवयोः कल्केन अनुष्णेन मर्दनं कार्य्यमित्याशयः। तैलपाकपक्षे तु—कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः पादिकः, तैलञ्च चतुर्गुणम्। खल्ली हस्तादौ शिरामोटनरूपा वेदना ॥ ३८ ॥

करञ्जेत्यादि।—करञ्जस्य फलम्; शिखरि अपामार्गस्य बीजम्। अर्जकः, श्वेतपर्णास इति कथकः, तथा हरीतकीमाला अस्ट्रोऽप्यर्जक इति पठ्यते; तस्मात् अर्जकस्थाने अर्जुनेति प्रमादपाठः। वत्सकः कुटजः। पीतः कषायो वमनादिति।—वमनार्थश्च कषायः।—"क्वाथद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके। अर्द्धभागावशेषञ्च वमनेष्ववचारयेत् ॥" इति परिभाषया अर्द्धशृतः कार्य्यः। अर्द्धभागावशेषमित्यत्र चतुर्भागावशेष इति पाठो दृश्यते, तत्र नियमो नानुमन्यते। वमनघातीरत्वं, लोमलोकवमिकारकाक्षीर्षनिरासार्थम् ॥ ३९ ॥

व्योषमित्यादि।—सुश्रुतस्य। मातुलुङ्गी मधुकर्कटी। विसूचीशब्देनात्र विसूचीजनितमूर्च्छा-प्रमीलक-शिरोरोगादयो गृह्यन्ते, कारणे कार्य्योपचारात्। किं वा अञ्जनेन प्रभावादेव विसूची हन्यते, इति सुश्रुतटीकाकृतो व्याचक्षते ॥ ४० ॥

गुडपुष्पेत्यादि।—गुडपुष्पो मधूकवृक्षः, तस्य सारो ग्राह्यः। शिखरितण्डुला अपामार्गबीजानि। गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता, तस्या मूलं ग्राह्यम्। त्रिकटुकान्वितो योगः। विलयति शमयति ॥ ४१ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि।—त्वक् गुडत्वक्; पत्रं तेजपत्रम्। अम्लेन पिष्टैरिति—काञ्जिकेन

उद्वर्त्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि ॥ ४२ ॥

पिपासायामनुत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ४३ ॥
विसूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्णिर्दाहः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

अलसक-चिकित्सा ।

वमनन्त्वलसे पूर्वं लवणेनोष्णवारिणा ।
स्वेदो वर्त्तिर्लङ्घनञ्च क्रमश्चातोऽग्निवर्द्धनः ॥
सरुक् चानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
दारुहैमवतीकुष्ठ-शताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ॥

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमर्त्तिं जठरे निहन्यात् ।

पिष्टैः । शताह्वा शलुफा इति ख्याता ; शताह्वैरित्यत्र जटाह्वैरित्यन्ये पठन्ति । यथा—"शताह्वाकागुरुमांसी-कुष्ठचित्रकत्वचो वचा । पिष्टमद्येन तत्कल्कं विसूच्यामङ्गमर्द्दनम् ॥" सुश्रुते तु शताह्वा जटामांसी चेति द्वयमपि न दृश्यते, यथा,—"कुष्ठचागुरुपत्रञ्च रास्ना त्रिगुलवचा वचा । पिष्टमद्येन तत्कल्कं विसूच्यामङ्गमर्द्दनम्" ॥ इति । तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारीति ।—शुक्तपत्रादिभिः काञ्जिकैः काञ्जिकेन द्रवेण चतुर्गुणेन तैलं पक्वं खल्लीविसूचीकाघ्नं भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पिपासायामित्यादौ ।—अनुत्क्लेश उत्क्लाशिका, उिक्‌रौति लोके ख्याता इति नियतः ; अन्ये त्वनुत्क्लेश इतीष्टदुत्क्लिष्ट-दोष इत्याहुः । लवङ्गाम्बु चाग्निसंतप्तं शीतम्, एवं जातिफलाम्बु भद्रघनाम्बु च ज्ञेयम् । भद्रघनं भद्रमुस्तकम् ; ग्रन्थान्तरे योगान्तरं दृष्टफलमपि बोद्धव्यम् ।—"आम्राम्र तद्विशेषत्वो मातुलुङ्गफलत्वचम् । पीता भद्रघनक्वाथमनुत्क्लेशाद्विमुच्यते" । पार्ष्णिर्दाह इति ।—पादयोः पार्ष्णिदाहस्तु मूर्च्छोपशान्त्यर्थम् । मूर्च्छान्तरस्याभावे सति तप्तशरादिशलाकया पाददाहः । स च प्रमाणात् पाददेशे एव कृतो हितो भवतीति वचनादुन्नीयते । सुश्रुतेऽप्युक्तं—"छाम्यामु प्रशस्तं पार्ष्णिदहनम्" इति । अष्टाङ्गेऽप्युक्तं—"हन्यात् विसूचीं पार्ष्णिदेशे च दाहः" इति । अतः पार्ष्णिदेशे इत्यत्र पादाग्रदेश इति ये पठन्ति ते भ्रान्ताः । पार्ष्णिदाहस्य सर्वैरुपदिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अलसकचिकित्सामाह वमनमित्यादि ।—लवणेन सैन्धवेन । वर्त्तिरिति—फल-वर्त्तिः, सा चोदावर्त्ते वक्ष्यमाणा । अत इति ।—अत ऊर्द्ध्वमित्यर्थः । सरुगिति ।—सशूलम् । हैमवती वचा । तक्रेणेत्यादि ।—चरकस्थं । सक्षारमिति सहयवक्षारम्,

स्वेदो घटैर्वा बहुबाष्पपूर्णैरुष्णैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥ ४५ ॥
तीव्रार्त्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥ ४६ ॥

इत्यग्निमान्द्यादि-चिकित्सा ।

अथ क्रिमि-चिकित्सा ।

पारसिय-यमानिका पीता पर्युषितवारिणा प्रातः ।
गुड़पूर्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ १ ॥
पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केबुकस्य रसं वापि पत्तूरस्याथवा रसम् ॥
लिह्यात् क्षौद्रेण वैडङ्गं चूर्णं क्रिमिविनाशनम् ॥ २ ॥

तत्तदर्द्धं घटे प्रक्षिप्य उदरे स्वेद इत्याह कश्चित्; तन्न, चरकेऽस्य योगस्य प्रदेह-प्रकरणे पठितत्वात्। तस्मात् यवचूर्णयवक्षारौ तक्रेण पिष्ट्वा किञ्चिदुष्णं कृत्वा उदरे लेपः कार्यः। स्वेदो घटैर्वा बहुबाष्पपूर्णैरिति।—तप्तक्वथितादिभिर्बाष्पपूर्णैर्घटैरन्यैश्च-रूपैर्वस्त्रपुटकादिभिस्तथा हस्ततापैरपि स्वेद इति योज्यम्। तीव्रार्त्तिरित्यादि।—वाग्भटस्य। अजीर्णी तीव्रशूलोऽपि सन् शूलघ्नमौषधं न पिबेत्। यतः आमेन सन्नो मन्दीभूतोऽग्निः दोषौषधाशनं पक्तुं न समर्थः॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इत्यग्निमान्द्यादिचिकित्साविवृतिः।

अजीर्णान् क्रिमिसम्भव इत्यजीर्णानन्तरं क्रिमिचिकित्सामाह, पारसियेत्यादि।—पारसिय-यमानी खोरासानी यमानीति ख्याता। गुड़पूर्वेति।—गुड़ः पूर्वो यस्या इति गुड़ भक्षयित्वा मनाक् विलम्बं कृत्वा सा पातव्येत्यर्थः। पेयाममपि पर्युषितवारिणेति॥ १ ॥

पारिभद्रकेत्यादि।—पारिभद्रकः मन्दारविशेषः। केबुकस्येति।—केबुकस्य केउसाङ्

मुस्ताखुपर्णीफलशिग्रुदारु-क्वाथः सकृष्णाक्रिमिशत्रुकल्कः ।
मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान् क्रिमीन् निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान् ॥ ३ ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूपिकाम् ।
जग्ध्वा सौवीरकञ्चानु पिबेत् क्रिमिहरं परम् ॥ ४ ॥
पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।
पिबेत् तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ॥ ५ ॥
सुरसादिगणं चापि सर्वथैवोपयोजयेत् ॥
विडङ्गसैन्धवक्षार-काम्पिल्लकहरीतकीः ।
पिबेत् तक्रेण सम्मिश्य सर्वक्रिमिनिवृत्तये ॥ ६ ॥

इति व्याख्यातम्, तत्र मूलस्वरसः ग्राह्यः । एवं धत्तूरस्य ; धत्तूरः शालिञ्चः, क्षौद्रयुतमिति पदं कैश्चिदत्र पठ्यमानमपि योज्यम् । निम्बादिक्रमादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

मुस्तेत्यादौ ।—आखुपर्णी मूषिकपर्णी, द्रवन्तीभेदो वा । फलशब्देनात्र त्रिफला ग्राह्या, रविगुप्तमतात् । क्रिमिशत्रुर्विडङ्गम् ॥ ३ ॥

आखुपर्णीदलैरित्यादि ।—आखुपर्णी द्रवन्ती, मूषिकपर्णी द्रवन्तीभेदो वा, मण्डूकपर्णीत्यन्ये । दलं कोमलदलम्, यदाह वाग्भटः—"आखुपर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः । पक्त्वा पूपलिकां खादेद् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥" इति । पिष्टकेनेति ।—यवपिष्टकेन, क्रिमिहरत्वादिति सुश्रुतटीकाकृतः । शालितण्डुलपिष्टकेनेति निश्चलः । आखुपर्णीदलस्य भागत्रयं पिष्टकस्य चैको भाग इत्याहुः । सौवीरं काञ्जिकम् । यद्यपि सुश्रुते वाग्भटे च धान्याम्लं मातृकीत्यादिनाऽम्लमात्रस्यैव वचनमुक्तं, तथापि विशेषवचनादत्र काञ्जिकानुपानमिति न विरोधमावहति ॥ ४ ॥

पलाशबीजमित्यादि ।—पलाशबीजस्य स्वरसः तद्बीजकल्को वा । तक्रेणेति ।—तण्डुलाम्बुनाप्ययं योगो ज्ञेयः । तदुक्तं सुश्रुते—"पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना" इति ॥ ५ ॥

सुरसेत्यादि ।—सुरसादिगणः सांश्रुतः ; सर्वथैवेति—कल्ककषायकल्पनया । विडङ्गसैन्धवेत्यादौ ।—काम्पिल्लको गुण्डारोचनी, कमलागुंडी इति ख्याता ॥ ६ ॥

विड़ङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुमिर्मरिचेन च।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका॥
पीतं बिम्बीघृतं हन्ति पक्वामाशयगान् क्रिमीन्॥ ७॥

त्रिफलाघृतम्—

त्रिफला त्रिवृता दन्ती वचा काम्पिल्लकं तथा।
सिद्धमेभिर्गवां मूत्रे सर्पिः क्रिमिविनाशनम्॥ ८॥

विड़ङ्गघृतम्—

त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था विड़ङ्गप्रस्थ एव च।
द्विपलं दशमूलञ्च लाभतः समुपाचरेत्॥
पादशेषे जलद्रोणे शृते सर्पिर्विपाचयेत्।
प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत् परं क्रिमिनाशनम्॥
विड़ङ्गघृतमेतच्च लेह्यं शर्करया सह।
सर्वान् क्रिमीन् प्रणुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान्॥ ९॥
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः।
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपो यूकविनाशनः॥ १०॥

विड़ङ्गतैलम्—

सविड़ङ्गगन्धकशिलासिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम्।

विड़ङ्गेत्यादि।—चरकात्। तक्रसिद्धेति।—तक्रमत्रार्द्धोदकं ग्राह्यम्, अन्यथा अत्यम्लता स्यादित्याहुः। सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः, तं दत्त्वा भक्षयेत्। बिम्बीघृतमिति।—बिम्बीघृते विपक्वबिम्बीफलस्य कल्कचतुर्गुणं जलम्॥ ७॥

त्रिफलेति।—त्रिफलाघृते दन्ती नागदन्ती, सा च स्थूलमूलेत्याहुः। तदुक्तं—"त्रिवृत्काम्पिल्लकवचा-नागदन्तीफलत्रये। गोमूत्रसाधितं सर्पिः पानात् क्रिमिनाशनम्॥" इति॥ ८॥

त्रिफलादि स्पष्टम्। विड़ङ्गघृतं क्वचित् पुस्तके तथा वृन्दे च; तत्र टीकाकृद्भिर्न धृतम्; इत्यधिकमेवेति ज्ञेयम्॥ ९॥

रसेन्द्रेणेत्यादौ।—रसेन्द्रः पारदः। ताम्बूलपत्रं पर्णं, "लेपनं यूकनाशनम्" इति पाठे—यूकां यूकाउन्दम्॥ १०॥

आजन्म नयति नाशं लिख्यासहिताश्च यूकाश्च ॥ ११ ॥

इति क्रिमिचिकित्सा ।

अथ पाण्डुरोगचिकित्सा ।

साध्यन्तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ।
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥ १ ॥

सुविडङ्गेत्यादौ ।—गिरा मनःशिलेति केचिदाहुः । अन्ये तु गन्धकशिला गन्धकपाषाणमेवेति वदन्ति । गुञ्जाबीजकं मौसयं, तत्र चतुर्गुणं ग्राह्यम् ॥ ११ ॥

इति क्रिमि-चिकित्साविवृतिः ।

पूर्वोक्तक्रिमितः पाण्डुरोगस्य प्रादुर्भावात् क्रिम्यनन्तरं पाण्डुरोगचिकित्सामाह, साध्यमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । समीक्ष्येति अनुबन्ध्यानुबन्धरूपं तद्दोषविशेषं सम्यगुपलभ्य स्निग्धमेव, न स्विन्नं पाण्डुरोगे स्वेदनिषेधात् । उक्तं हि सुश्रुते—"पाण्डुमेही रक्तपित्ती क्षतार्तः क्षामोऽजीर्णी दुर्बलोऽजीर्णयुक्तः । दग्धोदरी गर्भिणी पीतमद्यो नैते स्वेद्याः यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥" इति । घृतेनेति ।—न तु तैलादिना सर्वपाण्डुरोगाणां पित्तप्रधानत्वात् रक्तदुष्टत्वाच्च । उक्तं हि सुश्रुते—"व्यायाममम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् । निषेवमाणस्य प्रदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥" इति । पित्ते घृतस्यैव प्रधानत्वात् घृतेनैव स्नेहनं युक्तम् । घृतञ्च भेषजसंस्कृतमेव देयं बहुगुणत्वात् । उक्तं हि चरके—"कल्याणकं पञ्चगव्यं महातिक्तमथापि वा । स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥" इति । उक्तं हि सुश्रुते च—"स्नेहनमेव घृतेनेत्याहुः ।" ऊर्ध्वमिति वमनेन, अध इति विरेचनेन । यद्यपि पाण्डुरोगे वमनं निषिद्धं, यदुक्तं—"न वामयेत् तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम्" इति, तथापि पीडितमिति वचनेन प्रवृद्धपाण्डुरोगविषयं तद्वचनं ज्ञेयम्; उपक्रमे तु कालर्तुदोषाद्यपेक्षया कफोद्रिक्तावस्थायां मृदुवमनं ज्ञेयम् । तथा च हारीते—"कालर्तुदोषप्रकृतिं शरीरं समीक्ष्य दद्याद्वमनं विधिज्ञः" इति । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वम्या ये च विषातुराः । अतीवोल्बणकफाले च स्युर्मधुकाम्बुना" इति । विरेचनन्तु तीक्ष्णमेव; यदुक्तं,—"स्निग्धस्य तीक्ष्णान्युभयतोभागानि कफोपदिष्टानि भिषग्विदध्यात्" इति ॥ इदानीं संशोधनानन्तरं कृतकर्मजनकस्य दोषविशेषशमनार्थमाह, सम्पादयेदित्यादि ।—हरीतकी

पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं सत्रैफलं तैल्वकमेव चापि ।
विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥ २ ॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सा ।

विधिः स्निग्धस्तु वातोत्थे तिक्तशीतस्तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णः कार्य्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ३ ॥
द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलार्द्धं पैत्तिके पिबेत् ।
कफपाण्डौ च गोमूत्र-क्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ॥
नागरं लौहचूर्णं वा कृष्णां पथ्यां तथाऽश्मजम् ।
गुग्गुलुं वाथ मूत्रेण कफपाण्ड्वामयी पिबेत् ॥

चूर्णमये. प्रयोगैर्वक्ष्यमाणैर्नवायसादिभिर्हरीतकीचूर्णवद्भिरित्यर्थः । हरीतकीचूर्णयुतैरिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

रजनीविपक्वमिति ।—हरिद्राकल्ककषायाभ्यां सिद्धमिति गयदासः । तन्न, कल्ककषायकरणस्य शास्त्रविरुद्धत्वात् ; तस्मात् हरिद्राकल्कसिद्धमित्यन्ये, अन्ये तु वक्ष्यमाणहरिद्राघृतमित्याहुः । तन्न, चरकवचनात्, इदं वाक्यं सौश्रुतमिति । त्रैफलमिति—त्रिफलाकषायकल्कसिद्धम् ; त्रिफलापटोलपिचुमर्देत्यादि कुष्ठोक्तं, वातरोगोक्तं वा ज्ञेयम् । तैल्वकमिति—वातव्याध्युक्तम् । विरेचनद्रव्यकृतमिति—त्रिवृतादिद्रव्यसंस्कृतं घृतम् ; इदं हि वाक्यं सौश्रुतम् । योगांश्च वैरेचनिकानिति ।—सौश्रुतविरेचनाध्यायोक्तान् घृतेन पिबेदिति ॥ २ ॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सामाह, विधिरित्यादि । मिश्रके इति द्वन्द्वजे ॥ ३ ॥

द्विशर्करमित्यादि ।—त्रिवृच्चूर्णमेव द्विगुणशर्करं सत् पलार्द्धमात्रं पिबेत्, तेन शर्करा कर्ष १ मा ५ रत्ति ४ । त्रिवृच्चूर्णं माषा १० रत्ति ८ एवं मिलित्वा पलार्द्धमित्यर्थः, न तु त्रिवृच्चूर्णं पलार्द्धं सत् द्विशर्करं पलमेकम्, एवं मिलित्वा सार्द्धपलमिह अल्पदोषपरीतेऽस्मा मात्राया अनर्हत्वात् । गोमूत्रक्लिन्नयुक्तामिति ।—गोमूत्रेण क्लिन्नां पिष्टां, तदनु गोमूत्रेणैव युक्तामालोड्य पिबेदित्यर्थः ; वृद्धवाग्भटेऽप्युक्तम्—"गोमूत्रेण वा हरीतकीः कल्किता." इत्यादि ; अन्ये तु गोमूत्रेण क्लिन्नामुषितामित्याहुः ; अन्ये तु चरके पञ्चगव्यशोथे आरग्वधरसेनेति पठित्वा आरग्वधरसेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्वेण योजयन्ति ; किन्तु वाग्भटसंवादात् पूर्वपाठ एव साधुः । नागरमित्यादि ।—नागरलौहचूर्णाभ्यामेको योगः ; कृष्णापथ्याभ्यां द्वितीयः, अश्मजः

सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ ४ ॥
फलत्रिकामृतावासा-तिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ५ ॥
अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।
तैर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ ६ ॥
अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसेचितम् ।
मधुसर्पिर्युतं चूर्णं सह भक्तेन योजयेत् ॥
दीपनश्चाग्निजननं शोथपाण्ड्वामयापहम् ॥ ७ ॥

नवायसं चूर्णम्—

त्र्यूषणं त्रिफलामुस्त-विडङ्गचित्रकाः समाः ।
नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥

शिलाजतु, अयं योगस्तृतीयः ; गुग्गुलुरिति चतुर्थः ; गोमूत्रेणेति सम्बध्यते सर्वत्र । लौहचूर्णन्तु मारितं पुटितञ्च ग्राह्यं, तदभावे लौहपत्रिका ग्राह्या । सा च शालिञ्चरसत्रिफलाक्वाथैः पुटपाकेन संशोधनीया, एवं सर्वत्र ; तत्र मात्रकमिदं, मण्डूरचूर्णञ्च माषकचतुष्टयमित्याहुः । पञ्चगुडं पिप्पलीहरीतकीचूर्णं ; तथा गुडशिलाजतु माषा ३, घृतपेषितगुग्गुलु माषा ८, सर्वमेव गोमूत्रेण पानम् । सप्तरात्रमित्यादि—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

फलत्रिकेत्यादौ । अमृता गुडूची, तिक्ता कटुकी, भूनिम्बश्चिरता ॥ ५ ॥

अयस्तिलेत्यादौ ।—लौहं मण्डूरं, न तु कचाईं ; यदाह सुदासषेणः—"अयः-कोलतिलत्र्योषैः समैर्माक्षिकधातुना । मधुना वटकान् कृत्वा जग्ध्वा तक्रं पिबेन्नरः ॥" इति । किमोऽपि तथा । माक्षिकधातुः स्वर्णमाक्षिकं, तदपि शुद्धं ग्राह्यं, तच्छोधनञ्च लौहप्रदीपादौ बोध्यम् । अनुतक्र इति तक्रानुपानः ॥ ६ ॥

अयोमलमित्यादि ।—अयोमलं पुरातनमण्डूरं, भूयो गोमूत्रसेचितमिति—बहुवारम् । एतस्य मण्डूरचूर्णस्य माषकद्वयं त्रिधा विभज्य भोजनादिमध्यान्तेषु मधुसर्पिर्भ्यां लीढं, पश्चादन्नमश्नीयात्, मात्रां वर्द्धयेत् । अनुपानमिह तक्रं दुग्धं वा ॥ ७ ॥

भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोग कुष्ठार्शःकामलापहम्।
नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम्॥८॥

योगराजः।—त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च।
भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च॥
पञ्चाश्मजतुनो भागाः पञ्च रूप्यमलस्य च।
माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा॥
अष्टौ भागाः सितायाश्च तत् सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम्।
माक्षिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे।
उडुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद् यथाग्नि वा॥

नवायसमित्यादि।—एकभागापेक्षया नवगुणं अयश्चूर्णम्, आदौ रक्तिद्वयं घृत-मधुभ्यां लौहपात्रे लौहमुषलिकया विमर्द्य लिह्यात्, रक्तिद्वयं क्रमशः वृद्धिः कार्या, माषकद्वयं यावदिति व्यवहारः। वाग्भटे तु तक्राद्यनुपानयोगः, यथा—"व्योषाग्नि-त्रिफलाविडङ्गमुस्तैस्तुल्यमयोरजः। चूर्णितं तक्रमध्वाज्य-कोष्णाम्भोभिः प्रयोजितम्॥" इति। एतदेव नवायसं सुश्रुते प्रमेहचिकित्सायां पठितम्॥८॥

त्रिफलाया इत्यादि।—चरकस्य। त्रिफलायास्त्रयो भागा इति मिलिता त्रयो भागाः, एवं त्रिकटुकस्यापि, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। चित्रक विडङ्गयोरपि प्रत्येकं पलम्। शिलाजत्वादिलौहचूर्णान्तानां प्रत्येकं पञ्च पलानि, शर्करायास्त्वष्टौ पलानि, शिलाजतु च शिलाशुद्धिकोक्तविधिना शोधितम्। रूप्यमलस्येति।—रूप्यस्य ध्मायमानस्य यत् किट्टं निर्गच्छति तद्रूप्यमलम्। माक्षिकस्येति।—मारणपुटनादिना शुद्धस्य स्वर्णमाक्षिकस्य। अन्ये तु "पञ्चाश्मजतुनो भागाः पञ्च रूप्यमलस्य च" इत्यत्र "तथा रूप्य-मलस्य च" इति पठन्ति; तेन रूप्यमलस्येति शिलाजतुविशेषणं। ततश्च रसायनाधि-कारे रजतं कटुकं शीतमित्यादिना वर्णितमाजतु रूप्यमलत्वेनोक्तं तदिह ग्राह्यमिति व्याहुः। एतत्तु न व्यवहरन्ति वृद्धाः। वाग्भटे तु—लौहस्थाने रूप्यं पठितम्। यथा,—"ताप्याद्रिजतुरूप्याणां-मलाः पञ्च पलाः पृथक्। चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पलिकैः सह॥ शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुनाप्लुताः॥" इति। तदत्र प्रयोगे भेदाद्विरोधः, उक्तं हि,—"सुवर्णमथवा रूप्यं यौगे यत्र न लभ्यते। तत्र लौहेन कर्माणि भिषक् कुर्याद्विचक्षणः॥" इति। पूर्वोक्तस्यास्यापि शिलाजतु-लौहमल-स्वर्ण-

दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम्।
वर्जयित्वा कुलत्थांश्च काकमाचीं कपोतकान्॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम्॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम्।
कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम्।
विशेषाद्धन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च॥ ८॥
विशालाकटुकामुस्त-कुष्ठदारुकलिङ्गकाः।
कर्षांशा द्विपिचुं मूर्वा कर्षार्द्धा च घुणप्रिया।
पीत्वा तच्चूर्णमम्भोभिः सुखं लिह्यात् ततो मधु॥
पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम्।
गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत्॥ १०॥
लोहपात्रे शृतं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः।
पिबेत् पाण्ड्वामयी शोषी ग्रहणीदोषपीड़ितः॥
कल्याणकं पञ्चगव्यं महातिक्तमथापि वा।
स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे॥

माक्षिक-क्षीरजोभिश्चतुर्भिरेव हन्यते, तेन तन्त्रकारवचनयोर्न विरोध इति। चतुष्कर: कर्षः। अजरकम् अजीर्णम्। यद्यपि मेहश्च ना पुरुषः॥ ८॥

विशालेत्यादि।—विशाला गोरक्षकर्कटी। कर्षांशा च घुणप्रिया इत्यपपाठः, किन्तु कर्षार्द्धांशेति। उक्तं हि चरके—"विशालाकिटुकामुस्त-कुष्ठदारुकलिङ्गकाः। कर्षोन्मितानतिविषा कर्षार्द्धांश प्रदापयेत्। अर्द्धं मधुरसाया द्वौ सर्वमेतत् सुखाम्बुना। मदितं च रसं पूतं पीत्वा लिह्याच्च मध्वनु॥" इति; अत एव वचनबलात् कल्कक्वाथाग्रविधानमप्यत्र योगे बोध्यम्। तेन तच्चूर्णं सुखैः कदुष्णैरम्भोभिश्चतुर्गुणैर्मर्दयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा पिबेत्, पश्चाच्च मधु लिह्यादित्यर्थः॥ १०॥

लोहपात्र इत्यादि।—अत्र उक्तं चतुर्गुणं क्षीरं, पाकासुचयनः। कल्याण-

रेचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत्।
ततः प्रशमनी कार्य्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ११ ॥
त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्व्या निम्बस्य वा रसः।
प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ १२ ॥
अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसः स्मृतः।
निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
नस्यं कर्कोटमूलं वा घ्रेयं वा जालिनीफलम् ॥ १४ ॥

अयोरजोव्योषविडङ्गचूर्णम्
लिह्याद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा।
सशर्करां कामलिनां त्रिभण्डी
हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥ १५ ॥

दार्व्वी सत्रिफला व्योष-विडङ्गान्ययसो रजः।
मधुसर्पिर्युतं लिह्यात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥ १६ ॥

घृतं पञ्चगव्यघृतञ्च, उन्मादे वक्ष्यति। महातिक्तञ्च कुष्ठे, रेचनञ्च त्रिवृदर-लेन ॥ ११ ॥

त्रिफलाया इत्यादि—स्पष्टम् ॥ १२ ॥

अञ्जनमित्यादि।—अञ्जन नेत्राञ्जन, द्रोणपुष्पी दण्डकलस इति केचित्। निशा-दिभिश्चूर्णाञ्जनं कार्य्यं; तदुक्तं तन्त्रान्तरे,—"निशागैरिकधात्रीणां चूर्णेनाञ्जनं मतम्।" एतच्च मध्वक्तमञ्जनाकया कार्य्यमित्याहुः ॥ १३ ॥

नस्यमित्यादी।—कर्कोटमूलमिति कर्कोटिमूलरस इत्यर्थः। जालिनी पीत-घोषकः ॥ १४ ॥

सशर्करेत्यादि।—सुश्रुतस्य। त्रिभण्डी त्रिवृता, रेचनार्थमयं योगः। गवाक्षी गोरक्षकर्कटी, श्वेतापराजिता इत्यन्ये, कश्चित् सशर्करेत्यादि योगमित्याह, निश्चलः। कार्त्तिकस्तु सगुडा च शुण्ठीत्यत्र चकारं भिन्नक्रमं योजयित्वा शुण्ठी सगुडेति व्याख्याय गवाक्षीमपि सगुडामाह। एवं सुश्रुतटीकायां चन्द्रटोऽपि व्याख्यातवान् ॥ १५ ॥

दार्व्वीत्यादि।—चरकस्य। दार्व्वीत्वक् ॥ १६ ॥

तुल्या अयोरजःपथ्या-हरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।
चूर्णिता कामली लिह्यात् गुडक्षौद्रेण वाभयाम् ॥ १७ ॥
धात्रीलौहरजोव्योष-निशाक्षौद्राज्यशर्कराः ।
लीढ्वा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ १८ ॥

दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्वापितमष्ट वारान् ।
विचूर्ण्य लीढं मधुनाचिरेण
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १९ ॥

पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्च हलीमके ।
कामलायाश्च या दृष्टा सापि कार्य्या भिषग्वरैः ॥ २० ॥

विडङ्गाद्यं लौहम्—

विडङ्गमुस्तत्रिफला-देवदारुषडूषणैः ।
तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
तैरक्षमात्रां गुडिकां कृत्वा खादेद् दिने दिने ।
कामलापाण्डुरोगार्त्तः सुखमाप्स्यतेऽचिरात् ॥ २१ ॥

तुल्या इत्यादि स्पष्टम् ॥ १७ ॥ धात्रीत्यादि स्पष्टम् ॥ १८ ॥

दग्ध्वेत्यादि।—मुकुलस्य। अक्षको विभीतकवृक्षः। सुश्रुते वृन्दमाधव-चन्द्रटादिषु—"गोमूत्रनिर्वापितसप्तवारम्" इत्येव पाठो दृश्यते, अन्ये तु—"गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारम्" इत्येव पठन्ति ॥ १९ ॥

पाण्डुरोगकामलाचिकित्सां हलीमकेऽप्यतिदिशति, पाण्डुरोगक्रियामित्यादि।—क्रिया विरेचनादिरूपा ॥ २० ॥

विडङ्गाद्यं—तुल्यमात्रमयश्चूर्णमिति।—मिलितविडङ्गचूर्णादिसमं चूर्णं लौहमयश्चूर्णमित्यर्थः। अत्र लौहस्य प्राधान्यात् तदपेक्षयैवाष्टगुणगोमूत्रेण लौहचूर्णं पक्त्वाऽवतारिते च विडङ्गादिचूर्णस्य प्रक्षेप इति केचित्। अन्ये तु—विडङ्गादिचूर्णसहितस्यैव लौहचूर्णस्य पाकः; गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं सर्वचूर्णापेक्षयैव। अत्र द्रवैर्गुणं न व्याकरन्ति वृद्धाः। यावद्भाव सुखपाकेत्याहुः। अक्षमात्रां गुडिकां कुर्यात्, न तु तन्मात्रं खादेत्। मात्रा देहाग्निबलापेक्षिणी; अत एव बुद्ध्या विभज्य कर्त्तव्या ॥ २१ ॥

त्र्यूषणाद्यं मण्डूरम्—

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।
दार्वीत्वङ्माक्षिको धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च ॥
एषां द्विपलिकान् भागांश्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥
मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत् ततः ।
उदुम्बरसमान् कुर्याद् वटकांस्तान् यथाबलम् ॥
उपयुञ्जीत तक्रेण सात्म्यं जीर्णे च भोजनम् ।
मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

त्र्यूषणमित्यादि ।—चरकस्य । दार्वीत्वगिति षष्ठीसमासः, न तु दार्वी त्वक् चेति, "ताप्य दार्व्यास्त्वच चव्यम्" इति वाग्भटवचनात् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । द्विपलिकानुद्देशद्रव्यैः पृथग्द्विपलैरष्टाविंशतिपलानि भवन्ति । मण्डूरञ्च समुदितचूर्णाद्द्विगुणं षट्पञ्चाशत्पलमानं भवति । गोमूत्रञ्च मिलितचूर्णापेक्षयाष्टगुणम्, मण्डूरमानापेक्षया द्वैगुण्यमपि नास्ति । अन्ये तु—मूत्रमष्टगुणं मण्डूरात् तदिच्छन्त्येव वदन्ति । तच्चिन्त्यमनुमतोऽयं पक्षः । अतो दीपिकाकारमतमेव युक्तं प्रतिभातीत्युक्तम् । एतच्च न युक्तम्, यदाह वाग्भटः,—"ताप्य दार्व्यास्त्वच चव्य ग्रन्थिक देवदारु च । व्योषादिनवकञ्चेति चूर्णयेद्द्विगुणं ततः । मण्डूरञ्चाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणे पचेत् । पृथग्विपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे । प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादेत् तक्रभोजनः" इति । वाग्भटटीकायाञ्च—सर्वत इति मण्डूरमिलितचूर्णादष्टगुणं गोमूत्रमिति व्याख्यातम् । इत्यत्राभटेऽपि मूत्रं सर्वतोऽष्टगुणमित्युक्तम् । पृथक् पृथगिति ।—एकपृथक्शब्दो द्विपलिकानीत्यनेन सम्बध्यते, द्वितीयपृथक्शब्दश्च मण्डूरचूर्णेनैव पृथक् कृत्वा सम्बध्यम्, तस्मिन्नासन्नपाके व्योषादिचूर्णप्रक्षेपः, चूर्णबहुत्वात्, एवं सर्वत्र बहुचूर्णप्रक्षेपविषये आसन्नपाक एव प्रक्षेपः, स्वल्पचूर्णस्य तु प्रक्षेपः सम्यक्पाके सत्येव, यत एवोक्तम्—"प्रायो न पाकचूर्णानां भूरिचूर्णस्य तेन हि । आसन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागते ।" पाकमागते इति सम्यक्पाक इत्यर्थः । पाकलक्षणञ्च—"रसो गन्धः शुभः पाके वर्तिः स्यादङ्गुष्ठमर्दनात्" इति । उदुम्बरसममिति—कर्षमानान् । पञ्चषण्माषकेण प्रायेण

कुष्ठान्यजरकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयन्ति च ॥
निर्वाप्य बहुशो मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ।
ग्राहयन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः ॥ २२ ॥

पुनर्नवामण्डूरम्—

पुनर्नवात्रिवृत्शुण्ठी-पिप्पलीमरिचानि च ।
विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्रकं पुष्कराह्वयम् ॥
त्रिफलां द्वे हरिद्रे च दन्तीञ्च चविकं तथा ।
कुटजस्य फलं तिक्तां पिप्पलीमूलमुस्तकम् ॥
एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा स्थापयेत् स्निग्धभाजने ॥
पाण्डुशोथोदरानाह-शूलार्शःक्रिमिगुल्मनुत् ॥ २३ ॥

मण्डूरवज्रवटकः—

पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् ।
विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिताः ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
पक्त्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् ॥
ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिबेत् तक्रेण तक्रभुक् ।
पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥

प्रवाहः। अजरकमजीर्णम्। बहुश इति बहुवारान्। चक्रेऽत्र तु—ग्राहयन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णत इत्येव पाठो लिखितः। यतो दीपिकायां मण्डूरापेक्षयैवाष्टगुणत्वं, तेनायमेव पाठः प्रतिभातीति वदता स्वीकृतम्; गोमूत्रं सर्वचूर्णत इति लेखनादपि प्रतिसंस्कृत्य लिखितम् ॥ २२ ॥

पुनर्नवामण्डूरे गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं मण्डूरापेक्षयैव, सन्निहितत्वात् व्यवहाराच्च; अत्रापि द्वैगुण्यं न व्यवहरन्ति ॥ २३ ॥

मण्डूरवज्रवटके "विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिताः" इति पञ्चकोलादिभागा

अर्शांसि ग्रहणीरोगमूरुस्तम्भमथापि वा।
क्रिमिं प्लीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत्॥
मण्डूरवज्रनामायं रोगानीकविनाशनः॥ २४॥

धात्र्यरिष्टम्।—धात्रीफलसहस्रे द्वे पीड़यित्वा रसं भिषक्।
क्षौद्राष्टभागं पिप्पल्याश्चूर्णार्द्धकुड़वान्वितम्॥
शर्करार्द्धतुलोन्मिश्रं पक्षं स्निग्धघटे स्थितम्।
प्रपिबेत् पाण्डुरोगार्त्तो जीर्णे हितमिताशनः॥
कामलापाण्डुहृद्रोग-वातासृग्विषमज्वरान्।
कासहिक्काऽरुचिश्वासांश्चैषोऽरिष्टः प्रणाशयेत्॥ २५॥

द्राक्षाघृतम्।—पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्द्धप्रस्थसाधितः।
कामलागुल्मपाण्ड्वर्त्ति-ज्वरमेहोदरापहः॥ २६॥

हरिद्राघृतम्।—हरिद्रात्रिफलानिम्ब-बलामधुकसाधितम्।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम्॥ २७॥

मूर्वाद्य घृतम्।—मूर्वातिक्तानिशायास-कृष्णाचन्दनपर्पटैः।
त्रायन्तीवत्सभूनिम्ब पटोलाम्बुददारुभिः॥

त्रिकटुमुस्तविड़ङ्गत्रिफलान्विता इत्यर्थः। अत्रापि मण्डूराद्द्विगुणत्वं गुडस्य, चतुर्गुणत्वञ्च मूत्रस्य॥ २४॥

धात्रीफलेत्यादि।—चरकस्य। क्षौद्राष्टभागमिति।—क्षौद्रस्याष्टमो भागः, नवम-भागकल्पस्यास्य सप्त भागा इति निष्पत्तिः। शर्करार्द्धतुला पञ्चाशत् पलानि, कुड़-वमिति लेखकदोषात् प्रमादपाठः॥ २५॥

पुराणसर्पिष इति।—पुराणं दशवर्षस्थितं सर्पिः। जलमत्र चतुर्गुणमुक्तम्। अन्ये तु—"पिष्ट्वा द्राक्षार्द्धप्रस्थं तु सलिलं तच्चतुर्गुणम्। पुराणसर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम्॥" इति हारीतदर्शनात् क्षीरमत्र चतुर्गुणमाहुः॥ २६॥

हरिद्रेत्यादौ।—क्षीरं चतुर्गुणम्॥ २७॥

मूर्वाघृते चक्रेण जलाकल्पं ग्राह्यम्॥ २८॥

अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं क्षीरं चतुर्गुणम्।
पाण्डुताज्वरविस्फोटशोथार्शोरक्तपित्तनुत् ॥ २८ ॥

व्योषाद्यं घृतम्—

व्योषं बिल्वं द्विरजनी त्रिफला द्विपुनर्नवम्।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥
वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम्।
सर्वान् प्रशमयत्येतद्विकारान् मृत्तिकाकृतान् ॥ २९ ॥

इति पाण्डुरोगचिकित्सा।

रक्तपित्त-चिकित्सा।

नोद्रिक्तमादौ संग्राह्यं बलिनोऽप्यश्नतश्च यत्।
हृत्पाण्डुग्रहणीरोग-प्लीहगुल्मज्वरादिकृत् ॥
ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः।
अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम् ॥

व्योषमित्यादि।—वाग्भटस्य। चित्रं चित्रकमूलम्। यष्टीरजोऽत्र मुद्रादि-शोधितं ग्राह्यम्। वृश्चिकाली विछातीति ख्याता। क्षीरमत्र चतुर्गुणं बोध्यम्, वचनात्—क्षीरं घृतसमम्, जलन्तु चतुर्गुणमित्याह ॥ २९ ॥

इति पाण्डुरोगचिकित्साविवृतिः।

पाण्डुरोगवत् रक्तपित्तस्यापि पित्तरक्तकारणत्वाद्विकारात् पाण्डुरोगानन्तरं रक्तपित्तमाह, नोद्रिक्तमित्यादि।—नोद्रिक्तमित्यादिना सौश्रुतमिदमाह; उद्रिक्त-मतिमात्रेण प्रवृत्तमुक्तम्। अश्नत इत्यनेन सन्तर्पणोत्थितत्वं दर्शयति। सार्द्धं संग्रहणे दोषमाह हृदित्यादि।—रोगशब्दस्य हृदादिभिः सम्बन्धः, प्रत्येकमिति शेषः। ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तदोषस्येति—सुश्रुतस्य। अतिप्रवृद्धदोषस्येति पाठान्तरम्। अपतर्पणम् लङ्घनम्। चरके रक्तपित्ते लङ्घनकरणोपपत्तिर्दर्शिता, यथा—"प्रायेण हि समुत्क्लिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम्। वृद्धिं प्रयाति पित्तासृक् तस्मात्तल्लङ्घनमादितः।"

ऊर्द्ध्वगे तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यञ्च विरेचनम्।
प्रागधोगमने पेया वमनञ्च यथाबलम् ॥ १ ॥
तर्पणं सघृतक्षौद्र-लाजचूर्णैः प्रदापयेत्।
ऊर्द्ध्वगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥
जलं खर्जूरमृद्वीका-मधुकैः सपरूषकैः।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ २ ॥
त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु।
मोदकः सन्निपातोर्द्ध-रक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३ ॥
शालपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते।
वमनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सक्षौद्रशर्करः ॥ ४ ॥

इति। दोषनिदानापेक्षया यत् कर्त्तव्यं तदाह, ऊर्द्ध्वग इत्यादि।—यदाह चरकः,—"मार्गौ दोषानुबन्धञ्च निदानं प्रसमीक्ष्य च। लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत्॥" इति। अस्यार्थः,—यदि ऊर्द्ध्वमार्गेण कामं विषं कफजो दोषः, निदानञ्च सदा लङ्घनम्, अन्यथा तर्पणम्। तर्पयतीति तर्पणमशनम्। तेन यवागूतर्पणञ्च ग्राह्यम्। ये तु मन्थतर्पणं तर्पणमिति, तन्मते—यवागूदानपक्षो न संगृहीतः स्यात्।—प्रागधोगमन इति।—अधोगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं पेयादिरनिषिद्धः ॥ १ ॥

तर्पणमित्यादि।—चरकस्य। स्पष्टम्। तेन द्रवेण सक्तूनामापीडनं कार्यं तदाह, जलमित्यादि।—अथ खर्जूरादिना जलं षडङ्गविधानेन साधयेत्। एतच्च जलमद्यं मधुरमपूर्वं कफक्षयश्च रक्तपित्तशमनोद्धतया दीपितं वदन्त ॥ २ ॥

विरेचनमाह त्रिवृतेत्यादि।—त्रिवृतेति—श्वेतमूलम्; श्यामेति—श्यामामूला त्रिवृत, न तु श्यामा लता प्रियङ्गुर्वा, यतः ग्रहणात्रिवृतः कल्पस्थाने दर्शितत्वात्। यत "मोदके त्रिवृतो गुडः" इति वचनात् शर्करायाश्चूर्णेनिर्दिष्टेऽपि, मधु पुनरेक-द्रवाधर्मं, किंवा मधुशर्करे मिलित्वा चूर्णात्रिगुणम्, एकत्वेऽपि मोदकार्हत्वात्। एवं दोषः मृदुनेऽपि स्यान्न, तीक्ष्णात्तु विकल्पनातः प्रक्षेपं ज्ञात, सर्वगतत्वात्-कश्च मोदकप्रोक्तमाह ॥ ३ ॥

शालपर्ण्यादिना सिद्धेति।—शालपर्ण्यादि लघुपञ्चमूलं तदुक्तिकारे उक्तं तो

शालिषष्टिकनीवार-कोरदूषप्रशातिकाः।
श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥
मसूरमुद्गचणकाः समकुष्टाढ़कीफलाः।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥
शाकं पटोलवेत्राग्र-तण्डुलीयादिकं हितम्।
मांसं लावकपोतादि-शशैणहरिणादिजम् ॥ ५ ॥
विना शुण्ठीं षडङ्गेन सिद्धं तोयञ्च दापयेत् ॥ ६ ॥
क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम्।
अवम्यमविरेच्यञ्च स्तम्भनैः समुपाचरेत् ॥ ७ ॥
वृषपत्राणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम्।
पिबेत् तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ८ ॥

च स्वल्पमच्छं देयम्। एवं शाल्पषष्ट्यादिरुपयोगः दोषाद्यपेक्षया देयमित्याहुः। व्यवहारस्तु प्रायः स्वल्पपञ्चमूलेनेति। शमनमिति।—अयो द्रवद्रव्यालोडिताः प्रकाशः ॥ ४ ॥

शाल्यादौ।—नीवार उड़िधान इति ख्याता, कोरदूषः कोद्रवः, स चेह पुरातनो ग्राह्यः, तेन कोरदूषस्य रक्तपित्तहेतुत्वं चरके निदानस्थाने प्रोक्तं, तदभिनवाभिप्रायेणेति केचित्। अन्ये तु निष्पावमाषपूपादियुक्तस्यैव कोरदूषस्य संयोगमहिम्ना रक्तपित्तहेतुत्वं निदाने प्रोक्तं, केवलस्य तु कषायमधुरत्वेनलात् रक्तपित्तघ्नत्वमित्याहुः। प्रशातिका रक्तशूका, रक्त धड़िया इति ख्याता, सा जलमध्ये जायते भवति। प्रियङ्गुः कङ्गुः, काउनीति लोके। आढकी तुवरी ॥ ५ ॥

विना शुण्ठीमित्यादि स्पष्टम् ॥ ६ ॥

निर्दिष्टवमनविरेचनमाह क्षीणेत्यादि।—क्षीणानुबन्धिनं यक्ष्मानुबन्धयुतम् ॥ ७ ॥

वासकयोगमाह वृषेत्यादि। वृषस्य पत्राणि पुटपाकविधिना सम्पिष्य तेषां रसो ग्राह्यः, अन्यथा तादृशरसो दुर्लभो भवति। अयञ्च योग जर्दिते बोध्य इत्याहुः। 'योगोऽयं मधुशर्करायोर्विरेकेण तत्तुल्यकषायेणापि बोध्यः; तदाह वाग्भटः,—"पित्ताढ्यं शमयेत् पीतो निर्यासो वाटरूषजः। मधुशर्करयायुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ॥" इति ॥ ८ ॥

कटरुपकनिर्य्यूहे प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने।
विनीय लोध्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ९ ॥

वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गु-
लोध्राञ्जनाम्भोरुहकेशराणि।
पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि हन्यात्
पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ १० ॥

तालीशचूर्णसहितः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः।
कफपित्ततमककासस्वरभेदशोणितपित्तहरः ॥ ११ ॥

कटरुपकमृद्वीका-पथ्याक्वाथः सशर्करः।
क्षौद्राढ्यः कासमश्वास-रक्तपित्तनिबर्हणः ॥ १२ ॥

वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च।
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ? ॥ १३ ॥

कटरुपकनिर्य्यूह इत्यादि।—कटरुपो वासकः; मृत्तिका सौराष्ट्री मृत्, तद्भावे पङ्कपर्पटी; अञ्जनं रसाञ्जनम्; क्षौद्रान्तोऽयं योगः। तथाच वाग्भटे—"वासारसेन फलिनीमृद्रसाञ्जनमाक्षिकम्। पित्तासृक् शमयेत् पीतम्" इति। विनीय सन्क्षोभ्य प्रक्षिप्येति वा। प्रियङ्ग्वादीनां मिलितानां कर्षं क्षौद्रस्य च कर्षं प्रक्षिप्य पिबेत्, परिभाषाबलात्। उक्तं हारितेन,—"कर्षयुग्मं कल्कस्य" इत्यादि, तथा "मात्रा क्षौद्रघृतादीनाम्" इति। कर्षं स्यात्.—चूर्णादीनां कर्षमात्रत्वं सततप्रयोग एव भवति। यदि पुनरनेकपरिभाषानुसारेण प्रियङ्ग्वादीनां प्रत्येकं गृह्यते, तदा भेषजभूयस्त्वं स्यात्, प्रियङ्ग्वादीनामल्पत्वं पुनर्भवति; व्यवहारस्तु प्रियङ्ग्वादिकल्कक्षौद्रयोः प्रत्येकं चतुःपञ्चमाषक प्रक्षेप इति ॥ ९ ॥

वासाकषाय इत्यादि।—सुश्रुतस्य। उत्पलादीनां क्षौद्रान्तानां प्रक्षेपः। सितामधुनोः प्रत्येकं माषा, उत्पलादीनां मिलित्वा माषा इत्याह ॥ १० ॥

तालीशेत्यादि।—पल वासकस्वरसस्य पलं, तालीशचूर्णस्य शाणकार्षं, मधु आपचतुष्टयमिति व्यवहरन्ति ॥ ११ ॥

कटरुपकेत्यादि।—चरकस्यायं योगोऽभावे इति जेज्जटः, इदमने नार्थं चन्द्रादिषु बहुसंग्रहेष्वपीति ॥ १२ ॥

वासायामित्यादि।—स्पष्टम् ॥ १३ ॥

समाक्षिकः फल्गुफलोद्भवो वा
पीतो रसः शोणितमाशु हन्ति ॥ १४ ॥
मदयन्त्यङ्घ्रिजः क्वाथस्तद्वत् समधुशर्करः ॥ १५ ॥
अतसीकुसुमसमङ्गा-वटावरोहत्वगभया पीता।
प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ १६ ॥
कषाययोगैर्विविधैर्दीप्ताग्नौ निर्जिते कफे।
रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत् तत्र वातोल्बणे पयः ॥
छागं पयोऽथवा गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले।
अभ्यस्येत् सशितक्षौद्रं पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ १७ ॥
द्राक्षया पर्णिनीभिर्वा बलया मधुकेन वा।
श्वदंष्ट्रया शतावर्या रक्तजित् साधितं पयः ॥ १८ ॥
प्लक्षोडुम्बरकाश्मर्य-पथ्याखर्जूरगोस्तनाः।

समाक्षिक इत्यादि।—फल्गुफलं काकोडुम्बरिकाफलम्। एवं योगोद्भवो भवति ॥ १४ ॥

मदयन्त्यङ्घ्रीति।—मदयन्ती मल्लिकाभेदः, तस्या मूलम् ॥ १५ ॥

अतसीत्यादौ।—वटावरोहत्वगिति—वटावरोहस्य त्वक्। एतत् सर्वं पिष्ट्वा अम्भसा पेयम् ॥ १६ ॥

क्षीरपानविषयमाह कषाययोगैरित्यादि।—छागस्य। कषायाः पूर्वमुक्तादयः। पञ्चमूली लघ्वी; क्षीरपाकविधानेन पञ्चमूलीसाधितं पयः। अत्रापि सशितक्षौद्र-मिति योज्यम्। यतो हि पाठः—"पञ्चमूलेन लघुना शृतस्य सशितामधु" इति ॥ १७ ॥

द्राक्षयेत्यादि।—एते षड्योगाः। पर्णिनीभिरिति।—शालपर्णी-पृश्निपर्णी-मुद्गपर्णी-माषपर्णीभिरिति, एवं सर्वत्र बहुवचनान्तं; विवक्षार्थं त्वत्र हि। एते योगा विशेषेण मूत्रमार्गगे रक्तपित्ते ज्ञेयाः। तथा घृतस्य शर्करायाः प्रक्षेपोऽत्र ज्ञेयः। यदुक्तं वाग्भटे—"श्वदंष्ट्राभिर्वा द्राक्षा-बलामधुकदीपनैः। पयश्च, पयश्च, शृतं क्षीरं सघृतं सितयापि वा। मोचरसकामोचरसं पर्णिनीभिस्तथा पयः। हन्त्याशु रक्तं विशेषान्मूत्रमार्गगम्" इति। एतच्च प्लक्षोडुम्बरमित्यादि वक्ष्यमाणम् ॥ १८ ॥

मधुना घ्नन्ति संलीढ़ा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
भद्रशाखोटकत्वग्रसबिन्दुद्वितययुतो घृतद्विगुणः।
भूनिम्बकल्क ऊर्द्धगपित्तास्त्रकासश्वासघ्नः ॥ २० ॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः।
पुष्पचूर्णन्तु मधुना लीढ़ा चारोग्यमश्नुते ॥ २१ ॥
अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता।
श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ २२ ॥
वासकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता।
कृष्णा वा मधुना लीढ़ा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत्।
भावनायां द्रवो देयः सम्यगार्द्रत्वकारकः ॥ २३ ॥

पक्कोदुम्बरेत्यादि।—उदुम्बरादीनां फलानि पक्वानि, ततस्तेषां चूर्णानां मधुना लेह। काश्मर्यं गाम्भारीफलं, खर्जूरं पिण्डखर्जूरं, श्रीमता द्राक्षा। मधु-नेत्यादिकैर्वाद्यमानौ चणकेषु वा मांस कार्षिकं चर्म वहईनाम कद्वन्द्वित्यनुम-मुभयं वा प्रत्येकमित्यर्थः। नामाग्रहणादविशेषेऽपि पक्कोदुम्बरफलं मधुना गुडेन च द्रष्टव्यं, यतो हि विन्दुसारे—“उदुम्बराणि पक्वानि गुडेन मधुनापि वा। रक्त-पित्तानि निघ्नन्ति नासायां गुदो भुवम् ॥” इति ॥ १९ ॥

भद्रेत्यादि।—भद्रकाष्ठ. ॥ २० ॥

खदिरस्येत्यादि।—चरकस्य। चरके तु—“पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यात्‌ रक्त-पित्तवान्” इति पाठः; टीकाकारोऽपि चूर्णानि तस्य रक्तपित्तवृद्धिरिति विशेषणं नाप पठत इति कृत्वा पुष्पविशेषणत्वमाह। संग्रहकारेण “पुष्पचूर्णानि मधुना लीढ़ा चारोग्यमश्नुते” इति प्रतिसंस्कृत्य लिखितम्। अयञ्च पुष्पचूर्णेऽपि प्रयोगः, कर्षेण विभज्यान्येन निर्दिष्टादिति कृष्टटिप्पणी, किन्तु चरकटीकाकृद्भिर्न व्याख्यातोऽय-मर्थः ॥ २१ ॥

अभयेत्यादि।—अयं योगो यद्यपि पक्कोदुम्बरकाश्मर्येत्यादियोगमध्ये पठित एव तथापि फलविशेषकथनार्थमिह पुनर्वचनम् ॥ २२ ॥

वासकस्वरसेत्यादि।—कृष्णा च वासकस्वरसे भावितेति योज्यं; भावना च सप्ताहम्। यतो हि चरकादि,—“दिवा दिवातपे दद्यात् रात्रौ रात्रौ च वासयेत्।

एलादिगुडिका—

एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा ।
सितामधुकखर्जूर-मृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥
संचूर्ण्य मधुना युक्त्या गुडिकाः कारयेद्भिषक् ।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तु दिने दिने ॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
शोषप्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।
गुडिका तर्पणी हृष्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २४ ॥
लोहगन्धिनि निश्वासे चोद्गारे रक्तगन्धिनि ।
पृथ्वीकां प्राणमात्रान्तु खादेद्द्विगुणशर्कराम् ॥ २५ ॥
नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ।
सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ २६ ॥
घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।
द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करञ्चेक्षुरसं हितं वा ॥ २७ ॥

यथा चूर्णीकृतं द्रव्यं सर्वमार्द्रं भावनाविधिः । द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयार्द्रता भवेत् । तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥" इति ॥ २३ ॥

एलेत्यादि ।—त्वक्क्षीरी पत्रकम् ।—अर्द्धाक्षा इति प्रत्येकं कर्षार्द्धमानाः । एवं सितादयश्च प्रत्येकं पलोन्मिताः । युक्त्या इति ।—यावता मधुना गुडिका भवति तावन्मात्रं मधु देयम् । आढ्यवातं वातरक्तम्, ऊरुस्तम्भमित्यन्ये ॥ २४ ॥

पृथ्वीकां प्राणमात्रामिति ।—पृथ्वीका स्थूलजीरकं, न तु सूक्ष्मैला, टीकाकृद्भिर्व्याख्यातत्वात् । प्राणो माषचतुष्टयम् । स्थूलजीरकस्य तीक्ष्णत्वे उष्णत्वेऽपि द्विगुणशर्करायोगात् प्रभावाद्वा पित्तघ्नत्वम् ॥ २५ ॥

नासेत्यादि ।—आमलकं घृते भृष्टं काञ्जिके पिष्ट्वा मूर्ध्नि लेपो देयः ॥ २६ ॥

घ्राणप्रवृत्त इत्यादि ।—सुगमम् । जलादयः सशर्कराः पञ्च नस्ययोगा इति गदाधरः । तथा जलमपि घ्राणमार्गे सशर्करं पानीयं, पयोऽपि सशर्करं,

नासाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥
चक्षुःस्राविणि रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषी ।
मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्मसु तद्धितम् ॥
रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

शतावरीघृतम्—शतावरी दाडिमतिन्तिडीकम्
काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं भः ।
कासज्वरानाहविबन्धशूलं
तद्रक्तपित्तं घृतमाशु हन्यात् ॥ २१ ॥

बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावर्यास्तु मूलानां रसप्रस्थद्वयं मतम् ।
तत्समश्च भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ।
काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकं तथा ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं मिश्रं विस्रावयेद्भिषक् ॥
रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।

नयनादिव रक्तस्रावी शीतसंस्पर्शनिर्गमनात्; व्यवहारस्तु प्रायः केवलस्यैवेति । तन्मूलस्य स्वगावीरस्य प्रयोगं चतुर्गुणं, दृष्ट्वा चेचेति चक्रपाणिरित्याह: ॥ १० ॥

शतावरीत्यादि ।—चरकस्य । केचिदत्र दाडिमकम् श्रीतरपाठिकमित्याहुः । तिन्तिडीकं महार्द्रकम् । काकोल्युक्ते मेदे काकोलीमेदे, मध्यपदलोपी समासः; किंवा काकोलीशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, मेदे इति मेदाद्वयं, तन्मात्रप्रमाणात्; उक्तं हि—"काकोली मधुकं मेदे तिन्तिडीकं महार्द्रकम् । शतावरी विदारी च बीजपूरजटान्वितम् ॥ सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे रक्तपित्तं व्यपोहति ॥" इति ॥२१॥

कामदेवघृतम्—

अश्वगन्धापलशतं तदर्द्धं गोक्षुरस्य च।
शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा॥
अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा।
काश्मरीफलमेतत्तु माषबीजं तथैव च॥
पृथग्दश पलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम्।
बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा॥
नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः।
पृथक् कर्षसमञ्चैव शर्करायाः पलद्वयम्॥
रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढ़कं तत्र दापयेत्।
चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम्।
हलीमकं तथा शोथं स्वरभेदं बलक्षयम्॥
अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।
एतद्राज्ञां प्रयोक्तव्यं बह्वन्तःपुरचारिणाम्॥
स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम्।
क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम्।

चमत्वात् मधुनीऽपि चतुष्पलकमाहुः। अत्र कैश्चिदन्ते—"कासं ज्वरं पित्तभवञ्च शूलं गुल्मं यकृत् प्लीहगदांश्च हन्ति" इति पाठद्वयं पठन्ति। चान्येऽप्युक्तं—"हिक्का-गुल्मयक्ष्मश्वास-कासहृद्रोगकामलाः। तिमिरज्वरजीर्णत्व-स्वरभेदांश्च नाशयेत्॥" इति॥ ११॥

अश्वगन्धेत्यादौ।—तदर्द्धमिति गोक्षुरस्य पञ्चाशत् पलानि; शतावर्य्यादीनां सप्तानाञ्च प्रत्येकं पञ्चाशत् पलानीत्यर्थः। अश्वत्थशुङ्गादीनाञ्च पञ्चानां पृथक् दश

त्वगेलापत्रमरिच-धान्यकानां पलार्द्धकम् ।
न्यस्येत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम् ।
तद्यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ॥
कासश्वासतमश्छर्दि-तृष्णाज्वरनिपीड़ितः ।
वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ॥
उरःसन्धानकरणं बृंहणं स्वरवर्द्धनम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ॥
खण्डामलकमानानु-सारात् कुष्माण्डकद्रवात् ।
पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वात्र रसो भवेत् ।
अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम् ॥ ११ ॥

द्वे पले गोरसस्य चेति ।—कणाशुण्ठ्योः प्रत्येकं पलद्वयं; गोरसस्य च द्वे पले; तन्त्रान्तरसम्मतमेतत् । तद्यथा—"पिप्पलीभिः कणाशुण्ठी-गोरसैश्चूर्णितैः" इति । वैद्यसम्प्रदायेऽप्येवमेवोक्तम् । व्यवहारोऽप्येवमेव । अन्ये तु पलार्द्धमिति पदेन सम्बन्धात् गोरसस्य पलार्द्धमित्याहुः; तन्न, तन्त्रान्तरविरोधात् । त्वगेलादीनाञ्च चतुर्णां प्रत्येकं पलार्द्धम् । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तं—"कुष्माण्डकानां रूढानां खिन्नं शतपलं पचेत् । प्रस्थे घृतस्य प्रस्थे मधुकेऽथ वीचिते ॥ खण्डाच्छतं कणाशुण्ठ्योर्द्विपलं नागरादपि । चात्मोषधं त्रिगन्धञ्च पृथगर्द्धपलांशिकम् । घृतार्द्धं माक्षिकोपेतं तत् खादेद्रक्तपित्तजित् ॥" इति । घृतार्द्धमिति—घृतार्द्धमानमित्यर्थः । खण्डामलकमानानुसारादित्यादि ।—खण्डामलकी कुष्माण्डतुलार्द्धे कुष्माण्डरसामलकरसयोः प्रत्येकं प्रस्थ उक्तः; तेन कुष्माण्डमत्र पात्रे यावदिति द्विगुणत्वेन प्रस्थचतुष्टयं दातव्यमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—"यावान् वात्र रसो भवेत्" इति ।—खिन्नकुष्माण्डस्यातिपीड़नेन यावान् रसो भवति तावानेव पात्र इत्यर्थः; व्यवहारोऽप्यनेनैव । मुद्रयापि पाकः, उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"दृढं पुरातनं चापि कुष्माण्डं कठिनं दृढम् । त्वक्शिराभ्यां विनिर्मुक्तमण्वीभिर्वर्जितम् ॥ खिन्नं सुपिष्टं दृषदि वस्त्रेणैव प्रपीड़ितम् । विशुष्कमातपे किञ्चित् पात्रं तत् मुद्रया धृतम् ॥ पीडुम्बरकटाहे तु पचेत् प्रस्थे च सर्पिषः । कृत्वा चौडुनिकं तद्धितम्

वासाखण्डकुष्माण्डकः—

पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।
पाच्यं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढ़के पचेत् ॥
मुस्ताधात्रीशुभाभार्गी-त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ।
ऐलेयविश्वधन्याक-मरिचैश्च पलांशिकैः ॥
पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।
एतच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
तद् यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
हृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णकरञ्च तत् ॥
कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।
हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ ३७ ॥

विपचेत् खण्डयेनं भिषक् । कुष्माण्डपीठमात् वीर्यं यत् तेन विपचेत् पुनः ॥" इति । मुद्रया पाक इत्यादि—चाङ्गुलिपीडनजन्यं चिह्नं मुद्रा, तया पाको ज्ञेय. । एतच्चोप-चयार्थं, तैलाभ्यदपि पक्वाचयं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

पञ्चाशच्च पलमित्यादि ।—पलानि पूर्ववत् स्विन्नं, संस्कृतकुष्माण्डात् पञ्चाशत्-पलम् । न चात्र खण्डकुष्माण्डवत् कुष्माण्डरसो ग्राह्यः, पाकार्थं वासाक्वाथस्यैवोक्त-त्वात् । वासाक्वाथस्तु चतुःषष्टिः पलानि, अन्यत्रापि चतुःषष्टिः शरावाः ; व्याख्यन्तु चतुःकृष्ण-प्रमाणम् । शुभा वंशलोचना, त्रिगन्धम् एलात्वक्पत्रकम् । मधुमानीति मधुनो-ऽर्द्धप्रस्थं पलानि । अत्र केचित् माणिकायां द्वैगुण्यमिच्छन्ति ,—किन्तु—"माणिका-कुडवौ चेति या वा संज्ञा पल्कैः कृता । चार्द्रद्रव्ये द्रवे चैव न तत्र द्विगुणो विधिः ॥" इति वचनात्, तथा चारपाणिवचने माणिकादौ पलानि वैव्यवहारवादृष्टानैव पलानि, न तद्द्वैगुण्यात् चोदय पलानीत्यर्थः । चरकेऽपि पूर्वं शरावनिष्पत्र पूर्वपदेन द्रवार्थे द्वैगुण्याभावः सूचितः, तथा हि पूर्वपदं द्वैगुण्यप्रतिषेधपरम्, अन्यथा पूर्वपदं व्यर्थं स्यात् । एतत्तु माणिकाकुडवौ चेति वचनस्य केनापि क्वचिदप्यनिर्लिखितत्वादनादरं-णाद्य माणिकायां द्वैगुण्यमिच्छन् चरकोक्तशरावादिष्वेव माणिकायाः चोडशपलत्व व्याख्यातवान् ॥ ३७ ॥

त्वगेलापत्रमरिच-धान्यकानां पलार्द्धकम् ।
न्यसेत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम् ।
तद्यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ॥
कासश्वासतमश्छर्दि-तृष्णाज्वरनिपीड़ितः ।
हृद्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ॥
उरःसन्धानकरणं बृंहणं स्वरवर्द्धनम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ॥
खण्डामलकमानानु-सारात् कुष्माण्डकद्रवात् ।
पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् यात्र रसो भवेत् ।
यत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम् ॥ ९६ ॥

द्वे पले जीरकस्य चेति ।—धान्यकपिप्पल्योः प्रत्येकं पलद्वयं; जीरकस्य च द्वे पले; तन्त्रान्तरसम्मतमेतत् । तद्यथा—"द्विपलांशैः धान्यपिप्पली-जीरकैरवचूर्णितैः" इति । वैद्यप्रसारकेऽप्येवमेवोक्तम् । व्यवहारोऽप्येवमेव । अन्ये तु पलार्द्धमिति पदेन सम्बन्धात् जीरकस्य पलार्द्धमित्याहुः; तन्न, तन्त्रान्तरविरोधात् । त्वगेलादीनाञ्च चतुर्णां प्रत्येकं पलार्द्धम् । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तं—"कुष्माण्डकानां वृन्तानां छिन्नं सलवणं पचेत् । प्रतप्ते हविषः प्रस्थे मधुवर्णेन वीक्षिते ॥ खण्डाम्लकं कथितमभ्योऽष्टिपलं मात्रयादपि । यावद्दर्वी विमर्द्दय पृथगपि पलाष्टिकम् । घृतार्द्धं माक्षिकोपेतं तत् खादेदग्निपर्वतम् ॥" इति । घृतार्द्धमिति—घृतार्द्धभागमित्यर्थः । खण्डामलकमानानुसारादित्यादि ।—खण्डामलके कुष्माण्डतुलार्द्धे कुष्माण्डरसामलकरसयोः प्रत्येकं प्रस्थ उक्तः; तेन कुष्माण्डखण्डे पात्रमिति द्विगुणेन प्रस्थचतुष्टयं दातव्यमित्यर्थः । यथान्तरमाह—"यावान् यात्र रसो भवेत्" इति ।—छिन्नकुष्माण्डस्यातिपीड़नेन यावान् रसो भवति तावत्तैव पाक इत्यर्थः; व्यवहारोऽप्यनेनैव । मुद्रयायं पचः, उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"दृढं पुरातनं चापि कुष्माण्डं कठिनं दृढम् । त्वक्शिराभ्यां विनिर्मुक्तमन्तर्बीजविवर्जितम् ॥ छिन्नं सुपिष्टं द्रपदि वस्त्रेणैव प्रपीड़ितम् । विशुष्कमातपे किञ्चित् पात्रं तत् सुनया धृतम् ॥ चौडम्बरटाहे तु पचेत् प्रस्थं च सर्पिषः । ज्ञात्वा चौडनिभं सर्पिम् ।

वासाखण्डकुष्माण्डकः—

पञ्चाशञ्च पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।
पात्रं पलशतं खण्डं वासाक्काथाढ़के पचेत् ॥
मुस्ताधात्रीशुभाभार्गी-त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ।
ऐलेयविश्वधन्याक-मरिचैश्च पलांशिकैः ॥
पिप्पलीकुड़वश्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।
एतच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
तद् यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
हृद्यं पुनर्नवकरं बलवर्णकरञ्च तत् ॥
कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।
हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ ३७ ॥

विपेत् खण्डमतं भिषक् । कुष्माण्डपीडनात् तोयं यत् तेन विपचेत् पुनः ॥" इति । मुद्रया पाक इत्यादि—अङ्गुलिपीडनजन्य चिह्नं मुद्रा, तथा पाको ज्ञेय । एतच्चोप-लक्षणं, तेनान्यदपि पक्कलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

पञ्चाशच पलमित्यादि ।—अत्रापि पूर्ववत् स्विन्नं, खण्डितकुष्माण्डात् पञ्चाशत्-पलम् । न चात्र खण्डकुष्माण्डवत् कुष्माण्डरसो ग्राह्यः, पाकार्थं वासाक्काथस्यैवोक्त-त्वात् । वासाक्काथस्तु चतुः षष्टि पलानि, जलन्तापि चतुःषष्टिः शरावाः ; क्काथस्तु षोडश-शरावकप्रमाणढकम् । शुभा वंशरोचना, ऐलेयम् एलवालुकम् । मधुमानीति मधुनोऽ-ष्टौ पलानि । अत्र केचित् मानिकायाः द्वैगुण्यमिच्छन्ति ;—किन्तु—"मानिका-कुड़वौ चेति या वा संज्ञा पलैः कृता । चार्द्रद्रव्ये द्रवे चैव न तत्र द्विगुणं विदुः ॥" इति वचनात्, तथा चारपाणिवचने मानिकाष्टौ पलानीत्येवमवधारणादष्टावेव पलानि, न तद्द्वैगुण्यात् षोड़श पलानीत्यर्थः । चरकेऽपि पूर्वं शरावनियत पूर्वपदेन शरावे द्वैगुण्याभावः सूचितः, तथा हि पूर्वपदं द्वैगुण्यप्रतिषेधपरम्, अन्यथा पूर्वपदं व्यर्थं स्यात् । यच्च मानिकाकुड़वौ चेति वचनस्य केनापि क्वचिदप्यलिखितत्वादनार्षत्व-मायद्य मानिकायां द्वैगुण्यमिच्छन् चरकोक्तच्युणादिभूते मानिकया षोड़शपलत्व व्याख्यातवान् ॥ ३७ ॥

वासाखण्डः—तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले।
तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक्॥
चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा।
द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्॥
कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम्।
क्षिप्त्वा विलोडितं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी।
श्वासकासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः॥ ३८॥

खण्डाद्यो लौहः—

शतावरी छिन्नरुहा वृषो मुण्डतिका बला।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा॥
भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम्॥
दिव्यौषधहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम्॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशिकं बुधैः।

तुलामादायेत्यादि।—पचनार्द्रां वासां, एवं सर्वत्र, निम्बादिकामपि। यदाह हि—"वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकूष्माण्डकेन्दीवरी-वर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिताः ये पूति-गन्धामृताः। मांसं नागबलाद्वयञ्च पुरतो दिङ्गाद्रके निम्बयो ग्राह्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेदृशास्ते यथा।" इति। अष्टगुणे जल इति—द्रवाद्यपेक्षे; मान द्वैगुण्यम्,—"न द्वैगुण्यं तुलामाने पलोद्दिष्टागते तथा" इत्युक्तेः। चतुर्थांशाव पच-विंशतिशरावाः। चूर्णानामिति—हरीतकीचूर्णानामाढकं चतुःषष्टिशरावमित्यर्थः; "प्रायो न पाकश्चूर्णानाम्" इति प्रायःशब्दात् पाकोऽप्यस्तीति सूचयति, तेन चूर्णानां पाकोऽपि न विरोधः। "चातुर्जातं पलमात्रम्" इति प्रत्येकं पलमात्रं, निर्देशस्य मान-प्रधानत्वात्॥ ३८॥

खण्डकाद्यं लौहमाह, शतावरीत्यादि।—छिन्नरुहा गुडूची; वृषो वासकः, मुण्डतिका मुण्डीरी; गायत्री खदिरः। त्रिफलायास्त्वच इति—निर्वीजत्रिफलायाः।

पचेत् ताम्रमये पात्रे गुड़पाको यथा मतः ॥
प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकत्वचः ।
शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम् ॥
त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेशरम् ।
चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदकं ततः ।
गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ।
गुरुहृद्यानुपानानि स्निग्धं मांसादि बृंहणम् ॥
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्रिमीन् ॥
श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ।
आनाहं रक्तसंस्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ॥
आरोग्यं पुष्टिदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम् ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥

दिव्यौषधिसंज्ञा शिला, कपामूल वा, माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकम्। मत शिलास्वर्णमाक्षिकाभ्यां प्रत्येकं भिन्निता वा प्रक्षिप्य दग्ध्वा च लौहं मारणीयम्। खण्डतुल्यमिति च्छेदः; तेन खण्डस्यापि द्वादश पलानि। केचित् तु रक्तपित्तहन्तृत्वात् खण्डस्य प्रचुरतरमेवाधिकरोतीति घृतपदेन सह खण्डतुल्यमिति योजयन्ति, तत्र तु न सम्यक्, लौहयोगत्वादस्य लौहमात्राधिक्येन तन्मात्रापकर्षस्यायुक्तत्वात्; रक्तपित्तप्रत्यनीकत्वम् लौहस्य स्वरूपत एव महाशक्तिकत्वात् विशेषतो रक्तपित्तहरम्। तत् तु द्रव्यपुटादिभावितत्वेन महावीर्यकत्वयोपपन्नम्; व्यवहारश्च लौहसमतयैव। प्रस्थार्द्धमिति—षोडश पलानि। शुभा वंशलोचना; अश्मजतुक शिलाजतु, त्वक् गुडत्वक्; शुभादीनां जीरकान्तानां प्रत्येकं पलं; त्रिफलादीनां केशरान्तानां प्रत्येकं द्व्यक्षं, कर्षद्वयमित्यर्थः। विडालपदकं कर्षः; एतच्च पूर्वपुरुषाभिप्रायेण प्रमाणमुक्तं, व्यवहारस्तु रक्तिविषतु पञ्चकादारभ्य रक्तिद्वयवृद्ध्या माषचतुष्टयं यावत् वृद्धिः। गव्यक्षीरानुपानमिति।—क्षीरापेक्षया चतुःषष्टिगुणं, क्षीरान्तरे तथा दर्श-

क्षीराद्यं साधवकारं खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकराः मृगाः ।
कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ॥
नारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम् ।
शुष्कमूलककौशाख्यं पटोलं वृहतीफलम् ॥
फलं वार्त्ताकु पक्वाम्रं खर्जूरं स्वादु दाड़िमम् ।
यकारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥
वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता ।
लोहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेष्यते ॥ ३९ ॥
यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वहिरन्तश्च भेषजम् ।
रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणक्षतहितञ्च यत् ॥ ४० ॥

इति रक्तपित्त-चिकित्सा ।

मात् । उक्तं हि—"मधुपाने चतुःषष्टिगुणं माषः सदा बुधाः" इति । क्षीराद्यमिति क्षीराख्यमाद्यं नारिकेलाकारं चण्डकाद्ये क्षीरेति ख्यातम् । सकारपूर्वकमिति विहिताम् क्रकरकुरङ्गकृष्णसारान् विहाय, दद्यात् । यकारपूर्वकं यमीतकर्कोटादि, तत् परित्याज्यम् । लोहान्तरवदत्रापि परिमलादि ज्ञेयं, मधुघृतमर्द्दनादिकञ्च । अत्र केचित् मध्वाज्यसंयोगं कुर्वन्ति । एतदनुकूलञ्च वचनं पठन्ति,—"न रसेन विना लौहं मध्वाज्याभ्यां विना" इति, तथा—"मधुहीन विना लौहं यः करोति पुमानिह । उदरे तस्य किट्टानि जायन्ते नात्र संशयः ॥" इति । एतत् तु न व्यवहारसिद्धम् । यतः रसायनहितलौहप्रयोगस्य मन्दसन्तापप्रतिपादनार्थं तथाधकश्लोके [illegible] प्रक्षेपणार्थञ्च [illegible] चक्रपाणौ वाक्यद्वयमिदं पठितम् । पुमानिहेति, वृद्धवाग्भटवचनद्वयमपि तत्रैव बोध्यं, नान्यत्र । अन्यथा सामान्यत एव परिभाषितमिदं स्यादिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति रक्तपित्त-चिकित्सा विवृतिः ॥

अथ यक्ष्म-चिकित्सा ।

शालिषष्टिकगोधूम-यवमुद्गादयः शुभाः ।
मद्यानि जाङ्गलाः पक्षि-मृगाः शस्ता विशुष्यताम् ॥
शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यात् क्रव्यादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥ १ ॥
दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यच्च कर्षणम् ॥
शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं बृंहणदीपनम् ।
शुक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तं हि जीवितम् ।
तस्माद् यत्नेन संरक्षेद् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ २ ॥

यक्ष्मरोगे चिकित्सा वाच्या इति एतन्निदानानन्तरं राजयक्ष्मचिकित्सितमुच्यते । शालीत्यादि ।—शाल्यादिकं संवत्सरातिक्रान्तं, यदाह वाग्भटः—"शालिषष्टिक-गोधूमयवमुद्गं समातीतम्" इति । क्रव्यादमांसानीति ।—क्रव्यादा व्याघ्रादयः । तत्र मांसमतिशयेन मांसकरं भवति । उक्तं हि—"शोषिणोऽपचितानां मांसं मांसकरं परम् ।" एतच्च प्रच्छादितमांसत्वेन देयम् । उक्तं हि—"काकोलूक-नकुलादि-गवाचनकुम्भीरकम् । प्रच्छादयन्तीह हितं यक्ष्मिणां तद्विशेषतः ।" इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं "काकानुलूकान् नकुलान् बिडालान् गण्डूपदान् व्यालबिलेशयाखून् । तथैव दद्याद्विधिना प्रकारैः शशैश्च तान् सर्पतित्तिरकान् । देयानि मांसानि च जाङ्गलानि सुसंस्कृतान्युपचाराय तथा । मद्योपयोगानुगतान्यपि देयानि मांसानि सुखान्वितानि । मांसोपदंशांश्च विविधैरिदानीं माध्वीकयुक्तां मदिरां च सेव्याः ।" इति । कल्पितानीति सूदशास्त्रोक्तविधया उपकल्पितानि ॥ १ ॥

दोषाधिकानामित्यादि ।—चरकस्य । सस्नेहमीषत्स्नेहम् । अत्र सर्वत्र विशेषेण वमनविरेचनयोरपि बहुदोषस्यापकर्षणयोः प्रयोगं दर्शयति । शुक्रेत्यादि ।—वाग्भटस्य । यक्ष्मस्य सर्वधातुक्षयत्वात् तदधीनं प्रक्षिप्तं बलम् । मलायत्तं हि जीवितमिति ।—यद्यपि सर्वेषामेव जीवितं मलाधीनं मलस्य शरीरधारकत्वात्, तथापि विशेषाद्राजयक्ष्मिणो जीवितं मलाधीनम् । उक्तं हि—"सर्वधातुक्षये तस्य

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम्।
दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजरसं पिबेत्॥
तेन षड् विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः।
रसे द्रव्याम्बु पेयावत् सूदशास्त्रवशादिह॥
पलानि द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट्।
मांसस्य षटकं कुर्यात् पलमच्छतरे रसे॥ ३॥

स्विन्नं दत्त्वा शोधसंक्षितम्। मलं भवति तत् प्रायः कल्पितो किञ्चिदोजसि। तस्मात् परीषं संरक्षेत् विशेषाद्राजयक्ष्मिणः। सर्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम्।" इति॥२॥

सपिप्पलीकमित्यादि।—अत्र केचित् यवकुलत्थाम्लद्रव्यापेक्षया मधुरी देयौ यववीजित्वात्; पिप्पली शुण्ठी च तावती देया, यावता कटुत्वमात्रं स्यात्; एवमम्लार्थं दाडिमामलकयोर्दानम्। एतत् सर्वं पिप्पल्यादिद्रव्यापेक्षया त्रिगुणमांसेन सह एकीकृत्याष्टगुणजले क्वथनीयं, तत् पादस्थं छत्रेण संस्कृत्य तयोरम्लमिति। वृद्धवैद्यास्तु—पिप्पलीशुण्ठ्योः प्रत्येकं माषकचतुष्टयं, यवकुलत्थयोश्च प्रत्येकं कर्षः, दाडिमामलकयोरपि प्रत्येकं माषकचतुष्टयं ग्राह्यं, समुदितद्रव्यापेक्षया मांसं त्रिगुणं ग्राह्यम्। सर्वमेकीकृत्याष्टगुणजले क्वथनीयं, तत्पादस्थं छत्रेण संस्कृत्य तयोरम्लमित्याहुः। अत्रैव प्रमाणमाह, रस इत्यादि।—यवागूपरिभाषया द्रव्यं जलञ्च यदीत्यर्थं कार्यं, निर्णाऽथनकालेन "पलानि द्वादशप्रस्थे" इत्यादि वचनमाषणदद्वायोक्तपरिभाषानुसारेण परिमितं पिष्ट्वा मांसं वटकीकृत्य पुनरपि पिष्ट्वा पक्वा च यूषः कार्य इति। व्यवहारस्तु पूर्वोक्तवद्योपदिष्ट एव ज्ञेयः। पीनसादय इत्यादिशब्दात् स्वरभेदादीनि शिरःशूलश्वासकासस्वरभेदपार्श्वशूलानि बोध्यानि। रसे द्रव्याम्बु पेयावदित्यादि।—पेयावदित्यनेन यथा क्वाथसाध्यपेयायां यवागूपरिभाषया द्रव्यजलयोर्व्यवस्था, तथा मांसरसेऽपीत्यर्थः। मांसस्य सूदशास्त्रोक्तवचनानुसारेण प्रमाणमाह पलानीत्यादि।—पलार्थः—सर्वत्रापि पिष्टेति शेषः। प्रस्थे द्रवे यदि घनरसः कर्त्तव्यस्तदा मांसस्य द्वादश पलानि पिष्ट्वा वटकं कुर्यात्; तथा प्रस्थे द्रवे यदि तनुकोऽच्छरसः कर्त्तव्यस्तदा मांसस्य षट् पलानि पिष्ट्वा वटकं कुर्यात्। एवं प्रस्थे द्रवे यदि अच्छतरो रसः कर्त्तव्यस्तदा मांसस्य पलं पिष्ट्वा वटकं कुर्यादिति। चक्र-

मपोरपाः ।—धन्याकपिप्पलीविश्व-दशमूलीजलं पिबेत् ।
पार्श्वशूलज्वरश्वास-पीनसादिनिवृत्तये ॥ ४ ॥
अश्वगन्धाऽमृताऽभीरु-दशमूलीबलावृषाः ।
पुष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥ ५ ॥
दशमूलबलारास्ना-पुष्करसुरदारुनागरैः क्वथितम् ।
पेयं पार्श्वांसशिरोरुक्क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ६ ॥
ककुभत्वङ्नागबला-वानरीबीजानि चूर्णितं पयसि ।
पक्वं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ७ ॥
पारावतकपिच्छाग-कुरङ्गाणां पृथक् पृथक् ।
मांसचूर्णमजाक्षीरं पीतं यक्ष्महरं परम् ॥ ८ ॥
घृतकुसुमसारलीढं क्षयं क्षयं नयति गजबलामूलम् ।
दुग्धेन केवलेन तु वायसजङ्घा निपीतैव ॥ ९ ॥
कृष्याद्राक्षासितालेहः क्षयघ्नो क्षौद्रतैलवान् ।

पुनः षडङ्गपरिभाषानुसारेण प्रस्थमाने जलमध्ये यत् पथ्यार्थमेव भवति, तेन तत्र धनरहि मांसस्य षट् पलानि ; तत्र दन्त्यम् , पथ्यमरीचर्षपलानि ॥ १ ॥

धन्याकपिप्पलीत्यादि ।—वातकफोत्तरे योगोऽयम् ॥ ४ ॥

अश्वगन्धेत्यादि ।—अभीरुः शतमूली ; वृषो वासकः । क्वाथोऽयं योगः । अत्र क्वाथनिर्देशादेव पुष्करातिविषयोः प्रक्षेपत्वमिति तट्टिप्पनी ॥ ५ ॥

दशमूलेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

ककुभेत्यादि ।—ककुभत्वक् अर्जुनवल्कलम् ; नागबला गोरक्षतण्डुला, अस्या मूलं ग्राह्यं बोध्यम् । वानरी शूकशिम्बी : एषां चूर्णं प्रत्येकमेकपलं, मधुरा जल १, दुग्धशराव २, सर्वमिदं पक्त्वा उत्कारिका कार्या, परिभर्जनार्थं घृतपलं २, शृगीते [redacted] किञ्चित् दत्त्वा भक्ष्याम् ॥ ७ ॥

पारावतेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

घृतेत्यादौ ।—कुसुमसारो मधु । गजबला नागबला, गोरक्षतण्डुलेति ख्याता । वायसजङ्घा काकजङ्घा ॥ ९ ॥

मधुसर्पिर्युतो वाथ-गन्धाकृष्णासितोद्भवः ॥
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन् क्षयी ।
क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ १० ॥

सितोपलादिलेहः—

सितोपलातुगाक्षीरी-पिप्पलीबहुलात्वचः ।
अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
चूर्णं वा प्राशयेदेतत् श्वासकासक्षयापहम् ।
सुप्तजिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ।
हस्तपादांसदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥ ११ ॥

लवङ्गाद्यं चूर्णम्—

लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलजीरकं समम् ।
त्रुटिः सकृष्णागुरुभृङ्गकेशरं कणा सविश्वा नलदं सहाम्बुदम् ॥
सहेन्द्रजातीफलवंशलोचना सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषजित् ॥
उरोविबन्धं तमकं गलग्रहं सकासहिक्कारुचियक्ष्मपीनसम् ।
ग्रहण्यतीसारभगन्दरार्बुदं प्रमेहगुल्मांश्च निहन्ति सज्वरान् ॥१२

शर्करेत्यादि—सितोदय प्रथमं योजयं स्यात् । अतुल्ये चाज्यमाक्षिके इत्यपि योज्यान्तरम् । अत्रापि "लिहन् क्षयी क्षीराशी लभते पुष्टिम्" इति योज्यम् ॥ १० ॥

सितोपलेत्यादि ।—चरकस्य । सितोपला शर्करा । तुगाक्षीरी वंशलोचना । बहुला एला । त्वक् गुडत्वक् । अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितमिति ।—अन्त्यायास्त्वच एको भागः । एलाया द्वौ । पिप्पल्याश्चत्वारः । तुगाक्षीर्या अष्टौ । सितोपलायाः षोडशेत्यर्थः । द्वयमूर्ध्वमस्तोत्तरागमनमभिधत्ते यथा—"अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यथापूर्वविशेषतः" तथाप्यत्र विपर्यासपश्चादतोनमप्यभिधत्ते । चूर्णं वा प्राशयेदित्यनेन मधुघृते विनापि प्रयोगं बोधयति ॥ ११ ॥

लवङ्गेत्यादौ ।—नतं तगरपादिका, तदभावे त्रिवृद्दोषदः । सनीलोत्पल-दलजीरकमिति पाठे—दलं तेजपत्रम् । त्रुटिः सूक्ष्मैला । भृङ्गं गुडत्वक् । नलदं

तालीशाद्यं चूर्णं, मोदकश्च—

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा।
यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा।
श्वासकासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम्॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोग-प्लीहशोषज्वरापहम्।
वम्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम्॥
कल्पयेद् गुडिकाश्चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम्॥
गुडिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाल्लघुतराः स्मृताः।
पैत्तिके पाठयन्त्येके शुभया वंशलोचनाम्॥ १३॥

शृङ्ग्यर्जुनाद्यचूर्णम्—

शृङ्ग्यर्जुनाश्वगन्धानागबलापुष्कराभयाच्छिन्नरुहाः।
तालीशादिसमेता लेह्या मधुसर्पिर्भ्यां यक्ष्महराः॥१४॥

मावी। वृहाम्बुमिति पाठे—चमु मामकम्। अहीन्द्रोऽरग्नमूलम्। शर्करायाः एकभागापेक्षयाष्टौ भागाः; अन्ये तु मिलितचूर्णापेक्षयेत्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्व-वेव॥ १२॥

तालीशपत्रमित्यादौ।—शुभेति पिप्पलीविशेषणं, न तु वंशलोचना, शुभालाभे कारीत्वाद्यवहृत्वात्। किन्तु संग्रहकाराः प्रथमपित्ते शुभया वंशलोचना पाठेति लिखन्ति। एतमेवार्थं कश्चिल्लिखति यथा—"तालीश-मरिच-नागर-मागधिका-वंश-लोचनाः क्रमशः। वृद्धास्त्वगेलार्धं कणायाः सिता भवेदष्टगुणा॥" इति। त्वगेले चार्धभागिके इति।—प्रथमभागापेक्षया त्वगेलयोः प्रत्येकमर्धभागत्वम्; पिप्पल्यष्टगुणेति।—पिप्पलीभागापेक्षया अष्टगुणा सितशर्करा। गुडिकापक्षे सर्वं जलेन शर्करापाकं कुर्वन्ति वृद्धाः॥ १३॥

शृङ्ग्यादौ।—छिन्नरुहा गुडूची। तालीशादिसमेता इत्यनेन तालीशादिद्रव्यमात्रमनुकर्षति, न तु तदीयभागाद्विकमपि, यथा यथामात्रचेतसत्रे कल्याणकस्य चाङ्गेरीघृतत्वेऽपि कल्याणघृतोक्तकल्कद्रव्यमात्रमिति, तेनात्र शृङ्ग्यादीनां समभागतया तालीशादयोऽपि समभागा एव ग्राह्याः॥ १४॥

मधुताप्यविडङ्गाश्म-जतुलौहघृताभयाः ।
घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥ १५ ॥

विन्ध्यवासियोगः—

व्योषं शतावरी त्रीणि फलानि द्वे बले तथा ।
सर्वामयहरो योगः सोऽयं लौहरजोऽन्वितः ॥
एष यक्ष्मःक्षतं हन्ति कण्ठजांश्च गदांस्तथा ।
राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तम्भमथार्दितम् ॥ १६ ॥

रसेन्द्रगुड़िका—

कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य खरसेन जयार्द्रयोः ।
शिलायां खल्लयेत् तावद् यावत् पिण्डं घनं ततः ॥

मधुताप्येत्यादि ।—मधुताप्यो भेदः । लौहमलायचूर्णं पुटादिशोधितं, न तु लौहमयुक्त रसायनत्वात् । लौहमयुक्तिति रत्नटिप्पनी । ताप्यं स्वर्णमाक्षिकं, तच्च शतधावज्जमारणविधिना शोधितं ग्राह्यम् । अभ्रजतु शिलाजतु, तदपि यथाम्नाय-शिलाजतुशोधनविधिना शोधितं ग्राह्यम् । अनयोरभावे मिलितेतरचूर्णसमम् । लौहचूर्णस्यात्र रसायनतया श्रेष्ठत्वात् महावीर्यत्वाच्च महाव्याधिप्रशमनहेतुत्वं युज्यत इति ॥ १५ ॥

विन्ध्यवासियोगे ।—त्रीणि फलानीति त्रिफला ; द्वे बले इति नागबलाबले, न तु श्वेतपीतभेदात् । अत्र लौहचूर्णं रसायनतया श्रेष्ठत्वात् यौगिकत्वात् महावीर्यत्वाच्च मिलितव्योषादिचूर्णेन सम ग्राह्यम् ; अत एव व्योषादिपाठात् विच्छिद्य लौहरजोऽन्वित इति पठितम् । चूर्णयोगे एवायं घृतमधुनोरयुक्तत्वात् । अन्ये तु—लेह एवायं घृतमधुभ्यां कर्त्तव्यः, लेहप्रकरणविहितत्वादित्याहुः । युक्तमेतत् ॥ १६ ॥

कर्षमित्यादि ।—रसेन्द्रः पारदस्तस्य शोधनं यथाम्नायपुष्पधारतोगुडिकायां यथा-म्नायविधिना कार्यम् । तदनुक्तमेव अष्टांशो जयन्त्याः खरसेन खल्वशिलायां मर्दनं

अलकर्णाकाकमाची-रसाभ्यां भावयेत् पुनः।
सौगन्धिकपलं भृङ्ग-स्वरसेन विभावितम्॥
चूर्णितं रससंयुक्तमजाचीरपलद्वये।
खल्लितं घनपिण्डन्तु गुटीं खिदकलायवत्॥
कृत्वादौ शिवमभ्यर्च्य द्विजातीन् परितोष्य च।
जीर्णान्नो भक्षयेदेकां चीरमांसरसाशनः॥
सर्वरूपं चयं श्वासं रक्तपित्तमरोचकम्।
अपि वैद्यशतैस्त्यक्तमम्लपित्तं नियच्छति॥ १७॥

एलादिमन्थः—

एलाजमोदामलकाभयाच-गायत्रिनिम्बासनशालसारान्।
विडङ्गभल्लातकचित्रकांश्च कट्त्रिकाम्भोदसुराह्निकाश्च॥
पक्वा जले तेन पचेत् तु सर्पि-
स्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च।
त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया
दद्यात् तुगाक्षीरिपलानि षट् च॥
प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात्
क्षौद्रं ततो मन्थहतं निदध्यात्।
पलं पलं प्रातरतो लिहित्वा
पश्चात् पिबेत् क्षीरमतन्द्रितश्च॥

पिण्डाकारं कुर्य्यात्, तदनु अलकर्णा मोरटा तस्य रसेनाभाव्य प्रत्येकं भूतधा भावयेत्; ततः सौगन्धिकं भद्रसगन्धकं तदपि भृङ्गराजस्य वक्ष्यमाणविधिना शोधितं पलपरिमितं पारदेन सह चर्णयेम्; तदनन्तरमजाचीरपलद्वये खल्लशिलायां खल्लितं घनपिण्डतापन्नं तु खिन्नकलायप्रमाणां गुडिकां कुर्य्यात्; तदनु प्रत्यहं एकां गुडिकां जीर्णान्ने भक्षयेत्। अनुपानञ्च दुग्धादिकमेव॥ १७॥

एलेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अजमोदा यमानी; अचं विभीतकम्; गायत्री खदिरः; असनः पीतशालः; गायत्र्यादीनां शालान्तानां चतुर्णां सारो ग्राह्यः। सुराह्वा सुराह्वम्। एलादीनां सुराह्वान्तानां पृथगष्टौ पलानि गृह्यन्ते। जलं

एतद्धि मेध्यं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यतमं तथैव ।
यक्ष्मामयमाशु व्यपहन्ति शूलं पाण्ड्वामयञ्चापि भगन्दरञ्च ॥
न चात्र किञ्चित् परिवर्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ॥१८॥

सर्पिर्गुड़ः—बला विदारी ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुङ्गा मुष्टंशिकाः पृथक् ॥
एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्य्याजरसांशिके ।
जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढ़कम् ॥

षोड़शगुणं दत्त्वा षोड़शांशं स्थापयेत् ; तेन क्वाथेन त्रैफलेनैव घृतप्रस्थं पाचयेत् । घृतप्रस्थापेक्षया द्विगुणं मधु । अन्यो मध्वादयस्तु इत्याहुः । अन्ये तु त्रिफलायाश्चानुवादाय वाग्भटवचनं पठन्ति, यथा—"एलाजमोदात्रिफला-सौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् । सारानरिष्टगायत्री-शालबीजकसम्भवान् ॥ भल्लातकं विडङ्गञ्च पृथगष्टपलोन्मितम् । सलिलैः षोड़शगुणैः षोड़शांशं स्थितं पचेत् ॥ पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन् पलानि षट् । तुगाक्षीर्य्याः क्षिपेत् शीते सितायाः द्विगुणं मधु ॥ घृतात् त्रिजातात् त्रिपलं ततो लीढ़ं खजाहतम् । पयोऽनुपानं तत् प्राज्ञे रसायनमयन्त्रणम् ॥" इत्यादि । एतद्दर्शनात् त्रिजातकमपि क्षेप्यं सौगन्ध्यार्थम् ; अत्र तु न पठितं, तदतिरेकेणापि व्याधिहन्तृत्वात् । अन्ये त्वाहुः सुश्रुतोक्तयोगेऽप्यत्रोपपाठात् त्रिजाताभावाद्योगान्तरमेवेदम् । तत्र घृतप्रस्थस्य चाष्टत्रिफलादीनां समवायात् लिखितं चतुःषष्टिपलानि, जलस्य तु चतुःषष्टिशरावाः, येषां षोड़श शरावा इति ॥ १८ ॥

बलेत्यादि।—अयं योगश्चरके क्षतक्षीणचिकित्सिते उक्तः । क्षीरिवृक्षाः प्लक्ष-वेतसोदुम्बराश्वत्थवटाः । शालाक्ये तु—वेतसस्थाने मधूकं निक्षिप्य पञ्च क्षीरिवृक्षा व्याख्याताः ; यथा—"उदुम्बरो वटोऽश्वत्थो मधूकः प्लक्ष एव च । पञ्चैते क्षीरिणो । वृक्षा भिषग्भिस्ते प्रकीर्तिताः ॥" इति । भिषग्भिस्त इति वचनेन शालाक्याधिकारस्थिति-रिक्ते स्थाने पूर्वोक्ता एव ग्राह्याः । अन्ये तु—वेतसस्थाने कपीतनमाहुः । कपीतनो गर्दभाण्डः । शुङ्गा त्वविकसितपत्रमुकुलम् । मुष्टंशिकाः पलमात्राः । अत्र बलादिक्वाथ्ये यथोक्तपद्धती जलद्रोणो देयस्तस्य पादावशेषादष्टाविंशत्यधिकशतपल-मानम् । द्विक्षीर इति।—द्विप्रकारं क्षीरं यत्रेति । तथा क्षीरद्वयञ्च प्राधान्यादाजं

सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावपेत्।
गोधूमपिप्पलीवांशी-चूर्णं शृङ्गाटकस्य च॥

मध्यञ्च ग्राह्यम्। आजरसच्छागमांसरसः। एषां चतुर्णामपि द्रवाणां क्वाथसमत्वमेव ग्राह्यमर्थादिति पञ्चगुणपाकः। क्षीरानुपानञ्च दिने श्रेयम्। एतदर्थसंवादकतन्त्रान्तरे यथा—"पुनर्नवां बलां कृष्णां पञ्चमूलीं विदारिकाम्। उदुम्बरवटाश्वत्थप्रवालमधुकस्य च॥ पलिकानाम् जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते। धात्र्यैक्षवच्छाग-गोक्षीर-विदार्याः स्वरसैः पृथक्॥ आर्द्रकैर्जीवनीयैश्च कल्कैराज्याढकं पचेत्। कृष्णा-गोधूमशृङ्गाट-वांशी-क्षौद्राण्यपि पृथक्॥ सिद्धे शीते सितायाश्च दत्त्वा खादेत् खजाहतम्। एतद्गुडोदके सर्पिर्घटे भूर्जान्विते स्थितम्॥ अनुपानं पिबेत् क्षीरं दिने मद्यं वापि हितम्। अमृतप्राशमित्येतत् ज्वरशोषप्रणाशनम्॥" इति। अत्र पादांशैरिति—पादस्थक्वाथसमभागैरिति। यदाह—"क्वाथ्ये त्रयोदशपले द्रव्यान्तलभयाज्जलम्। षड्गुणं क्वाथसमौ विदार्यामरसौ पृथक्॥ इति। "क्वचिद्यथोक्तक्वाथ्ये तु क्वाथं घृतसमं जगुः॥" इति।—अस्यार्थः,—त्रयोदशपले क्वाथ्ये षड्गुणं जलं त्रयोदश-शरावपरिमितं भवति; तस्य तु पादशेषात् सपादशरावमर्थं क्वाथं वदन्ति। क्वाथसमश्च विदारीरसच्छागमांसरसश्च, क्षीरञ्च क्वाथापेक्षया त्रिगुणमिति सार्द्धषट्शरावं, एवं घृताढके पक्तव्ये त्रिंशत्पलाधिकं द्रवपलशतमिह भवति। एवञ्च सति द्रवाल्पत्वं स्यादिति भयात् किञ्चिदत्र यथोक्त एव क्वाथ्ये त्रयोदशपलद्वये तथा पानीयं देयं यथा पादशेषात् क्वाथो घृतसमः स्यात्; तेनात्र त्रयोदशपलेऽपि क्वाथ्ये जलद्रोणं दत्त्वा पादावशिष्टक्वाथस्य घृतसमत्वं कल्पनीयमिति वायुकल्पनाः। अस्मिन् पक्षे क्षीरं त्रिगुणं दत्त्वा विदारीमांसरसौ च मिलित्वा घृतसमाविति चतुर्गुणद्रवेण पाक उत्सर्गसिद्धो भवति, चतुर्गुणद्रवेण तु स्नेहपाकोत्सर्गत्वात्। जतूकर्णेनापि क्वाथ्यमानमनियतमेवोक्तं, क्वाथस्तु तथापि स्नेहसम एव, दशप्रभृति यत्र स्युरित्युक्तेः। अपि च यथा ह्यत्र पञ्चमूलं बला विदारी वटादिप्रवालाय निःक्वाथ्य द्विक्षीरे छागविदारीरसे च समे तत् जीवनीयगणकल्कैः पक्का घृताढकमित्यादि। अन्ये तु—"द्रव्यमापोथितं क्वाथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम्। पादावशेषः कर्त्तव्य एष क्वाथविधिः स्मृतः॥" इति क्वाथ्येयपरिभाषानुसारेण क्वाथ्ये षोडशगुणं जलं दीयमानं षड्विंशतिशरावं भवति, पादशेषाच्च सार्द्धषट्शरावक्वाथो भवति। द्विक्षीर इति—क्वाथापेक्षया

समाषिकं कौड़विकं तस्मिन् खजमूर्च्छितम् ।
स्त्यानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥
तान् जग्ध्वा पलिकान् घोरं मद्यश्चानुपिबेत् कफे ।
शोषे कासे क्षतक्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥
रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥
क्वाथ्ये त्रयोदशपले द्रव्यात्पलभयाज्जलम् ।
षट्गुणं क्वाथसमौ विदार्याजरसौ पृथक् ।
केचिद्द्वयोक्तक्वाथ्ये तु क्वाथं घृतसमं जगुः ॥ १८ ॥

च्यवनप्राशः—बिल्वाग्निमन्थश्योणाक-काश्मर्यः पाटला बला ।
पर्ण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥
शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।
अभया चामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शटी ॥
मुस्तं पुनर्नवामेदे सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने ।
विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥
एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।

क्षीरस्य द्वैगुण्यात् त्रयोदश शरावाः; मिलितौ विदार्याजरसावपि मानस्यापेक्षया द्विगुणाविति; एवं मिलित्वा षाड्दशविंशच्छरावद्रवैः पाक इति व्याचक्षते। व्यवहारं पुनः प्रायेणानेनैव। खजो मन्थानदण्डः। भूर्जपत्रे वेष्टनञ्च मधुल्लाघार्थम् ॥ १८ ॥

बिल्वेत्यादि।—पर्ण्यश्चतस्र इति।—शालपर्णी पृश्निपर्णी-मुद्गपर्णी माषपर्ण्यः। तामलकी—भूम्यामलकी। जीवन्ती स्वनामख्याता। पुनर्नवामेदे इति।—पुनर्नवा च मेदा च इति द्वन्द्वः, न तु मेदाद्वयं, "पर्विण्यः पिप्पली शृङ्गी मेदा तामलकी त्रुटिः" इति वाग्भटवचनात्। उत्पलं नीलोत्पलं, न तु कुष्ठम्, सर्वस्मिन्नेव तन्त्रान्तरे कुष्ठमिति पाठस्य सटीकाकारैर्व्याख्यातत्वात्। काकनासिका काकुयल्टुंटी; जेज्जटस्तु रसोत्तममित्याह। शतान्यामलकस्येति।—आकृतिमानत्वात् आमलकीफलस्य पञ्च शतानि; एतानि कर्पटे पोट्टलीं कृत्वा अपरैः क्वाथ्यद्रव्यैः सह क्वथनीयम्। गतरसस्य द्रव्याणां चतुर्भागावशेषेण क्वाथेनेति स्वयमेव वक्ष्यति; अत एव पादावशेष इति

पञ्च दद्यात् तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ।
पलद्वादशके भृष्ट्वा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् ।
मत्स्यण्डिकायाः पूतायाः लेहवत् साधु साधयेत् ॥
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ॥
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥
कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनः ॥
स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति ॥
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्यान्न भोजनम् ।
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥
मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं वपुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥

वाग्भटेनोक्तम्। अन्ये तद्भावावयेव इत्याहुः, तनु न व्यवहारसिद्धम्। निष्कुल-मिति—शिरास्थिरहितं, तच्च चीमादिघर्षणेन कार्यम्। पलद्वादशक इति—मिलित्वा, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्; एवं त्वगेलापत्रकेशरादपि मिलित्वैव पलम्। ये तु समासकरणसामर्थ्यात् मिलितमहत्त्वमाहुः, तन्मते—अभयाहरीतक्यादौ दशमूलस्यापि मिलित्वा द्विपलता स्यात्, दशमूलीति समासनिर्देशादिति ज्ञेयम्। अत्र समयो-रपि मधुसर्पिषोर्द्रव्यान्तरसंयोगादेव न विरुद्धत्वं ज्ञेयम्; किंवा आमलकमर्जनेन तस्योपक्षीणत्वात् समत्वमेव नास्तीति। यद्यपि मत्स्यण्डिकापेक्षया शर्करा विमला तथाप्युपात्तत्वादिह सैव प्रयस्ता, तदभावे शर्करा शुक्ला वा गृह्यते; चक्रेण तु शर्करैवोक्ता। च्यवनस्य मुनेः प्राश इति षत्वम्। योपरुन्ध्यान्न भोजनमिति।—या मयमाद्र-

रसायनस्यास्य नरः प्रयोगात् लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात्।
जराकृतं पूर्वमपास्य रूपं बिभर्त्ति रूपं नवयौवनस्य॥
सितामलक्यष्टिकालाभे धात्र्याश्च मृदुभर्जनम्।
चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत्॥ २०॥

जीवन्त्याद्यं घृतम्—

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च।
शटीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम्॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम्।
पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत्॥
एतद् व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम्।
रूपमेकादशविधं सर्पिरग्र्यं व्यपोहति॥ २१॥

पिप्पलीघृतम्—पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम्।
एतदग्निप्रवृद्ध्यर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम्॥ २२॥

[illegible]घृतम्—यष्टीबलागुडूच्यल्प-पञ्चमूलीतुलां पचेत्।
शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद्घृतम्॥

भोजनीयपुक्ता जरणेन द्वितीयाह्नकाले भोजनोपरोधं न करोतीत्यर्थः; यदुक्तं,—"ह्यपि नैकमाहारं या सा मात्रा मता मते" इति। कुटीप्रवेशादिति।—वातातपपरिहारेणेत्यर्थः॥ २०॥

जीवन्तीमित्यादि।—चरकस्य।—अत्र जलमेव चतुर्गुणम्। केचित्तु चरके श्वदंष्ट्राशतानन्तरमयं योग उक्तः, अतः प्रत्यासत्त्या पूर्वयोगोक्तं क्षीरमेवात्रापि द्रवमिच्छन्ति; किन्तु वाग्भटादावपि न दृश्यतेऽतो जलमेव युक्तम्॥ २१॥

पिप्पलीत्यादि।—पिप्पलीगुडौ कल्कौ; छागक्षीरं चतुर्गुणम्॥ २२॥

यष्टीत्यादि।—वाग्भटस्य।—यष्ट्यादीनां मिलिता तुला। शूर्पे इति—द्रोणद्वये; उक्तं दृढबलेन—"कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः" इति; चक्रपाणिनाप्युक्तं,—"द्रोणद्वयन्तु शूर्पः स्यात् कुम्भ इत्यभिधीयते"; तस्मात् द्रोणपर्य्यायः शूर्पं इति कन्दनिश्चितमतं नादर-

धात्रीविदारीक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ।
सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ।
सबल्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितम् ॥ २३ ॥

छागलाद्यं घृतम्—

छागमांसतुलां गृह्य साधयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
पादशेषेण तेनैव सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥
ऋद्धिवृद्धी च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा ।
काकोलीक्षीरकाकोली-कल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥
सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
शर्कराया: पलान्यष्टौ मधुनः कुड़वं क्षिपेत् ॥
पलं पलं पिबेत् प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुर्जयम् ।
क्षतक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
स्वरक्षयमुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदारुणम् ।
बल्यं मांसकरं वृष्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ २४ ॥

अपरं छागलाद्यं घृतम्—

तोयद्रोणद्वितये च्छागलमांसस्य पलशतं पक्का ।
जलमष्टांशं सुकृतं तस्मिन् विपचेद्घृते प्रस्थम् ॥
कल्केन जीवनीयानां कुड़वेन तु मांससर्पिरिदम् ।
पित्तानिलं निहन्यात् तज्जानपि रसकयोजितं पीतम् ॥
कासश्वासावुग्रौ यक्ष्माणं पार्श्वहृद्रुजां घोराम् ।
अध्वव्यवायशोषं शमयति चैवापरं किञ्चित् ॥ २५ ॥

कोद्यम्। यद्यपि तुलाद्रव्ये एक एव जलद्रोण उचितस्तथापि निर्देशादिह शोषे द्रोणद्वयमेव देयम्; यथा वत्समायादितीषघ्नागमनादिघ्नने छागमांसतुलायां जल-द्रोणद्वयमिति। धात्र्यादिरसानां मिलित्वा त्रिपात्रम्। पात्रमाढकम् ॥ २३ ॥

छागलाद्ये लक्ष्यो दोषः ॥ २४ ॥

तोयेत्यादौ।—जीवनीयानां दशानां कुड़वेनेति मिलित्वा। तस्मादिति।—पित्ता-निलजान् व्याधीन्। रसकयोजितमिति।—मांसरसानुपानितमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अजापञ्चकं घृतम्—

छागशकृद्रसमूत्रक्षीरैर्दध्ना च साधितं सर्पिः ।
सक्षारं यक्ष्महरं कासश्वासोपशान्तये परमम् ॥ २६ ॥

बलागर्भं घृतम्—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैके ।
कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भं सिद्धं पयःप्रस्थयुतं घृतञ्च ॥
सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूल-क्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥

नागबलाघृतम्—

पादशेषे जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ।
तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरञ्च साधयेत् ॥
पलार्द्धिकैश्चातिबला-बलायष्टिपुनर्नवा-
प्रपौण्डरीककाश्मर्य-पियालकपिकच्छुभिः ॥
अश्वगन्धासिताभीरु-मेदायुग्मत्रिकण्टकैः ।
मृणालबिसखर्जूर-शृङ्गाटक-कशेरुकैः ॥
एतन्नागबलासर्पी रक्तपित्तक्षतक्षयम् ।
हन्ति दाहं भ्रमं तृष्णां बलपुष्टिकरं परम् ॥
बल्यमोजस्यमायुष्यं वलीपलितनाशनम् ।
उपयुञ्जीत षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ २८ ॥

अजापञ्चकघृते—सर्पिरष्टमभागा एव, एवं दधि च। यवक्षारस्याप्यत्र प्रक्षेपमाहुः ॥ २६ ॥

द्विपञ्चमूलस्येति।—दशमूलस्य मिलित्वा द्वात्रिंशत्पलानि, जलस्य च द्वात्रिंशच्छरावाः, अत्र प्रस्थद्वयं शेषः। मांसरसस्य चैक इति।—छागमांसरसस्य एकस्मिन् प्रस्थे इत्यर्थः। गर्भमित्यन्तः ॥ २७ ॥

पादशेष इत्यादि।—वाग्भटस्य।—पादशेषमित्येव पाठः। पादशेषं यथा भवति तथा पचेदिति। अन्ये तु—पादशेष इति पठित्वा पादशेषे कर्त्तव्य इति व्याचक्षते। नागबला गोरक्षतण्डुला, अतिबला गोरक्षतण्डुलैव। मृणालबिसे—सम्प्रदायभेदात्। मृणालमुत्पलीं, बिसं—पद्ममूलम् इत्यन्ये ॥ २८ ॥

निर्गुण्डीघृतम्—समूलफलपत्राया निर्गुण्ड्याः स्वरसैर्घृतम्।
सिद्धं पीत्वा क्षतक्षीणो निर्व्याधिर्भाति देववत्॥ २९॥

बलाद्यं घृतम्—

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम्।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम्॥
क्वत्वा कषायं पेष्यार्थं दद्यात् तामलकीं शटीम्।
द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च॥
घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम्।
क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम्॥
चरकोदितवासाद्य-घृतानन्तरसूचितः।
यदन्तोह घृतात् क्वाथं पयश्च द्विगुणं पृथक्॥ ३०॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनाम्बु नखं वाप्यं यष्टी शैलेयपद्मकम्।
मञ्जिष्ठा सरलं दारु शट्येलापूतिकेशरम्॥
पत्रं तैलं मुरामांसी कक्कोलं वनिताम्बुदम्।
हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम्॥
त्वग्रेणु नलिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम्।

निर्गुण्डीघृतमस्पष्टकम्॥ २९॥

बलामित्यादि।—चरकस्य।—ज्वरचिकित्सितेऽस्य योगः। कलसी पृश्निपर्णी; धावनी कण्टकारिका। स्थिरा शालपर्णी। चरकोदितेत्यादि।—चरके हि वासाघृतानन्तरमयं योग उक्तः, तत्र च क्वाथ. पयश्च प्रत्येकं घृताद्द्विगुणम्; तस्मादाचार्यात् इहापि तथैवेति। घृतसमं क्षीरं, क्वाथश्च द्विगुण इत्यन्ये॥ ३०॥

चन्दनादितैले—अम्बु बालकम्; वाप्यं कुष्ठं. पूतिः खट्टाशी; तैलं शिलारसः; वनिता प्रियङ्गुः; तिक्ता कटुकरोहिणी; रेणु रेणुकं. नलिका नालुका।

लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ॥
अपस्मारज्वरोन्माद-कृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ।
आयुःपुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
छागं मांसं पयश्छागं छागं सर्पिः सशर्करम् ।
छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ३२ ॥
उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्करम् ॥ ३३ ॥
इक्ष्वालिकाबिसग्रन्थि पद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ ३४ ॥
बलाश्वगन्धाश्रीपर्णी-बहुपुत्रीपुनर्नवाः ।
पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥ ३५ ॥

बलाद्यघृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बु-सिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।
हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्त-कासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥३६॥

इति यक्ष्मचिकित्सा ।

लाक्षारसो लाक्षाक्वाथः ; लाक्षायाः षोडशपलं, पाकार्थंजलं षोडशशरावं, शेषं प्रस्थैकम् ॥ ३१ ॥

छागमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

उर इत्यादिना उरःक्षतचिकित्सामाह ।—उरःक्षतं मत्वा लाक्षां पयसा मधुसंयुतां पिबेदित्यर्थः । जीर्णे पयसा सशर्करमन्नं भुञ्जीतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इक्ष्वालिकेत्यादि ।—इक्ष्वालिका मनखागडेति ख्याता ; बिसग्रन्थिः मृणालग्रन्थिः ; पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कः । सन्धानार्थमिति ।—क्षतोरःसन्धानार्थम् ॥ ३४ ॥

बलेत्यादौ ।—श्रीपर्णी गाम्भार्याः फलम् । बहुपुत्री शतावरी । बलादयो व्यस्ताः समस्ता वा बोध्याः ॥ ३५ ॥

घृतमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

इति यक्ष्मचिकित्साविवृतिः ॥

अथ कास-चिकित्सा।

वातकास-चिकित्सा।

वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम्।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च।
शस्यते वातकासेषु स्वाद्वम्ललवणानि च॥
ग्राम्यानूपौदकैः शालि-यवगोधूमषष्टिकान्।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान्॥ १॥
पञ्चमूलीकृतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः।
रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यति॥ २॥

अपराजितलेहः—

शटीशृङ्गीकणाभार्गी-गुडवारिदयासकैः।
सतैलैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः॥ ३॥
चूर्णिता विश्वदुःस्पर्शा-शृङ्गीद्राक्षाशटीसिताः।
लीढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दारुणम्॥ ४॥
भार्गीद्राक्षाशटीशृङ्गी-पिप्पलीविश्वभेषजैः।
गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम्॥ ५॥

पित्तकास-चिकित्सा।

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।

यक्ष्मस्वपि कासपाठात् कासौषधानां च यक्ष्मसम्भवात् यक्ष्मानन्तरं कासचिकित्सामाह वास्तूक इत्यादि।—वायसी काकमाची। पञ्चमूलीत्यादि।—पञ्चमूली महती, उष्णवीर्यतया विशेषेण वातप्रत्यनीकत्वात्। अन्ये तु स्वल्पामाहुः। रसान्नं मांसरसोपहितमन्नम्॥ १।२॥

शटीत्यादि।—तैलत्वेऽपि कटुतैलेन स्नेह इति चक्रटिप्पणी; किन्तु टीकाकृद्भिर्न व्याख्यातोऽयमर्थः॥ ३—५॥

दद्याद्घनकफे तिक्तां विरेकार्थं युतां भिषक् ॥ ६ ॥
मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥ ७ ॥
बलाद्विबृहतीवासा-द्राक्षाभिः क्वथितं जलम् ।
पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ८ ॥
शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ९ ॥
काकोलीबृहतीमेदा-युग्मैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसक्षीर-यूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ १० ॥
द्राक्षामलकखर्ज्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
पित्तकासापहं ह्येतल्लिह्यान्माक्षिकसर्पिषा ॥ ११ ॥

पित्तकास इत्यादि ।—चरकस्य । तनुकफ इत्यघनकफे । कफस्य तनुत्वं घनत्वञ्च कासवेगनिःसार्य्यमाणकफस्य दर्शनादेव ज्ञेयम् । मधुरैरिति ।—मधुरद्रव्यैर्युक्तां त्रिवृतामिति सम्बन्धः । अन्ये तु—मधुरैर्जीवनीयद्रव्यैरित्याहुः । मधुरैर्जाङ्गलरसैरित्यत्र मधुरैः स्वादुभिः, किंवा जीवनीयसंस्कृतैः ॥ ६ ॥ ७ ॥

बलेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

शरादीत्यादि ।—चरकस्य । शरादिपञ्चमूलन्तु शरेक्षुदर्भकाशशालयस्तेषां मूलं ज्ञेयम् । अत्र चक्रपरिभाषया कषायतत्क्वाथेन चतुर्गुणेन दुग्धं साध्यम् ॥ ९ ॥

काकोलीत्यादि ।—अत्र युग्मैरिति काकोल्यादिभिः सम्बध्यते इति चक्रः । अन्ये तु बृहतीमेदाभ्यां युज्यते इति; युक्तञ्चैतत्, यदाह जतूकर्णः—"द्वयकाकोलीयष्टीमेदाबृहतीयुग्मैः" इति ॥ १० ॥

द्राक्षेत्यादि ।—इदं कफानुबन्धे ज्ञेयम्; पित्तोद्रेके तु मरिचस्थाने शर्करा ज्ञेया, यदाह क्षारपाणिः,—"पिप्पल्यामलकौ द्राक्षा खर्ज्जूरं शर्करा मधु । लेहोऽयं सघृतो लीढः पित्तजकासजित् ॥" इति ॥ ११ ॥

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षा-सितालाजाः समांशिकाः ।
मधुसर्पिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ १२ ॥
शठीह्रीवेरबृहती-शर्कराविश्वभेषजम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं सघृतं पित्तकासनुत् ॥ १३ ॥
मधुना पद्मबीजानां चूर्णं पैत्तिककासनुत् ॥ १४ ॥

कफकास-चिकित्सा ।

बलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १५ ॥
पिप्पलीक्षारकैर्यूषैः कौलत्थैर्मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥ १६ ॥
पञ्चकोलैः शृतं क्षीरं कफघ्नं लघु शस्यते ।
श्वासकासज्वरहरं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १७ ॥
पौष्करं कट्फलं भार्गी-विश्वपिप्पलिसाधितम् ।
पिबेत् क्वाथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥
सरसं शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।
पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १८ ॥

खर्जूरेत्यादि स्पष्टम् ॥ १२ ॥

शठीत्यादि ।—वाग्भटस्य । तत्र शठ्यादिकं जले पिष्ट्वा तद्रसं वस्त्रपूतं कृत्वा घृतमिश्रं पिबेत् । बृहती चात्र कण्टकारी कासहन्तृत्वात् । उक्तं हि चरके—"शर्करानागरोदीच्य कण्टकारीशठीसमम् । पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥" इति ॥ १३ । १४ ॥

बलिनमित्यादिना कफचिकित्सामाह । पिप्पलीक्षारकैरिति पिप्पलीयवक्षारसंस्कृतैरित्यर्थः ॥ १५—१७ ॥

पौष्करमित्यादि ।—कफापहपर्य्यन्तं स्पष्टम् ॥ १८ ॥

नवाङ्गयूषः—

मुद्गामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुण्ठकेन ।
शुण्ठीकणाभ्याञ्च कुलत्थकेन यूषो नवाङ्गः कफरोगहन्ता ॥१९॥

पार्श्वशूले ज्वरे कासे श्वासे श्लेष्मसमुद्भवे ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥ २० ॥

कट्फलादिः—कट्फलं कत्तृणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाऽभया ।
शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वा च जले शृतम् ॥
मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्ठरोगे क्षये शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥ २१ ॥

कण्टकारीकृतः क्वाथः सकृष्णः सर्वकासहा ॥ २२ ॥

विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशकृत्परिवेष्टितम् ।
स्विन्नमग्नौ हरेत् कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ २३ ॥

वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना ।
पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ २४ ॥

मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ।
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ॥

नवाङ्गयूषे यवामलकदाडिमकर्कन्धुमूलकशुण्ठकैः षडङ्गपरिभाषया षडङ्गं कृत्वा मुद्गकुलत्थौ मुक्त्वा मधुरौ दत्त्वा यूषः साध्यः, पश्चात् कटुत्वार्थं शुण्ठीपिप्पलीचूर्णदानम्; किंवा सकलमेव द्रव्यं यथोचितमात्रया गृहीत्वा क्वाथविधानेन मुद्गकुष्टिकवत् यूषः कार्य्य इत्याहुः ॥ १९ ॥

पार्श्वशूल इत्यादि।—स्पष्टम् ॥ २० ॥

कट्फलमित्यादौ।—कत्तृणं गन्धतृणम् ॥ २१ ॥

कण्टकारीत्यादि।—स्पष्टम् ॥ २२ ॥

विभीतकमित्यादि।—स्पष्टम् ॥ २३ ॥

वासकेत्यादि च।—स्पष्टम् ॥ २४ ॥

तं लिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ २५ ॥

पिप्पली पद्मकं द्राक्षा सम्यकं बृहतीफलम्।
घृतक्षौद्रयुतो लेहः श्वासकासनिवर्हणः ॥ २६ ॥

हरीतकीनागरमुस्तचूर्णं गुड़ेन तुल्यं गुड़िका विधेया।
निवारयत्याशुविधारितेयं श्वासं प्रवृद्धं प्रबलञ्च कासम् ॥२७॥

मरिचाद्यं चूर्णम्—

कर्षः कर्षार्द्धमयो पलं पलद्वयमथार्द्धकर्षञ्च।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाड़िमगुड़यावशूकानाम् ॥
सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविवर्जिताः।
अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ २८ ॥

समशर्करं चूर्णम्—

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्षयुतानमीषाम्।
पलार्द्धमेकं मरिचस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमानाशु बलात् निहन्यात्।
कासज्वरारोचकमेहगुल्म-श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीप्रदोषान् ॥ २९ ॥

हरीतकीकणाशुण्ठी-मरिचं गुड़संयुतम्।
कासघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥ ३० ॥

मधुकमित्यादौ।—शृगाचीरी बंशलोचना, एकभागापेक्षया द्विगुणा, सर्वचूर्णापेक्षया चतुर्गुणा सिता ॥ २५ ॥

पिप्पलीत्यादि।—स्पष्टम् ॥ २६ ॥

हरीतकीत्यादौ।—समुदितचूर्णेन तुल्यो गुड़ः ॥ २७ ॥

कर्ष इत्यादि।—मरिचकर्ष १, पिप्पली तोलक १, पक्वदाड़िमबीज पल १, गुड़ पल २, यवक्षार तोलक १। वाप्यटेऽप्युक्तं,—"गुड़क्षारोषणकणा दाड़िमं श्वासकासजित्। क्रमात् पलद्वयाद्धांश-कर्षांशार्द्धकर्षोन्मितम् ॥" इति ॥ २८ ॥

लवङ्गेत्यादि।—एषामेकैकमिन्द्रयव एकपदं ज्ञेयमुपर्य्यार्द्धमेवोक्तम्। बलानिति।—वयं-वादित्वादप्, बलवतो रोगानित्यर्थः। तेन प्रसह्य इत्यनेन न पौनरुक्त्यम् ॥ २९ ॥

हरीतकीत्यादि।—मोदकत्वात् गुड़ो द्विगुणः ॥ ३० ॥

व्योषान्तिका गुडिका—

तालीशवह्निदीप्यकचविकाम्लवेतसव्योषैः ।
तुल्यैस्त्रिसुगन्धियुतैर्गुडेन गुडिका प्रकर्त्तव्या ॥
कासश्वासारोचकपीनसहृल्लासकण्ठवाङ्निरोधेषु ।
ग्रहणीगदोद्भवेषु गुडिका व्योषान्तिका नाम ॥ ३१ ॥
मनःशिलालमधुक-मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्य तस्यानु सगुडञ्च पयः पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग्द्वन्द्व-सर्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ ३२ ॥
मनःशिलालिप्तदलं बदर्य्यातपशोषितम् ।
सक्षीरं धूमपानञ्च सर्वकासनिवारणम् ॥ ३३ ॥

तालीशेत्यादौ । वह्निश्चित्रकः ; दीप्यकं यमानी ; त्रिसुगन्धियुतैरिति ।—सर्वचूर्णापेक्षया चतुर्थांशेन मिलितं त्रिसुगन्धिचूर्णमित्याहुः । व्योषान्तिकेति ।—व्योषान्तमन्त्य उपान्तमाह, व्योषस्यान्तस्थितत्रिसुगन्धात् पूर्व्वमवस्थितत्वात् । किंवा तालीशादीनां विशेषणप्रधानत्वादपेक्षयान्तो ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

मनःशिलेत्यादि ।—आलं हरितालम् ; इङ्गुदं गुडञ्चोपफलमध्यं, पश्चात् हस्ते, गुडञ्चेतत् ;—"मनःशिलालमधुकं मांसीमुस्तेङ्गुदीत्वचः" इति वाग्भटवचनात् । अत्र मनःशिलादीनां पेषणं छागमूत्रेण बोध्यं, छागमूत्रपिष्टैरिति सुश्रुतदर्शनात् । अत्र मधुकस्थाने मरिचं केचित् पठन्ति ; तत्र,—"शिलालिङ्गुद-यष्ट्याह्व-मांसीधूमं पिबेत् नरम्" इति तन्त्रान्तरदर्शनात् । अथ मनःशिलादिकं कल्कीकृत्य द्वादशाङ्गुलं लिम्पेत्, ततः आतपे शोषयित्वा वर्त्तिं विधाय शरावसम्पुटस्थमदग्धप्रान्तौ निधिप्य यथोक्तनलिकया धूमपानं कार्य्यम् । विश्राम्य किञ्चित् सगुडक्षीरं पेयं, धूमस्य तीक्ष्णत्वेनोष्णत्वादिति ॥ ३२ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।—बदर्य्यातपशोषितमिति ।—बदर्य्याः मनःशिलालिप्तदलम्, आतपे शोषितमिति योजना । बदर्य्यातपेति असिद्धविधेरनित्यत्वात् सन्धिः ॥ ३३ ॥

अर्कक्षत्रशिले तुल्ये ततोऽर्द्धेन कटुत्रिकम्।
चूर्णितं वह्निनिक्षिप्तं पिवेद् धूमन्तु योगवित्॥
भक्षयेदथ ताम्बूलं पिवेद् दुग्धमथाम्बु वा।
कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः॥ ३४॥
मरिचशिलार्कक्षीरैर्वार्त्ताकीं त्वचमाशुभावितां शुष्काम्।
कृत्वा विधिना धूमं पिवतः कासाः शमं यान्ति॥ ३५॥
दशमूलघृतम्—दशमूलकषायेण भार्गीकल्कं पचेद् घृतम्।
दक्षतित्तिरिनिर्य्यूहे तत् परं वातकासनुत्॥ ३६॥

दशमूलाद्यं घृतम्—

दशमूलाढ़के प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत्।
पुष्कराह्वशटीबिल्व सुरसव्योषहिङ्गुभिः॥
पेयानुपानं तत् पेयं कासे वातकफाधिके।
श्वासरोगेषु सर्व्वेषु कफवातात्मकेषु च॥ ३७॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलीचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः।
सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम्॥

अर्कक्षत्रेत्यादि।—अर्कक्षत्रम् अर्कमूलत्वक्, शिला मनःशिला; ततोऽर्द्धेन कटुत्रिकमिति, तत उभयोरर्द्धेन मिलितं त्रिकटुकम्॥ ३४॥

मरिचेत्यादि।—स्पष्टम्॥ ३५॥

दशमूलकषायेणेत्यादि।—दक्षः कुक्कुटः; दक्षतित्तिरिभ्यां मिलित्वैव क्वाथः। दशमूलक्वाथेन दक्षतित्तिरिक्वाथेन च मिलित्वा चातुर्गुण्यम्॥ ३६॥

दशमूलाढक इत्यादि।—स्पष्टम्। अत्र दशमूलस्य क्वाथ्यद्रव्याढ़कमानत्वं, तेन "क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः" इति वचनात् पादावशिष्टक्वाथोऽप्याढकमानो भवति। बिल्वं बिल्वमूलम्; सुरसः पर्णासः। पेयानुपानमित्यत्र पयोऽनुपानमिति केचित् पठन्ति, किन्तु पेयैव वातकफघ्नत्वात् युक्ता॥ ३७॥

कासहृत्पार्श्वशूलघ्नं हिक्काश्वासनिवारणम्।
कल्कं षट्पलमेवात्र ग्राहयन्ति भिषग्वराः ॥ ३८ ॥

कण्टकारीघृतम्—

कण्टकारी-गुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वात-कासनुद्वह्निदीपनः ॥ ३९ ॥

अपरं कण्टकारीघृतम्—

घृतं रास्नाबलाव्योष-श्वदंष्ट्राकल्कपाचितम्।
कण्टकारीरसे पानात् पञ्चकासनिषूदनम् ॥ ४० ॥

बृहत्कण्टकारीघृतम्—

समूलफलशाखायाः कण्टकार्य्या रसाढके।
घृतप्रस्थं बलाव्योष-विडङ्गशटीचित्रकैः॥
सौवर्चलयवक्षार-बिल्वामलकपौष्करैः।
वृश्चीरबृहतीपथ्या-यमानीदाडिमर्द्धिभिः॥
द्राक्षापुनर्नवाचव्य-धन्वयासाम्लवेतसैः।
शृङ्गीतामलकीभार्गी-रास्नागोक्षुरकैः पचेत्॥
कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासे च शस्यते।
कण्टकारीघृतं सिद्धं कफव्याधिविनाशनम् ॥ ४१ ॥

रास्नाद्यं घृतम्—

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम्।

दशमूलषट्पलकं घृतं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

कण्टकारीत्यादि।—कण्टकारीगुडूच्योर्मिलिता पल १०, जल शराव १०, शेष १५। अन्ये तु जलद्रोणं दत्त्वा शेषं १६ इत्याहुः। कण्टकारीरस इति।—कण्टकारीस्वरसचतुर्गुणः; तन्त्रान्तरे च—"निदिग्धिकायाः स्वरसं पाययेत्कफपीडितम्। चतुर्गुणे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥" इत्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

समूलेत्यादि।—इदं चरके वाग्भटे च पठ्यते। अत्र श्वेतरक्तभेदात् पुनर्नवाद्वयम् ॥ ४१ ॥

तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
लिह्याद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं हिक्कां सविषमज्वरान् ॥
हन्यात् तथा ग्रहण्यर्शो-हृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ ४३ ॥

व्याघ्रीहरीतकी—

समूलपुष्पच्छदकण्टकार्य्यास्तुलां जलद्रोणपरिस्रुतां च ।
हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यात्तस्यात्र पक्त्वा चरणावशेषम् ॥
गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपक्वमुत्तार्य्य ततः सुशीते ।
कटुत्रिकस्य द्विपलप्रमाणं पलानि षट् पुष्परसस्य तत्र ॥
क्षिपेत्तुर्जातपलं यथाग्नि प्रयुज्यमानो विधिनावलेहः ।
वातात्मकं पित्तकफात्मकञ्च द्विदोषकासानपि यांस्त्रिदोषान् ॥
क्षयोद्भवञ्च क्षतजञ्च हन्यात् सपीनसश्वासमुरःक्षतञ्च ।
यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ ४४ ॥

इति कास-चिकित्सा ।

क्वाथ्य चतुर्भागावशिष्टमेव क्वाथं कुर्वन्ति । अन्ये अष्टभागावशिष्टं कषायमेवाहुः ; तन्न, सुश्रुतसंवादात् । विगतहरीतकीमलस्य पञ्चपलाकया हृतविद्धस्य भर्जनार्थं घृत-तैलयोः कुडवे पृथक्, द्विगुणाय प्रत्यष्टपलमाने । भर्जनन्तु कषायवदाध्यर्थम् । तन्मान्तरे चात्र मधुनश्च पलाष्टकमेवोक्तम् ; शुष्यमानत्वेऽपि घृतमधुनोर्द्रवान्तरयोगाद् विरुद्धत्वम् । अवतारणसमये पिप्पलीचूर्णकुडवं प्रक्षेप्यम् । लिह्यादिति ।—प्रकारान्तरं लिह्यात्—द्वे चाभये खादेदिति योज्यम् । अत्र यद्यपि लेहस्य मानं नोक्तं तथापि सुश्रुतसंवादात् कर्षमानं बोध्यम् । धन्यमिति—प्रभावात्, किंवा धनार्जनहेतुः मेधत्वसाधकत्वात् ॥ ४३ ॥

व्याघ्रीहरीतक्यां कटुत्रिकं प्रत्येकं पलद्वयम् । चतुर्जातपलमिति—मिलितं पलम् ॥ ४४ ॥

इति कासचिकित्साविवृतिः ।

हिक्कार्त्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम् ॥ ६ ॥
कृष्णामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ।
मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥ ७ ॥
हिक्काश्वासोद्भवे भार्गीं सविश्वामुष्णवारिणा ॥ ८ ॥
नागरं वा सिताभार्गी-सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ९ ॥
शृङ्गीकटुत्रिकफलत्रयकण्टकारी
भार्गी सपुष्करजटा लवणानि पञ्च ।
चूर्णं पिबेदशिशिरेण जलेन हिक्का-
श्वासोर्द्ध्ववातकसनारुचिपीनसेषु ॥ १० ॥
अभयानागरकल्कं पौष्करयवशूकमरिचकल्कं वा ।
तोयेनोष्णेन पिबेत् श्वासी हिक्की च तच्छान्त्यै ॥ ११ ॥

पर्णासपञ्चकम्—

अमृतानागरफञ्जी-व्याघ्रीपर्णाससाधितः क्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ निहन्त्याशु ॥ १२ ॥
दशमूलीकषायस्तु पुष्करेणावचूर्णितः ।
कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥ १३ ॥
कुलत्थनागरव्याघ्री-वासाभिः क्वथितं जलम् ।
पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥ १४ ॥
गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।
त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ १५ ॥

मधुकमित्यादि ।—सौवर्चलान्तं स्पष्टम् ॥ ६—९ ॥
शृङ्गीत्यादौ ।—पुष्करजटा पुष्करमूलम् ॥ १० ॥
अभयेत्यादि ।—श्लोकार्थं स्पष्टम् ॥ ११ ॥
अमृतेत्यादौ ।—फञ्जी ब्रह्मयष्टिः ॥ १२ ॥
दशमूलीकषाय इत्यादि ।—श्लोकत्रयं स्पष्टम् ॥ १३—१५ ॥

शृङ्गीमहौषधकणाघनपुष्कराणाम्
चूर्णं शटीमरिचशर्करया समेतम् ।
क्वाथेन पीतममृताद्वयपञ्चमूल्याः
श्वासं सहैव शमयेदतिदोषमुग्रम् ॥ १६ ॥

हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शटीम् ।
जह्यात् तैलेन विलिहन् श्वासान् प्राणहरानपि ॥ १७ ॥
हिक्कां हरति प्रबलां प्रबलं श्वासञ्च नाशयत्याशु ।
शिखिपुच्छभूतिपिप्पलिचूर्णं मधुमिश्रितं लीढम् ॥ १८ ॥
कर्षं कलिफलचूर्णं लीढञ्चात्यन्तमिश्रितं मधुना ।
अचिराद्धरति श्वासं प्रबलामुग्रहिक्काञ्च ॥ १९ ॥

हिंस्राद्यं घृतम्—

हिंस्राविडङ्गपूतीक-त्रिफलाव्योषचित्रकैः ।
द्विक्षीरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणजलान्वितम् ॥
कोलमात्रैः पचेत् तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति ।
अर्शांस्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेदं क्षयं तथा ॥ २० ॥

शृङ्गीत्यादि।—अमृताद्वयं [illegible], [illegible]। [illegible] पञ्चमूली महती, [illegible] ॥ १६ ॥

हरिद्रामित्यादि।—जह्यात्।—त्यजेदिदम् ॥ १७ ॥

हिक्कामित्यादौ।—शिखी मयूरस्तत्पुच्छस्य भूतिर्भस्म, तथा पिप्पलीचूर्णञ्च मधुना लीढम् ॥ १८ ॥

कर्षमित्यादि।—कलिफलं बिभीतकम् ॥ १९ ॥

हिंस्रेत्यादि।—[illegible]।—हिंस्रा [illegible]; पूतीकं नाटाकरञ्जम्। कोलमात्रैरिति।—यद्यपि [illegible] कर्षं उच्यते, तथापि [illegible]:—"[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] ॥" इति, [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible], [illegible] [illegible] ॥ २० ॥

तेजोवत्याद्यं घृतम्—

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ।
भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकं शटी ॥
सौवर्चलन्त्वामलकी सैन्धवं बिल्वपेशिका ।
तालीशपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसम्मितैः ॥
हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत् तोयचतुर्गुणे ।
एतद्यथाबलं पीत्वा हिक्काश्वासी जयेन्नरः ॥
शोथानिलार्शोग्रहणी-हृत्पार्श्वरुज एव च ॥ २१ ॥

भार्गीगुडः—शतं संगृह्य भार्ग्यास्तु दशमूल्यास्तथापरम् ।
शतं हरीतकीनाञ्च पचेत् तोयचतुर्गुणे ॥
पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रपरिस्रुते ।
आलोड्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥
पुनः पचेत् मृद्वग्नौ यावल्लेहत्वमागतम् ।
शीते तु मधुनश्चात्र षट् पलानि प्रदापयेत् ॥
त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।
कर्षद्वयं यवक्षारं सञ्चूर्ण्य प्रक्षिपेत् ततः ॥
भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्धपलं लिहेत् ।
श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ।
स्वरवर्णप्रदो ह्येष जठराग्नेश्च दीपनः ॥

तेजोवतीत्यादि ।—चरकस्य ।—तेजोवती चविका; भूतिकं कतृणम् । हिङ्गु-पादैरिति,अक्षभागमपेक्ष्य, तेन हिङ्गुपलादौ माषकाः ॥ २१ ॥

भार्गीगुडे दशमूल्यपि मिलित्वा । तोये चतुर्गुण इति ।—चक्रसंग्रहात् दश-मूलीशतं भार्गीमिलन मिलित्वा जलस्य शरावकं देयमित्याहुः । "हरीतकीमित-स्याव प्रस्तावादष्टकं जलम्" इति वचनात्, तेन जलस्य षोडशशरावाधिकमप्यवसान-निर्णयः । वृन्दस्तु—"हरीतकीशतेनास्य वाधिकमित्यधिकम्" इत्याह । तस्मात् अधम्

पलोन्मिते त्वागते माने न द्वैगुण्यमिहेष्यते।
हरीतकीगतस्यात्र प्रस्थत्वादाढकं जलम्॥ २२॥

कुलत्थगुडः—कुलत्थं दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका।
शतं शतञ्च संक्षुद्य जलद्रोणे विपाचयेत्॥
पादावशेषे तस्मिंस्तु गुडस्यार्धतुलां क्षिपेत्।
शीतीभूते च पूते च मधुनोऽष्टौ पलानि च॥
षट् पलानि तुगाक्षीर्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम्।
त्रिसुगन्धिसुगन्धं तं खादेदग्निबलं प्रति।
श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां नाशयेत् तमकं तथा।
प्रतिशतं द्रोणनियमाज् ज्ञेयं द्रोणत्रयन्त्विह॥ २१॥

इति हिक्काश्वास-चिकित्सा।

शीर्यांबानार्थमत्र द्रवस्य द्वैगुण्यमिच्छन्ति; तन्मते जलमष्टशरावात्मकम्। अनेनैव हरीतक्या अपि पाकः। वस्तुतस्तु प्रस्थचतुर्गुणजलमात्रमत्र द्वैगुण्येन॥ २२॥

कुलत्थमित्यादौ।—जलद्रोणे इति।—प्रतिशतमित्यर्थः, एतत्तु चक्रमतम्; चन्द्रटस्तु—"द्रोणशब्दश्रवणादत्र द्रवद्वैगुण्यमिष्यते। अतो चतुर्गुणं द्वैगुण्यत्वाद्द्रोणमानिकः। मानकाद्यभिधर्मपाठादर्द्धिकं त्रिसुगन्धितः॥" इति। द्रोणशब्दश्रवणादिति—कुलत्थादिप्रमाणकुलत्थगुडादौ चतुर्गुणजलशब्दश्रवणादित्यर्थः; एतत्तु न युज्यते, द्रोणशब्दस्य वाक्याद्युपादानात्, तत्र चतुर्गुणजलकल्पे द्रोणद्वयस्य वैयर्थ्यं स्यात्। पिप्पलीचन्दनप्रभृतिभ्यास् त्रिसुगन्धि च मिलित्वा पलार्धं तथा तवक्षीर्यपाठात्, यथा एतत्प्रातीयकुलत्थगुडादौ—"मधुनः कुडवं दद्यात् त्रिसुगन्धिपलद्वयम्", इति॥ २१॥

इति हिक्काश्वास-चिकित्साविवृतिः।

अथ स्वरभेद-चिकित्सा ।

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।
कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं कवलं इष्यते ॥
गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति ॥ १ ॥
आद्ये कोष्णं जलं पेयं जग्ध्वा घृतगुडौदनम् ।
क्षीरान्नपानं पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंक्षये ॥ २ ॥
स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ॥ ३ ॥
क्षयजे सर्वजे चापि प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ४ ॥
चव्याम्लवेतसकटुत्रिकतिन्तिडीक-
तालीशजीरकतुगादहनैः समांशैः ।

प्राचीदानदृष्टिसामर्थ्यात् प्रतिश्यायानन्तरं स्वरभेदचिकित्सामाह, वाते इत्यादि ।—तैलमत्र कटुकं कृत्वा कवलः कार्य इत्याहुः । आद्ये अवचारः ॥ १ ॥

आद्य इति ।—वातस्वरभेदे पिबेत् । सर्पिरिति ।—यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि सुश्रुते वातोक्तं काथादौ पित्तकाथोक्तं वा विदारीगन्धाद्यमुत्पलादिकाथादिनोक्तं ज्ञेयमित्याहुः । पिप्पलीमित्यादि ।—पिप्पल्यादिचूर्णं गोमूत्रेण पेयम् । स्वरसंक्षय इति—स्वरभेदे ॥ २ ॥

स्वरोपघात इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—कफवदिति—कफजस्वरभेदवत् । क्षयजे सर्वजे चापीत्यभिधानात् मेदोजकफजयोः परिग्रहः । तन्त्रान्तरे हि क्षययोरसाध्यत्वमुक्तम्, यथा—“क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः । मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥” क्रिया चात्र क्षयजे क्षयकासोक्ता, सर्वजे तु—प्रत्येकदोषोक्तैव मिलिता कार्या ॥ ३ । ४ ॥

चव्याम्लवेतसेत्यादौ ।—तिन्तिडीकं वृक्षाम्लकम्; तुगा, वंशलोचना; दहनः

चूर्णं गुड़प्रमृदितं त्रिसुगन्धियुक्तम्
वैस्वर्य्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ५ ॥
तैलाक्तं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेन्मुखे।
पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां संयुक्तां नागरेण वा ॥
अजमोदां निशां धात्रीं क्षारं वह्निं विचूर्ण्य च।
मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ ६ ॥
फलितरुफलसिन्धुकणाचूर्णं तक्रेण लीढ़मपहरति।
स्वरभेदं गोपयसा पीतं वामलकचूर्णञ्च ॥ ७ ॥
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम्।
स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह।
पिबेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ९ ॥

कण्टकारीघृतम्—

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्नावाट्यालगोक्षुरव्योषैः।
सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासञ्च पञ्चविधम् ॥

चित्रकः। गुड़ोऽत्र समुदितचूर्णसमः। त्रिसुगन्धि त्वगेलापत्रमानेषयया अनु-वर्त्तिनेति केचित्, एकभागसमं त्रिजातमित्यन्ये ॥ ५ ॥

तैलाक्तमित्यादि।—शेषार्थं स्फुटम् ॥ ६ ॥

फलितरुफलेत्यादि।—फलितरुफलं बिभीतकफलम्। तक्रेणेव युक्तेति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

बदरीपत्रकल्कं घृतादि।—बदरीपत्रं सर्वांगं भृष्टमेव यथा तैलेन घृतेनापीष्ट निर्दिष्टम् ॥ ८ ॥

शर्करेत्यादि।—मधुरस। मधुरैरिति—काकोल्यादिभिः। पयःसाधनमिह क्षीरपाकपरिभाषया ॥ ९ ॥

व्याघ्रीत्यादि।—यद्यपि इदं घृतं राजेन्द्रिता काशीग्रन्थं, तथापि स्वर-

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।
वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ १० ॥

भृङ्गराजाद्यं घृतम्—

भृङ्गराजामृतावल्लीवासकादशमूलकासमर्दरसैः ।
सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्मधुना ॥ ११ ॥

इति स्वरभेद-चिकित्सा ।

अथारोचक-चिकित्सा ।

वस्तिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
कुर्याद्धृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥ १ ॥
वान्तो वचाद्भिरनिले विधिवत् पिबेत्तु
स्नेहोष्णतोयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।

भेदकृत्त्वप्रतिपादनार्थं पुनरभ्युक्तम् । स्वरसाभावे क्वाथग्रहणमाह शुष्कद्रव्यमित्यादि ।—पादस्तु चतुर्थभागः । अत्र केचित् स्वरसानुकम्पत्वादष्टावशिष्ट एव क्वाथो युक्तो गुरुत्वादिति । पादशब्दस्य मूलवचनत्वेनाभावात् पादशब्दोऽयं मूलीभूतमाद्यभागमाह, तेन यथामात्रापेक्षया अष्टगुणत्वे तावानेव भागः स्थापनीय इत्याहुः । अन्ये तु—पादावशेषितमित्यत्र भागावशेषितमिति पठित्वा भागशब्दोऽष्टमो भाग इत्याहुः । व्यवहारस्तु चतुर्थभागेनैव ॥ १० ॥

भृङ्गराजेत्यादि ।—भृङ्गराजादीनां क्वाथश्चतुर्गुणः ; पिप्पल्यः पादिकः कल्कः ; निष्पन्ने तु घृतात् पादिकं मधु प्रक्षेप्यम् ॥ ११ ॥

इति स्वरभेद-चिकित्साविवृतिः ।

अरोचकस्याप्यङ्ग-विकारत्वेन स्वरभेदानन्तरमरोचकमाह, वस्तिमित्यादि ।—मनोघ्नजे इति—मनोविघातहेतुशोकादिजः । एतच्चोपलक्षणं, तेन कामादिजेऽपि ज्ञेयम् । वान्त इत्यादि ।—[illegible] ।—विधिवत् वान्तः कृतवमनः ; विधिवदित्यनेन लङ्घनादिक्रमस्य बोध्यते, तेन वान्तः सन् पेयादिक्रमेण जातबलः सन् चूर्णं

कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी-
रास्नैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ २ ॥
पैत्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तम्
लेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
निम्बाम्बुवर्छितवतः कफजे तु पानम्
राजद्रुमाम्बु-मधुना सह दीप्यकाद्यम् ॥
चूर्णं यदुक्तमभयानिलजे तदेव
सर्वैश्च सर्वकृतमेवमुपक्रमेच्च ॥ ३ ॥
कुष्ठसौवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विड़म् ।
धात्र्येलापद्मकोशीर-पिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥

पिबेत् सहस्रेति। अनिले इति।—वातजे कार्यमित्यर्थात् अनिलजे; अनिलजेऽपि वमनमिह कफस्थानगतत्वेऽपि द्रष्टव्यम्। स्नेहसंमिश्रमिह स्नेहयुक्तमिति हि न्द-टिप्पणी; तत्र, घृतमिव युक्तम्, यथास्थानमास्थापनात्। यवभस्म इति यवक्षारः। लवणोत्तमं सैन्धवम्। एतम् एतमनुक्तमिति कार्त्तिकः, एतमिष्यते, द्रुतदैतम् वाग्भटसंवादात् ॥ १। २ ॥

गुडाम्बुमधुरैरिति।—गुडाम्बुभिर्मधुरैर्वमनयोगैः; अत्र गडकल्प्योऽपि मेयः, तेन गुडोदकेन वमनस्योपदेशात्; अन्ये तु—मधुरद्रव्येणाप्यवलेहः; अपरे तु—मधुरैरिव मधुकैरिति पठन्ति। निम्बाम्बुवर्छितवत इति।—निम्बक्वाथपानमित्यर्थः। निम्बाम्बु-मिति भागमात्रवादेन केवलम्बुकारः, तेन न पर्यायोऽभावः। अन्यस्तम्नु निम्बाम्बु-वान्तिवत इति पठति। राजद्रुमाम्बुमधुनेति।—राजद्रुम आरग्वधस्तस्य अम्बुजाले मधुना सहित इत्यर्थः; कार्त्तिकस्तु राजद्रुमशब्देन आरग्वधादिगणमाह, कषा-यविशेषोऽविवक्षितादिति, किन्तु वाग्भटे एवं नोक्तं; तेन आरग्वधादिगणग्रहणं न प्रमाणमिति। दीप्यकाद्यमिति।—यवानीचूर्णमत्र मन्तव्यम्। चूर्णं यदुक्तमिति।—अनिलजे यत् चूर्णमुक्तं कृष्णादिनामवाक्यं तदेवेह राजद्रुमाम्बुना पिबेत्। अयथ विधि यावतुक्तं सति भेदः। सर्वैश्च सर्वकृतमिति।—प्रत्येकदोषोक्तं मिलयित्वा सर्व-दोषमशमोपक्रमुपायैरित्यर्थः ॥ ३ ॥

कुष्ठेत्यादि।—चरकस्य।—अजाजी जीरकः श्वेतः। मधुमिश्रदिं।—लक्

लोध्रं तेजोवती पथ्या त्र्यूषणं सयवाग्रजम्।
आर्द्रदाडिमनिर्य्यासश्चाजाजीशर्करायुतः॥
सतैलमाक्षिकाश्चैते चत्वारः कवडग्रहाः।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान्॥ ४॥
त्वङ्मुस्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकानि च।
त्वक् च दार्व्वी यमान्यश्च पिप्पल्यस्तेजोवत्यपि॥
यमानी तिन्तिडीकञ्च पञ्चैते मुखशोधनाः।
श्लोकपादैरभिहिताः सर्वारोचकनाशनाः॥ ५॥
अम्लीका गुडतोयञ्च त्वगेलामरिचान्वितम्।
अभक्तच्छन्दरोगेषु शस्तं कवडधारणम्॥ ६॥
कारव्यजाजीमरिचं द्राक्षावृक्षाम्लदाडिमम्।
सौवर्चलं गुडं क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम्॥ ७॥

त्रीण्यूषणानि त्रिफला रजनीद्वयञ्च
चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि।
क्षौद्रान्वितानि वितरेन्मुखधावनार्थ-
मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि॥ ८॥

गुडत्वक्। तेजोवती चवी। एषां चूर्णेन जिह्वाघर्षणं कार्यमित्याहुः। मुख-शोधना इति।—मुखगतदोषशोधनाः॥ ४॥ ५॥

अम्लीकेत्यादि।—अम्लीका पक्वतिन्तिडीकफलम्, एतच्च पुरातनं ग्राह्यमित्याहुः। त्वगेलादीनाञ्च कटुत्वशीघ्रव्यापादकं मानम्॥ ६॥

कारवीत्यादि।—कारवी कृष्णजीरकं; द्राक्षा महार्द्रकम्। गुटिका पञ्च-रक्तिकामाना, मुखे धार्येत्याहुः॥ ७॥

क्षौद्रेत्यादि।—मुखगतस्य। मुखधावनार्थमिति।—घर्षणेन मुखशोधनमिति। अन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानीति त्वगेलादिसहितानि भवन्ति, यदुक्तं—"त्वगेला-सहितं सर्वं कटुतिक्तमरोचके। निघृष्टं क्षौद्रेण संयुक्तमास्यमन्तः पुनःपुनः॥" इति॥ ८॥

विट्चूर्णमधुसंयुक्तो रसो दाड़िमसम्भवः ।
असाध्यमपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारितः ॥ ८ ॥

यमानीषाड़वः—यमानी तिन्तिड़ीकञ्च नागरञ्चाम्लवेतसम् ।
दाड़िमं बदरञ्चाम्लं कार्षिकाण्युपकल्पयेत् ॥
धान्यसौवर्चलाजाजी-वराङ्गञ्चार्द्धकार्षिकम् ।
पिप्पलीनां शतञ्चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥
हृत्पीड़ापार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।
कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥ १० ॥

कलहंसम्—

अष्टादश शिग्रुफलानि दश मरिचानि विंशतिश्च पिप्पल्यः ।
आर्द्रकपलं गुड़पलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥
एतद्धिङ्गुलवणयुतं खजाहतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।
व्यञ्जनसहस्रघाति प्रेयं कलहंसकं नाम ॥ ११ ॥

इत्यरोचक-चिकित्सा ।

विट्चूर्णेत्यादि ।—व्यक्तम् ॥ ८ ॥

यमानीषाड़वे ।—वराङ्गमिति त्वग्विशेषणम्। वराङ्गं गुड़त्वक्। पिप्पलीनां शत-मित्याद्यनिर्देशात्; एवं मरिचस्यापि बोद्धव्यम्। एतच्चूर्णं शुचौ धृत्वा शनैः शनैर्भावात्‌ अरोचकनिवृत्तिर्भवति। षाड़व इति मधुराम्लौषधस्य संज्ञा, यमान्योप-लक्षितः षाड़वो यमानीषाड़वः ॥ १० ॥

अष्टादशेत्यादि ।—शिग्रुफलानि शोभाञ्जनबीजानि। सुरभिगन्धाढ्यं चातु-र्जातकादिगन्धैः। कलहंसस्योपरिविचरणेन चञ्चलत्व-जनकत्वेन कलहंस-संज्ञा ॥ ११ ॥

इत्यरोचक-चिकित्साविवृतिः ।

अथ छर्दि-चिकित्सा ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वा-
श्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
प्राक् कारयेन्मारुतजां विमुच्य
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १ ॥
हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ।
ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ॥ २ ॥
मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कं ससैन्धवम् ।
यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ॥ ३ ॥

अरोचकस्य पञ्चविधत्वात् तथा छर्दयोऽप्यतः सम्बन्धादरोचकानन्तरं छर्दिचिकित्सितमुच्यते, आमाशयेत्यादि ।—चरकस्य ।—आमः आमरसः, तस्याशयः आमाशयः, तस्योत्क्लेशः दोषाणामुदीरणं, तद्धेतुकाश्छर्दयः; किंवा आमाशयस्याशयविशेषस्योत्क्लेश इति । छिन्नन्दो वैती । यस्मादामाशयोत्क्लेशेन एताः छर्दयः, आमाशयसमुत्थे च रोगे लङ्घनमुक्तं, तस्मादित्यर्थः । अपवादमाह, प्राक् कारयेदित्यादिना ।—यद्यपि वातजायामप्यामाशयसम्बन्धेन छर्द्यामस्ति लङ्घनसाध्यत्व, तथापि वातस्य अत्यन्तप्रकोपकारित्वात् लङ्घनशोषणाभ्यां द्विगुणं प्रत्ययकरी स्यादिति भावः । अत्र लङ्घनमल्पदोषविषयं, शोधनञ्च बहुदोषविषयमिति । संशोधनशब्देनात्र वमनविरेचनयोरेव ग्रहणम्; तत्रापि वमनस्य प्रधानत्वात् । अन्ये तत्र संशोधनशब्देन प्रतिमार्गहरणतया अत्यर्थहितं विरेचनमेव वर्णयन्ति ॥ १ ॥

हन्यादित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—क्षीरोदकमित्यत्र क्षीरघृतमिति जेज्जटः पठति, व्याचष्टे च—क्षीरमथनादुद्धृतं घृतं क्षीरघृतं, क्षीरयुक्तं वा क्षीरघृतमिति; किन्तु तामष्टे—"पीतं गुडूच्याम्बु वा पयः" इत्युक्तम्; तेन क्षीरोदकमिति पाठः । ससैन्धवं पिबेत् सर्पिरित्यत्र पक्वं घृतम् ॥ २ ॥

मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कमिति ।—सर्पिरिह यूषधनसमांशम् । यवागूमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—पञ्चमूली स्वल्पा इति चक्रः, महतीति गयदासः; वातजायामप्यामाशयसमुत्थत्वेनानुबन्धरूपस्य कफस्य विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

पित्तात्मिकायां त्वनुलोमनार्थम्
द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिवृत् स्यात् ।
कफाशयस्थन्त्वतिमात्रवृद्धम्
पित्तं जयेत् स्वादुभिरूर्द्ध्वमेव ॥ ४ ॥
शुद्धस्य काले मधुशर्कराभ्याम्
लाजैश्च मन्थं यदि वापि पेयाम् ।
प्रदापयेन्मुद्गरसेन वापि
शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥ ५ ॥

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकीरसम् ।
पिबेत् माक्षिकसंयुक्तं छर्दिस्तेन निवर्त्तते ॥ ६ ॥
चन्दनञ्चामृणालञ्च बालकं नागरं घनम् ।
सतण्डुलोदकक्षौद्रः पीतः कल्को वमिं जयेत् ॥ ७ ॥
कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।
छर्द्यतीसारतृड्दाह-ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ ८ ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।

पित्तेत्यादि ।—चरकस्य ।—(पूर्वोक्ता) त्रिवृदिति ।—द्राक्षादिरसैः प्रत्येकमुपयोज्य-मित्याहुः । कफाशयस्थमिति—आमाशयोर्द्ध्वभागस्थम् । स्वादुभिरूर्द्ध्वमेवेति—वमनार्थं द्राक्षादिभिरेव । ऊर्द्ध्वमिति—वमनेन हरेदित्यर्थः । वमनाङ्गत्वमपि मदनफलं वमन-योग्यतया देयम् ; अन्ये तु—केवलमेव द्राक्षादिरसमात्रकं पीत्वा वमनं कार्य-मित्याहुः । काले इति—सम्यग्बुभुक्षाकाले । यदि वापि पेयामिति ।—मन्दाग्निं प्रति पेया देया ॥ ४ ॥ ५ ॥

चन्दनेनेत्यादि ।—चरकसंवादात् श्वेतचन्दनं देयम् । चन्दनकल्कापेक्षया आम-लकीरसश्चतुर्गुणः, "पातव्यश्च चतुर्द्रवः" इत्युक्तेः । चन्दनमित्यादौ ।—बालकम्—ह्रीबेरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

कषाय इत्यादि ।—मुद्गं भृष्टा क्वाथविधिना कषायः कार्य्यस्ततो लाजचूर्णादि-प्रदेयः ॥ ८ ॥

अधोभागीकृते दोषे छर्दिः क्षिप्रं निवर्त्तते ॥ ९ ॥

गुडूचीत्रिफलारिष्ट-पटोलैः क्वथितं पिबेत्।
क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु छर्दिं पित्तात्मसम्भवाम् ॥ १० ॥
क्वाथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रश्छर्दिनाशनः ॥ ११ ॥

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तम्
सपिप्पली-सर्षप-निम्बतोयैः।
पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-
श्छर्द्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ १२ ॥

विडङ्गत्रिफलाविश्व-चूर्णं मधुयुतं जयेत्।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनामथवा श्लेष्मजां वमिम् ॥ १३ ॥

मज्जाम्रवं वा बदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम्।
दुरालभां वा मधुसंप्रयुक्तां लिह्यात् कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥१४॥

हरीतकीनामित्यादि।—स्पष्टम् ॥ ९ ॥

गुडूच्यादौ।—पित्तात्मसम्भवामिति पक्वपित्तसम्भवाम् ॥ १० ॥

क्वाथ इत्यादि।—स्पष्टम् ॥ ११ ॥

कफात्मिकायामित्यादौ।—सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैरिति।—निम्बपत्रजलस्यामेव क्वाथे पिप्पल्यादीनां प्रक्षेप इति चन्द्रिका; अन्ये तु—जीवकदम्भात वर्जादव-क्वाथे पिप्पल्यादीनां प्रक्षेप इति चन्द्रिका; अन्ये तु—जीवकदम्भात वर्जादव-शुध्यते; तेन पिप्पल्यादिकल्कयुतावापेन निर्दिशत्याहुः। यत्कटेऽप्युक्तं—"वमनार्था धर्मेविन-ज्ञानादिफ्नीतसर्षपैः। युक्तेन कोष्णतोयेन" इति। तस्मादुक्तमपि वमन-योग्यत्वेन सैन्धवं ग्राह्यम्। पिण्डीतको मदनफलम्। कफामाशयशोधनार्थमिति—कफपूर्णामाशयशोधनार्थम्; कफस्यामाशयस्य च शोधनार्थमित्यन्ये ॥ १२ ॥

विडङ्गेत्यादौ।—द्वयं श्लेष्मच्छर्दिघ्नम् ॥ १३ ॥

मज्जाम्रवमित्यादि।—आम्रवं जम्बुफलास्थि। बदरस्य चूर्णमिति।—बदराख्य-चूर्णमिति चरके पठ्यते, तस्माद् बदरबदरास्थि चूर्णम्; अन्ये तु—बदरस्य चूर्णमिति दशिला बदरास्थिमज्जचूर्णमित्याहुः। मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीमिति—द्वितीयो योगः। दुरालभां वेति—तृतीयो योगः। योगत्रयेऽपि मधु सम्बध्यते ॥ १४ ॥

तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ।
कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंज्ञितम् ॥
तिसृष्वपि भवेत् पथ्यं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १५ ॥
द्रव्यादापोथितात् तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।
कषायो योऽभिनिर्य्याति स शीतः समुदाहृतः ॥
षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलात् शीतफाण्टयोः ।
आप्लुतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम् ॥ १६ ॥
श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
पेयश्छर्दिजये शीतो मूर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥ १७ ॥

जम्ब्वाम्रपल्लवगवेधुकधान्यसेव्य-
ह्रीबेरवारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम् ।
छर्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता
लीढ़ा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥ १८ ॥

तर्पणमित्यादि।—तर्पणं लाजशक्तुभिः कृतम्। तिसृणामिति।—पृथग्वातादिजानाम्, अन्यथा बहुवचनानुपपत्तिः। एतेन त्रिदोषजच्छर्दिहरत्वमप्युक्तं भवति, यतः पृथग्वातादिच्छर्दिभेषजयुक्तमेव सान्निपातिकच्छर्दिभेषजं भवति, यतस्तेषां तद्योगत्वात्। कृतमित्यादि।—गुडूच्याः। अत्रापि पूर्ववत् व्याख्येयम्। हिमसंज्ञितमिति।—शीतकषायसंज्ञितं, तदर्थमेव लक्षणपरिभाषामाह, द्रव्यादित्यादि।—द्रव्यखण्डमम्बु प्रक्षिप्य भेषजार्थपलं जलषट्पलमिति। रसाख्यायां पलद्वयमिति।—रसक्रियायां यत्र भेषजमुष्णोदके प्रक्षिप्य स्वरसानुकल्पः क्रियते तत्र कार्षिकं भेषजस्य पलद्वयं दत्वा स्वरसानुकल्पः कार्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीफलस्येत्यादि।—श्रीफलं बिल्वं, तस्य मूलं ग्राह्यं,—"बिल्वमूलं मरुत्-श्लेष्मच्छर्दिघ्नं न च पित्तलम्" इति गुणपाठात्, एवमन्यत्रापि। गुडूच्या वा कषाय इति।—गुडूच्याः क्वाथ एव शीतलः कार्यः, न तु शीतकषायः, मात्रार्जुनकादौ तथोक्तत्वात्; यथा—"छिन्नरुहायाः क्वाथं सुशीतं यो नरः पिबेन्मधुना। छर्दिं स दारुणां त्रिदोषकृतां निवारयति" इत्यादि ॥ १७ ॥

जम्ब्वित्यादि।—गवेधुको तृणः, धान्यं धान्यकम्; सेव्यमुशीरम्; वारि

जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पली-मरिचान्वितः ।
क्षौद्रेण युक्तः शमयेल्लेहोऽयं छर्दिमुल्बणाम् ॥ १९ ॥
पिष्ट्वा धात्रीफलं द्राक्षां शर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चात्र कुडवं सलिलस्य च ।
वाससा गालितं पीतं हन्ति च्छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ २० ॥

एलादिचूर्णम्—एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्ज-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
च्छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाञ्च ॥ २१ ॥

कोलामलकमज्जानो मक्षिकाविट् सिता मधु ।
सकृष्णातण्डुलो लेहश्छर्दिमाशु नियच्छति ॥ २२ ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्ध्वा निर्वापितं जले ।
तत्तोयपानमात्रेण छर्दिं जयति दुस्तराम् ॥ २३ ॥
यस्याङ्गं चन्दनोपेतं सम्यक् क्षीरप्रपेषितम् ।
तेनैवालोड्य पातव्यं रुधिरच्छर्दिनाशनम् ॥ २४ ॥
लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानाम्
क्षौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।

शीतकषाय इत्यर्थः । पुनरुक्तमपि शीतकषायोक्तं, विशेषनियोगेन योगान्तरत्वात् न पौनरुक्त्यम् ॥ १८ ॥

जात्या इत्यादि ।—जाती कामभक्ती ; कपित्थस्येति—कपित्थरसेन । एष एकार्थो योगः ॥ १९ ॥

पिष्ट्वेत्यादि ।—इदन्तु अम्लपानापेक्षया पेयं, शेषं स्पष्टम् ॥ २० ॥

एलेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २१ ॥

कोलेत्यादि ।—कोलं बदरं, तदस्थिमज्जा ग्राह्या । कृष्णातण्डुलः पिप्पलीतण्डुलः ॥ २२ ॥

अश्वत्थेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २३ ॥

यस्याङ्गमित्यादौ ।—तेन इति—क्षीरेण ॥ २४ ॥

पथ्यामृतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनाम्
लेहास्तयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ २५ ॥

पद्मकाद्यं घृतम्—

पद्मकामृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत्।
कल्के क्वाथे च हविषः प्रस्थं छर्दिनिवारणम् ॥
तृष्णारुचिप्रशमनं दाहज्वरहरं परम् ॥ २६ ॥

इति छर्दि-चिकित्सा ॥

अथ तृष्णा-चिकित्सा।

तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते।
रसाश्च बृंहणाः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १ ॥
पञ्चाङ्गकाः पञ्चगणा य उक्तास्तेष्वम्बु सिद्धं प्रथमे गणे वा।
पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽल्पशो वा तृष्णोपरोधं न कदापि कुर्य्यात्
॥ २ ॥

लाक्षेत्यादौ।—कपित्थस्य फलम्; अमृतं मरिचम्; मोरटोऽग्निशी ॥ २५ ॥
पद्मकघृते—क्वाथः कल्कश्च पद्मकादिद्रव्यकृतः ॥ २६ ॥

इति छर्दि-चिकित्सा-विवृतिः।

छर्द्यनुलोमतया तदनन्तरं तृष्णाचिकित्सामाह, तृष्णायामित्यादि।—वात-जायाम्।—सगुडं दधीति—गुडं प्रक्षेप्यम्। पञ्चाङ्गका इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—पञ्च अङ्गानि येषाम् एवम्भूता ये पञ्चगणाः कण्टकमूलपञ्चमूलीकण्टकादिपञ्चकानि पञ्च पञ्चमूलानि सुश्रुतोक्तानि तेषु। अम्बु सिद्धमिति।—अम्बु क्वाथोऽर्द्धशृतं वा। एते च पञ्च योगाः, प्रत्येकं क्वाथविधानात्। प्रथमो गणो विदारीगन्धादिः सौश्रुतः। अल्पम् इति।—सोष्णं सीतलम्; अपि तु—अल्पशः इति तृष्णानिरोधं आश्रित्य अल्पशस्तृष्णाया श मनं, मद्यो शमननिषाद्यः। तृष्णोपरोधं न कदापि कुर्य्यादिति।—यतोऽत्यम्-

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वम्
निहन्ति तोयं पय एव वापि ॥ ३ ॥
काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥ ४ ॥
पित्तजायान्तु तृष्णायां पक्वोडुम्बरजो रसः ।
तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणाम्बु वा ॥ ५ ॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वा पित्तजे तर्षे ॥ ६ ॥
तद्वद्द्राक्षाचन्दनखर्जूरोशीरमधुयुक्तं तोयम् ॥ ७ ॥
सशारिवादौ तृणपञ्चमूले तथोत्पलादौ मधुरे गणे वा ।

जलदानात् तृष्णाया उपरोधं दुःखं कदापि न कुर्यात् ; किंवा क्लिमर्थं पुनरिद-मन्याय्यं जलं दीयते इत्याह, तृष्णेत्यादि ।—यस्मात् तृष्णाया उपरोधे सति प्राणत्यागः स्यात्, अतः पुरुषः कदापि तृष्णोपरोधं न कुर्यादित्यर्थः । चन्द्रटस्तु—"पिबन् सुखोष्णं मनुजोऽपि रोगी तृषो विमुच्येत हि शालभायाः" इति पठति । क्वचित्—"पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽप्ययन्तु जलोत्पादुन्भस्य तदेव पानम्" इति ॥ १ ॥ २ ॥

पित्तोत्थितामित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—पित्तहरैरिति—काकोल्यादिभिः । चन्द्र-टस्तु—"पित्तप्रशमैस्तु तृतः कषायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुपीतः । शीतस्तथा पित्तकृतां निहन्ति क्षीरं घृतं वाप्यथ जीवनीयैः ॥" इति पठति, व्याचष्टे च—पित्तप्रशमैरित्युत्प-लादिभिः काकोल्यादिभिश्चेति ॥ ३ ॥

काश्मर्यादिमधुकान्त एको योगः । शीतकषायोऽयम् । अन्ये तु—एषां कल्को जलेन पेय इत्याहुः ॥ ४ ॥

पित्तजायामित्यादि ।—वाग्भटस्य । पक्वोडुम्बरज इत्यपपाठः, सुश्रुतवचनात् । हिम इति—शीतकषायः । तद्वदिति—हिम इत्यर्थः ; शारिवादिगणश्च वाग्भटोक्तः । स्याज्जीवनीयेत्यादि ।—चरकस्य ।—क्षीरघृतमिति—क्षीरोत्थं घृतम् । वा पित्तजे तर्षे इति ।—वातजे चेत्यर्थः, न तु संसर्गजे ; तेषामनुक्तत्वात् ; किंवा चन् वातानामपि इन्द्रजानां गुणानामभिधाने यो न्यायः स एवात्राप्यनुसरणीय इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तद्वदित्यादौ ।—तोयं शीतकषायमित्याहुः ; चक्रस्तु तद्वदिम्बुमपेन इति पठति, व्याचष्टे च—पेन इत्यत्र तर्षे इति सम्बन्ध इति । सशारिवेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।

कुर्य्यात् कषायांश्च तथैव युक्तान् मधूकपुष्पादिषु चापरेषु ॥ ८ ॥
बिल्वाढ़किधातकिपञ्चकोल-दर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ॥ ९ ॥
हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ १० ॥
अजीरकाण्याद्रकशृङ्गवेर-सौवर्चलान्यर्द्धजलप्लुतानि ।
मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥ ११ ॥
क्षतोत्थितां रुग्विनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः ॥ १२ ॥

सप्तमी षष्ठ्यर्थे, तेन आरग्वधादिगणचतुष्टयस्य कषायं कुर्य्यादित्यर्थः। मधुरो गणः,—काकोल्यादिः; मधुरो गण इत्यत्र प्रथमो गण इति कृत्वा पठित्वा विदारीगन्धादि-गण इति व्याचष्टे, तन्न प्रामाणिकं, वृद्धैरव्याख्यातत्वात्। अनेन गणचतुष्टयेन चत्वारः कषायाः कार्य्या इति चत्वार एव योगाः। तथैव युक्तानिति।—शीतकषाय-विधिना कृतान्; सुश्रुते कषायकल्पने चास्य वचनस्य पठितत्वात्। अन्यस्तु—"तथैव युक्तान्" इत्यत्र यदुक्तवान् इति, पूर्व्वोक्तविधानेन पचेन जलं दत्त्वा प्रभाते निशि वासनं कुर्य्यात्। मधूकपुष्पादिषु चापरेष्विति।—अपरान् शीतकषायं कुर्य्यादित्यर्थः। मधूक-पुष्पादीनि तु मधूक-शोभाञ्जन-कोविदार-प्रियङ्गुपुष्पाणि चत्वारि रक्तपित्तप्रशमनेषु पठितानि; किंवा आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन मधूकपुष्पद्राक्षाकाश्मर्य्यखर्ज्जूरा-णीति चत्वारि ॥ ७ ॥ ८ ॥

बिल्वाढ़क्यादि।—बिल्वस्य मूलम्; आढ़की तुवरी। सिद्धमित्यतः परं जलमिति शेषः; जलमिति।—षड़ङ्गविधानेनेति चक्रः, अन्ये तु—क्वाथमाहुः। अत्र सुश्रुतटीकाकृतो धातकीपञ्चकोलस्थाने धान्यकपञ्चमूलमिति पठन्ति, पञ्चमूलं स्वल्प-मित्याहुः, सर्व्वासु तृषासु पित्तमध्यत्वेन पञ्चकोलमनुचितमित्याहुः। दर्भं कुशः। निम्बप्रसवोदकेनेति।—निम्बकुसुमक्वाथेनेति चक्रः; निम्बपुष्पक्वाथेनेत्य-न्ये; निम्बपल्लवक्वाथेनेति जेज्जटः, शुक्लवेतस्, तस्यान्तर्व्वमनाद्। आर्द्रकशृङ्ग-वेरसौवर्चलानीत्यत्र आदित्वात्। आर्द्रकशृङ्गवेरम् आर्द्रकमेव। अजीरकादिकञ्च सौरभकटुत्वमात्रकारकं देयम् ॥ ९—११ ॥

क्षतोत्थितामित्यादि।—क्षाद्‌शोकः मुमुखः। रुग्विनिवारणेनेति।—व्रणवेदना-निर्व्वापणेन कारणोच्छेदात् तत्कार्य्यरूपा क्षतजा तृष्णा शाम्यतीत्यर्थः। रसाना-मिति—मांसरसानाम्। असृजश्च पानैरिति।—छागादिरक्तस्य अपक्वस्य पानैरित्यर्थः,

पयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यान्मांसोदकं वाथ मधूदकं वा।
गुर्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेत्तु क्षयाहृते सर्वकृताञ्च तृष्णाम् ॥ १३ ॥

लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम्।
काश्मर्यशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्दितो नरः ॥ १४ ॥

अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणामिहाशु पयः।
छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ १५ ॥

आम्रजम्बूकषायं वा पिबेन्माक्षिकसंयुतम्।

एतच्चात्यर्थमोहितसृषी सत्यां ज्ञेयम्। पयोत्थितामित्यादौ।—क्षीरजलमिति—क्षीरनिर्मितं जलमिति; क्षीरजलमित्यत्र क्षीरघृतमिति उज्ज्वलः पठति, व्याचष्टे च—क्षीरोत्थं घृतं क्षीरमथितं वा घृतमिति। मांसोदकमिति।—मांसरस एव, अन्ये तु—माषोदकमिति पठित्वा माषयूषमिति व्याचक्षते। मधूदकं वेति।—मधुमिश्रितमुदकमित्यर्थः। उदकञ्चात्र ऐन्द्रं; तदनुकारि भूमिष्ठमुदकं वा चरकसंवादात्। न च विरोधः, अनुष्णोपयोगात्; उक्तं हि सुश्रुते—"मध्वम्बुनी मधुमधिंशौ च ॥ ततस्त्वथ मायोराग्" इति। ननु पयसायां उष्णमेवोचितं, मधूदकन्तु शीतमिति तत् कथमत्र प्रयुक्तमिति? नैवं; पयसापि शीतवीर्येण जन्यते, यदुक्तं—"रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा या तां सन्निपातादिति विविदाहुः" इति। तत्र यद्यपि कफापित्तं वा आविष्कं तदा मधूदकं देयम्। अन्ये तु—मधूदकमित्यत्र मधुकोदकमेवेति पठित्वा व्याचष्टे—यष्टिमधुजलमिति; तत्र युक्तं, चरकसंवादात्। उल्लिखनैरिति।—वमनैः। न केवलं गुर्वन्नजामेव वमनैर्जयेत्, किन्तर्हि?—अन्यामपीत्याह, क्षयाहृते इत्यादि।—क्षयोपजापि सर्वदोषारब्धा, तस्यां क्षीणधातुत्वात् वमनं न कार्यम्। सर्वकृतामिति।—सर्वदोषकृतामामजामिति कार्त्तिकः, अन्ये तु—"क्षयाहृते सर्वकृतास्तु तृष्णा" इति पठन्ति; क्षयजां विहाय अन्याः सर्वाश्चतस्रो वातपित्तकफामगुर्वन्नैः कृततृष्णा वमनैर्जयेदिति व्याख्यानयन्ति। अस्मिन् पक्षे—गुर्वन्नजायाः पृथगभिधानं विशेषार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

लाजोदकमित्यादि।—लाजचूर्णभावितमुदकं शीतकषायो वा। काश्मर्यं गाम्भारीफलम् ॥ १४ ॥

अतिरूक्षेत्यादि।—मधुररसाधिक्येनात्र सम्यङ्मधुरता ज्ञेया ॥ १५ ॥

छर्दिं सर्वां प्रणुदति तृष्णाञ्चैवापकर्षति ॥ १६ ॥
वटशुङ्गसितालोध्र-दाडिमं मधुकं मधु ।
पिबेत् तण्डुलतोयेन च्छर्दितृष्णानिवारणम् ॥ १७ ॥
गोस्तनेक्षुरसः क्षीर-यष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नस्यतः पानैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥ १८ ॥
क्षीरेक्षुरसमाध्वीकैः क्षौद्रसीधुगुडोदकैः ।
वृक्षाम्लाम्लैश्च गण्डूषास्तालुशोषनिवारणाः ॥ १९ ॥
तालुशोषे पिबेत् सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ॥ २० ॥
मूर्च्छाच्छर्दितृषादाह-स्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं वारि रक्तपित्ते मदात्यये ॥ २१ ॥
धान्याम्लमास्यवैरस्य-मलदौर्गन्ध्यनाशनम् ।
तदेवालवणं पीतं मुखशोषहरं परम् ॥ २२ ॥

आम्रजम्बुकषायं चेति ।—आम्रजम्ब्वोः पल्लवस्य क्वाथे, पल्लवक्वाथायाऽपि युज्यते, "जम्ब्वाम्रपल्लवमस्तु क्षौद्रं दत्त्वा सुशीतलम्" इति पठितत्वात् ॥ १६ ॥

वटेत्यादौ ।—शुङ्गादीनां चूर्णम् ॥ १७ ॥

गोस्तनेत्यादि ।—गोस्तना द्राक्षा । एभिः प्रत्येकं नस्यम् । चाहटके तु—द्राक्षादिद्वयं द्राक्षायष्टिमधुनीलोत्पलं कल्कीकृत्य प्रक्षिप्य मधु च प्रक्षिप्य सर्वमालोड्य पेयमिति । तथा पयआमलकक्षीरादिभिः प्रत्येकं सम्भूय, बहुवचननिर्देशात् । यद्यपि तालुशोषे घृतं निषिद्धं, यदुक्तं—"दृष्टाव्यर्दितदाहेतवाच वर्जितस्तालुशोषिणः । न पिबेयुर्घृतम्" इति, तथापि चरकसंवादादस्य वचनतो द्रव्यान्तरयुक्तं घृतपानं बोध्यम्; यतो विशिष्टविधित्वात्र विरोधः; यथा वक्ष्यति तालुशोषेऽपि पिबेद्घृतं द्रव्यान्तरसम्बन्धेनेति, किम्वा वातोल्वणावस्थायामेतत् घृतपानं बोध्यम् । तालुशोषस्य बहुप्रकार एव, तेनेह सहजमस्याभिधानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

घृतमण्डमिति ।—घृतस्योपरिभागः, अत एव घृतस्योपरि स्थानो भाग इति काम-विजिगीषिते चक्रेपाध्यायः । श्रीकण्ठस्तु घृतस्योपरि स्थितभाग, घृतमण्डमित्याह । मूर्च्छेत्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥ २१ ॥

धान्याम्लमिति ।—धान्याम्लं काञ्जिकम् ॥ २२ ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखे व्रणान् ।
दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ २३ ॥
कोलदाडिमवृक्षाम्ल-चुक्रीकाचुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ २४ ॥
वारि शीतं मधुयुतमा कण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ २५ ॥
वटशुङ्गामयक्षौद्र-लाजनीलोत्पलैर्दृढा ।
गुडिका वदन-न्यस्ता क्षिप्रं तृष्णां नियच्छति ॥ २६ ॥
ओदनं रक्तशालीनां शीतं माक्षिकसंयुतम् ।
भोजयेत् तेन शाम्येत्तु छर्दिस्तृष्णा चिरोत्थिता ॥ २७ ॥
पूर्वामयातुरः सन् दानस्तृष्णार्दितो जलं याचन् ।
न लभेत चेदाश्वेव मरणमाप्नोति दीर्घरोगं वा ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वार्यते ॥ २८ ॥

इति तृष्णा-चिकित्सा ।

सन्दधाति मुखे व्रणानिति ।—रोपयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

कोलेत्यादौ ।—चुक्रीका चाङ्गेरी । चुक्रिकेति—चुकाइ इति ख्याता । मुखालेप इति ।—मुखकुहरे लेपः, कपोलादौ लेप इति तु नियमः ॥ २४ ॥

वारि शीतमित्यादि ।—त्रितयमप्यामयं योगः । या कण्ठतोयपानादनु किञ्चिन्मधुपानमित्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ २५ ॥

वटशुङ्गेत्यादि ।—वटशुङ्गो वटप्ररोहः । आमयः कुष्ठम् । मधु तु यावता कठिना गुडिका भवति तावन्मात्रं देयम् ॥ २६ ॥

ओदनं रक्तशालीनां शीतमिति ।—सद्यस्कपानीयभक्तम् ॥ २७ ॥

प्रसङ्गात् तृष्णार्त्ते जलमप्रदाने दोषमाह, पूर्वामयेत्यादि ।—पूर्वामयातुरः सन् ज्वररक्तपित्तादिरोगग्रस्तः सन् । दीन इति ।—तृष्णापीडितत्वेनैव क्लान्तमनाः । कथं म्रियत ? इत्याह,—तृषित इत्यादि ॥ २८ ॥

इति तृष्णा-चिकित्सा विवृतिः ।

अथ मूर्च्छा-चिकित्सा ।

सेकावगाहौ मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥१॥
सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।
तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु शस्ताश्च सतीनमुद्गाः ॥ २ ॥

यथादोषं कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।
रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ॥ ३ ॥
मद्यजायां वमेन्मद्यं निद्रां सेवेद् यथासुखम् ।
विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
कोलमज्जोषणोशीर-केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां जयेल्लीढा कृष्णा वा मधुसंयुताम् ॥ ५ ॥
महौषधामृताक्षुद्रा-पौष्करग्रन्थिकोद्भवम् ।

सेकावगाहौ शीतौ भवतीत्यनुवर्तते शीतचिकित्साधिकारात्, मणय इत्यादि।—मुक्तादय। मणयो मुक्तास्फटिकप्रभृतयः ते च सहाराः हारसहिता इत्यर्थः। पानानि च गन्धवन्तीति कर्पूरादिगन्धयुक्तानि पानीयानीत्यर्थः। सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानीत्यनेन वातकफजातासु मूर्च्छास्वपि हेतुप्रत्यनीकचिकित्सां बाधित्वा, एते शीतविधयो व्याधिप्रत्यनीकतया पित्तानुबन्धाच्च न वारणीया इति दर्शयति ॥ १ ॥

वर्गे मधुर इति।—काकोल्यादौ। सदाडिमा इति।—दाडिमाम्लसहिता इत्यर्थः। सतीनो वर्त्तुलकलायः ॥ २ ॥

यथादोषं कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेदिति।—वातादिमूर्च्छासु यथाक्रमं वातादिज्वरहराणि यानि तानि प्रयोजयेदित्यर्थः। रक्तजायामिति।—रक्तदर्शनजायाम् ॥ ३ ॥

मद्यजायामिति।—मद्यमितजायाम् ॥ ४ ॥

कोलमज्जादौ।—ऊषणं मरिचम् ॥ ५ ॥

पिबेत् कणायुतं क्वाथं मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ ६ ॥
शतावरीबलामूल-द्राक्षासिद्धं पयः पिबेत् ।
ससितं भ्रमनाशाय बीजं वाट्यालकस्य वा ॥ ७ ॥
पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ८ ॥
रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ९ ॥
मधुना हन्त्युपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः ।
सप्ताहात् पथ्याशी मदमूर्च्छाकामलोन्मादान् ॥ १० ॥
अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ११ ॥
लुञ्चनं केशरोम्णाञ्च दन्तैर्दंशनमेव च ।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितास्तस्यावबोधने ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छा-चिकित्सा ।

महौषधेत्यादौ ।—शुण्ठी कणकारी ; ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । भ्रमः कुतिश्चो मोहयन् चक्रभ्रान्तिः । पथ्योऽभ्यासः ॥ ६—८ ॥

कौम्भं सर्पिर्दशवर्षात्मकम् ; अन्ये तु—"स्थितं वर्षशतं श्रेष्ठं कौम्भं सर्पिस्तदु-च्यते" ॥ ९ ॥ १० ॥

अञ्जनानीति ।—तीक्ष्णाञ्जनानि पथ्यादीनामि । अवपीडाः नासिकायां निर्गु-ण्ड्यादिरसा अवपीडा ये दीयन्ते । धूमाः वैरेचनधूमाः । प्रधमनं चूर्णनस्यम् । सूचीभि-रित्यादौ—पीडा नखान्तर इति ।—नखमांसयोर्मध्ये पीडनम् ॥ ११ ॥

आत्मगुप्ता शूकशिम्बी ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छा-चिकित्सा विवृतिः ।

अथ मदात्यय-चिकित्सा।

मद्यं खर्जूरमृद्वीका-वृक्षाम्लाम्लिकदाडिमैः।
परूषकैः सामलकैर्युक्तं मद्यविकारनुत्॥ १॥
सतीनमुद्गमिश्रान् वा दाडिमामलकान्वितान्।
द्राक्षामलकखर्जूरपरूषकरसेन वा।
कल्पयेत् तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान्॥ २॥
मद्यं सौवर्चलव्योष-युक्तं किञ्चिज्जलान्वितम्।
जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम्॥ ३॥
मुद्गयूषः सितायुक्तः स्वादुर्वा पैशितो रसः।
पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः॥ ४॥
पानात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथाबलम्।
दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितः॥ ५॥
सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम्।
आभिः क्रियाभिर्मिश्राभिः शान्तिं याति मदात्ययः॥
न चेन्मद्यक्रमं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत्॥ ६॥

मूर्च्छाविष्टमदात्ययस्यापि मद्यजन्यत्वात् मूर्च्छानन्तरं मदात्ययचिकित्सामाह।—मद, एवात्ययकारको मदात्ययः। किंवा मदशब्देनैव मदहेतुतया मद्यमुच्यते, तेन तदती-त्ययो मदात्ययः। मद्य इत्यादि।—द्रवैरम्लैर्हितमेभिर्मद्यः, द्रव्येश्च खर्जूरा-दीनां ग्राह्यः। अम्लीका तिन्तिडीफलम्। वृक्षाम्लोऽम्लवेतसः। सतीनेति।—सतीनो, वर्तुलकलायः। सतीनमुद्गमिश्रैरिति पाठे—कामरसस्य विशेषणम्। चरके हि एत-द्वचनात् पूर्वं कामरसमित्युक्तम्॥ १॥ २॥

मद्यमित्यादि।—सौवर्चलव्योषयुक्तं लवणकटुकत्रिकास्वादकं देयम्। किञ्चिज्जल-मष्टभागिकमित्याहुः॥ ३॥

मुद्गयूष इत्यादि।—स्वादुरित्यनेन संस्कारार्थं कटुद्रव्योपयोगोऽत्र न कार्य इति दर्शयति॥ ४—६॥

लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जातदौर्बल्यलाघवे ।
ओजस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरीतञ्च मद्यतः ॥ ७ ॥
क्षीरप्रयोगं मद्यं वा क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ ८ ॥

पुनर्नवाद्यं घृतम्—

पयः पुनर्नवाक्वाथं यष्टीकल्कप्रसाधितम् ।
घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसः ॥ ९ ॥

अष्टाङ्गलवणम्—

सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।
त्वगेलामरिचार्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥
हितं लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।
मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम् ॥ १० ॥
चव्यं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीप्यकम् ।
चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ ११ ॥

जलामृतचन्दनरूषिताङ्गः
स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदंशाम् ।

यस्यामवस्थायां क्षीरप्रयोगः कर्त्तव्यस्तामाह, लङ्घनाद्यैरिति ।—आद्यशब्दात् शोधनादीनां ग्रहणम् ॥ ७ ॥

क्षीरप्रयोगमित्यादि ।—एतद्वचनात् पूर्वं—"पयसा च हते रोगे बले जाते निवर्त्तयेत्" इति वचनमस्ति, तेनात्र क्षीरप्रयोगमित्यत्र पूर्वोक्तेन निवर्त्तयेदित्यनेन सम्बन्धात् क्षीरप्रयोगं क्रमेण निवर्त्तयेत् । मद्यञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

पयः पुनर्नवाक्वाथेत्यादौ ।—क्षीरं घृतसमं, क्वाथस्त्रिगुणश्चतुर्गुणो वेत्याहुः ॥ ९ ॥

सौवर्चलमित्यादि ।—अत्र सौवर्चलादीनां चतुर्णां समभागता; त्वगेलामरिचानां एकभागापेक्षया प्रत्येकमर्द्धांशिकत्वम्; शर्कराभागोऽपि सौवर्चलाद्येकतमद्रव्यसमः ॥ १० ॥

चव्यमित्यादौ ।—पूरकं—बीजपूरस्य फलमिति निश्चलः । दीप्यकं यवानी ॥ ११ ॥

मद्यं येन प्रकारेण विकारं न जनयेत् तदाह, जलेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—चन्दनेन

पिबन् सुरां नैव लभेत रोगान्
मनोमतिघ्नञ्च मदं न याति ॥ १२ ॥
द्राक्षाकपित्थफलदाडिमपानकं यत्
तत् पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यम् ॥ १३ ॥
पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा।
सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छाहरं पिबेत् ॥ १४ ॥
सच्छर्दिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम्।
सद्यः प्रशमयेत् पीतमा छर्देर्वारि शीतलम् ॥ १५ ॥
वल्मीककरीषघ्राणाज्जलपानाल्लवणभक्षणादपि।
शाम्यति पूगफलमदश्चूर्णरुजा शर्कराकवलात् ॥ १६ ॥
शङ्खचूर्णरजोघ्राणात् खल्वं मदमपोहति ॥ १७ ॥
कूष्माण्डरसः सगुड़ः शमयति मदमाशु मदनकोद्रवजम् ॥१८॥
धोस्तूरजञ्च दुग्धं सशर्करं पानयोगेन ॥ १९ ॥
इति मदात्यय-चिकित्सा।

कथितं नियमं यथा। विधिवत् मांसम् ... यथा तथा। ... मतिघ्नमिति विशेषणात् द्वितीयादिमदं न प्राप्नोति, प्रथमन्तु मनोऽनुमवातीतं ... एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

द्राक्षेत्यादि।—सुगमम्। द्राक्षादिभिः पानकं सूदशास्त्रानुसारेण कार्य्यम् ॥ १३ ॥

पथ्येत्यादि।—सुगमम्। ... गदत्वसामान्यात् पृथक् पृथक् चिकित्सामाह, सच्छर्दीत्यादि।—वल्मीकेत्यादि।—... इति केचित्। करीष इति—शुष्कगोमयः; अन्ये तु—वल्मीकरीषं ... आहुः। अत्र च वल्मीकरीषादयः पृथक् प्रयोक्तव्याः। चूर्णरुजेति।—अतिमात्रचूर्णभक्षणे ... इत्यादिदाहः। एतच्च ... लिखितम्। खल्वं मदं—पूगफलजमेव। कूष्माण्डेत्यादि।—मदनं धान्यविशेषः, ... इति ख्यातः। धोस्तूर धुस्तूरफलभक्षणजम् ॥ १४—१९ ॥

इति मदात्यय-चिकित्सा-विवृतिः ॥

अथ दाह-चिकित्सा ।

यत् पित्तज्वरदाहोक्तं दाहे तत् सर्वमिष्यते ॥ १ ॥
शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवसक्तुभिः ।
कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान् ॥ २ ॥
छादयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा ।
लामज्जेनाथ शुक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥
चन्दनाम्बुकणास्यन्दि-तालवृन्तोपवीजितः ।
सुप्याद्दाहार्दितोऽम्भोज-कदलीदलसंस्तरे ॥ ४ ॥
परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ।
शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहप्रशान्तये ॥ ५ ॥
क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।
अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैरन्यैश्च शीतलैः ॥ ६ ॥

कुशाद्यं तैलं घृतञ्च—

कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम् ।
तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ ७ ॥

मदात्ययप्रदाहस्यापि मद्यपानजन्यत्वात् मदात्ययाधिकारात् एव दाहचिकित्सा । यदित्यादि ।—कोलेत्यादि द्वितीयो योगः ; अत्रापि दिह्यादिति योज्यम् । लामज्ज-मुशीरं ; शुक्तं सन्धानविशेषः ; तालवृन्तं तालपत्रनिर्मितव्यजनम् ॥ १—५ ॥

क्षीरिकषायो, वटोडुम्बरादिक्वाथः । क्षीरादिकञ्चैतत् पानपरिषेकादौ योज्यम् ॥६॥

कुशादीत्यादि ।—कुशादिपञ्चमूलं, तृणपञ्चमूलं, तच्च सुश्रुतोक्तं कुश-काश-नल-दर्भकाण्डेक्षुमूलरूपम् । अत्र शालपर्णीशब्देन विदारीगन्धादिगणस्य ग्रहणमिति वृन्दटिप्पनी ; अन्ये तु—शालपर्ण्यादिपञ्चमूलस्य ग्रहणमित्याहुः । पिप्पल्यादिशब्दा-भावात् शालपर्णीमात्रस्यैव ग्रहणमित्याह । जीवकाद्येनेति ।—जीवकाद्यष्टवर्गेण, जीवकाद्यष्टवर्गश्च जीवक-ऋषभक-मेदा महामेदा-काकोली क्षीरकाकोली-ऋद्धि-वृद्धयः ;

फलिनी लोध्रसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटन्नटम्।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ८ ॥
क्लीवेरपद्मकोशीर-चन्दनचोदवारिणा।
सम्पूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ ९ ॥

इति दाह-चिकित्सा।

अथोन्माद-चिकित्सा।

उन्मादे वातिके पूर्वं स्नेहपानं विरेचनम्।
पित्तजे कफजे वान्तिः परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥ १ ॥
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते।

एवं सर्व्वत्र सुश्रुतयोगे जीवनीयाष्टकम्। चरकयोगे पुनरेव चविकाक्षीरविदारीमाष-पर्णी-मुद्गपर्णी-जीवन्ती-मधुकसहितं जीवनीयदशकं ज्ञेयम्। अत्र क्वाथादिग्रहण-दर्शनेऽपि क्वाथ', जीवकाद्येन कल्कः। अन्ये तु—"कल्कक्वाथानिर्द्देशे गणात् तस्मात् समाचरेत्" इति वचनात् सर्व्वत्रैव कल्कक्वाथावित्याहुः ॥ ७ ॥

फलिन्यादी।—फलिनी प्रियङ्गुः; सेव्यमुशीरम्; अम्बु बालकं, हेम नागकेशरं; पत्रं तेजपत्रं; कुटन्नटं कैवर्त्तमुस्तकं; कालीयकं कालीया इति ख्यातं, पीतकाष्ठं गन्धद्रव्यविशेषः; श्वेतचन्दनमिति केचित् कालीयकक्वाथश्च पेषणार्थमिति वदन्ति ॥ ८ ॥

क्लीवेरेत्यादी।—चोदं चूर्णम्। एषां चूर्णानि शीतलजलेन मिश्रयित्वा अवगाहनं कार्य्यम् ॥ ९ ॥

इति दाह-चिकित्सा विवृतिः ॥

यद्यपि मदात्ययस्य उन्मादमहत्त्वेन तथा पूर्वोक्तरीत्या च मदात्ययानन्तर-मुन्माददाहावेव वक्तुमुचितौ, तथापि सूचीकटाहन्यायेन दाहमभिधाय उन्माद-चिकित्सितमुच्यते, उन्मादे इत्यादि।—परो वस्त्यादिकक्रम इति।—पश्चात् स्नेहवस्ति-निरूहण-शिरोविरेचनात्मकः क्रमः कार्य्यः। चरकेऽप्युक्तं—"निरूहण स्नेहवस्तिः

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्धेतुदूष्ययोः ॥ २ ॥
ब्राह्मीकुष्माण्डीषड्ग्रन्था शङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।
उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ ३ ॥
दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥ ४ ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ ५ ॥
श्वेतोन्मत्तोत्तरदिशा-मूलसिद्धस्तु पायसः ।
गुडाज्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांस्तु दोषजान् ॥ ६ ॥
उन्मादे समधुः पेयः शुद्धो वा तालशाखजः ।
रसो नस्येऽभ्यञ्जने च सार्षपं तैलमिष्यते ॥ ७ ॥
अपक्वघटकोष्ठीर-पीतोन्मादविनाशिनी ।
बद्धं सार्षपतैलाक्तमुत्तानमातपे न्यसेत् ॥ ८ ॥

शिरसश्च विरेचनम् । ततः कुर्याद् यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥" इति । सामान्याद्धेतुदूष्ययोरिति ।—उन्मादापस्मारयोर्हेतुर्मल-उपघातादिः दूष्यञ्च हृदयं समान मित्यर्थः । सामान्याद्दोषदूष्ययोरिति केचित् पठन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

ब्राह्मीत्यादयश्चत्वारो योगाः । कुष्माण्डीफलमत्र पुराणं ग्राह्यमित्याहुः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुराणघृतलक्षणमाह उग्रगन्धमित्यादि ।—चरकस्य ।—चरकटीकाकृतस्तु केचित् इमं श्लोकमनार्षं वदन्ति, केचिद्दशवर्षातीतं घृतं पुराणमिति ब्रुवते, तन्नादर-वादात् ॥ ५ ॥

श्वेतेत्यादि ।—श्वेतोन्मत्तः श्वेतधुस्तूरस्तस्य उत्तरदिशि स्थितं मूलं ग्राह्यम् । महेश्वरस्तु—उत्तरदिशि स्थितं श्वेतधुस्तूरमूलं पिष्टा पल १, घृततण्डुल पल ४, दुग्ध-शराव ४, पायसं साध्यं, तदनुरूपे गुडघृते दत्त्वा खादयेदित्याह ॥ ६ ॥

उन्माद इत्यादि ।—शुद्ध इति केवलः । तालशाखज इति ।—हिन्तालत्वाद्भवः ; रस इति स्वेदः ; तेन कोमलतालशाखाभवो रसः मधुमद्येपेय, शुद्धो वा मधुना विनाऽपि ॥ ७ ॥

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जौ देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम्।
बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा।
अपस्मारविषोन्माद-कृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते।
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥ ९ ॥

सूर्यपर्णाद्या वर्त्तिः—

सूर्यपर्णं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी।
शिरीषनक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः।
गोमूत्रपिष्टैरेतैर्वा वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता।
चतुर्थकमपस्मारमुन्मादञ्च नियच्छति ॥ १० ॥
गुहस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम्।
ताडनञ्च मनोबुद्धि-स्मृतिसंवेजनं हितम् ॥
तर्ज्जनं त्रासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम्।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ११ ॥

चतुष्कटकीति।—चामचटकों अङ्कोलस। महतिमित्यादि।—एतच चौतो-निग्रहार्थमुद्देशमात्रेण ॥ ८ ॥

सिद्धार्थक इत्यादि।—अत्र करञ्जद्वयस्य ग्रहणात्, श्वेता श्वेतापराजिता, कटभी शाकट्कीति ख्याता, अन्ये तु—"करह" इत्याहुः; शिरीषस्य फलम्। भयद्‌ हन्ति।—भयोत्पादकहरः, कृत्या अभिचारः, राजद्वारे च प्रस्तत इति।—वशीकरण द्वारा। अनेनेति।—सिद्धार्थकादीनां कल्केन ॥ ९ ॥

सूर्यपर्णमित्यादि।—स्पष्टम् ॥ १० ॥

गुहस्येत्यादि।—चरकस्य।—गुहस्येति।—भ्रमितस्य। आचारविभ्रंशे कथुन्मादे। संवेजनमुद्वेजनं, तर्जनं त्रासनं, विस्मृतेर्हेतोरिति।—उन्मादहेतुभयहर्षादिविस्मारकतया

कामशोकभयक्रोध-हर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ।
परस्परं प्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ १२ ॥
इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तैः सान्त्वाश्वासैश्च तान् जयेत् ॥ १३ ॥
प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्ग-धूमाः पानञ्च सर्पिषः ।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धि-स्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥
कल्याणकं महच्चापि दद्याद्वा चैतसं घृतम् ।
तैलं नारायणञ्चापि महानारायणं तथा ॥ १४ ॥

पानीयकल्याणकं घृतम्—

विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वेलवालुकम् ।
स्थिरा नतं रजन्यौ द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठा-दन्तीदाडिमकेशरम् ।
तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥
विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमन्वितैः ।
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

प्रभावादेव मनः प्रकृतिं स्वभावं गमयन्ति । परस्परप्रतिद्वन्द्वैरिति ।—यथोऽन्यप्रत्यनीकैः । तस्य तत्सदृशप्राप्तेरिति ।—भावे क्तः ; तत्सदृशप्राप्तिभिरित्यर्थः । सान्त्वाश्वासैरिति ।—सान्त्वं सामप्रयोगः, वशीभूतकरणार्थं उपायविशेषः ; आश्वासः, सन्तोषवचनम् । उत्सादनं चूर्णघर्षणम् । नारायणतैलं महानारायणतैलञ्च वातव्याधौ वक्ष्यति ॥ १२—१४ ॥

विशालेत्यादि ।—विशाला गोरक्षकर्कटी ; कौन्ती रेणुका ; एलवालुकं स्वनामख्यातं सुगन्धि द्रव्यं ; स्थिरा शालपर्णी ; नतं तगरपादुका, तदभावे शिग्नीक्षारः, केशरं नागकेशरं ; मालती जाती, तस्याः कुसुमं ; नवमिति—कुसुमविशेषणम् । अष्टाविंशतित्वं कल्कानां पाठादेव सिद्धं, किमर्थमुच्यते अष्टाविंशतिभिरिति ?—अत्र यद्यपि त्रिफलायाः प्रत्येकमेव भागो गृह्यते त्रित्वगणितत्वात्, तथापि त्रिफलायाः प्रत्येकभागग्रहणख्यापनार्थम् अष्टाविंशतिभिरित्युक्तम् । यद्यपि त्रिफला-

अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये।
वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयक-चतुर्थके॥
वस्त्यर्शोमूत्रकृच्छ्रेषु वीसर्पोपहतेषु च।
कण्डूपाण्ड्वामयोन्मादे विष-मेहगरेषु च॥
भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामरेतसाम्।
शस्तं स्त्रीणाञ्च वन्ध्यानामायुर्वर्णबलप्रदम्॥
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्वग्रहविनाशनम्।
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च॥ १५॥

क्षीरकल्याणकं घृतम्—

द्विजलं सचतुःक्षीरं क्षीरकल्याणकन्त्विदम्॥ १६॥

महाकल्याणकं घृतम्—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम्।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम्॥

शब्देन द्राक्षाकाश्मर्य्यफलयोरुच्यते, तथापि हरीतक्यादित्रिफलाया एवात्र ग्रहणं प्राधान्यादिव, एवमन्यत्रापि। पुंसवनेष्विति।—पुत्रकारकयोगेषु॥ १५॥

तदेव घृतं यदा जलस्याष्टौ शरावान् क्षीरस्य षोडश शरावान् दत्त्वा पच्यते, तदा क्षीरकल्याणकं भवति। (इति पानीयकल्याणक-क्षीरकल्याणक घृते) ॥ १६॥

एभ्य एवेति।—कल्याणकोक्तविशालादिभ्यः। स्थिरादीनीत्युक्तेर्विदारीगन्धादि पञ्चमूलस्यापि ग्रहणं स्यादत आह, एकविंशतिमिति।—वृहत्पञ्चमूलग्रहणनिरासार्थं वा एकविंशतिमित्युक्तम्। गृष्टिरेकवारप्रसूता धेनुः। अत्र चतुर्गुणक्षीरस्य निर्दिष्टत्वात्तत्सर्पिःसिद्धौ द्रव एव देयः, तेनानिर्दिष्टमानक्वाथोऽत्र षोडशगुण एवेति पञ्चगुणः पाकः। युक्तञ्चैतत्, पञ्चप्रभृति-द्रव स्थलादिपरिभाषायोगेनास्यार्थस्य समानन्यायत्वादिति केचित्। अन्ये तु—क्षीरेणैवात्र चतुर्गुणे प्राप्तेऽत्र कषायः "एकेनापि चातुर्गुण्यम्" इत्यादिपरिभाषया - परिशिष्टेन "घृतात् तोयं चतुर्गुणम्" इति द्रव्यचातुर्गुण्यपरिभाषया क्षीरसमानमात्रतयात्र चतुर्गुण एव देय इति वदन्ति।

वीरा द्विसाह्व काकोली-स्वयंगुप्तर्षभर्द्धिभिः ।
मेदया च समैः कल्कैः स्यात् कल्याणकं महत् ॥
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ १७ ॥

चैतसं घृतम्—

पञ्चमूल्यावकाश्मर्यौ रास्नैरण्डत्रिवृद्बला ।
मूर्वा शतावरी चेति क्वाथ्यैर्द्विपलिकैरिमैः ॥
कल्याणकस्य चाङ्गेन तद्घृतं चैतसं स्मृतम् ।
सर्वचेतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ॥
घृतमस्योऽत्र पक्तव्यः क्वाथो द्रोणाम्भसा स्मृतः ।
चतुर्गुणोऽत्र सम्पाद्यः कल्कः कल्याणकेरितः ॥ १८ ॥

महापैशाचिकं घृतम्—

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥

वीरा पृश्निपर्णी, क्षीरकाकोलीत्यन्ये। द्विसाह्वेन [illegible]-[illegible] इति केचित्; अन्ये तु—[illegible] इत्याहुः। अपरे तु—[illegible] [illegible] क्षीरकाकोल्या सह [illegible], तत्र, [illegible] [illegible], अन्ये तु—वीरा [illegible] [illegible] इति व्याख्यानं। [illegible], वीरा [illegible] [illegible] मन्यन्ते॥ १७॥

पञ्चमूल्यादिरिति।—पञ्चमूली [illegible]। द्विपलिकैरिति।—एषां प्रत्येकं द्विपलम्। कल्याणकस्य चाङ्गेनेति।—[illegible] [illegible], अन्ये तु—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। यद्यपि "[illegible] [illegible] कार्यं [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], तथापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ १८॥

महापैशाचिके—जटिला मांसी; पूतना हरीतकी; केशी भूतकेशी; चारटी [illegible], [illegible], [illegible]। मर्कटी [illegible]; जया [illegible];

वयःस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।
महापुरुषदन्ता च वयःस्था नाकुलीद्वयम् ॥
कटम्भरा वृश्चिकाली स्थिरा चैव च तैर्घृतम् ।
सिद्धं चतुर्थकोन्माद-ग्रहापस्मारनाशनम् ॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतम् ।
मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् ॥ १९ ॥

हिङ्ग्वाद्यं घृतम्—

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ २० ॥

लशुनाद्यं घृतम्—

लशुनस्याविनष्टस्य तुलार्द्धं निस्तुषीकृतम् ।
तदर्द्धं दशमूलस्य द्व्याढकेऽपां विपाचयेत् ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्ल-मातुलुङ्गार्द्रके रसैः ॥
दाडिमाम्बुसुरामस्तु-काञ्जिकाम्लैस्तदर्द्धिकैः ।

चोरा चोरकाख्यौषधी, शृङ्गिपर्णीत्यपरे ; चोरकः चोरपुष्पी ; वयःस्था ब्राह्मी, गुडूची अन्ये, अपरे तु—निर्गुण्डीत्याहुः ; शूकरी वाराहिका, तदभावे चर्मकारालुकः ; छत्रा मधुरिका , अतिच्छत्रा शतपुष्पा ; पलङ्कषा गुग्गुलुः ; महापुरुषदन्ता शतावरी ; वयःस्था मत्स्याक्षी, ब्राह्मीत्यन्ये ; नाकुलीद्वयं रास्नाद्वयं,—रास्ना गन्धरास्ना च ; कटम्भरा कटभी प्रसारणी वा ; वृश्चिकाली वृश्चिकपत्री, विछातीति ख्याता ; स्थिरा शालपर्णी । स्वल्पैश्च विकल्पाभावात् महत्त्वमोऽयं महागुणकारकत्वादित्याहुः ; अन्ये तु—गडूच्या स्थिरापृथक्पर्ण्यादिना स्वल्पेऽप्यधिकस्यापि तथाप्यत्र दर्शितत्वात् तदपेक्षयास्य महत्त्वमाहुः ॥ १९ ॥

हिङ्ग्वाद्ये ।—व्योषस्य प्रत्येकं द्विपलांशता ॥ २० ॥

लशुनस्याद्ये ।—अविनष्टस्येति ।—विपक्वस्य ; तुलार्द्धं पञ्चाशत् पलानि ; तदर्द्धं दशमूलस्येति मिलित्वा दशमूलस्य पञ्चविंशतिः पलानि ; पादशेष इत्यादौ , लशुनस्य रसं तथा इति ।—प्रस्थमेव । दाडिमाम्बु दाडिमरसः । तदर्द्धिकैरिति—तदर्द्धेन

साधयेत् त्रिफलादारु-लवणव्योषदीप्यकैः।
यमानीचव्यहिङ्ग्वम्ल-वेतसैश्च पलार्द्धिकैः।
सिद्धमेतत् पिबेच्छूल-गुल्मार्शोजठरापहम्॥
ब्रध्नपाण्ड्वामयप्लीह-योनिदोषक्रिमिज्वरान्।
वातश्लेष्मामयांश्चान्यानुन्मादांश्चापकर्षति॥ २१॥
सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः॥
पूजाबल्युपहारेष्टि-होममन्त्राञ्जनादिभिः।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक्॥ २२॥
कृष्णामरिचसिन्धूत्थ मधुगोपित्तनिर्मितम्।
अञ्जनं सर्वभूतोत्थ महोन्मादविनाशनम्॥ २३॥
दार्वीमधुभ्यां पुष्यायां कृतश्च गुडिकाञ्जनम्।
मरिचं चातपे मासं सपित्तं स्थितमञ्जनम्॥
वेक्षते पश्यतः कार्य्यं दोषभूतहतस्मृतेः॥ २४॥

प्राधान्यात् प्रत्यासत्त्या च घृतपरिमाणात् कोलादिरसैः प्रत्येकमर्द्धप्रस्थैरित्यर्थः; अन्ये तु—पलार्द्धिकैरित्यत्र तन्त्रेण पादावशिष्टकषायः परामृश्यते, तेन लवणस्य यमान्यादीनां दशानामिव पलार्द्धिकत्वेन प्रत्येकं ग्रहणमित्याहुः॥ २१॥

आगन्तून्मादचिकित्सामाह, सर्पिरित्यादि।—सर्पिरिह भूतघ्नं चैतसादि। पूजेत्यादौ।—बलिः पूजोपकरणम्, उपहारं उपढौकनम्, किंवा पूजाबल्युपहारः उपढौकनमेव। मन्त्रादिभिरिति।—आदिशब्दात् स्वस्त्ययनादिकं बोध्यम्, यदुक्तं—"भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम्। पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम्॥" इति॥ २२॥

कृष्णेत्यादौ।—गोपित्तं गोरोचना॥ २३॥

दार्वीत्यादि स्पष्टम्। मरिचमित्यादि।—मरिचं गोरोचनया आतपे मासैकं भावितमञ्जनं कर्त्तव्यम्। दोषभूतहतस्मृतेरिति।—दोषेण भूतेन वा हता स्मृति-र्यस्येत्यर्थः॥ २४॥

निम्बपत्रवचाहिङ्गु सर्पनिर्मोकसर्षपैः ।
डाकिन्यादिहरो धूपो भूतोन्मादविनाशनः ॥ २५ ॥
कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकै-
स्त्वग्मांसीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोककैः ।
गोशृङ्गद्विपदन्तहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥ २६ ॥
ब्रह्मराक्षसजित्रस्यं पक्केन्द्रीफलमूलजम् ।
साज्यं भूतहरं नस्यं श्वेताज्येष्ठाम्बुनिर्मितम् ॥ २७ ॥
देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च ॥ २८ ॥
प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ २९ ॥
इत्युन्माद-चिकित्सा ।

निम्बेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २५ ॥

कार्पासेत्यादि ।—कार्पासास्थि कार्पासबीजम् ; निर्माल्यं शिवनिर्माल्यम्, पिण्डीतक मदनफलम्, त्वग्मांसीति ।—त्वगुशीर, मांसी जटामांसी ; अन्ये तु—त्वग्मांसी—कपस्य त्वगित्याहुः । वृषदंशो बिडालः, तस्य विट् पुरीषम्, केशो भूतकेशी, बाल इत्यपरे ॥ २६ ॥

ब्रह्मेत्यादि ।—पक्केन्द्रीफल परिणतक्षीरधवकर्कटीफल गोमूत्रेण सह पीत्वा नस्यं विधेयम् । साज्यमित्यादी ।—श्वेता श्वेतापराजिता, ज्येष्ठाम्बु तण्डुलाम्बु ॥ २७ ॥

देवेत्यादी ।—क्रूरमिति—ताडनबन्धनादिकम् । एतच परिवर्जनं दैवातुरोपघातपरिहारार्थम् ; उक्तञ्च—"दैवातुरो विनिघ्नन्ति एवं क्रुद्धा महौजसः." इति ॥२८॥२९॥

इत्युन्माद चिकित्सा विवृतिः ।

अथापस्मार-चिकित्सा।

वातिकं बस्तिभिः प्रायः पैत्तं प्रायो विरेचनैः।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत्॥ १॥
सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वसितस्य च।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु॥ २॥
मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शकृत् पारावतस्य च।
अञ्जनं हन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः॥ ३॥
यष्टिहिङ्गुवचावक्र-शिरीषलशुनामयैः।
साजामूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने॥ ४॥
पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम्।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम्॥ ५॥
नकुलोलूकमार्जार-गृध्रकीटाहिकाकजैः।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक्॥ ६॥
कायस्थान् शारदान् मुद्गान् मुस्तोशीरयवांस्तथा।
सव्योषान् बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत्॥
अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरार्दिते।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः॥ ७॥

तुल्यचिकित्सितत्वादुन्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितमुच्यते, वातिकमित्यादि।—वमनप्रायैरिति।—वमनप्रधानैः॥ १॥

सर्वत इत्यूर्ध्वमधश्च शुद्धस्य। आश्वसितस्येति।—संशोधनानन्तरं संसर्जनक्रमेण समाश्वासितस्य॥ २॥

मनोह्वा—मनःशिला; तार्क्ष्यजं—रसाञ्जनम्॥ ३॥

यष्ट्यादौ।—वक्रं तगरम्; शिरीषं—शिरीषस्य फलम्; आमयं—कुष्ठम्॥ ४॥

पुष्येत्यादि।—पुष्यनक्षत्रे यदुद्धृतं श्वकुक्कुरस्य पित्तं पात्रमित्याहुः; उलूकः पेचकः; कीटः पश्चिमदेशजो वृश्चिकः। एषां तुण्डादिकं यथासम्भवं ग्राह्यम्॥ ५। ६॥

अपेतराक्षसीकुष्ठ-पूतनाकेशिचोरकैः ॥
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ८ ॥
जतुकाशकृता तद्वद्दग्धैर्वा वस्तरोमभिः ।
अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिग्रुभिः ॥ ९ ॥
यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः ।
अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् ध्रुवम् ॥ १० ॥
उद्बन्धितनरग्रीवा-पाशं दग्ध्वा हृता मसी ।
शीताम्बुना समं पीता हन्त्यपस्मारमुद्धतम् ॥ ११ ॥
प्रयोज्यं तैल-लशुनं पयसा वा शतावरी ।
ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १२ ॥
निर्दह्य निर्द्रवां कृत्वा च्छागिकामरनालिकाम् ।
तामम्लसाधितां खादन्नपस्मारमुदस्यति ॥ १३ ॥

कायस्थानित्यादि ।—कायस्थो गिर्गुडी । आरद्वानिति—शुक्लनिर्यासं अंट-माक्षीकवस्तुक्लनिराशार्थम् । वर्त्तीरिव्यञ्जनवर्त्तीः । विपरीत इति ।—पीतविषे, गव सद्योगविषम् । जलवत इति ।—जलपानेन सतप्रायि, सर्वथा वर्मे हि भेदज विफल-मिति । जलवतलक्षणं यथा—"निष्टब्धपक्षुमूर्द्धा वमाभातीहरमेहनम् । विद्याज्जल-वत जन्तुं शीतपादकराननम् ॥" इति ॥ ७ ॥

अपेतराक्षसीत्यादि ।—अपेतराक्षसी श्वेततुलसी, तस्या. स्वरस इत्यर्थः । पूतना हरीतकी ; केशी भूतकेशी ; चोरश्चोरपुष्पी । चरकोक्तपूर्वयोगे वस्तमूत्रमस्यसंज्ञा-स्त्वापि वस्तमूत्रमेवेत्याहुः । किंवा प्रधानकल्पतयाऽत्र गोमूत्रमेव मूत्रशब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

जतुकाशकृतेति ।—जतुका चर्मचटका, तस्याः पुरीषेण तद्वदित्युत्सादनम् । दग्धै-रिति ।—वस्तरोमभिरित्यनेन योज्यम् । अपस्मारेत्यादौ ।—मूत्रं गोमूत्रम् ॥ ९ ॥

यः खादेदित्यादौ ।—माक्षिकेण मधुना ॥ १० ॥

उद्बन्धित उद्बन्धनमृतो नरः, तस्य ग्रीवापाशं ग्रीवाबन्धनरज्जुम् ॥ ११ ॥

प्रयोज्यमित्यादि ।—यौगवयं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

हृल्लास्योऽचिरुजा यस्य खेदो हस्तादिशीतता ।
दशमूलीजलं तस्य कल्याणाज्यञ्च योजयेत् ॥ १४ ॥

स्वल्पपञ्चगव्यं घृतम्—

गोशकृद्रसदध्यम्ल-क्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्थकोन्माद-ग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १५ ॥

बृहत्पञ्चगव्यं घृतम्—

द्वे पञ्चमूले त्रिफलां रजन्यौ कुटजत्वचम् ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥
शम्याकं फल्गुमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥
भार्गीं पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च ।
श्रेयसीमाढकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥
द्वे शारिवे रौहिषञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम् ।
क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
गोशकृद्रसदध्यम्ल-क्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।

सिद्धमित्यादौ ।—अमरवल्लिका [illegible] । काञ्जिकसाधितामिति ।—काञ्जिकसाधिताम् ॥ १३ ॥

हृल्लास इत्यादि ;—स्पष्टम् ॥ १४ ॥

गोशकृदित्यादौ ।—दध्यम्लं परिणतदधि । चातुर्थकोऽत्र इत्यादिभिः सम्बध्यते ॥ १५ ॥

द्वे पञ्चमूले इत्यादि ।—द्वे पञ्चमूले बिल्वशालपर्ण्यादिके । रजन्याविति ।—हरिद्राद्वयम् ; कुटजेऽपि—"त्रिपञ्चमूलीत्रिफला-त्रिविष्टाकुटजत्वचः" इत्युक्तम् । सप्तपर्णं सप्तपर्णस्य त्वक् ; अपामार्गम् अपामार्गस्य मूलं ; नीलिनीं स्वनामख्याता , शम्याकम् आरग्वधः ; फल्गु काकोडुम्बरिकाफलं, डुमुर इति लोके ; पौष्करं मूलमिन्दन्वयः । भार्गीं भार्गीमूलं ; त्रिवृता त्रिवृतामूलं ; निचुलानि इज्जलफलानि ; श्रेयसी हस्तिपिप्पलीम् ; आढकी तुवरी, तस्या बीजं ; रौहिषं गन्धतृणभेदः , भूतिकं यमानी , मदयन्तिका वनमल्लिकाम् । अत्र पादावशिष्टक्वाथचतुर्गुणं । गोशकृदिति ।—गोशकृद्रसादय घृतसमाः, मिलित्वा चतुर्गुणाः इति ॥ १६ ॥

पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत् तदमृतोपमम् ॥
अपस्मारे ज्वरे कासे श्वयथावुदरेषु च।
गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके।
अलक्ष्मीग्रहरक्षोघ्नं चतुर्थकविनाशनम् ॥ १६ ॥

महाचैतसं घृतम्—

शणस्त्रिवृत् तथैरण्डो दशमूली शतावरी।
रास्ना मागधिका शिग्रुः क्वाथ्यं द्विपलिकं भवेत् ॥
विदारी मधुकं मेदे द्वे काकोल्यौ सिता तथा।
एभिः खर्जूरमृद्वीका-भीरुयुञ्जातगोक्षुरैः।
चैतसस्य घृतस्याङ्गैः पक्वव्यं घृतमुत्तमम्।
महाचैतससंज्ञन्तु सर्वापस्मारनाशनम् ॥
गरोन्मादप्रतिश्याय-तृतीयकचतुर्थकान्।
पापालक्ष्मीं जयेदेतत् सर्वग्रहविनाशनम् ॥
श्वासकासहरञ्चैव शुक्रार्त्तवविशोधनम्।
घृतमानं क्वाथविधिरिह चैतसवन्मतः ॥
कल्कश्चैतसकल्कोक्त-द्रव्यैः सार्द्धश्च पादिकः।
नित्यं युञ्जातकाभावे तालमस्तकमिष्यते ॥ १७ ॥

महाचैतसे शणस्य मूलं बीजं वा, व्यवहारस्तु बीजेनेति। मागधिका पिप्पली। क्वाथ्यं द्विपलिकं भवेदित्यनेन—क्वाथ.; क्वाथोऽपि पूर्ववत् चैतसक्वाथवत् द्रोणाम्भसा कार्य्यः। विदारीप्रभृति कल्कः। मेदे—मेदे द्वे; खर्जूरं खर्जूरस्य फलम्, भीरुः शतावरी; युञ्जातम् चोरपर्य्यायिक. कन्द., तदभावे तालमस्तकम्। चैतसस्य घृतस्याङ्गैरिति।—पूर्वोक्तचैतसघृतकल्कैर्विशालात्रिफलादिभिः। चैतसस्येत्यादि पानीयकल्याणकस्याङ्गैरिति पाठोऽन्येऽतिदिशातिदेशकरणम्। चतोक्तकल्कद्रव्येण सह पादिकार्थम्, अन्यथा पानीयकल्याणके तथाकममन्वितेरित्युक्तत्वात्तदापि अचमान प्रस- ज्येत, अतो विशालात्रिफलेत्यादिना कल्केन सह विदारीमधुकादि. कल्कस्य

कूष्माण्डकघृतम्—

कूष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत्।
यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ १८ ॥

ब्राह्मीघृतम्—ब्राह्मीरसे वचाकुष्ठ-शङ्खपुष्पीभिरेव च।
पुराणं मेध्यमुन्माद-ग्रहापस्मारनुद् घृतम् ॥ १९ ॥

पलङ्कषाद्यं तैलम्—

पलङ्कषावचापथ्या-वृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः।
जटिलापूतनाकेशी-नाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥
लशुनातिरसाचित्रा-कुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम्।
मांसाशिनां यथालाभं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥
सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ २० ॥
अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे।
सिद्धं स्याद्गोशकृन्मूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ २१ ॥

इत्यपस्मार-चिकित्सा।

मिलिता घृतात् पादिकत्वं ज्ञेयम्। अत एव वक्ष्यति—"कल्कश्चेत्सकलस्नेहद्रव्यैः सार्द्धेच पादिकः" इति ॥ १७ ॥

कूष्माण्डकघृते—स्पष्टम् ॥ १८ ॥

ब्राह्मीघृते—चतुर्गुणे ब्राह्मीरसे घृतपाकः ॥ १९ ॥

पलङ्कषेत्यादि।—पलङ्कषा गुग्गुलुः; जटिला मांसी। पूतनाकेशी भूतकेशी इति केचित्; अन्ये तु—पूतना हरीतकीभेदः, केशी भूतकेश्येत्याहुः; तदुक्तं गोलोमी पठ्यते, न तु पूतना। नाकुली महापेशाचिका ख्याता। अतिरसा कलयष्टिमधु, अन्ये तु—ज्योतिष्मतीत्याहुः, तदुक्तं मधुकमिति। चित्रा दन्ती। मांसाशिनां पक्षिणामिति।—गृध्रादीनाम् ॥ २० ॥

अभ्यङ्ग इत्यादि।—अभ्यञ्जनमिदं तैलम्। गोशकृता उत्सादनमुद्वर्त्तनं, गोमूत्रेण स्नानमिति यथायोग्यतया योज्यम् ॥ २१ ॥

इत्यपस्मार-चिकित्सा-विवृतिः।

अथ वातव्याधि-चिकित्सा ।

स्वादम्ललवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः ।
अभ्यङ्गस्नेहवस्त्याद्यैः सर्वानेवोपपादयेत् ॥ १ ॥
विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेन्नरः ॥ २ ॥
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरी क्रिया ॥ ३ ॥
आमाशयगते वाते छर्दिताय यथाक्रमम् ।
देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥
चित्रकेन्द्रयवाः पाठा कटुकातिविषाभयाः ।
महाव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ॥
पलद्वयमांशो धरणं योगोऽयं सौश्रुतस्ततस्तस्य ।
मापेन पञ्चगुञ्जकमानेन प्रत्यहं देयः ॥ ४ ॥

वातविशेषत्वाच्चैषकादेरपकारवशेषकर्तृत्वात् तथा प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च अपस्मारानन्तरं वातव्याधिरुच्यते ।—यद्यपि वातव्याधिरित्युक्तेरविशेषे यः कश्चित् प्रसङ्गः, तथापि व्याधिपदसामानाधिकरण्याद्विकृतो दुःखकारी वातो वातव्याधिरित्यर्थो ज्ञेयः । ननु वातव्याधिवत् पित्तकफविकारा अपि शोषशीतज्वरादयः, किमिति पृथक्त्वेन नोच्यन्ते ? नैवम्, वायोरतिबलत्वेन गरीयस्त्वात्, सविकाराणामेव तु दुःसाध्यत्वात् आशुकारित्वात् विशिष्टचिकित्सितत्वाच्च, पृथक्त्वेनाभिधानं युक्तम् । कफपित्तविकाराणान्तु यथाविधित्वात् विरेचनवमनादिकफपित्तसामान्य-चिकित्सोक्त्या चिकित्सोक्तेति ज्ञेया । साधारणचिकित्सामाह, स्वादम्लेत्यादि ॥ १ ॥

विशेषत इत्यादौ ।—क्षारं यवक्षारं, किंवा वक्ष्यमाणमायुर्निर्दिष्टं शौचलक्षारम् । आमाशयस्थ इत्यादि ।—शुद्धस्य वमनविरेचनादिना शुद्धस्य ॥ २ । ३ ॥

आमाशयगत इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—छर्दिताय यथाक्रममिति ।—स्नेहस्वेदपेयादि-क्रमानतिक्रमेण, वातस्यापि कफस्थानगतत्वेन । यदुक्तं—"स्थानात् स्थानगतं दोषं स्थानवत् समुपाचरेत्" इति ॥ षड्धरणयोगो महाव्याधिप्रशमन इति नैद-ज्ञात्वाधिः महाव्याधिः । षड्धरण इति ।—एषां चित्रकादीनां प्रत्येकं धरणं पलद्वयमानधर मान यस्य स तथा; एतदेवाह पलद्वयमांशो धरणमिति ।—तेषु पञ्च-

पक्वाशयगते वाते हितं स्नेहविरेचनम् ।
बस्तयः शोधनीया याः प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥ ५ ॥
स्नेहलवणम्—स्नुहीलवणवार्त्ताकु-स्नेहांश्चैव घटे दहेत् ।
गोमयैः स्नेहलवणं तत् परं वातनाशनम् ॥ ६ ॥
कार्यो बस्तिगते चापि विधिर्बस्तिविशोधनः ॥ ७ ॥
त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्ते कुर्य्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥ ८ ॥

उक्तस्वरूपाणि चरकसुश्रुतसमेन विधोक्ता, तदिह चरकस्य पलस्य दशमांशो पलस्य, इत्यत आह, योगोऽयमिति।—अयं त्रिवृत्कल्कादियोगः सौश्रुत इति ज्ञात्वा तत्र सुश्रुतस्य पञ्चगुञ्जकमानेन माषेण यत् पलं भवति, तस्यैव पलस्य दशमो भागः प्रत्येकं त्रिवृत्कादीनां मध्ये प्रत्यहं वर्द्धितं यावद्देय इत्यर्थः। एवञ्च पञ्चगुञ्जकमानानुसारात् पलदशमांशेन रक्तिकाधिकमाषचतुष्टयं भवति, षड्भिर्वर्षैर्व निर्मिता षड्रक्तिकमाषानुसारेण षड्रक्तिकमाषचतुष्टयाधिकरक्तिकमेव स्यात्, एतदेव अष्टरक्तिकमाषेण दशरक्तिकमाषेण षड्रक्तिकमाषचतुष्टयाधिककर्षमात्रं भवति; तादृङ्मानेन प्रत्यहमेव सप्तरात्रं यावत् देयम्। सप्तरात्रे हि कर्षपूर्णस्य देयो भवति। अत षड्रक्तिकमाषचतुष्टयाधिककर्षग्रहणार्थं विशेषवचनमेवेति ॥ ■ ॥

बस्तयः शोधनीया या इति।—शोधनबस्तयः; यथा—"शोधनद्रव्यनिःक्वाथासृक्कल्कस्नेहसमन्वितैः। मूत्रैः क्षीरेण मथिता बस्तयः शोधना मताः ॥" इति। प्राशाश्च लवणोत्तरा इति।—लवणप्रधाना आहाराः, किंवा लवणोत्तराः प्राशाः स्नेहलवणकल्याणलवणादयः ॥ ५ ॥

तत्रैव स्नेहलवणमाह, स्नुहीत्यादि।—अत्र लवणानि पञ्च, स्नेहाश्चत्वारः, इति।—उष्णादिविहिते शिलाकुम्भे। गोमयैरिति।—स्नुहीपत्रलवणवार्त्ताकुफलानि तदनु घृततैलवसामज्जभिः स्निग्धीकृत्य घटे कृत्वा मुखमालिप्य करीषाग्निना दग्ध्वा, अत ऊर्ध्वं विमृद्य उपयोज्यानि ॥ ६ ॥

विधिर्बस्तिविशोधन इति।—मूत्राघातोक्तचिकित्साविधिः। त्वगित्यादि।—अत्र त्वङ्मांसादिगतवाते रक्तमोक्षणकर्मणैव चिकित्सितम् आवरकत्वाच्च रक्तस्य बोध्यम्। अन्ये "स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च" इति सुश्रुतवाक्यस्य त्वङ्मांसानुसारिणामत इत्यनेन सह सम्बन्धं विदधति। तत्र त्वङ्मांसासृग्गतवाते स्नेहाभ्यङ्गादिकं, रक्तगतवाते तु योगान्तरात् रक्तमोक्षणकर्मैवाह ॥ ७। ८ ॥

स्नेहोपनाहाग्निकर्म-बन्धनोन्मर्दनानि च।
स्नायुसन्ध्यस्थिसम्प्राप्ते कुर्याद्वाते विचक्षणः ॥ ९ ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहांश्च हृद्यञ्चान्नं त्वगाश्रिते ॥ १० ॥
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ११ ॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ॥ १२ ॥
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ १३ ॥
हर्षोऽन्नपाने शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम्।
विबद्धमार्गं शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ॥ १४ ॥
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम्।
सितामधुककाश्मर्य्यैर्हितमुत्थापने पयः ॥ १५ ॥
शिरोगतेऽनिले वात-शिरोरोगहरी क्रिया ॥ १६ ॥
व्यादितास्ये हनुं स्विन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च।
प्रदेशिनीभ्याञ्चोन्नम्य चिबुकोन्नामनं हितम् ॥ १७ ॥

स्नेहोपनाहेत्यादिना—स्नायु-सन्ध्यस्थिगतवातचिकित्सामाह ॥ ९ ॥

स्वेदाभ्यङ्गेत्यादिना—रसगतानिलचिकित्सामाह। हृद्यमित्यत्र स्पष्टमिति जेज्जड पठति, किन्त्वत्र त्वक्शब्देन त्वक्स्थत्वाद्रस उच्यते, समानाश्रितत्वात् रसस्य त्वग्गतत्वाद्भवति। अत एव धातुगतकुष्ठाभिधाने त्वग्गतत्वेनैव रसगतत्वमुक्तमिति कृत्वा रसगतकुष्ठलक्षणं सुश्रुतेनोक्तम्। अतो रसस्य विशेषेण हृदयाश्रितत्वात् हृद्य-मेव पाठो युक्त इत्याह। शीता प्रदेहा इति।—शीतप्रदेहादिरक्तचिकित्साकथनार्थ-मिह लिखित, तेन त्वङ्मांसासृगित्यादिसुश्रुतवचनेन पूर्वोक्तेनास्य पौनरुक्त्य-माशङ्कनीयम् ॥ १० ॥ ११ ॥

मेदःस्थानिलचिकित्सामाह, विरेक इत्यादि। मज्जगतानिलचिकित्सामाह, बाह्येत्यादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

शुक्रस्थानिलचिकित्सामाह, हर्ष इत्यादि।—हर्षं इति मनसः ॥ १४ ॥

गर्भ इत्यादौ।—मधुक-काश्मर्य्यफलाभ्यां दुग्धं साध्यं, सिता तु प्रक्षेपणीया; केचित्तु सितादिभिर्दुग्धं साध्यमित्याहुः। उत्थापने—पुष्टिजनने ॥ १५ ॥ १६ ॥

व्यादितास्य इत्यादि।—व्यादितास्ये विवृतास्ये, प्रदेशिनी अङ्गुष्ठानन्तराङ्गुली।

अर्दिते नवनीतेन खादेन्माषेण्डरीं नरः ।
क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत् ॥
स्नेहाभ्यङ्गशिरोवस्ति-पाननस्यपरायणः ।
अर्दितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥ १८ ॥
पञ्चमूलीकृतः क्वाथो दशमूलीकृतोऽथवा ।
रूक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥ १९ ॥
वाताद्वाग्धमनीदुष्टौ स्नेहगण्डूषधारणम् ॥ २० ॥

कल्याणकलेहः—

सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥
जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ २१ ॥
वक्षस्त्रिक-स्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।
वमनं हन्ति नस्यञ्च कुशलेन प्रयोजितः ॥ २२ ॥

भुक्त्वैव च पिबेदिति शेषः। माषेण्डरीं माषपिष्टकविकृतिः। माषेण्डरीभक्षणानन्तरं क्षीरमांसरसैश्च भुक्त्वा ततो दशमूलीरसं पिबेदित्यर्थः। औत्तरभक्तिकमिति—भोजनानन्तरकालीयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि स्पष्टम्। वातादित्यादौ।—वाग्धमनी—वाग्वाहिनी धमनी ॥१९॥२०॥

सहरिद्रेत्यादौ।—अजाजी कृष्णजीरकम्; अजमोदा यमानी; यष्टीमधुकशब्देन मधुयष्टी। श्रीकण्ठदत्तो व्याचष्टे, तत्तु न व्यवहारसिद्धं, नापि टीकान्तरे दृष्टमिति ॥ २१ ॥

वक्ष इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—त्रिकमिति पृष्ठवंशाधरसन्धिः, स हि त्रिसन्धान, तत्र [illegible] वामि वमनं नस्यञ्च योगिकम्; नस्यमिह शिरोविरेचनमिति। कुशलेन प्रयोजितमिति विपर्ययात्—इतिमत्वं विना चतुर्विधमप्यत्र नस्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

हरीतकी वचा रास्ना सैन्धवञ्चाम्लवेतसम्।
घृतमात्रासमायुक्तमपतानकनाशनम्॥ २८॥

स्वल्परसोनपिण्डः—

पलमर्द्धपलं वा हि रसोनस्य सुकुट्टितम्।
हिङ्गुजीरकसिन्धूत्थैः सौवर्चलकटुत्रयैः॥
चूर्णितैर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोड़ितम्।
यथाग्नि भक्षितं प्रातः रुबूकाथानुपानतः॥
दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम्।
वातरोगं निहन्त्याशु अर्दितं सापतन्त्रकम्॥
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे।
ऊरुस्तम्भे च गृध्रस्यां क्रिमिकोष्ठे विशेषतः।
कटीपृष्ठामयं हन्यादुदरञ्च विशेषतः॥ ३०॥
हन्ति प्राग्भोजनात् पीतं दध्यम्लं सवचोषणम्।
अपतानकमन्योऽपि वातव्याधिक्रमो हितः॥ ३१॥
वातघ्नैर्दशमूल्या च नवं कुर्ज्जमुपाचरेत्।

बाहुशोष इत्यादौ।—महत् कल्याणकम् उन्मादाधिकारोक्तम्। हरीतक्यादौ।—वचामतो ब्राह्मपर्णी, तत्र सिद्धं घृतः इत्यर्थः॥ २७॥ २८॥

हरीतक्यादि।—क्वाथेन चूर्णेन चाज्यं योगः। क्वाथपक्षे—सैन्धवचूर्णे प्रक्षिपेत्, चूर्णपक्षे—घृतकर्षद्वयेन चूर्णस्याष्टौ माषकाः पेया इत्यर्थः॥ २८॥

पलमर्द्धपलमित्यादि।—पलमर्द्धपलं वेति मात्राद्वयम्, एवं वाशब्दो पूर्वांशापेक्षया, इत्यर्थे वाशब्दो वा। ।—पलमर्द्धपलार्द्धमेवेत्यपि पाठः। त्वगादिरहितपिष्टरसोनस्य त्रिभिरामाषकैः गुरुस्य मार्द्धपलमीशं; माषकाष्टकं माषकद्वयं वा प्रतिदिनं सेवनीयम्। यत्रैव मात्रया आमशीतं सेवनीयत्वं न स्यात्,—यतः पुनरपि रसोनदिवसः करणीयः। न च मात्रं यावता मात्रया मात्रोपयोगो भवति, तावदेव मात्रा किमिति। दशिनेति, यस्तस्य मति योग्यतामिः स्यादित्याहुः॥ ३०॥

हन्तीत्यादौ।—सवचोषणं ति।—वचानिचयसंहितमित्यर्थः॥ ३१॥

स्वेदैर्मांसरसैर्वापि प्रहृष्टं तं विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥
पिप्पल्यादिरजस्तूर्णी-प्रतितूर्णोः सुखाम्बुना ।
पिबेद्वा स्नेहलवणं सघृतं चारहिङ्गु वा ॥ ३३ ॥
आध्माने लङ्घनं पाणितापश्च फलवर्त्तयः ।
दीपनं पाचनञ्चैव वस्तिश्चाप्यत्र शोधनः ॥ ३४ ॥
प्रत्याध्माने तु वमनं लङ्घनं दीपनं तथा ॥ ३५ ॥
प्रत्यष्ठीलाष्ठीलिकयोरन्तर्विद्रधिगुल्मवत् ॥ ३६ ॥
दशमूलीबलारास्ना-गुडूचीविश्वभेषजम् ।
पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥ ३७ ॥
शेफालिकादलैः क्वाथो मृद्वग्निपरिसाधितः ।
दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥ ३८ ॥
पञ्चमूलीकषायस्तु रुवुतैलं त्रिवृद्घृतम् ।
त्रिवृत्तैर्वाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलनुत् ॥ ३९ ॥
तैलं घृतं चार्द्रकमातुलुङ्गयो रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा ।

वातघ्नैरिति ।—भद्रदार्वादिगणैः, दशमूली च विश्यातैव यथत्वात्, एते. क्वाथ-स्नेहोपनाहादिकं कुर्यात् । नवत्वन्तु कुक्षस्य यावत न रुजाऽऽश्वियिरिति ॥ ३२ ॥

पिप्पल्यादिश्च सौश्रुतः । रजश्चूर्णम् । स्नेहलवणम् सुहील्ववणाद्य-स्नेहानित्यादिना पूर्वमुक्तम्, इदमपि सुखाम्बुनैव पिबेदिति । सघृत चारहिङ्गु इति ।—घृतेनैव यवक्षारहिङ्गुनोश्च पानम् । घृतस्य कर्षकं, यवक्षारस्य चतुर्माषकं, हिङ्गु, षड्रक्तिकमिति । दीपन पाचनञ्चेति ।—लङ्घनानन्तरं दोषशेषपचनार्थं दीपनं पाचनञ्च भेषजं देयम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रत्याध्माने तु वमनमिति ।—प्रत्याध्मानस्यामाशयसमुत्थत्वात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूलादीनां क्वाथे एरण्डतैलं प्रक्षेप्यम् ॥ ३७ ॥

शेफालिकेत्यादि ।—वचन स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली महती ॥ ३९ ॥

तैलं घृत इत्यादी ।—चार्द्रकरस-मातुलुङ्गफलरस-चुक्र गुडादीनां तुल्यो भाग;

कट्यूरुपृष्ठत्रिकगुल्मशूल-गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रदिष्टः ॥ ४० ॥

तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ४१ ॥
गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णा पीता सुचूर्णिता ।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ४२ ॥
अश्नाति यो नरः सिद्धामेरण्डतैलसाधिताम् ।
वार्त्ताकुं गृध्रसीचीणः पूर्णामाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ४३ ॥
पिष्ट्वैरण्डफलं क्षीरे सविश्वं वा फलं त्रयोः ।
पायसो भक्षितः सिद्धो गृध्रसीकटिशूलनुत् ॥ ४४ ॥
रास्नायास्तु पलञ्चैकं कर्षान् पञ्च च गुग्गुलोः ।
सर्पिषा गुड़िकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ४५ ॥
गृध्रस्यार्त्तं नरं सम्यक् पाचनाद्यैर्विशोधितम् ।

तैलं घृतं वा दत्त्वा पिबेदिति । पिबेदिति ।—वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया; किंवा तैलमेव मधुकगुड़मिश्रितमेको योगः, तथा घृतमपि मधुकगुड़मिति द्वितीयः, तथा मिलितार्द्रकरसः मातुलुङ्गरसोऽपि मधुकगुड़ इति तृतीयो योगः । मातुलुङ्गी मधुकर्कटी ॥ ४० ॥

तैलमेरण्डजमित्यादि ।—योगोऽयं विरेचकत्वेनाल्पमात्रया प्रत्यहं मासं यावदुपयोज्यः । भूरिमात्रोपयोगे तु बलहानिः स्यात्, तेन गोमूत्रस्य पलं किञ्चिन्न्यूनं वा, तथा एरण्डतैलमपि माषकाष्टकं किञ्चिन्न्यूनं वा कोष्ठापेक्षया प्रत्यहं मासं यावदुपयोज्यम् ॥ ४१ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यामित्यादि ।—गोमूत्रैरण्डतैलयोर्मिलित्वा कर्षद्वयं, पिप्पलीचूर्णस्य माषकचतुष्टयमिति व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ४२ ॥

अश्नातीत्यादौ ।—एरण्डतैलसाधितां सम्भ्रृतामित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पिष्ट्वेत्यादि ।—त्वग्रहितमेरण्डबीजं कर्षं किञ्चिन्न्यूनं वा दत्त्वा क्षीरेण विरेचनार्थं पायसः साध्यः । सविश्वं वेति ।—पूर्वयोगापेक्षया वाशब्दः, अत्रापि किञ्चित् तण्डुलादीन् दत्त्वा शुण्ठ्येरण्डफलाभ्यां पिष्टाभ्यां कर्षार्द्धे वा कषायप्रक्षेपादित्यादिपरिभाषया पायसः साध्यः ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा नरं प्रदीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
नादौ वस्तिविधिं कुर्य्याद् यावदूर्द्ध्वं न शुध्यति ।
स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मन्येवाहुतिर्यथा ॥ ४७ ॥
गृध्रस्यार्त्तस्य जङ्घायाः स्नेहस्वेदे कृते भृशम् ।
पश्चां निर्मर्दितायाश्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥
अवताय्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैःशनैः ।
ज्ञात्वा समुन्नतं ग्रन्थिं कण्डरायां व्यवस्थितम् ॥
तं शस्त्रेण विदार्य्याशु प्रवालाङ्कुरसन्निभम् ।
समुद्धृत्याग्निना दग्ध्वा लिम्पेद् यष्ट्याह्वचन्दनैः ॥
विध्येत् शिरामिन्द्रवस्तेरधस्ताच्चतुरङ्गुले ।
यदि नोपशमं गच्छेद्दहेत् पादकनिष्ठिकाम् ॥ ४८ ॥
तगरस्य शिफां सार्द्रां पिष्ट्वा तक्रेण यः पिबेत् ।
वङ्क्षणानिलरोगार्त्तः स क्षणादेव मुच्यते ॥ ४९ ॥
दशमूलीकषायेण पिबेद् वा नागराम्भसा ।
कटीमूलेषु सर्व्वेषु तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ५० ॥
विश्वाच्यां खञ्जपङ्गोश्च दाहे हर्षे च पादयोः ।
क्रोष्टुशीर्षविकारे च विकारे वातकण्टके ।

ज्ञात्वा इत्यादि ।—ज्ञात्वेत्यनु मापकाद्यैः, समधातुमनुपानम् ॥ ४५ । ४६ ॥

नादौ वस्तिविधिं कुर्य्यादित्यादौ ।—यावदूर्द्धं न शुध्यतीति ।—ऊर्द्धमित्यत्र पश्चादिति शेषः, तेन यावद्विरेचनमन्तरेण आमाशयो न शुध्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

गृध्रसीत्यादि ।—जङ्घायाः सकाशात् अवसौ कनिष्ठायामङ्गुलौ अवताय्येति योजना । कण्डरा कनिष्ठाङ्गुलिबद्धा स्थूलशिरा । इन्द्रवस्तिरिह गुल्फजङ्घो-सन्धिदेशः ॥ ४८ ॥

तगरस्येत्यादि ।—तगरः पिण्डतगरः ॥ ४९ ॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूलीक्वाथ नागरक्वाथो एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पिबेत् । नागराम्भ इति ।—शुण्ठ्यम्भसामतायां बोध्यम् ॥ ५० ॥

शिरां यथोक्तां निर्विध्य चिकित्सा वातरोगनुत् ॥ ५१ ॥
शिराव्यधः पाददाहे वातकण्टकवत् क्रिया ॥ ५२ ॥
शतधौतघृतोन्मिश्रैर्नागकेशरकण्टकैः ।
पिष्टैः प्रलेपः सेकश्च दशमूलाम्बुनेष्यते ॥ ५३ ॥
आलिप्य नवनीतेन स्वेदो हस्तादिदाहहा ।
अग्नितप्तेष्टकाखण्डं काञ्जिकैः परिषिच्य तु ।
तद्वाष्पस्वेदनं कार्यं पादहर्षविनाशनम् ॥ ५४ ॥
दशमूलस्य निर्यूहो हिङ्गुपुष्करसंयुतः ।
शमयेत् परिपीतस्तु वातं त्रिकसमाश्रितम् ॥ ५५ ॥
गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे च गुडूचीत्रिफलाम्भसा ।
क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥ ५६ ॥
रक्तावसेचनं कुर्यादभीक्ष्णं वातकण्टके ।
पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ ५७ ॥
शुण्ठीसैन्धवयोः कल्कशुक्ततैलसमन्वितः ।
सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥
खल्लयां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेदमर्दोपनाहनम् ॥ ५८ ॥

आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः—

पृथक् पलांशा त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम् ।

शिरां यथोक्तामिति ।—शिराव्यधविध्यनतिक्रमेण वातकोपभयादश्मनश्च रक्तं स्राव्यम् । खञ्जपङ्ग्वादौ देशी गोक्षुरकेण खञ्जादिष्वपि रक्ताहतवातवेदनाया जङ्घादिसन्धिगतैव शिरा व्याध्या भवतीति भानुमती ॥ ५१—५२ ॥

गुग्गुलुमित्यादि ।—एरण्डक्वाथेन त्रिफलाक्वाथेन वा शोधयित्वा गुग्गुलुर्योज्यः । अत्र एरण्डतैलेन पिष्टा गुग्गुलुः प्रलेप्यः । क्षीरेणेत्यादि ।—चतुर्गुणेन दुग्धेन एरण्डतैलं पेयम्,—"बहुदोषे विरेकार्थं जीर्णे क्षीरान्नभोजनम्" इत्यादि वाग्भटदर्शनात् । पिबेद्वा वृद्धदारकमिति ।—अत्रापि क्षीरेणेति योज्यम् ॥ ५६ । ५७ ॥

खल्लयामित्यादौ—अम्लमिति—काञ्जिकम् ॥ ५८ ॥

दशमूलाम्बुना भाव्यं त्वगेलार्द्धपलान्वितम् ॥
दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृतः ।
एष मांसरसाभ्यासाद्वातरोगान् विशेषतः ।
हन्ति सन्ध्यस्थिमज्जस्थान् सर्वानिन्द्राशनिर्यथा ॥
भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यं क्वाथोऽष्टांशस्तु तेन च ।
चार्द्रं यावद्दिनं भाव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ ५८ ॥

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः—

आभाश्वगन्धा हपुषा गुडूची
शतावरी गोक्षुरवृद्धदारम् ।
रास्ना शताह्वा सशटी यमानी
सनागरा चेति समैश्च चूर्णम् ॥
तुल्यं भवेत् कौशिकमत्र मध्ये
देयं तथा सर्पिरतोऽर्द्धभागम् ।
कर्षोन्मानमतस्य तत्प्रयोगात्
कृत्वानुपानं सुरयाऽथ यूषैः ॥
मद्येन वा कोष्णजलेन वाऽथ
क्षीरेण वा मांसरसेन वाऽपि ॥

दत्त्वेत्यादौ ।—त्वगेलयोर्मिलित्वाऽर्द्धपलं बोध्यम् ; अत्र त्रिफलादि गुग्गुल्वर्न्त सर्वमेकीकृत्य बोध्यम् । भाव्यमिति ।—क्वाथविशेषः । तेनेति ।—षडंशावशेषक्वाथेनार्द्रं कृत्वा दिनैकं यावद्भाव्यं, भावनाविधिश्चाभिरेव सप्ताहादिति । इयञ्च परिभाषा वाग्भटमतानुसारिणी, तेनास्या अमूलकत्वं नाशङ्कनीयम् । तन्त्रान्तरे—"लेहवद्दृढ़गुटि-नाश्मवलोच घातये स्थितः । दशमूलाम्बुना शोध्यः सप्तवारञ्च गुग्गुलु ॥" इत्युक्तत्वात्, तत् पुनरमार्षमिति नियमः ॥ ५८ ॥

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलौ—आभमिति ।—बब्बुलस्यात्रं अभिगृह्यम् । हपुषा खनाम-ख्याता । समैरिति ।—समैरंशैरेकत्वमन्वितम् । तुल्यं भवेत् कौशिकमिति ।—समुदित-सर्वचूर्णसमो गुग्गुलुरित्यर्थः । अतोऽर्द्धभागमिति—कौशिकार्द्धभागम् । भिषजस्तु

कटीग्रहे गृध्रसि-बाहुपृष्ठे
हनुग्रहे जानुनि पादयुग्मे ।
सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते
मज्जाश्रिते स्नायुगते च कोष्ठे ॥
रोगान् जयेद्वातकफानुविद्धान्
वातेरितान् हृद्ग्रहयोनिदोषान् ।
भग्नास्थिविद्धेषु च खञ्जवाते
त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ६० ॥

जिह्वावरकमग्रे तु वाते वातहरं हितम् ॥ ६१ ॥
श्लेष्माहते तदुल्लेखो दीपनं पाचनं लघु ॥ ६२ ॥
सुप्तिवाते त्वसृङ्मोक्षं कारयेद्बहुशो बुधः ।
दिह्याच्च लवणागार-धूमैस्तैलविमर्दितैः ॥ ६३ ॥
सर्पिस्तैलवसामज्ज-पानाभ्यञ्जनबस्तयः ।
स्वेदाः स्निग्धा निवातञ्च स्थानं प्रावरणानि च ॥
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वम्ललवणानि च ।
बृंहणं यत्तु तत् सर्वं कर्त्तव्यं वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥
पटोल-फलकैर्यूषो हृद्यो वातहरो लघुः ।
वाट्यालककृतो यूषः परं वातविनाशनः ॥ ६५ ॥
बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।

यावता हतेन गुग्गुलोः पेषणं भवति, तावदेव घृतं ग्राह्यम्। गुणाद्युपानभेदो दोषभेदापेक्षया ॥ ६० ॥

आवरणादावृतवातचिकित्सामाह, जिह्वेति।—आवरकमिति।—वायोरावरको यो दोषस्तम्। तदुल्लेख इति।—पथस्य वमनम् ॥ ६१—६२ ॥

सर्पिरित्यादि।—क्रियासूत्रं चरकस्य ॥ ६४ ॥

पटोलफलकैरित्यादौ, तथा वाट्यालककृतो यूष इत्यादौ।—यूषयोनित्वान्मुद्गादयोऽपि बोध्याः। अन्ये तु—केवलयोरेव पटोलफलवाट्यालकयोर्यूषमित्याहुः ॥ ६५ ॥

अजाशीर्षाम्बुजानूप-क्रव्याद-पिशितैः पृथक् ॥
साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यम्लव्योषसंस्कृतान् ।
भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥ ६६ ॥
पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ॥ ६७ ॥
वाजिगन्धा बलास्तिस्रो दशमूली महौषधम् ।
द्वे गृध्रनख्यौ रास्ना च गणो मारुतनाशनः ॥ ६८ ॥
कौलं कुलत्थं सुरदारु रास्ना माषातसी तैलफलानि कुष्ठम् ।
वचाशताह्वे यवचूर्णमम्लमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ६९ ॥
आनूपवेशवारोष्ण-प्रदेहो वातनाशनः ॥
निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुड़घृतान्वितम् ।
कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥ ७० ॥

अजाद्या इत्यादि।—अजादिभिस्त्रिभिः साधनद्रव्यैरजाशीर्षादयश्चत्वारः पृथक् साध्याः, तेन द्वादश रसा भवन्ति। अजादिभिरेकमेव कृत्वा, तेन मांसरसं कारयेदित्याहुः। अन्ये तु—माषिकैरपि कर्त्तव्यमेव बलामूलमनुक्रमशीर्षं-मांसञ्च प्रक्षिप्य पाचनीयम्; परिशिष्टे चतुर्थांशे सति वस्त्रेण छानयित्वा परिभर्जनीयं, तदनु हिङ्ग्वादिविविधद्रव्याणि दत्त्वा संस्कार्यम्। एवं दशमूलेन च साधनम्। अजाशीर्षम् कूर्मकर्कटाद्यम्बुजानां मांसेन, तथा महिष वराहादीनामानूपानां मांसेन, तथा क्रव्यादानां मांसेन रससाधनं कुर्य्यादिति ॥ ६६ ॥

पञ्चमूलीत्यादि।—स्वल्पा पञ्चमूली ॥ ६७ ॥

वाजिगन्धेत्यादि।—बलास्तिस्र इति।—बला, अतिबला, नागबला चेति ख्याताः। अत्र बला पीतपुष्पा, अतिबला श्वेतपुष्पा, नागबला लोहितपुष्पा। गृध्रनख्योर्द्वयं श्वेतरक्तपुष्पभेदात्। गणत्वादनेन सर्वाः क्वाथादिकल्पनाः कार्य्याः ॥ ६८ ॥

कौलमित्यादि।—कौलं बदरफलम्; अतसी तिसीति भाषा; तैलफलं तैलविशिष्टफलम्। एतानि समभागचूर्णानि काञ्जिकेन पिष्ट्वा सुखोष्णः लेपो देयः ॥ ६९ ॥

आनूपवेशवार इति।—वराहादिमांसकृतः। तस्य पारिभाषिकीं संज्ञामाह,—निरस्थीत्यादि ॥ ७० ॥

शाल्वनस्वेदः—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः ।
सानूपमांसः सुस्निग्धः सर्वस्नेहसमाप्लुतः ।
सुखोष्णः सपटुलवणः शाल्वनः परिकीर्तितः ॥
तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ॥
वातघ्नो भद्रदार्वादिः काकोल्यादिस्तु सौश्रुतः ।
मांसेनात्रौषधं तुल्यं यावताऽम्लेन चाम्लता ।
पटु स्यात् स्वेदनार्थं च काञ्जिकाद्यम्लमिष्यते ।
चतुःस्नेहोऽत्र तावान् स्यात् सुस्निग्धत्वं यतो भवेत् ॥

शाल्वनस्वेदमाह, काकोल्यादिरित्यादि ।—काकोल्यादिरिति ।—काकोल्यादिगणः । वातघ्न इति ।—भद्रदार्वादिगणस्य संज्ञा । सर्वाम्लद्रव्यं—काञ्जिक-सुरा-सौवीर-तुषोदकादि । सानूपमांस इति ।—आनूपाश्च शूकरादयः । सर्वस्नेहाः,—सर्पिस्तैल-वसामज्जानः । उपनाहमिति ।—उपनाहस्वेदमेव । तमेव शाल्वनस्वेदं विवृणोति,—वातघ्न इत्यादि । सौश्रुत इति विशेषणेन सुश्रुतोक्तकाकोल्यादिगणो ग्राह्यः, न पुनरष्टवर्गसहित इति । सुश्रुते तु काकोल्यादिर्यथा—"काकोल्यौ मधुका मेदे जीवकर्षभकौ स्मृते । ऋद्धिर्वृद्धिस्तुगाक्षीरी पुण्डरीकं सपद्मकम् ॥ जीवन्ती मुद्गपर्णी मृद्वीका चेति कुर्यावित् । काकोल्यादिरयं पित्त-शोणितानिलनाशनः ॥" इति । भद्रदार्वादिर्यथा—"भद्रदारु निशे भार्गी वचा भिषग्महौषधा । कटा भिण्टी वार्तगरी वराशीरसहचराः ॥ एरण्डो मदनः गणिका पुनर्नवाश्मभेदकः । वरी स्थिरा पटोला दृक् वर्षाभूर्मुञ्जो यवः । भद्रदार्वादिरित्येष गणो वातविनाशनः ॥" इति । मांसेनात्रौषधं तुल्यमिति ।—काकोल्यादि-भद्रदार्वादि-गणद्वयमौषधं मांसेन तुल्यं ग्राह्यं, यथानुपमयेऽपि मांसं तुल्यं देयं, तेन वातघ्नम् । अन्ये त्वाहुः—"यथा-विधि संस्कार्यं काकोल्यादिरयं विधिः" इति । तस्यार्थः—वचादिभिः वचा-संस्कारसहितैः संस्कारः कार्यः । संस्कारत्वादेव मांसं तावन्मात्रं देयं, यावदपि स्निग्ध-भवत्वमात्रं स्यादित्यर्थः । काकोल्यादितो भद्रदार्वादितश्चानूपमांसम् एतत्त्रयम् अन्यार्थम् । संस्कार्यत्वादस्य प्राधान्यं, तेन त्रयमेव संस्कार्यत्वात् प्रत्येकं तुल्य-भागमिति । यावताऽम्लेन चाम्लता, पटु स्यादिति ।—पटुशब्दात् सैन्धवः, स्यादिति

समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा।
प्रयुञ्जीतेति वचनं सर्व्वत्र गणकर्म्मणि ॥ ३१ ॥

अश्वगन्धाद्यं घृतम्—

अश्वगन्धाकषाये च कल्के क्षीरचतुर्गुणम्।
घृतं पक्वन्तु वातघ्नं वृष्यं मांसविवर्द्धनम् ॥ ३२ ॥

दशमूलाद्यं घृतम्—

दशमूलस्य निर्य्यूहे जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पवनार्त्तिजित् ॥
क्वाथोऽत्र त्रिगुणः सर्पिःप्रस्थः स्यात् पयःसमः ॥ ३३ ॥

छागलाद्यं घृतम्—

छागं चर्म्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम्।
पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरञ्चैव शतावरीम् ॥

व्यक्तिः स्यादिति। काञ्जिकादिशब्दात् सुरा-सौवीर-तुषोदक-धान्याम्ल-दधिमस्तु-शुक्ता-कोलादीनां ग्रहणम् ॥ ३१ ॥

अश्वगन्धाघृते।—चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यादश्वगन्धाक्वाथोऽपि चतुर्गुणः। कल्कोऽपि अश्वगन्धाया एव ॥ ३२ ॥

दशमूलघृते।—दशमूलक्वाथोऽपि त्रिगुणः, क्षीरन्तु स्नेहसममिति चक्रः। जेज्जटमते तु—"स्नेहाच्चतुर्गुणः क्वाथः क्षीरं स्नेहसमम्" इति। अत्रिमते परिभाषा।—"एकद्वित्रिद्रवद्रव्यैः कुर्यात् स्नेहचतुर्गुणम्। क्षीरं स्नेहसमं दद्याच्चतुर्भिश्च चतुर्गुणम्।" इति। अस्यार्थः,—यत्रैको द्रवः, तत्र तेनैव चातुर्गुण्यम्; यत्र तु द्वौ, तत्र ताभ्याम्। यत्र त्रयः, तत्र त्रिभिरिति चातुर्गुण्यं मिलित्वा; क्षीरन्तु स्नेहसमं, चतुर्भिरपि मिलित्वैव चातुर्गुण्यम्; एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। जीवनीयैरित्यत्र जीवनीयगणः; अनुक्तसंख्यत्वात् एवं सर्वत्र अनेनैव कल्कः ॥ ३३ ॥

छागं चर्म्मविनिर्मुक्तमित्यादि।—चर्म्मादिहीनं तदेकच्छागाङ्गकम् एवं मयूराद्यघृते मयूराङ्गकमपि गृहीत्वा दशमूलस्य द्वात्रिंशत्पलमात्रं जलद्रोणे पक्तव्यमित्येके। चर्म्मादिहीनं तदेकच्छागमांसं द्वात्रिंशत्पलमात्रं गृहीत्वा, दशमूलस्य द्वात्रिंशत्पलमात्रं जलद्रोणे पक्तव्यमित्याह

पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥
तथागुरु सर्जरसं सरलं देवदारु च।
मञ्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुसारिवाम् ॥
मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम्।
शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
तत् साधुसिद्धं सौवर्णे राजते मृन्मयेऽपि वा।
प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥
बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत्।
यथाबलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥
या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान्।
क्षीणवाते मर्महतेऽभिहते मथितेऽपि वा ॥
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयोजयेत्।
सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥
हिक्कां कासमधीमन्थं गुल्मं श्वासं सुदारुणम्।
षण्मासानुपयुज्यैतदन्त्रवृद्धिमपोहति।
प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥
राजभिस्तद्धि कर्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः।
सुखिनः सुकुमाराश्च बलिनश्चैव ये नराः ॥ ७७ ॥

क्षीरद्रव्याणाञ्च मिलित्वा चतुष्कादय; एवं बलाक्वाथेन सह त्रयः क्वाथास्तथा पयश्चेति द्रवचतुष्टयम्। एषां चतुर्णां द्रवाणां प्रत्येकं तैलप्रस्थापेक्षयाऽष्टगुणो भागश्च मिलित्वा तेषाम् द्वात्रिंशद्गुणो द्रवो भवति। तैलञ्च मानविशेषानिर्देशात् प्रस्थपरिमितमेव ग्राह्यम्। एकश इति।—एकैकश्च। पाचयेदमधुरं गणमिति।—काकोल्यादिगणं कल्कीकृत्य। सैन्धवसंयुतमिति।—सैन्धवमगुर्वादि च कल्कीकृत्य पक्तव्यम्। कालानुसारिवा तगरपादिका, तदभावे शितशोलोपहः। तगर पिण्डीतगरमूलं, शारिवा श्यामालता, पुनर्नवामूलः कल्कः। सुनिगुप्तमिति।—बालाद्यपहरिहारेण गुप्तं रक्षितम्। तेनेदं सुश्रुते मूढगर्भे पठितं, तेन "सूतिकायै प्रदापयेत्" इति विशेषोक्तम्। वलाहतिमपोहतीति।—वयसा जन्मना चोपगतवलिं व्यपोहतीति, प्रत्यग्रधातुः पुनर्योवनत्वात्। राजमात्रा इति।—राज्ञ इव मात्रा यदि स्त्री दीयते तदा ॥ ७७ ॥

एषां दश पलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥
पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठमेला पर्णीचतुष्टयम् ।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
पाने बस्तौ तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ॥
अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ।
पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ॥
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥
बधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च ।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
वातार्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ।
एतत् तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥
तगरं नतमत्र स्यादभावे शितली जटा ॥ ७८ ॥

इति पलानि ; अतिबला क्षीरविदारी ; तगरं तगरपादिका, तदभावे शितली- कोषकः, पिण्डतगरमूलमित्यन्ये । आजं वा यदि वा गव्यमिति ।—यद्यपि गव्याज- पयसोः प्राप्तौ गुणसाम्ये, तथापि अजाक्षीरेण पक्वं तैलमिदमवश्यमपि विशेषगुणप्रदं भवतीति प्रतिपत्तव्यम् ; अन्त्रे वायुः,—क्षीरार्णवमिति विशेषव्याख्यानमिति । नारायणसंज्ञा चास्य विष्णुनिर्मितत्वात्, शतावरीरसप्राधान्याद्वा । नारायणीति शतावरी- पर्यायः ॥ ७८ ॥

अश्वगन्धातैलम्—

शतं पक्त्वाऽश्वगन्धाया जलद्रोणेऽङ्घ्रिशेषितम् ।
विस्राव्य विपचेत् तैलं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
कल्कैर्मृणालशालूक-बिसकिञ्जल्कमालती-
पुष्पैर्ह्रीवेरमधुका-शारिवापद्मकेशरैः ॥
मेदापुनर्नवाद्राक्षा-मञ्जिष्ठाबृहतीद्वयैः ।
एलैलवालुत्रिफला-मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥
पक्वं रक्तान्वयं वातं रक्तपित्तमसृग्दरम् ।
हन्यात् पुष्टिबलं कुर्य्यात् क्षमाणां मांसवर्द्धनम् ।
रेतोयोनिविकारघ्नं सर्वदोषापकर्षणम् ।
षण्ढानपि वृषान् कुर्य्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ८१ ॥

मूलकाद्यं तैलम्—

मूलकस्वरसं तैलं क्षीरदध्यम्लकाञ्जिकम् ।
तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्बलाचित्रकसैन्धवैः ॥
पिप्पल्यतिविषारास्ना-चविकागुरुचित्रकैः ।
भल्लातकवचाकुष्ठ-श्वदंष्ट्राविश्वभेषजैः ॥
पुष्कराह्वशटीबिल्व-शताह्वानतदारुभिः ।
तत् सिद्धं पीतमत्युग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान् ॥ ८२ ॥

अश्वगन्धातैले।—अश्वगन्धेत्यादि।—पादशेषितम्। मृणालं पद्मनालं, बिसम् पद्ममूलम्, बिसकन्देन मृणालमिलितः समासः; किञ्जल्कः पद्मकेसरः, पद्मकेशरम् इत्यन्ये; अन्ये तु—उत्पलकिञ्जल्कमित्याहुः। मेदाद्याभावे मदेति पाठे—मेदा महामेदा, मांसपर्णीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

मूलकेत्यादि।—चरकात्। मूलकस्वरसादीनि चत्वारि द्रव्याणि तैलसमानि। बलादिचित्रकसैन्धवैरित्यत्र बलादिभुजङ्गैरित्येव पठन्त्येके इत्यन्ये, अन्ये तु— तदयुक्तं चित्रकद्वयस्य पाठात् चित्रकपदेनैरण्डमूलं व्याख्येयं, तत्तु टीकाकारैर्व्याख्यातमिति ॥ ८२ ॥

काथोऽत्र माषनिष्पावाः सैन्धवं कल्कमेव च ॥ ८६ ॥

(१) माषतैलम्—

माषात्मगुप्तातिरसोरुबूक-रास्नाशताह्वालवणैः प्रपिष्टैः।
चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं कृतं हन्ति च पक्षवातम् ॥ ८७ ॥

(२) माषतैलम्—माषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यग्जलाढके।
पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाक्षसम्मितम्।
जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां ससैन्धवाम्।
रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाव्योषं त्रिकण्टकम् ॥
पक्षाघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे।
मन्दश्रुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामववाहुके।
शस्तं कलायखञ्जे च पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ८८ ॥

(३) माषतैलम्—माषातसीयवकुरण्टककण्टकारी-
गोधापटुण्टुकजटाकपिकच्छुतोयैः।
कार्पासकास्थिशणबीजकुलत्थकोल-
क्वाथेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥

पक्षः। अत्र तु—[illegible] कल्कः, [illegible] चतुर्गुणमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

माषात्मगुप्तेत्यादौ।—अतिरसा मूर्वेति [illegible], [illegible] माषबलयोः मिलिता चतुर्गुणः क्वाथः ॥ ८७ ॥

माषप्रस्थमित्यादौ।—जीवनीयानि यान्यष्टाविति अष्टवर्गः ॥ ८८ ॥

माषातसीत्यादौ।—अतसी [illegible], कण्टकारीति [illegible]; [illegible] गोधापदी; टुण्टुकजटा श्योनाकमूलं; कपिकच्छु [illegible]

काथोऽत्र माषनिष्पावः सैन्धवं कल्कमेव च ॥ ८६ ॥

(१) माषतैलम्—

माषात्मगुप्तातिरसोरुबूक-रास्नाशताह्वालवणैः प्रपिष्टैः।
चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं शृतं हन्ति च पक्षवातम् ॥ ८७ ॥

(२) माषतैलम्—माषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यग्जलाढके।
पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाक्षसम्मितम्।
जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पांससैन्धवाम्।
रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाव्योषं त्रिकण्टकम् ॥
पक्षाघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे।
मन्दश्रुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामवबाहुके।
शस्तं कलायखञ्जे च पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ८८ ॥

(३) माषतैलम्—माषातसीयवकुरण्टककण्टकारी-
गोकण्टटुण्टुकजटाकपिकच्छुतोयैः।
कार्पासकास्थिशणबीजकुलत्थकोल-
क्वाथेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥

चक्रः। अत्र तु—केवलसैन्धवस्य कुत्रापि कल्कत्वादर्शनान्माषसैन्धवयोः
द्रवत्वान्मतं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ८६ ॥

माषात्मगुप्तेत्यादौ।—अतिरसा मूर्वेति नियतः, पक्षिमध्ये
मिलित्वा चतुर्गुणः क्वाथः ॥ ८७ ॥

माषप्रस्थमित्यादौ।—जीवनीयानि यान्यष्टाविति अष्टवर्गः ॥ ८८ ॥

माषातसीत्यादौ।—अतसी उमा, कुरण्टकासायः, कण्टकारी
निदिग्धिका; गोकण्टको गोक्षुरः; टुण्टुकश्श्योनाकमूलं;

क्वाथोऽत्र माषनिष्पाद्यः सैन्धवं कल्कमेव च ॥ ८६ ॥

(१) माषतैलम्—

माषात्मगुप्तातिरसोरुबूक-रास्नाशताह्वालवणैः प्रदिष्टैः।
चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं कृतं हन्ति च पक्षवातम् ॥ ८७ ॥

(२) माषतैलम्—माषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यग्जलाढके।
पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाक्षसम्मितम्।
जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां ससैन्धवाम्।
रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाश्योषं त्रिकण्टकम् ॥
पक्षाघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे।
मन्दश्रुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामवबाहुके।
शस्तं कलायखञ्जे च पानाभ्यञ्जनबस्तिभिः ॥
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्धजत्रुगदापहम् ॥ ८८ ॥

(३) माषतैलम्—माषातसीयवकुरण्टककण्टकारी-
गोकण्टटुण्टुकजटाकपिकच्छुतोयैः।
कार्पासकास्थिशणबीजकुलत्थकोल-
क्वाथेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥

माष.। क्वथे तु—केवलसैन्धवस्य कुत्रापि कल्कत्वादर्शनान्माषसैन्धवयोः कल्कः, चतुर्गुणद्रवत्वात्तत्र चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ८६ ॥

माषात्मगुप्तेत्यादौ।—अतिरसा मूर्वेति निश्चलः; शतावरीत्यन्ये। माषबलयोश्च मिलित्वा चतुर्गुणः क्वाथः ॥ ८७ ॥

माषप्रस्थमित्यादौ।—जीवनीयानि यान्यष्टाविति अष्टवर्गः ॥ ८८ ॥

माषातसीत्यादौ।—अतसी वर्तुलकलायः, कश्चिदतसीत्याह; कुरण्टको झिण्टी; गोकण्टको गोक्षुरः; टुण्टुकजटा श्योनाकमूलं; कपिकच्छु क-

शुण्ठ्या समागधिकया शतपुष्पया च
सैरण्डमूलसपुनर्नवया सरण्या।
रास्नाबलाऽमृतलताकटुकैर्विपक्वम्
माषाख्यमेतदयबाहुहरञ्च तैलम्॥
पक्षाङ्गशोषमपतानकमाढ्यवात-
साक्षेपकं सभुजकम्पशिरःप्रकम्पम्।
नस्येन बस्तिविधिना परिषेचनेन
हन्यात् कटीजघनजानुरुजश्च सर्वाः॥ ८८॥

(१) महामाषतैलम्—

माषस्याढकं दत्त्वा तुलार्द्धं दशमूलतः।
पलानि छागमांसस्य त्रिंशद्द्रोणेऽम्भसः पचेत्॥
पूते शीते कषाये च चतुर्थांशावतारिते।
प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम्॥
आत्मगुप्तोरुबूकाभ्यां शताह्वा लवणत्रयम्।
जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककट्फलम्॥
सव्योषपिप्पलीमूलं रास्ना मधुकसैन्धवम्।
देवदार्वमृता कुष्ठं वाजिगन्धा वचा शटी॥
एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना।
पक्षाघातेऽर्दिते वाते बाधिर्य्ये हनुसंग्रहे॥

शिग्रौ। माषादिना कथितद्रव्येणैव: क्वाथ:; काथौषाश्लिष्टपतिना कोशार्द्धभागत: क्वाथ:, कोलञ्च मुष्टकदरम्। तथा वस्त्रनिर्मितस्य छागमांसस्य रस: क्वाथतृतीय:। एवं त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम्,—"एकाक्षविद्रवद्रव्यैः कुर्यात् स्नेहान् चतुर्गुणम्" इति वचनात्। सरणी प्रसारणी, अमृतलता गुडूची, कटुकं मरिचं, न तु लता-कस्तूरी॥ ८८॥

माषस्याढकमित्यादि।—अर्द्धाढकं द्वात्रिंशत् पलानि। अत्रापि पूर्ववत् यष्टि-मधुकस्य भागद्वयम्। लवणत्रयमिति।—वरकोलवणमिदं यवक्षारयात् सौवर्चलं सैन्धवं

कर्णनादे शिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजे।
पाणिपादशिरोग्रीवा-भ्रमणे मन्दचंक्रमे॥
कलायखञ्जे पाङ्गुल्ये गृध्रस्यामववाहुके।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्यकर्णाक्षिपूरणे।
तैलमेतत् प्रशंसन्ति सर्ववातरुजापहम्॥ ८०॥

(२) महामाषतैलम्—

द्विपञ्चमूलीं निःक्वाथ्य तैलात् षोड़शभिर्गुणैः।
माषाढ़कं साधयित्वा तं निर्यूहं चतुर्गुणम्॥
वाहयित्वा तु विपचेत् तैलप्रस्थं पयःसमम्।
कल्कांश्च समावाप्य भिषग्द्रव्याणि बुद्धिमान्॥
अश्वगन्धां शटीं दारु बलां रास्नां प्रसारणीम्।
कुष्ठं परूषकं भार्गीं द्वे विदार्यौ पुनर्नवाम्॥
मातुलुङ्गफलाजाज्यौ रामठं शतपुष्पिकाम्।
शतावरीं गोक्षुरकं पिप्पलीमूलचित्रकौ॥

विडञ्च। पुनः सैन्धवमिति वचनात् सैन्धवस्यापि मानद्वयम्। जीवनीयानि इति।—जीवनीय दशकम्। पाणिपादशिरोग्रीवाभ्रमण इति।—पाणिपादादिकम्प इत्यर्थः॥८०॥

द्विपञ्चमूलीमित्यादि।—अत्र माषस्य क्वाथ्यस्याढकमानत्वमुक्तं, तत्साहचर्य्याद्दशमूलस्यापि क्वाथ्यमाढकं ज्ञेयम्। तैलात् षोडशभिर्गुणैरिति।—तैलप्रस्थापेक्षया षोडशगुणजलेनेत्यर्थः; प्रस्थश्च षोडशगुणः सन् द्रोणो भवति, तेन जलद्रोणेनेत्यर्थः। माषाढकञ्च तैलात् षोडशगुणेनांभसा साधयित्वेति योज्यम्। तं दशमूलक्वाथं तथा माषक्वाथञ्च तैलाच्चतुर्गुणं यथा स्यात् तथा वाहयित्वा तैलप्रस्थं विपचेदिति योज्यम्। पयःसममिति।—दुग्धं तुल्यं तेन नवगुणः पाक इति चक्रः। अत एव पठन्ति—दशमूलाढकं द्रोणे इत्यादि। अन्ये तु—द्विपञ्चमूलीं माषाढकञ्चैकीकृत्य जलद्रोणमानेन साधयेदित्याहुः। तन्मते—पञ्चगुणः पाकः। अपरे तु—दशमूलकषायेण तैलात् षोडशगुणेन माषाढकं साधयित्वा तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थपाक इत्याहुः। अत्र पक्षे निश्चितदशमूलं पल २५६, जलशराव २५६, शेषशराव ६४; किन्तु अयं पक्षो शठैमादिमते, कुत्रापि एवंविधकल्पनाया अदृष्टत्वात्। इति। द्वे विदार्यौ।—विदारी

जीवनीयगणं सर्वं संहृत्यैव ससैन्धवम् ।
तत् साधु सिद्धं विज्ञाय माषतैलमिदं महत् ।
वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ॥
पक्षाघाते हनुस्तम्भे ह्यर्दिते सापतन्त्रके ।
अवबाहुकविश्वाच्योः खञ्जपङ्गुल्ययोरपि ।
हनुमन्याग्रहे चैव अधिमन्थे च वातिके ॥
शुक्रक्षये कर्णनादे कर्णशूले च दारुणे ।
कलायखञ्जशमनं भैषज्यमिदमादिशेत् ॥
दशमूलाढकं द्रोणे निःक्वाथ्य पादिको भवेत् ।
क्वाथश्चतुर्गुणस्तैलान्माषक्वाथेऽप्ययं विधिः ॥ ८१ ॥

बृहन्माषतैलम्—

माषक्वाथे बलाक्वाथे रास्नाया दशमूलजे ।
यवकोलकुलत्थानां छागमांसरसे पृथक् ॥
प्रस्थे च तिलतैलस्य क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
रास्नात्मगुप्तासिन्धूत्थ-शताह्वैरण्डमुस्तकैः ॥
जीवनीयबलाव्योषैः पचेदक्षसमैर्भिषक् ।
हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽवबाहुके ॥
बाधिर्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दारुणे ।
विश्वाच्यामर्दिते कुब्जे गृध्रस्यामपतानके ॥
वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु च दापयेत् ।
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥
क्वाथप्रस्थाः षडेवात्र विभक्तयन्तेन भाषिताः ॥ ८२ ॥

---

८८. क्षीरविदारी च, मातुलुङ्गकं मातुलुङ्गस्य फलम्। जीवनीयगणमिति— जीवनीयदशकम् ॥ ८१ ॥

सप्तप्रस्थमाषतैले क्वाथस्य प्रत्येकप्रस्थत्वात् माषादीनां प्रत्येकं प्रस्थो ग्राह्यः। निःक्वाथ्य दशमूलप्रस्थः; तथा यवकोलकुलत्थानां मिलितैव प्रस्थः। छागेन चतु

मज्जस्नेहः—

ग्राम्यानूपौदकानान्तु भित्त्वास्थीनि पचेज्जले ।
तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥
जीवकर्षभकास्फोता-विदारीकपिकच्छुभिः ।
वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षीरभागिकम् ॥
तत् सिद्धं नावनाभ्यङ्गात् तथा-पानानुवासनात् ।
सिरापर्वास्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ॥
ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ।
बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥ ८३ ॥

वसास्नेहः—

प्रस्थः स्यात् त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम् ।
कृष्णगन्धात्वगाढक्योः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥
रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।
जलद्रोणे पचेत् पादशेषं प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥
सुराऽऽरनालदध्यम्ल-सौवीरकतुषोदकम् ।

तुल्यं जलं देयं, चतुर्भागोऽवशेषः । अत एवाह—"कायप्रस्थाः पचेदाम" इत्यादि । जीवनीयैरिति—जीवनीयदशकैः ॥ ८१ ॥

ग्राम्यानूपौदकानामित्यादौ ।—त्रिगुणक्षीरसाधनार्थमूलमूलकाथयोरपि त्रिगुण एव क्वाथः; अन्ये तु—चतुर्गुणं इत्याहुः । वातघ्नैरिति ।—भद्रदार्वादिगणैः । मधुर लवणकाम्लकटुकैर्वातहरद्रव्यैः । जीवनीयगण—अविशेषे जीवकर्षभकयोः पुनः पञ्चो भागत्रयमध्यार्थम् । आस्फोता—आपरमाथीति ख्याता ॥ ८२ ॥

प्रस्थः स्यादित्यादि ।—अत्र त्रिफलाया मिलित्वा प्रस्थः, कृष्णगन्धा शोभाञ्जनम्, अस्यास्त्वक् मूलत्वक् । अन्ये तु—कृष्णगन्धा शमीत्याहुः; तन्न, अनुक्रमे—"त्रिफलाप्रस्थः कुलत्थाढं शिग्रुत्वगाढकौ" इत्यादि पाठात् । दशमूलं पलोन्मितमिति ।—प्रत्येकम् । प्रस्थोन्मितं पृथगिति ।—सुरादीनां षण्णां प्रत्येकं प्रस्थ

कोलदाड़िमवृक्षाम्ल-रसं तैलं घृतं वसाम्॥
मज्जानञ्च पयश्चैव जीवनीय-पलानि षट्।
कल्कं दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेनं विपाचयेत्॥
शिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु।
वेपनाक्षेपशूलेषु तदभ्यङ्गं प्रदापयेत्॥ ८४॥

कुब्जप्रसारणीतैलम्—

प्रसारणीशतं क्षुण्णं पचेत् तोयार्मणे शुभे।
पादशेषे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्जिकम्॥
द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा।
चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम्॥
शतपुष्पां देवदारु रास्नां वारणपिप्पलीम्।
प्रसारण्याश्च मूलानि मांसीं भल्लातकानि च।
पचेन्मृद्वग्निना तैलं वातश्लेष्मामयान् जयेत्॥
अशीतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति।
कुब्जं स्तिमितपङ्गुत्वं गृध्रसीं खुड़कार्दितम्।
हनुपृष्ठशिरोग्रीवा-स्तम्भं चापि नियच्छति॥ ८५॥

(१) त्रिशतीप्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रशाखाञ्च जातसारां प्रसारणीम्।
कुट्टयित्वा पलशतं दशमूलशतं तथा॥

इत्यर्थः। दध्यम्लम् अम्लदधि, सुवीरकं काञ्जिकं, कोल बदर, दाडिम अम्लदाडिम, वृक्षाम्लं महार्द्रकं, "महादा" इति ख्याता। जीवनीयपलानि षडिति।—मिलित्वा। महास्नेहमिति।—चतुःस्नेहस्य संज्ञा॥ ८४॥

कुब्जप्रसारणीतैले।—समामिति।—पादावशिष्टक्वाथसमम्, आढकमित्यर्थः। दधि दद्यात् सकाञ्जिकमिति।—दधिकाञ्जिके तैलसमे। तेन तैलदधिकाञ्जिकानां प्रत्येकमाढकम्, द्विगुणञ्च पय इति।—आढकद्वयमित्यर्थः। अन्ये तु—सकाञ्जिकमिति पृथग्विशेषणं कृत्वा काञ्जिकस्यापि द्वैगुण्यमिच्छन्ति, व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। खुडको [illegible]; अन्ये तु—वातकण्टक इत्याहुः॥ ८५॥

अश्वगन्धापलशतं कटाहे समधिधिपेत् ।
वारिद्रोणे पृथक् पक्का पादशेषावतारितम् ।
कषायसममावन्तु तैलमत्र प्रदापयेत् ॥
दध्नस्तथाढकं दत्त्वा द्विगुणञ्चापि काञ्जिकम् ।
चतुर्द्रोणेन पयसा जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
शृङ्गवेरपलात् पञ्च त्रिंशद्भल्लातकानि च ॥
द्वे पले पिप्पलीमूलाच्चित्रकाच्च पलद्वयम् ॥
यवक्षारपले द्वे च सैन्धवस्य पलद्वयम् ।
सौवर्चलपले द्वे च मञ्जिष्ठायाः पलद्वयम् ।
प्रसारणीपले द्वे च मधुकस्य पलद्वयम् ॥
सर्वाण्येतानि संहृत्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतदभ्यञ्जने श्रेष्ठं वस्तिकर्मनिरूहणे ।
पाने नस्ये च दातव्यं न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव सर्वानेतान् व्यपोहति ॥
गृध्रसीमस्थिभङ्गञ्च मन्दाग्निमरोचकम् ।
अपस्मारमथोन्मादं विभ्रमं मन्दगामिताम् ॥
त्वग्गताश्चैव ये वाताः शिरःसन्धिगताश्च ये ।
जानुसन्धिगताश्चैव पादपृष्ठगतास्तथा ॥
भग्नो वा वातसम्भग्नो गजो वा यदि वा नरः ।
प्रसारयति यस्माद्धि तस्मादेषा प्रसारणी ॥
इन्द्रियाणां प्रजननी वृद्धानाञ्च रसायनी ।
एतेनाभ्यक्तगात्राणां शतं पुंसवनं महत् ॥
प्रसारणीतैलमिदं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
अपनयति वलीपलितमुत्पाटयति पक्षाघातम् ।

वातरक्तं सर्वाङ्गगतं वातगुल्मञ्च नाशयति ।
एतदुपसेव्यमानः प्रसन्नवर्णेन्द्रियो भवति ॥ ८६ ॥

(२) त्रिशतीप्रसारणीतैलम्—

प्रसारण्यास्तुलामश्व-गन्धाया दशमूलतः ।
तुलां तुलां पृथग्वारि-द्रोणे पादावशेषिते ॥
तैलाढकं चतुःक्षीरं दधि शुक्तं द्विकाञ्जिकम् ।
द्विपलैर्ग्रन्थिकक्षार प्रसारण्यघसैन्धवैः ।
समञ्जिष्ठाग्नियष्ट्याह्वैः पलिकैर्जीवनीयकैः ।
शुण्ठ्याः पञ्चपलं दत्त्वा त्रिंशद्भल्लातकानि च ।
पचेदस्यादिना वातं हन्ति सन्धिशिराश्रितम् ॥
पुंस्त्वोत्साहस्मृतिप्रज्ञा-बलवर्णाग्निवृद्धये ।
प्रसारणीयं त्रिशती ख्याता सौवर्चलान्विता ॥ ८७ ॥

सप्तशतिकं प्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रामुत्पाट्य शरत्काले प्रसारणीम् ।
शतं ग्राह्यं सहचरात् शतावर्य्याः शतं तथा ॥
बलात्मगुप्ताश्वगन्धा-केतकीनां शतं शतम् ।
पचेच्चतुर्गुणे तोये द्रवैस्तैलाढकं भिषक् ॥
मस्तु मांसरसं चुक्रं पयश्चाढकमाढकम् ।

प्रसारण्यास्तुलामित्यादौ ।—दशमूलस्य मिलित्वा तुला । पृथग् वारिद्रोण इति ।—तिसृषु तुलासु प्रत्येकं जलद्रोणदानमित्यर्थः । ग्रन्थिकक्षारेत्यादयं सौवर्चलं गृह्णन्ति वृद्धाः । मञ्जिष्ठादीनां यष्ट्याह्वान्तानां प्रत्येकं द्विपलं, जीवनीयदशकस्य प्रत्येकं पलिकम् । त्रिशद् भल्लातकानीत्याकृतिमानात् ॥ ८७ ॥

समूलपत्रामित्यादौ ।—शतं ग्राह्यमिति ।—प्रसारण्या इत्यर्थः । तथा शब्दात् सहचराच्च शतमित्यन्वयः । केतकी केया इति ख्याता । पचेच्चतुर्गुणे तोय इत्यत्र पञ्चोत्तरशतमानत्वाच्चतुर्गुणतोयस्य न वैगुण्यम् । अन्ये तु—सम्यग्वीर्य्याधानार्थं वैगुण्यात् चतुर्गुणमष्टगुणं गृह्णन्ति, तदन्तु न व्यवहारसिद्धं, न वा शास्त्रसिद्धमिति । द्रवैरिति ।—प्रसारण्यादीनां केतक्यन्तानां पादावशिष्टकाथैः । चुक्रं चक्रधिकारोक्तविधिना कार्य्य-

दद्यादढकसमायुक्तं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥
द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्द्धपलांशिका ।
तगरं मदनं कुष्ठं केशरं मुस्तकं त्वचम् ॥
रास्ना सैन्धवपिप्पल्यौ मांसी मञ्जिष्ठयष्टिका ।
तथा मेदा महामेदा जीवकर्षभकौ तथा ।
शतपुष्पा व्याघ्रनखं शृङ्गी देवाह्वमेव च ।
काकोली क्षीरकाकोली वचा भल्लातकं तथा ॥
पेषयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।
नातिपक्वं न हीनञ्च सिद्धं पूतं निधापयेत् ॥
यत्र यत्र प्रदातव्या तन्मे निगदतः शृणु ।
कुब्जानामथ पङ्गूनां वामनानां तथैव च ॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्धयः ।
वातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ॥
स्त्रीमद्यक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम् ।
बस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ।
प्रयुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ८८ ॥

एकादशशतिकं प्रसारणीतैलम् —

शाखामूलदलैः प्रसारणितुलास्तिस्रः कुरण्टात् तुले
छिन्नायाश्च तुले तुले दशयुतो रास्नाशिरीषात् तुलाम् ।

निबन्धे ; अन्ये तु—महाराजप्रसारण्या यथामात्रेण विधिरित्याहुः । द्रव्याणामिति ।—कल्कद्रव्याणाम् । चार्द्धपलांशिका इति ।—चार्द्धपलमाना । तगरं पूर्वदेशख्यातम् , केशरं नागकेशरम् ; मञ्जिष्ठयष्टिका इति ।—मञ्जिष्ठाशब्दान्तसत्वाद् ह्रस्व., यष्टिका यष्टिमधु । व्याघ्रनखं नखी ; देवाह्वं देवदारु । भल्लातकासहत्वे रक्तचन्दनं देयम् ॥ ८८ ॥
शाखामूलदलैरित्यादि ।—अत्र तृतीया सहार्थे विशेषणे वा । कुरण्टः नील-झिण्टी । रास्नाशिरीषयोर्मिलित्वा एका तुला । देवदारुकेतकयोरपि मिलित्वैव

द्रोणाद्वाथ सवेतकाद् घटशते निःक्वाथ्य कुम्भांशिके
तोये तैलघटं सुधाम्बुकलसौ दत्त्वाढकं मस्तुनः ॥
शुक्ताच्छागरसाद्यथेक्षुरसतः क्षीरात्र दत्त्वाढकम्
शृङ्गाटककर्कटजीवकाद्यविकसा काकोलिकाकच्छुरा—
सूक्ष्मैलाघनसारकुन्दुसरलाकाश्मीरमांसीनखैः
कालीयोत्पलपद्मकाह्वयनिशाकक्कोलकग्रन्थिकैः ॥
चाम्पेयाभयचोचपूगकटुकाजातीफलाऽभीरुभिः
श्रीवासाऽमरदारुचन्दनवचाशैलेयसिन्धूद्भवैः।
तैलाम्भोदकटम्भराह्विमलिकाहृस्वीरकश्वीरकैः
कस्तूरीदशमूलकेतकनतव्यामाम्बगन्धाम्बुभिः ॥
कौन्तीतार्क्ष्यजमञ्जकीफललघुश्यामाघ्रताङ्गामयैः

सुधा। घटशत इति—द्रोणशतैः कुम्भांशिक इति—द्रोणद्वयमिव, यदुक्तम्—"द्रोणद्वयम् शूर्पः स्यात् स एव कुम्भः स एव च।" अन्ये तु—कुम्भो द्रोणमित्याहुः; "कलशस्त्वर्मण्यां-मानघटकुम्भकलसाः पर्य्यायाः" इति वाग्भटवचनात् कुम्भशब्दोऽत्र द्रोण-पर्य्यायः, तेन कुम्भांशिके द्रव्यस्य द्रोणमेव दत्त्वा, किन्तु व्यवहारः पूर्व्ववत्। अत्र दृश्यगतयोः वहुलत्वादेकस्मिन् पात्रे क्वाथो दुष्कर, तेन द्रव्यं विभज्य जलं तदनु-सारेण दत्त्वा क्वथनीयम्। तैलघटं तैलद्रोणम्। सुधाम्बुकलसाविति।—काञ्जिकस्य द्रोणद्वयम्। शुक्तादीनाञ्च क्षीरान्तानां प्रत्येकमाढकम्। जीवकाद्य जीवनीयदशक-मश्वगन्धा वा, काकोल्या आवश्यं जीवनीयगणेऽप्यस्याः पठितत्वात्। विकसा मञ्जिष्ठा, कच्छुरा शूकशिम्बी, दुरालभेत्यन्ये; घनसार कर्पूरम्; कुन्दुः कुन्दुरुसञ्ज्ञ सुगन्धिगन्धद्रव्यम्; कुन्दुरुखोटिरिति ख्याता। सरला सरलकाष्ठं, न तु त्रिवृता, सुगन्धिद्रव्यान्तःपठितत्वात्; एवं ग्रन्थिकमपि ग्रन्थिपर्णी, न तु पिप्पलीमूलम्, उत्पलमम्बुजपुष्प, न तु कुष्ठम्, तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। चाम्पेयं चम्पक-कलिका, नागकेशरो वा; अभयमुशीरम्; चोचं गुडत्वक्; पूग पूगफलं, पूर्ग क्रमुकमित्यन्ये; कटुका मलाकमूरो; अभीरु शतमूली, श्रीवासो नवनीतखोटिः; चन्दनं श्वेतचन्दनम्; शैलेयं शिलाजः; कटम्भरा प्रसारणी हस्तिकर्णी वा, तस्या ह्रिमूलम्; ह्रस्वीरः श्वेतपुनर्नवा; कश्वीरको गन्धमाठी, व्यामं वर्धतृणम्, कौन्ती रेणुका; तार्क्ष्यज रसाञ्जनम्, फल कट्फलं मदनफलं वा, लघु कुष्ठ,

भल्लातत्रिफलाब्जकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः ।
सव्योषैस्त्रिपलैर्मह्हीयसि पचेन्मन्देन पात्रेऽग्निना
पानाभ्यञ्जनवस्तिनस्यविधिना तन्मारुतं नाशयेत् ॥
सर्वार्द्धाङ्गगतं तथाऽवयवगं सन्ध्यस्थिमज्जाश्रितम्
श्लेष्मोत्थानथ पैत्तिकांश्च शमयेन्नानाविधानामयान् ।
धातून् बृंहयति स्थिरंश्च कुरुते पुंसां नवं यौवनम्
वृद्धस्यापि बलं करोति सुमहद्वन्ध्यासु गर्भप्रदम् ॥
पीत्वा तैलमिदं जरत्यपि सुतं सूतेऽमुना भूरुहाः
सिक्ताः शोषमुपागताश्च फलिनः स्निग्धा भवन्ति स्थिराः
भग्नाङ्गाः सुदृढीभवन्ति मनुजा गावो हयाः कुञ्जराः ॥८८॥

अष्टादशशतिकं प्रसारणीतैलम्—

समूलदलशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।
शतमेकं शतावर्य्या अश्वगन्धाशतं तथा ॥
केतकीनां शतञ्चैकं दलमूलाच्छतं शतम् ।
शतं वाट्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ।
जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागावशेषितम् ॥
ततस्तेन कषायेण कषायद्विगुणेन च ।
सुव्यक्तेनारनालेन दधिमण्डाढकेन च ॥

श्यामा प्रियङ्गुः ; महाश्यामा श्यामलता ; एषां प्रत्येकं त्रिपलम् ; व्योषञ्च मिलित्वा त्रिपलं ग्राह्यम् । अत्र कल्कमूर्च्छनादौ लवङ्गादि सुगन्धिद्रव्यैः प्रथमः पाकः, मध्यमैस्तु द्वितीयः, उत्तमैस्तु तृतीय इति । अत्र गन्धहरार्थं कर्पूर-कस्तूरीभ्यां प्रक्षेपः कार्यः । पत्रकल्कत्वचपाके वाच्यम् । पत्रकल्कस्य तु मानमत्र तैलानुरूपतः, सुगन्धितैलान्तरोक्तमानानुसाराद्वा ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥

समूलदलशाखाया इत्यादि ।—दलमूलाच्छतं शतमिति ।—बिल्वादीनां दशानां प्रत्येकं शतमित्यर्थः । वृद्धा अत्र क्वाथमध्ये रास्नादेवदार्वोरपि प्रत्येकं पञ्चाशत्पलानि प्रक्षिपन्ति, अत एव चक्रोऽपि "क्वाथे तुलार्द्धम्" इत्यादि पठति । तदस्तु यथोक्तमेव देयं, नत्वधिकम् ।

अभ्यङ्गात् त्वग्गतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ॥
भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्थान् नस्यादूर्द्ध्वगतं तथा ।
पक्वाशयगते वस्तिर्निरूहः सार्वकायिके ॥
एतद्धि वड़वाश्वानां किशोराणां यथाऽमृतम् ।
एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ॥
अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥
वृद्धोऽप्यनेन तैलेन पुनश्च तरुणायते ॥
न प्रसूते च या नारी साऽपि पीत्वा प्रसूयते ।
अप्रजाः पुरुषो यस्तु सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥
अशीतिं वातजान् रोगान् श्लैष्मिकान् पित्तजानपि ।
सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव तु ॥
एतेनान्धककृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत् ।
कृत्वा विष्णोर्बलिञ्चापि तैलमेतत् प्रयोजयेत् ॥
क्वाथे तुलार्द्धं रास्नायाः किलिमस्य च दीयते ।
भल्लातकासहत्वे तु तत्स्थाने रक्तचन्दनम् ॥
त्वक्पत्रपत्रमधुरी-कुष्ठचम्पकचोरिकाः ।
ग्रन्थिकौपी मरुवकमधिकत्वेन दीयते ॥
कर्पूरमदद्दानश्च शुक्लगन्धोदकक्रिया ।
द्रव्यशुद्धिः पाकविधिर्भाविप्रसारणीसमः ॥ १०० ॥

स्पर्शितद्रावुल्यं स्यादिति । अत्रापि कल्कभूयस्त्वात् पूर्ववत् प्रथमैः सुगन्धिद्रव्यैः प्रथमः पाकः, मध्यमैस्तु द्वितीयः, अधमैस्तु तृतीय इति । अत्रापि तृतीयः पाको गन्धोदकेन ; केचित्तु द्वितीयं पाकमपि गन्धोदकेनेच्छन्ति । अत्रोपदेशादनुक्तमप्यधिकं त्वक्पत्रादिकं गन्धद्रव्यं देयमित्याह, त्वक्पत्रेत्यादि ।—त्वक्पत्रं तेजपत्रम् ; पत्रम् बैक-

आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्को भल्लातकं कणा ॥
नागरं मरिचश्चैव प्रत्येकं पट्पलोन्मितम् ।
भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥
पथ्याक्षधात्रयः सरलं शताह्वा कर्कटो वचा ।
चोरपुष्पी शटी मुस्त-द्वयं पद्मञ्च सोत्पलम् ॥
पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा सारिवा गन्धा पुनर्नवा ।
दशमूलं समुदितं चक्रमर्दो रसाञ्जनम् ॥
गन्धतृणं हरिद्रा च जीवनीयगणस्तथा ।
एषां त्रिपलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ॥
देवपुष्पीशैलपत्रं गजक्षीरसशैलजे ।
प्रियङ्गुक्षीरमधुरी-मांसीदारुवल्लाचला ॥
श्रीवासो नलिका खोटिः सूक्ष्मैला कुन्दुरुर्मुरा ।
नखोत्पलश्च त्वक्पत्रो पमरा पूतिचम्पकम् ॥
मदनं रेणुका पृक्का मरुवश्च पलत्रयम् ।

नित. । एभिर्द्रवैरिति ।—क्वाथकाञ्जिकादिभिः सर्वैः । नागरं शुण्ठी । अत्र भल्ला-तकासहत्वे तु रक्तचन्दनं देयम् । अत एवाह—भल्लातकेत्यादि । पद्मं शिरी-षकम् । पद्मं पद्मपुष्पम् ; उत्पलं नीलोत्पलम् । दशमूलं समुदितमिति ।—तेन दश-मूलस्य मिलित्वा पलत्रयमित्यर्थः । चक्रमर्दं एडगजबीजम् । जीवनीयो गण इति ।—जीवनीयदशकम् । पथ्याक्षधात्र्य इति ।—अत्र त्रिफलायाः प्रत्येकमेव पलत्रयं ग्राह्यम् ; इह समुदितनिर्देशाभावात् । द्वितीयपाकमाह, देवपुष्पीत्यादि ।—देवपुष्पादीनां कल्कः । देवपुष्पी देवदाली ; शैलो शैलरसः । गजक्षीरसः गजक्षा रसः ; अन्ये तु—गजक्षीरसशब्देन कुन्दुरुमाहुः, यदुक्तं शब्दार्णवे—"कुन्दुरुस्तोयगन्धः स्यात् भीषणः गजक्षीरम्," इति ; तन्मते आमलकं कुन्दुरौ । वल्ला वालकम् ; चला शिलाः ; खोटिः काकखोटिः । नखोत्पलमिति ।—यद्यपि पत्र नख्यो भवन्ति, तदुक्तं—"नखी पत्रशिखी ह्रीक्रा समानार्था समर्थतः । क्वाथिवदरपत्राभा नखोत्पलदर्शापमा॥

प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥
गन्धोदकन्तु त्वक्पत्रौ पत्रकोशीरमुस्तकम् ।
प्रत्येकं सवलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥
कुडवार्द्धभागोऽथ जल-प्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।
पर्दावशिष्टाः कर्त्तव्याः पाके गन्धाम्बुकर्मणि ॥
गन्धाम्बु-चन्दनाम्बुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।
कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक् कालीयककुङ्कमम् ॥
भद्रश्रियं ग्रन्थिपर्णं लताकस्तूरिका तथा ।
लवङ्गागुरुकक्कोल-जातीकोषफलानि च ॥
एला लवङ्गकञ्चौ च प्रत्येकं त्रिपलोन्मितम् ।
कस्तूरी षट्पला चन्द्रात् पलं सार्द्धञ्च गृह्यते ॥
विधायैवं पुनश्चन्द्रमदौ देयौ तथोन्मितौ ।
महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्त्तिता ॥

काचिदश्वखुराकारा मज्जावर्णसमाऽपरा । वराहकर्णसदृशा पञ्चमी परिकीर्त्तिता ॥” इति । तथाप्यत्रास्तु यतद्दु मध्ये मल्लोवयं यातं, वराहकर्णिकायाः निषिद्धत्वात् । यथा—“करिकर्णं तुरगखुरं नख प्रगृह्णीत अश्वरोवेष । धूपेषु बदरीष्वपतं न वराहकर्णकुभयमपि ॥”. त्वक्पत्रौ तेजपत्रम्, पूतिः खट्टासी, चम्पक चम्पककलिका, प्रदिष्टं मध्यपत्रमित्यर्थः । गन्धोदके त्वक्पत्रौ तेजपत्रम्, पत्रन्तु सुगन्धिपत्रार्द्धं तेजपत्रसदृश कारियापत्रमिति ख्यातम् । बलामूलं वाट्यालकस्य (वालकस्य वा) मूलम् । कुडवार्द्धभाग इति ।—कुडवस्य सार्द्धद्वादशपलमित्यर्थः । गन्धाम्बु चन्दनाम्बुभ्यामिति ।—गन्धाम्बु गन्धोदकं, तदुक्तमेव, चन्दनाम्बु चन्दनमात्रेणार्द्धपतम् । चन्दं तु—सुपिष्टशोधितचन्दनानिर्भं वारिमात्रं वदन्ति ॥ जातीकोषफलानीति ।—जातीकोषो रस-. वास., तथा जातीफलञ्चेत्यर्थः । भद्रश्रियं श्वेतचन्दनम् । लवङ्गकञ्चौ लवङ्गवल्कलम् । चन्द्रः कर्पूरं, वैशार्द्धं पलकल्कार्थम् । अस्य तैलस्य पत्रिका लिख्यते,—हाथ-द्रितेल मः ९५ कार्थार्थं—अश्वगन्धाशलिशा पल २००, दौर्लभस्वौमूल पल २००, अश्वगन्धा पल १००, एरण्डमूल पल १००, वाट्यालमूल पल १००, शतमूल्याः

नखं संक्षाययेदभिरभावे मृण्मयेन तु ॥
पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ।
गुडपथ्याम्बुना चैवं शुध्यति नात्र संशयः ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिः—गोमूत्रे चालम्बुषके पक्त्वा पञ्चदलोदके ।
पुनः सुरभितोयेन वाष्पस्वेदेन स्वेदयेत् ।
गन्धोग्रा शुध्यति ह्येवं रजनी च विशेषतः ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिः—

मुस्तकन्तु मनाक् क्षुण्णं काञ्जिके त्रिदिनोषितम् ।
पञ्चपल्लवपानीय-स्त्रिदिनमातपशोषितम् ॥
गुडाम्बुना सिच्यमानं भर्जयेच्चूर्णयेत् ततः ।
आजगोभाञ्जनजलैर्भावयेच्चेति शुध्यति ॥ १०६ ॥

शैलजशुद्धिः—

काञ्जिके क्वथितं शैलं भृष्टा पथ्यागुडाम्बुना ।

निशाधौत नख्या पञ्चस्वेदनं कार्यमित्यर्थः, किन्तु गोमयेनाप्युत्स्वेदः कार्यः। यदाह,— "गोविट्काञ्जिकविपाचसुक्षिप्रा" इति। तिन्तिडीमयैरिति।— तिन्तिडीफलघटिभि-रित्यर्थः। अभावे मृण्मयेनेति।—अम्लकाञ्जिकामिश्रितजलैरेवार्थः। उक्तं हि—"क्षाययेत् कल्कं लवणतैलकाञ्जिकैर्जले"। इति। समुद्रफलकर्कटादिभक्षणार्थमेव, यत एवोक्तम्—"अनेनैव प्रकारेण शुद्धिमायाति कर्कटः" इति ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिमाह, गोमूत्र इत्यादि।—चालम्बुषक इति।—चलम्बुषादितोदके, "अलम्बुषा च मुण्डिरी" इति पर्यायमुक्तावली। सुरभितोयं गव्योदकम्, अनेन वाष्पस्वेदश्च कार्यः। गव्योदकं स्थाल्यां निधाय तदुपरि अच्छिद्रं स्थाल्यन्तरं दत्त्वा तदा स्थालीद्वयान्तरालमभिव्याप्य तत्र निधाय ततः शरावेण पिधाय अधो ज्वाला देया इति वाष्पस्वेदविधिः। गन्धोग्रा वचा। रजनी च विशेषतः इति।—अनेन हरिद्रा-शुद्धिमपि वचाशुद्धिविधिनैव कुर्यादिति बोधयति ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिमाह मुस्तकमित्यादि।—मनाक् क्षुण्णमिति।—ईषच्चूर्णितं त्रिदिनं वि-तम्, आजस्य अजं मूत्रम् ॥ १०६ ॥

सिञ्चेदेवं पुनः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ १०७ ॥

खट्टाशीशुद्धिः—

यथालाभमपामार्ग-सुह्यादिक्षारलेपितम् ।
वाष्पस्वेदेन संस्विद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥
दोलापाके पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववारिणि ।
खलः साधुमिवोत्पीड्य ततो निःस्नेहतां नयेत् ॥
भाजशोभाञ्जनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।
शिग्रुमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ।
पचेदेवं विशुद्धः सन् मृगनाभिसमो भवेत् ॥ १०८ ॥
तुरुष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरञ्चापि सर्पिषा ।
रुधिरेणायसं मात्स्यैर्मूत्रैर्ग्रन्थिपर्णकम् ॥
मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाम्बुना ॥ १०९ ॥
ईषत्क्षारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम् ।
पीता केतकगन्धाढ्या लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥ ११० ॥
पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम् ।
तत्रापि स्याद्यदच्छुद्रं स्फटिकाभं तदुत्तमम् ।
पत्राढ्यं सदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ॥ १११ ॥

शैलजशुद्धिमाह, काञ्जिक इत्यादि।—शैलमिति।—शैलजं काञ्जिके विपाच्य पञ्चपल्लवतोयेन क्षालनमित्युपदेशः ॥ १०७ ॥

खट्टाशीशुद्धिमाह, यथालाभमित्यादि।—दोलापाकमिति।—खट्टाशीपुटकं स्वेदेन पूतिर्मीं यदा पञ्चपल्लवक्काथमध्ये दोलावलम्बमानं पचेत्, ततः आकृष्य निष्पीड्य निःस्नेहतां स्नेहहीनतां नयेत्, तदनु शोभाञ्जनादिक्वाथे बहुधा भावयेत्; तदनु पिष्टशोभाञ्जनमूलतले पिण्डं सन्निधाय तदनु केतकीपुष्पपत्रैर्वेष्टयित्वा कुशेन बद्धा पचेत्पाकं लिप्य पुटपाकेन पचेत्, तदनु जात्यादिकुसुमैरधिवासयेदित्युपदेशः ॥ १०८ ॥

सिह्लकादिशुद्धिमाह, तुरुष्कमित्यादि।—तुरुष्कं सिह्लकम्। रुधिरेणेति।—कृष्णेन, आयसमित्यगुरु, भाव्यमिति सर्वत्र योज्यम्। इदानीं अत्रद्रव्याणां प्रशस्तानां लक्षणमाह,

भङ्गे मनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः ।
मृगशृङ्गोपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥
काकतुण्डाकृतिः स्निग्धो गुरुश्चैवोत्तमोऽगुरु ॥ ११४ ॥
स्निग्धाल्पकेशरन्त्वस्तं शालिजो वृत्तमांसलः ॥ ११५ ॥
मुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥ ११६ ॥
रेणुका मुद्गसंस्थाना शस्तमानूपजं घनम् ॥ ११७ ॥
जातीफलं सगन्धञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ ११८ ॥
एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ॥ ११९ ॥
नखमश्वखुरं हस्तिकर्णञ्चैव प्रशस्यते ॥ १२० ॥
एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रवरो गुणः ॥ १२१ ॥

महासुगन्धि-लाक्षादितैलम्—

जिङ्गीचोरकदेवदारुसरलव्याघ्रीवचाचेलक-
त्वक्पत्रैः सहगन्धपत्रकशटीपथ्याघधात्रीघनैः ।
एतैः शोधितसंस्कृतैः पलयुगैत्याख्यातया संख्यया
तैलप्रस्थमवस्थितैः स्थिरमतिः कल्कैः पचेन्नाग्निकैः ॥
मांसीमुरामदनचम्पकसुन्दरीत्वग्-
ग्रन्थ्यम्बुदाम्बुवर्कैर्हिपलैः सपृक्कैः ।
श्रीवासकुन्दुरुनखीनलिकामिषीणाम्
प्रत्येकतः पलमुपार्ज्य पुनः पचेत्तु ॥

ईषदित्यादि ।—ईषत्चारगन्धिमानुद्धतगन्धा ; मगोपमा मृगमदः । रक्तपीतकमिति ।—किञ्चिद्रक्तपीतसारम् । घसमिति ।—कुङ्कुमम् । शालिजः सहाग्रो ॥ १०८—१११ ॥

जिङ्गीत्यादि ।—जिङ्गी मञ्जिष्ठा ; व्याघ्री—विहनीति ख्यातं सुगन्धि द्रव्यं, नखी इत्यन्ये । चेलकत्वक् गुवाकहचस्य त्वक् ; पत्र तेजपत्रम् ; गन्धपत्रं पाटियापत्रम् । पलयुगल् प्रत्येकम् ; नाग्निकैरिति ।—नवाग्निभिरित्यर्थः । एतैः कल्कैः प्रथम, पाकः । द्वितीयपाकार्थं कल्कमाह, मांसीत्यादि ।—सुन्दरी प्रियङ्गुः ; त्वक् गुडत्वक् ; ग्रन्थि-पर्णम् ; अम्बु बालकम् ; वक् कुष्ठम् ; नलिका भानुका ; मिषिः मधुरी,

एलालवङ्गनलचन्दनजातिपूति-
कक्कोलकागुरुलताघुसृणैः पलार्द्धैः।
कस्तूरिकाचसहितामलदीप्तियुक्तैः
पक्वा तु मन्दशिखिनैव महासुगन्धम्॥
पञ्चद्विकेन चार्द्धेन मदात् कर्पूरमिष्यते।
कर्पूरमदयोरर्द्धं पत्रकल्कादिहेष्यते॥
पक्वपूतेऽप्यरथा एव सम्यक् पेषणवर्जितम्।
दीयते गन्धवृद्ध्यर्थं पत्रकल्कं तदुच्यते॥
प्रागुक्तौ शुद्धिसंस्कारौ गन्धानामिह तैः पुनः।
द्विगुणैर्लक्षोविलासः स्यादयं तैलसत्तमः॥
पञ्चपत्राम्बुना चाद्यो द्वितीयो गन्धवारिणा।
तृतीयोऽपि च तेनैव पाको वा धूपिताम्बुना॥
तैलयुग्ममिदं तूर्णं विकारान् वातसम्भवान्।
क्षपयेज्जनयेत् पुष्टिं कान्तिं मेधां धृतिं धियम्॥ १२२॥
इति वातव्याधि-चिकित्सा॥

गुयमीहरी (मौरी) इति लोके। एतैः कल्कैः द्वितीयः पाकः। तृतीयपाकार्थं कल्कमाह, एलेत्यादि।—नल सिह्लकः, चन्दनं श्वेतचन्दनम्, जाति जातिफलम्, पूति खट्टाशी, लता लताकस्तूरी, घुसृणं कुङ्कुमम्, चकारेहिता कर्पूरविमिश्रं, अमलदीप्तं चन्द्रः, तत्प्रमितात् कर्पूरमित्यर्थः। एभिस्तृतीयः पाकः। कर्पूरं कियत्प्रमाणं ग्राह्यमित्यत आह -पञ्चेत्यादि।—मदात् निर्दिष्टकस्तूरिकाकर्षात्, पञ्चधाविभक्तात् तत्रैको भागो रक्तिकाद्वयाधिकमाषकरो भवति, तत्र मानेन कर्पूरस्य द्वौ भागौ ग्राह्यावित्यर्थः। अतः कर्पूरस्य रक्तिकाचतुष्टयाधिकमाषद्वयकमिति पिण्डार्थः। पत्रान्तरमाह, चार्द्धेन चेति।—कस्तूरीकर्षापेक्षया चार्द्धेन, तेन कर्पूरस्याष्टौ माषकाः इत्यर्थः। ननु पत्रकल्कं कियत्प्रमाणं कर्पूरमदौ देयावित्यत आह कर्पूरमदयोरित्यादि।—इह तैलकल्के पत्रकल्कात् पत्रकल्कमानमपेक्षर कर्पूरमदयोरर्द्धमिह तैले कल्केन इष्यते, तेन तैलकल्कत्वयतया यावत्प्रमदे

अथ वातरक्त-चिकित्सा ।

बाह्यं लेपाभ्यङ्गसेकोपनाहैर्वातशोणितम् ।
विरेकास्थापनस्नेह-पानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥
द्वयोर्मुञ्चेदसृक् शृङ्ग-सूच्यलाबु जलौकसा ।
देशाद्देशं व्रजेत् स्राव्यं शिराभिः प्रच्छनेन वा ।
अङ्गग्लानौ च न स्राव्यं रुक्षे वातोत्तरे च यत् ॥ १ ॥
अमृतानागरधन्याक-कर्षत्रयेण पाचनं सिद्धम् ।
जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥ २ ॥

कर्पूरमदाढ्यौ पञ्चकल्के तु तदपेक्षया त्रिगुणौ कर्पूरमदौ देयाविति पञ्चकल्कमानमपि भङ्ग्या कथितं भवति, तेन पञ्चकल्के कस्तूर्याः कर्षद्वयं, कर्पूरस्य तु अष्टरक्तिकाधिका द्वादश माषकाः त्रिंशा कर्ष इति। पञ्चकल्कशब्दस्यार्थमाह, फलपूर इत्यादि।—पूर्वोक्तौ गन्धाम्बु शुचिसंस्कारावपि कार्यौ, तथा तैः पूर्वोक्तगन्धाम्बुगन्धितैलसाधनद्रव्यैः शिलादिभिर्यदि गुणैर्यदि तैलमिदम् साध्यते, तदा तदनेन तैलं लक्ष्मीविलाससंज्ञकञ्च भवतीत्याह—प्रागुक्तमित्यादि। पाकार्थमुभयोरपि तैलयोः क्रमात् द्रवद्रव्यमाह, पञ्चपल्लवमित्यादि।—आम्रपत्र, जम्बूपत्रं, कपित्थपत्रं, बिल्वपत्रं, बीजपूरकपत्रम्, एतत्सर्वमष्टगुणजले पक्त्वा चार्द्धावशेषं कुर्यात्। गन्धवारिणा—गन्धोदकेन, तच्चोक्तमेव। धूपितान्मुनेति।—अगुर्वादिधूपितमल्लैनेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

इति वातव्याधि-चिकित्सा-विवृतिः।

वातव्याधि विशेषत्वाद्वातरक्त-चिकित्सामाह,—बाह्यमित्यादि। बाह्यमिति।—उत्तानं, त्वङ्मांसाश्रयमित्यर्थः। गम्भीरन्तु मेदःप्रभृतिधात्वाश्रयम्, यथा चोक्तं,—"त्वङ्मांसाश्रय-मुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम्" इति। द्वयोरिति।—उत्तानगम्भीरयोः। देशाद्देशं व्रजेदिति।—स्थानान्तरप्रसरणशीलम्। अङ्गग्लानाविति—कार्श्ये ॥ १ ॥

अमृतेत्यादि।—प्रत्येकमेकं कर्षं गृहीत्वा कर्षत्रयमित्यर्थः ॥ २ ॥

वत्सादन्युद्भवः क्वाथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।
समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥

वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् ।
क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥४॥

लीढ्वा मुण्डितिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमायुतम् ।
छिन्नाक्वाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥ ५ ॥

तिस्रोऽथवा पञ्च गुडेन पथ्या
जग्ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् ।
तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्ण-
माजानुसंभिन्नमपि द्रवस्रम् ॥ ६ ॥

घृतेन वातं सगुडा विबन्धम्
पित्तं सिताढ्या मधुना कफञ्च ।
वातासृगुग्रं रुबुतैलमिश्रा
शुण्ठ्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ७ ॥

गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा क्वाथमेव वा ।
प्रभूतकालमासेव्य मुच्यते वातशोणितात् ॥ ८ ॥

वत्सादनीत्यादी।—पीतो गुग्गुलुसंयुत इति।—शोधनार्थं प्रायेण गुग्गुलोः कर्षं, कर्षार्द्धं वा; संशमनार्थन्तु माषकचतुष्टयमिति, एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

वासेत्यादी।—चतुरङ्गुलोऽत्र शोणालुकम्। अत्र तन्त्रान्तरसंवादादेकैकाध्यापेयथा त्रिगुणमेरण्डतैलं प्रक्षेप्यमित्याहुः ॥ ४ ॥

लीढ्वेत्यादी।—मुण्डितिका मुण्डिरीति ख्याता ॥ ५ ॥

तिस्रोऽथवेति।—पुरुषमपेक्ष्य चाग्निबलमानात् तिस्रः पञ्च वा पथ्याः पिष्टा समगुडेन खादेत्; तदनु गुडूच्याः कषायमनुपेयम् ॥ ६ ॥

घृतेनेत्यादि।—षड् योगाः ॥ ७ ॥

गुडूच्याः स्वरसेन क्वाथेन चूर्णेन वा ॥ ८ ॥

दशमूलीशृतं क्षीरं सद्यःशूलनिवारणम् ।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥ ९ ॥
पटोलकटुकाभीरु-त्रिफलाऽमृतसाधितम् ।
क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ १० ॥
गोधूमचूर्णाजपयो-घृतञ्च सच्छागदुग्धो रुबुबीजकल्कः ।
लेपे विधेयं शतधौतसर्पिः सेके पयश्चाविकमेव शस्तम् ॥ ११ ॥
लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ १२ ॥
कटुकामृतयष्ट्याह्व-शुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ।
गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ १३ ॥
धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिके ॥ १४ ॥
कोकिलाक्षामृताक्वाथे पिबेत् कृष्णां कफाधिके ।
पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ॥

दशमूलीत्यादौ।—दशमूलीशृतं क्षीरं परिषेक इति योज्यं, न तु पेयम्। शूल—वातरक्तप्रदेशे व्यथा। तद्वदिति—परिषेकः ॥ ९ ॥

पटोलेत्यादौ।—कटुका कटुरोहिणी; अभीरुः शतावरी; अमृता गुडूची। छान्दसत्वात् ह्रस्वः; अयं योगः पित्तोत्तरे ॥ १० ॥

गोधूमेत्यादौ।—गोधूमचूर्णं छागदुग्धघृताभ्यां सम्भाव्य कोष्णं कृत्वा वातोत्तरे लेपः, शीतं रक्तोत्तरे। वृन्दे तु—अस्मिन् योगे घृतं न पठ्यते, तेन घृतं विनाप्ययं योगः। सघृतः पुनरयं चरके पठ्यते, यथा—"वाते सरक्ते सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च" इति। उभयमपि प्रमाणं मुनिदेशवत् ॥ ११ ॥

लेप इत्यादौ।—तिलान् दुग्धेन पिष्ट्वा ततो भृष्ट्वा पुनर्दुग्धे निर्वापयेदित्यर्थं, वृद्धवाग्भटसंवादात्; किन्तु खोलकमृष्टतिलान् दुग्धे निर्वापितान् तेनैव दुग्धेन पिष्ट्वा लेप इति व्यवहरन्ति वृद्धाः। तद्वदिति।—अनेन पूर्वोक्तयोगफलमतिदिश्यते ॥ १२ ॥

कटुकेत्यादौ।—कटुका कटुरोहिणी। एषां चतुर्णां प्रत्येकं द्विमाषकं कल्कीकृत्य चतुर्माषकेण मधुना गोमूत्रपलार्द्धेन च पेयम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

कफरक्तप्रशमनं कच्छूवीसर्पनाशनम्।
वातरक्तप्रशमनं हृद्यं गुड़घृतं स्मृतम्॥ १५॥
संसर्गेषु यथोद्रेकं मिश्रं वा प्रतिकारयेत्॥ १६॥
सर्वेषु सगुड़ां पथ्यां गुडूचीक्वाथमेव वा।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा शीलयेत् सुसमाहितः॥ १७॥

गुडूचीतैलम्—

गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां पचेत् तैलं तिलस्य च।
पयसा च समं पक्का भिषङ्मन्देन वह्निना॥
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम्।
त्वग्दोषं व्रणवीसर्पं कण्डूदद्रुविनाशनम्॥ १८॥

नवकार्षिकः—

त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी।
वत्सादनी दारुनिशा कषायो नवकार्षिकः॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम्।
कुष्ठं कापालिकाकुष्ठं पामादेवापकर्षति॥
पञ्चरक्तिकमाषेण कार्य्योऽयं नवकार्षिकः।
किन्त्वेवं साधिते क्वाथे योग्या मात्राऽत्र दीयते॥ १९॥

कोकिलाक्षेत्यादौ।—कोकिलाक्षमूलं ग्राह्यम्। हृद्यं गुड़घृतमिति।—घातार्थं विहाय गुड़घृतेनैव समभागेन कौकिल्यं चूर्णं भक्षयेदित्याहुः। केचित्तु हृद्फलमेतत्॥ १५॥

संसर्गेष्विति।—संसर्गजेषु द्वन्द्वजेषु यथोद्रेकमिति।—एकदोषोल्बणे। मिश्रमिति।—समकुपिते॥ १६—१८॥

नवकार्षिके।—दारुनिशा दारुहरिद्रा। पञ्चरक्तिकमाषेण मानेन त्रिफलादीनां नव कर्षान् गृहीत्वा चतुर्गुणजलेन क्वाथः, किंवा व्यवहारविधिनैव नवकर्षैः क्वाथः कार्य्यः, परन्तु अत्र योग्यमात्रापेक्षया अधिकं पड़ति तत् त्याज्यम्। एतदेवाह,—

गुडूचीघृतम्—

गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् ।
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ २० ॥

शतावरीघृतम्—

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
क्षीरतुल्यं घृतं पक्वं वातशोणितनाशनम् ॥ २१ ॥

अमृताद्यं घृतम्—

अमृता मधुकं द्राक्षा त्रिफला नागरं बला ।
वासाऽऽरग्वधवृश्चीर-देवदारुत्रिकण्टकम् ॥
कटुका सवरी कृष्णा काश्मर्यस्य फलानि च ।
रास्नाक्षुरकगन्धर्व-वृद्धदारघनोत्पलैः ॥
कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
धात्रीरसं समं दत्त्वा वारित्रिगुणसंयुतम् ॥
सम्यक्सिद्धन्तु विज्ञाय भोज्ये पाने च शस्यते ।
बहुदोषान्वितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥
उत्तानञ्चापि गम्भीरं त्रिकजङ्घोरुजानुजम् ।
क्रोष्टुशीर्षे महाशूले चामवाते सुदारुणे ॥
वातरोगोपसृष्टस्य वेदनाश्चातिदुस्तराम् ।
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥
एतान् सर्वान् निहन्त्याशु वातपित्तकफोद्भवान् ॥
सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।

पञ्चतिक्तमाक्षिकेत्यादि ।—भक्ष्यभोजनदानार्थं, इन्देन कर्षादौ तु फलं यावदित्यादि-परिभाषा निश्चितैव ॥ १९ ॥

गुडूचीघृते ।—क्वाथश्चतुर्गुणः, क्षीरन्तु घृतसममिति व्यवहरन्ति ॥ २० ॥

एव शतावरीघृतम् ॥ २१ ॥

अश्विभ्यां निर्म्मितं ह्येतं घृतमेतदनुत्तमम् ॥ २२ ॥

दशपाकबलातैलम्—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।
दशपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तजित् ॥
धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम् ।
रेतोयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥ २३ ॥

गुडूच्यादितैलम्—

गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा ।
सिद्धं मधुककाश्मर्य्य-रसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ २४ ॥

अश्विभ्यामिति।—वरी शतावरी, तथा च वर्त्तमानेति शवरी। सम्भवः शतधा, तत्रत्य नौकोत्पन्नम् ॥ २२ ॥

दशपाकबलातैलमिति।—बलाकाथः चतुर्गुणः, चतुर्गुणक्षीरकाढयर्थात्। तैलमिदं यथोक्तमानेन द्रवेण कल्केन च दश वारान् पक्वं वीर्य्योत्कर्षार्थम्। अनेन पाकेन बहुधाऽप्यत्र नास्ति, ... तत्र बहुपाकोऽपि हि प्रकृतिसमसमवेतव्याध्यभिप्रायेण ज्ञेयः, तेनात्रापि प्रकृतिसमसमवेते व्याधौ तैलादिगुणकोऽपि बहुधापाको वीर्य्योत्कर्षार्थं युज्यत एव। विकृतिविषमसमवेते तु यथोद्दिष्टमेव कार्य्यं, तद्योगस्याऽचिन्त्यत्वात्। तथाहि विकृतिविषमसमवेते व्याधिमहित्वा व्याधिहरमेव भेषजं दीयत इति कृत्वा यथोद्दिष्टमेव कार्य्यम्, प्रकृतिसमसमवेते तु दोषघातादेव व्याधिघात इति दोषहरमेव भेषजं दीयते इति दोषप्रत्यनीकतया बहुत्वमपि क्रियत एव। न च दोषहरमेव व्याधिहरमिति वाच्यम्, आमवातादिष्वपि खदिरेण वातिककुष्ठानुपशमप्रसङ्गात्, खदिरं हि वातजनकमपि प्रभावात् ... कुष्ठमुपशमयति, न तु वातम्। किञ्च, यदि दोषहरमेव व्याधिहरमिति स्वीक्रियते, तदा प्रतिव्याधौ बहुप्रयोगकथनमपि मुनीनां व्यर्थं स्यात्। तस्माद्दोषप्रत्यनीकभेषजग्रहणेनैवान्यथासिद्धेः। तस्माद्व्याधिहरे संयोगप्रधानत्वात् यथोक्तविध्यनुसरणमेव शरणम्। दोषहरे तु वीर्य्योत्कर्षार्थमुक्तोऽनुक्तो वा बहुधा पाकोऽपि दोषप्रत्यनीकतया युक्त एवेत्याहुः। किञ्च, बहुविधव्याध्यसाध्यत्वात् वैद्यैर्धायमनुगम्यते पन्था। इति ॥ २३ ॥

गुडूच्यादौ।—तैलसमकल्कम् ॥ २४ ॥

खुड्डाकपद्मकतैलम्—

पद्मकोशीरयष्ट्याह्व-रजनीक्वाथसाधितम्।
स्यात् पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठा-वीराकाकोलिचन्दनैः।
खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदोषनुत् ॥ २५ ॥

नागबलातैलम्—

शुद्धां पचेन्नागबलातुलान्तु विस्राव्य तैलाढकमत्र दद्यात्।
अजापयस्तुल्यविमिश्रितन्तु नतस्य यष्टीमधुकस्य कल्कम् ॥
पृथक् पचेत् पञ्चपलं विपक्वं तदातरक्तं प्रसमत्यदीर्णम्।
वस्तिप्रदानादिह सप्तरात्रात् पीतं दशाहात् प्रकरोत्यरोगम् ॥
तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ २६ ॥

पिण्डतैलम्—

समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरससारिवम्।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ २७ ॥

महापिण्डतैलम्—

सारिवासर्जमञ्जिष्ठा-यष्टिसिक्थैः पयोऽन्वितैः।

खुड्डाकपद्मकतैले।—वीरा—क्षीरकाकोली। खुड्डाकपद्मकं—वैद्यपद्म ॥ २५ ॥

नागबलातैले।—नागबला गोरक्षतण्डुलेति ख्याता। अजापयस्तैलतुल्यम्। नतं—तगरपादिका ॥ २६ ॥

समधूच्छिष्टेत्यादौ।—मधूच्छिष्टं मधुसिक्थकम्; सर्जरसो धूनकः; सारिवा अनन्तमूलम्। अम्भश्चात्र चतुर्गुणम्। पिण्डतैलमाख्यया चात्र वस्त्रादिपूतमेवैतत् तैलं प्रसंचक्षिताह्वः। वैद्यास्तु पूर्वोक्तं व्यवहरन्ति; किन्तु चरके समधूच्छिष्टेत्यादेः पूर्वम्,—"आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम्। प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्त्तिनुत् परम् ॥" इत्युक्तम्, तेन आरनालाढके साध्यं तैलमेव सर्जरसस्थाने मधूच्छिष्टादीनां प्रक्षेपादपि पिण्डतैलमुच्यते इति चक्रः। जतूकर्णेऽप्युक्तं—"कार्षिकसर्जरसघृतं प्रजित सहना अजैन दाहहिनम्। सिक्थानन्ताभिक्थकसर्जरसैर्युक्तं मथितं वा ॥" इति ॥ २७ ॥

तैलं पक्वं विमञ्जिष्ठे कषायो वा वातरक्तनुत् ॥ २८ ॥

कैशोरको गुग्गुलुः—

वरमहिषलोचनोदर-सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम्।
प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणाम् ॥
द्वात्रिंशच्छिन्नरुहापलानि देयानि यत्नेन।
विपचेत् तदप्रमत्तो दर्व्या सङ्घट्टयन् मुहुर्यावत् ॥
अर्द्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात्।
अवतार्य्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पाचयेत् पात्रे ॥
सान्द्रीभूते तस्मिन्नवतार्य्य हिमोपलप्रख्ये।

अथ पिण्डतैलद्वयमाह, शारिवेत्यादि।—यष्टिर्यष्टिमधुकम्, पयस्तुल्यम्, इह द्रवान्तराभावात्। विमञ्जिष्ठेत्यादि तु द्वितीयं पिण्डतैलम्। विमञ्जिष्ठे,—मञ्जिष्ठारहिते, शारिवादिभिः कल्के कषायेऽस्य तैलं चतुर्गुणेन पयसा सह पक्वं सत् अपरं पिण्डतैलं भवतीत्यर्थः। विमञ्जिष्ठमिति पाठे—क्रियाविशेषणम् ॥ २८ ॥

कैशोरगुग्गुलौ।—वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्येति।—लोहितवर्णस्येत्यर्थः, न तु कृष्णस्य, यतो महिषलोचनोदरवर्णो हि लोहित एव भवतीति। त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणामिति।—प्रत्येकं प्रस्थमानाम्। छिन्नरुहा गुडूची, तस्याः द्वात्रिंशत् पलानि। एवं मिलित्वा अष्टशतिपलानि क्वाथ्यानि। अत्र हि द्रवद्वैगुण्यात् षट्सप्ततिशतं जलं दीयमानं षट्शतिशरावपरिमितं भवति। षट्शतिशरावैश्च महाढका भवन्ति। एतत् सर्वमभिप्राय वदन्ति—"प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थ" इत्यादि। अन्ये त्वाहुः,—त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणामिति,—मिलित्वा प्रस्थमानां, समुदायप्रधानत्वान्निर्देशस्य। तेन गुग्गुलुप्रभृतीनि द्रव्याणि मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि भवन्ति; तत्र चोक्तवत् चतुर्गुणे अष्टपञ्चाशदधिकशतद्वय-पलं, चतुःषष्टिशरावैश्च द्रोणो भवति, तेन तोयराशिशब्देनात्र द्रोण एव बोध्य इति। अत्र गुग्गुलु पुटके बद्ध्वा अपरैः क्वाथ्यैः सह तोयराशौ क्वथनीयः। पश्चात् गुग्गुलु विहाय क्वाथ्यं त्यक्त्वा सिद्धे तत्क्वाथे पुनस्तं गुग्गुलुं क्षिप्त्वा पचनीयं यावत् घनीभवति, दर्व्यालेपेऽवतार्य्य त्रिफलादिचूर्णं प्रक्षिपेदिति, यत्तु गुग्गुलुं विहाय क्वाथं कृत्वा पश्चात् सिद्धे तत्क्वाथे गुग्गुलुं गोलयन्ति, तन्न युक्तं, गुग्गुलोः क्वाथ्यत्वेनोक्तत्वात्। एवं अमृताद्यमृताख्यगुग्गुलावपि द्रष्टव्यम्। हिमोपलप्रख्ये इति।—हिमशिलावत् शीते। अत्र चैत्रमित्रसतात्तुल्यः वचनात्तुल्यौ। अन्यत्र तु कोष्णे एव चूर्णानां दान इष्यते।

त्रिफलाचूर्णार्द्धपलं त्रिकटोश्चूर्णं षड़क्षपरिमाणम्॥
क्रिमिरिपुचूर्णार्द्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृद्दन्त्योः।
पलमेकञ्च गुडूच्या दत्त्वा संमूर्च्छ्य यत्नेन॥
उपयुज्य चानुपानं यूषं तोयं सुगन्धि सलिलेन।
इच्छाहारविहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम्॥
तनुरोधि वातशोणितमेकजमथ द्वन्द्वजं चिरोत्थञ्च।
जयति स्रुतं परिशुष्कं स्फुटितञ्चाजानुजञ्चापि॥
व्रणकासकुष्ठगुल्मं श्वयथूदरपाण्डुमेहांश्च।
मन्दाग्निञ्च विबन्धं प्रमेहपीड़काश्च नाशयत्याशु॥
सततं निषेव्यमाणः कालवशाद्धन्ति सर्वगदान्।
अभिभूय जरादोषं याति हि कैशोरकं रूपम्॥
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं तत्र षड़ाढ़कम्।
गुड़वद्गुग्गुलोः पाकः सबन्धस्तु विशेषतः॥ २८॥

अमृतागुग्गुलुः—

प्रस्थमेकं गुड़ूच्यास्तु अर्द्धप्रस्थञ्च गुग्गुलोः।
प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत्॥
सर्वमेकत्र संक्षुद्य क्वाथयेत् त्वर्म्मणेऽम्भसि।
पादशेषं परिस्राव्य पुनरग्नावधिश्रयेत्॥
तावत् पचेत् कषायं तं यावत् सान्द्रत्वमागतम्।

अत्र त्रिफलाचूर्णार्द्धपलं मिलित्वैव दृश्यते, मानप्रधानत्वात् निर्देशस्य; प्रत्येकन्तु व्यवहरन्ति। त्रिकटोश्चूर्णं षड़क्षपरिमाणमिति।—मिलित्वा। क्रिमिरिपुर्विड़ङ्गः। यूषं तोयमित्यादौ।—यूषवद्धो बोध्यः। कैशोरकं रूपमिति।—किशोरो यौवनोन्मुखोऽल्पवयस्कः॥ २८॥

अमृताख्यगुग्गुलौ।—तत्प्रमाणमिति।—प्रस्थार्द्धम्। द्रोणसार्द्धपलमिति।—प्रत्येकम्;

दन्तीव्योषविड़ङ्गानि गुड़ूचीत्रिफलात्वचः ॥
ततश्चार्द्धपलं पूतं गृह्णीयाच्च प्रति प्रति।
कर्षन्तु त्रिवृतायास्तु सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
तस्मिन् सुसिद्धे विज्ञाय कवोष्णे प्रक्षिपेद् बुधः।
ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा तस्य मात्रां प्रदापयेत् ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम्।
दुष्टव्रणप्रमेहांश्च आमवातं भगन्दरम्।
नाड्याढ्यवातश्वयथून् सर्वानेतान् व्यपोहति ॥
अश्विभ्यां निर्म्मितः पूर्वममृताद्यो हि गुग्गुलुः।
अर्द्धप्रस्थं त्रिफलायाः प्रत्येकमिह गृह्यते ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलुः—

अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकञ्च गुग्गुलोः।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥
सर्वमेतच्च संक्षुद्य क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि।
पुनः पचेत् पादशेषं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥
दन्तीचित्रकमूलानां कणाविश्वफलत्रिकम्।
गुड़ूचीत्वग्विड़ङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मितम् ॥
त्रिवृताकर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत्।
सिद्धे चोष्णे क्षिपेत् तत्र अमृतागुग्गुलोः परम् ॥
यथाग्निबलं खादेदम्लपित्ती विशेषतः।
वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥

त्रिफलात्वच इति।—निस्त्रित्रिफलायाः प्रत्येकमर्द्धपलम्। तत्प्रमाणमिति पदव्याख्यामाह—“अर्द्धप्रस्थे त्रिफलायाः” इत्यादि ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलौ।—त्वक् गुडत्वक्। अमृतागुग्गुलोः परमिति।—अनन्तरं, भाव्यमिति शेषः, तेन परमित्यनन्तरममृतागुग्गुलोर्मात्रा यथाग्निबलं खादेदित्यर्थः।

दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम्।
नाड्याढ्यवातं श्वयथून् हन्यात् सर्वामयानयम्॥
अश्विभ्यां निर्मितो ह्येषोऽमृताख्यो गुग्गुलुः पुरा॥ २१॥

योगसारामृतः—

शतावरी नागबला वृद्धदारकमुच्चटा।
पुनर्नवामृता कृष्णा वाजिगन्धा त्रिकण्टकम्॥
पृथग्दशपलान्येषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्।
तदर्द्धशर्करायुक्तं चूर्णं संमर्द्दयेद् बुधः॥
स्थापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम्।
घृतप्रस्थे समालोड्य त्रिसुगन्धिपलेन तु॥
तं खादेदिष्टचेष्टात्मा यथाग्निबलं नरः।
वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कार्श्यं पित्तास्रसम्भवम्॥
वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान्।
कृत्वा करोति पुरुषं वलीपलितवर्जितम्॥
योगसारामृतो नाम लक्ष्मीकान्तिविवर्द्धनः॥ ३२॥
दिवास्वप्नाग्निसन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा।
कटूष्णगुर्वभिष्यन्दि-लवणाम्लानि वर्जयेत्॥ ३३॥

बृहद्गुडूचीतैलम्—

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम्।
क्षीरद्रोणञ्च ताभ्यान्तु पचेत् तैलाढकं शनैः॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठा जीवनीयगणस्तथा।
कुष्ठैलागुरुमृद्वीका मांसी व्याघ्रीनखं नखी॥
हरेणु स्नाविणी व्योषं शताह्वा भृङ्गशारिवे।

अमृताख्यो गुग्गुलुः पुरेति।—अमृतानिर्मितत्वादमृताख्य.। यद्यप्ययममृतायोगादमृताख्यगुग्गुलुस्तथापि पुनर्नवायोगात् पुनर्नवागुग्गुलुरिति नामान्तरं, पूर्वोक्तामृताख्यगुग्गुलोर्भेदार्थं वा॥ २१॥

स्वक्पचे यवविक्रान्ता स्थिरा चामलकी तथा ॥
नतं केशरह्रीबेर-पद्मकोत्पलचन्दनैः ।
सिद्धं कर्षसमैर्भागं पानाभ्यङ्गानुवासने ॥
परं वातास्रजान् हन्ति सर्वजानन्तरस्थितान् ।
धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ॥
स्वेदकण्डूरुजायामा-शिरःकम्पादिंतामयान् ।
हन्यादूर्ध्वगतान् दोषान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

इति वातरक्त-चिकित्सा ॥

अथोरुस्तम्भ-चिकित्सा ।

श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्यात् न च मारुतकोपनम् ।
तत् सर्वं सर्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १ ॥
न तस्य स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
सर्वो रूक्षः क्रमः कार्य्यस्तत्रादौ कफनाशनः ॥
पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्य्यः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
शिलाजतु गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा ॥ ३ ॥

योगसारान्तरे ।—नतद्वंशर्कराद्युक्तमिति ।—समुदितचूर्णाद्विमान् भवेत । [illegible]निर्मितेति ।—प्रत्येकम् ॥ २९—३४ ॥

इति वातरक्त-चिकित्सा-विवृतिः ।

[illegible] भेषजमरिष्टादि ॥ १ ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहनादिनिषेधमाह, न तस्येत्यादि ।—स्नेहनमिति ।—पानाभ्यङ्गादिना, किंवा स्नेहनमिति वस्तिकर्मविशेषणं, तैलानुवासनमित्यर्थः । [illegible] वमनमपि बोध्यम्, ऊरुस्तम्भे वमनस्यापि निषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

शिलाजतु इत्यादि ।—शिलाजतु शोधितमेवोपयोज्यम् । [illegible] गोमूत्रेण, दशमूलीक्वाथेन वा पानम् ॥ ३ ॥

भल्लातकामृताशुण्ठी-दारुपथ्यापुनर्नवाः ।
पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवर्हणाः ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूल-भल्लातक्काथ एव वा ।
कल्को वा समधुर्देय ऊरुस्तम्भनिवर्हणः ॥ ४ ॥
त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहेत् ।
ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ५ ॥
लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ।
सुखाम्बुना पिबेद्वापि चूर्णं षड्धरणं नरः ॥ ६ ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ।
ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ७ ॥
चव्याभयाग्निदारूणां समधुः स्यादूरुग्रहे ।

भल्लातकेत्यादि ।—भल्लातकादिभिर्दशमूलान्तैर्मिलित्वा क्काथ इत्याहुः । पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पल्यादीनां त्रयाणां क्काथो वा देयः; पिप्पल्यादीनां कल्क इति ।—चूर्णं मधुसहितं वा अवलेहरूपतया देयं, किंवा पिप्पल्यादीनां चूर्णं पानयोग्यं मधु दत्त्वा पेयम् ॥ ४ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—कटुकं त्रिकटुकम् । पुरं मूत्रेण वा पिबेदिति ।—यद्यप्ययं योगः "शिलाजतु गुग्गुलुं वा" इत्यादिना पूर्वमेवोक्तस्तथापि सम्पूर्णयोगानुरोधात् पुनरप्यत्र लिखितः । कटुकायुतमिति ।—त्रिकटुयुतं कटुरोहिणीयुतं वा । षड्धरणं—शाणव्याधानुगतम् । यद्यपि षड्धरणं पिबेदित्येतावतैव सुखाम्बुना इति लभ्यते, तथोः एकैनैव षड्धरणपानस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथाप्यनन्तरोक्तयोगेन पानाय तदनिरासार्थमेतदुक्तं भवति ॥ ५ । ६ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानं वेति ।—पिप्पलीवर्द्धमाननियमक्रमेण पिप्पलीं गृहीत्वा चूर्णयित्वा मधुना गुडेन वा सहोपयुञ्जीत । गण्डीरारिष्टमेव वेति ।—गण्डीरः समठः, स तु स्वजगो ग्राह्यः, तीक्ष्णत्वात्; तस्यारिष्टं सन्धानम्; तत्र गण्डीरपलशतं जलद्रोणेन पक्त्वा पादावशेषे तस्मिन् गुडतुलामावाप्य धातकी-लोध्रलिप्ते कुम्भे सन्धानीयम्, ईषदम्लं यदा भवति तदोपयोज्यम् । किंवा अरिष्टो निम्बः । समठः निम्बयोगं समनन्तरोक्तेन मधुना गुडेन वा सहोपयोज्यम् ॥ ७ ॥

कल्को दिहेव मूत्राद्यैः करञ्जफलसर्षपैः ॥ ८ ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीक-मृत्तिकासंयुतं भिषक्।
गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ९ ॥
कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेनं शक्येषु योजयेत्।
स्थानान्याक्रामयेत् कल्यं प्रतिस्रोतो नदीं तरेत् ॥ १० ॥

अष्टकट्वरं तैलम्—

पलाभ्यां पिप्पलीमूल-नागरादष्टकट्वरम्।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः।
अष्टकट्वरतैलेऽस्मिंस्तैलं सार्षपमिष्यते ॥ ११ ॥

कुष्ठाद्यं तैलम्—

कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्य सरलं दारु केशरम्।
अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत्।
सक्षौद्रं मात्रया तस्मादूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ॥ १२ ॥

कल्केत्यादि।—समस्तः कल्कः "पेष" इति योज्यम्। दिहेदित्यादि—सर्षपैरित्यन्त एको योगः ॥ ८ ॥

गाढमुत्सादनम् [illegible]। स्थानानीति।—[illegible], स्थलानीति पाठे—स एवार्थः। कल्यमिति,—प्रातः, [illegible] ॥ ९ ॥ १० ॥

अष्टकट्वरतैले।—[illegible] पिप्पलीमूलनागरादिति।—पिप्पलीमूलनागराभ्यां मिलित्वा पलद्वयं, [illegible] निर्दिष्टम्। [illegible] '[illegible]' [illegible]। [illegible] पिप्पलीमूलनागराभ्यां [illegible], [illegible] प्रत्येकं [illegible], [illegible] '[illegible]' [illegible]। अष्टकट्वरमिति।—अष्टगुणं कट्वरं [illegible] ॥ ११ ॥

कुष्ठेत्यादौ।—श्रीवेष्टकः सरलनिर्यासः, [illegible], [illegible]। [illegible] पाकः। सक्षौद्रमिति—प्रक्षेपविधया; [illegible]। उक्तं हि चरके—"[illegible] वातकोपोऽभिघातादिपूर्वकः। [illegible]

सैन्धवाद्यं हितं तैलं वर्षाभ्वमृतगुग्गुलुः ॥ १३ ॥

इत्यूरुस्तम्भ-चिकित्सा ।

अथामवात-चिकित्सा ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
विरेचनं स्नेहपानं वस्तयश्चाममारुते ॥
सैन्धवाद्येनानुवास्य क्षारवस्तिः प्रशस्यते ॥ १ ॥
आमवाते पञ्चकोल-सिद्धं पानान्नमिष्यते ।
रूक्षः स्वेदः प्रकर्त्तव्यो वालुकापुटकैस्तथा ॥ २ ॥
शटी शुण्ठ्यभया चोग्रा देवाह्वाऽतिविषामृता ।
कषायमामवातस्य पाचनं रूक्षभोजनम् ॥ ३ ॥
शटीविश्वौषधीकल्कं वर्षाभूक्काथसंयुतम् ।

कार्य्यो वातामयापहः ॥" इति । सैन्धवाद्यमित्यादी ।—सैन्धवाद्यं तैलं वातव्याधि-उक्तं, पुनर्नवागुग्गुलुरमृतागुग्गुलुश्च वातरक्ते बोध्यः ॥ १२ । १३ ॥

इत्यूरुस्तम्भचिकित्सा-विवृतिः ।

आमवातस्याप्यस्य सामान्यादूरुस्तम्भानन्तरमामवातचिकित्सामाह, लङ्घनमित्यादि ।—विरेचनन्तु महेश्वरपत्रिकायां विशेषेणोक्तम्; उक्तं हि—"त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां कारनालेन चूर्णितम् । पीत्वा विरेचयेज्जन्तुमामवातहरं परम् ॥ एरण्डस्य चित्र-चूर्णं त्रिवृत्क्वाथेन भावितम् । काञ्जिकेन तु तत् पीतं रेचनमामवातिनाम् ॥" इति । तत् सर्वमत्र बोध्यम् । स्नेहपानमिति ।—लङ्घनादिभिरामक्षये जाते तदनन्तरं केवल-वायोः प्रशमनार्थं स्नेहपानं, किंवा स्नेहसंस्नेहनात् विरेचकतया एरण्डतैलं बोध्यम् । वस्तय इति ।—शोधनवस्तयः । रूक्षः स्वेद इति ।—रूक्षस्वेदः तन्त्रान्तरोक्तः, यथा—"कार्पासास्थिकुलत्थतिलयवैरेरण्डमूलातसी-वर्षाभूशणबीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक् । स्वेदः स्यादथ कूर्परोदरशिरःस्फिक्पाणिपादाङ्गुलि-श्रोणीपृष्ठकटीहनौ विनयते सामाः समस्ता रुजः ॥" इति ॥ १—२ ॥

शट्यादौ ।—उग्रा वचा ॥ ३ ॥

सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामवातविनाशनम् ॥ ४ ॥

रास्नादशमूलकम्—

दशमूलामृतैरण्ड-रास्नानागरदारुभिः।
क्वाथो रुबूकतैलेन सामं हन्त्यनिलं गुरुम् ॥ ५ ॥
दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा।
कुक्षिवस्तिकटीशूले तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ६ ॥

रास्नापञ्चकम्—

रास्नां गुडूचीमेरण्डं देवदारु महौषधम्।
पिबेत् सार्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥ ७ ॥

रास्नासप्तकम्—

रास्नामृतारग्वधदेवदारु-त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम्।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥ ८ ॥
शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातःप्रातर्निषेवितः।
सामवाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ९ ॥
आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत्।
खादेद्वाऽप्यभयाविश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ १० ॥

दशमूलीत्यादौ—रुबूकतैलेनेति।—सेवनार्थम् एरण्डतैलस्य कर्षः, तदर्धिको वा। अमनाथ' पुनः षड़ङ्गी मात्रका इति ॥ ४—६ ॥

रास्नापञ्चके—पिबेदिति।—क्वाथरूपतया। अत्र केचित्, यदा सर्वाङ्गवात-रास्नापञ्चकेऽपि यदि विरेचनविशेषितो भवति, तदा एरण्डतैलं प्रक्षेप्यमिति वदन्ति। रास्नासप्तके—रास्नेत्यादि।—स्पष्टम् ७॥८॥

शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथ इत्यादि।—अत्र शुण्ठ्या आमनाशं, गोक्षुरस्य आमदोषं हरन्ति, कोष्ठभेदे कर्त्तव्ये यवक्षारमप्यत्र प्रक्षिपन्ति ॥ ९ ॥

अभयाविश्वमिति।—हरीतकीचूर्णं मा २, शुण्ठीचूर्णं मा २, पिष्ट्वा खादेत्, तदनन्तरमनुपेयम्। गुडूचीं नागरेण वा इति।—क्वाथेन व्यवहारः। केचित्—पिष्ट्वा क्वाथोदकेन भक्षयन्ति ॥ १० ॥

एरण्डतैलयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत्।
आमानिलार्त्तियुक्तो गृध्रसि-वृद्ध्यर्दितो नित्यम् ॥ ११ ॥
कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्जिकेन पिबेत् सदा।
आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ १२ ॥
पञ्चकोलकचूर्णं वा पिबेदुष्णेन वारिणा।
मन्दाग्निशूलगुल्माम-कफारोचकनाशनम् ॥ १३ ॥
अनन्तानागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणकैः कृतं चूर्णम्।
मस्त्वारनालपीतं ह्यामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ १४ ॥

वैश्वानरं चूर्णम्—

माणिमन्थस्य द्वौ भागौ यमान्यास्तद्वदेव तु।
भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराद्भागपञ्चकम् ॥
दश द्वौ च हरीतक्याः श्लक्ष्णचूर्णीकृताः शुभाः।
मस्त्वारनालतक्रेण सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥
पीतं जयत्यामवातं गुल्मं हृद्वस्तिजान् गदान्।
प्लीहानं ग्रन्थिशूलादीनानाहार्शांसि पीनसम् ॥
विबन्धं जाठरान् रोगांस्तथा वै हस्तपादजान्।
वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ १५ ॥

एरण्डेत्यादि।—हरीतकीचूर्णमेरण्डतैलेनाप्लुतम् ॥ ११ ॥

कर्षं नागरचूर्णस्येत्यादि।—शुण्ठीचूर्णकर्षयुक्तस्य काञ्जिकस्य पानेन [illegible] प्रचरति ॥ १२ ॥

पञ्चकोलकेत्यादि।—समभागपञ्चकोलकचूर्णं [illegible]मुष्णजलेन पेयम् ॥ १३ ॥

अनन्तेत्यादौ।—वरुणं वरुणमूलम् ॥ १४ ॥

वैश्वानरचूर्णमाह, माणिमन्थस्येत्यादि।—माणिमन्थं सैन्धवम्। यमान्यास्तद्वदिति।—भागद्वयम्। भागास्त्रयोऽजमोदाया इति।—अजमोदा यमानी, तेन पञ्चभागो यमान्या एव, [illegible] यमानीस्थाने यवक्षारं पठन्ति; केचिदजमोदां [illegible] यमान्या भागद्वयं

(१) अलम्बुषाद्यं चूर्णम्—

अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं वृद्धदारकम् ।
पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्नवम् ॥
त्रिफलां नागरञ्चैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
मस्त्वारनालतक्रेण पयोमांसरसेन वा ॥
आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ॥ १६ ॥

(२) अलम्बुषाद्यं चूर्णम्—

अलम्बुषागोक्षुरक-त्रिफलानागरामृताः ।
यथोत्तरं भागवृद्धा श्यामाचूर्णञ्च तत्समम् ॥
पिबेदम्लसुरातक्र-काञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
पीतं जयत्यामवातं सशोथं वातशोणितम् ॥
त्रिकजानूरुसन्धिस्थं ज्वरारोचकनाशनम् ।
पथ्याक्षधात्र्यस्त्रिफला भागवृद्ध्याथवा क्रमः ॥ १७ ॥
पथ्याविश्वयमानीभिस्तुल्याभिश्चूर्णितं पिबेत् ।
तक्रेणोष्णोदकेनापि अथवा काञ्जिकेन च ।
आमवातं निहन्त्याशु शोथं मन्दाग्नितामपि ॥ १८ ॥

शतपुष्पाद्यं चूर्णम्—

शतपुष्पा विडङ्गञ्च सैन्धवं मरिचं समम् ।

प्रयच्छन्ति । अन्ये स्वल्पमोदाद्यौ वनयमानीं पठन्ति ; किन्त्वन्नःपरिमाणेन यमान्येव युक्ता । दश वा चेति ।—दशानां भागा इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अलम्बुषामित्यादि ।—अलम्बुषा मुण्डितिका ; वृद्धदारकं वृद्धदारकमूलम् ; वरुण वरुणमूलम् ॥ १६ ॥

अलम्बुषाद्यचूर्णे ।—यथोत्तरं भागवृद्धेति ।—यद् यत् परं तत्तदेकभागवृद्धमित्यर्थं । श्यामा वृद्धदारकः, तत्समभिति ।—मिलितचूर्णसमम् । त्रिफलाया येन क्रमेण भागवृद्धिं कुर्यात् तं क्रममाह,—पथ्याक्षधात्र्य इत्यादि । अयमेव क्रमो वृन्दैरप्यव्यवहारसिद्धो वृन्देनापि लिखितः ॥ १७ ॥

पथ्येत्यादौ ।—चूर्णितमिति ।—भावे क्तः, तेन पथ्यादिभिः कृतं चूर्णं पिबेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १९ ॥

हिङ्ग्वाद्यं चूर्णम्—

हिङ्गु चव्यं विडं शुण्ठी कृष्णाजाजी सपौष्करम् ।
भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिद्भवेत् ॥ २० ॥

योगराजगुग्गुलुः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं यमानी कारवी तथा ।
विडङ्गान्यजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥
चव्यैला सैन्धवं कुष्ठं रास्नागोक्षुरधान्यकम् ।
त्रिफलां मुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥
तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सम्मर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
आमवाताढ्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि ।
प्लीहगुल्मोदराध्मान-दुर्नामानि विनाशयेत् ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ।
वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि ॥ २१ ॥

मधुपेत्यादि।—स्पष्टम्। हिङ्गु चव्यमित्यादौ।—कृष्णा पिप्पली। अजाजी सित-जीरकमिति नियमः, कृष्णाजाजी कृष्णजीरकमिति वृन्दटिप्पणी। भागोत्तरमिति।—यथोत्तरम् एकभाग-परिवृद्धम्। पीतमिति।—उष्णाम्बुना ॥ १९ ॥ २० ॥

योगराजगुग्गुलौ।—कारवी कृष्णजीरकम्; अजमोदा यमानी, अन्यः परिभाषण-त्वात्, एवमन्यत्रापि। सम्मर्द्य सर्पिषा गाढमिति।—प्रथमं तावत् घृतं दत्त्वा केवलो गुग्गुलुः पेषणीयः। पश्चादन्यमखिलं चूर्णं दत्त्वा पेषणीयः। सम्यक् चूर्णमिलने तु

सिंहनादगुग्गुलुः—

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।
सौगन्धिकपलञ्चैकं कौशिकस्य पलं तथा ॥
कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः ।
पाचयेत् पाकविद्वैद्यः पात्रे लौहमये दृढे ॥
हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्माणं खञ्जपङ्गुताम् ।
श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥
कुष्ठानि वातरक्तानि गुल्मशूलोदराणि च ।
आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥
एतदभ्यासयोगेन जरापलितनाशनम् ।
सर्पिस्तैलरसोपेतमश्नीयाच्छालिषष्टिकम् ॥
सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।
वह्निवृद्धिकरः पुंसां भाषितो दण्डपाणिना ॥ २२ ॥

बृहत्सिंहनादगुग्गुलुः—

पिष्ट्वा गुग्गुलुमार्द्धां कटुतैलपलाष्टके ।

त्वभाण्डे निक्षिपः । मर्दनार्थं घृतमानयाय यावता चूर्णं स्निग्धं भवति ; अन्ये तु—गुग्गुलोरर्द्धमानमित्याहुः । मतो मात्रां प्रयुञ्जीत इति ।—बदमाषकरूपाम् । वाप्यकाञ्जिकाद्यनुपेयमित्याहुः ॥ २१ ॥

पलत्रयमित्यादि ।—त्रिफलायाः काथस्य पलत्रयं प्रत्येकम् । सुचूर्णितमिति ।—सौगन्धिकपलमित्यनेन गन्धकम्। सौगन्धिकमिति ।—गन्धकं, तच्च शोधितं ग्राह्यम् । कौशिकस्येति ।—गुग्गुलो । चित्रतैलमिति ।—एरण्डतैलम् । कुडवमिति ।—अष्टौ पलानि । अन्ये तु—तैलस्य बहुत्वेन पाको दुष्करः स्यात् इति कृत्वा चतुस्तैलमुक्तमिच्छन्ति । त्रिफला प्रत्येकं पल १, जल ४, काथार्थं जल अवशेष ३, पल ४ ; शेष ३ १, पल, १ , शोधितगन्धकचूर्णं पल १, गुग्गुलु पल १, एरण्डतैल पल ८ । एरण्डतैलं दत्वा गन्धकचूर्णेन सह गुग्गुलुं पेषयीथ । तदनु त्रिफलाक्वाथसंमालोड्य लौहपात्रे यत्नं, मनाक् तैलनिःसरणे सति सम्यक् पाको ज्ञेयः । प्रथमतो माषकम्, अष्टौ माषकान् यावत् योज्यम् ॥ २२ ॥

कटुतैलेन गुग्गुलुं पिष्ट्वा काथ-त्रयेण सह पक्वा चाश्वपाके प्रक्षेपार्थं त्रिकटु-

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो सार्द्धद्रोणे जले पचेत् ॥
पादशेषे च पूतञ्च पुनरग्नावधिश्रयेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गामरदारु च ॥
गुडूच्यग्निस्त्रिवृद्दन्ती-चव्यैश्चूर्णमानकम् ।
पारदं गन्धकञ्चैव प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
सहस्रकानकफलं सिद्धे सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत् ।
ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत् मस्तकालादिकम् ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं वड़वानलसन्निभम् ।
धातुवृद्धिं वयोवृद्धिं बलं सुविपुलं तथा ॥
आमवातं शिरोवातं सन्धिवातं सुदारुणम् ।
जानुजङ्घाश्रितं वातं सकटीपक्षमेव च ॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च भगन्दरतिमिरोदरे ।
अम्लपित्तं तथा कुष्ठं प्रमेहं शुक्रनिर्गमम् ॥
कासं पञ्चविधं श्वासं क्षयञ्च विषमज्वरम् ।
श्लीपदं शोथं गुल्मं पाण्डुरोगं सकामलम् ॥
शोथान्त्रवृद्धिशूलानि शुदजानि विनाशयेत् ।
मेदःकफाममहातं व्याधिवारणदर्पहा ॥
सिंहनाद इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ २१ ॥

बृहत्सैन्धवाद्यं तैलम्—

सैन्धवं त्रिफला रास्ना पिप्पली गजपिप्पली ।

टीका चूर्णं तोलक ८; शोधित जयपालबीज तोला १०००, [illegible] शीतोष्णे दातव्यो इति दृढः ॥ २१ ॥

सर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विड़म् ॥
यमान्यौ पुष्कराजाजो मधुकं शतपुष्पिका ।
पलार्द्धिकैः पचेदेतैः प्रस्थमेरण्डतैलतः ॥
प्रस्थास्तु शतपुष्पायाः प्रत्येकं मस्तुकाञ्जिके ।
दद्याद् द्विगुणिते पान-वस्त्यभ्यङ्गप्रयोजितम् ॥
आमवातहरं श्रेष्ठं सर्ववातघ्नमग्निदम् ।
कटीजानूरुसन्धिस्थे पार्श्वहृद्ग्रहवाश्रये ।
शस्तं वाताश्मवृद्धौ च सैन्धवाद्यमिदं महत् ॥ २४ ॥

अजमोदाद्यवटकः—

अजमोदामरिचपिप्पलिविड़ङ्गसुरदारुचित्रकशताह्वाः ।
सैन्धवपिप्पलिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥
शुण्ठी दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।
पथ्यापञ्चपलानि सर्वमेकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥
समगुड़वटकान् खादन्पूर्णं वाप्युष्णवारिणा पिबतः ।
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वरोगाः सुकष्टास्तु ॥
विश्वाचिकाप्रतितूणीतूणीहृद्रोगाश्च गृध्रसी चोग्रा ।
कटिवस्तिगुदस्फुटनं चैवास्थिजङ्घयोस्तीव्रम् ॥
श्वयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातसम्भूताः ।
सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविध्वस्तम् ॥ २५ ॥

(१) मस्तोदनम्—नागरक्षारकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेनोदकेन वा ॥

अजमोदाद्यवटके ।—अजमोदा यमानी । नवकस्येति ।—अजमोदादि नवकस्य प्रत्येकं पलिका भागा इत्यर्थः । पलानि तावन्तीति ।—दश पलानीत्यर्थः । समगुड़वटकानिति ।—समेनैव गुड़ेन विमिश्रयं दत्वा वटिकाबन्धात् द्विटङ्केन वटकाः कार्याः ; अथवा वटकमात्रोऽत्र प्रकारः । चूर्णं वेति ।—गुड़वर्ज्जं विना ॥ १४ ॥१५ ॥

वातश्लेष्मप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम् ।
नागरं घृतमित्युक्तं कव्यामशूलनाशनम् ॥ २६ ॥

(१) शुण्ठीघृतम्—सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरकचतुर्गुणम् ।
सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ २७ ॥

गुडूचीघृतम्—अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधात् ।
मृद्वग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥
आमवाताढ्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि ।
अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशयत्याशु योजितम् ॥ २८ ॥

काञ्जिकषट्पलकं घृतम्—

हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं माणिमन्थं तथैव च ।
कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
आरनालाढकं दत्त्वा तत् सर्पिर्जठरापहम् ।
शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ॥
नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥
पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विण्मूत्रसंग्रहे ।
दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्त्तितम् ॥ २९ ॥

शुण्ठीघृते ।—चतुर्गुणेन तेनेति ।—नागरक्वाथेन ; केचित्तोयेनेति वदन्ति ।—क्वाथस्थाने चतुर्गुणं जलं दत्त्वेत्यर्थः ॥ २६ ॥

शुण्ठीघृतं—स्पष्टम् ॥ २७ ॥

अमृताया इत्यादौ ।—"कल्केन च"—इति पदं महौषधादित्यनेन सम्बध्यते । आढ्य-वात.—ऊरुस्तम्भः ॥ २८ ॥

काञ्जिकषट्पलके ।—त्रिकटुकं प्रत्येकं पलिकम् । माणिमन्थं सैन्धवम् । पुष्ट्यर्थ-मित्यादि ।—उक्तमेव काञ्जिकषट्पलकं यदि पुष्ट्यर्थं क्रियते, तदा काञ्जिक-स्थाने पयो दत्त्वा साध्यम् ; विण्मूत्रसंग्रहे कार्ये दध्ना साध्यम् ; दीपनार्थं यदि, तदा मस्तुना साध्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलमजाजीकुष्ठचित्रकम्।
नागरं मरिचं चव्यं चूर्णितञ्चाद्यसम्मितम्॥
समाहात् परतः पेया वातरोगामनाशिनी।
क्रिमिकुष्ठक्षयानाह-गुल्मार्शःश्लीपदमेहनुत्।
अग्निसन्दीपनी चैव पाण्डुरोगविनाशिनी॥ ३२॥

सिद्धार्थकखलीप्रस्थं सुधौतं निस्तुषं जले।
अण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्थापयेद्दिवसत्रयम्॥
धान्यराशौ ततो दद्यात् सचूर्णं पलिकानि च।
बलस्त्वचा गोक्षुरकं शतपुष्पीपुनर्नवे॥
प्रसारणी वरुणत्वक् शुण्ठी मदनमेव च।
सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धा तण्डुलमिश्रिता॥
भृष्टा सर्षपतैलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता।
भक्षिता लवणोपेता जयेदामं महारुजम्।
एकजं द्वन्द्वजं साध्यं सान्निपातिकमेव च॥
कच्यूरुवातमानाह-जानुजं त्रिकमागतम्।
उदावर्त्तहरी पेया बलवर्णाग्निकारिणी॥ ३३॥

घटे घटमध्ये पिपेदित्यन्वयः। ततोऽर्द्धेन रसोनमिति।—पञ्चामग्लमित्यर्थः। संयुतमिति।—त्वक्‌शिरारहितम्॥ ३२॥

सिद्धार्थकखलीप्रस्थमित्यादि।—सर्षपखलीं चूर्णीकृत्य जलेनाप्लाव्य क्षालयित्वा निस्तुषीकृत्य आतपे संशोष्य ग्राह्यं; पल १६, अण्ड ४ गराय, मिश्रयित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थाप्यम्। तत इति।—धान्यराशेराकृष्यात्वक्‌प्रभृतिचूर्णं प्रत्येकं पलिकं दद्यात्। ततोऽम्लत्वेन सम्यक् पाकं सम्यक् परिणतमिति विज्ञाय व्यापनीयम्। ततः पचई पात्रे कर्ष २, तण्डुलचूर्णं पल १, पाकार्थं जल पल ८, "पचतु षड्‌गुणेऽम्भसि" इत्युक्तेः; भर्ज्जनार्थं सर्षपतैल कर्ष १, हिङ्गु रति ५, सैन्धव माषा २; ततः पुनरपि किञ्चिद्द्रवं दत्त्वा भक्षयेदिति परिपाटी कथिता। सिद्धा तण्डुलमिश्रितेति।—

लिखा—त्वगादिहीनाः संशुष्काः प्रलयाः शकुनादयः ।
सम्यक्चूर्णीकृतं तेषां शीते पलशतत्रयम् ॥
घृतेन कटुतैलस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
शमिप्रदीप्यकनिशा-चविकाग्निकार्द्रकैः ॥
जीरकद्वयचोर-सुरसार्जकशिग्रुकैः ।
दशमूलाम्लगुडाभ्यां सार्कवेलवणैस्त्रिभिः ॥
चूर्णितैः पलिकैः सार्द्धमारनालपरिप्लुतैः ।
विन्यसेत् स्नेहपात्रे तु धान्यराशौ पुनर्न्यसेत् ॥
सप्तरात्रात् समुद्धृत्य पानभक्षणभोजनैः ।
निघ्नत्येवं प्रयोगोऽयं सामे वायौ विशेषतः ॥
भग्नहृत्पायुगतहताः कम्पिनः पीठसर्पिणः ।
गृध्रसीमग्निसादञ्च शूलगुल्मोदराणि च ॥
वलीपलितनाशांश्च हत्वा स्युरमलेन्द्रियाः ॥ १४ ॥
दधिमत्स्यगुड़क्षीर-पोतकीमाषपिष्टकम् ।
वर्जयेदामवातार्त्तो गुर्वभिष्यन्दकारि यत् ॥ १५ ॥

इत्यामवात-चिकित्सा ।

पत्र मिश्राको तत्पुनर्नविका सती क्षिप्ता काथ्यां पिबेत् कार्येत्यर्थः । कृष्णे गु—पिष्टलनुप्लनिम्बनीम वटकः काञ्जि इत्याहुः । मिश्राकेति सुभागविशेषस्य संज्ञा क्षीरमुस्तिघक्षिता ॥ ११ ॥

मिश्रकायां—शीत इति ।—शीतकाले । चोरकः सुरसस्य पर्यायभेदः । आरनाल-परिप्लुतैरिति ।—आरनालमारनालं यावता परिप्लवः सम्यक् भवति । स्नेहपात्रम्—यह कटुतैलपात्रमेव यौगिकम् । भक्षणमिति ।—भक्ष्यंभोजनं, भोजनमन्नादिभोजनम् ॥ १० ॥

माषपिष्टकमिति ।—माषकृतं पिष्टकं, किंवा माषकं पिष्टकञ्च । अभिष्यन्दकारि दोषस्रोतसक्लेदकारि ॥ ११ ॥

इत्यामवात-चिकित्सा विवृतिः ।

अथ शूल-चिकित्सा।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः।
क्षारचूर्णानि गुडिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ १ ॥
पुंसः शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः।
पायसैः कृशरैः पिष्टैः स्निग्धैर्वा पिशितोत्करैः ॥ २ ॥

वातशूल-चिकित्सा।

वातात्मकं हन्त्यचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्तु कुलत्थयूषः।
ससैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमाढ्यः ॥ ३ ॥
बलापुनर्नवैरण्डबृहतीद्वयगोक्षुरैः।
सहिङ्गुलवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ ४ ॥
शूली निरन्नकोष्ठोऽद्भिरुष्णाभिर्घूर्णिताः पिबेत्।
हिङ्गुप्रतिविषाव्योषवचासौवर्चलाभयाः ॥ ५ ॥
तुम्बुरूण्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम्।
पिबेद् यवाम्बुना वात-शूलगुल्मापतन्त्रकी ॥ ६ ॥

आमवातवत् शूलस्याप्यामसम्बन्धेन तदनन्तरं शूलचिकित्सामाह, वमनमित्यादि।—सुगमम्। वमनमुत्क्लिष्टकफे, लङ्घनमामपाचनार्थं, स्वेदः पित्तं विहाय। क्षार इति।—क्षारयोगाः क्षारप्रयोगे वा। चूर्णगुडिके इहैव वक्ष्यमाणे; पुंस इत्यत्र सर्वेषामिति पाठान्तरम्। कृशरस्तिलयवागूः। पायसादिभिः पिण्डस्वेद-सम्बन्धात् स्वेदो बोध्यः। पिशितेति।—मेकादिमांसैः॥ १। २॥

वातात्मकमित्यादि।—यूष इति।—कुलत्थलावमांसयोर्मिलित्वा पलं, जलं षोडश-पलं, पचनचतुर्थावशिष्टे विमर्द्य वस्त्रेण छानयित्वा हिङ्गुमरिचेन घृतेन भर्जनीयं, तदनन्तरं सैन्धवादीनां चूर्णं निक्षिप्य, कर्षः प्रक्षेपः, पश्चाद्दाडिमबीजरसो ग्राह्यः। कुलत्थकर्षं २, लावमांसकर्षं २, पाकार्थं पानीयं प्र० १, शेषं पल ४, एतत् विमर्द्य वस्त्रेण छानयित्वा घृते भर्जनीयम्। सैन्धवव्योषादिभिः यथायोग्यं संस्कारः॥ ३॥

बलेत्यादि।—योगोऽयं क्वाथविधिना। हिङ्गु लवणञ्च प्रक्षेप्यम्। लवणमत्र सौवर्चलं, वातशूलघ्नत्वादित्याहुः॥ ४॥

निरन्नकोष्ठ इति।—अभुक्त इत्यर्थः। अन्ये तु—पदम् पर्याप्तं तन्नुन्नकोष्ठ इत्याहुः। प्रतिविषा आतिविषा; तच्च क्षुद्रनामख्यातं; यवाम्बुनेति।—यवक्वाथेन। यवैरुद्धृताम्बुना। पिबेदिति तु पाठान्तरं, तेन शब्दादीन क्वाथः॥ ५। ६॥

श्यामा त्रिवृद्‌ शिग्रुफलानि पथ्या विडङ्गकम्पिल्लकमश्वमूत्रौ।
कल्कं समं मद्ययुतञ्च पीत्वा शूलं निहन्याद्‌निलात्मकन्तु ॥७॥

यमानीहिङ्गुसिन्धूत्थ-क्षारसौवर्च्चलाभयाः।
सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिसूदनाः ॥ ८ ॥

विश्वमेरण्डजं मूलं क्वाथयित्वा जलं पिबेत्।
हिङ्गुसौवर्च्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ९ ॥

हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्च्चलेन वा।
विश्वैरण्डयवक्वाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥ १० ॥

तद्वद्‌वृयवक्वाथो हिङ्गुसौवर्च्चलान्वितः ॥ ११ ॥

हिङ्गूग्रकृष्णालवणं यमानी क्षाराभयासैन्धवतुल्यभागम्।
चूर्णं पिबेद्दारुविमण्डमिश्रं शूले महद्देऽनिलजे शिवाय ॥ १२ ॥

(१) नारिकेलखण्डम् —

सुपक्वनारिकेलस्य प्रस्थं पलचतुष्टयम्।
पिष्ट्वा घृतपले भृष्ट्वा विपेत् खण्डचतुःपलम् ॥
नारिकेलस्य च प्रस्थे किञ्चित्कृत्वथतो जले।
धन्याकं पिप्पलीं मुस्तं हिङ्गोरं वंशलोचनाम् ॥
शाणमानं चतुर्जातं चूर्णं शीते विपेद्‌ बुधः।
हन्त्यम्लपित्तमरुचिं रक्तपित्तं क्षयं वमिम् ॥

श्यामेत्यादि।—श्यामा त्रिवृदरुणः; कम्पिल्लकी गुण्डारोचनी, अश्वमूत्री मल्लकौ ॥ ७ ॥

यमानीत्यादी।—क्षारो यवक्षार.। सुरामण्डेनेति।—सुरायाः उपरितनभागस्त्र- भागेन, एवमन्यत्रापि ॥ ८ ॥

विश्वमित्यादि।—एरण्डमूलस्य मानमत्र, शुण्ठ्यर्थेको भाग इत्यर्थ. ॥ ९ ॥

हिङ्गुपुष्करेत्यादि।—"हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां" "हिङ्गुसौवर्च्चलेन वा" इति।—उभयत्र- सहार्थे तृतीया। तद्वदिति।—सद्य. शूलहर इत्यर्थः ॥ १० । ११ ॥

हिङ्ग्वग्रेत्यादि।—चार्थोऽत्राविवक्षितः; कृष्णा पिप्पली; लवणमिह सौवर्च्चलं, विशेषत. शूलहन्तृत्वात्। क्वचित् कृष्णामर्कमिति पाठः, स च विषमार्थोऽदर्शितः।

शूलञ्च पृष्ठशूलञ्च पित्तरुग्घ्नं रसायनम् ।
त्रिशेषाढ्लकद्रव्यं पुष्टिकौजस्करं स्मृतम् ॥ १३ ॥
सौवर्चलाम्लिकाजाजी-मरिचैर्द्विगुणोत्तरैः ।
मातुलुङ्गरसैः पिष्टा गुडिकानिलशूलनुत् ॥ १४ ॥
हिङ्ग्वम्लवेतसव्योष-यमानीलवणत्रिकैः ।
बीजपूररसोपेतैर्गुडिका वातशूलनुत् ॥ १५ ॥
बीजपूरकमूलञ्च घृतेन सह पाययेत् ।
जयेद्वातभवं शूलं कर्षमेकं प्रमाणतः ॥ १६ ॥
बिल्वमूलतिलैरण्डं पिष्ट्वा चाम्लतुषाम्भसा ।
गुडिकां भ्रामयेदुष्णां वातशूलविनाशिनीम् ॥ १७ ॥
तिलैश्च गुडिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।
गुडिका शमयत्येषा शूलञ्चैवातिदुःसहम् ॥ १८ ॥
नाभीलेपाज्जयेच्छूलं मदनः काञ्जिकान्वितः ।
जीवन्तीमूलकल्को वा सतैलः पार्श्वशूलनुत् ॥ १९ ॥

पित्तशूल-चिकित्सा—

गुडः शालिर्यवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ २० ॥

त्रिवृत्त्—हरीतकीत्रिवृच्च श्यामत्रिवृतमिति पठति, हारीतसंवादात् । कल्कोऽमहोऽपि नामतः, चक्रदत्तात् पठनमस्येति व्याचष्टे ॥ १२।१३ ॥

सौवर्चलेत्यादौ ।—अम्लिका तिन्तिडी । द्विगुणोत्तरैरिति ।—यथोत्तरं द्विगुणै-र्द्रव्यैः । एषा गुडिका चतुर्माषकमिता उष्णोदकानुपानेन सेवनीया, एवं वक्ष्यमाणा गुडिकापि । बीजपूरेत्यादि ।—केवलवातजे ॥ १४—१६ ॥

बिल्वमूलेत्यादि ।—अम्लतुषाम्भः अम्लकाञ्जिकम् ॥ १७ ॥

तिलैरिति ।—पिष्टैः । गुडिकेयं कोष्णा उदरे भ्रामयितव्या ॥ १८ ॥

जीवन्तीमूलकल्केनापि लेपः ॥ १९ ॥

सम्प्रति पित्तशूलचिकित्सामाह, गुड इत्यादि ।—गुडोऽत्र पुराणः, उपद्रवमपथ-

पैत्ते तु शूले वमनं पयोऽम्बुरसैस्तथेक्षोः सपटोलनिम्बैः।
शीतावगाहाः पुलिनाः सवाताः कांस्यादिपात्राणि जलप्लुतानि ॥ २१॥

विरेचनं पित्तहरञ्च शस्तं रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम्।
सन्तर्पणं लाजमधूपपन्नं योगाः सुशीता मधुरप्रयुक्ताः ॥ २२॥

छर्द्यां ज्वरे पित्तभवेऽपि शूले
घोरे विदाहे त्वतितर्षिते च।
यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां
पिबेत् सुशीतां मनुजः सुखार्थी ॥ २३॥

धात्र्या रसं विदार्य्या वा त्रायन्ती-गोस्तनाम्बु वा।
पिबेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिसूदनम् ॥ २४॥
शतावरीरसं क्षौद्र-युतं प्रातः पिबेन्नरः।
दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥ २५॥
बृहत्यौ गोक्षुरश्चैव कुशकाशेक्षुवालिकाः।
पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्युः सुदारुणम् ॥ २६॥

मेव, तच्च वातपित्तहरत्वेन शीतिकत्वात्। तत्र हि सुश्रुते,—"पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः। पुराणश्चाधिकगुणः, घृत. पथ्यतमो गुडः॥"इति ॥ २०॥

पैत्ते तु शूले वमनमित्यादि।—पित्तजेऽपि वमनमामाशयस्थपित्तहरणार्थम्। सपटोलनिम्बैरिति।—पटोलनिम्बकल्कयुतैः। मदनफलयोगमप्यत्र केचिदिच्छन्ति॥ २१॥

विरेचनं पित्तहरमिति।—पित्तहरमधुरगणोपेतम्। सन्तर्पणं लाजमधूपपन्नमिति।—लाजशक्तुमधुभ्यां निर्मितं सन्तर्पणम्। यवस्य पेयामिति।—यवस्य यवागूम्॥ २२॥ २३॥

धात्र्या रसमित्यादि।—श्लोकद्वयम्। धात्र्याः स्वरसः, विदार्य्या अपि स्वरसः, त्रायन्तीगोस्तन्यौ क्वाथः; शर्करा च सर्वत्र प्रक्षेप्या बोध्या॥ २४॥

शतावरीरसमित्यादि।—स्पष्टम्॥ २५॥

बृहत्यावित्यादि।—इक्षुवालिका काशभिदा॥ २६॥

मातुलुङ्गरसो वापि शिग्रुक्वाथस्तथापरः।
सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्बस्तिशूलनुत् ॥ ३९ ॥
आमशूले क्रिया कार्य्या कफशूलविनाशिनी।
सेव्यमामहरं सर्वं यदग्निबलवर्द्धनम् ॥ ४० ॥
हिङ्ग्वादि—सहिङ्गुतुम्बुरुव्योष-यमानीचित्रकाभयाः।
सक्षारलवणाश्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना।
विण्मूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥ ४१ ॥
धात्रीलौहम्—षट्पलं शुद्धमण्डूरं यवस्य कुडवं तथा।
पाकाय नीरप्रस्थार्द्धं दद्यात् पादावशेषितम् ॥
शतमूलीरसस्याष्टावामलक्या रसस्तथा।
तथा दधिपयोभूमि-कुष्माण्डस्य चतुष्पलम् ॥
चतुष्पलं सर्पिरिक्षु-रसं दद्याद्विचक्षणः।
प्रक्षिपेज्जीरकं धान्यं त्रिजातं करिपिप्पलीम् ॥
मुस्तं हरीतकीञ्चैव अभ्रं लौहं कटुत्रयम्।
रेणुकं त्रिफलाञ्चैव तालीशं नागकेशरम् ॥
प्रत्येकं कार्षिकं चूर्णं पेषयित्वा विनिक्षिपेत्।
भोजनादौ तथा मध्ये चान्ते चैव समाहितः ॥
तोलैकं भक्षयेत्तानु पेयं नित्यं पयस्तथा।
शूलमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
परिणामसमुत्थांश्च अन्नद्रवसमुद्भवान्।
द्वन्द्वजान् परिशूलांश्च अम्लपित्तं सुदारुणम्।
सर्वशूलहरं श्रेष्ठं धात्रीलौहमिदं स्मृतम् ॥ ४२ ॥

मातुलुङ्गरस इति।—मातुलुङ्गमूलकाथः। पीतस्त्वेषोऽपि मधुयवक्षारौ प्रक्षेप्यौ ॥३९॥
आमशूल इत्यादौ।—आमहरं भूत्वा यदग्निवृद्धिकरं भवति यवक्षारादि, तत् सेव्यं, न तु घृतादि ॥ ४० ॥
तुम्बुरु—धन्यकसदृशफलविशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

चित्रकग्रन्थिकैरण्ड-शुण्ठीधान्यं जलैः शृतम् ।
शूलानाहविबन्धेषु सहिङ्गु विड्सैन्धवम् ॥ ४२ ॥
दीप्यकं सैन्धवं पथ्या नागरञ्च चतुःसमम् ।
घ्नं शूलं जयत्याशु मन्दस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ ४४ ॥
समाश्रितं बृहत्यादिं पिबेत् पित्तानिलात्मके ।
व्यामिश्रं वा विधिं कुर्याच्छूले पित्तानिलात्मके ॥
पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता पृथक् ।
एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे ॥ ४५ ॥
पटोलत्रिफलारिष्ट-क्वाथं मधुयुतं पिबेत् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दि-दाहशूलोपशान्तये ॥ ४६ ॥
रसोनं मद्यसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।
वातश्लेष्मभवं शूलं निहन्त्यं वह्निदीपनम् ॥ ४७ ॥

बृहद्विल्वादि —बिल्वोरुबूकदशमूलयवाम्भसा तु
हिंस्राहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
चूर्णं पिबेद् हृदयपार्श्वकटीग्रहाम-
पक्वाशयासगुदशूलज्वरगुल्मशूली ॥

चित्रकेत्यादौ ।—ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । सहिङ्गु विडसैन्धवमित्यत्र सहिङ्गु-विडङ्गाजिनमिति केचित् पठन्ति ॥ ४२ ॥

दीप्यकं—यमानी, मन्दस्याग्निमन्दस्य ॥ ४४ ॥

समाश्रितं बृहत्यादिमिति ।—बृहत्यो गोक्षुरेरण्डेत्यादिना पूर्वमुक्तम् ; अन्ये तु—सन्निपातज्वरोक्तं बृहत्यादिकमाहुः । व्यवहारस्तु पूर्वेणैव । द्वन्द्वजशूलचिकित्सा-माह,—व्यामिश्रमित्यादि ॥ ४५ ॥

पटोलेत्यादौ ।—अरिष्टो निम्बः ॥ ४६ ॥

रसोनमित्यादि ।—निस्तुषपिष्टरसोन माषा ६, मद्य पल १ ॥ ४७ ॥

बिल्वोरुबूकेत्यादि ।—अम्भसेति ।—क्वाथेन । अत्र हिङ्ग्वादीनामंशसमित्यादि वचनमात्रयोर्मे समुदितदशमूलयवयोर्द्वयोः प्रत्येकं तुल्यभागेन 'हन्तारं व्यवहारदर्शनादथापि' तदेव मानमाह चीरकः । तेन बिल्वोरुबूकदशमूलानां मिलितानामेको भागः, यवस्य

क्वाथेन चूर्णपानं यत् तत्र क्वाथप्रधानता ।
प्रवर्त्तते न तेनात्र चूर्णाच्चो चतुर्द्रवः ॥ ४८ ॥

यवक्षारादिः—चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानाम्
शुण्ठ्यम्बुना कफसमीरणसम्भवासु ।
हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्त्तिविसूचिकासु
पेयं तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥

समं शुण्ठ्यम्बुनेत्येवं योजना क्रियते बुधैः ।
तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु सम्परिदीयते ॥ ४९ ॥

हिङ्गु सौवर्चलं पथ्या विडसैन्धवतुम्बुरु ।
पौष्करञ्च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥
पार्श्वहृत्कटिपृष्ठांस-शूले तन्द्रापतानके ।
शोथे श्लेष्मप्रसेके च कर्णरोगे च शस्यते ॥ ५० ॥

एरण्डादिकम्—एरण्डबिल्वबृहतीद्वयमातुलुङ्ग-
पाषाणभित्त्रिकटुमूलकृतः कषायः ।
सक्षारहिङ्गुलवणोरुबुतैलमिश्रः
श्रोण्यंसमेढ्रहृदयस्तनरुक्षु पेयः ॥ ५१ ॥

चतुर्थो भाग इति । यवक्षारोऽपि द्रव्यमेव । हिङ्ग्वादयस्तु प्रक्षेपविषये प्रयोज्याः, न तु "पानस्य चतुर्द्रव." इति परिभाषया; एवं बलामात्रेष्वपि । एतदेवाह—क्वाथेन चूर्णपानं यदित्यादि ।—चक्रस्त्वत्र ज्वरातीसारचिकित्सा-निर्दिष्टः इति ॥ ४८ ॥

चूर्णं समित्यादि ।—रुचकं सौवर्चलम् । शौषकेन शुण्ठ्याः कर्षोऽष्टाम्बुना क्वाथः । प्रक्षेपः सौवर्चल माषा १, महौषधं माषा २, हिङ्गु रति ६ । एवं यवरसेनेति यवक्वाथेन । समं शुण्ठ्याम्बुनेति ।—समशब्दस्य तुल्यार्थत्वे हिङ्गुनोऽपि रुचकमहौषधसमानत्वेन बहुमानता स्यादतः समिति पदं सहार्थे एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

हिङ्गुसौवर्चलमित्यादौ ।—दशमूलयवाम्भसेति ।—दशमूलयवयोर्द्वयोः क्वाथः; तेन प्रक्षेपं दशमूल १ माषा ७ रति, यवताम्र १ कर्षः, पाकार्थं जल शराव १, शेष पल २ । अत्र विधिरिति हिङ्ग्वादीनां प्रक्षेपः ॥ ५० ॥

एरण्डेत्यादौ ।—मातुलुङ्गं मातुलुङ्गस्य मूलं, पाषाणभित् पाषाणभेदी; त्रिकटो गोक्षुरस्य मूलम् । लवणमत्र 'सैन्धवं, न तु सौवर्चलं, सैन्धवसार-

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम्।
मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलापहं रजः ॥ ५२ ॥
दग्धमनिर्गतधूमं मृगशृङ्गं गोघृतेन सह पीतम्।
हृदयनितम्बजशूलं हरति शिखी दारुनिवहमिव ॥ ५३ ॥
क्रिमिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य।
क्षपयत्यचिराद्नियतं लीहाजीर्णोद्भवं शूलम् ॥ ५४ ॥
विदारीदाड़िमरसः सव्योषलवणान्वितः।
क्षौद्रयुक्तो जयत्याशु शूलं दोषत्रयोद्भवम् ॥ ५५ ॥

एरण्डद्वादशकम्—

एरण्डफलमूलानि बृहतीद्वयगोक्षुरम्।
पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीक्षुवालिका ॥
तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत्।
पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवं तथा ॥ ५६ ॥

सैन्धवसैलैरेरण्डकास्य चेति माधवग्रन्थसंवादात्। अयं योग तालपत्रे चन्द्रटेन लिखित.। अतस्तत्रापि युज्यते ॥ ५१ ॥

हिङ्गु त्रिकटुकमित्यादौ।—मातुलुङ्गरसो—मातुलुङ्गमूलकषाय.। अन्ये तु—मातुलुङ्गफलरसमित्याहु. ॥ ५२ ॥

दग्धमित्यादि।—मृगशृङ्ग—हरिणशृङ्गम्, तच्च पुटेनान्तर्धूमं यथा स्यात् तथा दग्धव्यमित्यर्थ ॥ ५३ ॥

क्रिमिरिपुचूर्णमित्यादौ।—स्वरसेनेति—वङ्गसेनस्य यवपत्रस्य स्वरसेनेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विदारीत्यादि।—विदारी-पक्वदाडिमफलयोः स्वरसः; भूमिकुष्माण्डरस पक्वदाडिमफलरस. प्रत्येक कर्ष २, त्रिकटु चैषाम् प्रत्येक माषा १, मधु माषा ४ ॥ ५५ ॥

एरण्डेत्यादि।—एरण्डस्य फलं मूलञ्च। पर्णिन्यश्चतस्र', शालपर्णी मुद्गपर्णी पृश्निपर्णी-माषपर्णीभेदात्। सहदेवा—दण्डोत्पलभेदः। सिंहपुच्छी—पृश्निपर्णीभेदः, सा च कलम्बुतदेशे काटवासिंहपुच्छीति ख्याता। इक्षुवालिका सटा वा मड इति नाम्ना ख्याता खागडी। चक्रस्तु इक्षुवालिकास्थाने इक्षुरकं पठति। एवं सुश्रुतमतानुवादी चन्द्रटोऽपि ॥ ५६ ॥

गोमूत्रशुद्धमण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।
विलिहन् मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ५७ ॥
शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गु व्योषसंयुतम् ।
उष्णोदकेन तत् पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ५८ ॥
तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥ ५९ ॥
मूत्रान्तःपाचितां शुष्कां लौहचूर्णसमन्विताम् ।
सगुड़ामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ६० ॥

दाधिकं घृतम्—

पिप्पली नागरं बिल्वं कारवी चव्यचित्रकम् ।
हिङ्गुदाड़िमवृक्षाम्ल-वचाक्षाराम्लवेतसम् ॥

गोमूत्रशुद्धेत्यादि।—गोमूत्रे सप्तधा निर्वापणेन शुद्धं मण्डूरं मिलितत्रिफलाचूर्णसमं पञ्च-षट्-सप्तमाषकाणामन्यतममानेनोपयोज्यम् ॥ ५७ ॥

शङ्खचूर्णमित्यादि।—मन्दाग्नौ दग्धस्य शङ्खस्य चूर्णं शङ्खमिति। अत्र मात्रा कर्षिकं किञ्चिदधिकं वा, लवणव्योषयोः मिलित्वा माषद्वयं, हिङ्गुनो रक्तिद्वयं त्रयं वा विवेचितव्यः। अन्ये तु—भागानुक्तेः सर्वमेव सममिति वदन्ति। श्लेष्मोत्तरेऽयं योगः ॥ ५८ ॥

तीक्ष्णाय इत्यादि।—मारितशुद्धितस्य लौहचूर्णं कर्षं १, मात्रा ८, त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं मात्रा ८; मिलितचूर्णस्य मात्रा रति ४। एतन्मधुनो दत्त्वा लौहमुद्गरेण सम्मर्द्य भक्षयोग्यम्। मात्रादिविधिश्च लौहान्तरवत्। अन्ये तु—त्रिफलायाः एकभागसमं लौहचूर्णमिति वदन्ति। त्रिफलाक्वाथभावितलौहपत्रिकया चूर्णं योगो यदि क्रियते, तदा त्रि-त्रि-चतुर्माषकोपयोगः ॥ ५९ ॥

मूत्रान्तःपाचितामिति।—गोमूत्रेणोत्स्विन्नाम्। लौहचूर्णेन सहैव मूत्रे पाचितामित्यन्ये। शुष्कामित्यातपयोगात्। लौहचूर्णसमन्वितामिति—लौहचूर्णञ्च हरीतकीचूर्णसमम्। सगुड़ामिति—चूर्णद्वयसमगुड़ाम्। अन्ये तु—लौहचूर्णगुड़हरीतकीनां प्रत्येकं समत्वमित्याहुः ॥ ६० ॥

दाधिकघृते।—बिल्वं—बिल्वस्य मूलम्। क्षारश्चात्र सौवर्चलभेदः। उक्तं हि,—

वर्षाभूत्र्यूषणलवणमजाजी बीजपूरकम् ।
दधि त्रिगुणितं सर्पिस्तत्सिद्धं दाधिकम् घृतम् ॥
गुल्मार्शःप्लीहहृत्पार्श्व-शूलयोनिरुजापहम् ।
दोषसंशमनं श्रेष्ठं दाधिकं परमं स्मृतम् ॥
कम्बलाप्लुतगात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।
कटुतैलाक्तशक्तूनां धूपः शूलहरः परः ॥ ६२ ॥
व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटु वैदलम् ।
वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलवान् नरः ॥ ६३ ॥

इति शूल-चिकित्सा ॥

अथ परिणाम-शूलचिकित्सा ।

वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि शस्यते ।
बस्तयश्च हिताः शूले परिणाम समुद्भवे ॥ १ ॥

"न कालनवणे मद्यः शौचर्वलगुणो हि सः" इति । त्र्यार्द्र—महार्द्रकम्, बीजपूरकं—बीजपूरकमूलम् । दध्ना त्रिगुणेनैव पाकः । खरस्वीरसाग्रपर्णे-त्यादि परिभाषावचनन्तु चतुर्गुणजलदानार्थमुक्तम्, किन्तु प्रायो न समाद्रियन्ते ॥ ६१ ॥

कम्बलेत्यादि ।—प्राणायामनिश्वासावरोधनम् ॥ ६२ ॥

कटु वैदलमित्यत्र क्वचित् वैदलमिति पाठे—सर्वं जम्बलेन दद घ्नतीति युक्ति, वैदलविशेषणम् ॥ ६३ ॥

इति शूलचिकित्सा विवृतिः ।

शूलविशेषत्वात् परिणामशूलमाह, वमनमित्यादि ।—चकाराल्लङ्घनमपि बोध्यम् । तथा बस्तयोऽपि माधुतैलिकादयोऽत्र ज्ञेयाः । उक्तं हि—"लङ्घनं वमनं शस्तं विरेकानुवासनम् । निरूहो वाजिगन्धादिर्माधुतैलिकबस्तयः" इति । माधुतैलिकबस्तयश्च मधुतैलप्रधानाः सुश्रुतोक्ताः । उक्तं हि—"दशाम्बु च तैलञ्च प्राधान्येन

विडङ्गादिमोदकः ।

विडङ्गतण्डुलव्योषं त्रिवृद्दन्तीसचित्रकम् ।
सर्वाण्येतानि संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।
उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥
जयेत् त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ २ ॥
नागरगुडतिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् ।
उग्रं परिणतिशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥ ३ ॥
शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
पक्तिजं विनिहन्त्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ ४ ॥
अक्षधात्र्यभयाकृष्णा-चूर्णं मधुयुतं लिहेत् ।
दध्नालूनसरेणाद्यात् सतीनयवशक्तुकान् ॥
अचिरान्मुच्यते शूलान्नरोऽन्नपरिवर्त्तजात् ॥ ५ ॥
तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम् ।
द्विभागगुडसंयुक्तां गुडीं कृत्वाक्षभागिकाम् ॥
शीताम्बुपानं पूर्वाह्णे भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।

प्रहीयते । माधुर्ये निकलितयेवं भिषग्भिर्विनिवध्यते ॥" तथामाशयस्थे दोषे लङ्घनवमने ; पक्वाशयस्थे तु विरेकनिरूहौ ; पक्वाशयस्थे चानुवासनमिति विषयविवेकः ॥ १ ॥

विडङ्गेत्यादौ ।—विडङ्गतण्डुलं—विडङ्गस्य निस्तुषसारभागः । मोदकत्वादत्र द्विगुणो गुडः । नागरेत्यादि ।—नागरादिकल्कमुत्कारिकावद् यवागूवद् वा क्षीरेण साधयित्वा भक्षयेत् । शुण्ठीचूर्णं कर्षं १, पुरातनगुड कर्षं १, तिलचूर्णं पल १, गव्यदुग्ध शराव २ ॥ २ ॥ ३ ॥

शम्बूकजमित्यादि ।—निर्मांसं शम्बूकमेकं दग्ध्वा भस्मीकृत्य उष्णाम्बुना घोलयित्वा सुतामप्यामुखकुहरेण पेयम् । अयं योगः कर्षे ॥ ४ ॥

अक्षेत्यादौ ।—अलूनसरेण अखण्डितसरभावेनेत्यर्थः । अनूनसरेणेति पाठे—अ एवार्थः । सतीनो वर्त्तुलकलायः । अन्नपरिणामोऽन्नपरिणामः ॥ ५ ॥

सायाह्ने रसकं पीत्वा नरो मुच्येत दुर्जयात्।
परिणामसमुत्थाच्च शूलाच्चिरभवादपि ॥ ६ ॥

शम्बूकं त्र्यूषणञ्चैव पञ्चैव लवणानि च।
समांशां गुडिकां कृत्वा कलम्बूकरसेन वा ॥
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् तु यथाबलम्।
शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ ७ ॥

यः पिबति सशरावं शष्कुलिकान् कलाययूषेण।
स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत नूतनजाम् ॥ ८ ॥

लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा।
परिणामरुजं भक्षयेत् तन्मलं वा प्रयोजितम् ॥ ९ ॥

तिलेत्यादि।—तिलादीनां सम्भूयसमस्तानां समभागः। मिलितचर्णपादिकया च गुडस्य भागकम्। रसकमिति काढ़ारसम् ॥ ६ ॥

शम्बूकमित्यादौ।—कलम्बूकरसेन वेति—शम्बूकं पूर्वोक्तविधया। शम्बूकादिचूर्णं कलम्बूकरसेन संमर्द्य चतुर्माषिका गुडिका कार्या। अत्र केचिच्छम्बूकशब्देन शम्बूकभस्म वदन्ति, युक्तञ्चैतत् गन्धाकरमेवाहात्। तथाच—"मुषपञ्चलवणे व्योषचूर्णे शम्बूकभस्मनि। गुडिका पञ्चिरच्यधी कलम्बीरसर्दिता॥" इति। यमूमिति—यवक्षुद्। एकामिति—कियन्तम्। कलाययूषं वर्तुलकलाययूषः। अयं योगः पित्तकफयुक्ते शूले युक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥

लौहचूर्णमित्यादि।—वरा—त्रिफला। लौहचूर्णस्यैको भागः ३ त्रिफलायाश्च प्रत्येकं लौहचूर्णसमभागत्वम्। तन्मलं वेति।—लौहमलं, तदपि वरायुक्तमिति बोध्यम्। लौहमलस्य तु मिलितत्रिफलातुल्यभागः। मारितपुटितलौहचूर्णं मात्रा ८, त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं मात्रा ८। मध्ये तु लौहचूर्णस्य महावीर्यत्वात् व्याधिप्रत्यनीकत्वाच्च प्राधान्यमिति कृत्वा मिलितत्रिफलाचूर्णसमत्वमित्याहुः। तन्मते—लौहचूर्णं कर्षं १ तोला १, त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं तोला १, मिलितचूर्णात् प्रथमतो रक्तिचतुष्टयं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां सममर्दं लेह्यम्। लौहान्तरवत् क्षीरं षड्गुणं चतुःषड्गुणं वाऽनुपेयम्। दिनद्वयानन्तरं रक्तिद्वयेन वृद्धिर्माषकद्वयं यावत्। सर्वमपरं लौहान्तरवत्। तथा शोधितमण्डूरं पल १, मिलितत्रिफलाचूर्णं पल १, ततो मिलितचूर्णात् ८ मात्रा मधुघृताभ्यां लेह्यम् ॥ ९ ॥

त्र्यूषणाभयालौहचूर्णं गुडेन सह भक्षयेत्।
पक्तिशूलं निहन्त्येतज्जठराण्यग्निमन्दताम्॥
आमवातविकारांश्च शोथञ्चैवापकर्षति॥ १०॥
पथ्यालोहरजःशुण्ठी-चूर्णं माक्षिकसर्पिषा।
परिणामरुजं हन्ति वातपित्तकफात्मिकाम्॥ ११॥

सामुद्राद्यं चूर्णम्—

सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रुचकं रौमकं विड्म्।
दन्ती लौहरजः किट्टं त्रिवृच्छूरणकं समम्॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम्।
तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा।
जीर्णेऽजीर्णे तु भुञ्जीत मांसादि घृतसाधितम्॥
नाभिशूलं यकृच्छूलं गुल्मप्लीहकृतञ्च यत्।
विद्रध्यष्ठीलिकां हन्ति कफवातोद्भवं तथा॥
शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत्परम्।
परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तकान्तकम्॥ १२॥
नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन प्रपूरितम्।

त्र्यूषणेत्यादि।—प्रत्येकं समो भाग इति नियमः। अन्ये तु—मिलितत्र्यूषणचूर्णसमं लौहचूर्णमित्याहुः॥ १०॥

पथ्येत्यादि।—अत्रापि हरीतकीशुण्ठीमिलितचूर्णेन समं लौहचूर्णं ग्राह्यम्। प्रयोगश्च नवायसादिवदित्याहुः। नियमस्तु पथ्यादीनां त्रयाणां प्रत्येकं समभागतामाह॥ ११॥

सामुद्रमित्यादौ।—सामुद्र—करकचं, रुचकं—सौवर्चलं; रौमक—शमानदीभवं, तदभावे शाकम्भरीलवणम्। लौहरजश्च मारितपुटितं लौहचूर्णम्। किट्टञ्च गोमूत्रशोधितमण्डूरचूर्णम्। दधिगोमूत्रपयसेति।—दध्यादित्रयं मिलित्वा चतुर्गुणं मिलितचूर्णसमं वा दत्त्वा सर्वमेव चूर्णमेकीकृत्य पक्तव्यम् न चूर्णाभावात्। व्यवहारस्तु दध्यादिना चतुर्गुणेनैव॥ १२॥

विपाचयत्यग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १३ ॥

सप्तामृतं लौहम्—

मधुकं त्रिफलाचूर्णमयोरजः समं भिषक् ।
मधुसर्पिर्युतं सम्यग् गव्यं क्षीरं पिबेदनु ॥
छर्दिं सतिमिरां शूलमम्लपित्तं ज्वरं क्लमम् ।
आनाहं मूत्रसङ्गञ्च शोथञ्चैव निहन्ति सः ॥ १४ ॥

गुड़पिप्पलीघृतम्—

सपिप्पलीगुड़ं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।
विनिहन्त्यम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ १५ ॥

पिप्पलीघृतम्—

क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनाम्
सिद्धं घृतं माक्षिकसम्प्रयुक्तम् ।
क्षीरानुपानञ्च निहन्त्यवश्यम्
शूलं प्रवृद्धं परिणामसंज्ञम् ॥ १६ ॥

कोलादिमण्डूरम्—

कोलाग्निचव्यकत्र्यूषणवेरचपलानागरैः समं चूर्णितम्
मण्डूरं सुरभीजलेऽष्टगुणिते पक्त्वाथ सान्द्रीकृतम् ।
तं खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभुग्-
जीर्णं वातकफामयान् परिणतौ शूलञ्च गुल्मानि च ॥ १७ ॥

[illegible] ।—[illegible] दुरहम् ॥ १३ ॥

[illegible] ।—[illegible] क्षीरम् । [illegible] ॥ १४ ॥

[illegible]—[illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] ।—[illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] ।—कोला—[illegible]; [illegible]—[illegible]; [illegible]—[illegible] । [illegible]
[illegible] ।—[illegible] मण्डूरम् । सुरभीजले—गोमूत्रे । [illegible]

भौमघटकमण्डूरम् ।

कोलाग्र्यग्निकसहितैर्विश्वौषधमागधीयचव्यैः ।
प्रस्थमयोमलरजसां पलिकांशैश्चूर्णितैर्मिश्रैः ॥
अष्टगुणमूत्रयुक्तं क्रमपाकात् पिण्डतां नयेत् सर्वम् ।
कोलप्रमाणवटिकास्तिस्रो भोज्यादिमध्यविरतौ च ॥
रससर्पिर्यूषपयोमांसैरश्नन् नरो निवारयति ।
अन्नविवर्त्तनशूलं गुल्मं प्लीहाग्निसादांश्च ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरम्—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रार्द्धाढ़के पचेत् ।
क्षीरप्रस्थेन तत् सिद्धं पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ १९ ॥

चविकादिमण्डूरम्—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
चविकानागरक्षार-पिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥
सचूर्णं निक्षिपेत् तस्मिन् पलांशाः सान्द्रतां गते ।
गुड़िकाः कल्पयेत् तेन पक्तिशूलनिवारिणीः ॥ २० ॥
मण्डूरं भावितं पथ्यैः लौहजा वा गुड़ेन तु ।
भक्षयेन्मुच्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥ २१ ॥

इति मण्डूरापेक्षया । आमशपाके कोलादिचूर्णं प्रक्षेप्यम् । समुदितचूर्णापेक्षयाऽष्टगुणं गोमूत्रमित्याहुरन्ये । शूलमिति—आग्निमारुतिकं, शूलानि चेति वातजादीनि ॥ १७ ॥

भौमघटकमण्डूरे ।—कोलप्रमाणा इति ।—मिलित्वा अष्टमाषकमानाः । तेनाष्टमाषकेनैव तिस्रो वटिकाः कार्याः । व्यवहारस्तु हि त्रि-चतुर्माषकैरिति । यद्यपि मूत्रस्याष्टगुणत्वं पूर्ववत् । अन्नविवर्त्तनशूलं—परिणामशूलम् ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

लौहकिट्टेत्यादौ ।—चविकास्थाने चव्यपाठेऽपि चविकैवार्थः, हस्तिपिप्पली इत्यन्ये ॥ २० ॥

शतावरीमण्डूरम्—

संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम्।
शतावरीरसस्याष्टौ दध्नस्तु पयसस्तथा॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः।
विपचेत् सर्वमेकध्यं यावत् पिण्डत्वमागतम्॥
सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्ये भोजनस्याग्रतोऽपि वा।
वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम्।
निहन्त्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः॥ २२॥

तारामण्डूरगुडः—

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलात्र्यूषणानि च।
नवभागानि चैतानि लौहकिट्टसमानि च॥
गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मण्डूराच्छर्कगुडान्वितम्।
शनैर्मृद्वग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम्॥
स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया।
माद्यश्चाम्लक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः॥
योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम्।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं क्रिमिगुल्मोदराणि च।
नाशयेदम्लपित्तञ्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति॥

मण्डूरमित्यादौ।—षोडश पलो अश्वगन्धादिना सामान्यषोडशा वा पलो पुटादि-शोधिता ग्राह्या॥ २१॥

शतावरीमण्डूरे।—अग्रतोऽपि वेति।—वाशब्दः समुच्चये, तेन भोजनान्ते भोजनमध्ये भोजनस्याग्रतश्च भक्षयेत् इत्यर्थः॥ २२॥

तारामण्डूरे—नवभागानि चैतानीति।—विडङ्गादीनां प्रत्येकमेकभागतया नव भागा ग्राह्याः, द्रव्यसंस्कारात्; ते चासन्नपाके प्रक्षेप्याः। लौहकिट्टसमानि चेति।—लौहकिट्टस्यापि नवभागत्वम्। गोमूत्रं द्विगुणमिति।—मिलितचूर्णात्। अत्र पलो-

वर्जयेच्छुष्कशाकानि विदाह्यम्लकटूनि च ।
पक्तिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ॥
शूलार्त्तानां कृपाहेतोस्तारया परिकीर्त्तितः ॥ २३ ॥

राममण्डूरम्—

वह्निरं श्वेतवाट्यालं मधुपर्णी मयूरकम् ।
तण्डुलीयञ्च कर्षांशं दत्त्वाधश्चोर्द्ध्वमेव च ॥
पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम् ।
भस्त्रवायुमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥
विचूर्ण्य द्विगुणेनैव गुडेन सुविमर्द्दितम् ।
भोजनस्यादिमध्यान्ते भक्ष्यं कर्षं त्रिभागतः ॥
तक्रानुपानं वर्ज्यञ्च वार्य्यमन्नकमत्र तु ।
अम्लपित्ते च शूले च हितमेतद् यथाऽमृतम् ॥ २४ ॥

बृहच्छतावरीमण्डूरम्—

शतावरीरसप्रस्थे प्रस्थे च सुरभीजले ।
अजायाः पयसः प्रस्थे प्रस्थे धात्रीरसस्य च ॥
लौहकिट्टपलान्यष्टौ शर्करायाश्च षोड़श ।
गन्धाश्मकुड़वञ्चैव पचेन्मृदग्निना शनैः ॥
सिद्धशीते घटे नीते चूर्णानीमानि दापयेत् ।
विड़ङ्गत्रिफलाव्योष-यमानीगजपिप्पली-
द्विजीरकघनानाञ्च श्लक्ष्णचूर्णसमानि च ।

भिक्षागतमानत्वात् तदेव व्यवहारात्र देयुक्तम्। मूत्रादिकगुडान्वितमिति ।—सर्वचूर्णसमो गुड इत्यर्थः। कोलमात्रमिति अष्टमाषकमात्रेण ॥ २३ ॥

वह्निरमित्यादि ।—वह्निरं—सूर्य्यावर्त्तः ; मधुपर्णी—गुड़ूची ; मयूरकम्—अपामार्गः । "पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम्" इति ।—गोमूत्रमष्टगुणं दत्त्वा दिनद्वयं पक्तव्यं, यथा मण्डूरं न दह्यते। गोमूत्रन्तु एकदैव अष्टगुणं न देयं, तथा सत्युत्थान-धारणं कर्त्तुमशक्यमिति। अवतार्य्य शरावेण पिधाय दिनत्रयं स्थाप्यम् ; तदनु प्रक्षाल्य

खादेदग्निबलापेची भोजनादौ विचक्षणः ॥
निहन्ति पक्तिशूलञ्च अम्लपित्तं सुदारुणम्।
रक्तपित्तञ्च शूलञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ २५ ॥

रसमण्डूरम्—

कुडवं पथ्याचूर्णं द्विपलं गन्धाभ्र लौहकिट्टञ्च।
शुद्धरसस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य रसञ्च केशराजस्य॥
प्रस्थोन्मितञ्च दत्त्वा लौहे पात्रेऽथ दण्डसङ्घृष्टम्।
शुष्कं घृतमधुयुक्तं मर्दितं स्थाप्यञ्च भाजने स्निग्धे॥
उपयुक्तमेतदचिराद्विहन्ति वातकफपित्तजान् रोगान्।
शूलं तथाऽम्लपित्तं ग्रहणीञ्च कामलासुग्राम् ॥ २६ ॥

त्रिफलालौहः—

पथ्यामलकशिवानां स्वरसैर्यत् पक्वं सलोहजश्चूर्णम्।
सगुडं यद्युपभुङ्क्ते मुञ्चति शूली त्रिदोषजं शूलम् ॥ २७ ॥

शोधयित्वा ग्राह्यम्। अस्य कथं विभागत इति।—वर्णमेव मापमेव कृत्वा खादेत्; व्यवहारस्तु माषकचतुष्टयेन। माषांमषकमिति—बदरीतिन्तिडीफलादिकम्। रामकृत-वाहुम्मण्डूरमेतत् ॥ २४। २५॥

कुडवमित्यादौ।—गन्धाभ्र—शोधितगन्धकचूर्णं द्विपलं, तथा शोधितलौह-मलञ्च द्विपलमित्यर्थः। रसगन्धकौ कज्जलीकृत्य हरीतकीमण्डूरचूर्णाभ्यां सह मिश्रीकृत्य भृङ्गराजस्वरसं केशराजस्वरसञ्च प्रत्येकं प्रस्थमानं दत्त्वा लौहपात्रे लौहदण्डेनैव तावद्घर्षणीयं यावत् शुष्कप्रायं भवति। ततः पश्चात्, रक्तिचतुष्टयं वटिका घृतमधुभ्यां सम्मर्द्य सेव्यम्। क्षीरादिकमनुपेयम्। क्रमशः रक्तिद्वयं कृत्वा वृद्धिमांषकद्वय यावत् ॥ २६ ॥

पथ्यामलकेत्यादौ।—स्वरसैरिति।—मिलिता चतुर्गुणैः; प्रत्येकमित्यन्ये। व्यव-हारस्तु पूर्ववत्; स्वरसाभावे क्वाथः। सगुडमिति।—लौहरजःसमगुडम्। पाकश्चास्य मृदुः। तदुक्तं,—"गुडादि प्रविशेद्यत्र तत्र पाकश्च मृदुना"। लौहान्तरवद्विधिरत्र ॥२७॥

लौहगुड़िका ।

लौहस्य रजसो भागस्त्रिफलायास्त्रयस्तथा ।
गुड़स्याष्टौ तथा भागा गुड़ान्मूत्रं चतुर्गुणम् ॥
एतत् सर्वञ्च विपचेद्गुड़पाकविधानवित् ।
लिहेच्च तद् यथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ २८ ॥

धात्रीलौहम्—

धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य ।
यष्टीमधुकरजश्च द्विपलं दद्यात्कुपले घृतम् ॥
अमृताक्वाथेनैतच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहम् ।
चण्डातपेषु शुष्कं भूयः पिष्ट्वा नवे घटे स्थाप्यम् ॥
घृतमधुना सह युक्तं भक्तादौ मध्यतोऽन्ते च ।
त्रीनपि वारान् खादेत् पथ्यं दोषानुबन्धेन ॥
भक्तस्यादौ नाशयति व्याधीन् पित्तानिलोद्भवान् ।
मध्येऽन्नविष्टम्भं जयति नृणां विदह्यते नान्नम् ॥
पानान्नकृतान् दोषान् भुक्तयन्ते शीलितं जयति ।
एवं जीर्य्यति चान्ने शूलं नृणां सुकष्टमपि ॥
हरति सहसा युक्तो योगश्चायं जरत्पित्तम् ।
चक्षुष्यः पलितघ्नः कफपित्तसमुद्भवान् जयेद्रोगान् ।
प्रसादयत्यपि रक्तं पाण्डुत्वं कामलां जयति ॥ २९ ॥

लौहामृतम्—

तनूनि लौहपत्राणि तिलोत्सेधसमानि च ।

लौहस्येत्यादि ।—भाग इति ।—एको भागः, त्रिफलायास्त्रय इति निश्चिता । लिहेच्च रक्तिचतुष्टयादिक्रमेणेत्याहुः ॥ २८ ॥

धात्रीत्यादि ।—अमृताक्वाथेन—आमलकीक्वाथेन । अन्ये त्वमृतां गुडूचीमाहुः । व्यवहारस्तु पूर्ववत् । जरत्पित्तम्—अम्लपित्तम् ॥ २९ ॥

कणिकामूलकल्केन संलिप्य सर्षपेण वा ।
विशोष्य सूर्य्यकिरणैः पुनरेवावलेपयेत् ।
त्रिफलाया जले ध्मातं निर्वाप्य च पुनः पुनः ॥
ततः सञ्चूर्णितं कृत्वा कर्पटेन तु छानयेत् ।
भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां यथाग्न्येतत् प्रयोजयेत् ॥
माषकं त्रिगुणं वाथ चतुर्गुणमथापि वा ।
छागस्य पयसः कुर्य्यादनुपानमभावतः ॥
गवां घृतेन दुग्धेन चतुःषष्टिगुणेन च ।
पक्तिशूलं निहन्त्येतन्मासेनैकेन निश्चितम् ।
लोहामृतमिदं श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ॥
ककारपूर्वकं यच्च यत्नाच्च परिकीर्त्तितम् ।
वर्ज्यं तत्र भवेदत्र मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥ ३० ॥

खण्डामलकी—

खिन्नपीडितकुष्माण्डात् तुलार्द्धं भृष्टमाज्यतः ।
प्रस्थार्द्धं खण्डतुल्यन्तु पचेदामलकीरसात् ॥
प्रस्थे सुखिन्नकुष्माण्ड-रसप्रस्थे विघट्टयन् ।
दर्व्वा पाकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥
द्वे द्वे पले कणाजाजी-शुण्ठीनां मरिचस्य च ।
पलं तालीशधन्याक-चातुर्जातकमुस्तकम् ।
कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थार्द्धं माक्षिकस्य च ॥

सनूनोत्यादि ।—कणिकामूलकल्केन श्वेतार्कमूलकल्केन, श्वेतसर्षपकल्केन वा पुनः पुनः परिलिप्य पुनः पुनरातपे संशोष्य, ततो पुनः पुनः दग्ध्वा त्रिफलाक्वाथे निर्वाप्य तावत् कार्य्यं यावत् सर्व्वतोहस्य जारणम् भवेत् । ततः प्रक्षाल्य संशोष्य चूर्णीकृतस्य रक्ति-चतुष्टयादिक्रमेण लौहमात्रादिवद्दत्तोपयोगः । क्वचित्तु—"कणिकामूलकल्केन" इत्यत्र "श्वेतसर्षपकल्केन परिलिप्य पुनःपुनः" इति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

पक्तिशूलं निहन्त्येतद्दोषत्रयभवञ्च यत्।
छर्द्यम्लपित्तमूर्च्छाश्च कासश्वासावरोचकम्॥
हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च पृष्ठशूलञ्च नाशयेत्।
रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञितम्॥ ३१॥

नारिकेलखण्डः—

कुडवमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टम्
पलपरिमितसर्पिःपाचितं खण्डतुल्यम्।
निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्वम्
गुडवदथ सुशीते शाणभागान् क्षिपेच्च॥
धन्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरान्
शाणं त्रिजातमिभकेशरवह्निचूर्णं।
हन्त्यम्लपित्तमरुचिं क्षयमस्रपित्तम्
शूलं वमिं सकलपौरुषकारि हारि॥ ३२॥

खण्डामलक्यां खण्डतुल्यमिति।—खण्डस्य पञ्चाशत्पलानि। मरिचस्य च पलमित्यर्थः। तालीशादिकस्य प्रत्येकं कर्षमानमित्यर्थः॥ ३१॥

कुडवमित्यादि।—अत्र केचिन्नारिकेलस्याष्टपलेन द्वैगुण्यमिच्छन्ति। यत एवोक्तम्—"अष्टौ पलानि कुडवो नारिकेले तथैव च" इति। ये च द्वैगुण्यं नेच्छन्ति तेषामयमभिप्रायो नारिकेलस्याष्टपलत्वे खण्डस्याप्यष्टपलत्वं, खण्डतुल्यमिति वचनात्। अतश्चात्र नारिकेलोदकमध्यस्य द्रवत्वेनोपादानात् पाकस्य द्वैगुण्ये प्रसज्येत, चतुर्गुणसूत्रर्गसिद्धः; किञ्च तन्त्रान्तरे चतुर्गुणमुक्तं यथा,—"कुडवं नारिकेलस्य सुश्लक्ष्णं हषदि पेषितम्। गुडखण्डस्य कुडवं सर्वमेतच्चतुर्गुणे॥ आलोड्य नारिकेलस्य जले मृद्वग्निना पचेत्॥" इति। क्वचित् वचने शर्करस्या अपि कुडवमुक्तम्; तत्र च द्वैगुण्यं,—"यास्त्वाद्रव्यमेव न द्विगुणिता ये चेच्छजाता घना" इत्युक्तेः। अत्र च खण्डतुल्यमिति पठ्यते। तथा च नारिकेलस्य प्रस्थकुडवाद्द्वैगुण्येन परमनयोर्नारिकेलखण्डयोः समता स्यात्, नान्यथेति; तेन द्वैगुण्याभावपक्ष एव साधीयान्। "नारिकेले तथैव च" इति वाक्यं नादरणीयमार्षत्वे प्रमाणाभावादित्याहुः। तुगा—

कलायगुड़िका—

कलायचूर्णभागौ द्वौ लौहचूर्णस्य चापरः।
कारवेल्लपलाशानां रसेनैव विमर्दितः॥
कर्षमात्रां ततश्चैकां गुड़िकां भक्षयेन्नरः।
मण्डानुपानाज्जयति जरत्पित्तं सुदुर्जयम्॥ ३३ ॥
लिह्याद्वा त्रैफलं चूर्णमयश्चूर्णसमन्वितम्।
यष्टिचूर्णेन वा युक्तं लिह्यात् क्षौद्रेण तद्वदे ॥३४॥
पित्तान्ते वमनं कृत्वा कफान्ते च विरेचनम्।
अन्नद्रवे च तत् कार्य्यं जरत्पित्ते यदीरितम्।
आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम्।
माषेण्डरी सतुषिका खिन्ना सर्पिर्युता हिता ॥३५॥
गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुड़संयुतम्।
ससितं शीतदुग्धेन स्वदितं वा हितं मतम्॥
शालितण्डुलमण्डं वा वाट्यं सिक्थवर्जितम्।
वाट्यं क्षीरेण संसिद्धं घृतपूरं सशर्करम् ॥३६॥

वंशलोचना। नागकेशरकाष्ठिले निभाते मिलित्वा शाधमात्र पुनः भावयितव्यः। दीप्तं —शूलम्। हारि—रूपीहारि ॥ ३२ ॥

कलायेत्यादि।—कलायो वर्त्तुलकलायः। लौहचूर्णस्य चापर इत्येको भागः। पलाशानामिति—पत्राणाम्। मण्डो—यवमण्डः। जरत्पित्तमम्लपित्तम् ॥ ३३ ॥

लिह्यादित्यादि।—मिलितत्रिफलाचूर्णस्य लौहचूर्णसमत्वम्। अन्ये तु—त्रिफलायाः प्रत्येकं लौहचूर्णसमत्वम् इत्याहुः। तद्वद इति—जरत्पित्ते ॥ ३४ ॥

पित्तान्तमित्यादौ अन्नद्रव इति।—"भुक्ते जीर्य्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते" इत्यादिनोक्तः शूलविशेषोऽन्नद्रवः। माषेण्डरी सतुषिकेति।—सतुषमाषकृता माषेण्डरी माषपिष्टकविकृतिर्भक्ष्यविशेषः ॥ ३५ ॥

गोधूममण्डको—गोधूमकृतो भक्ष्यविशेषः, पश्चिमदेशे प्रसिद्धः। स्वदितं वा हितं मतमिति।—स्वदितं सद्यःपाकतिर्नष्ट.। वाट्यं—यवमण्डम्। वाट्यमित्यत्र मण्डमिति पाठे—

शर्करां भक्षयित्वा वा क्षीरमुत्क्वथितं पिबेत् ।
पटोलपत्रयूषेण खादेच्चणकसक्तुकान् ॥ २७ ॥
अन्नद्रवे जरत्पित्ते वह्निर्मन्दो भवेद् यतः ।
तस्मादन्नानपानानि मात्राहीनानि कल्पयेत् ॥ २८ ॥

इति परिणामशूल-चिकित्सा ।

अथोदावर्त्त-चिकित्सा ।

त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाक-ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।
अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्रसन्नागुडशीधुपायी ॥१॥
आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्विन्नस्य शस्यते ।
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकस्तु यः ॥२॥

शालितण्डुलजातमन्न इत्यर्थः ; किन्तु यवस्य सर्वथा शूलघ्नत्वात् ग्राह्यमिति पाठ एव श्रेयान् । घृतपूरो—गोधूमचूर्णकृत घृतभृष्टो भक्ष्यविशेषः ॥ २६ ॥

पटोलेत्यादौ ।—यूषो मुद्गादियोगात् क्रिया कार्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति परिणामशूल चिकित्सा विवृतिः ।

पवनादिकाभाविस्वसाधर्म्यात् शूलानन्तरमुदावर्त्तः । उदावर्त्ते हि सर्वत्र शूल-बहुलस्वभावी वायुः । यदुक्तं सुश्रुते,—"सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः । वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये" ॥ इति । "उदग्भूतेन वेगविधारणेनाहतस्य निरुद्धस्य वायोरावर्त्तो वर्त्तनमुदावर्त्तः" इति निरुक्तिरस्य । त्रिवृदित्यादि ।—त्रिवृत्सुधयोः पत्रम् ; आदिशब्दात् सप्तलादिपत्रपरिग्रहः । अन्यैरिति ।—विण्मूत्रानुलोमनैः क्षीरादिभिः । प्रसन्ना—मदिराविशेषः, गुडकृतशीधुर्गुडशीधुः ॥ १ ॥

आस्थापनमित्यादि सुश्रुतस्य । मारुतजे इति ।—मारुतवेगविधारणजे ; एवं पुरीषज इत्यत्रापि व्याख्येयम् । विधिरानाहिक इति ।—फलवर्त्त्यादिः ॥ २ ॥

क्षारवैतरणौ वस्ती युञ्ज्यात् तत्र चिकित्सकः ॥ ३ ॥
श्यामा दन्ती द्रवन्तीत्वक् महाश्यामा स्नुही त्रिवृत् ।
सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिल्वकः ॥
कम्पिल्लकः करञ्जश्च स्वर्णक्षीरीत्ययं गणः ।
सर्पिस्तैलरजःक्वाथ-कल्केष्वन्यतमेन च ॥
उदावर्त्तोदरानाह-विषगुल्मविनाशनः ॥ ४ ॥
त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडिका गुड़तुल्यास्ता विड्विबन्धगदापहाः ॥ ५ ॥
हरीतकीयवक्षार-पीलुनी त्रिवृता तथा ।
घृतैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ६ ॥
हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जी-विड़ञ्चेति द्विरुत्तरम् ।
पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ७ ॥

नाराचचूर्णम्—

खण्डपलं त्रिवृता सममुपकुल्याकर्षचूर्णितं श्लक्ष्णम् ।

क्षारवैतरण बस्तीति, क्षारवैतरणाविधादिना। श्यामेत्यादौ।—श्यामा—श्याम मूला त्रिवृत्। द्रवन्ती—मूषिकपर्णी दन्ती, चव्यात्मक्। सतिल्वक इत्यत्र पाठे—लोध्र-भेदो वा; किन्तु सुश्रुते वाग्भटे च सुहोवर्ग न पठ्यते। महाश्यामा—वृद्धदारकः। त्रिवृद्विशेषमूला त्रिवृत्। सप्तला—चर्मकषा, शीलतुङ्गेति। शङ्खिनी—श्वेतबुह्ना, ... श्वेता—श्वेतापराजिता, कटभी वा। राजवृक्ष:—शोणालुफलम्। तिल्वकोऽत्र सावरलोध्र.। कम्पिल्ली—गुण्डारोचनी। हेमक्षीरी—काङ्गुष्ठम्। अन्य-तमेनेति।—सर्पिरादिकल्पनासु चैकतमेन कल्पेन प्रयुक्ता इति शेष.॥ ३॥ ४॥

त्रिवृदित्यादौ।—द्विचतु:पञ्चभागिका इति यथाक्रमम्। गुडतुल्या इति।—समस्तचूर्णतुल्यो गुडभाग.॥ ५॥

हरीतक्यादौ।—पीलुनीति—मूर्वा। पीलूनि इति पाठान्तरे—पीलु पीलुरा-पर्यायफलम्, इत्यैव तुल्य, धंसकलात्॥ ६॥

हिङ्ग्वित्यादि मद्येनच।—स्वर्जि,—स्वर्जिक्षार.। द्विरुत्तरमिति।—यथोत्तरं द्विगुणम्॥७॥

प्राग्भोजने च समधु विडालपदकं लिहेत् प्राज्ञः ॥
एतद् गाढ़पुरीषे पित्ते कफे च विनियोज्यम् ।
सुखादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ ८ ॥
रसोनं मद्यसम्मिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।
गुल्मोदावर्त्तशूलघ्नं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥ ९ ॥
हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पक्त्वा वर्त्तिं सुनिर्म्मिताम् ।
घृताभ्यक्तां गुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ १० ॥
मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुड़क्षारसमायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ११ ॥
आगारधूमसिन्धूत्थ-तैलयुक्ताम्लमूलकम् ।
सुखं निर्गुण्डिपत्रं वा स्निग्धे पायौ क्षिपेद्बुधः ॥ १२ ॥
सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत् ।
एलां वाप्यथ मद्येन क्षीरवारि पिबेच्च सः ॥ १३ ॥

नाराचचूर्णे त्रिवृता समसितेति ।—त्रिवृच्चूर्णस्यापि पलम् । उपकुल्या—पिप्पली । प्राग्भोजन इति ।—भोजनपरित्यागे, भोजनसन्निधाने वा ॥ ८ ॥

रसोनमित्यादि ।—यद्यप्ययं योगः गुल्माधिकारे पूर्वमुक्त एव, तथाप्युदावर्त्तेऽपि विहितत्वात् पुनरप्यत्र लिखितः ॥ ९ ॥

हिङ्गुमाक्षिकेत्यादौ ।—हिङ्गु माषा ४, सैन्धव कर्षं १, मधु पल १, एवं व्यवहारात् गृहीत्वा पक्त्वा च फलवर्त्तिं कुर्य्यात् । हिङ्गुसैन्धवे समे, वर्त्तिकरणोचितं मधु इत्यन्ये । गुड़पाकवदस्य पाकः, तदवस्थायामेव वर्त्तिः कर्त्तव्या । ततो घृतेनाभ्यज्य गुदे क्षिपेत् ॥ १० ॥

मदनमित्यादौ ।—गुडो मिलितचूर्णसमः । गुडस्य समाक्षारं दत्त्वा, पक्त्वा च वर्त्तिं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आगारधूमेत्यादि ।—आगारधूमो गृहधूमः ; अम्लमूलकं—काञ्जिकमूलजं सिकथक-मिति । अङ्गुष्ठनिभं खण्डं कृत्वा आगारधूमसैन्धवचूर्णैर्लेपयित्वा स्निग्धे गुदे प्रवेश्यम् । निर्गुण्डी—निसिन्दार । तत्पत्रमपि चूर्णीकृत्य आगारधूमादिमिश्रितं स्निग्धे गुदे प्रदातव्यम् ॥ १२ ॥

सौवर्च्चलेत्यादि सुगमम् । अत्र मिश्रधरणपाठात्तु कल्पिका प्रथमाध-

दुःस्पर्शस्वरसं वापि कषायं ककुभस्य वा ।
एर्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वाऽऽलवणीकृतम् ॥ १४ ॥
पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।
सर्वथैवोपयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ १५ ॥
स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ॥ १६ ॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ।
क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।
तथोर्द्ध्वजत्रुगोऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सलावणः ॥ १७ ॥
हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतञ्चौत्तरभक्तिकम् ॥ १८ ॥
उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् ॥ १९ ॥
छर्द्याघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत् ।

यदेव समुद्दीतत्वात् चीवर्धनस्य ज्ञापकत्वमुक्तम्, मदिरा चाहारद्रव्यत्वात् प्रचुराः प्राश्या। व्यवहारस्तु मदिरापानार्थेन। एलां वाप्यथ मद्येनेति।—एलापूर्णस्याष्टौ माषकाः, मद्यस्य च पलद्वयमित्याहुः। क्षीरवारीति।—समेन क्षीरेण मिश्रितं वारी-त्यर्थः ॥ १३ ॥

दुःस्पर्शेत्यादि सुगमम्। दुःस्पर्शा—दुरालभा, दुःस्पर्शास्वरसमिति पाठे—दुःस्पर्शा कण्टकारीत्यन्ये। ककुभोऽर्जुनः। एर्वारु,—चीनभवा कर्कटीति कथ्यते। आलवणीकृतमिति—ईषल्लवणीकृतमित्यादिलवणीकृतमिति। एतच्च एर्वारुबीजमित्यनेनैव सम्बध्यते, न तु पूर्वेण ॥ १४ ॥

पञ्चमूलीति।—पञ्चमूली स्वल्पा, समानसम्बन्धीअन्यवादात्। यथा,—"लघुना पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिबेन्नरः" इति। श्रीकण्ठदत्तस्तु वृहत्पञ्चमूलीत्याह। सर्वथैव कार्य्येणेन, सुश्रुतेऽपि निरवशेषित इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

स्नेहेत्यादौ।—जृम्भजमिति—जृम्भाविघातजम्, एवमुत्तरत्रापि। अश्रुमोक्षोऽश्रुनिःसरणं, तच्च तीक्ष्णाञ्जनादिविधिना। क्षवपत्रेणेति।—छिक्किकापत्रेण। ऊर्द्ध्वजत्रुगोऽभ्यङ्ग इति।—ऊर्द्ध्वजत्रुदेशगतेऽभ्यङ्गः कार्य्यः। आद्यं—भक्ष्यम्। क्रमोपेतमिति।—स्नैहिकधूमपानोक्तक्रमयुक्तम् ॥ १६—१९ ॥

क्षुद्भ्रा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
रुक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ २० ॥
वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
आ वारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ।
स्वाभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ॥
शालिः पयो निरूहाश्च हितं मैथुनमेव च ॥ २१ ॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ २२ ॥
तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम् ॥ २३ ॥
रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥ २४ ॥
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्त-चिकित्सा ।

क्षवाघातमित्यादि सुश्रुतस्य । क्षवाघातमिति ।—क्षवो वेगविधातजं रोगं शुष्कवीमर्शादिकम्, कार्य्यकारणशीरस्रेदोपचारात्, एवं क्षविघात इत्यादिष्वपि व्याख्येयम् । ग्रयानाघमिति ।—ग्रसवानुदूषको वीचप्याद्यंविघातजरोगी जातलविपरीतेनप्यादिभिर्भयादित्यर्थः ॥ २० ॥

वस्तिशुद्धिकरावापमित्यादि ।—वस्तिशुद्धिकराणीह श्वदंष्ट्रामूलवीरतरादीनि । आवाप इति ।—क्षीरसाधनार्थं कल्कः स यत्र तत्तथा । रमयेयुः,—मैथुने योजयेयुः । स्वगाहो वातपित्तहरद्रव्यक्वाथे कोष्णे बोध्यः । चरणायुधाः,—कुक्कुटाः । निरूहाश्चेति ।—निरूह उत्तरवस्तिश्चेति चकारात् ॥ २१—२३ ॥

सुविश्रान्त इति ।—विगतक्लमः । निद्राघात इत्यादौ ।—क्षीरमिह माहिषं, निद्राकरत्वादित्याहुः । अन्ये तु—प्रधानकल्पतया गोक्षीरमित्याहुः । अत एव तन्त्रान्तर,—"निद्राघाते पिबेत् क्षीरं गोः सुप्यादथ मानवः" इति ॥ २४ ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्त-चिकित्सा-विवृतिः ।

आनाह-चिकित्सा।

उदावर्त्तक्रियानाहे सामे लङ्घनपाचनम् ॥ १ ॥
द्विरुत्तरा हिङ्गु वचा सकुष्ठा सुवर्चिका चेति विडङ्गचूर्णम्।
सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्ति-हृद्रोगगुल्मोर्द्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ २ ॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान् सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान्।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशु हितौदनाशी ॥३॥
त्रिवृद्धरीतकीश्यामाः स्नुहीक्षीरेण भावयेत्।
वटिका मूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठाश्चानाहभेदिकाः ॥ ४ ॥
फलञ्च मूलञ्च विरेचनोक्तं हिङ्ग्वर्कमूलं दशमूलमग्र्यम्।
स्नुक्चित्रकौ चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥
स्नेहैः समूत्रैः सह जर्जराणि शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते।
पक्वं सुपिष्टं लवणं तदन्नैः पानैस्तथानाहरुजाघ्नमग्र्यम् ॥५॥
राठधनविडव्योष-गुडमूत्रैर्विपाचिता।
गुडेऽङ्गुष्ठसमा वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ६ ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुकसैन्धव-सर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः।

आनाहचिकित्सायाम्, उदावर्त्तेत्यादि।—द्विरुत्तरेति।—यथोत्तरद्विगुणा इत्यर्थः। सुखाम्बुनेत्यनन्तरं पीतमिति शेषः ॥ १—२ ॥

त्रिवृदित्यादि। त्रिवृदित्यत्र श्वेतमूला त्रिवृत्, श्यामा—श्याममूला त्रिवृत्। वटिकेयं माषत्रयेण व्यवहार्या। क्षीणोऽसमर्तिकरकोष्ठे ॥ ४ ॥

फलञ्चेत्यादौ।—विरेचनोक्तमिति—दीर्घकोशातकीऽपामार्गतण्डुलीये वा विरेचनकर्मणि यदुक्तम्। हिङ्ग्वने हिंस्रेति पाठान्तरम्। शरावसन्धाविति।—अन्तःस्थभेषजस्य शरावसन्धावित्यर्थः। विपचेदिति—दहेत्। पक्वमिति—दग्धम्। अग्र्यमिति—श्रेष्ठम् ॥५॥

राठेत्यादौ।—राठो—मदनफलः, धूमो—गृहधूमः, घनधूम इति पाठः। यावता गुडेन मूत्रेण च पाकाद्वर्त्तिं कर्त्तुं शक्यते तावदुभयं देयमिति ॥ ६ ॥

मधुनि गुड़े वा पक्वा पायोरिता धाङ्गुष्ठपरिमाणा ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः शनैः प्रणिहिता घृताभ्यक्ता ।
आनाहोदावर्त्तप्रशमनी जठरगुल्मविनाशिनी ॥ ७ ॥

शुष्कमूलकाद्यं घृतम्—

मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षामूमूलपञ्चकम् ।
आरेवतफलञ्चापि पिष्ट्वा तेन पचेद् घृतम् ।
तत् पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमसंशयम् ॥ ८ ॥

स्थिराद्यं घृतम्—

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
सम्पाकपूतीककरञ्जयोश्च ।
सिद्धः कषायो द्विपलांशिकानाम्
प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धवाते ॥ ९ ॥

इत्यानाह-चिकित्सा ।

वर्त्तिरित्यादि ।—मिलित्वा त्रिकट्वादीनां कर्षं १, मधु पल १, गुड़ कर्षं १ इत्येके ; अन्या त्रिकट्वादिकं यद्दीला वर्त्तिः कर्त्तव्येत्यन्ये । गुड़े वेति ।—वाशब्दोऽपि पूर्वयोगापेक्षया समुच्चये वा द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

मूलकमित्यादि सुश्रुतस्य । शुष्कमिति ।—मूलकविशेषणम् । आर्द्रकमित्यार्द्रककन्दः । कश्चनस्तु शुष्कमिति मूलकार्द्रयोर्विशेषणमाह । मूलपञ्चकमिति—बिल्वादिपञ्चमूलं, कण्टकारीवृहत्यादिकमित्यादिति जेज्जटः ; स्वल्पपञ्चमूलमिति भानुमती । आरेवतकर्षं—स्वर्णालु फलम् । चक्रस्वामिनदं घृतम् ॥ ८ ॥

स्थिरादीत्यादि । स्थिरादिवर्गस्य शालपर्ण्यादिपञ्चमूलस्य । सम्पाकः—सोनालुफलम् । द्विकरञ्जनत्वात् पूतिकेति करञ्जफलविशेषणं, तेन लाटाकरञ्ज इत्यर्थः ॥९॥

इत्यानाह-चिकित्सा-विवृतिः ।

अथ गुल्म-चिकित्सा ।

लघ्वन्नं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।
बृंहणं यद्भवेत् सर्वं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ १ ॥
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ।
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २ ॥
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥ ३ ॥
स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ।
स्वेदोऽनुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ४ ॥
पेया वातहरैः सिद्धा कौलत्था धन्वजा रसाः ।
खड्गाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥ ५ ॥

वातगुल्म-चिकित्सा—

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विड़सैन्धवम् ।

गुल्मे ऽप्याशाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्म' ॥ १ ॥ २ ॥

कुम्भीत्यादि सुगमम् ।—वातहरक्वाथादिभिः पूर्णाभिः अल्पवाष्पाभिः कुम्भीभिः कलसीभिः स्वेदनम् ; तथा तण्डुलमाषादिपिण्डकैर्वस्त्रबद्धैः स्वेदः पिण्डस्वेदः । इष्टकया च तप्तया वातहरक्वाथसिक्तया स्वेदः इष्टकास्वेदः । शाल्वणादयः,—इत्यादिशब्देन वेसवारादिपरिग्रहः ॥ ३ ॥

स्थानावसेको रक्तस्येति ।—स्थिरगुल्मे गुल्मस्थानादवसेकः । बाहुमध्ये शिराव्यध इति ।—बाहुमध्ये मध्येऽधस्तात् बाह्यशिरा वेध्या, न तु मध्या, न वा हस्ती ; तस्या मर्मत्वात् । शिराव्यधश्च यस्मिन् पार्श्वे गुल्मस्तत्पार्श्वस्थबाहौ । पथ्यश्च विधिर्दीर्घचिकित्सया गुल्मस्याप्रशमने स्वेदादिना च शोणितदुष्टौ सत्यां वेध्यः । स्वेद इत्यादिकस्त्वर्धं पद्यं सम्पूर्णश्लोकानुरोधादिहोक्तम् ॥ ४ ॥

आहारविधिमाह, पेयेत्यादि । वातहरैर्दशमूलादिभिः । पञ्चमूलमेव विल्वादिपञ्चमूलम्, उष्णवीर्यतया विशेषेण वातहरत्वात् ॥ ५ ॥

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ६ ॥
नागरार्द्धपलं पिष्टं द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ।
वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ ७ ॥
पिबेदेरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ ८ ॥
साधयेच्छुद्धशुष्कस्य रसोनस्य चतुःपलम् ।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च पाययेत् ॥
वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधिं शोथं नाशयत्याशु तत् पयः ॥
एवन्तु साधिते क्षीरे स्तोकमम्बु न दीयते ॥ ९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादौ ।—मातुलुङ्गरसादिकं प्रक्षिप्य सुरामण्डः पेयः । सुरामण्डयावद्द्रव्यतः प्रभूतो ग्राह्यः, न तु चूर्णचतुर्गुणः ; एवमन्यत्रापि सुरया भेषजपाने ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

नागरेत्यादौ ।—लुञ्चितस्येति—निस्तुषीकृतस्य । अत्र च भूरिमात्रौषधोपयोगो व्याधिमहिम्नैव भवतीति ज्ञेयम् । वाग्भटे पुनरेतदर्द्धमानेनायं योगः पठ्यते । यथा,—"*पञ्चाशः कर्षं गुडस्य द्वौ धौतात् कृष्णतिलात् पलम् । खादन्नेकत्र सञ्चूर्ण्य कोष्णक्षीरानुपोऽजितम् । वातहृद्रोगगुल्मार्शोयोनिशूलशकृद्ग्रहान्*" इति । अन्ये तु—नागरार्द्धपलमिति पुरुषस्य बलाबलं बुद्ध्वा, हीनपुरुषे तु तृतीयभागेन कर्त्तव्यमित्याहुः ॥ ७ ॥

पिबेदित्यादि ।—योगद्वयम् । पूर्वयोगः कफानुगे वायौ, द्वितीयस्तु—पित्तानुगे । उक्तं हि चरके,—"श्लेष्मानुगमने पूर्वं हितं पित्तानुगे परम्" इति, पूर्वमिति ।—वारुणीसंयुक्तमेरण्डतैलम् ; परमिति—पयःसंयुक्तमेरण्डतैलम् ॥ ८ ॥

साधयेदित्यादि ।—निस्तुषतया शुद्ध. आपूर्णवीर्यतया च शुष्क इत्यर्थः । क्षीरोदकेऽष्टगुणित इति ।—क्षीरोदकयोः समासकरणान्मिलित्वैवाष्टगुणत्वं ज्ञेयम् ; भागानुक्तेश्च समभागत्वमिति । तेन रसोनचतुःपलापेक्षया क्षीरनीरयोः प्रत्येकं चातुर्गुण्यान्मिलित्वा द्वात्रिंशत्पलानि स्युः । अनयोश्च द्रवत्वेऽपि न द्वैगुण्यम् ; रसोन-

सर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकीजोऽपि वा।
तैलेन पीतः शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ १० ॥
वातगुल्मे कफे वृद्धे वान्तिचूर्णादिरिष्यते ॥ ११ ॥

पित्तगुल्म चिकित्सा

पित्ते तु रेचनं स्निग्धं रक्ते रक्तस्य मोक्षणम्।
स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ॥ १२ ॥
रूक्षोष्णेन तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम्।
काकोल्यादिमहातिक्त-वासाद्यैः पित्तगुल्मिनम् ॥
स्नेहितं स्रंसयेत् पश्चाद् योजयेद्वस्तिकर्मणा ॥ १३ ॥

पनीहिङ्गिनाद्गुल्मविधानात्। जयवचादवर्जित चौरम्। यद्यपि षोडशपलत्वेन बहु भवति, तथापि "दीप्ताग्नयो महाकाया" इत्यादि वचनाद् गुल्मस्य बहुमात्राऽभिहित-तया षोडशपलक्षीरपानमपि न दीप्तावह्निमिति, किंवा वन्द्युपघातभयात् स्तोकमेयम्; अत एवोक्तम् "एवन्तु साधित" इति। साधनन्तु एतावन्मात्रमेव कार्य्यं "दशा-स्थानि स उपार." इति वचनात्। कुम्भस्थोनयोयाव न पौषविकृतत्वमात्रकमीयम्, व्याधिप्रभावात्त्वहर्षिवचनाद्येयं. ॥ ९ ॥

सर्जिकेत्यादि।—मुस्तनम। सर्जिकाक्षार माषकद्वयम, एवं कुष्ठस्यापि; केतकी-क्षाराच्चास्य माषकचतुष्टयमिति नियमः। क्षारस्य: पूर्वक्षारप्रयोगापेक्षया। उष्णमम्लु शाली यवक्षार। अत्र सर्जिकाकुष्ठसहितो यवक्षारस्तैलेनैको योगः। "केतकी-जोऽपि वा" इत्यत्र क्षार इति सम्बध्यते, तेन केतकीजोऽपि क्षारस्तैलेनेति द्वितीयो योग.। गीवास्तु सर्जिकाकुष्ठसहित. केतकीक्षारस्तैलेनैकमेव योगमाहुः। तैले-नेति—तिलतैलेन। अन्ये तु—यौगिकत्वादेरण्डतैलमाहु. ॥ १० ॥

अवस्थायां क्रियाक्रमनाह, वातगुल्म इत्यादि।—गुल्मे यद्यपि "न वामयेत्" इत्यादिवचनात् वमन निषिद्ध, तथाप्यवस्थाविशेषेऽप्यपवादरूपतया तत्र दृश्यते। चूर्णादिरित्यादिशब्दात् फलवर्त्तिगुडिकाद्य। "स्निग्ध विरेचनमित्येरण्डतैलादिना" ॥ ११। १२ ॥

"रूक्षोष्णेन तु सम्भूते"—इत्यत्रापि पैत्तिक इति शेष.। काकोल्यादिमहातिक्त-वासाद्यैरित्यनन्तर घृतैरिति शेष.। काकोल्यादिगणक्वाथकल्कसाधितं घृतं काको-ल्यादिघृतम्, महातिक्तघृतञ्च कुष्ठोक्तम्; वासाद्यघृतञ्च रक्तपित्तोक्तम्। स्रंसये-दिति—विरेचयेत्। वस्तिकर्मणेत्यनुवासन-निरूहाभ्याम् ॥ १३ ॥

स्निग्धोष्णजे पित्तगुल्मे काम्पिल्लं मधुना लिहेत् ।
रेचनार्थं रसं वापि द्राक्षायाः सगुडं पिबेत् ॥ १४ ॥
दाहशूलानिलक्षोभ-स्वप्ननाशारुचिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ १५ ॥
पक्वे तु व्रणवत् कार्य्यं व्यधशोधनरोपणम् ।
स्वयमूर्द्ध्वमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥
द्वादशाहमुपेक्षेत रक्षन्नन्यानुपद्रवान् ।
परन्तु शोधनं सर्पिः शुद्धे समधु तिक्तकम् ॥ १६ ॥

स्निग्धोष्णज इत्यादौ।—काम्पिल्लं—गुण्डारोचनी। विदह्यमानमिति—पच्यमानम्। उपनाहयेदिति—उपनाहोक्तद्रव्यैः प्रलेपयेत्। ननु सुश्रुते गुल्मस्य पाको निषिद्धः, यथा—"स यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यम्बुनीव बुद्बुदः। अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ॥" इति। आत्मनीति—आत्मन्येव गुल्मारम्भकदोषसङ्घे, न तु मांसरक्तादौ। चयमिति—वृद्धिम्। अम्बुनीव बुद्बुद इति—यथा जलस्थितो वायुरेव जले बुद्बुदरूपो भवति, तथा कफपित्ताभ्यामवरुद्धो वायुरेव कुण्डलीभूतो गुल्म इत्यर्थः। अन्तः सरति यस्माच्च इत्यनेनापि रक्तादिरहितत्वेऽविषयमात्राश्रयत्वमस्य दर्शितम्। एतेन दोषमात्रारब्धेऽपि गुल्मे मांसशोणितयोः पाकाश्रययोरभावादपाकित्वमुक्तम्। तत्राहुः,—गुल्मो यद्यपि दोषमात्राश्रय एव, तथापि यदा कारणवशादाश्रयं मांसादिकमासाद्य कृतवास्तुपरिग्रहो भवति, वातोपक्रमणार्थं कृतस्वेदादिभिर्वा दुष्टं रक्तं सहकारि लभते, तदा गुल्मस्यापि पाकः कथं प्रतिषेधनीयः; केवलं चरके गुल्म उच्यते; सुश्रुते तु—विद्रधिरयमिति संज्ञामात्रे विवादः। अकृतवास्तुपरिग्रहस्तु दोषमात्राश्रयत्वान्न पच्यते, चरकेणाप्यनुमतम् एवेति। अन्ये तु—पक्वाशयोर्ध्वमुक्तहेतुजस्य वातिक एव संचितत्वाद्वातिक एव गुल्मो न पच्यते, अस्थिरत्वाद्वास्तुभावाच्च; अन्ये तु वदन्ति—भेदः पुनरयं विद्रधिगुल्मयोः; विद्रधिरचिरपाकश्चिरपाकस्तु गुल्म इति। अत एव माधवकरोऽप्याह,—"प्रायो न पच्यते गुल्मो वातजस्तु विशेषतः। रक्तपित्तादिहेतुत्वात् पच्यतेऽन्यो यदृच्छया ॥" इति। स्वयमित्यादि।—स्वयमेवान्तर्भिन्ने सति दोषः पूयरूप ऊर्द्ध्वमधो वा गच्छति, तदा द्वादशाहमुपेक्षेत, न शोधनरोपणादिकं कुर्य्यात्। उपद्रवान्—ज्वरादीन्। उपद्रवेभ्यो ज्वरादिभ्यश्चातुरं रक्षन्नित्यर्थः। परन्तु शोधनं सर्पिरिति।—द्वादशाहात् परं शोधन-

रोहिणी कटुका निम्बं मधुकं त्रिफलात्वचः ।
कर्षांशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतापले ॥
द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणे जले ।
घृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुःपलम् ॥
पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ।
ज्वरस्तृष्णा च शूलञ्च भ्रमो मूर्च्छाऽरतिस्तथा ॥ १७ ॥
दीप्ताग्नयो महाकायाः स्नेहसात्म्या महाबलाः ।
गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये ।
ज्येष्ठां मात्रां पिबेयुस्ते पलान्यष्टौ विशेषतः ॥ १८ ॥

कफगुल्म-चिकित्सा ।

लङ्घनोल्लेखनस्वेदे कृतेऽग्नौ सम्प्रधुक्षिते ।
घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना ॥
मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ।
सोत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ १९ ॥
मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ।

द्रव्यसाधितं घृतं पेयम् । गुडे समधु त्रिफलमिति ।—गुड इति त्रिफलाद्रव्यसाधितं घृतं समधु मधुसहितं देयं, रोपणार्थमिति शेषः ॥ १४—१६ ॥

रोहिण्यादि ।—रोहिणी कटुकेति—कटुरोहिणी । त्रिफलात्वच इति ।—निरस्थित्रिफलाः । एते त्रायमाणान्ताः प्रत्येकं कर्षांशाः । पटोलत्रिवृतापले इति ।—द्विपलमत्र प्रत्येकं पलमेकम् । अष्टगुणे इति ।—घृतादष्टगुण इति योज्यम् ; घृतं चतुःपलमितीरितम् । तेन घृतेन सम्मूर्च्छितमेकीकृतम् ; एतेन क्वाथघृताभ्यां मिलित्वाष्टौ पलानि । इयञ्च मात्रा व्याधिमहिम्ना न दोषावहेति । एतदेवाह—दीप्ताग्नय इत्यादि ॥ १७ । १८ ॥

लङ्घनेत्यादौ ।—घृत सक्षारकटुकमिति—यवक्षारत्रिकटुकल्कसाधितमित्यर्थः । वमनोपग इति—वमनेनोपगम्यते उपचर्य्यते यः स वमनोपगः । पूर्वं वातिकगुल्मे एतदवस्थायां वमनमुक्तम्, इह तु कफगुल्म इत्येवेति न पौनरुक्त्यम् ॥ १९ ॥

गुड़िकाचूर्णनिर्य्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ।
क्षारारिष्टगणश्चापि दाहः शेषे विधीयते ॥ २० ॥
पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।
कफगुल्मी पिवेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ २१ ॥
तिलैरण्डातसीवीज-सर्षपैः परिलिप्य वा ।
श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ २२ ॥
यमानीचूर्णितं तक्रं विड़ेन लवणीकृतम् ।
पिबेत् सन्दीपनं वात-मूत्रवर्च्चोऽनुलोमनम् ॥ २३ ॥
व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रः एष एव क्रियाक्रमः ।
सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
यथोक्तेन सदा कुर्य्याद् भिषक् तत्र समाहितः ॥ २४ ॥
वचाविड़ाभयाशुण्ठी-हिङ्गुकुष्ठाग्निदीप्यकाः ।
द्वित्रिषट्चतुरेकाष्ट-सप्तपञ्चांशिकाः क्रमात् ॥
चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहम् ।

मूढ़े—स्वाहने । गुड़िकादय इहैव हिङ्ग्वादिप्रभृतयो वक्तव्याः । क्षारारिष्टगण इति ।—प्रतिमारणीयक्षारस्यानुपयुक्ततया अवक्तव्य एव तदभिधानं ज्ञेयम् । पानीयक्षारायामपि वैदितव्याः ; चरकपठ्यमानाभीतायामनुसर्त्तव्याः । अरिष्टाश्चरकपठ्यमाना-श्चिकित्सितोक्ताः ज्ञेयाः । उक्तं हि,—"य एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् । अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते ॥" इति । दाहस्तु शरलौहादिभिः । उक्तं हि,—"तस्य दाहो हृते रक्ते शरलौहादिभिर्हितः" इति । दाहः शेष इति ।—दाहस्य दारुणत्वात् क्रियान्तरासिद्धौ शेष एव कर्त्तव्यता युक्ता ॥ २० ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली—महती, कफप्रत्यनीकत्वात् । माध्वीकं—मधु ॥ २१ ॥

स्वेदमाह, तिलेत्यादि ।—गुल्मनिति—गुल्मस्थानम् । त्रिदोषघ्नो विधिरिति—वातादियुक्तयोगा एव एकीकृत्य योज्याः, प्रकृतिसमसमवेतत्वात्, विकृतिविषमसमवेतस्य तु चरकेऽसाध्यतोक्तेः ॥ २२—२४ ॥

मूत्रार्शःश्वासकासघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ २५ ॥
यमानीहिङ्गुसिन्धूत्थ-क्षारसौवर्चलाभयाः ।
सुरामण्डेन पातव्या गुल्मशूलनिसूदनाः ॥ २६ ॥

हिङ्ग्वाद्यं चूर्णम्—

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हपुषामभयां शटीम् ।
अजमोदाऽजगन्धे च तिन्तिडीकाम्लवेतसौ ।
दाडिमं पौष्करं धान्यमजाजीं चित्रकं वचाम् ।
द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनत्ययम् ।
प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥
पार्श्वहृद्बस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च गुदयोनिरुजासु च ॥
ग्रहण्यर्शोविकारे च प्लीहपाण्ड्वामयेऽरुचौ ।
उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
बहुशो गुटिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ २७॥

पूतीकपत्रगजचिर्भिटचव्यवह्नि-
व्योषञ्च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

वचाद्यौ।—अभया—हरीतकी, अग्निविवर्द्धकः, दीप्यकः—यमानी। अग्नि-स्वाद्वयोदनादीनां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

यमान्याद्यौ।—क्षार,—यवक्षारः। योगोऽयमुष्णाम्बुना प्रयवति ॥ २६ ॥

हिङ्ग्वादिचूर्णे।—अजमोदा—यमानी, अजगन्धा—वनयमानी; तिन्तिडीकं—महा-रुक्त, द्वौ क्षारौ—यवक्षार सर्जिकाक्षारौ, लवणे द्वे—सैन्धव सौवर्चले। प्राग्भुक्त-मिति।—भोजनस्य प्राक् परिपाकी, भोजनान्ते हितपूर्वकाले वा। प्रकारान्तरमाह—भावितमित्यादि।—बहुश इति।—सप्ताह "सप्ताह भावनाविधि," इत्युक्तत्वात्। मातुलुङ्गरसेन सप्तदिनान्यातपे भाव्यं, तदनु चाष्टमाषकमिता वटिका. कार्य्याः। एका-द्वादिवा ततःक्षायानुपेयं ति। कार्मुका,—कर्मकारका. ॥ २७ ॥

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यम्
गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ २८ ॥
हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बुरूणि हरीतकीम् ।
श्यामाविडं सैन्धवञ्च यवक्षारं महौषधम् ॥
यवक्वाथोदकेनैतद् घृतभृष्टन्तु पाययेत् ।
तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥ २९ ॥

वचाद्यं चूर्णम्—

वचाहरीतकीहिङ्गु-सैन्धवं साम्लवेतसम् ।
यवक्षारं यमानीञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
एतद्धि गुल्मनिचयं सशूलं सपरिग्रहम् ।
भिनत्ति सप्तरात्रेण वह्नेर्वृद्धिं करोति च ॥ ३० ॥

पूतीकपत्रेत्यादि ।—वाग्भटस्य—पूतीकः—नाटाकरञ्जः ; गजचिर्भटी—गोरक्षकर्कटी, यद्वा चिर्भटिका ; अन्तर्धूममिति ।—अन्तर्धूमतया विहितम् । लवणोपधानं—लवणगर्भम् । भेषजञ्च पूतीकपत्रादिसमं ग्राह्यम् । श्रीगुप्तपत्रलवणविधौ टीकाकृतैव व्याख्यातत्वात् । पूतीकपत्रादिसंस्तरे सैन्धवं दत्त्वा तदुपरि पुनः पूतीकादिना विभज्य चान्तर्धूमं दग्धव्यम् ॥ २८ ॥

हिङ्ग्वित्यादौ ।—तुम्बुरु—धन्याकसदृशम् ; श्यामा—त्रिवृत् । हिङ्गुप्रभृतीनां चूर्णं कृत्वा स्थाप्यं, ततो योग्यां मात्रां गृहीत्वा यवक्वाथेन प्रवर्त्तिला घृते परिभर्ज्य पाययेदित्यर्थः । यवक्वाथोदकेनेति—यवक्वाथेनोष्णोदकेनेत्यर्थः । अस्मिन् प्रयोगे हि तेन्त्रान्तरे उष्णोदकमेरण्डतैलवाधिकं पठितं, तद्यथा,—"उष्णोदकेन पातव्यमथवा एरण्डतैलम्" इति । अन्ये तु—उदकशब्दोऽयं द्रवचनः, तेन यवक्वाथद्रवेण ग्रथोच्यते । यवक्षारोदकेनेति पाठान्तरमसङ्गतम्, अष्टाङ्गवाग्भटे यवक्वाथस्यैवोक्तत्वात् । भिद्यते—विलीयते, न तु पक्वः सन् भेदं गच्छति । सपरिग्रह इति ।—वास्तुपरिग्रहसहितः कोष्ठगत इति वा ॥ २९ ॥

वचेत्यादि ।—हारीतस्य ।—इमं योगं भोजनादिमध्यावसानेष्वपि कारयन्तीति केचन । तत्र, हारीते हि—"शाम्यते योगराजेन त्रिःप्रयुक्तेन योगतः" इत्येतत् न तु भोजनादिमध्यावसानेष्वपीति ॥ ३० ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चित्रकाजाजिसैन्धवैः ।
युक्ता पीता सुरा हन्ति गुल्ममाशु सुदुस्तरम् ॥ ३१ ॥
नादेयीकुटजार्कशिग्रुबृहतीस्नुग्बिल्वभल्लातक-
व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटाऽपामार्गनीपाग्निकान् ।
वासामुष्ककपाटलाः सलवणा दग्ध्वा जले पाचितम्
हिङ्ग्वादि प्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराष्ठीलिषु ॥ ३२ ॥

हिङ्ग्वादि—

हिङ्गूग्रगन्धाविडशुण्ठ्यजाजी-हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजीर्णविसूचिकासु ॥ ३३ ॥
त्रिफलाकाञ्चनक्षीरी-सप्तलानीलिनीवचाः ।
त्रायन्तीहपुषातिक्ता-त्रिवृत्सैन्धवपिप्पलीः ॥

पिप्पलीत्यादि ।—अत्र श्लोकौ वातगुल्मे ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

नादेयीत्यादि ।—नादेयी—भूमिजम्बुका, व्याघ्री—कण्टकारी, किंशुकः,—पलाशः, पारिभद्रकजटा—पारिभद्रमूलम्, अग्निश्चित्रकः । सलवणाः,—सहैभिः, लवणा—पञ्चिभिर्लवणैर्वेति । नादेयीप्रभृतीन् दग्ध्वा क्षारः कार्यः । क्षाराढक पलशतं वा पानीयक्षारविधिना चतुर्गुणेन षड्गुणेन वा उदकेन यथा चतुर्भागावशेषं स्यात् तत्पनीय एकविंशतिवारान् परिस्राव्य स्थापयेत् । अस्य कर्षमर्द्धपलं वा हिङ्ग्वादिचूर्णं प्रक्षिप्य दत्त्वा मांसक्षीरघृतादीनामन्यतमेन प्रविश्य पिबेत्, मोदकादिभिर्भोजन्य-भोजनार्थम् । अथवा स्यात्,—एकदा विपाच्य स्थापिते क्षारोदकेऽल्पत्वादिदोष-शङ्का स्यात्, अतः कृतक्षारादर्थं यथाप्रयोजनं पञ्चादिपरिमितं क्षारं गृहीत्वा प्रत्यक्-प्रतत्सरोक्तक्षारविधिना क्षारोदकं कार्यमिति । हिङ्ग्वादिप्रतिवापमिति ।—हिङ्ग्वादेः पादिकस्य प्रतिवापः प्रक्षेपो यत्र तत् तथा । एतदिति ।—क्षारपानकम् । अस्य तन्त्रस्थाय प्रयोगस्तन्त्रीक्तहिङ्ग्वादिपरिज्ञानात् यथामात्रोहिङ्ग्वादिरनन्तरपठितत्वात् मध्यकारस्याभिमतो लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

हिङ्ग्वादौ ।—उग्रगन्धा—वचा । भागोत्तरमिति ।—उत्तरोत्तरमेकभागवृद्धम् । उष्णाम्बुनाऽस्य पानमुपदिशन्ति ॥ ३३ ॥

पिबेद्धिचूर्णं मूत्रोष्ण-वारिमांसरसादिभिः ।
सर्वगुल्मोदरप्लीह-कुष्ठार्शःशोथपीडितः ॥ २४ ॥

काङ्कायनगुडिका—

शटीं पुष्करमूलञ्च दन्तीं चित्रकमाढकीम् ।
शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥
त्रिवृतायाः पलञ्चैव कुर्य्यात् त्रीणि च हिङ्गुनः ।
यवक्षारपले द्वे च द्वे पले चाम्लवेतसात् ॥
यमान्यजाजीमरिचं धान्यञ्चेति कार्षिकम् ।
उपकुञ्च्यजमोदाभ्यां तथा चाष्टमिकामपि ॥
मातुलुङ्गरसेनैव गुडिकाः कारयेद्भिषक् ।
तासामेकां पिबेद् द्वे वा तिस्रो वापि सुखाम्बुना ॥
अम्लैश्च मद्यैर्यूषैश्च घृतेन पयसाऽथवा ।
एषा काङ्कायनेनोक्ता गुडिका गुल्मनाशिनी ॥
अर्शोहृद्रोगशमनी क्रिमीणाञ्च विनाशिनी ।
गोमूत्रयुक्ता शमयेत् कफगुल्मं चिरोत्थितम् ॥
क्षीरेण पित्तगुल्मञ्च मद्यैरम्लैश्च वातिकम् ।
त्रिफलारसमूत्रैश्च नियच्छेत् सान्निपातिकम् ।
रक्तगुल्मे च नारीणामुष्ट्रीक्षीरेण पाययेत् ॥ २५ ॥

हपुषाद्यं घृतम्—

हपुषाव्योषपृथ्वीका-चव्यचित्रकसैन्धवैः ।
साजाजीपिप्पलीमूल-दीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
सकोलमूलकरसं सक्षीरं दधिदाडिमम् ।

त्रिफलेत्यादौ।—काञ्चनक्षीर्य्या अभावे कटुकमाहुः। सरला—चर्मकषा, नीलिनी—नीलबुह्ना। विरेकार्थोऽयं योगः ॥ २४ ॥

शटीत्यादि।—यमान्यादीनां प्रत्येकं कर्षः। उपकुञ्ची—कृष्णजीरकम्, अजमोदा—यमानी, अनयोः प्रत्येकम् अष्टमिकामर्द्धपलमित्यर्थः ॥ २५ ॥

तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविबन्धनुत्॥
योन्यर्शोग्रहणीदोष-श्वासकासारुचिज्वरान्।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलञ्च घृतमेतदपोहति॥ ३६॥

पञ्चपलकं घृतम्—

पिप्पल्याः पिचुरध्यर्द्धो दाड़िमाद् द्विपलं पलम्।
धान्यात् पञ्च घृतात् शुण्ठ्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम्॥
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति।
योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरान्॥ ३७॥

त्र्यूषणाद्यं घृतम्—

त्र्यूषणत्रिफलाधान्य-विड़ङ्गचव्यचित्रकैः।
कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत्॥ ३८॥

त्रायमाणाद्यं घृतम्—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम्।
पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः॥
रोहिणीकटुकामुस्त-त्रायमाणादुरालभाः।
कल्कास्तामलकीवीरा-जीवन्तीचन्दनोत्पलैः॥

हपुषेत्यादौ।—हपुषा—स्वनामख्याता; पृथ्वीका—कृष्णजीरकं, हिङ्गुपत्रिकेत्यन्ये। दीप्यकः—यमानी। सक्षीरमूलकरसमिति।—क्षीरं—गव्यपयः, तस्य क्वाथः। मूलकस्यापि गृह्णन्ति क्वाथं, न पुनर्मूलकद्रव्यस्य स्वरसं, तस्य तु गुणे निषिद्धत्वात्। दाडिमस्याप्येवं स्वरसं, द्रवप्राधान्यात्। विशतिरिति दाडिमस्वरस एवोक्तः, एवञ्च पञ्चभिर्द्रवैः प्रत्येकं षोडशभिः पाकः॥ ३६॥

पिप्पल्या इत्यादि।—पिचुरध्यर्द्ध इति—सार्द्धकर्षः, पलं धान्यादिति योज्यम्; पञ्च घृतादिति—पञ्च पलानीत्यर्थः। क्षीरं चतुर्गुणमिति—घृतपञ्चपलापेक्षया विंशति-पलानि क्षीरमित्यर्थः॥ ३७॥

त्र्यूषणाद्यघृते—सक्षीरमिति।—चतुर्गुणक्षीरसहितं, द्रवान्तराभावात्॥ ३८॥

जल इत्यादौ—पञ्चभागस्थितमिति।—पञ्चमभागावशिष्टं, तेन क्वाथस्याष्टौ पलानीत्यर्थः। कल्कैरित्यत्र—व्यवहितैरप्यामलकादिभिः सम्बध्यते, न केवलमेतैः कल्कैः

भल्लातकं घृतम्—

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
साध्यं विदारीगन्धाढ्यमापोथ्य सलिलाढके ॥
पादावशेषे पूते च पिप्पलीं नागरं वचाम् ।
विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटीम् ॥
चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक् ।
प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
एतद्भल्लातकं नाम कफगुल्महरं परम् ।
प्लीहपाण्ड्वामयश्वास-ग्रहणीकासगुल्मनुत् ॥ ४४ ॥

रसोनाद्यं घृतम्—

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलीरसान्वितम् ।
सुराऽऽरनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
व्योषदाडिमवृक्षाम्ल-यमानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजी-दीप्यकैश्च पलांशिकैः ॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शः-श्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥ ४५ ॥

दन्तीहरीतकी—

जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥
तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुडम् ।

भल्लातकघृतं द्विगुणद्रवेणैव पक्तव्यं,—"निर्दिष्टे सद्‌द्रवे हि" इति वचनात् । पञ्च मूलं स्वल्पं, तदेव विदारीगन्धाढ्यं, प्रत्येकं पलोन्मितम् । भल्लातकं नामेत्यनन्तरं सर्पिरिति शेषः ; चरके तु—"एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम्" इत्येव पाठ ॥ ४४ ॥

रसोनेत्यादौ ।—पञ्चमूलं—महत् पञ्चमूलं, वातकफहरत्वात्, तस्य रसः क्वाथ । रसोनस्वरसादीनां घृता ऐक्यसमत्वम् । दीप्यकं—चेवयमानी ॥ ४५ ॥

जलद्रोण इत्यादौ ।—विंशतिः पञ्च चाभया इत्यादतिमानात् । एतानि हरीतकी-

तायाभयास्तिक्तचूर्णात् तैलाच्चापि चतुःपलम् ॥
पलमेकं कणाशुण्ठ्योः सिद्धे लेहे च शीतले ।
क्षौद्रं तैलसमं दत्त्वा चातुर्जातपलं तथा ॥
ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥
प्लीहवर्ध्मश्वयथुगुल्मार्शोहृत्पाण्डुग्रहणीगदाः ।
शाम्यन्त्युत्क्लेशविषमज्वरकुष्ठान्यरोचकाः ॥ ४६ ॥

ह्रीबेराद्यरिष्टः—

ह्रीबेरमुरुबूकञ्च पलार्द्धं बृहतीद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पचेत् पादावशेषितम् ॥
मागधीचित्रकक्षौद्रलिप्तकुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तुषोषितं दशाहञ्च जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकं सुदुस्तरम् ॥ ४७ ॥

फलानि कर्पटे पीडयेत् यतः पञ्चहरीतकीनाम् ग्रहणीयानि। तैलाच्चापि चतुःपलमिति पाठे च—पलचतुष्टयमित्यर्थः। तैलमुन्मिश्रहरीतकीभर्जनार्थे, न तु विरेचनार्थम्, भर्जनेन विरेचनव्यापत्त्यभावात्। पलमेकं कणाशुण्ठ्योरिति मिलित्वा, एवं चातुर्जातपलमपि। प्रस्थमत्र दोषस्य षोडशपलपरिमाणम्। यतो हि भोजे—"वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे। सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः॥" इति ॥ ४६ ॥

ह्रीबेरमित्यादि।—अनुवासः।—ह्रीबेरं,—नेत्रबाला। ह्रीबेरादीनां मिलित्वा पलार्द्धकम्, "द्वौ द्रव्ययुना मता" इति वचनात्; अन्ये—लाद्वयमाहुः। मागधी—पिप्पली। मधुनः प्रस्थमिति—शरावचतुष्टयम्। पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतमिति—हरीतकीचूर्णस्य, प्रस्थार्द्धमित्यष्टौ पलानि, तेन संयुतम्। तुषोषितं—तुषधान्यराशिमध्ये स्थितम्। जीर्णभक्त,—परिणताहारः, तस्याऽरिष्टस्य मात्रा, पलमेकं वा मात्रयोपयोज्यम् ॥ ४७ ॥

रौधिरस्य च गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥ ४८ ॥
शताह्वाचिरविल्वत्वग्-दारुभार्गीकणोद्भवः ।
कल्कः पीतो हरेद्गुल्मं तिलक्वाथेन रक्तजम् ॥ ४९ ॥
तिलक्वाथो गुडव्योष-हिङ्गुभार्गीयुतो भवेत् ।
पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषिताम् ॥ ५० ॥
सक्षारं त्र्यूषणं मद्यं प्रपिबेदसृगुल्मिनी ।
पलाशक्षारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिबेच्च सा ॥ ५१ ॥

रौधिरस्येत्यादौ ।—गर्भकालव्यतिक्रम इति ।—उचितगर्भकालस्य दशमासरूपकालस्य व्यतिक्रमे । अयञ्च समयनियमो रक्तगुल्मस्यौषधार्थं समयप्रदर्शनार्थमेवोक्तः, ज्वरे सप्तदिवसात् परतः पाचनवत्, न तु गर्भकालसन्देहनिरासार्थम् ; दशमासातिक्रमेणापि गर्भावस्थानदर्शनात् । उक्तं हि,—"तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात्" इति ; तथा पिण्डितस्पन्दनमस्य गर्भलक्षणात् विलक्षणमुक्तं, यथा—"यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः" इति । एतेन दशममासादर्वागपि शोणितगुल्मावधारणं भवत्येव ; तस्मात् व्याधिमहिम्ना अस्य दशममासातिक्रमे एवैव सुखचिकित्स्यत्वप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् ; अर्वाक् चिकित्सायान्तु शोणितातिस्रुतौ गर्भाशयोपघातादिकं स्यादिति ॥ ४८ ॥

शताह्वेत्यादि ।—शताह्वादिकल्कानां प्रक्षेपः । चिरविल्वत्वक्—नाटाकरञ्जत्वक् । तिलक्वाथेनेति ।—तिलफलक्वाथेनेत्यर्थः ; एवमुत्तरयोगेऽपि तिलफलस्यैव क्वाथः । केचित्तु तिलनालक्वाथक्षारोदकेनापि व्यवहरन्ति । रक्तजमित्यार्त्तवरक्तजम् ॥ ४९ ॥

तिलक्वाथ इत्यादौ ।—गुडादयः प्रक्षेप्याः । नष्टे पुष्पे इत्यदृष्टार्त्तवे ॥ ५० ॥

सक्षारमित्यादौ ।—क्षारो यवक्षारादिकः, अन्ये तु—यवक्षार इत्याहुः । पलाशक्षारतोयेनेत्यादि ।—अकल्कमिदं घृतम् । पलाशभस्माढकमुदकाढकैः षड्भिः सधीक्याग्नौ साधनीयम् । तत्राप्यकपिञ्जिल्यादिवचनोदयं तृतीयभागेऽवशिष्टे निःसृतधारान् परिस्राव्य क्षारोदकं घृतात् चतुर्गुणं ग्राह्य, तेन घृतस्य पाक इति चक्रः । अन्ये तु—पानीयक्षारविधिना स्रावितधारान्भुषा घृतपाकमुपदिशन्ति ; कार्त्तिकः पुनः पलाशक्षारतोयेनेत्यनेन स्नेहपाकोक्तविधिना पलाशक्षारक्वाथकरणमित्याह ॥ ५१ ॥

उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः।
न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम्॥
क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः।
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरी क्रिया॥ ५२॥

भल्लातकघृतम्।

भल्लातकात् कल्ककषायपक्वं सर्पिः पिबेच्छर्करया विमिश्रम्।
तद्रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं बलासगुल्मं मधुना समेतम्॥५३॥
वल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलम्।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च॥ ५४॥

इति गुल्म-चिकित्सा।

उष्णैर्वेति।—उष्णैरिगुष्णवीर्यैः सुराशीधुरादिभिः। भिन्न इति—भग्नवति रक्ते। योनिविशोधनमिति—वर्त्तिरूपतया योनिविरेचनमित्यर्थः। क्षारेणेत्यादि।—पलाशक्षारेण सह पललं तिलचूर्णं किञ्चित्कालं दत्त्वा वर्त्तिं विधाय योन्यभ्यन्तरे दद्यात्, अथवा पलाशादिक्षारतिलचूर्णं स्नुहीक्षीरेण निम्बपेषणम्; तेन सूत्रवस्त्र बन्धयित्वा वर्त्तिः कार्या, सा च योन्यभ्यन्तरे देया। रुधिर इत्यादि स्पष्टम्॥ ५२॥

भल्लातकादित्यादि।—अत्र पादिकशर्कराप्रक्षेपः, एवं मध्वपि;—"पादांशमधुशर्करे" इत्युक्तेः। बलासः;—कफः। कफगुल्मे शर्करास्थाने मधु देयमित्यर्थः॥ ५३॥

वल्लूरमित्यादि।—शुष्कमांसं। वल्लूरं—शुष्कमांसम्। मूलकमार्द्रम्; शुष्कमूलकस्य वातज्वरत्वेन पथ्यत्वात्। एतत्र हरितवर्गोपलक्षणं गुल्मे हरितवर्गस्यापथ्यहितत्वात्। वैदलं—मुद्गादि, आलुकं—पिण्डालुकम्। मधुराणि फलानि—क्षीरिवृक्षफलानि, क्षारपाकौ न्यग्रोधादिफलवर्जनस्योक्तत्वात्। चकारात् हरीतकीवर्गोपलक्षणम्; गुल्मे हरीतकीवर्गस्यापथ्यहितत्वात्॥ ५४॥

इति गुल्म-चिकित्सा विवृतिः।

अथ हृद्रोग-चिकित्सा।

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम्।
द्विपञ्चमूलीक्वाथेन सस्नेहलवणेन च ॥ १ ॥
पिप्पल्येलावचाहिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम्।
सौवर्च्चलमथो शुण्ठी अजमोदा च चूर्णितम् ॥
फलधान्याम्लकौलत्थ-दधिमद्यासवादिभिः।
पाययेच्छुद्धदेहञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥ २ ॥
नागरं वा पिवेदुष्णं कषायञ्चाग्निवर्द्धनम्।
कासश्वासानिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ ३ ॥
श्रीपर्णीमधुकक्षौद्र-सितागुड़जलैर्वमेत्।
पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥
घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ ४ ॥

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तम्; अतः स्थानसाम्यात् तदनन्तरं हृद्रोग उच्यते।—वातोपसृष्ट इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—अत्रानुक्तमपि मदनफलादिचूर्णं बोध्यम्; वमनयोग्यत्वात्। वातजेऽपि वमनविधानं हृदयस्य कफस्थानत्वात्; उक्तं हि,—"स्थानिस्थानगतं दोषं स्थानिवत् समुपाचरेत्" इति। एवं पित्तजेऽपि वमनं बोध्यम्। चरके हृद्रोगिणो यथावस्था उक्तात्ययापि कफोत्क्लेशे बलीयसि सर्वमेव वमनं श्रेयम्। पिप्पल्यादयन्यतमेन वैद्यनं सुश्रुतस्य।—फलाम्लं—मातुलुङ्ग-दाडिम-फलादि, द्रवत्वात् तस्य रसो ग्राह्यः, पानीययोगित्वात्। वाते धान्याम्ल—काञ्जिकम्। कौलत्थं,—कुलत्थयूषः। स्नेहेनान्यतमेन वेति।—घृतादीनामन्यतमेन फल-धान्याम्लादिमद्द्रवोपदर्शनं साम्यापेक्षम् ॥ १। २ ॥

नागरमित्यादि।—नागरं—नागरकृतकषायं पिवेत्। वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ ३ ॥

पैत्तिकचिकित्सामाह, श्रीपर्णीत्यादि।—सुश्रुतस्य।—श्रीपर्णी गाम्भारी, तस्याः फलमत्र देयम्। अत्र श्रीपर्णीमधुकयोरेव, तयोरेव योग्यत्वात्, अत्यमवाङ्क्ष्यतक्वाथः। अथ क्षौद्रसितागुडान् प्रक्षिप्य पित्तजे वमेत्; किंवा जलस्य श्रीपर्ण्यादिभिः पञ्चभिः सम्बन्धात् पञ्च योगाः वमौ। अत्रानुक्तमपि मदनफलादि पूर्ववद् बोध्यम्। उक्तनञ्च

शीताः प्रदेहाः परिषेचनानि
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरूपकैः स्यात्
शुद्धे च पित्तापहमन्नपानम्॥
पिष्ट्वा पिबेद्वापि सिताजलेन
यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिणीञ्च॥ ५॥
अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये।
सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा॥ ६॥
घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते॥ ७॥
वचा-निम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते।
वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत्॥ ८॥

सिताज्ञुडजलैरित्यत्र सितोष्णजलैरिति पठित्वा उष्णं कुष्ठमिति व्याचष्टे। मधुरैः घृत घृतमिति।—काकोल्यादिगणक्वाथकल्कसाधित घृतम्॥ ४॥

शीता इत्यादौ।—द्राक्षादिभिर्युक्तमन्नपानमन्त्यमूर्ध्वादि वमनविरेचनशुद्धे कार्य मित्यर्थः इति केचित्। अन्ये तु—"पित्ते द्राक्षेक्षुनिर्यास सिताक्षौद्रपरूषकैः। युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्" इति तन्त्रान्तरदर्शनात् द्राक्षादिभिर्युक्तो विरेक इत्याहुः। सिताजलेनेति।—शर्करामिश्रितजलेनेत्यर्थः। सिता जलेनेति पाठोऽपि श्रेय, उक्तं हि वाग्भटे—"यष्टीमधुककल्कञ्च पिबेत् ससितमम्भसा" इति॥ ५॥

अर्जुनस्येत्यादि।—क्षीरपरिभाषया अर्जुनत्वगादिभिः प्रत्येक साधितं सितया सह पेयमिति चत्वारो योगाः। केचित्तु केवलवारिसाधितक्षीरे सिताप्रक्षेपात् पञ्च योगानाहुः। पञ्चमूली चात्र स्वल्पा। एते च योगा वातपित्ते ज्ञेयाः॥ ६। ७॥

वचेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वचाकषायेण निम्बकषायेण वा वमनम्; किंवा वचाकल्कौ निम्बस्य कषाये, ताभ्यां मिलित्वा वमनम्। हृदीति—हृद्रोगे। तात्स्यात् ताच्छब्द्यमित्यत्। वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि चेति।—यदत्र वातहृद्रोगे पिप्पल्यादिना यच्चूर्णमुक्तं तत् पाययेदित्यर्थः। वाग्भटेऽप्युक्तम्,—"कफोद्भवे वमेत् स्विन्न पिचुमर्दवचाम्भसा। कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः॥ पिबेच्चूर्णं वचा-

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम्।
हीनाधिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्य्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥९॥

चूर्णं पुष्करजं लिह्यान्माक्षिकेण समायुतम् ॥।
हृच्छूलं श्वासकासघ्नं क्षयहिक्कानिवारणम् ॥ १० ॥

तैलाज्यगुड़विपक्वं चूर्णं गोधूमपार्थजं वापि।
पिबति पयोऽनु च यः स भवति जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥११॥

गोधूमककुभचूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा विपक्वम्।
मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ १२ ॥

मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत्।
हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥

हिङ्गु-लवणत्रयनागरान्। सैलायमानीककणा यवक्षारान् सुखाम्बुना ॥ फलधान्याम्ल· कौलत्थ यूषमूत्रासवैस्तथा ॥" इति। वातहृच्चूर्णे पिप्पल्यादिकं तथा पिप्पल्यादिगणं मायवैदित्याहुरन्ये ॥ ८ ॥

त्रिदोषज इत्यादि।—लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया। तद्वद् त्रिदोषजेऽपि कफ एवादौ लङ्घनेन जेय इति मत्वा ज्ञतम्। त्रिदोषजे उल्बणदोषतया चिकित्सामुक्तमाह हीनाधीत्यादि।—अधिमध्योऽधिकशब्दो,—अधिकत्वमित्यर्थः, दोषाणां क्षीणत्वादिकं प्रतीत्य यत् कर्म्म प्रशस्तमधिकदोषहन्तृतया तत् कार्य्यमिति वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

चूर्णमित्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

तैलाज्येत्यादि।—तैलाज्यगुडान् मिलित्वा पादिकान् दत्त्वा गोधूमपार्थचूर्णं स्तोकमात्रेण तोयेनोत्कारिकावद्विपाच्य भक्ष्यम्। किंवा गोधूमपार्थचूर्णसमो गुडः, तैलाज्ये तु स्नेहार्थं स्तोकमात्रे देये। पार्थोऽर्जुनवृक्षः। वाग्भट. पूर्वयोगा· पेक्षया ॥ ११ ॥

गोधूमेत्यादि।—ककुभोऽर्जुनः। अत्रापि योगे सर्पिर्मधुशर्कराणां पुर्वकमानं गृहीत्वा छागक्षीरेणोत्कारिकावत् पाकः। शीते मधु देयम् ॥ १२ ॥

रसायनं परं वल्यं वातपित्तास्रयोजितम्।
संवत्सरप्रयोगेण जीवेदब्दशतं ध्रुवम्॥ १३॥
हिङ्गूग्रगन्धाविड्विश्वकृष्णा-कुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम्।
पिबेच्च सौवर्चलपुष्कराढ्यं यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम्॥ १४॥
दशमूलीकषायन्तु लवणक्षारसंयुतम्।
श्वासं कासञ्च हृद्रोगं गुल्मशूलञ्च नाशयेत्॥ १५॥
पाठां वचां यवक्षारमभयां साम्लवेतसाम्।
दुरालभां चित्रकञ्च त्र्यूषणञ्च फलत्रयम्॥
शटीं पुष्करमूलञ्च तिन्तिड़ीकं सदाड़िमम्।
मातुलुङ्गस्य मूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्॥
सुखोदकेन मद्यैर्वा चूर्णान्येतानि पाययेत्।
अर्शः शूलञ्च हृद्रोगं गुल्मञ्चाशु व्यपोहति॥ १६॥
पुटदग्धमश्मपिष्टं हरिणविषाणन्तु सर्पिषा पिबतः।
हृत्पृष्ठशूलमुपशममुपयात्यचिरेण कष्टमपि॥ १७॥
क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम्।
दध्ना च पललोपेतं त्र्यहं पश्चाद्विरेचयेत्॥

चूर्णं नतवचाद्या इति।—चूर्णं चूर्णमिति चूर्णकर्म चूर्णमिश्रणः। ककुभस्य त्वचमिति।—ककुभस्य त्वक्चूर्णमपि दुग्धेन पेयम्। जीवेदब्दशतम्॥ १३॥

हिङ्ग्वादि।—पुष्कराभावात् कुष्ठमेव आददते। हिङ्ग्वादिपुष्करान्तानां चूर्णं यवक्वाथे प्रक्षिप्य पिबेत्॥ १४—१६॥

पुटेत्यादि।—हरिणशृङ्गं पुटेन भस्मीकृत्य मृदा प्रलिप्य च गोमयादौ निर्धूमाङ्गारे वा दग्ध्वा शिलापिष्टं घृतेन पेयमित्यर्थः॥ १७॥

क्रिमीत्यादि।—अत्र पललमिति स्नुहीत्यत्र।—पिशितमांसमौदनं पिशितौदनम्; तत्र दध्ना पललेन च संयुक्तं त्र्यहं भोजयेत्। पललं तिलचूर्णम्। एतच्च पिशितौदनभोजनं क्रिमीणामुत्क्लेशार्थम्। पश्चादिति।—क्रिम्युत्क्लेशानन्तरं विरेचयेत्।

सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः ।
विड़ङ्गगाढ़ं धान्याम्लं पाययेद्धितमुत्तमम् ॥ १८ ॥
क्रिमिजे च पिबेन्मूत्रं विड़ङ्गामयसंयुतम् ।
हृदि स्थिताः पतन्त्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम् ।
यवान्नं वितरेच्चास्मै सविड़ङ्गमतः परम् ॥ १९ ॥

वल्लभघृतम्—

मुख्यं प्रस्थार्द्धञ्च हरीतकीनां सौवर्च्चलस्यापि पलद्वयञ्च ।
पक्वं घृतं वल्लभकेतिनाम्ना हृच्छ्वासशूलोदरमारुतघ्नम् ॥ २० ॥

श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्—

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठा-बलाकाश्मर्य्यकत्तृणम् ।
दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥

कौर्विरेचयेदित्याह, सुगन्धिभिरित्यादि ।—योगैरिति—विरेचनयोगैः । कीदृशैः ? सुगन्धिभिः,—चातुर्जातकयोगैरिति शेषः । सौगन्ध्यकरणञ्च वान्तिशङ्कानिरासार्थम् । वमनञ्च क्रिमिहृद्रोगे निषिद्धं, क्रिमिजर्शरितहृदयत्वात् । तथा वमनेन क्रिमिभिः शिरोगतैरिन्द्रियोपघातभयाच्चेति । सलवणैरित्यत्र सपटुभिरिति पठित्वा सभृष्टतिलचूर्णैरिति व्याख्यानयन्ति केचित् । पीतविरेकस्यानुपानमाह, विड़ङ्गगाढमित्यादि ।—विड़ङ्गगाढं विड़ङ्गचूर्णोत्कटम् ; धान्याम्लमिति—काञ्जिकम् । विड़ङ्गगाढैरिति पाठे—योगैरित्यस्य विशेषणम् ॥ १८ ॥

विरेचनयोगान्तरमाह क्रिमिजे चेत्यादि ।—विड़ङ्गकुष्ठचूर्णं प्रक्षिप्य गोमूत्रं वा विरेकार्थं पिबेत् । यद्यप्ययं योगः सुश्रुते नास्ति,—तथापि तन्नाम्नैव एवायं विरेचनप्रस्तावे संग्रहकारेण लिखितः । विरेचनानन्तरमग्निसन्धुक्षणार्थं परिशिष्टक्रिमिविनाशार्थञ्चाप्रसंस्कारमाह, यवान्नमित्यादि ।—यवान्नमिति—यवपेयादिकम् । सविड़ङ्गमिति—षडङ्गविधिना विड़ङ्गकषायसाधितम् । अत. परमिति—विरेकानन्तरमित्यर्थ. ॥ १९ ॥

वल्लभघृते ।—मुख्यमिति—श्रेष्ठम् । हरीतकी-सौवर्च्चलञ्च कल्क; घृतस्य प्रस्थ, जलेन च पाक. ॥ २० ॥

श्वदंष्ट्राद्ये ।—पलाशः किंशुकः, तस्य मूलम् । अन्ये तु—पलाशं शटीमाहुः ।

पलिकान् साधयेत् तेषां रसे क्षीरे चतुर्गुणे ।
कल्कैः स्वगुप्तर्षभक-मेदाजीवन्तिजीवकैः ॥
शतावर्य्यृद्धिमृद्वीका-शर्कराश्रावणीबिसैः ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वात पित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः-श्वासकासक्षयापहः ।
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्व-खिन्नानां बलमांसदः ॥ २१ ॥

बलाद्यं घृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बु-सिद्धं सयष्टीमधुपादकल्कम् ।
हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्त कासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ २२ ॥

अर्जुनघृतम्—

पार्थस्य कल्कस्वरसेन पक्वं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु ॥ २३ ॥

इति हृद्रोग-चिकित्सा ।

एतस्मिन्नेकादशपली क्वाथोऽष्टगुणं जलमेकादशशरावं दत्त्वा क्वाथः कार्यः । पादशेषश्च पादोनशरावत्रयम् ; ततश्चतुर्गुणं क्षीरमेकादशशरावरूपमिति किञ्चिदूनचतुर्गुणः पाकः । अन्ये तु—एकादशपली क्वाथ एकादशं जलं दत्त्वा पादशेषः प्रस्थ इत्याहुः । अतश्चतुर्गुणं क्षीरमाढकम्, एवं पञ्चगुणः पाक इति । व्यवहारोऽप्येवमेव । श्रावणी—मुण्डितिका । बिस—मृणालम् ॥ २१ ॥

बलाद्यघृते ।—घृतमित्यादौ ।—नागबला—गोरक्षतण्डुला । अम्बु—क्वाथः ॥२२॥

अर्जुनघृतं ।—स्पष्टम् ॥ २३ ॥

इति हृद्रोग-चिकित्सा-विवृतिः ।

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा।

वातमूत्रकृच्छ्रे—

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहवस्ति-स्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान्।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे॥१॥
अमृता-नागरं धात्री-वाजिगन्धा-त्रिकण्टकान्।
प्रपिबेद्वातरोगार्त्तः सशूली मूत्रकृच्छ्रवान्॥ २॥

पित्तमूत्रकृच्छ्रे—

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयोविकाराः।
द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च
कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्य्याः॥ ३॥
कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम्।
पित्तकृच्छ्रहरं पञ्च-मूलं वस्तिविशोधनम्।
एतत्सिद्धं पयः पीतं मेढ्रगं हन्ति शोणितम्॥ ४॥
शतावरीकाशकुशाश्वदंष्ट्रा-विदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम्।
क्वाथं सुसिद्धं मधुशर्करात्तं पिबन् जयेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रम्॥५॥
हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम्।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे॥ ६॥

रुजोत्तरे मर्मत्रये त्रीणि मर्माणि शिरोहृद्वस्तयः प्रधानानि। ततो हृद्रोगचिकित्सामभिधाय बस्तिरोगचिकित्सामाह, अभ्यञ्जनेत्यादि।—स्थिरादिभिरिति—शालपर्ण्यादिभिः पञ्चमूलैः। वातहरैरिति—वातहरत्वेनोक्तैः॥ १॥

अमृतेत्यादि।—योगोऽयं क्वाथेन॥ २॥

सैको विधिरिति।—सशर्करं मध्यमित्यादि वाग्भटस्य पठितोऽयोक्तः। द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्चेति सहार्थे तृतीया॥ ३॥

कुश इत्यादौ।—तृणोद्भवं पञ्चमूलमिति योज्यम्; दर्भः,—उलुपामूलम्॥ ४॥

शतावरीत्यादौ।—शालीति—शालिधान्यमूलम्॥ ५॥

हरीतकीत्यादौ।—राजवृक्षः,—शोणालुसत्फलम्, धन्वयवासकः,—दुरालभा॥६॥

गुड़ेनामलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं परम्।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम्॥ ७॥

एर्वारुवीजं मधुकञ्च दार्वीम् पैत्ते पिबेत् तण्डुलधावनेन।
दार्वीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे॥ ८॥

कफमूत्रकृच्छ्रे—

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः।
तक्रञ्च तिक्तौषधसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे॥ ९॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा।
कफकृच्छ्रविनाशाय श्लक्ष्णं पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत्॥ १०॥

तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य बीजं पिबेत् कृच्छ्रविघातहेतोः।
पिबेत् तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे॥ ११॥

श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफकृच्छ्रविनाशनम्॥ १२॥

त्रिदोषजमूत्रकृच्छ्रे—

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः
स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्य्यम्।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात्
पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः॥ १३॥

गुड़ेनेति।—गुड़ामलकफले तुल्यमाने॥ ७॥

एर्वारु,—कर्कटी। समाक्षिकामित्यस्य दार्वीमित्यनेनैव सम्बन्ध, न तु पूर्वेण॥८॥

क्षारेत्यादि।—कफकृच्छ्रभेषजं क्षारादिभिर्युक्तमन्नपानम्। क्षारञ्च त्रिकटुक-मिति चक्रः, अत एव कौषधमिति पाठोऽप्यत्र एव, वाग्भटेऽपि—"कफजे वमनस्वेदौ तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम्" इत्युक्तत्वात्॥ ९॥

मूत्रेणेत्यादौ।—त्रुटि,—सूक्ष्मैला, उक्तं हि वाग्भटे,—"पिबेन्मूत्रेण सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा" इति। अन्ये तु—एलामात्रमाहुः। कदलीस्वरसेनेति—कदलीमूलस्वरसेन॥ १०॥

तक्रेणेत्यादौ।—शितिमार,—शालिञ्च, प्रवालः,—विद्रुम.॥ ११—१२॥

समकुपितदोषत्रयारब्धमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह सर्वमित्यादि।—वातजादिमूत्र-कृच्छ्रनिर्दिष्ट भेषजं सर्वं समत्रिदोषजे मूत्रकृच्छ्रे मिलितं कार्य्यम्। तत्र वायौ;

बृहतीधावनीपाठा-यष्टीमधुकलिङ्गकाः ।
पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ १४ ॥

अभिघातज-मूत्रकृच्छ्रे—

तथाऽभिघातजे कुर्य्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् ।
मूत्रकृच्छ्रे सदा चास्य कार्य्या वातहरी क्रिया ॥ १५ ॥

पुरीषज-मूत्रकृच्छ्रे—

स्वेदचूर्णक्रियाऽभ्यङ्ग-वस्तयः स्युः पुरीषजे ।
क्वाथं गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतं पिबेत् ।
मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जस्य पीतः शीघ्रं विनाशयेत् ॥ १६ ॥

कफवायुज मूत्रकृच्छ्रे—

क्रिया हिता स्यादश्मरिशर्कराभ्याम्
या मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोत्थे ॥ १७ ॥

शुक्रविबन्धज मूत्रकृच्छ्रे—

लेह्यं शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ।
हृद्यैर्बृंहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ १८ ॥

स्थानानुपूर्व्या कर्त्तव्यं, न तु त्रिदोषजज्वर इव कफस्थानानुपूर्व्या । सर्वत्रिदोषारब्धमूत्रकृच्छ्रस्य वातस्थानभवत्वेन वायोरेव प्रथमं चिकित्सा कार्य्या, चिकित्स्यत्वादिति भावः । विषमसन्निपातमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह, त्रिभ्य इत्यादि ।—त्रिभ्योऽधिक इति वाक्यं कफे पित्ते वाते इत्येतैः क्रमेण सम्बध्यते । अत्र मूत्रकृच्छ्रारम्भकानामन्यारब्धं कफमपेक्ष्य मूत्रकृच्छ्रारम्भककफभागस्याधिक्यमस्तीति कृत्वा त्रिभ्योऽधिक उपयुक्तम् । एवं पित्तपवनयोरपीति पित्तपवनान्तरापेक्षया चाधिक्यं व्याख्येयम् । अन्ये—त्रिभ्य इति छान्दसत्वात् षष्ठ्यर्थे पञ्चमीत्याहुः । तेन त्रयाणां मध्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

बृहतीत्यादौ ।—धावनी—कण्टकारी । कृच्छ्रदोषत्रयापह इति ।—कृच्छ्रगतत्रिदोषत्रयापह इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वातहरी क्रियेति ।—पानाद्यायुक्ता, वातस्थानभवत्वादिति भावः । स्वेदेत्यादौ ।—चूर्णक्रियेति—फलवर्त्तिः, किंवा विरेचनद्रव्यचूर्णं दत्त्वा गुदे नलिकया फुत्करणम् ॥ १५—१६ ॥

अश्मरीशर्कराश्मकृच्छ्रचिकित्सामाह, क्रिया हितेत्यादि ।—अश्मरीशर्कराभ्यामिति चरके पाठः ॥ १७—१८ ॥

एलाहिङ्गुयुतं चीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः ।
मूत्रदोषविशुद्धयर्थं शुक्रदोषहरञ्च तत् ॥ १९ ॥
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितन्तु पैत्ते तत् कारयेच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥२०॥
त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाश-दुरालभापर्वतभेदपथ्याः ।
निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीञ्च सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम्॥२१॥
कषायोऽतिबलामूल-साधितः सर्वकृच्छ्रजित् ॥ २२ ॥
एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम्
चूर्णानि तण्डुलजलैर्लुलितानि पीत्वा ।
यद्वा गुडेन सहितान्यवलिह्य सम्यक्
आसन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ २३ ॥
अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिर्लेहैर्न संशयः ॥
सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रविनाशनः ।
निदिग्धिकारसो वापि सक्षौद्रः कृच्छ्रनाशनः ॥ २४ ॥

यदश्मरीकाठीन्यपानानि क्रियेत्यादिसन्दर्भे इत्थमेव व्याख्या विधेया ।—कफमारुतोत्थ इति ।—प्रत्येकं कफोत्थे मारुतोत्थे च मूत्रकृच्छ्रे या क्रिया विहिता, सा मिलितैव वातकफजायां शर्करायाञ्च कर्त्तव्येत्यर्थः । शर्कराश्मरीचिकित्सितस्यैव तत् कृच्छ्रचिकित्सितत्वादिति भावः । अत्र हि,—"शर्कराश्मरिकृच्छ्रे तु शर्कराश्मरिवारणम्" इति । वार्य्यते निवार्य्यते अनेनेति वारणं चिकित्सितम् । इति ।

एलेत्यादौ ।—एलाहिङ्गुनी मिलित्य समर्पितं चीरं पिबेदित्यर्थः ॥ १९—२० ॥

त्रिकण्टकेत्यादौ ।—पर्वतभेद,—पाषाणभेदः । एषां कषाये मधु प्रक्षेप्यम् ॥२१॥

कषाय इत्यादौ ।—अतिबला—श्वेतबला ॥ २२ ॥

एलादिचूर्णानि तण्डुलजलेन पातव्यानि, किंवा गुडेन लेह्यानीति ॥ २३ ॥

अय इत्यादि ।—मारितपुटितदग्धादिशोधितचूर्णं इति यः, मधुमात्रेण लौहपात्रे मर्दयित्वा लिह्य, रक्तिकादिक्रमेण मात्रावर्द्धनपर्य्यन्तम् । त्रिभिर्लेहैरिति—दिनत्रयेणेत्यर्थः । निदिग्धिकारस इति—कण्टकारीस्वरस । अत्र हि वाग्भटे—"स्वरस कण्टकार्य्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम्" इति ॥ २४ ॥

शतावरीघृतचौरे—

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-विदारिकेच्छामलकेषु सिद्धम् ।
सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ २५ ॥

त्रिकण्टकाद्यं घृतम्—

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु-कर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम् ।
सर्पिर्गुडार्द्धांशयुतं प्रपेयं कृच्छ्राश्मरीमूत्रविघातहेतोः ॥ २६ ॥

सुकुमारकुमारकघृतम्—

पुनर्नवामूलतुला दशमूलं शतावरी ।
बला तुरगगन्धा च तृणमूलं त्रिकण्टकम् ॥
विदारिगन्धा नागाह्वा गुडूच्यतिबला तथा ।
पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धाढ़कं पचेत् ॥
मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ।
द्विपलिकाः पृथग्दद्याद् यमान्याः कुड़वं तथा ॥
त्रिंशद्गुड़पलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च ।
प्रस्थं दत्त्वा समालोड्य सम्यङ् मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।
राज्ञां राजसमानाञ्च बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥

शतावरीत्यादौ।—एतत्साधनपक्षे शतावर्य्यादीनां कल्कः, जलञ्च चतुर्गुणमिति, शर्करा तु प्रक्षेप्या ॥ २५ ॥

त्रिकण्टकेत्यादौ।—कुशादि—तृणपञ्चमूलम्; अभीरुः—शतावरी; कर्कारुकः,—कुष्माण्डभेदः कुष्माण्डाकृतिः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः। त्रिकण्टकादीनां सर्वेषां स्वरसः, तदभावे कषायः। गुडार्द्धांशयुतमिति।—घृतापेक्षया अर्द्धांशो गुड इति बोद्धव्य इत्यर्थः। गुडश्च प्रक्षेप्यः। अन्ये तु—गुडं दत्त्वैव पाकं कुर्य्युः ॥ २६ ॥

पुनर्नवेत्यादौ।—दशमूलस्य मिलित्वा दश पलानि। तृणमूल—तृणपञ्चमूलम्, एतदपि मिलित्वा दशपलमात्रम्। विदारिगन्धा—शालपर्णी। नागाह्वा—नागबला, गोरक्षतण्डुला इत्यर्थः। अतिबला—श्वेतबला। द्रोण इति।—द्रव्यतुलाद्वये प्रत्येकं द्रोण एक इत्यर्थः। द्विपलिका इति—पलद्वयमात्रा। गुडमरुजतैलञ्च दत्त्वैव पाकः।

मूत्रकृच्छ्रे कटीस्तम्भे तथा गाढपुरीषिणाम् ।
मेढ्रवङ्क्षणशूले च योनिशूले प्रशस्यते ॥
यथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितकाश्च ये ।
वल्यं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ।
पुनर्नवाशते द्रोणे देयोऽन्येषु तथाऽपरः ॥ २७ ॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

अथ मूत्राघातचिकित्सा ।

मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ।
वस्तिमुत्तरवस्तिञ्च दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥
कल्कमेर्वारुबीजानामक्षमात्रं ससैन्धवम् ।
धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ १ ॥
पाटल्या यावशूकाच्च पारिभद्रात् तिलादपि ।

देयोऽन्येषु तथाऽपर इति ।—अन्येषु दशमूलादिष्वपरो द्रोण इत्यर्थः । सुकुमारेति ।—सुकुमाराः सुखिनः, कुमाराः शिशवः, एतदुभयोर्हितत्वात् सुकुमारकुमारकसंज्ञा ॥ २७ ॥

इति मूत्रकृच्छ्र-चिकित्सा विवृतिः ॥

मूत्रगतविकारसाधर्म्यादनन्तरं मूत्राघातचिकित्सारम्भः ।—मूत्रस्याघातो विबन्धः मूत्राघातः । मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोरयं भेदः,—मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमधिकमीषद्विबन्धः, मूत्राघाते तु—विबन्धो महान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति । कल्कमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—एर्वारुरीभकर्कटीति ख्यातः । धान्याम्लं—काञ्जिकम् ॥ १ ॥

पाटल्या इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—तिलादिति—तिलनालात् । इहापि यस्य-माच्च पृथक् पृथगिति सम्बन्धनीयम् ; तेन पृथक् पाटल्यादीनां क्षारस्योदकेन समां मदिरां त्वगेलोषणं प्रक्षिप्य पिबेत् । उषणं—मरिचम् । अन्ये तु—पाटलीयावशूकयोर्मिलिता क्षारः, केवलयवक्षारस्याहृष्टत्वात् ; अत एव वाग्भटे आयुर्वेदसारे च—"पाटलीयावशूकाभ्यामिति मिलिता पठ्यते" इत्याहुः । चन्द्रटोऽप्येवं वाग्भट-टीकायां व्याख्यातवान् । कार्त्तिकस्तु—मदिरामित्यस्य स्थाने मतिमानिति पाठ

क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषणसंयुताम्।
पिबेद्गुडोपदंशान् वा लिह्यादेतान् पृथक् पृथक् ॥ २ ॥
त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लवणञ्चापि पाययेत्।
निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा नान्तवस्रुतम् ॥ ३ ॥
जले कुङ्कुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि।
सतैलं पाटलाभस्म क्षारवद्वा परिस्रुतम् ॥ ४ ॥

स्त्रीलस्य चूर्णकमिति व्याख्याकृत्य एवं व्याचष्टे,—'पाटल्यादीनां चूर्णं क्षारोदकेन मुष्ककक्षारवारिणा पिबेत्' इति। यदाह विश्वामित्रः,—"पाटलः पारिभद्रश्च तिलाश्चापि यवाग्रजात्। कर्षमात्रयुतं चूर्णं मुष्कक्षारवारिणा॥ पिबेद् गुडेन मिश्रं वा लिह्यान्मूत्रविघातजित्॥" इति एतत् सवादात्। अत्र ऊषण पिप्पली। गुडोपदंशान् वा लिह्यादेतानिति।—एतान् पृथक् पृथक् पाटल्यादिक्षारान् गुडोपदंशान् गुडमिश्रान् वा लिह्यात्। अन्यत्रस्तु मतिमानित्यत्र मदिरामिति पाठं, तथा गुडेन मिश्रमित्यत्र गुडोपदंशानिति पाठञ्चाश्रित्याह ॥ २ ॥

त्रिफलेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—अत्रापि पानं क्षारोदकेनेत्यनुवर्त्तयति कार्त्तिकः। अन्ये तु—"अभयामलकाक्षाणां कल्कं बदरसम्मितम्। अथवा लवणोपेतं पिबेन्मूत्रकृच्छ्रापहम्॥" इति वचनं मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधे सुश्रुतेनोक्तम्। अतस्तद्दर्शनादम्भस्यैव पानम्; तथा त्रिफलाऽष्टमाषकमानं स्यादाहुः। त्रिफलाकल्क माषा ६, सैन्धवमाषा २। द्वितीययोगे—नान्तवस्रुतमिति—वस्त्रगालितम्। मधुयोगेनाप्ययं योगः पेयः। यदाह वाग्भटः,—"स्वरसं कण्टकार्य्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम्" इति ॥ ३ ॥

जल इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—अत्र कुङ्कुमकल्कं शीतकषायविधिना जले पर्युषितं प्रातर्वस्त्रस्रुतं सक्षौद्रं पिबेत्।—"पिबेत् कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमाप्लुतम्। रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात्॥" इति पाठान्तरं सुश्रुतटीकाकृतः पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च,—"कुङ्कुमकर्षं मधूदकाभ्यामाप्लाव्य रात्रौ स्थापयितव्यं, ततः पातव्यम्" इति। सतैलमित्यादि—द्वितीयो योगः सुश्रुतस्यैव। वाग्भटः पूर्वयोगापेक्षया। क्षारवद्वा परिस्रुतमिति।—परिस्रुतं पाटलाभस्म किं विशिष्टम्?—क्षारवत्—यवक्षारयुक्तं पिबेदिति केचिद् व्याचक्षते। अन्ये तु—क्षारवत्—पानीयक्षारमिव सप्तकृत्वः परिस्रुतं पाटलाभस्म तेन सहितं पिबेदित्याहुः। युक्तञ्चैतत्; यदाह वाग्भटः,—"सतैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा स्रुतम्" इति। सुश्रुतेऽपि मूत्रकृच्छ्र-

सुरां सौवर्चलवतीं मूत्राघाती पिबेन्नरः।
दाड़िमाम्लयुतं मुख्यमेलाजीरकनागरम्।
पीत्वा सुरां सलवणां मूत्राघातादिमुच्यते॥ ५॥
पिबेच्छिलाजतु क्वाथे गणे वीरतरादिके।
रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा॥ ६॥
त्रिकण्टकैरण्डशतावरीभिः सिद्धं पयो वा तृणपञ्चमूलैः।
गुड़प्रगाढ़ं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्यते तत्॥ ७॥
नलकुशकाशेक्षुशिफां क्वथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम्।
पिबतः प्रयाति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कचः॥ ८॥

प्रतिषेधे—"पलाशक्षारतोयस्य तत्कल्कं परिस्रुतम्। पिबेन्मूत्रविकारार्त्तः सबष्ट तैलमात्रया॥" इति पठ्यते। तैलमात्रया—पीततैलप्रमेत्यर्थः इति। यथामात्रा खादेद् बुभुक्षित इति॥ ४॥

सुरामित्यादि।—सुश्रुतस्य।—पिबेन्नर इत्यन्त एक एवायं योगः। वाग्भटेऽपि—"सौवर्चलाढ्यां मदिरां पिबेन्मूत्रकजापहाम्" इत्येवोक्तम्। दाड़िमेत्यादि नागरान्तो द्वितीयो योगः। दाड़िमाम्लयुतमिति—दाड़िमफलरसयुतम्। रसाभावे तु क्वाथ। मुख्यमित्येलाजीरकविशेषणम्। पीत्वा सुरां सलवणाम्—इति तृतीयो योगः। सलवणामिति—लवणयुक्ताम्। वस्तुतस्तु "दाड़िमाम्लयुतां मुख्यामेलाजीरकनागरैः" इत्यनेन सुरामिति सम्बध्यते। "पीत्वा सुरां सलवणाम्" इत्येव पाठः सुश्रुते पठ्यते, टीकाकारैश्च व्याख्यातः। तस्मात् दाड़िमाम्लादि-सलवणामित्यन्त एक एवायं योगो युक्तः। दाड़िमाम्लामिति—दाड़िमयोगादम्लाम्। युतामित्येलाजीरकनागरैरित्यनेन सम्बध्यते। मुख्यां सुरामिति—पैष्टिकीम्॥ ५॥

पिबेदित्यादौ।—वीरतर्वादिगणक्वाथे शिलाजतु प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः। अत्र व्याधौ शिलाजतुनोऽत्यन्तयौगिकत्वेन दुरालभाक्वाथे वासकक्वाथेऽपि शिलाजतु प्रक्षिपन्ति॥ ६॥

त्रिकण्टकेत्यादि।—योगद्वयम्। गुड़प्रगाढ़मिति—पूर्वेण योगद्वयेन सम्बध्यते। त्रिकण्टकादिसिद्धं वा तृणपञ्चमूलसिद्धं वा पयो गुड़प्रगाढ़ं हितम्। सघृतं पय इति—तृतीयो योगः॥ ७॥

नलकुशादौ।—शिफा—मूलम्, तत्र नलादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते।

अथाऽश्मरी-चिकित्सा ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोचुरसंयुताम् ।
यवक्षारगुड़ं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेद्धिताम् ।
अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥

वीरतरादिगणः—

वीरतरः सहचरौ दर्भौ वृक्षादनी नलः ।
गुन्द्राकाशकुशावश्म-भेदमोरटटुण्टुकाः ॥
कुरुण्टिकाऽथ वशिरो वसुकः साग्निमन्थकः ॥
इन्दीवरः श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवक्त्रकः ॥
वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।
अश्मरीशर्करामूत्र-कृच्छ्राघातरुजापहः ॥ २ ॥

रुपम् । सुश्रुते एतद् घृतात् पूर्व्वमतिबलनाम घृतमुक्तम् ; तेन सर्पिरेतन्महाबल-मित्यपि घृतस्यास्य नामेति टीकाकृतः ॥ १५ ॥

इति मूत्राघात-चिकित्सा विवृतिः ।

मूत्ररोधिकत्वसामान्यादश्मरीचिकित्सितमुच्यते, वरुणस्येत्यादि ।—श्रेष्ठामिति—कीटाद्यनुपद्रुताम् । यवक्षारगुडौ प्रक्षेप्यौ ॥ १ ॥

वीरतर इत्यादौ ।—वीरतरः,—शरः ; सहचरौ,—झिण्टीद्वय, पीतनीलपुष्प-भेदात् ; दर्भ—दर्भयुग्मम् ; वृक्षादनी—वन्दाक ; गुन्द्रा—गुन्द्र. ; मोरट—इक्षु-मूलम् . टुण्टुकः,—श्योनाक. ; कुरुण्टिका—शीर्णाली ; श्वदंष्ट्रा—क्षुद्रगोक्षु-रफला मलकमञ्जरी, दक्षिणदेशे मितप्रसिद्धेत्याह । इन्दीवरः,—पूँपाकः । वशिर,—सूर्य्यावर्त्तभेद . वसुकः,—वकपुष्प ; कपोतवक्त्रक,—काकर इति ख्यातः, स च शिरीषसदृशः स्वल्पपत्रः स्वल्पविटपः । गणत्वादनेन सर्वकल्पना ॥ २ ॥

शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाण-शिग्रुवरुणगोक्षुरैः ।
अभयारग्वधफलैः क्वाथं कुर्य्याद्विचक्षणः ॥
रामठक्षारलवण-चूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं पाचनं दीपनं परम् ।
हन्यात् कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेढ्रगम् ॥ ३ ॥

पाषाणभेदाद्यं घृतम् ,

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तकस्तथा ।
शतावरी श्वदंष्ट्रा च बृहती कण्टकारिका ॥
कपोतवक्रार्त्तगल-काञ्चनोशीरगुल्मकाः ।
वृक्षादनी भल्लुकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥
यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकस्य फलानि च ।
ऊषकादिप्रतीवापमेषां क्वाथे शृतं घृतम् ॥
भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ।
क्षारान् यवागूः पेयानि कषायाणि पयांसि च ।
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् वातनाशने ॥ ४ ॥

शुण्ठ्यादौ ।—पाषाणः,—पाषाणभेदी ॥ ३ ॥

पाषाणभेद इत्यादि ।—वसुकः ।—वकसंज्ञोऽथवा लोटकः कोविदारसदृशपत्र. । आर्त्तगलः,—नावडा इति ख्यातः, ह्रीवेर इत्यन्ये । काञ्चन,—अश्मरी विटपनीरित-पत्र । गुल्मक,—गुन्द्रः । भल्लूक,—श्योनाकः । शाकः,—कर्कशमहत्पत्रोदर-पत्र, प्रायो मध्यदेशे भवति, तस्य फलम् । कतक—तोयप्रसादनफलं, प्रायो मगधे भवति । ऊषकादिप्रतीवापमिति—ऊषकादिर्यो वक्ष्यमाणगणः । एषामिति—पाषाणभेदादीनाम् । घृतसाधनौषधवर्गेण क्षारादयोऽपि साध्या इत्याह, क्षारानिति ।—पानीयक्षारान् । यदि चूर्णरूप क्षारः पीयते, तदा वर्गोक्तौषधद्रवेण मस्तादिना । क्षारोदकपानपक्षे तु—क्षारस्य षड्गुणं चतुर्गुणं वा षड्गुणेन क्रमेण वारिणा, परिस्राव्य शृतं पेयम् । पेयानीति—यूषरसादीनि, पेयाणीति पाठेऽपि यूषादीनि-एव । यवागूष्वपि मात्रानियम् । पेयानीति तु पाठः सद्गुणपुस्तकेषु न दृश्यते, तट्टीका-कृद्भिश्च न व्याख्यातः । भोजनानीति—विशेषोभक्तमुपलेपानि ; यवान्नाथ पृथक्पा

बिल्वस्तथैवाजशृङ्गी च बृहतीद्वयमेव च ॥
वरुणादिगणो ह्येष कफमेदोनिवारणः ।
विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माद्यन्तरविद्रधिम् ॥ ८ ॥

वरुणत्वक्कषायस्तु पीतस्तु गुडसंयुतः ।
अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनः ॥ ९ ॥

यवक्षारं गुडोपेतं पिबेत् पुष्पफलोद्भवम् ।
रसं मूत्रविबन्धघ्नं शर्कराश्मरिनाशनम् ॥ १० ॥

पिबेद्वरुणमूलत्वक्-क्वाथं तत्कल्कसंयुतम् ।
क्वाथश्च शिग्रुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिनाशनः ॥ ११ ॥

नागरवरुणगोक्षुरकपाषाणभेदकपोतवङ्काजः क्वाथः ।
गुड़यावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥ १२ ॥

वरुणत्वक्शिलाभेद-शुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराञ्च भिनत्त्यपि ॥ १३ ॥

श्वदंष्ट्रैरण्डपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ।
एतत् क्वाथवरं प्रातः पिबेदश्मरिभेदनम् ॥ १४ ॥

मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुवूकात्
क्षीरेण पिष्टं बृहतीद्वयाच्च ।
आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयम्
दिनानि सप्ताश्मरिभेदनार्थम् ॥ १५ ॥

चलुया ; वरी—शतावरी ; वसुकः,—वसुहट्ट इति ख्यातः ; अजशृङ्गी—आवर्त्तकी-निका ॥ ८—९ ॥

पुष्पफलोद्भवं रसमिति ।—पुरातनकुष्माण्डरसम् ॥ १० ॥

पिबेदित्यादि ।—पिबेदश्मरीभेदनमित्यर्थं स्पष्टम् ॥ ११—१४ ॥

मूलमित्यादि बृहतीद्वयात् एक एव योगः । इक्षुरकः,—कोकिलाक्षः । सर्वं मिलित्वा माषकचतुष्टयं दुग्धेन पिष्ट्वा अनम्लदध्ना पेयम् ॥ १५ ॥

पक्केक्षाकुरसः चारः सितायुक्तोऽश्मरीहरः।
पाषाणरोगपीड़ां सौवर्च्चलयुता सुरा जयति।
तद्दग्मधुदुग्धयुता विरात्रं तिलनालभूतिश्च ॥ १६ ॥

एलादिः,—

एलोपकुल्या-मधुकाश्मभेद-कौन्तीश्वदंष्ट्राव्रषकोरुवूकैः।
क्वाथं पिबेदश्मजतुप्रगाढ़ं सशर्करे चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥ १७ ॥

त्रिकण्टकस्य वीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम्।
अविक्षीरेण सप्ताहं पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ १८ ॥
शुक्राश्मर्य्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥ १९ ॥

पाषाणभेदाद्यं चूर्णं घृतञ्च—

पाषाणभेदो वृषकः श्वदंष्ट्रा पाठाऽभयाव्योषशटीनिकुम्भाः।
हिंस्राखराश्वासितिसारकाणामेर्वारुकाख त्रपुषाच वीजम् ॥
उपकुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाम्लं स्याद् द्वे बृहत्यौ हपुषा वचा च।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदि पक्वं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ २० ॥

कुलत्थाद्यं घृतम्—

कुलत्थसिन्धूत्थविड़ङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम्।
वीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्ता वरुणस्य तोये ॥

पक्वेत्यादौ।—इक्षाकुः,—तिक्ताऽलाबूफला मक्षिकासदम। पाषाणरोगः,—अश्मरी। तिलनालभूतिः,—तिलनालचारः ॥ १६ ॥

एलेत्यादौ।—उपकुल्या—पिप्पली। अत्र शोधितशिलाजतुनो माषकमर्द्धं चतुष्कं वा प्रक्षेप्यमित्याहुः ॥ १७ ॥

शुक्राश्मर्य्यान्तु सामान्यो विधिरिति।—अश्मरीमात्रसाधारणविधिः ॥ १८। १९ ॥

पाषाणभेद इत्यादौ।—निकुम्भः,—दन्ती, खराश्वा—अजमोदा; सितिसारकः,—शालिञ्च, उपकुञ्चिका—कृष्णजीरकम्। चूर्णं पिबेदिति।—विशेषानभिधानाज्जलेनैव। तैः,—पाषाणभेदादिभिरेव कल्करूपैः पक्वं सर्पिश्च पिबेदित्यन्वयः ॥ २० ॥

कुलत्थघृते।—शीतली—शिवलोकोद्भवः, तथाच रत्नकोषः,—"शीतली शीत-

दुःसाध्यसर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम्।
एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररूढवृक्षानिव वज्रपातः ॥२१॥

शरादिपञ्चमूल्यादि घृतम्—

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद्घृतम्।
प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् सशर्करम् ॥
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ २२ ॥

वरुणघृतम्—

वरुणस्य तुलां क्षुण्णां जलद्रोणे विपाचयेत्।
पादशेषं परिस्राव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
वरुणं कदली विल्वं तृणजं पञ्चमूलकम्।
अमृता चाश्मजं देयं बीजञ्च त्रपुषोद्भवम् ॥
शतपर्वा तिलक्षारं पलाशक्षारमेव च।
यूथिकायाश्च मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥
अस्य मात्रां पिबेज्जन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया।
जीर्णे तस्मिन् पिबेत् पूर्वं गुडं जीर्णन्तु मस्तुना।
अश्मरीं शर्कराञ्चैव मूत्रकृच्छ्रञ्च नाशयेत् ॥ २३ ॥

कुम्भी च पक्वपुष्पा कालोद्भवा। कालानुसारिवा तथा; शरीषी गतवद्गुणैः ॥” इति। अन्ये तु—शीतलि चावचक,—भियासि-यमचार, स तु स्फाटिकसैन्धवसदृश इत्याहुः; व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। शर्करा तु कल्करूपा ॥ २१ ॥

शरादिपञ्चमूल्या—इत्यत्र शरादीतिविशेषणात् चरकोक्तं तृणपञ्चमूलं ग्राह्यं, यथा,—“शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च” इति। अत्र शर्करा प्रक्षेप्या। वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ २२ ॥

वरुणादिघृते।—कदल्याः फलमामं मूलं वा; अश्मजं—शिलाजतु; त्रपुष—माषाम्बुफलम्, शतपर्वा—वंशस्तस्य नेत्री मूलं वा। अस्मिन्निति—घृते, पूर्वमिति—भोजनात् पूर्वम् ॥ २३ ॥

वीरतराद्यं तैलम्—

अश्माधिकारे यत् तैलं सैन्धवाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तत् तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेत् वीरतरादिना ॥
क्वाथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।
एतत् तैलवरं श्रेष्ठमश्मरीणां विनाशनम् ॥
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथितेऽपि वा ।
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्व्वथैव प्रशस्यते ॥ २४ ॥

वरुणाद्यं तैलम्—

त्वक्पत्रपुष्पमूलस्य वरुणात् सविकण्टकात् ।
कषायेण पचेत् तैलं वस्तिनास्थापनेन च ।
शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ २५ ॥
शल्यवित् तामशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ॥ २६ ॥
पायुप्रविष्टाङ्गुलिभ्यान्तु गुदमेढ्रान्तरे क्षताम् ।
सेवन्याः सव्यपार्श्वे च यवमात्रं विमुच्य तु ॥
व्रणं कृत्वाऽश्मरीमात्रं कर्षेत् तां शस्त्रकर्मवित् ।
भिन्ने तु वस्तौ त्वज्ञानात् मृत्युः स्यादश्मरीं विना ॥
निःशेषामश्मरीं कुर्य्यात् वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेत् ।

अश्माधिकार इत्यादि ।—तत् तैलमिति ।—अश्माधिकारोक्तविधिना सिद्धं तैलं पुनरपि द्विगुणं क्षीरं दत्त्वा वीरतरादिक्वाथेन चतुर्गुणेन द्विगुणेन वा । पूर्वकल्केनेति—सैन्धवाद्यकल्केन पचेत् । अन्ये तु—केवलं तैलमेव द्विगुणक्षीरादिना पचेदिति वदन्ति, तत्तु न व्यवहारसिद्धम् । यद्यपि सैन्धवाद्यतैले तिलतैलमेरण्डतैलञ्चोक्तं, तथाप्यत्र वत्सरकादौ तिलतैलस्यैव सूत्रस्रोतोऽनुसारित्वेन यौगिकत्वादग्रहणमित्याहुः । पिच्छित इति—आगन्तुकव्रणविशेषे, मथित इति—चूर्णिताख्यभग्ने ॥ २४ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—क्वाथार्थमत्रवरुणस्य यथालाभं त्वक्पत्रमूलपुष्पं पल १९, गोक्षुर पल १२, पाथः श ६४, शेष श १६ । चक्रकृतमिदं तैलम् ॥ २५ । २६ ॥

सव्यपार्श्व इति—वामपार्श्वे । निःशेषामश्मरीं कुर्य्यादिति ।—सशेषायान्तु पुनरप्यश्मर्य्या वृद्धिसम्भवात् । वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेदिति—वस्तिगतरक्तमित्यर्थः ; यथा सति

हृताश्मरीकमुष्णाम्बु गाहयेद्भोजयेच्च तम् ॥
गुड़ं मूत्रविशुद्ध्यर्थं मध्वाज्याक्तं व्रणं ततः ।
दद्यात् साज्यां त्र्यहं पेयां साधितां मूत्रशोधिभिः ॥
आदशाहं ततो दद्यात् पयसा मृदुमोदनम् ।
स्वेदयेद्द्रवमध्वाज्यं कषायैः क्षालयेद्व्रणम् ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-यष्टीलोध्रैश्च लेपयेत् ।
एतैश्च सनिम्बैः सिद्धं घृतमभ्यञ्जने हितम् ॥
अप्रशान्ते तु सप्ताहाद् व्रणे दाहोऽपि चेष्यते ।
दैवाच्छेदे तु या लग्ना तां विपाट्यापकर्षयेत् ॥ २७ ॥

अश्मरी-चिकित्सा ।

अनिरुद्धा न पूर्यत इति भावः। हृताश्मरीकमित्यादौ—गुडं भोजयेदित्यन्वयः। मूत्रशोधिभिरिति—तृणपञ्चमूलादिभिः। तत इति।—त्र्यहादूर्ध्वम्, आदशाहं—दशाहपर्यन्तम्। पयसा—दुग्धेन, मृदुमोदनं कोमलभक्तं दद्यात्, तथा स्वेदयेच; आदशाहमित्यनेन दशाहाभ्यन्तर एव स्वेदोऽप्युक्तः; यदुक्तं हि—"दशरात्रञ्चैनमप्रमत्तं स्वेदयेत्" इति। स च स्वेद एव स्वेदः रक्तपित्तानुबन्धत्वादधोरिति गयदासः। भोजेऽप्युक्तं,—"स्नेहस्वेदं विधिवत्तु कुर्यात् वातव्रणापहम्" इति। द्रवमध्वाज्यमिति—मृदुमोदनमित्यस्य विशेषणं,—द्रवन्नमस्यमधाज्ये मधुप्रधानमित्यर्थः। कषायैः क्षालयेद्व्रणमिति।—दशाहादूर्ध्वमेव क्षीरिवृक्षकषायैः क्षालनं शोधनं बोध्यं, भोजसंवादात्। सनिम्बैरिति।—अनेन घृतसाधनद्रव्यं सम्बध्यते, न तु लेप इति, सुश्रुतसंवादात् ॥ २७ ॥

अश्मरी-चिकित्सा-विवृतिः ॥

अथ प्रमेह-चिकित्सा।

कुशावलेहः,—

वीरणश्च कुशः काशः कृष्णेक्षुः खागड़स्तथा।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्॥
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
खण्डप्रस्थं समालोड्य लेहवत् साधु साधयेत्॥
अवतार्य्य ततः पयाच्चूर्णानीमानि दापयेत्।
मधुकं कर्कटीबीजं कर्कारु त्रपुषं तथा।
शुभामलकपत्राणि एलात्वङ्नागकेशरम्।
वरुणामृतप्रियङ्गूणां प्रत्येकञ्चाक्षसम्मितम्॥
प्रमेहान् विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाऽश्मरीम्।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्।
हन्त्यरोचकमेवोयं तुष्टिपुष्टिकरस्तथा॥ १॥
श्यामाककोद्रवोद्दाल-गोधूमचणकाढ़की-।
कुलत्थाश्च हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा।
जाङ्गलं तिक्तशाकानि यवान्नञ्च यमो मधु॥ २॥
पारिजातजयानिम्ब-वह्निगायत्रीणां पृथक्।
पाठायाः सागुरोः पीता-द्वयस्य शारदस्य च॥
जलेक्षुमद्यसिकता-शनैर्लवणपिष्टकान्।
सान्द्रमेहान् क्रमाद् घ्नन्ति चाष्टौ क्वाथाः समाक्षिकाः॥३॥

अथमर्थनन्तर वस्तिविकृतिसाम्यात् प्रमेहप्रतिकार उच्यते, श्यामाकेत्यादि।—उद्दाल,—वनकोद्रव., आढकी—तुवरी, यवान्नमिति—यवमण्डादिकम्। पारिजातेत्यादि।—पारिजात,—पारिभद्रक, जया—जयन्ती, वह्नि,—चित्रक; गायत्री—खदिर, पाठाश्च सागुरोरिति—एकः क्वाथ। पीताद्वय—हरिद्राद्वयम्। अयमप्येक। शारद,—सप्तपर्ण। पारिभद्रेत्यादयोऽष्टौ क्वाथाः जलाद्यष्टौ मेहान् क्रमाद् घ्नन्तीत्यन्वय.॥ १—३॥

दूर्वाकशेरुपूतीक-कुम्भीकप्लवशैवलम् ।
जलेन क्वथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥
त्रिफलारग्वधद्राक्षा-कषायो मधुसंयुतः ।
पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ४ ॥
लोध्राभयाकट्फलमुस्तकानां विडङ्गपाठार्जुनधन्वनानाम् ।
कदम्बशालार्जुनदीप्यकानां विडङ्गदार्वीबहुशल्यकानाम् ।
चत्वार एते मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥ ५ ॥
अश्वत्थाच्चतुरङ्गुलाच्च न्यग्रोधादेः फलत्रयात् ।
समञ्जिष्ठारक्तसाराच्च क्वाथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥
नीलहारिद्रशुक्लाख्य-क्षारमञ्जिष्ठकाह्वयान् ।
मेहान् हन्युः क्रमादेते सक्षौद्रो रक्तमेहजित् ।
क्वाथः खर्जूरकाश्मर्य-तिन्दुकास्थ्यमृताकृतः ॥ ६ ॥

दूर्वादौ।—पूतिकः,—करञ्जः, तस्य त्वक्। कुम्भीकः,—पाना; प्लवः,—कैवर्त्तमुस्तकम्। योगेऽत्र मधु प्रक्षिपन्ति वृद्धाः सुश्रुतसंवादात्। त्रिफलेत्यादि स्पष्टम् ॥४॥

लोध्रेत्यादि।—योगद्वयं वाग्भटस्य। कदम्बेत्यादि—योगद्वयं चरकस्य, वक्रञ्च प्रतिभज्य लिखितम्। धन्वनः,—धामनी; दीप्यकः,—यमानी; शल्यकः,—खदिरः, बहुशल्य इति—खदिरसमा, उक्तं हि—"बहुशल्यस्य मध्वीकी याज्ञिकः कुशधामनः" इति; तेनैकदेशोऽपि समग्रं गमयति, यथा—भीमो भीमसेनः। उक्तं हि चरके,—"दार्वी विडङ्गं खदिरो धवश्च" इति। वाग्भटेऽप्युक्तं,—"शालविदार्वीक्रिमिजिद्धवानाम्" इति। अन्ये तु—शल्यकं मदनफलमाहुः ॥ ५ ॥

पित्तमेहस्य याप्यत्वेन यापनार्थं चिकित्सामाह, अश्वत्थादित्यादि।—नीलादिषु षट्सु मेहेषु क्रमेण एते पञ्च योगा योज्याः। तत्र अश्वत्थादेरेको योगः, चतुरङ्गुलादिति द्वितीयः, न्यग्रोधादेरिति तृतीयः; न्यग्रोधादिश्च गणोऽत्र सौश्रुतः; यथा,—न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ-प्लक्ष-मधुक-ककुभ-अम्रातक-पियाल-मधुक रोहिणी-वञ्जुल-कदम्ब बदर-तिन्दुक-शल्लकी-लोध्र-भल्लातक-पलाश नन्दीवृक्षाश्चेति। तत्र प्लक्षः,—पाकड़ि। ककुभः,—अर्जुन। नन्दीवृक्ष,—गन्धमुण्डः। अन्ये तु—न्यग्रोधादिशब्देन पञ्च वल्कलमाहुः। फलत्रयादिति चतुर्थः। समञ्जिष्ठारक्तसारादिति।—मञ्जि— मञ्जिष्ठा। रक्तसारः,—रक्तचन्दनम्। अयन्तु पञ्चमः। हन्युरिति—यापयेयुः

लोध्रार्जुनोशीरकुचन्दनाना-
मरिष्टसैव्यामलकाऽभयानाम्।
धात्र्यर्जुनारिष्टकवत्सकानाम्
नीलोत्पलानां तिनिशार्जुनानाम्॥
चत्वार एते विहिताः कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसम्प्रयुक्ताः॥ ७॥

छिन्नावह्निकषायेण पाठाकुटजरामठम्।
तिक्तां कुष्ठञ्च सञ्चूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेन्नरः॥ ८॥
कदरखदिरपूग-क्वाथं क्षौद्राह्वये पिबेत्॥ ९॥
अग्निमन्थकषायन्तु वसामेहे प्रयोजयेत्॥ १०॥
पाठाशिरीषदुःस्पर्श-मूर्वाकिंशुकतिन्दुक-।
कपित्थानां भिषक् क्वाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत्॥ ११॥

इत्यर्थः। किंवा चमत्वमहत्त्वमेदोऽपि पित्तजानामपि साध्यत्व,—"साध्यास्तु मेही यदि न प्रदुष्टम्" इति चरकवचनात्। ग्रन्थाख्यमेह,—चम्पमेह। सुश्रुते कालमेहस्थाने चम्प मेहः पठ्यते। उक्तं हि सुश्रुते निदानस्थाने—"चम्पकवर्णमसक्तमेही" इति, तथा च चिकित्सितस्थाने—"चम्पमेहिनं मधीधादिकषायं वा पाययेत्" इति। रक्तमेह-चिकित्सामाह—'यष्टीद्र' इत्यादिना 'क्षत' इत्यन्तेन। अत्र खर्जूरकाश्मर्यौ फल, तिन्दुकस्य च फलास्थि। अमृता—गुडूची। सुश्रुतेऽपि—"शोणितमेहिनं गुडूची-तिन्दुकास्थिकाश्मर्य्य खर्जूर कषाय मधुमधुर पाययेत्" इति॥ ६॥

लोध्रेत्यादौ।—कुचन्दन—रक्तचन्दनम्, अरिष्ट,—निम्ब, सैव्यम्—उशीरम्; नीलोत्पलानामित्यत्र नीलोत्पलैला इति पाठान्तरम्; किन्त्वार्षे न दृष्टम्, तिनिश,—भाइक.॥ ७॥

इदानीमसाध्येष्वपि वातिकमेहेषु यापनार्थं योगानाह, छिन्नेत्यादि।—वह्नि,—चित्रकः। पाठादि कुष्ठान्तानां चूर्णं गुडूचीचित्रककषाये प्रक्षिप्य पिबेत्। कदर,—विट्खदिर, खदिरस्तु तदितर, पूग—पूगफलम्॥ ८—१०॥

पाठेत्यादौ।—तिन्दुककपित्थयोः फलम्; तिन्दुकश्च केन्दुकफलम्। पाठादि-कपित्थान्तमेकमेव पदम्। वातमेहेष्वसाध्येष्वपि चिकित्साविधानमिदं मेहानां

काम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरोहीतककौटजानि ।
कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥ १२ ॥

सर्वमेहहरो धात्र्या रसः क्षौद्रनिशायुतः ।
कषायस्त्रिफलादारु-मुस्तकैरथवा कृतः ॥ १३ ॥

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां मुस्तञ्च निःक्वाथ्य निशांशकल्कम् ।
पिबेत् कषायं मधुसम्प्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ १४ ॥

कटङ्कटेरीमधुक-त्रिफलाचित्रकैः समैः ।
सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ १५ ॥

त्रिफलादारुदार्व्यब्द-क्वाथः क्षौद्रेण मेहहा ॥ १६ ॥

कुटजासनदार्व्यब्द-फलत्रयकृतोऽथवा ॥ १७ ॥

चिरानुबन्धित्वेन किञ्चिद्विशेषलाभेन यापनार्थम्। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"यत ऊर्द्ध-मसाध्येष्वपि धीमान् यापनार्थं वक्ष्यामः" इति ॥ ११ ॥

काम्पिल्लेत्यादौ।—चूर्णितानीति विशेष्यपदं द्रष्टव्यम्; एवं वैभीतकेत्यादावपीति केचित्। अन्ये तु—कपित्थपुष्पाणि चेति चकारात् काम्पिल्लादीनां कुसुममेव ग्राह्य-मित्याहुः। युक्तञ्चैतत्। उक्तं हि वाग्भटे,—"शालसप्ताह्वकम्पिल्ल वृषकाक्ष-कपित्थजम्। रोहीतकञ्च कुसुमं मधुनाऽद्यात् समर्करम् ॥" इति। एवं वृद्धवाग्भटेऽपि शालादीना-मिति कुसुममित्येवोक्तम्। कफपित्तमेहीति।—कफमेही पित्तमेही चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वमेहेत्यादि।—अयं योगो वान्तिविरेकादियुक्ते ज्ञेयः, सुश्रुतसंवादात्। धात्र्या रसः स्वरसः, स्वरस एव व्यवहारात्, न तु क्वाथ इत्याहुः। कषाय इत्यादि द्वितीययोगेऽपि क्षौद्रनिशायुत इति सम्बन्धनीयम् ॥ १३ ॥

फलत्रिकमित्यादौ।—दारुनिशा—दारुहरिद्रा; विशाला—गौरक्षकर्कटी। निशांशकल्कमिति,—निशाभागकल्कं, तत्सहितमेव त्रिफलादिद्रव्यं निःक्वाथ्य कषायं पिबेदित्येके। अन्ये तु—अंशशब्दोऽर्द्धाभिधायी, तेन फलत्रिकादीनां समुदितानामेको भागः, निशायाश्चापरो भागः; एतद्भागद्वयं निःक्वाथ्य कषायं पिबेदित्यर्थः। अपरे तु—निशाया अंशश्चतुर्थो भागः। समुदितक्वाथ्यापेक्षया; स एव कल्कः प्रक्षेप-रूपश्चूर्णो यत्र तत् तथेति व्याचक्षते; व्यवहारस्त्वनेनैव ॥ १४ ॥

कटङ्कटेरी—दारुहरिद्रा। कुटजासनेत्यादावपि क्षौद्रेणेत्यनुवर्त्तते। असनः,—

त्रिफलालौहशिलाजतुपथ्याचूर्णञ्च लीढ़मेकैकम् ।
मधुनामरासवरस इव सर्वान् मेहान् निवारयति ॥ १८ ॥
शालमुष्ककाम्पिल्ल-कल्कमक्षसमं पिबेत् ।
धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं परम् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधाद्य चूर्णम्—

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-श्योणाकारग्वधासनम् ।
आम्रजम्बूकपित्थञ्च पियालः ककुभो धवः ॥
मधूको मधुकं लोध्रं वरुणः पारिभद्रकम् ।
पटोलं मेषशृङ्गी च दन्ती चित्रकमाढ़की ॥
करञ्जत्रिफलाशक्र-भल्लातकफलानि च ।
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् ।
फलत्रयरसञ्चानु पिबेन्मूत्रं विशुध्यति ॥
एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।
प्रशमं यान्ति योगेन पिड़का न च जायते ।
न्यग्रोधाद्यमिदन्तत्र चाम्रजम्बस्थि गृह्यते ॥ २० ॥

पीतशाल । दार्वी—दारुहरिद्रा । चन्द्रः,—मुस्तकम् । निघण्टौ चन्द्रस्थाने चन्दनमिति पठति । व्यवहारस्तु मुस्तकेनैव ॥ १५—१७ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—समुदितत्रिफलयैकैको योग, ; तेन चत्वारो योगाः । अमरा—गुडूची, अयञ्च पञ्चमो योगः । लौहञ्च मारित-पुटित वज्रादिलौहचूर्णम् ॥ १८ ॥

शालेत्यादि ।—शालस्य सार । मुष्कक,—घण्टापारुली, तस्या मूलम् । काम्पिल्लस्य त्वक् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिचूर्णे ।—न्यग्रोध,—वट. ; अशन,—पीतशाल । आम्रजम्बूकपित्थ चेति—आम्रजम्बू. फलास्थि, कपित्थस्य तु फलमित्याहुः । ककुभ,—अर्जुनः । धव,—स्वनामख्यातः । मधूकः,—मधूकसार । आढकी—तुवरी । करञ्जस्य फलम् । शक्र,—कुटज. ॥ २० ॥

त्रिकण्टकाद्यं तैलं घृतं यमकञ्च—

त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवल्कै-
र्भल्लातकैः सातिविषैः सलोध्रैः।
वचापटोलार्जुननिम्बमुस्तै-
र्हरिद्रया दीप्यकपद्मकैश्च॥
मञ्जिष्ठपाठाऽगुरुचन्दनैश्च
सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु।
मेहेषु तैलं विपचेद् घृतञ्च
पित्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु॥ २१॥
कफमेहहरक्वाथ-सिद्धं सर्पिः कफे हितम्।
पित्तमेहघ्ननिर्यूह-सिद्धं पित्ते हितं घृतम्॥ २२॥

धान्वन्तरं घृतम्—

दशमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारु हरीतकी।
वर्षाभूर्वरुणो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम्॥
सुधानीपकदम्बाश्च बिल्वभल्लातकानि च।
शटी पुष्करमूलञ्च पिप्पलीमूलमेव च॥

त्रिकण्टकेत्यादौ।—अश्मन्तकः,—मालुयाक इति ख्यातः। सोमवल्कः,—खदिरः, न तु कट्फलं, अमूलकसंवादात्। सर्वैरित्युक्ते: पृथगपि सर्वं स्नेहसाधनं स्यादत आह, समस्तैरिति—मिलितैरित्यर्थः, यथालाभपरिहारार्थमिति वा। कफजेषु वातजेषु च मेहेषु तैलं, पैत्तिकेषु घृतम्। मिश्रं त्रिषु लक्षणेष्विति।—दोषत्रयलक्षणप्रादुर्भावे सति मिश्रं तैलघृतं यमकं पचेदित्यर्थः। त्रिदोषजत्वञ्च कफपित्तप्रमेहेष्वेवानुबन्ध्यानुबन्धकतं मन्तव्यम्; किंवा सर्वेषामेव मेहानां त्रिदोषजत्वादुद्भूतदोषाविर्भावः कदाचिद्भवतीति ज्ञेयम्॥ २१॥

कफमेहेत्यादौ।—क्वाथनिर्यूहेति पदोपादानादकल्कत्वं बोध्यम्॥ २२॥

दशमूलमित्यादौ।—करञ्जयोः फलं, न तु मूलं, मेहघ्नत्वं फलस्यैवेति; यदुक्तं,—"करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जन्तुप्रमेहजित्" इति। सुधा—स्नुही, तस्या मूलं, तन्त्रान्तरे मूलपाठात्। नीपकदम्बौ—स्थूलह्रस्वकदम्बौ, किंवा कदम्बः,—भूकदम्बः,

पृथग्दशपलान् भागान् ततस्तोयार्मणे पचेत्।
यवकोलकुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थञ्च दापयेत्॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
निचुलस्त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली॥
शृङ्गवेरं विड़ङ्गानि वचा काम्पिल्लकं तथा।
गर्भेणानेन संसिद्धं पाययेत्तु यथाबलम्॥
एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम्।
कुष्ठगुल्मप्रमेहांश्च श्वयथुं वातशोणितम्॥
प्लीहोदरं तथाऽर्शांसि विद्रधिं पिड़काश्च याः।
अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति॥
पृथक् तोयार्मणे तत्र पचेत् द्रव्याच्छतं शतम्।
शतत्रयाधिके तोयमुक्तमेकमतो मतम्॥ २१॥

दाड़िमाद्यं घृतम्—

दाड़िमस्य फलप्रस्थं यवप्रस्थौ तथैव च।
कुलत्थकुड़वञ्चापि क्वाथयित्वा यथाविधि॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
चतुःषष्टिपलं क्षीरं क्षीरतुल्यं वरीरसम्॥
दत्त्वा मृदग्निना कल्कैरक्षमात्रायुतैः सह।
द्राक्षाखर्जूरकाकोली-दन्तीदाड़िमजीरकैः॥

स चासमुष, तन्त्रान्तरे मूलिकदम्बपाठात्। तोयस्यापि क्वापि भिन्नः पठ्यते। पृथग्दशपलान् भागानिति।—दशमूलमपि प्रत्येकं दशपलम्, तत्र प्रतिपलं तोयार्मणदानम्। शतत्रयाधिके द्रव्ये पुनरर्मणैकमष्टगुणमेव जलं देयम्। एतदेव वक्ष्यति—"पृथक् तोयार्मणे" इत्यादि। अर्मणो द्रोण, तन्त्रान्तरे—"पाठान्तरे मत तोय क्वाथादष्टगुणन्विह" इति। अत्राह,—एतदेव घृतं तन्त्रान्तरेऽन्यथा पठ्यते; तत्र च क्वाथार्थमष्टगुणं तोयमुक्तम्, चतुःप्रस्थाद्यादिद्रव्याष्टगुणं तोयं देयम्। तत्रा-

तथा मेदामहामेदा-त्रिफलादारुरेणुकैः ।
विशालारजनीदारु-हरिद्राविकयामयैः ॥
क्रिमिघ्नभूमिकुष्माण्ड-श्यामैलाभिर्भिषग्वरः ।
पाने भोज्ये प्रदातव्यं सर्वर्त्तुषु च मात्रया ॥
प्रमेहान् विंशतिश्चैव मूत्राघातांस्तथाश्मरीम् ।
कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेतद्रसायनम् ॥
शूलमष्टविधं हन्ति ज्वरमष्टविधं तथा ।
कामलाः पाण्डुरोगांश्च हलीमकमथारुचिम् ॥
श्लीपदञ्च विशेषेण घृतेनानेन नश्यति ।
इदमायुष्यमोजस्यं सर्वरोगहरं परम् ।
दाड़िमाद्यमिदं नाम अश्विभ्यां निर्मितं महत् ॥ २४ ॥

मूत्रघातादि-गुड़िका—

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यगुग्गुलुना युतम् ।
गोक्षुरक्वाथसंयुक्तं गुड़िकां कारयेद्भिषक् ॥
दोषकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकीम् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्य्याद् यथेप्सितम् ॥
प्रमेहान् मूत्रघातांश्च वातरोगोदरान् जयेत् ॥ २५ ॥

सर्वोत्तं-पाठान्तरं यथा,—"दशमूल हरीतकी देवदारु करञ्जद्वय वर्षाभूद्वय-दन्ती-भूमि-कदम्ब-भल्लातक-पुष्करमूलार्कमूल-स्नुहीमूल-वरुणमूल-पिप्पलीमूलानिति प्रत्येकं दश-पलोन्मितानि । यवकोल-कुलत्थप्रस्थत्रयं चाष्टगुणेऽम्भसि पादशेषं कषायमवतारयेत्" इत्यादि । प्रमेहमध्येह भूरिजलोपलक्षण इति मन्दस्याशयः । व्यवहारस्त्वधुना चक्रमतेनैव । त्रिवृत्,—त्रिवृत् ; रोहिषं—गन्धतृणम् ॥ २३ । २४ ॥

त्रिकट्वित्यादि ।—त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं कीदृशम् ?—तुल्यगुग्गुलुयुतम् ; पुनः कीदृशम् ?—गोक्षुरक्वाथेन सम्यगुयुक्त भावितम् ; एवं कृत्वा गुड़िकां कारयेदित्यर्थः ।

शिलाजतुप्रयोगः,—

शालसारादितोयेन भावितं यच्छिलाजतु ।
पिबेत् तेनैव संशुद्ध-देहः पिष्टं यथाबलम् ॥
जाङ्गलानां रसैः सार्द्धं तस्मिन् जीर्णे च भोजनम् ।
कुर्य्यादेवं तुलां यावदुपयुञ्जीत मानवः ॥
मधुमेहं विहायासौ शर्कराममश्मरीं तथा ।
वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥ २६ ॥
माक्षिकं धातुमप्येवं युञ्ज्यात् तस्याप्ययं गुणः ॥ २७ ॥
शालसारादिवर्गस्य क्वाथे तु घनतां गते ।
दन्तीलोध्रशिवाकान्त-लौहताम्ररजः क्षिपेत् ॥
घनीभूतमदग्धञ्च प्राश्य मेहान् व्यपोहति ।
व्यायामजातमखिलं भजन् मेहान् व्यपोहति ॥ २८ ॥
पादत्रच्छत्ररहितो भिक्षाशी मुनिवद्यतः ।

मिलितत्रिकटुचूर्णं पल १, मिलितत्रिफलाचूर्णं पल १, गुग्गुलु पल १, चूर्णगुग्गुलुभावनार्थं गोक्षुर पल ४, क्वाथार्थं जल श ४, एवं सप्ताहमातपे भावयेत्, तदनु चणकमात्रप्रमिता वटिकाः कार्य्याः ॥ २५ ॥

शालसारादितोयेनेत्यादि ।—शालसारादि सौश्रुतो गणः; तस्य तोयं क्वाथ । तद्विधान—"गुल्मं गिरिजेन सह चतुर्गुणे भावनीयञ्च क्वाथम्", इत्यादि वक्ष्यमाणरसायनविधिना ज्ञेयम् । तेनैवेति ।—शालसारादितोयेनैव पिबेत् । संशुद्धदेह इति—वमनादिना । पिष्टमिति—चूर्णितम् । तुलां यावदुपयुञ्जीतेति ।—प्रतिदिनमर्द्धकर्षादिमात्रया तावदुपयोगोऽस्य यावता तुला न पूर्य्यते, न तु पिप्पलीवर्द्धमानवत् । मधुमेहं विहायेति—उत्पन्नमात्र मधुमेहं त्यक्त्वा इत्यर्थः । चिरजस्य असाध्यत्वात्, किंवा महाप्रभाववत्त्वात् योगोऽयमसाध्यमपि मधुमेहं साधयति । एतद्विधिं स्वर्णमाक्षिकेऽप्यतिदिशति,—माक्षिकं धातुमप्येवमिति ॥ २६ । २७ ॥

शालसारादिवर्गस्येत्यादि ।—शालसारादिगणस्य चतुर्थभागावशिष्टे क्वाथे पुनः पाकाद्घनीभूते दन्त्यादीनां मिलितानां चूर्णं पादिकं प्रक्षेप्यं कुटजलेहवत् । शिवा—हरीतकी । कान्तेति ।—मारितपुटितकान्तलौहादिचूर्णम्; अस्य सर्व-

योजनानां शतं गच्छेदधिकं वा निरन्तरम्॥
मेहान् जेतुं वने वापि नीवारामलकाशनः॥ २८॥
शराविकाद्याः पिड़काः साधयेच्छोथवद्भिषक्।
पक्वाश्च विद्रधिवत् तासां पाने प्रशस्यते।
क्वाथं वनस्पतेर्वास्तं मूत्रञ्च व्रणशोधनम्।
एलादिकेन कुर्वीत तैलञ्च व्रणरोपणम्॥
आरग्वधादिना कुर्य्यात् क्वाथमुद्वर्त्तनानि च।
शालसारादिसेकञ्च भोज्यादिष्व कणादिना॥ ३०॥
सौवीरकं सुरां शुक्तं तैलं क्षीरं घृतं गुड़म्।
अम्लेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत्॥ ३१॥
प्रमेहिणां यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम्।
विशदं कटु तिक्तञ्च तदारोग्यं प्रचक्षते॥ ३२॥

इति प्रमेह-चिकित्सा।

विधिर्व्रीहाम्नरवत्। व्यायामजातमिति—मल्लयुद्धादिजनितम्। नीवारैस्तुपलक्षणम्; तेन श्यामाकादिकमपि बोध्यम्; यदाह सुश्रुतः,—"महावने वा श्यामाकनीवारामलक-कपित्थ-तिन्दुकाश्मन्तकफलमूलाहारो मृगैः सह वसेत्" इति॥ २८। २९॥

प्रमेहपिडकाचिकित्सामाह, शराविकाद्या इत्यादि।—शोथवदिति—शोथमिवेत्यर्थः। वनस्पतेरिति—वटादेः; वास्तं मूत्र—छागमूत्रम्। एलादिकेनेत्यादि।—एलादिगणश्च सौश्रुतः,—"कल्ककाथावनिर्देशे गणात् तस्मात् समाचरेत्" इति वचनात् एलादिगणस्य क्वाथः कल्कश्च। अन्ये तु—एलादिगणस्य कल्को जलञ्च चतुर्गुणमित्याहुः। आरग्वधादिरपि सौश्रुतो गणः। क्वाथमिति—पानार्थं परिषेकार्थञ्च। भोज्यादिष्वित्यत्र भक्ष्यमपि बोध्यम्। कणादिनेति—पिप्पल्यादिगणेन सौश्रुतेन। निदानपरिवर्ज्जनमाह—सौवीरकमित्यादि॥ ३०—३२॥

इति प्रमेह-चिकित्सा-विवृतिः।

अग्निसन्दीपनकरं वाजीकरणमुत्तमम् ।
सोमरोगं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
विडङ्गाद्यमिदं लौहं सर्वरोगनिसूदनम् ॥ ५ ॥

व्योषाद्यसक्तुप्रयोगः—

व्योषं विडङ्गशिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥
हिङ्गुकेबुकमूलानि यमानीधान्यचित्रकम् ।
सौवर्चलमजाजीं च हवुषां चेति चूर्णयेत् ॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्र-भागाः स्युर्मानतः समाः ।
सक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥
प्रयोगात् तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ।
प्लीहपाण्ड्वामयः शोथो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासौ गलग्रहः ॥
क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैत्र्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्द्धते ॥ ६ ॥
बदरीपत्रकल्केन पेया काञ्जिकसाधिता ।
स्थौल्यनुत् स्यात् साग्निमन्थ-रसं वापि शिलाजतु ॥ ७ ॥

द्वीर्यत्वेन प्राधान्यादितरमिलितचूर्णसमत्वम्; षोडशाधिको भागः, मधुना मानमेव इत्यध्याहारः ॥ ४ । ५ ॥

व्योषमित्यादौ ।—तैलघृतक्षौद्राणां प्रत्येकं मिलितचूर्णसमत्वम्; सक्तूनाञ्च षोडशगुणो भागः समुदितचूर्णापेक्षया । सन्तर्पणमिति—जलालोडितसक्तुस्वरूपतया । सन्तर्पणमप्रत्याख्यसन्तर्पणता प्रोक्ता । मात्रा चास्य आहारद्रव्यप्रधानत्वाद् यथौ । मूढवातः—वातावरोधः । स्थैर्य—स्थिरत्वम् । स्थैर्यमिति पाठे—तावभासता, सा च कपालता ॥ ६ ॥

बदरीत्यादि ।—बदरीपत्रकल्कं पिष्टा काञ्जिकद्रवेण पेया साध्या । स्थौल्य-मित्यादि ।—द्वितीयो योगः । रसः—क्वाथः । शिलाजतु प्रदेयम् ॥ ७ ॥

अमृताद्यगुग्गुलुः,—

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं कलिङ्गपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिडकास्थौल्यभगन्दरं जयेत् ॥ ८ ॥

नवकगुग्गुलुः,—

व्योषाग्नित्रिफलामुस्त-विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
खादन् सर्वान् जयेद्व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ॥ ९ ॥

लौहरसायनम्,—

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफला खदिरं वृषम् ।
त्रिवृतालम्बुषा स्नुक् च निर्गुण्डी चित्रकं शटी ॥
एषां दशपलान् भागांस्तोये पञ्चाढके पचेत् ।
पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥
प[illegible] देयं तीक्ष्णलौहं सुचूर्णितम् ।
पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलोन्मितम् ॥
पचेत् ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारिते ।
प्रस्थार्द्धं माक्षिकं देयं शिलाजतुपलद्वयम् ॥
एलात्वचोः पलार्द्धञ्च विडङ्गानि पलत्रयम् ।
मरिचस्याञ्जनं कृष्णा द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥

अमृतेत्यादौ ।—त्रुटिः,—सूक्ष्मैला । वेल्ल,—विडङ्गः । कलिङ्गः—इन्द्रयव, [illegible] कुर्वन्ति, तन्मते—[illegible] । [illegible] । क्रमवृद्धमिति ।—[illegible] ॥ ८ ॥

व्योषेत्यादौ ।—अग्निः,—चित्रक ॥ ९ ॥

गुग्गुलुरित्यादि । [illegible]

पलद्वयन्तु कासीसं श्लक्ष्णचूर्णीकृतं बुधैः ।
चूर्णं दत्त्वा समर्थितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् ।
अनुपानं पिबेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ।
वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
मूर्च्छामोहविषोन्माद-गराणि विविधानि च ।
स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥
कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।
बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
श्रीकरं पुत्रजननं वलीपलितनाशनम् ।
नाश्नीयात् कदलीं कन्दं काञ्जिकं करमर्दकम् ।
करीरं कारवेल्लञ्च षट् ककाराणि वर्जयेत् ॥ १० ॥

त्रिफलाद्यं तैलम्—

त्रिफलाऽतिविषामूर्वा-त्रिवृच्चित्रकवासकैः ।
निम्बारग्वधषड्ग्रन्था-सप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥
गुडूचीन्द्रसुराकृष्णा-कुष्ठसर्षपनागरैः ।
तैलमेभिः समं पक्वं सुरसादिरसाप्लुतम् ॥
पानाभ्यञ्जनगण्डूष-नस्यवस्तिषु योजितम् ।
स्थूलतालस्यकण्ड्वादीन् जयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ११ ॥

पाकम् । एषां चूर्णानां प्रतिपलमत्यमाक्षीकदयायां प्रक्षेप ; मधुनस्तु दिनान्ते प्रक्षेप । मधुनः प्रस्थार्द्धं षोडशपलानि । लघुकाष्ठैर्लौहवदस्य पाकः । लौहान्तर-वदत्र मर्दनादिक्रिया बोध्या ॥ १० ॥

त्रिफलाद्ये ।—इन्द्रसुरा—गोरक्षकर्कटी, निर्गुण्डी वा । सुरसादिरसाप्लुतमिति —सुरसादिगणस्य क्वाथसंयुक्तम् ॥ ११ ॥

गिरीषलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः।
पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः॥ १२॥
वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः।
बिल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः॥ १३॥

हरीतकीलोध्रमरिष्टपत्रम्
चूतत्वचो दाड़िमवल्कलञ्च।
एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानाम्
जङ्घाकषायश्च नराधिपानाम्॥ १४॥
गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठम्
वर्णोज्ज्वलं गोपयसा च शुक्लम्।
कक्षादिदौर्गन्ध्यहरं पयोभिः
शस्तं वयोऽक्रद्रजनीद्वयेन॥ १५॥
चिञ्चापत्रस्वरसमर्दितं कक्षादियोजितं जयति।
पुटदग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिराद्देहदौर्गन्ध्यम्॥ १६॥

स्वेददोषजन्यो स्वेददौर्गन्ध्यप्रतीकारमाह, गिरीषेत्यादि।—लामज्जकम्—उशीरम्, हेम—नागकेशरचूर्णम्, पत्र—तेजपत्र, तमालपत्रमित्यन्ये; अम्बु—बालकं, लोध्रमगुरु, चन्दनं—श्वेतचन्दनम्। शङ्खचूर्णेन संयुत इति।—शङ्खचूर्णेन मिश्रितः। एवं बिल्वपत्ररसोऽपि॥ १२। १३॥

हरीतक्यादौ।—अरिष्टपत्र—निम्बपत्रं, दाड़िमवल्कलं—त्वचः फलस्य वा; अङ्गराग,—वर्णप्रसादः। जङ्घाकषाय इति।—वाजवाजिवाहनेन विमर्दयोऽङ्गयोर्वर्णप्रसादार्थे कषायो विलेपनमित्यर्थः। यदुक्त, मेदिनीकरकोषे—"कषायो रसभेदे च निर्यासे च विलेपने" इति॥ १४॥

गोमूत्रपिष्टमित्यादि।—योगान्तरम्। वर्णोज्ज्वलं—हरितालं, सम्यक् दग्धं। हरितालं गोमूत्रपिष्टं सत् कुष्ठं निहन्ति। गोपयसा शुक्लमिति।—पिष्टं तदेव दौर्गन्ध्यहरम्, तथा रजनीद्वयेन सहितं तदेव हरितालं पयसा क्षीरेण पिष्टं तिलकदानेन वशीकरणं मस्तकेऽर्थः॥ १५॥

चिञ्चेत्यादि।—चिञ्चापत्रस्वरसेनादौ मर्दनं कक्षयोरादनमर्थं पुटदग्धहरिद्रा पिष्टा, उद्वर्त्तनं कार्यमित्यर्थः॥ १६॥

दलजललघुमलयाभयविलेपनं हरति देहदौर्गन्ध्यम् ।
विमलारनालसहितं पीतमिवाम्बुपाचूर्णम् ॥
हस्तपादस्रुतौ योज्या गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकः ।
अथवा पञ्चतिक्ताख्यं घृतं खादेदतन्द्रितः ॥ १७ ॥

इति स्थौल्य-चिकित्सा ।

अथोदर-चिकित्सा ।

उदरे दोषसम्पूर्णे कुक्षौ मन्दो यतोऽनलः ।
तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ १ ॥
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगान् द्विजान् ।
पयोमूत्रासवारिष्ट-मधुसीधूंस्तथा पिबेत् ॥ २ ॥
वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत् पुनः ॥ ३ ॥

दलेत्यादि ।—दल—तेजपत्रम् ; जलं—बालकम् ; लघु—अगुरु ; मलयजं—श्वेतचन्दनम् , अभयम्—उशीरम् , अम्बुपा—मुरुजोरी ॥ १७ ॥

इति स्थौल्य चिकित्सा-विवृतिः ।

उदरौषधसाधर्म्यात् स्थौल्यानन्तरमुदरचिकित्सामाह, उदर इत्यादि । उदरे—उदररोगे ॥ १ । २ ॥

वातोदरमित्यादि ।—ननु—"विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णी चोदरी ज्वरी" इति वचनात् स्नेहपानं न सिद्ध, तथा "नोदरी नातिसारी च" इत्यादिना च स्वेदः निषिद्धः । तत् कथमत्र स्नेहस्वेदोपदेशः ? उच्यते,—एतत्तयोर्निषेधो शास्त्र, न तु शोधनाङ्गभूतयोः, अन्यथा दोषहरणस्य दुष्करत्वात् । परिम्लानमिति—क्षीणम् । तथेति—वस्त्रवेष्टनेन ॥ ३ ॥

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात्।
सम्भवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत्॥
विरिक्तं च यथादोष-हरैः पेया शृता हिता॥ ४॥
वातोदरी पिबेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम्।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत्॥ ५॥
यमानीसैन्धवाजाजी-व्योषयुक्तं कफोदरी।
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताम्लं नातिपेलवम्॥ ६॥
मधुतैलवचाशुण्ठी-शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः।
युक्तं प्लीहोदरी जातं सव्योषन्तु दकोदरी॥
बद्धोदरे तु हवुषा-दीप्यकाजाजिसैन्धवैः।
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम्॥
व्योषयवक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी॥ ७॥
गौरवारोचकार्त्तानां समन्दाग्न्यतिसारिणाम्।
तक्रं वातकफार्त्तानाममृतत्वाय कल्पते॥ ८॥
वातोदरे पयोऽभ्यासो निरूहो दाशमूलिकः।
सोदावर्त्ते सातम्लशृतैरण्डानुवासनः॥ ९॥

उदरे पुनः पुनः शोधनार्थोपपत्तिमाह—दोषातिमात्रेत्यादि।—स्रोतोमार्गः,—स्रोतोमुखम्;—मार्गशब्दोऽत्र मुखरूपमार्गवाची। यथादोषहरैरिति।—यथायुदरी ... दोष ... तद्दोषहरपञ्चमूल्यादिभिः॥ ४। ५॥

यमानीत्यादि नातिपेलवमित्यनेनैवं योगः। नातिपेलवं—नातितनु। अन्ये—कफोदरीत्यनेनैवायोग एवेत्याहुः। तन्न,—"यमानीसैन्धवाजाजी मधुव्योषैः कफोदरी" इति ग्रन्थविरोधात्॥ ६॥

मधुतैलेत्यादौ।—जातमिति ... , ... इत्यर्थः। सव्योषन्तु दकोदरीति।—दकोदरी तु सव्योषं तक्रं पिबेदित्यर्थः। दीप्यक—यमानी। निचयोदरी—सन्निपातोदरी॥ ७॥

गौरव इत्यादौ।—असंस्कृतस्य केवलतक्रस्यायं गुण इति ज्ञेयम्॥ ८॥

वातोदर इत्यादि।—पयोऽभ्यास इति क्रमेण ... , ... पयो नवसंनीयम्। निरूहो दाशमूलिक इति।—दशमूलक्वाथेन निरूहः कार्य्य इत्यर्थः;

सामुद्राद्यं चूर्णम्—

सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानि क्षारं यमानीमजमोदकञ्च ।
सपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरं हिङ्गु विडङ्गेति समानि कुर्य्यात् ॥
एतानि चूर्णानि घृतप्लुतानि भुञ्जीत पूर्वं कवलं प्रशस्तम् ।
वातोदरं गुल्ममजीर्णभुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीञ्च दुष्टाम् ॥
अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरञ्चेति निहन्ति सद्यः ॥१०॥

पित्तोदरेषु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
अनुवास्याबलं क्षीर-वस्तिशुद्धं विरेचयेत् ॥
पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ।
सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ॥ ११ ॥

चिवा—"विषघ्नमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सव्योषमांसस्य स पूर्ववत्स्यात् । निशेद्युक्तः मद्ये निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥" इति । अयञ्च तीक्ष्णविरेचनद्रव्ययुक्तः कार्यः ; चरकप्रामाण्यात् । सोदावर्त्ते वातोदरे इत्यन्वयः । वातघ्नाम्ल-प्रसैरण्डानुवासनः इति ।—वातघ्नैर्द्रव्यैस्तथा पक्वैश्च काञ्जिकादिभिः प्रसन्नैरण्डमिश्रैरण्डतैल-मनुवासनं यस्य बस्तेः स तथा इति । अनुवासनस्य स्नेहरूपत्वात् एरण्डपदेनैरण्डतैल-मुच्यते ॥ ९ ॥

सामुद्रेत्यादि ।—यवानां क्षारो यवक्षारः । अत्र हिङ्गुष्टकवद्गुप्रयोगः । चूर्णा-नीत्यनन्तरं समानीति शेषः ॥ १० ॥

पित्तोदरेष्वित्यादि ।—क्षीरप्रधानो बस्तिः क्षीरबस्तिः । अत्र बलिनं पुरुषं पूर्वमिति अनुवासनमकृत्वैव विरेचयेत् । अनुवासनव्यतिरिक्तस्तु स्नेहः कर्त्तव्य एव । अत एवोक्तं वाग्भटे—"बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा । श्यामा-त्रिभण्डीत्रिफला विपक्वेन विरेचयेत् ॥" इति ।—अबलं पुनरादौ अनुवास्य ततः क्षीर-बस्तिशुद्धं विरेचयेत् । विरेकोऽप्यग्निबललक्षणानन्तरमेव कार्यः । उक्तं हि वाग्भटे—"दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरबस्तिभिः । जाते चाग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ॥" इति ।—केन विरेचयेत् ?—इत्याह पयसेत्यादि ।—अत्र तु उरुबूक-शृतस्य फलं ग्राह्यं, विरेचकत्वात् ; एवमारग्वधस्यापि फलम् । सातला—चर्मकषा । पयसेति सर्वत्र सम्बध्यते । सत्रिवृत्कल्केन पयसेत्येको योगः, उरुबूकशृतेनेति द्वितीयः, सातलादिरारग्वधान्तःपरः, अनुकर्षसंवादात् । अन्ये तु—सत्रिवृत्कल्कोरुबूक-

कफादुदरिणं शुद्धं कटुक्षाराम्नभोजितम् ।
मूत्रारिष्टायस्कृतिभिर्योजयेच्च कफापहैः ॥ १२ ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ॥ १३ ॥
प्लीहोदरे प्लीहहरं कर्मोदरहरं तथा ॥ १४ ॥
स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैललवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥
परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णञ्चैव विरेचनम् ॥ १५ ॥
छिद्रोदरमृते स्वेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥ १६ ॥

एतेनैको योगः, तथा सविडलवणेन सातलाक्षधान्येन तु द्वितीयो योग इत्याहुः ॥ ११ ॥

कफादित्यादि ।—शुद्धमिति—वमनव्यतिरिक्तशोधनेन विशुद्धमित्यर्थः, वमनस्योदरे निषिद्धत्वात् । कटुक्षाराम्नभोजितमिति—कटुक्षारयुक्तैरन्नैः पेयादिभिः भक्तसंसर्जनमित्यर्थः । अयस्कृतिः—नवायसादि, किंवा अयस्कृतयो रसायनोक्तलौहमय्यो चाचरकोक्ता ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

सन्निपातोदर इत्यादौ ।—सर्वा यथोक्ता इति ।—प्रत्येकं वातोदरादिविहिताः क्रियाः सर्वा एव सन्निपातोदरे कार्या ॥ १३ ॥

प्लीहोदर इत्यादौ ।—प्लीहहरं कर्म वक्ष्यमाणं, तथोदरहरमिति प्लीहोदरहरम् ; प्लीहोदरचिकित्सा च कार्या ॥ १४ ॥

स्विन्नायेत्यादि ।—निरूहस्य तत्कर्मत एव सतैललवणत्वे सिद्धे सतैललवणमिति पदं तैललवणयोरत्राधिकदानोपदर्शनार्थम् । बद्धच्छिद्रदकोदराणाञ्च यद्यप्यास्थापनं निषिद्धं, तथापि तदेकसाध्यायामवस्थायां निरूहदानमिह ज्ञेयम् । परिस्रंसीनि अनुलोमीनि ॥ १५ ॥

छिद्रोदरमित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—यद्यपि "प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रोदरं नृणाम्" इत्यनेन छिद्रोदरमसाध्यमुक्तं, तथापि प्रायःशब्देन तदसाध्यताव्यभिचारस्य दर्शितत्वात् चिकित्सितमिदं यापनार्थम् । तथा "हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि" इत्यनेन सर्वोदरचिकित्सैव बोध्या । अन्ये तु—सर्वोदरहन्तृत्वकथनं न पारमार्थिकं, किन्तु स्तुतिरित्याहुः । ऋते स्वेदात्—इत्यनेन स्वेदस्य छिद्रोदरे क्लेदयुक्तेऽत्यर्थक्लेदकरतया निषेधः ॥ १६ ॥

जातं जातं जलं स्राव्यं शास्त्रोक्तं शस्त्रकर्म च।
जलोदरे विशेषेण द्रवसेवां विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
देवदारुपलाशार्क-हस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः॥
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत्।
स्नुहीपयोभावितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः॥
सहस्रञ्च प्रयुञ्जीत शक्तितो जठरामयी ॥ १८ ॥
शिलाजतूनां मूत्राणां गुग्गुलोस्त्रैफलस्य च।
स्नुहीक्षीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ १९ ॥
स्नुक्पयसा परिभाविततण्डुलचूर्णविनिर्मितः पूपः।
उदरमुदारं हिंस्याद् योगोऽयं ससरालेण ॥ २० ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्पदृष्टं प्रयोजयेत्।
जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ २१ ॥

शास्त्रोक्तमिति—शल्यशास्त्रोक्तम् ॥ १७ ॥

देवदार्वित्यादौ।—पलाशः,—किंशुकस्तस्य फलं ग्राह्यं, उदरकृन्तत्वात्। कृ
य इत्यादि।—अत्र एकविंशतिवारान् भावयेत्, चारपाणिसंवादात्। त्र्यहः
शसवारभावनया। एतान् पिप्पलीमुष्टिकाश्चियन्तु पञ्च वा कोष्ठानुरूपं प्रत्यह
न्तरं दशान्तरं वा विरेचनार्थं क्षीरेण पिबेत्। सहस्रञ्च प्रयुञ्जीतेति।—उपयुक्तपिप्
ल्यनया यावता कालेन सहस्रं पूर्यते इत्यर्थः। एतच्चोक्तसंवचनम्; तेन सहस्रा
पि विधिर्बोध्यः ॥ १८ ॥

शिलाजतूनामित्यादौ।—त्रैफलस्य गुग्गुलोरिति—त्रिफलागुग्गुलोरित्य
प्रयोगः,—षष्ठ्यास.। समासान्तर्गतमपि 'प्रयोग' इति पदम्, चकाराच्छिलाज
दिभिः सह प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ १९ ॥

स्नुक्पयसेत्यादौ।—पूपः,—पिष्टकम्; सहाद्यच्चीरेण त्रि.सप्तकृत्वः पिप्
र्दोवयित्वा एकां द्वे तिस्रो वा प्रयच्छेत् विरेकार्थमिति; उदारमिति—महद
कल्पदृष्टमिति।—चरकोक्तरसायनविधिदृष्टम्; तच्च विधिं प्लीहयकृच्चिकित्सिते दर्श
यामः ॥ २०।२१ ॥

पटोलाद्य चूर्णम्—

पटोलमूलं रजनीं विड़ङ्गं त्रिफलात्वचम्।
कम्पिल्लकं नीलिनीञ्च त्रिवृताञ्चेति चूर्णयेत्॥
षड़ाद्यान् कार्षिकानन्त्यांस्त्रीय द्वित्रिचतुर्गुणान्।
कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वै पिबेत्॥
विरिक्तो जाङ्गलरसैर्भुञ्जीत मृदुमोदनम्।
मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं षड़हं पयः॥
शृतं पिबेत्तु तच्चूर्णं पिबेदेवं पुनःपुनः।
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि।
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्चापकर्षति॥ २२॥

नारायणचूर्णम्—

यमानी हपुषा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा॥
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम्॥
विड़ङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा।
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा॥

पटोलमूलमित्यादौ।—त्वचमिति—निरस्थित्रिफलात्वगर्थम्। षड़ाद्यान् कार्षिकानिति।—पटोलमूलादीनां त्रिफलान्तानां षण्णां प्रत्येकं कर्षभागानित्यर्थः। त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणानिति।—कम्पिल्लकादयस्त्रयः क्रमात् कार्षिकभागापेक्षया द्वित्रिचतुर्गुणानित्यर्थः। नीलिनी—नीलवृक्ष, शस्यावात फल, वृद्धवाग्भट-प्रवादात्। मुष्टिमिति—पलम्। विरिक्तो जाङ्गलरसैरित्यादि।—विरेचनदिने जीर्णे भेषजे मृद्वोदनमण्डपेयानामन्यतममग्निबलापेक्षया उपयोक्तव्यम्। तत ऊर्द्ध्वं षड़हं यथोक्तपयोवृत्तिना भवितव्यम्। ततः पुनः सप्तमेऽहनि पटोलादिचूर्णं पेयम्, एवं पुनः पुनः कार्य्यम्॥ २२॥

यमानीत्यादौ।—उपकुञ्चिका—कृष्णजीरकम्, कारवी—स्वल्पप्रमाण जीरक-मौषत्कृष्णम्, जीरकशब्देन च प्रसिद्ध महज्जीरकम्। अजगन्धा—अजमोदा; स्वर्णक्षीरी—कट्टुक, दन्त्या भागत्रयमाद्यभागापेक्षया, एवं त्रिवृद्विशालयोरप्याद्य-

एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः।
नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया॥
दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाड़िमाम्बुभिरर्शसि।
परिकर्त्ते च वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम्॥ २३॥
दन्ती वचा गवाक्षी च शङ्खिनी तिल्वकं त्रिवृत्।
गोमूत्रेण पिबेत् कल्कं जठरामयनाशनम्॥ २४॥
सक्षीरं माहिषं मूत्रं निराहारः पिबेन्नरः।
शाम्यत्यनेन जठरं सप्ताहादिति निश्चयः॥ २५॥
गवाक्षीशङ्खिनीदन्ती-नीलिनीकल्कसंयुतम्।
सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रं पातुमाचरेत्॥ २६॥

भागापेक्षया प्रत्येकं द्विगुणम्। प्रसन्ना—चर्मकषा। नारायणमहातिमिरनाशं नैनमित्यादि।—एतेन नारायणवद्धर्मत्वान्नारायणसंज्ञा युक्ता भवति। गराऽविष दूष्यसंयोगजं विषं कालान्तरफलदायि, कृत्रिमन्तु स्थावरजङ्गमविषसंयोगादुत्कृष्टकल्पितं विषं तत्कालफलदायि। यथार्हमिति।—वचनादस्मिन् दोषव्याधिविपरीतैर्द्रव्यैः पानमिति दर्शयति। यथार्हस्निग्धकोष्ठेनेति पाठे—यो यथोचित स्नेहेन स्निग्धकोष्ठेन पेयमिदम्॥ २३॥

दन्त्यादौ।—गवाक्षी—गोरक्षकर्कटी। शङ्खिनी—श्वेतबुह्ना॥ २४॥

सक्षीरमित्यादौ।—माहिषं मूत्रं पलमेकं द्वयं वा पीत्वा विरिक्ते सति क्षीरमेव पीत्वा स्थातव्यमित्युपदिशन्ति। वाग्भटेऽप्युक्तं,—"गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा विरिक्तः क्षीरभुक् स्यात् करभीक्षीरवर्त्तनः" इति। क्षीरभुगिति—क्षीरमात्रभोजी। अत एव—"माहिषं मूत्रं पीत्वा तत्क्षीराहार एव नरः" इति निदर्शनं यदुक्तं

अर्कपत्रं सलवणमन्तर्धूमं दहेत् ततः ।
मस्तुना तत् पिबेत् क्षारं गुल्मप्लीहोदरापहम् ॥ २७ ॥
पीतः प्लीहोदरं हन्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः ।
१ अम्लवेतससंयुक्तः शिग्रुक्वाथः ससैन्धवः ॥ २८ ॥
यस्य गृहीत्वा संज्ञामुत्पाटयितेन्द्रवारुणीमूलम् ।
प्रक्षिप्यते सुदूरे शाम्येत् प्लीहोदरन्तु तस्य ॥ २९ ॥
रोहीतकाभयाक्षोद-भावितं मूत्रमस्तु वा ।
पीतं सर्वोदरप्लीह-मेहार्शःक्रिमिगुल्मनुत् ॥ ३० ॥
देवद्रुमं शिग्रुमयूरकञ्च गोमूत्रपिष्टामथवाश्वगन्धाम् ।
पीत्वाशु हन्यादुदरं प्रवृद्धं क्रिमीन् सशोथानुदरञ्च दूष्यम् ॥३१॥
दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाऽभयाक्वाथः ।
जयति जलोदरशोथश्लीपदगलगण्डवातरोगांश्च ॥ ३२ ॥
हरीतकीनागरदेवदारु-पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः ।
सगुग्गुलुर्मूत्रयुतस्तु पेयः शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥ ३३ ॥

गदपाठम्, उक्तवाग्भटवचनविरोधात् । अर्कपत्र सलवणमिति ।—सैन्धवेन तुल्य परिमितार्कपत्र दहन्ति ॥ २१—२७ ॥

पीत इत्यादौ ।—पिप्पल्यादिद्रव्यचतुष्टय प्रक्षेप्यम् ॥ २८ । २९ ॥

रोहितकेत्यादौ ।—रोहीतकहरीतकीचूर्णैकैकर्षेण पलत्रयपरिमितं गोमूत्रमस्तु वा भाव्यमिति केचित्, अन्ये तु—रोहीतकहरीतक्यौ चोदे खण्डखण्डकृते: शिलायां किञ्चिदवचूर्णे सप्ताह भावित मूत्रमस्तु वेत्याहुः, वाग्भटप्रामाण्यात्; यथा,—"रोहीतकलताः कृत्वाः खण्डशः साभयाजले । मूत्रेण सुनुयात् तच सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥" इति । सुनुयादिति—भावयेत् ॥ ३० ॥

इदानीमुदरे सर्वोपद्रवमूलप्रभूतशोथसम्बन्धे सति चिकित्साविशेषमाह, देवद्रुममित्यादि ।—मयूरकम्—अपामार्गमूलम् । मूत्रमत्र योगद्वयेऽपि, मूत्रेण पेषणं पानञ्चेत्याहुः । इन्दटीषनिकायान्तु देवद्रुमादिरश्वगन्धान्त एको योगः, अथवाशब्दोऽपि पूर्वयोगापेक्षया इत्युक्तम्; व्यवहारस्तु योगद्वयेनेति ॥ ३१ ॥

दशमूलेत्यादौ ।—क्वाथ इत्यत्र युक्त इति पाठे—क्वाथ इति शेषः ॥ ३२ ॥

हरीतकीत्यादौ ।—प्रतिदिनोपयोगे गुग्गुलोर्माषकचतुष्टयं गोमूत्रस्यार्द्धपलं कर्षो

एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तास्त्रिफलारसो वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशूलं क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ ३४ ॥

पुनर्नवाष्टकः,—

पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी-तिक्ताऽमृतादार्व्यभयाकषायः ।
सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल-श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ३५ ॥
पुनर्नवां दार्व्यभयां गुडूचीं पिबेत् समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम् ।
त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग-स्थौल्यप्रसेकोर्द्धकफामयेषु ॥ ३६ ॥
गोमूत्रयुक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम् ।
क्षीराशभुक् केवलमेव गव्यं मूत्रं पिबेद्वा श्वयथूदरेषु ॥ ३७ ॥
पुनर्नवा दार्व्यमृता पाठा बिल्वं श्वदंष्ट्रिका ।
बृहत्यौ द्वे रजन्यौ द्वे पिप्पल्यश्चित्रकं द्वयम् ॥
समभागानि चूर्णानि गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥
बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रविसारिणम् ।
हन्ति शोथोदराण्यष्टौ व्रणांश्चैवोपनतानपि ॥ ३८ ॥

वा प्रक्षेप्यः ; विरेचने तु कर्त्तव्ये प्रचुरत्वमनयोः ; चक्रमत्तबद्धकोष्ठे तु—गोमूत्रेणैव क्वाथं कृत्वा गुग्गुलुमात्रं प्रक्षिप्य वृद्धा व्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥

एरण्डतैलमित्यादि ।—एरण्डतैलप्रक्षेपाद्दशमूलक्वाथ इत्येको योगः ; गोमूत्रप्रक्षेपात् त्रिफलाक्वाथ इति द्वितीयः ; चक्रमत्तबद्धकोष्ठे तु—गोमूत्रेणैव त्रिफलाक्वाथः कार्य्य इति वदन्ति ; एवं गोमूत्रप्रक्षेपाद्गोमूत्रेण वा दशमूलक्वाथोऽप्यन्योहुः ॥ ३४ ॥

पुनर्नवामित्यादि ।—पुनर्नवादीनां चूर्णं गुग्गुलुसंयुक्तं गोमूत्रेण पेयम्, तथाच तन्त्रान्तरे—"गोमूत्रेणाथवा दारु-वर्षाभूचेतकीरजः । पिबेद्गुग्गुलुसंयुक्तं शोथोदरविनाशनम् ॥" इति । अत्र चेतकी—हरीतकी । गुग्गुलुच मिलितचूर्णसम इत्याहुः । अन्ये तु—पुनर्नवादीनां क्वाथे गोमूत्रं गुग्गुलुञ्च प्रक्षिप्य व्यवहरन्ति । क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रमिति ।—त्रिफलायाः क्वाथः कल्को वा । क्षीराशभुगिति—क्षीरमात्रैकाशभुक् ॥ ३५—३७ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।—बिल्वस्य मूलम् । शोथोदराण्यष्टाविति—सशोथान्यष्टावुदराणीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

पुराणं माषकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम्।
साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसन्तु तत्॥
हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः॥ ३९॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलतुलार्द्धरसे सक्षारैः पञ्चकोलकैः पलिकैः।
सिद्धं घृतार्द्धपात्रं द्विर्मस्तुकमुदरगुल्मघ्नम्॥ ४०॥

चित्रकघृतम्—

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत्॥ ४१॥

बिन्दुघृतम्—

अर्कक्षीरपले द्वे च स्नुहीक्षीरपलानि षट्।
पथ्या काम्पिल्लकं श्यामा शम्याकं गिरिकर्णिका॥

पुराणमित्यादि।—पुराणमाषकस्य चूर्णं पलमात्रं, दरदलिततण्डुलस्य पलद्वयं, क्षीरतोयाभ्यां समाभ्यां साधयित्वा पायसं कार्य्यं। अत्रोपयोगेऽपरमन्नमन्नम नाद्री-यादित्याह। शोथोऽयं शोथनाशेऽपि प्रभवति॥ ३९॥

दशमूलषट्पलके—दशमूलस्य तुलार्द्धं पञ्चाशत्पलानि, तस्य क्वाथ इत्यर्थः। घृत-स्यार्द्धपात्रमष्टाढकं प्रस्थद्वयमित्यर्थः। द्विर्मस्तुकमिति।—घृतमपेक्ष्य द्विगुणं मस्त्वित्यर्थः। चरकोक्तदशमूलषट्पलकेऽपि द्वि शब्दः प्रस्थेन यथार्द्धपलिकैरित्यनेन च योज्यः। तेन पिप्पल्यादीनां द्विरिति द्विगुणार्द्धपले षट्पलानि भवन्ति, तथा प्रस्थेन च द्वि शब्द-सम्बन्धात् प्रस्थद्वयं भवतीति एकवाक्यता बोध्या। ननु क्रियाभ्यावृत्त्यैव सुच्प्रत्ययो दृश्यते, [illegible] तु अध्याहृतिमात्रेणैव, द्विरष्टसवत्सरवारसुन्दरीत्यादौ क्रियाभ्यावृत्ति विनापि सुच्प्रत्ययस्य दर्शनात्॥ ४०॥

चतुर्गुण इत्यादि।—अत्र सक्षारमित्यनेन यवक्षारस्यापि चित्रकवत् पलमेकं देयम्, अत्रार्थे तन्त्रान्तरं यथा,—"चित्रकक्षारपलाभ्यां द्विमूत्रे चतुर्जलश्च घृतप्रस्थम्" इति॥ ४१॥

अर्कक्षीरेत्यादि।—श्यामा—श्याममूला त्रिवृत्। गिरिकर्णिका—श्वेतापराजिता,

नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकस्तथा ।
एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
अथास्य मलिने कोष्ठे बिन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।
यावतोऽस्य पिबेद्बिन्दूंस्तावद्वारान् विरिच्यते ॥
कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
प्रशमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
एतद्बिन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥ ४२ ॥

दधिमण्डाद्यं घृतम्—

दधिमण्डाढके सिद्धात् स्नुक्क्षीरपलिकल्कितात् ।
घृतप्रस्थात् पिबेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पचेत् ।
स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च ॥ ४३ ॥

नाराचघृतम्—

स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रककल्कयुक्तम् ।

नीलिनी—नीलबुह्ना । शङ्खिनी—श्वेतबुह्ना । अत्र पाकार्थे जलं चतुर्गुणं देयम्; अत एव क्वचित् वृन्दसंग्रहे दृश्यते,—"सुधार्कयोस्तु पयसा पाकस्यानुपपादितः । जलं चतुर्गुणं देयं पाकार्थं बिन्दुसर्पिषि ॥" इति । मात्रा तु अस्य कोष्ठानुरूपा माषकमितं द्वय वा प्रचरति । मलिन इति—मलबद्धे ॥ ४२ ॥

दधिमण्डेत्यादि ।—तद्वदिति ।—पूर्वोक्तप्रकारेणोत्थितादघृतात् । चरके हि—"क्षीरद्रोणं सुधाक्षीर-प्रस्थार्द्धसहितं दधि" इत्यादि । पूर्वयोक्ते क्षीरद्रोणे सुधाक्षीर-प्रस्थार्द्धं प्रक्षिप्य दधि कारयीत, ततस्तद्दधि मथित्वा घृत सम्पादनीयमिति प्रकार उक्त इति । तथा सिद्धमित्यादि ।—अत्रापि पूर्वोक्तप्रकारनिष्पादितदधिमन्थनसिद्धं घृतमिति तथाशब्दार्थः । एतयोर्घृतयोरनुपानं तथा विरेकानन्तरीयो विधिश्च चरकोक्त एवानुसरणीय इति ॥ ४३ ॥

घृतं विपक्वं कुड़वप्रमाणम्
तोयेन तस्याचमथार्द्धकर्षम् ॥
पीत्वोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरिक्ते
पेयां सुखोष्णां वितरेद्विधिज्ञः।
नाराचमेतज्जठरामयाणाम्
गुल्मोपयुक्तं शमनं प्रदिष्टम् ॥ ४४ ॥

दकोदर-चिकित्सा।

अथ प्लीह-यकृच्चिकित्सा।

यमानिकाचित्रकयावशूक-षड्ग्रन्थिदन्तीमगधोद्भवानाम्।
प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाम्बुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १ ॥
पिप्पलीं किंशुकक्षार-भावितां सम्प्रयोजयेत्।
गुल्मप्लीहापहां वह्निदीपनीञ्च रसायनीम् ॥ २ ॥
विड़ङ्गाज्याग्निसिन्धूत्थ-शक्तून् दग्ध्वा वचान्विताम्।
पिबेत् क्षीरेण सच्चूर्णं गुल्मप्लीहोदरापहान् ॥ ३ ॥

गुल्मीरैत्यादी।—शिग्री—कण्टकारी, गुल्मोपयुक्तमिति—कोष्ठाद्यपेक्षया पिचया इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

दकोदर-चिकित्सा-विवृतिः ॥

प्लीहदशा उदरसम्भवादनन्तर प्लीहचिकित्सामाह, यमानिकेत्यादि।—षड्ग्रन्थि—पिप्पलीमूलम्, उक्तं हि रत्नकोषे—"ग्रन्थिक पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थि चटिकाशिर" इति ॥ १ ॥

पिप्पलीमित्यादि।—किंशुक,—पलाश', तत्क्षारोदके सप्तधा भाविता पिप्पलीं पिप्पलीवर्द्धमानक्रमेण प्रयोजयेत्, दुग्धपानमप्यत्रोपदिशन्ति वृद्धा. ॥ २ ॥

विडङ्गेत्यादि।—विडङ्गादीना चूर्णं घृताक्त कृत्वा अन्तर्धूमं दाहयेत्। ततः

तालपुष्पभवः क्षारः सगुडः प्लीहनाशनः ।
रोहीतकाभयाक्वाथः कणाक्षारसमन्वितः ॥ ४ ॥
क्षारं वा विड्कणाभ्यां पूतिकस्याम्लनिःसुतम् ।
प्लीहयकृत्प्रशान्त्यर्थं पिबेत् प्रातर्यथाबलम् ॥ ५ ॥
पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः ।
पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥ ६ ॥
भल्लातकाऽभयाजाजी-गुड़ेन सह मोदकः ।
सप्तरात्रान्निहन्त्याशु प्लीहानमतिदारुणम् ॥ ७ ॥
शोभाञ्जनकनिर्य्यूहं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८ ॥
पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारं प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

सचूर्णं क्षीरेण सह पिबेत् । अन्ये तु—कपाले लब्धा एवमेव दहेत् न पुनरन्तर्धूममित्याहुः । व्यवहारः पूर्ववत् ॥ ३ ॥

तालपुष्पेत्यादावप्यन्तर्धूमक्षारः ।—सगुड इति—समगुडः । क्षारस्य च माषकचतुष्टयेन व्यवहारः ॥ ४ ॥

क्षारं वेत्यादि ।—पूतिकस्य लाटाकरञ्जमूलस्य क्षारम् । अम्लनिःसुतमिति ।—अम्ल काञ्जिके निःसुतं तथा परिस्रुतं पूतिकरञ्जक्षारं विड्लवणपिप्पलीचूर्णप्रक्षेपेण पिबेत् । वाग्भटेऽप्युक्तम्—"अम्लसुतं विड्कणाचूर्णाढ्यं नक्तमालजम्" इति । वाग्भटटीकायामपि अम्लकाञ्जिकादिभिः परिस्रुतमिति व्याख्यातम् । सुश्रुतेऽपि—"अम्लसुत पूतीकरञ्जक्षारं विड्लवणपिप्पलीप्रगाढं पाययेत्" इत्युक्तम् । तेन अम्बुनि अलि निःसुतमित्यसदर्थं एव । वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया । उदधिशुक्तिः,—मुक्तास्फोटः । युक्तित इति—वयोबलाद्यपेक्षया । पयसा वेत्यादि ।—श्लोकार्द्धं वृन्दे पठ्यते, तद्ग्रन्थानुसंग्रहेऽपि केचित् पठन्ति, किन्तु वृन्दे पिप्पलीवर्द्धमानं न पठ्यते ; तेन तत्र तत्पाठो युज्यत एव ; इह तु अग्रे पिप्पलीवर्द्धमानं वक्तव्यमेवेति पयसा वेति श्लोकार्द्धमत्र न पठनीयमेवेति ; अत एव निश्चलेनापि नोपन्यस्तमिति ॥ ५।६ ॥

भल्लातकेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ७ ॥

शोभाञ्जनेत्यादौ ।—निर्य्यूहः,—क्वाथः, अग्निः,—चित्रकः । पलाशक्षारयुक्तं वेति—पलाशक्षारोदकयुक्तम् ; उक्तं हि सुश्रुते—"प्रस्रुतेन वा पलाशक्षारेण यवक्षारम्" इति ॥ ८।९ ॥

तिलान् सलवणांश्चैव घृतं षट्पलकं तथा ॥ १० ॥
प्लीहोद्दिष्टां क्रियां सर्वां यकृतः सम्प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
लशुनं पिप्पलीमूलमभयाश्चैव भक्षयेत्।
पिबेद्गोमूत्रगण्डूषं प्लीहरोगविमुक्तये ॥ १२ ॥
प्लीहजिच्छरपुङ्खायाः कल्कस्तक्रेण सेवितः।
शरपुङ्खेव सम्भक्ष्य जग्धा पैथाभुजाथवा ॥ १३ ॥
शार्ङ्गष्टामिर्य्यूषः ससैन्धवस्तिन्तिड़ीकसम्मिश्रः।
प्लीहव्युपरमयोगः पक्वाम्नरसोऽथवा समधुः ॥ १४ ॥
रोहीतकाभयाक्षोद-भावितं मूत्रमम्बु वा।
पीतं सर्वोदरप्लीह-मेहार्शःक्रिमिगुल्मनुत् ॥ १५ ॥
दध्ना भुक्तवतो वाम-बाहुमध्ये शिरां भिषक्।
विध्येत् प्लीहविनाशाय यकृन्नाशाय दक्षिणे।
प्लीहानं मर्दयेद्गाढ़ं दुष्टरक्तप्रहृत्तये ॥ १६ ॥

माषाद्यगुड़िका—

माणमार्गीमृतावासाःस्थिराचित्रकसैन्धवम्।
नागरं तालखण्डञ्च प्रत्ययन्तु त्रिकार्षिकम् ॥

तिलान् सलवणानिति।—क्षारतिला एव ससैन्धवा भक्ष्याः, अन्ये तु—तिलनाल-क्षारोदकं सलवणं पेयमित्याहुः। अवचारस्तु पूर्ववदेव। घृतं षट्पलकमिति—ज्वरोक्तम् ॥ १० । ११ ॥

लशुनमित्यादौ।—गोमूत्रगण्डूषैश्चानुपानम्। शरपुङ्खाया इति—शरपुङ्खा मूलस्य। शार्ङ्गष्टा—काकजङ्घा गुञ्जा वा, धनश्रीमूलम्। तिन्तिड़ीकं—महार्द्रकम्। पक्वाम्नरसः समधुर्वातीन्द्रये। रोहितकेत्यादौ।—क्षोदश्चूर्णम्। गोमूत्रं विरेकार्थम्, अम्बु तु शमनार्थमिति व्यवस्था ॥ १२—१५ ॥

दध्नेत्यादौ।—दधिभोजनं श्लेष्मोत्क्लेशनार्थम्। वामबाहुमध्य इति।—कूर्पर-सन्धेरधस्तात्। खेडसंदावप्यत्र कार्य्यौ, सुश्रुतवचनादात्। प्लीहानं मर्दयेदिति।—शिराया विद्धायां तेन प्लीहो दुष्टरक्तं निःसरति ॥ १६ ॥

माषेत्यादौ।—मार्गोऽपामार्गः, स्थिरा—शालपर्णी, प्रत्ययमित्यभिनयम्। त्रिका-

विड़सौवर्चलक्षार-पिप्पल्यश्चापि कार्षिकाः ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्याढ़के पचेत् ॥
सान्द्रीभूते गुड़ीं कुर्य्याद्दत्त्वा त्रिपलमाक्षिकम् ।
यकृत्प्लीहोदरहरो गुल्मार्शोग्रहणीहरः ॥
योगः परिकरो नाम्ना अग्निसन्दीपनः परः ॥ १७ ॥
पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम् ।
चूर्णं पीतं विड़ार्द्धांशं प्लीहघ्नमुष्णवारिणा ॥ १८ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानानि—

क्रमवृद्धया दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ।
वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥
जीर्णेऽजीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनः ॥
दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्त्तितः ।
यस्त्रिपिप्पलिपर्य्यन्तः प्रयोगः सोऽवरः स्मृतः ॥
बृंहणं वृष्यमायुष्यं प्लीहोदरविनाशनम् ।
वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥

विंशमिति—प्रत्येकम् । परिकरो नामेति ।—परिकरो विरेकसत्कारकत्वात् परिकरो योगः, उक्तं हि—"भवेत् परिकरः सज्जे समारम्भविरेकयोः" इति ॥ १७ ॥

पिप्पलीत्यादौ ।—द्विगुणाभयम् इत्येकभागापेक्षया द्वैगुण्यम्; एवं विड़लवणस्याप्येकभागापेक्षयार्द्धभागत्वं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

दशभिः पिप्पलीवर्द्धमानमानमाह क्रमेत्यादि ।—दश पिप्पल्यो यत्र वर्द्धन्ते तद्दिनं दशपिप्पलिकं, तेन दश पिप्पल्यः प्रत्यहं वर्द्धनीया इत्यर्थः । उक्तं हि—"दशभिर्दशभिः प्रत्यहं पिप्पलीभिस्तु वर्द्धयेत्" इति । अनयोर्नवविंशतिदिनैर्वृद्धिहानिक्रमेण एतेनैव सहस्रं पूर्णं भवति । पयसा सार्द्धमिति ।—अनेन पयसोऽपि तद्वृद्धिरित्याहुः । केचित्तु—'चूर्णीकृता' इत्यत्र 'शीतीकृता' इति पठित्वा शीतकषायीकृता इति व्याख्यानयन्ति । पिप्पलीवर्द्धमानस्य त्रैविध्यमाह,—दशपैप्पलिक इत्यादि । षट्प्रकीर्त्तित

पञ्चपिप्पलिकश्चापि दृश्यते वर्धमानकः॥
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः शृता मध्यबलैर्नरैः।
चूर्णीकृता ह्रस्वबलैर्देहदोषामयान् प्रति॥ १९॥

पिप्पलीचित्रकघृतम्—

पिप्पली चित्रकान्मूलं पिष्ट्वा सम्यग्विपाचयेत्।
घृतं चतुर्गुणक्षीरं यकृत्प्लीहोदरापहम्॥ २०॥

प्लीहनाशी रसः—

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं खल्वे कुर्य्याच्च कज्जलीम्।
सूततुल्यं जारिताभ्रं सम्मर्द्य कन्यकाम्बुना॥
गोलं कुर्य्यात् ततो लौहं ताम्रञ्च द्विगुणीकृतम्।
काकमाचीरसैः पिष्ट्वा गोलं ताभ्याञ्च वेष्टयेत्॥
वराटिकाया भस्माथ रसतस्त्रिगुणं क्षिपेत्।
ततश्च सम्पुटं कृत्वा मूषामध्ये प्रकल्पयेत्॥
तन्मध्ये गोलकं कृत्वा शरावेण पिधापयेत्।
पुटेद्गजपुटे विद्वान् स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्॥
शिवं सम्पूज्य यत्नेन द्विजाय परितोषयेत्।
खादेद्रक्तिद्वयं चूर्णं मूत्रञ्चापि पिबेदनु॥

इति।—चच्छब्दो व्यवस्थार्थकः इत्यर्थः। त्रिपिप्पलीपर्य्यन्त इति।—तिस्रः पिप्पल्यः पर्य्यन्ते यस्य स तथा, तेन पिप्पलीत्रयेण यत्र वृद्धिः स प्रयोगः उच्यते, तदैव प्रयोगसमाप्तौ पिप्पलीत्रयावस्थानम्। पञ्चभिः पञ्चभिः पिप्पलीभिर्वृद्धिस्तु व्यवह्रियते इति प्रतिपादयितुं चक्रः स्वयमनुपन्यस्यति—पञ्चपिप्पलिक इत्यादि। विदेहेऽप्युक्तम्—"दशभिर्दशभिः प्रवरं पिप्पलीभिस्तु वर्द्धयेत्। पञ्चभिः पञ्चभिर्वापि मध्यादवतरेत् पुनः॥" इति॥ १९॥

पिप्पलीत्यादि।—अत्र पिप्पली च चित्रकश्चेति समासो न कार्य्यः, तथा सति पिप्पलीमूलस्यैव ग्रहणं स्यात्, तच्च न व्यवहारसिद्धम्॥ २०॥

मधुना पिप्पलीचूर्णं सगुड़ाम्बुहरीतकीम् ।
अजाजीं वा गुड़ेनैव भक्षयेदस्य मानतः ॥
यकृद्गुल्मोदरप्लीह-श्वयथुज्वरनाशनः ।
वह्निमान्द्यप्रशमनं सर्वान् व्याधीन् नियच्छति ॥ २१ ॥

पिप्पलीघृतम्—

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरचतुर्गुणम् ।
पिबेत् प्लीहाग्निसादादि-यकृद्रोगहरं परम् ॥ २२ ॥

चित्रकघृतम्—

चित्रकस्य तुलाक्वाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
आरनालं तद्द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥
पञ्चकोलक-तालीश-क्षारैर्लवणसंयुतैः ।
द्विजीरकनिशायुग्मैर्मरिचं तत्र दापयेत् ॥
प्लीहगुल्मोदराध्मान-पाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वकट्यूरु-शूलोदावर्त्तपीनसान् ॥
हन्यात् पीतं तदर्शोघ्नं शोथघ्नं वह्निदीपनम् ।
बलवर्णकरञ्चापि भस्मकञ्च नियच्छति ॥ २३ ॥

रोहीतकघृतम्—

रोहीतकत्वचः श्रेष्ठाः पलानां पञ्चविंशतिः ।
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥
पलिकैः पञ्चकोलैश्च तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ।
रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

पिप्पलीघृतं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

चित्रकघृते ।—तुलाक्वाथ इति—षष्ठीतत्पुरुषः । आरनालं तद्द्विगुणमिति ।—घृतापेक्षया, एवं दधिमण्डस्यापि चातुर्गुण्यम् । दधिमण्ड,—दधिमस्तु, क्षार,—यवक्षार, लवण—सैन्धवम् ; अन्ये तु—क्षारः,— साजिक्षारः, लवण—पञ्चलवणमाहुः ॥ २३ ॥

रोहीतकेत्यादि ।—वाग्भटस्य । श्रेष्ठा इत्यत्र श्लक्ष्णेति वाग्भटे पठ्यते ।

प्लीहाऽभिवृद्धिं शमयेदेतदाशु प्रयोजितम्।
तथा गुल्मज्वरश्वास-क्रिमिपाण्डुत्वकामलाः॥ २४॥

महारोहीतकघृतम्—

रोहीतकात् पलशतं क्षोदयेद्बदराढ़कम्।
साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते॥
घृतप्रस्थं समावाप्य च्छागक्षीरं चतुर्गुणम्।
तस्मिन् दद्यादिमान् कल्कान् सर्वांस्तानक्षसम्मितान्॥
व्योषं फलत्रिकं हिङ्गु यमानीं तुम्बुरुं विड़म्।
अजाजीं कृष्णलवणं दाड़िमं देवदारु च॥
पुनर्नवां विशालाञ्च यवक्षारं सपौष्करम्।
विड़ङ्गं चित्रकञ्चैव हवुषां चविकां वचाम्॥
एतैर्घृतं विपक्वन्तु स्थापयेद्भाजने शुभे।
पाययेत् त्रिपलां मात्रां व्याधिं बलमवेक्ष्य च॥
रसकेनाथ यूषेण पयसा वापि भोजयेत्।
उपयुक्ते घृते तस्मिन् व्याधीन् हन्यादिमान् बहून्॥
यकृत्प्लीहोदरञ्चैव प्लीहशूलं यकृत् तथा।
कुक्षिशूलञ्च हृच्छूलं पार्श्वशूलमरोचकम्।
विबन्धशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम्॥

रोहीतकः,—रोहड़ इति ख्यातस्तरुः, तस्य पञ्चविंशतिपलैः कोलमज्जचूर्णेन मिलित्वा सप्तपञ्चाशत्पलानि क्वाथ्यानि स्युः, तेषाञ्चतुर्गुणं जलमुत्सर्गसिद्धं देयम्; पादशेषश्च कषायो द्विपलाधिकचतुर्दशशरावः। वैद्यप्रसारके तु—षोड़शगुणं जलमुक्तम्। अन्ये तु—जलद्रोणं दत्त्वा शेषमाढ़कं कषायमित्याहुः। ते, सर्वेऽपि तुल्ययेति।—पञ्चकोलै-मुत्ल्यशः, पञ्चपलमानया इत्यर्थः। रोहीतकत्वचा पिष्टयेति योज्यम्॥ २४॥

महारोहीतकघृते—बदरचूर्णस्य चाढ़कं—चतुःषष्टिपलानि। अत्र एकेनैव जल-द्रोणेन बदरचूर्णाढ़कसहितस्य रोहीतकपलशतस्य क्वाथः करणीयः; तथैव निर्दिष्ट-त्वात्। तन्त्रान्तरेऽपि—"रोहीतकशत शुष्कं कोलचूर्णाढ़कान्वितम्। नि क्वाथ्य सलिल-द्रोणे चतुर्भागस्थिते रसे॥" इति। अन्ये तु—जलस्याल्पत्वमाशङ्क्य द्रोणपदमाहृत्या

छर्द्यतीसारशमनं तन्द्राज्वरविनाशनम्।
महारोहीतकं नाम्ना प्लीहघ्नन्तु विशेषतः॥ २५॥

इति प्लीह-यकृच्चिकित्सा।

अथ शोथ-चिकित्सा।

शुण्ठीपुनर्नवैरण्ड-पञ्चमूलशृतं जलम्।
वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे।
दशमूलं सर्वथा च वातशोथे विशेषतः॥ १॥
क्षीराशनः पित्तकृतेऽथ शोथे त्रिवृद्गुडूचीत्रिफलाकषायम्।
पिबेद्गवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम्॥ २॥
दृश्चिपर्णीघनोदीच्य-शुण्ठीसिद्धन्तु पैत्तिके॥ ३॥
अभया दारु मधुकं तिक्ता दन्ती सपिप्पली।
पटोलं चन्दनं दार्वी त्रायमाणेन्द्रवारुणी॥
एषां क्वाथः ससर्पिष्कः श्वयथुज्वरदाहहः।
वीसर्पतृष्णासन्ताप-सन्निपातविषापहः॥ ४॥
शीतवीर्य्यैर्हिमजलैरभ्यङ्गादींश्च कारयेत्॥ ५॥

रोहीतकपलशतमित्यनेन तथा बदराढकमित्यनेन च प्रत्येकं योज्यम्; एतेनैकेन जलद्रोणेन रोहीतकपलशतस्य क्वाथः, अपरेण बदराढकस्य च क्वाथ इत्याह। व्यवहारोऽप्यनेनैव। अक्षलवणं—सौवर्चलम्, आयुर्वेदसारे अपपाठादिति॥२५॥

इति प्लीह-यकृच्चिकित्सा-विवृतिः।

उक्तोदरसाधर्म्यादनन्तरं शोथचिकित्सामाह,—शुण्ठीत्यादौ।—पञ्चमूलं—महत्-पञ्चमूलं, वृद्धव्यवहारात्। पानाहारपरिग्रहे इति—अन्नपानसंस्कारे। सर्वथेति—कल्ककाथादिविधया॥ १॥

क्षीरेत्यादि—योगद्वयम्। गवामित्यादि—द्वितीयो योगः॥ २। ३॥

अभयेत्यादौ।—सर्पिः प्रक्षेप्यम्॥ ४॥

शीतवीर्य्यैरिति।—शीतवीर्य्या काकोल्यादिशारिवाद्युत्पलादिगणाः, तत्कृतैः स्नेहादिभिरभ्यङ्गादीन् कल्पयेत्। हिमजलैरिति—शीतलजलैः॥ ५॥

पुनर्नवाविश्वविल्वदगुडूची-सम्याकपथ्यामरदारुकल्कम्।
शोथे कफोत्थे महिषाक्षयुक्तं मूत्रं पिबेद्वा सलिलं तथैषाम् ॥६॥
कफे तु कृष्णासिकतापुराण-पिण्याकशिग्रुत्वगुमाप्रलेपः।
कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनञ्च ॥ ७ ॥
अजाजिपाठाघनपञ्चकोल-व्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः।
शोथं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधे च ॥ ८ ॥

पुनर्नवाष्टकः,—

पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी-तिक्ताऽमृतादार्व्यभयाकषायः।
सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल-श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ९ ॥

दोषितशोथचिकित्सामाह, पुनर्नवेत्यादि।—पुनर्नवादीनां कल्कं गुग्गुलुयुक्त गोमूत्रेण पिबेत्। पिबेद्वा सलिलं तथैषामिति।—एषां पुनर्नवादीनां क्वाथं वा गुग्गुलुगोमूत्रे प्रक्षिप्य पिबेदिति। महिषाक्षः,—गुग्गुलुः ॥ ६ ॥

कफे सिकतादी।—सिकता—वालुका, पुराणपिण्याकः,—पुराणसर्षपखलिः, उमा—अतसी, एभिर्मूत्रपिष्टैर्लेपः। उक्तञ्च वाग्भटे—"कृष्णापुराणपिण्याक-शिग्रुत्वक्सिकतातसीः। प्रलेपोऽद्वने मुत्रेण उष्णोष्णः मूत्रकल्किताः॥" इति। कुलत्थशुण्ठीक्वाथेन तथा गोमूत्रेण च कुलत्थशुण्ठीविधेन सेकः कार्यः। उक्तं हि वाग्भटे—"स्नानं मूत्राम्भसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिविश्वकैः। कुलत्थनागराभ्यां वा" इति। चण्डा—चोरपुष्पी। अनुलेपनं—स्नानानन्तरमेव लेपनमिति यावत् ॥ ७ ॥

अजाजीत्यादि।—वाग्भटस्य। एषां चूर्णमुष्णोदकेन पेयम्; एवं भूनिम्बमहौषधयोरपि। यद्यपि चरकेऽस्मिन् योगे चविकास्थाने गजपिप्पली पठ्यते, तथापि अत्र चविकैव ग्राह्या, गजपिप्पलीशब्देन चविकाया अप्यभिधानात्; यदुक्तं निघण्टौ—"चविका कोलवल्ली च हस्तिपिप्पल्यपीष्यते" इति। अनूकर्षादावपि चविकैव पठ्यते, तस्मात् चव्यैव युक्ता। एतेन—"पिप्पल्यादिगणो नाथा चरके पठ्यते त्वयम्। योगेऽत्र चविकास्थाने ग्राह्या मातङ्गपिप्पली॥" इति वृन्दोक्तमतमपास्तम्। ननु चरके त्रिदोषजशोथस्यासाध्यत्वेनोक्तत्वात् कथं त्रिदोषजं शोथं प्रत्युक्तम्?—नैवम्। चरके चक्षोनमांसस्रोत्यादिना एकैकदोषस्य यथा जनस्य च कृच्छ्रसाध्यत्वाभिधानेन त्रिदोषज त्रिदोषजशोथस्य चिरजस्य च कृच्छ्रसाध्यत्वमेवोक्तं, न पुनरसाध्यत्वमिति ॥ ८ ॥

क्षारादिगुडिका—

क्षारद्वयं स्याल्लवणानि चत्वार्य्ययोरजोव्योषफलत्रिके च।
सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं मुस्ताऽजमोदामरदारुविल्वम्॥
कलिङ्गकचित्रकमूलपाठे यष्ट्याह्वयं सातिविषं पलांशम्।
सहिङ्गुकर्षं त्वणुशुष्कचूर्णं द्रोणं तथा मूलकशुण्ठकानाम्॥
स्यात्भस्मनस्तत्सलिलेन साध्यमालोड्य यावद्घनमप्यदग्धम्।

स्यात्तं ततः कोलसमाश्च मात्राम्
ज्ञात्वा सुशुष्कां विधिना प्रयुञ्ज्यात्॥
प्लीहोदरश्चित्रवह्नीमकार्श्यः-
पाण्ड्वामयारोचकशोथशोषान्।
विसूचिकागुल्मगराश्मरीश्च
सश्वासकासान् प्रणुदेत् सकुष्ठान्॥ २३॥

सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड्मौद्भिदमेव च।
चतुर्लवणमत्र स्याज्जलमष्टगुणं भवेत्॥ २४॥

पुनर्नवाद्यं घृतम्—

पुनर्नवाचित्रकदेवदारु-पञ्चोपणक्षारहरीतकीनाम्।
वाक्येन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिसूदनञ्च॥ २५॥

स्वल्पपुनर्नवाघृतम्—

पुनर्नवाक्वाथकल्क-सिद्धं शोथहरं घृतम्॥ २६॥

क्षारेत्यादि।—क्षारद्वय—यवक्षारसर्जिकाक्षारौ। लवणानि—चत्वारीति सामुद्र-वर्जितानि। अयोरज,—लौहचूर्णं, मारितपुटितं ग्राह्यम्। पलांशमिति—प्रत्येकम्। अणुशुष्कचूर्णमिति—शुष्कसूक्ष्मचूर्णमित्यर्थः। तत्सलिलेनेति—क्षारसलिलेन, क्षारद्वयादि-चूर्णापेक्षया चतुर्गुणेन, अन्ये त्वष्टगुणमाहुः। अत्र मूलकभस्मद्रोणे षड्द्रोणं वा जल दत्त्वा त्रिभागावशिष्टमर्द्धभागावशिष्टं वा कार्य्यं, ततः परिस्राव्यं, ततः क्षारद्वयादि-चूर्णापेक्षया चतुर्गुणं क्षारजलं गृहीत्वा पक्तव्यम्; पाकाच्च घनीभावे जाते क्षार-द्वयादिचूर्णप्रक्षेप इत्याहुः॥ २३। २४॥

पुनर्नवेत्यादौ।—पञ्चोषण—पञ्चकोलम्॥ २५। २६॥

पञ्चकोलाद्यं घृतम्—

रसे विपाचयेत् सर्पिः पञ्चकोलकुलत्थयोः।
पुनर्नवायाः कल्केन घृतं शोथविनाशनम् ॥ २७ ॥

विश्वौषधघृतम्—

विश्वौषधस्य कल्केन दशमूलजले शृतम्।
घृतं निहन्याच्छ्वयथुं ग्रहणीं पाण्डुतामयम् ॥ २८ ॥

चित्रकाद्यं घृतम्—

सचित्रका धान्ययमानिपाठाः सदीप्यकत्र्यूषणवेतसाम्लाः।
बिल्वात् फलं दाडिमयावशूकं सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥
पिष्ट्वाक्षमात्राणि जलाढकेन
पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्ज्यात्।
अर्शांसि गुल्मं श्वयथुञ्च कृच्छ्रं
निहन्ति वह्निञ्च करोति दीप्तम् ॥ २९ ॥

चित्रकघृतम्—

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन।
तज्जं घृतं चित्रकमूलकल्कं तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्र्यम्।
अर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहांस्तद्धन्ति संवर्द्धयते च वह्निम् ॥ ३० ॥

रस इत्यादि।—रस,—क्वाथ इत्यर्थः। पञ्चकोलकुलत्थयोरिति।—द्विवचननिर्देशात् पञ्चकोलस्य मिलित्वा एको भागः, अपरश्च कुलत्थस्येति वदन्ति। पाण्डुतामयमिति—पाण्डुरोगम् ॥ २७। २८ ॥

सचित्रकेत्यादौ।—दीप्यकं—अजमोदमिति निश्चलः, तत्र,—"यवानकं यवक्षारे यमान्यौ पञ्चकोलकम्" इति वाग्भटवचनविरोधात्। तस्मात् दीप्यकम्—अजमोदा। वेतसाम्ल,—अम्लवेतस.। बिल्वात् फलमित्यत्र—बिल्वात् फलमिति [illegible] पाठः, वाग्भटे "बालबिल्वञ्च कर्षांशम्" इत्युक्तत्वात् ॥ २९ ॥

क्षीरमित्यादौ।—दध्यागतमिति—दधिभावेन परिणतम्। तेनेति।—यथोक्तदधिमथनजातेन तक्रेणेत्यन्वय.। तज्जं घृतमिति—यथोक्तदधिमथ घृतमिति ॥ ३० ॥

माणकघृतम्—

माणककाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
एकजं द्वन्द्वजं शोथं त्रिदोषञ्च व्यपोहति ॥ ३१ ॥

स्थलपद्मघृतम्—

स्थलपद्मपलान्यष्टौ शूर्पपर्णस्य चतुःपलम्।
घृतप्रस्थं पचेदेभिः क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम्।
पञ्च कासान् हरेच्छोषं शोथञ्चैव सुदुस्तरम् ॥ ३२ ॥

शैलेयाद्यं तैलम्—

शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्ती-त्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः।
प्रियङ्गुथौणेयकहेममांसी-तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः स्पृक्कानखैश्चापि यथोपलाभम्।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ ३३ ॥

शुष्कमूलाद्यं तैलम्—

शुष्कमूलकवर्षाभू-दारुरास्नामहौषधैः।
पक्वमभ्यञ्जनात् तैलं सशूलं श्वयथुं जयेत् ॥ ३४ ॥

पुनर्नवाद्यवलेहः—

पुनर्नवाऽमृतादारु-दशमूलरसाढके।
आर्द्रकस्वरसप्रस्थे गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥

माणकघृते—माणककाथार्थमष्टगुणं जलं देयं, न तु द्रवत्वाच्चतुर्गुणम्; तथा सति यवागूवत् क्वाथः स्यादिति। अन्ये तु—तन्त्रान्तरदर्शनात् माणककन्दस्य पलशतं तोयद्रोणे पक्त्वा गृह्णन्ति। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। माणककन्दञ्च आर्द्रमेव गृह्णन्ति वृद्धाः ॥३१॥

स्थलपद्मघृते।—स्थलपद्म—माणमूलमेव। शूर्पपर्णयोश्च मिलित्वा चतुःपलम् ॥ ३२ ॥

शैलेयेत्यादौ।—कौन्ती—रेणुका, पलाशः—शटी, थौणेयकं ग्रन्थिपर्णम्; छान्दसत्वादत्र सकारलोपः। हेमः—नागकेशरम्, प्लवः—कैवर्त्तमुस्तकं, श्रीवेष्टकः—नवनीतखोटी, ध्यामकं—गन्धतृणम्, एषां कल्कः; जलं चतुर्गुणमर्थात्। यथोपलाभमिति—यथालाभम्। तैलं सिद्धं सुपिष्टैरिति।—शैलेयादिभिः सुपिष्टैस्तैलं सिद्धमुशन्ति, तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहं शोथान्ते कथयन्ति इच्छन्ति वा ॥ ३३ । ३४ ॥

पुनर्नवेत्यादौ।—पुनर्नवादीनां दशमूलान्तानां मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि,

तत् सिद्धं व्योषपथ्येला-त्वक्चव्यैः कार्षिकैः पृथक्।
चूर्णीकृतैः क्षिपेच्छीते मधुनः कुड़वं लिहेत् ॥
लेहः पौनर्नवो नाम शोथशूलनिसूदनः।
श्वासकासारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ २५ ॥

दशमूलहरीतकी—

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत्।
तुलां गुड़ाद्घने दद्याद्व्योषक्षारं चतुःपलम् ॥
त्रिसुगन्धं सुवर्णांशं प्रस्थार्द्धं मधुनो हिमे।
दशमूलहरीतक्यः शोथान् हन्युः सुदारुणान् ॥
ज्वरारोचकगुल्मार्शो-मेहपाण्डूदरामयान्।
प्रत्येकमेव कर्षांशं त्रिसुगन्धमितो भवेत् ॥
कंसहरीतकी चैषा चरके पठ्यतेऽन्यथा।
एतन्मानेन तुल्यत्वं तेन तत्रापि वर्ण्यते ॥ २६ ॥

कंसहरीतकी—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुड़ाच्च।
लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च ॥

जलस्य चतुःषष्टिशरावाः, शिष्टन्तु आढकः। व्योषेत्यादौ।—सहार्थे तृतीया। मधुनः कुडवमष्टौ पलानि। शूलशोथनिसूदन इति पाठान्तरम्, आयुर्वेददर्शी तु कफशोथविनाशन इत्युक्तः ॥ २५ ॥

दशमूलेत्यादौ।—कंस इत्याढकः। अत्र कषायस्य कंसमानतानिर्देशेन चतुर्गुणमपि क्वाथजलयोर्मानमुन्नीयते, यतः क्वाथ कंसचतुःषष्टिपले क्वाथे जलद्रोणदानाच्चतुर्भागावशेषे इति भवति। पथ्याशतमाकृतिमानात्। व्योषचारं चतुःपलमिति मिलित्वा, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। त्रिसुगन्धन्तु प्रत्येकं सुवर्णांशं कर्षांशं, निर्देशस्य द्रव्यप्रधानत्वात्। प्रस्थार्द्धं मधुन इति—षोडश पलानि। एतद्योगोक्तमानसंवादात् चरकोक्तकंसहरीतक्यामपि प्रत्येकद्रव्यमानं कल्पनीयमित्याह—प्रत्येकमित्यादि। इत इति—तन्मानात्, पचेदर्थः। चरके पठ्यतेऽन्यथेति।—एतेन पाठभेदः परं न तु योगभेदः इत्यर्थः। एतेन मानभेदाद्योगभेद इति इन्दोक्तमपास्तम् ॥ २६ ॥

चरके पठ्यतेऽन्यथेत्युक्तम्, अतस्तमेव पाठभेदं दर्शयितुं चरकोक्तकंसहरीतकीमाह द्विपञ्चमूलस्येत्यादि।—वैद्यान् त्रिफलामिति—चर्मपर्ण माप्नोति श्लेष्मम्। श्लेष-

प्रस्थार्द्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात्।
एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम्॥
कासज्वरारोचकमेहगुल्मान् प्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान्।
कार्श्यामवातामयरक्तपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान्॥
अत्र व्याख्यान्तरं नोक्तं व्याख्या पूर्वैव यच्छुभा ॥ ३७ ॥
लेपोऽरुष्करशोथं निहन्ति तिलदुग्धमधुकनवनीतैः।
तत्तरुतलमृत्तिका वा शाल्मलदलैर्न्यस्त्वचिरेण ॥
शोथे विषनिमित्ते तु विषोक्ता सम्मता क्रिया ॥ ३८ ॥
ग्राम्याब्जानूपं पिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नम्
गौडं पिष्टान्नं दधि सकृशरं निर्जलं मद्यमम्लम्।
धाना वल्लूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वप्नं चारात्रौ श्वयथुगदवान् वर्जयेन्मैथुनञ्च ॥ ३९ ॥

इति शोथ-चिकित्सा।

त्रिगुणमथीयंश्चात्र मार्कं नोक्तं, तथापि पूर्वोक्तदन्तमूलहरीतकीयुक्तव्याख्यानुसारेणात्रापि ज्ञातव्यम्; एवं यवक्षारेणापि। किञ्चिच्छब्दोऽत्राप्यन्वयात्; तेन शोथकार्य्यार्थिभिरिता चतुःपलकल्केऽपि शोथमात्रापेक्षया यवक्षारस्य किञ्चिन्न्यूनता ज्ञेयमित्यर्थः। इत्यत्राह—"किञ्चिच्च चूर्णपल्याः पलिकमिति सदा। सान्निध्यान्मधुनो मानं शोथादेर्निर्दिशत्यपि च ॥" इति ॥ ३७ ॥

लेप इत्यादि।—शोथघ्नम् ॥ ३८ ॥

ग्राम्येत्यादौ।—पिशितञ्च लवणञ्चेति समाहारः, तस्य विशेषणं ग्राम्याब्जानूपमिति। अत्र छागादिमांसं ग्राम्यं, लवणञ्च यत् ग्रामाभिनिर्वृत्तं तत् ग्राम्यम्। अब्जं—कच्छपादिमांसम्, लवणञ्च सामुद्रं करकचेति ख्यातं तदब्जम्। आनूपं—शूकरादिमांसम्, लवणञ्च समुद्रतीरजं साम्भरीति ख्यातं, तदप्यानूपम्। गौडं—गुडविकारम्। धाना—चतुर्विधभृष्टयवाः। वल्लूरं—शुष्कमांसम्। समशनं—पथ्यापथ्यमिश्रकं भोजनम्। चारात्राविति—दिने ॥ ३९ ॥

इति शोथाधिकार-विवृतिः।

अथ वृद्धि-व्रध्न-चिकित्सा ।

गुग्गुलुं रुबुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥
सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणं तथा ।
पाने बस्तौ रुबोस्तैलं पेयं वा दशकाम्भसा ॥ २ ॥
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यादाहशोथरुजापहः ॥ ३ ॥
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ।
सर्वं पित्तहरं कार्यं, रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
श्लेष्मवृद्धिं तूष्णवीर्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
पीतदारुकषायञ्च पिबेद्वा मूत्रसंयुतम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तसम्बन्धेन श्लीपदानन्तरं वृद्धिव्रध्नचिकित्सितमुच्यते। वृद्धि,—कुरण्ड। गुग्गुलमित्यादि। गोमूत्रपलद्वये एरण्डतैलपिष्टगुग्गुलुमाषकद्वयं प्रक्षिप्य पेयम्। तथा गोमूत्रपलद्वये एरण्डतैलकर्षमेकं प्रक्षिप्य पिबेत्। एतौ योगौ क्रमात् कफानुबन्धे वाते च बोद्धव्यावित्याहुः ॥ १ ॥

सक्षीरमित्यादि।—दुग्धतः।—गव्यदुग्ध पल ८, एरण्डतैल कर्ष १; अयं योग पित्तानुबन्धे इत्याहुः। पुनर्नवातैलम् पुनर्नवाकाथकल्काभ्यां साध्यमित्याहुः। पाने बस्त्याविति।—पुरेण सह समभ्यसे। रुबोतैलम्—एरण्डतैलम्। दशमूलज अम्भसा क्वाथेन पेयमिति ॥ २ ॥

पैत्तिकवृद्धिभेषजमाह चन्दनमित्यादि।—पद्मं—पद्मकेशरम्। रक्तजे रक्तमोक्षणमिति।—रक्तजायां वृद्धौ जलौकाभिः रक्तमोक्षणं कार्यं, सुश्रुतसंवादात्। उष्णवीर्यैरिति—चणकक्षारादिभिः सुश्रुतोक्तैः। पीतदारु—देवदारु, दीर्घसूत्रेणैव देवदारुक्वाथ वाक्यं इत्याहुः। स्वक्षारेण प्रलेपयितव्या। वाग्भटे तु—"गोमूत्रेण पिबेत् कल्कं वृद्धिर्ह पीतदारुजम्" इत्युक्तम् ॥ ३—६ ॥

स्विन्नं मेदःसमुत्थन्तु लेपयेत् सुरसादिना ।
शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ७ ॥
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद् व्रीहिमुखेन वै ॥ ८ ॥
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ।
व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठमध्ये त्वचं छित्त्वा दहेदङ्गविपर्यये ॥ १० ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्ड-बलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रितः ॥ ११ ॥

स्विन्नमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । क्षीमयपिण्डादिना मृदु स्विन्नम् । चरके—"हृदयं वृषणौ दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा" इत्युक्तत्वात् । सुरसादिना—सुरसादिगणेन । शिरोविरेचनद्रव्यैः,—पिप्पलीमरिचविडङ्गापामार्गादिभिः संशोधनसमनीयोक्तैः । मूत्रसंयुतैरिति ।—मूत्रपिष्टैर्लेपयेदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

मूत्रजवृद्धिचिकित्सामाह, संस्वेद्येत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—मूत्रप्रभवामिति—मूत्रवेगसंरोधजन्यां संस्वेदनं कर्त्तव्यं शस्त्रकर्मवेदनानिवारणार्थं त्वगादिमृदुकरणार्थञ्च, वस्त्रपट्टेन घटिकाक्रान्तिवस्त्रेण वेष्टनं कर्त्तव्यम् । शस्त्रकर्मणः सौकर्य्यार्थं व्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण वेध्यः । व्यधश्च मूत्रस्रावणार्थम् । एतदनन्तरं यदाह सुश्रुतः,—"अथाऽस्य द्विमुखीं नाडीं दत्त्वा विस्रावयेद्भिषक् । मूत्रं नाडीमथोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत् ॥" इति ॥ ८ ॥

अन्त्रप्रफलकोषाभ्यन्तरवृद्धिचिकित्सामाह, शङ्खेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—त्यक्त्वा सेवनिमिति ।—कोषान्तःसेवनीं सर्व्वत्रात् परित्यज्य, अत एवोक्तं वाग्भटे—"षट् कूर्च्चाः सप्त सेवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः । शस्त्रेण ताः परिहरेत्" इति । व्यत्यासादिति—वामकोषवृद्धौ दक्षिणे, दक्षिणकोषवृद्धौ तु वामे ; यदि तु पुनरुभयत्रो वृद्धिस्तदोभयभागे व्यधः ; वाशब्दो विध्यन्तरापेक्षया ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—हस्तस्य वृद्धाङ्गुष्ठमध्ये त्वक्स्नायुं छित्त्वा दहेत्, न वातकफवृद्धिवत् स्नायुमपि । त्वक्शब्दस्य नपुंसकलिङ्गता समाधेया, छान्दसत्वात् । अङ्गविपर्यय इति ।—विपर्य्ययार्थः पूर्व्ववदिति ॥ १० । ११ ॥

तैलमैरण्डजं पीत्वा बलासिद्ध-पयोऽन्वितम्।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः॥ १२॥
हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलां लवणान्विताम्।
प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम्॥ १३॥
गोमूत्रसिद्धां रुवुतैलभृष्टां हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम्।
खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम्॥१४॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः।
कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम्॥ १५॥
सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम्।
मूत्रारनालसम्पिष्टं शोथघ्नं कफवातनुत्॥ १६॥
भृष्टो रुवुकतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः॥ १७॥
गव्यं घृतं सैन्धवसम्प्रयुक्तं शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात्।
समाहमादित्यकरैर्विपक्वं हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम्॥
ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रुवुतैलेन मर्दितम्।
खरघ्राक्षीरपयसा पीतं सर्ववृद्धिनिवारणम्॥ १८॥

बलासिद्धपयोऽन्वितमिति।—इदं क्षीरसाधनपरिभाषया बलामूलसाधिते क्षीरे एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पेयमित्यर्थं॥ १२॥

हरीतकीमित्यादौ।—तैलमेरण्डतैलमित्याह। अस्य योगस्य विरेचनत्वान्मूत्रेणैव पानमिच्छन्ति; अन्ये तु—उष्णोदकेन पानमित्याहुः॥ १३॥

गोमूत्रेत्यादौ।—पूर्वयोगापेक्षया, भृष्टामिति विशेषः। कोष्णजलानुपानमिति।—पाठपक्षे क्रियाविशेषणम्॥ १४॥

त्रिफलेत्यादौ।—गोमूत्र प्रक्षेप्यम्॥ १५॥

सरलेत्यादौ।—सरल—सरलकाष्ठ, लेपोऽयं योगः॥ १६॥

भृष्ट इत्यादियोगो भक्षणविधया॥ १७॥

गव्यमित्यादि।—शम्बूकभाण्ड इति।—शम्बूकरूपभाण्डे; शम्बूकभाण्डश्च सुदाभ्क ग्राह्यं, न तु पुरातनमित्याहुः। घृतात् पादिकञ्च सैन्धवमिति च वदन्ति। लेपविधया योज्यमेतत्। ऐन्द्री—गोरक्षकर्कटी॥ १८॥

रुद्रजटामूललिप्ता करटव्यङ्गचर्मणा।
बद्धा वृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥ १९ ॥
निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम्।
लेपो वृद्धामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ २० ॥
वचासर्षपकल्केन प्रलेपो वृद्धिनाशनः ॥ २१ ॥
लज्जाश्मभमलाभ्याञ्च लेपो वृद्धिहरः परः ॥ २२ ॥
मूलं बिल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्बिम्बीशमीधारुष्करम्।
कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणक्षाराजमोदान्वितम्
पीतं काञ्जिककोष्णतोयमथितं चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ २३ ॥
अर्वाचीरेण गोधूम-कल्कं कुन्दुरुकस्य वा।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद् ब्रध्नशूलहरं परम् ॥ २४ ॥

रुद्रजटेत्यादि।—रुद्रजटा—रुद्रजटा इति ख्याता। आदौ रुद्रजटामूलकल्केन लिप्ता तदनु करटकी कटा इति ख्याता नकुलाकारा प्रायशो हस्त्युपरि तिष्ठति, तस्या अङ्गचर्मणा कोषचर्मणा बद्धा वृद्धिरित्यर्थः। रूपिका—अर्कपर्णः ॥ १९—२१ ॥

लज्जेत्यादि।—लज्जा—वराहक्रान्ता, अश्मपत्रिको मलं विट् ॥ २२ ॥

सम्प्रति ब्रध्नचिकित्सामाह।—ब्रध्नलक्षणञ्च यद्यपि वृद्धिविषये नास्ति, तथापि तन्त्रान्तरमनुसर्त्तव्यम्; यथा,—"अत्यभिष्यन्दि-गुर्वन्न सेवनान्निचयं गतः। करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु। ज्वरशूलाङ्गदाहाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥" इति। ब्रध्नस्तु लोके बाघीति भाँकुलीति वा भाषा ख्यात। मूलमित्यादि।—वाग्भटस्य। मूलमिति पञ्चानां सर्वत्राभ्यम्। अरलुकः,—श्योनाकः, अग्निः,—चित्रकः, श्यामा—हरिदारकः, पूतिकरञ्जः,—नाटाकरञ्जः, काञ्जिककोष्णतोयमथितानामन्यतमेन पानं प्रकृत्याद्यपेक्षया ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अर्वाचीरेणेत्यादि।—वाग्भटस्य।—अर्वाचीरेण गोधूमकुन्दुरुकयो पिष्टा लेपः कार्यः, एष ब्रध्नाय योगः। वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया। अत एव वाग्भटे वाशब्द-स्थाने चकारः पठ्यते। अपरे तु—योगद्वयमाहुः। कुन्दुरु—खनामख्यातम् ॥ २४ ॥

मृतमात्रे तु वै काके विशस्ते सम्प्रवेशयेत् ।
व्रध्नं मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥ २५ ॥
मजाजी हपुषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद्व्रध्नप्रलेपनम् ॥ २६ ॥

बृहत्सैन्धवाद्य तैलम्—

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम् ।
ह्रीबेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम् ॥
कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
बिल्वाजमोदे कृष्णाञ्च दन्तीरास्ने प्रपिष्य च ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
अभीदावर्त्तगुल्मार्शः-प्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
यानाहमश्मरीञ्चैव हन्यात् तदनुवासनात् ॥ २७ ॥

शतपुष्पाद्यं घृतम्—

शतपुष्पाऽमृता दारु चन्दनं रजनीद्वयम् ।
जीरके द्वे वचानाग-त्रिफलागुग्गुलुत्वचः ॥
मांसी कुष्ठं पत्रकैला-रास्नाग्नग्रन्थिकः सचित्रकाः ।
क्रिमिघ्नमश्वगन्धञ्च शैलेयं कटुरोहिणीम् ॥
सैन्धवं तगरं पिष्ट्वा कुटजातिविषे समे ।
एतैश्च कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
क्षुपमुण्डितिकैरण्ड-निम्बपत्रभवं रसम् ।
कण्टकार्य्यास्तथा क्षीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥

मृतमात्र इत्यपि वाग्भटस्य । मृतमात्र इति—सद्योमारिते । विशस्त इति पाटिते । काकस्य क्रोडं पाटयित्वा तत्र कोष्ठे व्रध्नं प्रवेशनीयं, ततो बन्धः कार्य्यः ॥ २५ । २६ ॥

बृहत् सैन्धवाद्यतैले ।—निचुल,—वेतसः, श्यामा—त्रिवृतेति वैद्यमतारक मतवादात् । नीलिनी—नीलवृक्षा । चतुर्गुणजलेन पाकः । तैलं वेति—तिलतैलं वा ॥ २७ ॥

रुद्रजटामूललिप्ता करटव्यङ्गचर्मणा ।
बद्धा हृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥ १८ ॥
निष्पिष्टमारनालेन रुपिकामूलवल्कलम् ।
लेपो हृद्यामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ २० ॥
वचासर्षपकल्केन प्रलेपो हृद्धिनाशनः ॥ २१ ॥
लज्जाश्ममलाभ्याञ्च लेपो हृद्विहरः परः ॥ २२ ॥
मूलं विल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्बिम्बीपयोधारुष्करम् ।
कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणक्षाराजमोदान्वितम्
पीतं काञ्जिककोष्णतोयमथितं चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ २३ ॥
यवीचीरेण गोधूम-कल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद् ब्रध्नशूलहरं परम् ॥ २४ ॥

रुद्रजटेत्यादि ।—रुद्रजटा—रुद्रजटा इति ख्याता । आदौ रुद्रजटामूलकल्केन लिप्ता तदनु करटव्यो कटा इति ख्याता नकुलाकारा प्राणी वृक्षोपरि तिष्ठति, तस्या अङ्गचर्मणा क्रोडचर्मणा बद्धा हृद्धिरित्यर्थः । रुपिका—अर्कपर्णः ॥ १८—२१ ॥

लज्जेत्यादि ।—लज्जा—वराहक्रान्ता, अश्मपिष्टी मलं विट् ॥ २२ ॥

सम्प्रति ब्रध्नचिकित्सामाह ।—ब्रध्नलक्षणस्य यद्यपि वृद्धिविषये नास्ति, तथापि तल्लक्षणमनुसन्धेयम्; यथा,—"यः प्रभिष्यन्दि-गुर्वन्न सेवनाद्विषयं गतः । करोति ग्रन्थि-वत्शोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥ ज्वरशूलाङ्गदाहाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ।" इति । ब्रध्नस्तु लोके बाघीति बागुरीति वा भाषया ख्यात । मूलमित्यादि ।—चाक्रदत्तः । मूलमिति वक्ष्यमाणैः सर्वैरन्वयम् । अरलुक,—शोणाकः, कपि.,—कपित्थः, श्यामा—वृद्धदारकः, पूतिकरञ्ज,—नाटाकरञ्जः, काञ्जिककोष्णतोयमथितानामन्यतमेन पानं प्रकृत्याद्यपेक्षया ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

यवीचीरेणेत्यादि ।—चक्रदत्तः ।—यवीचीरेण गोधूमकुन्दुरुकौ पिष्ट्वा लेपः कार्यः, एक एवार्थे योगः । वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया । अत एव वाग्भटे वाशब्दस्थाने चकारः पठ्यते । अपरे तु—योगद्वयमाहुः । कुन्दुरु—सल्लकीनिर्यासम् ॥ २४ ॥

मृतमात्रे तु वै काके विशस्ते सम्प्रवेशयेत्।
व्रध्नं मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत्॥ २५॥
अजाजी हपुषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद्व्रध्नप्रलेपनम्॥ २६॥

बृहत्सैन्धवाद्य तैलम्—

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम्।
ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम्॥
कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम्।
विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम्॥
बिल्वाजमोदे कृष्णाञ्च दन्तीरास्ने प्रपिष्य च।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत्॥
अष्ठीलावर्त्तगुल्मार्शः-प्लीहमेहाढ्यमारुतान्।
आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात् तदनुवासनात्॥ २७॥

शतपुष्पाद्य घृतम्—

शतपुष्पाऽमृता दारु चन्दनं रजनीद्वयम्।
जीरके द्वे वचाभाग-त्रिफलागुग्गुलुत्वचः॥
मांसी कुष्ठं पत्रकैला-रास्नाशृङ्गीः सचित्रकाः।
क्रिमिघ्नमश्वगन्धञ्च शैलेयं कटुरोहिणीम्॥
सैन्धवं तगरं पिष्ट्वा कुटजातिविषे समे।
एतैश्च कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
हपुसुण्डितिकैरण्ड-निम्बपत्रभवं रसम्।
कण्टकार्य्यास्तथा क्षीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत्॥

मृतमात्र इत्यपि वाग्भटस्य। मृतमात्र इति—सद्योमारिते। विशस्त इति पाटिते। काकस्य क्रोडं पाटयित्वा तत्र कोष्णे व्रध्नं प्रवेशनीयं, ततो बन्धः कार्य्यः॥ २५। २६॥

बृहत् सैन्धवाद्यतैले।—निचुल,—वेतस, श्यामा—त्रिवृतेति वैद्यप्रसारक संवादात्। नीलिनी—नीलवृक्षा। चतुर्गुणजलेन पाक.। तैलं वेति—तिलतैलं वा॥ २७॥

सिद्धमेतद्घृतं पीतमन्त्रवृद्धिमपोहति ।
वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिञ्च दारुणाम् ॥
मूत्रवृद्धिं श्लीपदं वा यकृत् प्लीहानमेव च ।
शतपुष्पाघृतं रोगान् हन्यादेव न संशयः ॥ २८ ॥
घृतं सौरेश्वरं योज्यं व्रध्न-वृद्धिनिवृत्तये ॥ २९ ॥

इति वृद्धि व्रध्न-चिकित्सा ॥

अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदचिकित्सा ।

यवमुद्गपटोलानि कटुरूक्षञ्च भोजनम् ।
छर्दिं सरक्तमुक्तिञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ १ ॥
तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः ।
हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ २ ॥
सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥
गण्डानि ग्रन्थयश्चापि गलगण्डाः सुदारुणाः ।
प्रलेपात् तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥ ३ ॥
जीर्णकर्कारुकरसो विड्सैन्धवसंयुतः ।
नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डं न संशयः ॥ ४ ॥

सौरेश्वरघृतं वक्ष्यमाणम् ॥ २८ । २९ ॥

इति वृद्धि-व्रध्न-चिकित्सा विवृतिः ।

चक्रदत्तस्त्वेव गलगण्डादयोऽभिधीयन्ते । तण्डुलोदकेत्यादि ।— हस्तिकर्णपलाशस्य मूलेनेत्यन्वयः । सर्वेऽपि गलगण्डाः वातकफमेदोभिरारभ्यन्ते, न तु पित्तेन ; व्याधिस्वभावात् ; अतो गलगण्डोक्तलेपाः कोष्णा एव देया इत्याहुः । जीर्णकर्कारु,—परिणतत्रपुसः ; अन्ये तु—कुष्माण्डभेद इत्याहुः ; व्यवहारस्तु पूर्वेणैव ।

जलकुम्भीकजं भस्म पक्वं गोमूत्रगालितम्।
पिबेत् कोद्रवभक्ताशी गलगण्डप्रशान्तये॥ ५॥
सूर्य्यावर्त्त-रसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहने।
स्फोटास्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः॥ ६॥
तिक्ताऽलाबुफले पक्वे सप्ताहमुषितं जलम्।
मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनः॥ ७॥
कट्फलचूर्णान्तर्गलघर्षो गलगण्डमपहरति।
घृतमिश्रं पीतमिव श्वेतगिरिकर्णिकामूलम्॥ ८॥
महिषीमूत्रविमिश्रं लौहमलं संस्थितं घटे मासम्।
अन्तर्धूमविदग्धं लिह्यान्मधुनाऽथ गलगण्डे॥ ९॥
जिह्वायाः पार्श्वतोऽधस्ताच्छिरा द्वादश कीर्त्तिताः।
तासां स्थूलशिरे कृष्णे छिन्द्याद्द्वे च शनैः शनैः॥
बडिशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान्।
स्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन्नद्यात् सगुडमार्द्रकम्।
भोजनञ्चानभिष्यन्दि यूषः कौलत्थ इष्यते॥ १०॥
कर्णयुग्मबहिःसन्धि-मध्याभ्यासे स्थितञ्च यत्।
उपर्य्युपरि तच्छिन्द्याद् गलगण्डे शिरात्रयम्॥ ११॥

पक्वमिति—चिरजातम्। जलकुम्भी—पाना, तस्या भस्म पानीयक्षारविधिना गोमूत्रेण विपाच्य परिस्राव्य च पिबेत्। उपनाहनम्—उष्णबहुलप्रलेपः। स्फोटास्रावैः,—उष्णोपनाहकृतैः। श्वेतेति।—श्वेतगिरिकर्णिका—श्वेतापराजिता॥ १—८॥

महिषीत्यादौ।—पुराणलौहमलं महिषीमूत्रे मासं स्थापयित्वा अन्तर्धूमं दग्ध्वा मधुना लिह्यादित्यर्थः॥ ९॥

जिह्वाया इत्यादौ।—कृष्णे स्थूलशिरे बडिशेन शनैः शनैः संगृह्य कुशपत्रेण शस्त्रविशेषेण छिन्द्यादित्यन्वयः। तस्मिन् व्रणे सुस्रुते सति सगुडमार्द्रकमद्यात् भक्षयेत्। अन्ये तु—दद्यादिति पठन्ति, तन्मते—भक्षणार्थमिति शेषः। कर्णयुग्मबहिःसन्धि-मध्याभ्यास इति।—कर्णयोः पृष्ठसमीपे उपर्य्युपरिस्थितमित्यन्वयः॥ १०।११॥

तुम्बीतैलम्—

विड़ङ्गक्षारसिन्धूत्थ-रास्नाऽग्निव्योषदारुभिः ।
कटुतुम्बीफलरसे कटुतैलं विपाचितम् ॥
चिरोत्थमपि नस्येन गलगण्डं विनाशयेत् ॥ १२ ॥

अमृताद्यं तैलम्—

तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-हंसाह्वयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥१३॥

माचिकाख्यः सकृत् पीतः क्वाथो वरुणमूलजः ।
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
पिष्टा ज्येष्ठाम्बुना पेयाः काञ्चनालत्वचः शुभाः ।
विश्वभेषजसंयुक्ता गण्डमालाहराः पराः ॥
आरग्वधशिफां छिन्नं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
सम्यङ्नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥
गण्डमालामयार्त्तानां नस्यकर्मणि योजयेत् ।
निर्गुण्ड्याश्च शिफां सम्यग्वारिणा परिपेषिताम् ॥ १४ ॥

तुम्बीतैले ।—क्षारा—यवा । कटुतुम्बीफलरस इति ।—परिपक्वतिक्ततुम्बीफलस्य चतुर्गुणस्वरस इत्यर्थः । उक्त हि वाग्भटे—"रुदायातिक्ततुम्ब्याश्च रसे तैलाच्चतुर्गुणे" इति ॥ १२ ॥

तैलमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—अमृतवल्ली—गुडूची, हंसाह्वा—हंसपादी, वृक्षकः,—कुटजः; यदाह वाग्भटः,—"गुडूचीनिम्बकुटज-हंसपादीबलाद्वयैः । साधितं पाययेत् तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ॥" इति । अन्ये तु—हिंसाह्वयेति पठित्वा रक्तश्वेतपुष्पभेदेन कालाकड़ाइय व्याख्यानयन्ति । अमृतवल्ल्यादिभिः क्वाथकल्कप्रैरिति चन्द्रिका । अन्ये तु—एभिः सर्वैः कल्कः, जलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ १३ ॥

अतः परं गण्डमालाचिकित्सामाह,—माचिकाख्य इत्यादि ।—सकृदिति—एकवारं पीतः, स्मृतिवादोऽयम् । ज्येष्ठाम्बु—तण्डुलोदकम् । काञ्चनालः,—काञ्चनः । आरग्वधस्य शिफा—मूलम् ॥ १४ ॥

कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं तुम्ब्यास्तु वा पिप्पलिसंयुतेन।
तैलेन वारिष्टभवेन कुर्याद्वचोपकुल्ये सह माक्षिकेण ॥ १५ ॥

ऐन्द्री वा गिरिकर्णी वा मूलं गोमूत्रयोगत:।
गण्डमालां हरेत् पीतं चिरकालोत्थितामपि ॥ १६ ॥
अलम्बुपादलोऽभूतां स्वरसाद् द्वे पले पिबेत्।
अपच्या गण्डमालाया: कामलायाश्च नाशन: ॥ १७ ॥
गलगण्डगण्डमाला: कुरण्डांश्च विनाशयेत्।
पिष्टं ज्येष्ठाम्बुना लेपान्मूलं ब्राह्मणयष्टिजम् ॥ १८ ॥

कुकुन्दरीतैलम्—

अभ्यङ्गान्नाशयेन्नृणां गण्डमालां सुदारुणाम्।
कुकुन्दर्य्यां विपक्वन्तु चणात् तैलवरं ध्रुवम् ॥ १९ ॥

शाखोटकविम्बाद्ये तैले—

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा।
विम्ब्यश्वमारनिर्गुण्डी-साधितञ्चापि नावनम् ॥ २० ॥

कोषातकीनामित्यादि—चत्वारो योगा:। पिप्पलीसंयुतेन—इति पदं कोषातकीनां स्वरसेनेत्यनेनापि सम्बध्यते। कोषातकी—घोषक:, तस्या: फलस्य स्वरस:; एवं तिक्ततुम्ब्या अपि। अरिष्टभवेन निम्बफलजेन तैलेन तृतीयो योग:। अरिष्टभवस्येति पाठान्तरे—अरिष्टफलस्येत्यर्थ:। वचोपकुल्ये इति।—वचोपकुल्यौ पिष्ट्वा मधुना सह विधेयमित्यर्थ: ॥ १५ ॥

एन्द्री—गोरक्षकर्कटी, गिरिकर्णी—श्वेतापराजिता, अलम्बुषा—मुण्डितिका, अलम्बुषी वा ॥ १६—१८ ॥

अभ्यङ्गादित्यादौ।—कुकुन्दरी—'कुकुया' इति ख्याता मूषिकाकृति, तस्या: कल्क, तलं चतुर्गुणम् ॥ १९ ॥

गण्डमालापहमित्यादि।—शाखोटकत्वचा स्वरसकल्करूपया, वृन्देऽप्युक्तं— "शाखोटकल्कस्वरसेन सिद्धं तैलं हितं भस्त्रविरेचनेषु" इति। विम्ब्यीत्यादि।—योगान्तरम्। विम्बी—डिम्बिरिति ख्याता, तेलाकुचा इत्यन्ये। अश्वमार:—करवीर:। विम्ब्यादीनां मूलस्य कल्क:, अत्र चतुर्गुणमिति वृन्ददास: ॥ २० ॥

हिंस्रा सरोहिण्यमृता च भार्गी
श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः।
गोपित्तपिष्टाः सह तालपर्ण्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥ ३१ ॥
जलायुकाः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च।
काकोलिवर्गस्य तु शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ॥ ३२ ॥

द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि चूर्णं पिबेद्वापि हरीतकीनाम्।
मधूकजम्बूर्जुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहानवतारयेच्च ॥ ३३ ॥
हृतेषु दोषेषु यथाऽनुपूर्व्या ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु।
स्विन्ने च विम्लापनमेव कुर्यादङ्गुष्ठवेणुदृषदीसुतैश्च ॥ ३४ ॥
विकङ्कतारग्वधकाकणन्ती-काकादनीतापसवृक्षमूलैः।
आलेपयेदेनमलाबुभार्गी-करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ ३५ ॥

हिंस्रेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—हिंस्रा—कालाकडा। कृष्णगन्धा—कृष्णशोभाञ्जनः। गोपित्तपिष्टा इत्यत्र गौरी च पिष्टेति पाठान्तरं,—गौरी—आस्फोटकः; किन्तु गोगी-पाठो युक्तः, आयुर्वेदसारप्रामाण्यात् तथा सुश्रुतटीकाकृद्भिर्व्याख्यातत्वाच्च। तालपर्णी—तालमूली ॥ ३१ ॥

जलायुका इत्यादि चिकित्सितस्थं सुश्रुतस्य। काकोलिवर्गस्येति।—काकोल्यादि-गणस्य ॥ ३२ । ३३ ॥

हृतेषु दोषेष्वित्यादि।—वमनादिभिः तथा रक्तमोक्षणेन दोषेषु कफादि-रक्तान्तेषु हृतेषु सत्सु। यथाऽनुपूर्व्येति।—स्वेदस्वेदादिक्रमं कृत्वेत्यर्थः। दृषदीसुतः,—शिलापुत्रकः। अत्र छन्दोभङ्गभयं नाशङ्कनीयम्, अनन्तत्वाच्छन्दोमार्गाणाम्। क्वचित्तु सुश्रुतपुस्तके अङ्कुशलोहोपलवेणुदण्डैरिति पठ्यते, केचित्तु वेणुदृषदीसुतैरिति ॥ ३४ ॥

विकङ्कतेत्यादि-मदनान्त एको योगः, इति चन्द्रिका। विकङ्कतः,—बँइचवेञ्चर, बयइचिरिति वा ख्यातः। काकणन्ती—गुञ्जा, तस्या मूलं, काकादनी—काक-तिन्दुकः, तापसद्रुमः,—इङ्गुदीवृक्षः, अलाबु—कटुतुम्बी, काला—कालाकडा, मञ्जिष्ठा वा ॥ ३५ ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक् सुह्यर्कपयसो गुड़ः।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ ३६ ॥
ग्रन्थ्यर्बुदादिजिल्लेपो माल्यवाहककीटजः ॥ ३७ ॥
स्वर्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः।
प्रलेपो विहितस्तीक्ष्णो हन्ति ग्रन्थ्यर्बुदादिकान् ॥ ३८ ॥

ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्वा-
नुद्धृत्य चाग्निं विदधीत वैद्यः।
क्षारेण वैतान् प्रतिसारयेत्तु
संलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥ ३९ ॥
ग्रन्थ्यर्बुदानाञ्च यतोऽविशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः।
ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि
विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥ ४० ॥
वातार्बुदे चाप्युपनाहनानि
स्निग्धैश्च मांसैरथ वेशवारैः।
स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाड्या
शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च ॥ ४१ ॥

सुह्यर्कपयसीति।—सुह्यर्कयोः क्षीरम्। भल्लातकास्थि—भल्लातकबीजम्। कासीस—धातुकासीसम्। माल्यवाहककीट,—सुखायादिभवपद्दकीट (पाहुर पोका) इति ख्यात ॥ ३६—३८ ॥

ग्रन्थीनित्यादि।—उद्धृत्य।—चारेण वैति—विकल्पो दोषापेक्षया, तेन वाते वातकफेऽपि, पित्ते च क्षार इति। प्रतिसारयेदिति—प्रलेपयेत्। यथोपदेशमिति—यथाशास्त्रम्। एतच्च अग्नि विदधीत इत्यनेनापि सम्बध्यते, तेनाग्निकर्मविधिना प्रतिसारणीयक्षारविधिना चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अर्बुदे ग्रन्थिचिकित्सित सोपपत्तिकमतिदिशति—ग्रन्थ्यर्बुदानामित्यादि।—अविशेष इव अविशेष इह ज्ञेय, तेन सुश्रुतोक्तभेदोऽपि भवत्युक्तः। सुश्रुते हि पृथक् ग्रन्थिलक्षणमुक्ता अर्बुदलक्षणञ्च गात्रप्रदेश इत्यादिना पृथगेवोक्त, तस्मात् लोकविशेषे सत्यपि प्रायेणाविशेषादिह ग्रन्थिचिकित्सैवातिदिश्यतेऽर्बुदे। विधानविदिति—दाहादि-

हृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय केचिद्
दिने दिने रात्रिषु मर्मजानाम् ॥ ४९ ॥
लेपोऽर्बुदजिद् रम्भामोचकभस्मतुषशङ्खचूर्णकृतः।
शरटरुधिरार्द्रगन्धकयवजविडङ्गनागरैर्वाथ ॥ ५० ॥
स्नुहीगण्डीरिकास्वेदो नाशयेदर्बुदानि च।
सीसकेनाथ लवणैः पिण्डारकफलेन वा ॥ ५१ ॥
हरिद्रालोध्रपत्ताङ्ग-गृहधूममनःशिलाः।
मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥ ५२ ॥
एतामेव क्रियां कुर्य्यादशेषां शर्करार्बुदे ॥ ५३ ॥

इति गलगण्ड-गण्डमाला-ऽपची-ग्रन्थ्यर्बुद-चिकित्सा।

अथ श्लीपद-चिकित्सा।

लङ्घनालेपनस्वेद-रेचनै रक्तमोक्षणैः।
प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥ १ ॥
धूस्तूरैरण्डनिर्गुण्डी-वर्षाभूशिग्रुसर्षपैः।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमतिदारुणम् ॥ २ ॥

विशेषणम्। सुश्रुते तु—यथोक्तमिव च विधिना इति पाठः। पिडकार्बुदनाशन इति।—पिडकार्बुदप्रकारा इत्यर्थः ॥ ४६—४९ ॥

लेप इत्यादौ।—रम्भा-मोचकः,—कदलीकाण्डकः, तस्य भस्म, क्षार इत्यर्थः। शरटः,—कृकलासः। यवजः,—यवक्षारः ॥ ५० ॥

स्नुह्यादि।—चत्वारः स्वेदाः। स्नुहीगण्डीरिका—स्नुहीकाण्डः, तत्सोद्दण्डेन, तथा तत्सीसकेन, तथा तल्लवणेन, तथा पिण्डारकफलसमुत्थितया पोट्टलिकया स्वेदः कार्य इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

हरिद्रेत्यादौ।—पत्ताङ्गं—रक्तचन्दनम् ॥ ५२। ५३ ॥

इति गलगण्ड-गण्डमाला-ऽपची-ग्रन्थ्यर्बुद-चिकित्सा विवृतिः।

निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
प्रलेपात् श्लीपदं हन्ति बद्धमूलमपि दृढ़म् ॥ ३ ॥
पिण्डारकतरुसम्भव-वन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता ।
श्लीपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ ४ ॥
हितयालेपने नित्यं चित्रको देवदारु वा ।
सिद्धार्थशिग्रुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥ ५ ॥
स्नेहस्वेदोपनाहांश्च श्लीपदेऽनिलजे भिषक् ।
कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विध्येत् तु चतुरङ्गुले ॥ ६ ॥
गुल्फस्याधः शिरां विध्येत् श्लीपदे पित्तसम्भवे ।
पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्य्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत् ॥ ७ ॥
मञ्जिष्ठां मधुकं रास्नां सहिंस्रां सपुनर्नवाम् ।
पिष्ट्वारनालैर्लेपोऽयं पित्तश्लीपदशान्तये ॥ ८ ॥
शिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे ।
मधुयुक्तानि चाभीक्ष्णं कषायाणि पिबेन्नरः ॥ ९ ॥

पूर्व्वोक्तश्लीपदचिकित्सितमाह, अहनेत्यादि ।—रूपिका अर्कमूलम् ॥ १—३ ॥

पिण्डारकतरुः,—मदनवृक्षः । बद्धा सूत्रेणेति ।—तथापि वन्दाकशिफेति सम्बध्यते । अयमर्थः,—वन्दाकशिफा मा ८, घृत तो २ पेयम् । अथवा श्लीपदाश्रयजङ्घायां रक्तसूत्रेण बन्धनीया ॥ ४ ॥

हितयेत्यादि ।—गोमूत्रपिष्टास्त्वमी लेपा योज्याः । सिद्धार्थः,—श्वेतसर्षपः ॥ ५ ॥

स्नेहेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । स्नेहस्वेदाविह शिराव्यधाङ्गभूतौ, न [illegible] स्वतन्त्रतया स्नेहौ देयौ, सर्वश्लीपदानां कफप्रधानतया विरुद्धत्वात् । विध्येदिति ।—अयञ्च गुल्फोपरि पश्चाद्भागे शिराव्यधो रक्तदुष्टौ सत्यामेव कार्य्यः ॥ ६ ॥

पैत्तिकश्लीपदचिकित्सामाह, गुल्फस्याध इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । पित्तघ्नीञ्चेति ।—चकारात् कफघ्नीञ्च क्रियां कुर्य्यादिति श्रेयम्, श्लीपदानां कफप्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

मञ्जिष्ठामित्यादि ।—हिंस्रा—कालास्कन्धभेदः ॥ ८ ॥

शिरामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । सुविदितामिति—व्यक्ताम् । अङ्गुष्ठ इति ।—पादाङ्गुष्ठसन्निधौ क्षिप्रमर्म्मण उपरि द्व्यङ्गुले शिराव्यधः कार्य्यः, क्षिप्रमर्म्मव्यधाद्धि मरणं

पिबेत् सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ।
पूतीकरञ्जच्छदजं रसं वापि यथाबलम् ॥ १० ॥
अनेनैव विधानेन पुत्रञ्जीवकजं रसम् ।
काञ्जिकेन पिबेच्चूर्णं मूलैर्वा वृद्धदारजम् ॥ ११ ॥
रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः ॥ १२ ॥
गन्धर्वतैलभृष्टां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ।
श्लीपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ १३ ॥
धान्याम्लं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।
दीपनञ्चामदोषघ्नमेतत् श्लीपदनाशनम् ॥ १४ ॥
गोधावतीमूलयुक्तां खादेन्माषेण्डरीं नरः ।
जयेत् श्लीपदकोपोत्थं ज्वरं सद्यो न संशयः ॥ १५ ॥
श्लीपदघ्नो रसोऽभ्यासाद् गुडूच्यास्तैलसंयुतः ॥ १६ ॥

वृद्धदारकचूर्णम्—

त्रिकटु त्रिफला चव्यं दार्वीवरुणगोक्षुरम् ।
अलम्बुषा गुडूचीञ्च समभागानि चूर्णयेत् ॥
सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारस्य तत्समम् ।
काञ्जिकेन च तत् पेयमक्षमात्रं प्रमाणतः ॥

स्यादिति । तदुक्तं सुश्रुते—"पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म, तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्" इति । कषायाणीति ।—कफहरारग्वधादिगण मुष्ककादिगणक्वाथानि ॥ ९ ॥

पूतीकरञ्जच्छदजमिति ।—कण्टकीकरञ्जपत्रस्वरस पलमात्रं कटुतैलाक्ष प्रक्षिप्य पिबेत् । अनेनैव विधानेनेति ।—कटुतैलप्रक्षेपेणेत्यर्थः ॥ १०—१२ ॥

गन्धर्वतैलम्,—एरण्डतैलम् । गोजलेन—गोमूत्रेण ॥ १३ ॥

तैलसयुक्तमित्यत्र ।—तैलं—कटुतैलम् ॥ १४ ॥

गोधावती—गोदालिया लता, एतन्मूलस्यैको भागः, माषकलायस्य तु भागत्रयम् ॥ १५ ॥

गुडूच्या रसः इति ।—स्वरसः क्वाथो वा । तैलमत्र—कटुतैलम् ॥ १६ ॥

जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम्।
नाशयेत् श्लीपदं स्थौल्यमामवातञ्च दारुणम्।
कुष्ठगुल्मानिलहरं वातश्लेष्मज्वरापहम्॥ १७॥

पिप्पल्याद्यं चूर्णम्—

पिप्पलीत्रिफलादारु-नागरं सपुनर्नवम्।
भागैर्द्विपलिकैरेषां तत्समं वृद्धदारकम्॥
काञ्जिकेन पिबेच्चूर्णं कर्षमात्रं प्रमाणतः।
जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम्॥
श्लीपदं वातरोगांश्च हन्यात् श्लीहानमेव च।
अग्निञ्च कुरुते घोरं भस्मकञ्च नियच्छति॥ १८॥

कृष्णाद्यमोदकः—

कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम्।
विंशतिश्च हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम्।
मधुना मोदकं खादेत् श्लीपदं हन्ति दुस्तरम्॥ १९॥

सौरेश्वरघृतम्—

सुरसो देवकाष्ठञ्च त्रिकटुत्रिफले तथा।
लवणान्यथ सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम्॥
चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुर्हवुषा वचा।
यवाग्रजञ्च पाठा च सूक्ष्मैला वृद्धदारकम्॥

त्रिकट्वित्यादौ।—अलम्बुषा—मुण्डीरी। वृद्धदारस्य तत्सममिति।—त्रिकट्वादि-सर्वचूर्णसम वृद्धदारस्य चूर्णमित्यर्थ। सार्वकामिकमिति—यथेच्छमित्यर्थ॥ १७॥

पिप्पलीत्यादौ।—अग्निञ्च कुरुते इति।—विरेकेण पित्तहरत्वात्। अन्ये तु—यस्मादपि घोरं कुरुते अतो भस्मक नियच्छति प्रयच्छतीत्याहु॥ १८॥

कृष्णेत्यादौ।—कृष्णादीनां कर्षादिमान यथाक्रमं ज्ञेयम्। विंशतिश्च हरीतक्य इत्याकृतिमानात्। मध्वत्र मोदककरणोचित देयम्॥ १९॥

सौरेश्वरघृते।—सुरसः,—पर्णास, ग्रन्थलिखिततन्नामारुणवादात् निर्गुण्डी वा।

कल्कैश्च कार्षिकैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
दशमूलीकषायेण धान्ययूषद्रवेण च ॥
दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।
पक्वं स्यादुद्धृतं कल्कात् पिबेत् कर्षद्वयं हविः ॥
श्लीपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितश्च यत् ।
मेदःश्रितञ्च पित्तोत्थं हन्यादेव न संशयः ॥
अपचीं गण्डमालाञ्च अन्त्रवृद्धिं तथाऽर्बुदम् ।
नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं गुदजानि च ॥
परमाग्निकरं हृद्यं कोष्ठक्रिमिविनाशनम् ।
घृतं सौरेश्वरं नाम श्लीपदं हन्ति सेवितम् ॥
जीवकेन कृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् ॥ २० ॥

विडङ्गाद्यं तैलम्—

विडङ्गमरिचार्केषु नागरे चित्रके तथा ।
भद्रदार्वेलकाख्येषु सर्वेषु लवणेषु च ।
तैलं पक्वं पिबेद्वापि श्लीपदानां निवृत्तये ॥ २१ ॥

इति श्लीपद चिकित्सा ॥

दशमूलीकषायस्य मिलित्वा प्रस्थः, जलं चतुर्गुणं, शेषं प्रस्थमेकम् । धान्ययूषद्रवेण,—काञ्जिकेन, न तु धन्याककाथेन ; धान्याम्लेति तन्त्रान्तरपाठात् व्यवहाराभावाच्च । ननु कथमिदं घृतं कियन्मात्रं ग्राह्यम् ? इत्याह,—प्रस्थमित्यादि । सौरेश्वरमिति ।—सुरेन्द्राणी निर्गुण्डीपर्य्यायवाची, तेन सुरेश्वरा निर्गुण्डी, तत्प्रधानत्वात् सौरेश्वरमिति संज्ञा । जीवकेनेति ।—जीवो बृहस्पतिः, स्वार्थे कः । अन्यत्राप्युक्तम्—"द्राक्षा दुरालभा कृष्णा तुगा कर्कटकी तथा । एषां श्लक्ष्णानि चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ कासश्वासज्वरहरं विशेषात् तमक जयेत् । निर्मितं जीवकेनेदं कुमाराणां सुखावहम् ॥" इति ॥ २० ॥

विडङ्गाद्यतैले ।—भद्रदारु—देवदारु, एलकाख्य,—डोगला, एलवालुकमित्यन्ये, मैटिकेत्यपरे । विडङ्गादीनां कल्को द्रवन्तु जलं चतुर्गुणम् ॥ २१ ॥

इति श्लीपद-चिकित्सा विवृतिः ।

अथ विद्रधि-चिकित्सा।

जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ।
मृदुर्विरेको लघ्वन्नं स्वेदः पित्तोद्भवं विना ॥ १ ॥
वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातैलघृतप्लुतैः।
सुखोष्णो बहुलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥ २ ॥
स्वेदोपनाहाः कर्त्तव्याः शिग्रुमूलसमन्विताः।
यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत्।
विलीयते क्षणेनैवमपक्वश्चैव विद्रधिः ॥ ३ ॥
पुनर्नवादारुविश्व-दशमूलाऽभयाम्भसा।
गुग्गुलुं रुबुतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥ ४ ॥
पैत्तिकं शर्करालाजा-मधुकैः शारिवायुतैः।
प्रदिह्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ५ ॥
पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम्।
पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥ ६ ॥
यष्ट्याह्वशारिवादूर्वा-नलमूलैः सचन्दनैः।
क्षीरपिष्टैः प्रलेपस्तु पित्तविद्रधिशान्तये ॥ ७ ॥

शोथवत्त्वादेव विद्रधिचिकित्सोच्यते—जलौकेत्यादि। मृदुर्विरेक इति।—अयञ्च मृदुर्विरेको बहुधा कार्यः। जलौकाद्याशुतरदोषहरत्वात् विद्रधिरिति यदन्यः॥१॥

वातघ्नेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वातघ्नमूलं—दशमूलम्। वातघ्नस्थाने सुरद्रुरिति पाठे—सुरद्रुः—शोभाञ्जनकः॥२॥

स्वेदेत्यादि।—स्वेदो वेशवारादिभिः, यदाह सुश्रुतः,—"वेशवारैः सकृशरैः पायसैश्च पायसैः। स्वेदयेच्चापि सततम्—" इति। उपनाहोऽपि तत्रैव ; यथा,—"आनूपौदकमांसैश्च काकोल्यादि सतर्वेत। स्वेदार्थमिदं भवति प्रदीपनाहने।" इति। सिद्धपिष्टैरिति—पच्यमानपिष्टैः॥३॥

पुनर्नवादौ।—अम्भसा—क्वाथेन॥४॥

पैत्तिकमित्यादि।—सुश्रुतस्य। क्षीरपिष्टैरिति क्षीरं पेषणार्थम्। शारिवा—अनन्तमूलम्। पयस्या—क्षीरकाकोली॥५—७॥

मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च भद्रदारु-महौषधम्।
अहिंस्रा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा ॥ २ ॥
कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकात्वचः।
सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ३ ॥
दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा।
शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ४ ॥
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-प्लक्षवेतसवल्कलैः।
ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोथनिर्वापणः स्मृतः।
आगन्तौ शोणितोत्थे च एष एव क्रियाक्रमः ॥ ५ ॥
अजगन्धाऽश्वगन्धा च काला सरलया सह।
एकैषिकाऽजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ६ ॥
पुनर्नवादारुशिग्रु-दशमूलमहौषधैः।
कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णो विधीयते ॥ ७ ॥

वर्तते। अवसेचनमपि शोधनकर्मत्वात् परिमार्जने वमनविरेकवत्शोधनादौ च वर्तते। उपनाहोऽपि स्वेदे पाचनपिण्डे च वर्तते। एवमपरेऽप्युपक्रमाः शोथेषु यथायोगमवगन्तव्याः, किंवा एष्वुपक्रमेषु प्राधान्यात् तत्र विम्लापनादयः आख्याः। विम्लापनादयो भाविप्रत्यविघातप्रयोजकतया प्रवर्त्तितमुक्तम् ॥ १ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—मधुकम्।—मातुलुङ्गस्य मूलम्। अहिंस्रा—कुक्कुरदंष्ट्रा, कालाकडाभेदः ॥ २ ॥

कल्क इत्यादौ।—स्निग्ध इति—घृतेन। शीतलाश्च गणा इति।—काकोल्यादयुत्पलादिन्यग्रोधादयश्च शीतलाः। शोथनिर्वापण इति—शोथशमनः। एष एवेति।—पैत्तिकशोथविहित ॥ ३—५ ॥

अजगन्धेत्यादौ।—अजगन्धा—छागलगन्धेति भानुमती, अन्ये यमानिकेत्याहुः। काला—अहिंस्रा, कालाकडाभेदः। सरला—सरल एव, एकैषिका—त्रिवृदिति भानुमती, अन्ये तु—सरला त्रिवृत् एकैषिका पाठेत्याहुः। अजशृङ्गी—कर्कटशृङ्गीति भानुमती चन्द्रिका च ॥ ६। ७ ॥

स्थिरान् मन्दरुजः शोथान् स्नेहैर्वातकफापहैः।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या ततः शनैः।
विम्लापनार्थं मृद्नीयात् तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥ १० ॥
रक्तावसेचनं कुर्य्यादादावेव विचक्षणः।
शोथे महति संरब्धे वेदनावति च व्रणे ॥
निवारणाय पाकस्य वेदनोपशमाय च।
अचिरोत्पतिते शोथे कार्य्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ११ ॥
यो न याति शमं लेप-स्वेदसेकावतर्पणैः।
सोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात् ॥ १२ ॥
एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः।
रक्तं हि व्यक्ततां याति तस्मेवास्ति न चास्ति रुक् ॥ १३ ॥
स चेदेवमुपक्रान्तः शोथो न प्रशमं व्रजेत्।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ १४ ॥
तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका।
सुखोष्णा शोथपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ १५ ॥

कठिनशोथे पारिभाषिकविम्लापनमाह, स्थिरानित्यादि।—सुश्रुतस्य। वेणुनाड्या—वेणुदण्डेन। तलेन—करतलेन। आदावेवेति—उत्पन्नमात्रे। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"अचिरोत्पतिते शोथे कार्य्यं शोणितमोक्षणम्" इति। शोथ इति।—व्रणपूर्वरूपशोथे। संरब्धे इति—शोथे, एतच्च व्रण इत्यनेन योज्यम्। शोथ इत्युक्तापि पुनः संरब्ध इति वचनम् एतादृशस्रशोथे व्रणे विशेषेण रक्तस्रावविधानार्थम्; सुश्रुतेऽप्युक्तं—"सशोथे कठिने चामे सरक्ते वेदनावति। सम्बन्धे विषमे वापि व्रणे विस्रावणं हितम् ॥ सविषे च विशेषेण जलौकाभिः पदैस्तथा ॥" इति। अन्ये तु—पच्यमानावस्थव्रणविषयक संरब्ध इत्यादिवचन ज्ञेयमित्याहुः ॥ १० । ११ ॥

उपक्रमान्तरापेक्षया रक्तमोक्षणस्य प्रकर्षमाह, यो न यातीत्यादि।—उपनाहैरिति—शोथपक्वमक्षलेपैः। पक्वस्य पाटनमिति—दारणौषधैः शस्त्रैर्वा ॥ १२—१४ ॥

तानेवोपनाहानाह तैलेनेत्यादि।—तैलेन वाते, कफे च सर्पिषा, पित्ते रक्ते च

सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ १६ ॥
बालवृद्धासहक्षीण-भीरूणां योषितामपि।
मर्मोपरि च जाते तु पक्वे शोथे च दारुणे ॥ १७ ॥
शवो दन्तं जले दृष्टं बिन्दुमात्रं प्रलेपनात्।
अत्यर्थकठिने चापि शोथे पाचनभेदनम् ॥ १८ ॥
कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मोकभस्मभिः।
चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ॥ १९ ॥
चिरबिल्वाग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतकङ्कगृध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ २० ॥
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणः परः ॥ २१ ॥

ताभ्यां वेति तैलसर्पिर्भ्यां मिलिताभ्याम्। चतुर्भेवेति स्रौवभेदेन विकल्पो ज्ञेय इत्याह ॥ १५ ॥

सतिलेत्यादौ।—किण्व—सुराबीजम्। चय इति—उपचयः। गण्डस्य—व्रणस्य। प्रकोप इति—प्रकोपहेतु, पूयरूपो दोषः ॥ १६—१९ ॥

चिरबिल्वेत्यादि।—सुगुलस्य। चिरबिल्व,—करञ्जस्य, अग्निक,—लाङ्गलकी, हयमारक,—करवीरः, एषां मूलं द्रव्याष्टकमादाय, एते च चिरबिल्वादयो व्यस्ताः समस्ता वा योज्याः। एतत् सर्वं दारणं सुकुमारविषयत्वेनोक्तम्। असुकुमारविषयमाह, क्षारेत्यादि।—क्षारसाधनद्रव्याणि—मुष्कक-पलाशादीन्यर्थः। क्षारो वेति।—तद्द्रव्यकृत, किन्तु वाग्भटे चरके च क्षारेण क्षारद्रव्यरूपस्य दारणं सुकुमारविषयत्वेनोक्तम्, असुकुमारविषयन्तु शस्त्रमेवेति; यथा—"सुपक्वे पिण्डिते शोथे पीडनैरप्रपीडिते। दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ गुग्गुल्वतसिगोदन्त स्वर्णक्षीरीकपोतविट्। क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोथप्रभेदनाः ॥" इति। तथा चरकेऽपि—"द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रलेपनम्। गुग्गुलु मौर्वं घयो दन्तकपोतयो, विट् क्षाराश्च, क्षारो हेमक्षीरी सुवृत्तक ॥ इत्युक्तो भेषजगणः पक्वशोथप्रभेदनः। सुकुमारस्य शस्त्रस्य असत्त्व परमुच्यते ॥" इति। अत्र सुकुमारस्येति पूर्वेण सम्बध्यते। शस्त्रस्यैव्यासुकुमारस्य शस्त्र परं भेदनमिति सम्बन्ध इति दीपिका च। तस्मात् क्षारद्रव्यं क्षारश्च सुकुमारविषयेऽपि ज्ञेय, ॥ २० । २१ ॥

द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि निपीड़नम्।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः॥ २२॥
ततः प्रक्षालनं क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः।
अविशुद्धे विशुद्धे च न्यग्रोधादित्वगुद्भवः॥ २३॥
पञ्चमूलद्वयं वाते न्यग्रोधादिश्च पैत्तिके॥ २४॥
आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु॥ २५॥

तिलाष्टकः,—

तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्घृतम्।
मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद्व्रणशोधनः॥ २६॥
निम्बपत्रं तिला दन्ती त्रिवृत् सैन्धवमाक्षिकम्।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी॥ २७॥
एकं वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम्॥ २८॥
पटोलीतिलयष्ट्याह्व-त्रिवृद्दन्तीनिशाद्वयम्।
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः॥ २९॥
त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिर्बलाकुशाः।
निम्बकोलकपत्राणि कषायः शोधने हितः॥ ३०॥

पीडनद्रव्याण्याह द्रव्याणामित्यादि।—पिच्छिलानामिति—शेलुशाल्मलीप्रभृतीनाम्। इदञ्च पीडनं मर्मादिसमीपस्थसूक्ष्ममुखव्रणविषयं ज्ञेयम्। उक्तं हि वाग्भटे—"पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान् मर्मगानपि। निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत्॥" इति॥ २२॥

पटोलीपत्रं—पटोलपत्रमेव। अविशुद्ध इति च्छेदः। न्यग्रोधादिगणः सौश्रुतः। सर्वकर्मसु—प्रक्षालनलेपनादिषु॥ २३—२५॥

तिलकल्क इत्यादि वचनं स्पष्टम्। शारिवामूलम्—अनन्तमूलम्। पटोली—पटोलपत्रम्। पटु च सैन्धवलवणम्॥ २६—२९॥

त्रिफलेत्यादौ।—न्यग्रोधादीति—"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ-कदम्बप्लक्षवेतसाः। करवीरार्ककुटजाः कषाया व्रणरोपणाः॥" इत्यनेन शोधनरोपणकर्मे चरकोक्त ग्राह्यम्; अस्य योगस्य चरकोक्तत्वात्; किंवा पञ्चवल्कमेव ग्राह्यम्। निम्बकोलकपत्राणि—कोमलनिम्बपत्राण्येवार्थ इति दीपिका। अन्ये तु—कोलको बदर इत्याहुः; युक्तमिद

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम्।
कल्कः संरोपणः कार्यस्तिलानां मधुकान्वितः॥ ३१॥
निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः स्मृतः॥ ३२॥
पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तश्चाप्युपरोपणः॥ ३३॥
निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना व्रतशोधनः।
रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः॥ ३४॥
निम्बपत्रघृतक्षौद्र-दार्वीमधुकसंयुता।
वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्व्रणम्॥ ३५॥
सप्तदलदुग्धकल्कः शमयति दुष्टव्रणं प्रलेपेन॥ ३६॥
मधुयुक्ता शरपुङ्खा सव्रणरोपणी कथिता॥ ३७॥
मानुषशिरःकपालं तदस्थि वा लेपनं मूत्रेण।
रोपणमिदं क्षतानां योगशतैरप्यसाध्यानाम्॥ ३८॥

वाग्भटप्रामाण्यात्। अन्ये तु—कुशकपत्राणीति पठित्वा पटोलपत्राणीति व्याचक्षते॥ ३०॥

अपेतेत्यादि।—वाग्भटस्य। मधुकान्वितः,—यष्टिमधुयुक्तः। अत्र तिलकल्को मधुसंयुत इति पाठः सुश्रुते चक्रपुस्तके च दृश्यते, वाग्भटे तु—सर्वत्रैव मधुकान्वित इति। उभयमपि प्रमाणं श्रुतिद्वैधवत्॥ ३१॥

निम्बपत्रेत्यादि।—पूर्वोक्तयष्टिमधुयुक्ततिलानां कल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां युक्त इत्यर्थः॥ ३२॥

पूर्वाभ्यामिति।—यष्टिमधुयुक्ततिलकल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां सर्पिषा च युक्तो रोपणः, अपिशब्दात् शोधनोऽपि भवतीत्यर्थः। उक्ततिलकल्कविधिं यवकल्केऽप्यतिदिशति—यवकल्केऽप्ययं विधिरिति॥ ३३। ३४॥

निम्बपत्रेत्यादि।—एभिर्द्रव्यैर्वस्त्रमालिप्य वर्त्तिः कार्या; वर्त्तिदानविषयो व्रणः सुश्रुते यथा—"अन्तःपूयानल्पमुखान् गम्भीरान् मांससंश्रितान्। शोधनद्रव्ययुक्ताभिर्वर्त्तिभिः समुपाचरेत्॥" इति। तिलानां कल्को वेति।—लेपविधया। सप्तदलः,—सप्तपर्णः, तस्य क्षीरम्॥ ३५—३७॥

मानुषशिरःकपालन्तु पुराणं ग्राह्यमित्याहुः। मूत्रेणेति—गोमूत्रेण॥ ३८॥

व्रणान् विशोधयेद्वर्त्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिमर्मगान् ।
अभयात्रिवृतादन्ती-लाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ३९ ॥
सुवर्चीपत्रपत्तूर-कर्णमोटकुठारिकाः ।
पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥ ४० ॥
पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ।
धातकीचूर्णलोध्रैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ॥ ४१ ॥
सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
तेषां तिलानुमायैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ४२ ॥
वाताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।
यवाज्यभूर्जमदन-श्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४३ ॥
श्रीवासगुग्गुल्वगुरु-शालनिर्य्यासधूपिताः ।
कठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यास्राववेदनाः ॥ ४४ ॥

व्रणानित्यादि ।—वाग्भटस्य । चतुर्थ्यन्तस्य स्थाने क्षतयैलेव पाठो वाग्भट-बहुपुस्तकेषु दृश्यते ॥ ३९ ॥

सुवर्ची—कारवेल्ल, पत्तूर,—शालिञ्चः, कर्णमोटः,—स्वनामख्यातः । कुठारिका—कुडारिया । कुठेरक इति पाठे—पर्णासः ॥ ४० ॥

पञ्चवल्कलेत्यादि ।—चरकस्य । शुक्तिः,—भदरी, तस्यास्त्वक् । शुक्तिचूर्णसमायुतैरिति ।—पञ्चवल्कलचूर्णैरित्यस्य विशेषणम् ॥ ४१ ॥

उमा—अतसी । पयसि निर्वृतानिति—दुग्धे निर्वापितान् ॥ ४२ ॥

वाताभिभूतानित्यादि ।—वाग्भटस्य । सास्रावान्—अल्पस्रावान् । भूर्जः,—भूर्जग्रन्थिः । मदनः,—सिक्थक इति हन्दटिप्पनी । श्रीवेष्टकः,—नवनीतखोटिः । सुराह्वं—देवदारु ॥ ४३ ॥

श्रीवासेत्यादौ ।—श्रीवासः,—नवनीतखोटी ; न च पूर्वोक्तेन पौनरुक्त्यम्, यस्य वाक्यस्य तन्त्रान्तरीयत्वात् । हन्दटिप्पनिकायान्तु पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वोक्तश्रीवेष्टकशब्देन कुन्दुरुरिति व्याख्यातम् । शालनिर्यासः,—धूनकः ॥ ४४ ॥

तिलाः पयः सिता क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम्।
लेपेन शोथरुग्दाह-रक्तं निर्वापयेद्व्रणात्॥ ४५॥
पित्तविद्रधिवीसर्प-शमनं लेपनादिकम्।
अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः॥ ४६॥
महाराष्ट्रीजटालेपो दग्धापिष्टावचूर्णनम्।
जीर्णशैलणाच्चूर्णं दग्धव्रणहरं परम्॥ ४७॥

क्षीरकार्यं घृतम्—

क्षीरकपक्वं पश्चात् सिक्थकसर्जरसमिश्रितं हरति।
घृतमभ्यङ्गात् पावकदग्धजदुःखं क्षणार्द्धेन॥ ४८॥
अन्तर्दग्धकुठारको दहनजं लेपाविहन्ति व्रणम्।
पञ्चत्वस्य विशुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात्॥ ४९॥
अभ्यङ्गाद्विनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम्।
पिष्ट्वा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात् तथा वालुका॥ ५०॥
सद्यःक्षतव्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत्।
यष्टिमधुकयुक्तेन नातिशीतेन सर्पिषा॥ ५१॥

तिला इत्यादौ।—पय. पेषणार्थम्। सिता—शर्करा। क्षौद्रतैलाभ्यां सम्भाय लेपो देय॥ ४५॥

इदानीं शारीरव्रणचिकित्सामभिधाय प्रकरणसाम्यादग्निदग्धव्रणाधिकारे, आगन्तुव्रणचिकित्साऽभिधानार्थं प्रकरणमारभ्यते। अत्र प्रथममग्निदग्धव्रणचिकित्सा॰माह, पित्तेत्यादि।—महाराष्ट्रीजटा—महाराष्ट्रीमूलम्, प्रथमेको योग। पिष्ट—पिष्टकमेव। दग्धपिष्टकचूर्णेनावचूर्णनमिति द्वितीय॥ ४६। ४७॥

क्षीरकेत्यादौ।—क्षीरकस्य कल्क, जलं चतुर्गुणमर्थात्, पश्चात् सिद्धे च सिक्थसर्जरसयो प्रक्षेप॥ ४८॥

अन्तरित्यादौ।—कुठारक,—कुठारिया, स च स्थालिमध्ये अन्तर्धूम दग्धव्य। गुण्डनादिति—अवचूर्णनात्॥ ४९॥

गण्डूपदै,—किञ्चुलुके कल्क, जलं चतुर्गुणमनुक्तत्वादिति निश्चय। जलं विना चटचटावधि पाक इष्यते। शाल्मलीतूलकैरिति।—सहार्थे तृतीया॥ ५०॥

इदानीं सद्य इत्यादिना सद्योव्रणचिकित्सामाह।—सद्य इति—सद्यःक्षतव्रणे।

वृद्धागन्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमायुतम् ।
शीतां क्रियां प्रयुञ्जीत पित्तरक्तोष्मनाशिनीम् ॥ ५२ ॥
कान्तक्रामकमेकं सुश्लक्ष्णं गव्यसर्पिषा पिष्टम् ।
शमयति लेपान्नियतं व्रणमागन्तुजं न सन्देहः ॥ ५३ ॥
अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।
सद्योव्रणेषु रक्तन्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ५४ ॥
कर्पूरपूरितं बद्धं सघृतं सम्प्ररोहति ।
सद्यःशस्त्रक्षतं पुंसां व्यथापाकविवर्जितम् ॥ ५५ ॥
शरपुङ्खा काकजङ्घा प्रथमं महिषीसुता- ।
मलं लज्जा च सद्यस्क-व्रणघ्नं पृथगेव तु ॥ ५६ ॥
शुनो जिह्वाक्षतचूर्णः सद्यःक्षतविरोहणः ॥ ५७ ॥

यष्टिमधुकयुक्तेनेति ।—यष्टिमधुकं कल्कीकृत्य चतुर्गुणजलेन यथाविधि घृतं साधनीयम् । यदि पुनस्त्वरया यथाविधि घृतमिदं पक्तुं न शक्यते, तदा घृतात् पलद्वयं, जलात् चतुःपलं, यष्टिमधुकस्य कर्षद्वयं, किञ्चित् पक्त्वाऽवतार्य्य व्रणं सेचयेदित्याहुः । नातिशीतेनेति ।—कदुष्णेनेत्यर्थः । किञ्चिदुष्णेनेति पाठान्तरम् ॥ ५१ ॥

वृद्धेत्यादि ।—चन्द्रटस्य । वृद्धेत्यत्र बद्धेति पाठः साधुः । बन्धो हि सद्योव्रणेषु च्छिन्नभिन्नादिषु सन्धानजनकतया प्रधानम् । उक्तं हि—"बन्धः प्रधानं तेन शुद्धिर्व्रणरोपणमस्थिसन्धिस्थैर्यञ्च" इति । चन्द्रटादावयमेव पाठो दृश्यते । वृद्धेत्यादिपाठे—घृतक्षौद्रसमायुतमित्यनन्तरं कृत्वेति शेषः, क्रिया प्रयुञ्जीतेति क्रियाविशेषणम् ॥ ५२ ॥

कान्तेत्यादौ ।—कान्तक्रामकं—भद्रमुस्तकम् । घृतमत्र शतधौतमित्युपदिशन्ति, एवं वक्ष्यमाणेऽपि ॥ ५३ । ५४ ॥

कर्पूरेत्यादि ।—सघृतं यथा स्यात् तथा कर्पूरपूरितं, तेन कर्पूरचूर्णेन शतधौतघृतमिश्रेण खड्गादिक्षतं प्रपूर्य्य बध्नीयादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

शरपुङ्खेत्यादि ।—महिषीसुतस्य मलं महिषीसुतमलम् । "घृततैलवसामज्जवेशवारपयोदधि- । मांसधावनतोयाभम्" इतिवत् चयं प्रयोग. समर्थनीयः । अभिनवजातमहिषीवत्सस्य प्रथमं मलमित्यर्थः । लज्जा—लाजालु ; अन्ये तु—वराहक्रान्तामाहुः । शुन इति—कुक्कुरस्य, तस्यान्तरस्य वादात् ; सर्वाङ्गपञ्चकुक्कुरीशिरोत्यन्ये ॥ ५६ । ५७ ॥

चक्रतैलं क्षते विद्धे रोपणं परमं मतम् ॥ ५८ ॥
यवक्षारं भर्चयित्वा पिण्डं दद्याद्व्रणोपरि ।
शृगालकोलिमूलेन नष्टशल्यं विनिःसरेत् ॥ ५९ ॥
लाङ्गलीमूललेपाद्वा गवाचीमूलतस्तथा ॥ ६० ॥
क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ।
कषायशीतमधुर-स्निग्धालेपादयो हिताः ॥ ६१ ॥
आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते ।
पक्वाशयस्थे देयञ्च विरेचनमसंशयम् ॥ ६२ ॥
क्वाथो वंशत्वगेरण्ड- श्वदंष्ट्राश्मभिदा कृतः ।
सहिङ्गुसैन्धवः पीतः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥ ६३ ॥
यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत् सैन्धवसंयुताम् ॥ ६४ ॥

चक्रतैल—तत्कालचक्रोद्धृतमभ्रष्टसर्षपतैलम् । अन्ये तु—चक्रवाक्तोक्त तैलमाहुः ॥ ५८ ॥

अन्तःशल्यचिकित्सामाह, यवक्षारमित्यादिना तयेत्यन्तेन । यवक्षार कर्ष १, उष्णजल पल २, भालोया पीला नष्टशल्यव्रणोपरि शृगालकोलिमूल पिशा पिण्डी देय । शृगालकोली—शियाकुल इति ख्यात बदरीभेदः । एवं लाङ्गलियामूलगोरक्षकर्कटीमूलाभ्यामपि ॥ ५९ । ६० ॥

क्षतेत्यादि ।—वाग्भटस्य । कषाय इति ।—रस ॥ ६१ ॥

आमाशयस्थ इति ।—सुश्रुतस्य ।—आमाशयस्थमपक्वाशयस्थम् । अत्र पक्वाशयस्थं रक्त विरेचनेन सुखेन निर्हर्त्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण विरेचनविधान, न तु पित्तप्रत्यनीकतया पक्वाशयस्य वातस्थानत्वात् । अन्ये तु—पक्वशब्देन पाक उच्यते, न पक्वाशय., तेन पक्वाशयस्थ इत्यस्यपच्यमानाशयस्थ इत्यर्थ., तत्रैव हि पित्तस्थानत्वेन विरेचनमुपयोगिकमिति व्याचक्षते ॥ ६२ ॥

क्वाथ इत्यादौ ।—वंशत्वक् । वरुणीली । अश्मभित्—पाषाणभेदी । हिङ्गु सैन्धवन्तु प्रक्षेप्यम्, अयं योग. प्रभावात् रक्त स्रावयति ॥ ६३ । ६४ ॥

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशो यत्र विद्यते।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे॥
स्नेहपानं परीषेकं स्नेहलेपोपनाहनम्।
स्नेहवस्तिञ्च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम्॥ ६५॥
इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितो विधिः।
सप्ताहात् परतः कुर्य्याच्छारीरव्रणवत् क्रियाम्॥ ६६॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी-रसो हन्याद्व्रणक्रिमीन्॥ ६७॥
कलायविदलीपत्र-कोशाम्रास्थि च पूरणात्।
सुरसादिरसैः सेको लेपनं स्वरसेन वा॥ ६८॥
निम्बसम्याकजात्यर्क-सप्तपर्णाश्वमारकाः।
क्रिमिघ्ना मूत्रसंयुक्ताः सेकालेपनधावनैः॥ ६९॥
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा क्रिमीनपहरेद् व्रणात्।
लसुनेनाथवा दद्याल्लेपनं क्रिमिनाशनम्॥ ७०॥

विकलाङ्गस्य तु:,—

ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो
व्रणा महान्तः सरुजाः सशोथाः।

अत्यर्थमित्यादि।—वाग्भटस्य। विद्यत इति।—विविध्यते छिन्नभिन्नादौ। स्नेहलेपोपनाहनमिति।—स्नेहयुक्तो लेपः स्नेहयुक्तमुपनाहनञ्च; किन्तु वाग्भटे स्वेदलेपोपनाहनमिति पाठः। तन्मते—स्वेदो धान्यस्वेदः, उक्तं हि सुश्रुते—"धान्यस्वेदांश्च कुर्वीत स्निग्धाश्चाप्यालेपनानि च" इति। वातघ्नौषध—भद्रदार्वादि। सद्योव्रणचिकित्सामुपसंहरति—इति साप्ताहिक इत्यादि। वाग्भटस्य॥ ६५। ६६॥

करञ्जेत्यादौ।—करञ्जादिपत्रस्वरसः। कलायविदली—स्वनामख्याता लता। कोशाम्रः,—कुसुम्ब इति ख्यातः, तस्य फलास्थि, आभ्यां सपिष्टाभ्यां प्रत्येकं व्रणस्य काशपूरणम्। सुरसादिगणः सौश्रुतः। स्वरसेनेति—पर्णासेन॥ ६७। ६८॥

निम्बेत्यादौ।—जात्याः पत्रम्, निम्बादीनान्तु त्वक्। एते च निम्बादयो यथालाभं मूत्रपिष्टाः सेकादौ प्रयोज्याः। मांसपेशी—मांसखण्डः, तदामिषगन्धात् क्रिमय उपर्य्युपरि सञ्चरन्तीति भावः॥ ६९—७०॥

प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ७१ ॥

वटिकागुग्गुलुः,—

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः।
निर्यन्त्रणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः॥
अमृतागुग्गुलुः शस्तो हितं तैलञ्च वज्रकम् ॥ ७२ ॥

विड़ङ्गादिवटिकागुग्गुलु,—

विड़ङ्गत्रिफलाव्योष-चूर्णं गुग्गुलुना समम्।
सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्वा हितभोजनः।
दुष्टव्रणापचीमेह-कुष्ठनाड़ीव्रणापहः ॥ ७३ ॥

अमृतावटिकागुग्गुलुः,—

अमृतापटोलमूल-त्रिफलात्रिकटुक्रिमिघ्नानाम्।
समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः॥
प्रतिवासरमेकैकां गुड़िकां खादेदग्निपरिमाणाच्च।
जेतुं व्रणवातासृग्गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुरोगांश्च ॥ ७४ ॥

जातिकाद्यं घृतम्—

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशाशारिवा-
मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः।

यदि.परिमार्जनमुक्ता अन्य परिमार्जनमाह, य इत्यादि।—कौशगुरूदीश्च गुग्गुलु प्रक्षेप्य; ॥ ७१ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्त इति।—त्रिफलाचूर्णेन समेन युक्तो गुग्गुलुः, घृतमनुरूपं दत्वा विमर्द्य चूर्णञ्च प्रक्षिप्य वटकीकर्त्तव्यः, एवं सर्वत्र वटकविधाने। यन्त्रणा—आहाराचारनियमश्च। अमृतागुग्गुलुर्वातरक्तोक्तः। वज्रकतैलञ्च कुष्ठे वक्ष्यमाणम् ॥७२॥

विड़ङ्गादिवटिकागुग्गुलौ।—गुग्गुलुना सममिति—विड़ङ्गादिचूर्णसमेन। अमृतावटिकागुग्गुलु. स्पष्ट.॥ ७३।७४ ॥

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो
गम्भीराः सरुजो व्रणा सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥७५॥

गौराद्यं घृतम्—

गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च ।
प्रपौण्डरीकं ह्रीवेरं भद्रमुस्तं सचन्दनम् ॥
जातीनिम्बपटोलञ्च करञ्जं कटुरोहिणी ।
मधूच्छिष्टं मधूकञ्च महामेदा तथैव च ॥
पञ्चवल्कलतोयेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
एष गौरो महावीर्य्यः सर्वव्रणविशोधनः ॥
आगन्तुः सहजश्चैव सुचिरोत्थाश्च ये व्रणाः ।
विषमामपि नाड़ीञ्च शोधयेच्छीघ्रमेव च ॥ ७६ ॥
गौराद्यं जातिकाद्यञ्च तैलमेवं प्रसाध्यते ।
तैलं सूक्ष्मानने दुष्टव्रणे गम्भीर एव च ॥ ७७ ॥

करञ्जाद्यं घृतम्—

नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ।
सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥

जातीत्यादि ।—वाग्भटस्य । पत्रं—जात्यादीनां प्रत्येकं, दार्वी—दारुहरिद्रा, निशा—हरिद्रा, अभयम्—उशीरं, नक्ताह्वबीजं—करञ्जबीजम् ; सर्पिर्माडी ॥ ७५ ॥

गौराद्यघृते ।—गौरा—हरिद्रा, प्रियङ्गुर्वा ; व्यवहारस्तु हरिद्रयैव । हरिद्रा—दारुहरिद्रा, जातीनिम्बपटोलानां पत्रं, करञ्जस्य फलं, मधूकं—मधूकपुष्पम् । मधूकचेत्यस्य स्थाने समधुकमिति पाठे—यष्टिमधुकस्य भागद्वयं, द्विःपाठात् । पञ्चवल्कलस्य तोयेन क्वाथेन । एष गौर इति ।—भीमो भीमसेन इतिवत् । गौराद्योऽयं महावीर्य्य इत्यपि पाठः । उक्तघृतद्वयविधिना तैलद्वयमपि साध्यमित्याह—गौराद्यमित्यादि । तैलविषयमाह,—तैलमित्यादि ॥ ७६ । ७७ ॥

द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी।
मञ्जिष्ठा चन्दनोशीरमुत्पलं शारिवे त्रिवृत्।
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाड़ीविशोधनम्।
सद्यश्छिन्नव्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम्॥ ७८॥

प्रपौण्डरीकाद्यं घृतम्—

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-मधुकोशीरपद्मकैः।
सहरिद्रैः शृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणम्॥ ७९॥

तिक्ताद्यं घृतम्—

तिक्तासिक्थनिशायष्टी-नक्ताह्वफलपल्लवैः।
पटोलमालतीनिम्ब-पत्रैर्व्रण्यं घृतं स्मृतम्॥ ८०॥

सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठरसोनचित्र-
बाणाङ्घ्रिलाङ्गलिककल्कविपक्वतैलम्।
प्रासादमन्त्रयुतफुत्कृततुम्बफेनो
दुष्टव्रणप्रशमनो विपरीतमल्लः॥
खड्गाभिघातगुरुगण्डमहोपदंश-
नाड़ीव्रणव्रणविचर्चिककुष्ठपामाः।
एतान् निहन्ति विपरीतकमल्लनाम
तैलं यथेष्टशयनासनभोजनस्य॥ ८१॥

नक्तमालस्येत्यादौ।—पत्राणि—तस्यैवेत्यर्थः। सुमना—जाती। उत्पलं—नीलोत्पलम्। शारिवे—अनन्तमूल-श्यामलते॥ ७८॥

प्रपौण्डरीकेत्यादौ। क्षीरमेव चतुर्गुणम्॥ ७९॥

तिक्तेत्यादौ।—पत्रशब्द त्रिषु सम्बध्यते, जलञ्च चतुर्गुणम्॥ ८०॥

तैलान्याह, सिन्दूरेत्यादि।—चित्रक,—रक्तचित्रक, बाणाङ्घ्रि,—शरपुङ्खामूल, न तु झिण्टीमूलम्, जलं चतुर्गुणं, तैलञ्च सार्षपं, तन्त्रान्तरसंवादात्; यदुक्तं—"सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठरसोनबाण पुङ्खाख्यानलहयाह्वयमूलकल्कैः। एतच्चतुर्गुणजले

कुठारकं तैलम्—

कुठारकात् पलशतं क्वाथयेज्जलद्रोणेऽम्भसि ।
तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कल्कैः कुठारापामार्ग-प्रोष्ठिकामक्षिकायुतैः ।
एतत्कुठारकं तैलं व्रणशोधनरोपणम् ॥
नाड़ीषु परमाभ्यङ्गो निजास्वागन्तुकीषु च ॥ ८२ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे सचन्दने ।
सिद्धमेतैः समैस्तैलं तत् परं व्रणरोपणम् ॥ ८३ ॥

दूर्वाद्यं तैलं घृतञ्च—

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन च ।
दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥
येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
रक्तपित्तोत्तरं ज्ञात्वा सर्पिरेवावचारयेत् ॥ ८४ ॥

विधिवत् सुसिद्धं विदार्यतैलमिति शिवकथं प्रदिष्टम् ॥" इति । प्रसादमन्त्रः,—महेश्वरमन्त्रः, गुप्तः,—चपचारितः । "श्रीं ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः शिवाय स्वाहा" इति मन्त्रेण फुत्कारैश्च विनमारोग्यम् ॥ ८१ ॥

कुठारकादित्यादौ ।—कुठारकः,—कुडालिया, मक्षिका,—द्रोण, प्रोष्ठिका—शफरीमत्स्यः, पोठिया माछा ख्याता ; चिटपोत्यन्ये । मक्षिका—कीटविशेष, मक्षिकैव, मधुमक्षिकामत्स्य इत्यन्ये ॥ ८२ । ८३ ॥

दूर्वेत्यादि ।—योगद्वयम् । अत्र दूर्वा एव कल्को बोध्यः । चकारद्वयात् काम्पिल्लकदार्वीत्वचोर्मिलित्वा कल्कः, पाकश्च कल्केन, वाक्यपारिशेष्यादात् । अपरे तु—"दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा" इति पठित्वा दूर्वास्वरसेन चाकल्कमेव तैलं साध्यम् ; कम्पिल्लकेन वा दार्वीकल्केन वा कल्केन द्रवेणापरं तैलद्वयमित्याहुः । तैलसाधनविधिं घृतेऽप्यतिदिशति येनेत्यादि ।—अयञ्च सर्वतैलविध्यतिदेशः । अन्ये तु—दूर्वादितैलविध्यतिदेश इत्याहुः ॥ ८४ ॥

मञ्जिष्ठाद्यं घृतम्—

मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत्।
सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते॥ ८५॥

पाटलीतैलम्—

सिद्धं कल्ककषायाभ्यां पाटल्याः कटुतैलकम्।
दग्धव्रणरुजास्राव-दाहविस्फोटनाशनम्॥ ८६॥

चन्दनाद्य यमकम्—

चन्दनं वटशुङ्गञ्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा।
प्रपौण्डरीकं दूर्वा च पतङ्गं धातकी तथा॥
एभिस्तैलं विपक्तव्यं सर्पिःक्षीरसमायुतम्।
अग्निदाहव्रणे श्रेष्ठं सवर्णाद्रोपणं परम्॥ ८७॥
मनःशिलाले मञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम्।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः॥ ८८॥
अयोरजः सकाश्मीर्यं त्रिफलाकुसुमानि च।
प्रलेपः कुरुते कार्ष्ण्यं सद्य एव नवत्वचि॥ ८९॥
कालीयकलताम्रास्थि-हेमकालारसोत्तमैः।
लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परः॥ ९०॥
चतुष्पदां हि त्वग्लोम-खुरशृङ्गास्थिभस्मना।
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेल्लोमवती पुनः॥ ९१॥

मञ्जिष्ठामित्यादौ।—अत्र चतुर्गुणम्॥ ८५। ८६॥

चन्दनाद्ययमके।—तैलघृताभ्यां यमाभ्यां मिलित्वा यमकः। पतङ्गं—रक्तचन्दनम्; क्षीरमेवात्र चतुर्गुणम्। तैलमिति—तिलतैलमेव सर्वत्र विशेषोक्तिं विना॥ ८७॥

मनःशिलेत्यादिना—सावर्ण्यकरमुपक्रममाह। अयोरज इत्यादौ।—काश्मीर्यं—धातुकाश्मीरम्। त्रिफलाकुसुमानि—हरीतक्यादित्रयकुसुमानि। कुसुमाभावे फलेन व्यवहारः॥ ८८। ८९॥

कालीयकेत्यादौ।—कालीयकं—कालीयाकाष्ठ, लता—प्रियङ्गुः, दूर्वेत्यन्ये, हेम—

व्रणग्रन्थिं ग्रन्थिवच्च जयेत् क्षारेण वा भिषक् ॥ ९२ ॥

इति व्रणशोथ-चिकित्सा।

अथ नाडीव्रण-चिकित्सा।

नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाट्य कर्मवित्।
सर्वव्रणक्रमं कुर्याच्छोधनं रोपणादिकम् ॥
नाडीं वातकृतां साधु-पाटितां लेखयेद्भिषक्।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १ ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठा-नागदन्तीनिशाह्वयैः ॥ २ ॥

नागकेशरचूर्णं, काला—मञ्जिष्ठा; रसोत्तमः—पारदः, घृतमित्यन्ये। गोमयरसः पेषणार्थम्। चतुष्पदानित्यादि सुगमम् ॥ ९० । ९१ ॥

व्रणग्रन्थिमिति।—दुरूढतया सञ्जातं मांसग्रन्थिमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

इति व्रणशोथ-चिकित्सा विवृतिः।

व्रणत्वसामान्यान्नाडीव्रणचिकित्सामाह—नाडीनामित्यादि।—गतिमिति।—पूयगतिम्। आदिशब्देनोत्सादनावसादनसवर्णकरणादयो गृह्यन्ते। साधुपाटनमुपनाहपूर्वकम्। तदुक्तं वाग्भटे—"उपनाह्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेखयेत्। प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः ससैन्धवैः॥" इति। अत एव वचनात् सैन्धवयोगादप्यत्र लेपो बोध्यः। प्रत्यक्पुष्पी—अपामार्गः, तस्य बीजम्। लेखयेदिति—क्षारैश्च प्रतिसारयेदित्यर्थः। एतच्च लेखनशील्यव्रणं प्रति बोध्यम्। उक्तं हि—"उत्सन्नान् स्थूलपर्यन्तानुन्नतान् कठिनान् व्रणान्। किलासानि सकुष्ठानि लिखेच्छस्त्राणि बुद्धिमान्॥" इति ॥ १ ॥

पैत्तिकीमित्यादौ।—नागदन्ती—स्थूलमूला दन्त्येव।—"पित्तजां निशिमञ्जिष्ठा-नागदन्तीतिलैः समैः" इत्यायुर्वेदसारदर्शनात्। निशाह्वयैरित्यत्र निशायुतैरिति केचित् पठन्ति, तन्न, विशेष्याभावात्, निशिशब्देन हरिद्राया अनभिधानाच्च; किन्तु मिश्रैरित्येव तत्र पाठ इति योगाभिमतम्। तथा वाग्भटेऽपि निशाह्वयैरित्येव पाठः पठ्यते; वृन्देऽपि तथा। सुश्रुते तु—हरिद्राद्वयव्यतिरेकेणाप्ययं योगः ॥ २ ॥

श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्व-निकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३ ॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ॥ ४ ॥
आरग्वधनिशाकाला-चूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ ५ ॥
घोण्टाफलत्वम् लवणं सलाचं पूगात् फलञ्चालवणस्य पत्रम् ।
स्नुह्यर्कदुग्धेन तु एष कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥६॥

श्लैष्मिकीमित्यादि ।—निकुम्भः,—दन्ती, अरिष्टः,—निम्बः । अत्र यष्ट्याह्वस्थाने सौराष्ट्रीयोगादप्यत्र योगः । उक्तं हि वाग्भटे—"श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः" इति ॥ ३ ॥

शल्यजामित्यादि ।—वाग्भटस्य । छिन्नशोधितामिति ।—आदौ छिन्नामिति पाटितां पश्चात् शल्यं निर्हृत्य शोधितामित्यर्थः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—"नाडीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य्य निर्हृत्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम् । संशोधयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैः तिलैस्तथा रोपणमस्य कुर्य्यात् ॥" इति ॥ ४ ॥

आरग्वधेत्यादि ।—आरग्वधस्य पत्रं, काला—काकजङ्घामूलं, न तु मञ्जिष्ठा, अस्यैतस्यैव दुष्टव्रणहृत्त्वात् । सूत्रवर्त्तिरिति—सीसूत्रलता वर्त्तिः । शोधनानुपात, हरिद्रा, काकजङ्घामूल एषां प्रत्येकं चूर्णं मा ८, घृत कर्ष १, मधु कर्ष १, गोमूत्र पल १, एतत् सर्वं पक्त्वा मधुसैन्धवक्षीरलिप्तं वर्त्तिं कार्य्यमित्यार्हुः, 'पाचनमर्दनवर्त्तिकादेरसाध्यत्वात् । सूत्रवर्त्तिरिति पाठे—एभिर्लिप्ता सूत्रवर्त्तिरित्यर्थः । केचित्तु पूर्वेणैव व्यवहरन्ति ॥ ५ ॥

घोण्टेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । घोण्टा—शरवृक्षबदरम्, अस्याः फलं त्वक् च । लवणं—सैन्धवम् । लाक्षा प्रसिद्धैव । पूगात् फलमिति—गुवाकपूगफलम् । आलवणस्य पत्रमिति—अलवणा ज्योतिष्मती, अस्याः पत्रमालवणम् । वाग्भटेऽप्युक्तं—"घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं पूगात् फलञ्चालवणस्य पत्रम् । स्नुह्यर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम्" ॥ इति । अन्ये तु—अलवणां ज्योतिष्मतीमपयस्य न पठन्ति, मदनफलञ्च पठन्ति, यथा,—"घोण्टाफलत्वङ्मदनात् फलानि पूगस्य च त्वग्लवणञ्च मुख्यम् । स्नुह्यर्कदुग्धेन सहैष कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम्" ॥ इति । एतत् सर्वं समभागं कृत्वा किञ्चित् सैन्धवं दत्त्वा स्नुहीक्षीरेरर्कक्षीरैर्लेपराज्यं पक्त्वा वर्त्तिं कार्य्या ॥ ६ ॥

वर्त्तीकृतं माक्षिकसम्प्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।
दुष्टव्रणे यद्विहितञ्च तैलं तत् सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ ७ ॥
जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्ती-सिन्धूत्थसौवर्चलयावशूकैः ।
वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं स्नुक्क्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥ ८ ॥
माहिषदधिकोद्रवान्नमिश्रं हरति चिरविरूढाञ्च ।
भुक्तं कङ्गुनिकामूलचूर्णमतिदारुणां नाडीम् ॥ ९ ॥
कृशदुर्बलभीरूणां गतिर्मर्माश्रिता च या ।
क्षारसूत्रेण तां छिन्द्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥ १० ॥
एषण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचीं निदध्याद्गत्यन्ते चोन्नम्य चाशु निर्हरेत् ॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं बन्धनमाचरेत् ।
ततः क्षीणबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥

वर्त्तीकृतमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—लवणोत्तममिति,—सैन्धवं, वर्त्तिकारणञ्च मधुसैन्धवयोरल्पो पाकात्, अन्यथा वर्त्तिः न स्यात् । दुष्टव्रणे यद्विहितञ्च तैलमिति ।—सुश्रुतोक्तारग्वधतैलादि ॥ ७ ॥

जात्यादि ।—जातीपत्रवा, अर्कस्य मूलं, सम्पाक—आरग्वधः, तस्यापि पत्रं, करञ्जस्य बीजं, दन्ती—दन्तीमूलम्, अत्र स्नुहीक्षीरेणैव सह किञ्चिज्जलं दत्वा पश्चा च वर्त्तिः कार्येत्याहुः ॥ ८ ॥

माहिषेत्यादि ।—कोद्रवः,—धान्यविशेषः, तस्य भक्तम् । कङ्गुनिका—कायनिः, एतन्मूलचूर्णं, माहिषदधिकोद्रवभक्ताभ्यां मिश्रितं कृत्वा भुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

कृशेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । कृशः,—क्षीणमांसः, दुर्बलः,—हीनबलः । क्षारसूत्रेण छेदनविधिमाह, एषण्येत्यादि ।—क्षारसूत्रेण सह अनुस्यूतं कोणं यस्याः एतादृशीं सूचीमुन्नाम्य उत्क्षिप्य सूत्रेणैव गतिप्रान्तं विद्धा सूचीं निर्हरेदिति भावः । अत्र यदि गतिर्दीर्घा भवति, तदा द्व्यङ्गुले त्र्यङ्गुले चतुरङ्गुले वा बद्धा क्रमेण गतिमानेन छेदयेत् ; न पुनरेकदैव गतिमात्रेण बद्धा छेदः कार्यः ; सूत्रच्छेदभयात् पीडाऽतिशयजनकत्वाच्च इत्याहुः । क्षाराक्तमिति—सूत्रविशेषणम् । अर्शोदादिषु बन्धनविशेष-

अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत्।
सूचीभिर्यववक्त्राभिराचितं वा समन्ततः।
मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणम्॥ ११॥

सप्ताङ्गगुग्गुलु,—

गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितः।
नाड़ीदुष्टव्रणशूल-भगन्दरविनाशनः॥ १२॥

सर्जिकाद्यं तैलम्—

सर्जिकासिन्धुदन्त्यग्नि-रूपिकानलनीलिका।
खरमञ्जरिबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम्।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम्॥ १३॥

कुम्भीकाद्यं तैलम्—

कुम्भीकखर्जूरकपित्थबिल्व-वनस्पतीनाञ्च शलाटुकल्कैः।
कृत्वा कषायं विपचेत् तु तैलमावाप्य मुस्तासरलप्रियङ्गुः॥
सौगन्धिकामोचरसाहिपुष्प-लोध्राणि दत्त्वा खलु धातकीञ्च।
एतेन शल्यप्रभवा हि नाड़ी रोहेद्व्रणो वै सुखमाशु चैव॥१४॥

भाष,—अर्बुदादिष्वित्यादि।—अर्बुदादिकं यदि तनुमूलं भवति, तदा उत्क्षिप्यैव मूले सूत्रेण बध्नीयादित्यर्थः। स्थूलमूलेषु तु सूत्रस्थैर्य्यार्थं मूले समन्ततः सूचीभिराचितं यथा स्यात् तथा बध्नीयात्। यववक्त्राभिरिति—यववन्मध्यस्थूलवक्त्राभिः; यववक्त्रत्वञ्च सूचीनां दार्ढ्यार्थम्। छिन्ने चोपचरेद्व्रणमिति।—छिन्नव्रणोक्तविधिनेति शेषः॥१०।११॥

गुग्गुलुरित्यादौ।—त्रिफलाव्योषैरिति—विशेषणे तृतीया। त्रिफलादीनाञ्च मिलित्वा गुग्गुलुसमत्वम्। आज्ययोजित इति—घृतपिष्टितः; घृतञ्च तावद्देयं यावता वटकीभवति॥ १२॥

सर्जिकेत्यादौ।—अग्निः,—चित्रकः, रूपिका—श्वेतार्कः, नलश्च स्वनामख्यातः। नीलिका—नीलीति प्रसिद्धा, नीलवृक्ष इत्यन्ये। खरमञ्जरी—अपामार्गः, गोमूत्रं पाकार्थं चतुर्गुणम्। सुश्रुतेऽप्युक्तं यथा—“सुवर्चिकासैन्धवचित्रकेषु निकुम्भनीलीनलरूपिकासु। फलेष्वपामार्गभवेषु चैव कुर्य्यात् समूत्रेषु हिताय तैलम्॥” इति॥ १३॥

कुम्भीकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। कुम्भीका,—कुम्भाण्डुलता, दाड़िमसमानफला स्थूल-

भल्लातकाद्यं तैलम्—

भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विडङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ॥ १५ ॥

निर्गुण्डीतैलम्—

समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
हितं पामाऽपचीनान्तु पानाभ्यञ्जननावनैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्वव्रणेषु च ॥ १६ ॥

हंसपादीतैलम्—

हंसपाद्यरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसैः ।
तत्कल्कैश्च पचेत् तैलं नाडीव्रणविशोधनम् ॥ १७ ॥

इति नाडीव्रण-चिकित्सा ।

दन्तीयन्त्रे ; वनस्पतयः,—वटादयः, एषां प्रवालं—कोमलपत्रम् ; सौगन्धिका—चन्दनमूलम् ; मौचरसः,—शाल्मलीनिर्यासः, नागपुष्पं—नागकेसरम् ॥ १४ ॥

भल्लातकेत्यादि ।—सुगमम् ।—मार्कवः,—भृङ्गराजः, तस्य स्वरसश्चतुर्गुणः ॥१५॥

निर्गुण्डीतैले—सममिति—सहार्थे, तेन निर्गुण्डीस्वरसश्चतुर्गुण एव ग्राह्यः । चक्रस्तु समग्रन्थस्य तुल्यार्थतामित्याह । चक्रकमिदं तैलम् ॥ १६ ॥

हंसपादीतैले ।—हंसपादी—समाख्याता, अरिष्टपत्र—निम्बपत्रम् ; ततो रसैरिति ।—तेषां रसैरित्यर्थः, षष्ठ्याः तसिः । त्रयाणां रसो मिलित्वा तैलाच्चतुर्गुणः ॥१७॥

इति नाडीव्रण-चिकित्सा विवृतिः ।

अथ भगन्दर-चिकित्सा ।

गुदस्य श्वयथुं दृष्ट्वा विशोष्य शोधयेत् ततः ।
रक्तावसेचनं कुर्य्याद् यथा पाकं न गच्छति ॥ १ ॥
वटपत्रेष्टकाशुण्ठी-गुडूच्यः सपुनर्नवाः ।
सुपिष्टाः पिड़कारम्भे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥
पिड़कानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम् ।
कर्म कुर्य्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ २ ॥
एषणीपाटनक्षार-वह्निदाहादिकं क्रमम् ।
विधाय व्रणवत् कार्य्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
त्रिवृत् तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ।
उत्सादनं भवेदेतत् सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥ ४ ॥

नाडीव्रणलक्षणसामान्यात् संख्यासामान्याच्च भगन्दरमाह, गुदस्येत्यादि ।—विशोष्य इति—उपवासादिना । शोधयेदिति—विरेचयेत्, न शोधितमौषधादिभिः ॥ १ ॥

वटपत्रेत्यादौ ।—वटस्य कोमलपत्रम्, इष्टका च पानीये चिरमुषिता पाद्येति वृद्धाः व्यवहरन्ति । अपतर्पणपूर्वकं कर्म कुर्य्याद्विरेकान्तमिति ।—अपतर्पणादयो विरेकान्ता एकादशोपक्रमा द्विव्रणीयोक्ताः कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ २ ॥

एषणीत्यादौ ।—कार्य्यमित्यत्र चिकित्सितमिति शेषः ॥ ३ ॥

त्रिवृदित्यादि ।—सुश्रुतस्य । नागदन्ती—स्थूलमूला दन्ती , उत्सादनमिति—शोधनं, न तु नियतव्रणोत्थापनरूपमुत्सादनमिह व्याख्येयम् ; त्रिवृदादीनां तीक्ष्णद्रव्यत्वात् उत्सादनस्य तु मृदुमधुरद्रव्यसम्पाद्यत्वात्; उक्तं हि चरके—"वन्यानि जीवनीयानि बृंहणीयानि यानि च । उत्सादनार्थं निम्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ॥" इति । *अन्ये तु—उत्सादनमहिम्ना त्रिवृदादीनामप्युत्सादकत्वमिह शोध्य-*मित्याहुः ॥ ४ ॥

ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत्।
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे।
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १४ ॥

करवीराद्यं तैलम्—

करवीरनिशादन्ती-लाङ्गलीलवणाग्निभिः।
मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत् तैलं भगन्दरे ॥ १५ ॥

निशाद्यं तैलम्—

निशार्कक्षीरसिन्ध्वग्नि-पुराश्वघ्नवत्सकैः।
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगन्दरविनाशनम् ॥ १६ ॥
व्यायामो मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरूणि च।
संवत्सरं परिहरेदुपरूढव्रणो नरः ॥ १७ ॥

इति भगन्दर चिकित्सा ॥

चित्रकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। चित्रकादीनां कल्कः, तस्य चतुर्गुणम्। मलपूः,—काकोडुम्बरः, तस्य मूलं, रक्तपित्तादौ तु फलम्। विष्यन्दयति—पूयं स्रावयति, विष्यन्दनं—शोधनम् ॥ १४ ॥

करवीराद्ये।—मातुलुङ्गस्य मूलं, वत्साह्वः,—कुटजः, तस्य त्वक्, अन्ये तु—तत्फलमाहुः ॥ १५ ॥

निशेत्यादौ।—पुरः,—गुग्गुलुः, अश्वघ्नः,—करवीरः, तस्य मूलम् ॥ १६।१७ ॥

इति भगन्दर चिकित्सा-विवृतिः।

अथोपदंश-चिकित्सा ।

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य ध्वजमध्ये शिराव्यधः ।
जलौकापातनं वा स्यादूर्द्ध्वाधःशोधनं तथा ।
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः ।
पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्नक्षयकरो हि सः ॥ १ ॥

पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची-
क्वाथं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ २ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं रास्ना कुष्ठं पुनर्नवा ।
सरलागुरुभद्राख्यैर्वातिके लेपसेचने ॥ ३ ॥

गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठा-मधुकोशीरपद्मकैः ।
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥ ४ ॥

निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशाल-जम्बूवटोडुम्बरवेतसेषु ।
प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्याच्चूर्णानि पित्तासभवोपदंशे ॥ ५ ॥

त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ ६ ॥

स्थानप्रत्यासत्ते उपदंशचिकित्सितमुच्यते—ध्वजमध्य इत्यादि ।—ध्वजमध्ये—मेढ्रमध्ये । शिराव्यधश्च रक्तदुष्टौ महत्त्वात्, अल्पायान्तु जलौकया रक्तपातनम् ॥ १ ॥

पटोलेत्यादि ।—पटोलादिक्वाथे गुग्गुलु त्रिफलाचूर्णं वा प्रक्षिप्य पिवेत्; एवं खदिरासनक्वाथमपि, असन,—पीतशालः । अन्ये तु—क्वाथद्वये यथासंख्य गुग्गुलु-त्रिफलाचूर्णयोः प्रक्षेप इत्याहु । अपरे तु—केवलक्वाथेन योगद्वयम्; तदेव गुग्गुलोस्त्रिफलाचूर्णस्य वा प्रक्षेपेणापि योगद्वयमिति वदन्ति । व्यवहारस्तु पूर्वेणैव ॥ २ ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादि ।—सुगमम् । भद्राख्य—देवदारु ॥ ३ ॥

गैरिकाञ्जनेत्यादौ ।—स्निग्धैरिति—शतधौतघृतैः ॥ ४ ॥

दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता ।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ७ ॥
रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
सक्षौद्रं वा प्रलेपेन सर्वलिङ्गगदापहम् ॥ ८ ॥
बब्बोलदलचूर्णेन दाड़िमत्वग्भवेन वा ।
गुण्डनं अस्थिचूर्णेन उपदंशहरं परम् ॥ ९ ॥
लेपः पूगफलेनाश्व-मारमूलेन वा तथा ।
सेवेत् नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ॥ १० ॥
जयाजात्यश्वमारार्क-सम्याकानां दलैः पृथक् ।
कृतं प्रक्षालने क्वाथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं घृतम्—

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-करञ्जजातीखदिरासनानाम् ।
सतोयकल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ १२ ॥

करञ्जाद्यं घृतम्—

करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बू-वटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।
सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं स्रुतिरागयुक्तम् ॥ १३ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—प्रक्षालनमिति—कषायेण । घृतसाधनपक्षे—त्रिफलादिकाथकल्काभ्यामिति वदन्ति ॥ ५—७ ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—योगद्वयम् । अत्र पथ्या—गुडूची । बब्बोलेति ।—बब्बोलस्य दलं—पत्रं, गुण्डनम्—अवचूर्णनम् । अस्थि—मनुष्यकपालास्थि, अन्यादेरपि नृकपालास्थ्नोऽनुक्तत्वात् ॥ ८—१२ ॥

करञ्जाद्यघृते ।—करञ्जस्य मूलम् । वटादिभिरिति ।—वटोडुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनैः पञ्चभिः । कपीतनः—ककुभः । घृतस्यास्य पानं, प्रक्षालनेन कार्यम् ॥ १३ ॥

आगारधूमाद्यं तैलम्—

आगारधूमरजनी-सुराकिण्वञ्च तैस्त्रिभिः।
भागोत्तरैः पचेत् तैलं कण्डूशोथरुजापहम्।
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं परम् ॥ १४ ॥
अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्य्योपदंशवत् ॥ १५ ॥

इत्युपदंश चिकित्सा।

अथ शूकदोष-चिकित्सा।

हितञ्च सर्पिषः पानं पथ्यञ्चापि विरेचनम्।
हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघुभोजनम् ॥ १ ॥
सर्षपीं लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत्।
तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद्व्रणरोपणम् ॥ २ ॥
क्रियेयमधिमन्थेऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ॥ ३ ॥

आगारधूमेति।—आगारधूम,—घरधूम। किण्व—सुराबीजम्। भागोत्तरैरिति।—तैलप्रस्थे आगारधूमस्य पल १, कर्ष १, माषा ४, रत्ति ३। हरिद्रा पल १, कर्ष १, माषा १०, रत्ति ॥। सुराबीज पल १, कर्ष १, माषा १४, रत्ति ८। एवं श्वेतपादिकस्य कल्कस्य, पाकस्तु जलेनैव ॥ १४ ॥

चिकित्सासामान्यादेव छिन्नार्शसां चिकित्सामाह, अर्शसामिति।—छिन्नार्शसामित्यर्थः ॥ १५ ॥

इत्युपदंश चिकित्सा विवृतिः।

प्रागुपदंशस्यैव शूकदोषचिकित्सितमुच्यते। शूक',—जलशूक', सविषजन्तु', तत्कृतो दोषः शूकदोषः। हितमित्यादि।—सुगमम्। सर्पिष इति।—यथादोषं संस्कृतस्य विरेचनमपि पथ्यं हितमित्यर्थः ॥ १ ॥

सर्षपीमित्यादि।—चाणकस्य। कषायैरिति।—एतद्विदोषे कषायवर्गोक्तैः पथ्या-विभीतकशिरीषादिभिः शोधनादिगणसमुद्रोक्तन्यग्रोधादिभिर्वा। सूक्ष्मैरिति।—सूक्ष्म चूर्णितैः। सुश्रुते तु—सूक्ष्मैरित्यत्र सम्यगिति पाठः। तैरेवेति।—पूर्वोक्तकषायैः कषायकल्कैः। उभयोरिति।—सर्षप्यधिमन्थयोः ॥ २। ३ ॥

अष्ठीलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ॥ ४ ॥
कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
तिन्दुकत्रिफलालोध्रैर्लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ ५ ॥
अलज्यां हृतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ॥ ६ ॥
स्वेदयेद् ग्रथितं स्निग्धं नाड़ीस्वेदेन बुद्धिमान् ।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ ७ ॥
उत्तमाख्यान्तु पिड़कां संछिद्य वड़िशोद्धृताम् ।
कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ ८ ॥
क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढ़योर्हितः ।
त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ ९ ॥

अष्ठीलायामित्यादि ।—वाग्भटस्य । वातजायामप्यष्ठीलायां शुक्रदूषितरक्तस्यावरकस्य निर्हरणं जलौकादिभिरुचितमेव ॥ ४ ॥

कुम्भीकायां हरेद्रक्तम् इति—आमावस्थायाम् । तैलञ्च रोपणमिति ।—उक्ततिन्दुकादिकल्कसिद्धम् । सुश्रुते तु—"कुम्भीका पाकमापन्ना भिन्ना संशोध्य रोपयेत् । तैलेन क्षीरसिद्धेन तिन्दुकामलकेन वा ॥" इत्युक्तम् । तिन्दुकामलयोः फलास्थीनि च गृहीतानि ॥ ५ ॥

अलज्यामित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अयमेवेति—कुम्भीकोक्तः ॥ ६ ॥

स्वेदयेदिति ।—सुश्रुतस्य । ग्रथितमिति ।—ग्रथिताख्यं शूकदोषम् । स्निग्धमिति तैलयोगात् । स्वेदेनेति ।—स्वेदनद्रव्याणि चरकोक्तानि ; यथा—"शोभाञ्जनकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः । वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ शोभाञ्जनकशेरीय मालतीसुरसार्जकैः । पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥" इति । सुखोष्णैरुपनाहैरिति ।—कफहरद्रव्यकृतैः, ग्रथितस्य कफकृतत्वात् । सुस्निग्धैरिति ।—तैलयोगात् ॥ ७ ॥

उत्तमाख्यामित्यादि ।—वाग्भटस्य । कषायाणामिति ।—कषायवर्गपठितानां न्यग्रोधादीनां रोध्रादीनां वा । उपाचरेदिति—प्रलेपेन ॥ ८ ॥

क्रम इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—पुष्करीमूढ़योरिति ।—पुष्करिका संमूढ़पिड़कयोः । त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्चेति पूर्वेण सम्बध्यते । तेनैतयोरपि पित्तविसर्पोक्तः क्रमः कार्यः । मृदितं पुनः बलातैलेन सेचयेदिति योज्यम् । मधुरैरिति ।—काकोल्या-

अथ भग्न-चिकित्सा।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना।
पङ्केनालेपनं कार्य्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम्।
सुश्रुतोक्तञ्च भग्नेषु वीक्ष्य बन्धादिमाचरेत्॥ १॥
अवनामितमुन्नह्येदुन्नतञ्चावनामयेत्।
आञ्छेदतिक्षिप्तमधो-गतञ्चोपरि वर्त्तयेत्॥
आलेपनार्थं मञ्जिष्ठा-मधुकञ्चाम्लपेषितम्।
शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम्॥ २॥
सप्तरात्रात् सप्तरात्रात् सौम्येष्वृतुषु मोक्षणम्।
कर्त्तव्यं स्यात् त्रिरात्राच्च तथाग्नेयेषु जानता॥
काले च समशीतोष्णे पञ्चरात्राद्विमोक्षयेत्॥ ३॥

आगन्तुजत्वसामान्याद्भग्नचिकित्सामाह, आदौ भग्नमित्यादि।—कुशान्वितमित्यत्र कुशेति भग्नास्थिबन्धनसाधनकदम्बादित्वचः संज्ञा; तत्र हि वाग्भटे,—"कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः। वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः॥ सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिष्टम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि। कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत्॥" इति॥ १॥

अवनामितमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—अवनामितम् अवनतं कर्कटाख्यमस्थि मध्ये उन्नह्येत् उन्नामयेत्। उन्नतमस्थ्यादि अवपीडयेत्। अतिक्षिप्तम् अध ऊर्द्ध्वं वा अतिनिर्गतम्। आञ्छेदिति—प्रसारयेत्, आञ्छि आयामे इत्यस्य रूपम्। अधोगतमधःस्थितादि उपरि वर्त्तयेत् आकर्षयेत्। आलेपनार्थमित्यादि।—सुश्रुतस्य। अम्लपेषितमिति—काञ्जिकपिष्टम्। शतधौतघृतोन्मिश्रमिति।—पूर्वेण परेण च योज्यमिति चक्रः॥ २॥

सप्तरात्रादित्यादि।—सुश्रुतस्य।—सौम्येष्वृतुष्विति—शीते। आग्नेये—ग्रीष्मे, वाग्भटेऽप्युक्तम्,—"त्र्यहात् त्र्यहादृतौ घर्मे सप्ताहान्मोचयेद्धिमे। साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा॥" इति। जानता वैद्येनेति शेषः। समशीतोष्णे काले चेति।—शरद्वसन्तकाले॥ ३॥

न्यग्रोधादिकषायश्च सुशीतं परिषेचने ॥
पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात् सवेदने।
सुखोष्णमवतार्य्यं वा चक्रतैलं विजानता ॥ ४ ॥
मांसं मांसरसः सर्पिः क्षीरं यूषः सतीनजः।
बृंहणञ्चान्नपानञ्च देयं भग्ने विजानता ॥ ५ ॥
गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम्।
शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥ ६ ॥
सघृतेनास्थिसंहारं लाक्षां गोधूममर्ज्जुनम्।
सन्धिमुक्तेऽस्थिभग्ने च पिबेत् क्षीरेण मानवः ॥ ७ ॥
रसोनमधुलाक्षाज्य-सिताकल्कं समश्नताम्।
छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ॥ ८ ॥
पीतवराटिकाचूर्णं द्विगुञ्जं वा त्रिगुञ्जकम्।
अपक्वक्षीरपीतं स्यादस्थिभग्नप्ररोहणम् ॥ ९ ॥

न्यग्रोधेत्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्चमूलीत्यादि।—पञ्चमूली चात्र स्वल्पेति वदन्ति। एतत्पक्वञ्च क्षीरं वातपित्तोत्तरे भग्ने, अत्रापि परिषेचने इति योज्यम्। चक्रतैलमिति।—सद्यः पीडितं तैलं किंवा श्रीसुश्रुतवातव्याधिचिकित्सितोक्ततैलविधानप्रोक्तं तैलम्। शीतोपचारोचितेऽपि भग्ने सुखोष्णस्य विधानमविधौ कथोष्णमिति ज्ञेयम्; अत एव विजानतेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

भग्नहितमन्नपानमाह,—मांसमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—क्षीरमित्यत्र भग्ने सन्धानीयतया हितम्। यत् पुनर्नवधान्यादिवर्गे क्षीरं निषिद्धं तदव्रणविषय एवेति न विरोधः। अन्ये तु—क्षीरसर्पिरिति पठित्वा क्षीरादुत्थितं सर्पिरिति व्याचक्षते। सतीनः,—वर्त्तुलकलायः, स च यद्यपि वातजनकस्तथापि सन्धानीयत्वादिहोक्त इति ॥ ५ ॥

गृष्टिक्षीरमित्यादि।—सुश्रुतस्य। गृष्टिः,—एकवारप्रसूता धेनुः, तस्याः क्षीरम्; मधुरौषध—काकोल्यादिगणः, तेन क्षीरपरिभाषासाधितम्। सर्पिर्लाक्षे प्रक्षेप्ये ॥ ६ ॥

सघृतेनेत्यादिषु।—सघृतेन क्षीरेणास्थिसंहारादिकं व्यस्तं समस्तं वा पिबेदित्याहुः ॥ ७—९ ॥

क्षीरं सलाक्षामधुकं ससर्पिः स्याज्जीवनीयश्च सुखावहश्च।
भग्नः पिबेत् त्वक्पयसार्जुनस्य गोधूमचूर्णं सघृतेन वाथ ॥१०॥

लाक्षागुग्गुलुः,—

लाक्षास्थिसंहृत्ककुभाश्वगन्धाचूर्णीकृता नागबला पुरश्च।
संभग्नयुक्तास्थिरुजं निहन्यादङ्गानि कुर्य्यात् कुलिशोपमानि ॥
अत्रान्यतोऽपि दृष्टत्वात् तुल्यचूर्णेन गुग्गुलुः ॥ ११ ॥

आभागुग्गुलुः,—

आभाफलत्रिकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः।
तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधकः ॥ १२ ॥
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः।
प्रतिसार्य्य कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥ १३ ॥
भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक्।
वातव्याधिविनिर्द्दिष्टान् स्नेहानत्र प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

क्षीरमित्यादौ।—जीवनीयमिति—आरोग्यहेतुत्वात् प्राणधारणम्। त्वक्पयसार्जुनस्येति।—अर्जुनस्य त्वचा साधितं पयस्त्वक्पयः, अर्जुनत्वक्पयसा सघृतेन गोधूमचूर्णं पिबेदिति योज्यम्। अन्ये तु—त्वक्शब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्तीति अर्जुनस्य त्वचं पिबेदित्याहुः ॥ १० ॥

लाक्षेत्यादौ।—अस्थिसंहृत्—अस्थिसंहारः। ककुभः,—अर्जुनः। नागबला—गोरक्षतण्डुला। पुरः,—गुग्गुलुः, स च मिलितलाक्षादिचूर्णसमः; वक्ष्यमाणाभादिगुग्गुलौ दृष्टत्वादिति चक्र. ॥ ११ ॥

एतदेवाह—आभेत्यादि। आभा—आढ़ेति ख्याता ॥ १२ ॥

सव्रणभग्नचिकित्सामाह, सव्रणस्येत्यादि।—मधुरस्य। प्रतिसार्य्य कषायैरिति।—न्यग्रोधादिकषायद्रव्यकृतकल्कैः, प्रतिसार्य्य—प्रलिप्य, कार्त्तिकस्तु—कषायैरिति मिश्रौषधक्वाथैः प्रतिसार्य्य प्रतिषिच्य इति व्याचष्टे, धातूनामनेकार्थत्वात्। शेषमिति आहारादिकम् ॥ १३। १४ ॥

गन्धतैलम्—

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।
दिवा दिवैव संशोष्य क्षीरेण परिभावयेत् ॥
तृतीयं सप्तरात्रञ्च भावयेन्मधुकाम्बुना ।
ततः क्षीरं पुनः पीतान् सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक् ॥
काकोल्यादिं श्वदंष्ट्राञ्च मञ्जिष्ठां शारिवां तथा ।
कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥
शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
पीड़नार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत् तैलं विपचेत् पुनः ।
एलामंशुमतीं पत्रं जीरकं तगरं तथा ॥
लोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिवाम् ।
शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥

रात्राविव्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—अस्थिरे जले इति ।—स्रोतोजले । चतुःप्रस्थ-तैलोचितकृष्णतिलान् गृहीत्वा वस्त्रेण पोट्टलीं बद्ध्वा स्रोतोजले प्रक्षिप्य रात्रौ स्थाप्यम् ; ततो दिवसे आतपे शोषयेत् , एवं सप्त दिनानि यावत् , तदनु तिलतुल्यपरिमाण-गव्यक्षीरे रात्रौ तिलान् निक्षिप्य दिवा प्रखरातपे शोषयेत् ; एवं सप्त दिनानि यावत् , तदनु “भाण्डद्रव्यसम क्वाथ्यम्” इति वचनबलात् तिलतुल्यपरिमाणं यष्टिमधु गृहीत्वा चतुर्गुणोदके पक्त्वा चतुर्भागावशिष्टे क्वाथे तिलान् रात्रौ प्रक्षिप्य दिवातपे शोषयेत् , एवं सप्त दिनानि यावत् ; एवं गव्यक्षीरेऽपि सप्ताहम् । पुनरपि तिलतुल्यपरिमाणे गव्यक्षीरे रात्रौ तिलान् निक्षिप्य दिवा सूर्यातपे शोषयेत् , एवं सप्त दिनानि यावत् , तदनु तिलान् निस्तुषीकृत्य चूर्णयेत् । ततश्च एषां तिलचूर्णानां चत्वारो भागा , भागश्चैक काकोल्यादिशतपुष्पान्तमिलितचूर्णस्य ; वक्ष्यति च—“तिलचूर्णाच्चतुर्भागम्” इत्यादि । एतस्यैव चूर्णस्य पीडनार्थमुत्-पादने कर्त्तव्ये आर्द्रताकरणार्थं सर्वगन्धशृतं क्षीरं तावन्मात्रं ग्राह्यं—यावता क्षीरेण चूर्णमार्द्रं भवति । सर्वगन्धैरिति ।—एलादिगणेन, क्षीरपरिभाषयैव दुग्धं साध्यम् । एलादिगणश्च सौश्रुत. । एवमुक्तप्रकारेण गृहीततैलस्य चत्वार: प्रस्था:, एतत्पाका-र्थंच गव्यदुग्धस्य षोडश प्रस्था: ग्राह्या: इत्यर्थ. । अंशुमती—शालपर्णी ; कालानु-सारिवा—तगरम् , क्षीरशुक्ला—क्षीरविदारी, अनन्ता—अनन्तमूलं, मधूलिका—

पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।
एभिस्तद्विपचेत् तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
एतत् तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
आक्षेपके पक्षाघाते चाङ्गशोषे तथार्दिते ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
बाधिर्य्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥
पथ्यं पाने तथाऽभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु योजयेत् ।
ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरनेनैवोपजायते ॥
मुखञ्च पद्मप्रतिमं स्यात् सुगन्धसमीरणम् ॥
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।
राजार्हमेतत् कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।
तिलचूर्णात् चतुर्थांशं मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ १५ ॥
लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ १६ ॥

इति भग्न चिकित्सा ॥

अथ कुष्ठ-चिकित्सा ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चाग्र्यम् ॥

मर्कटहस्ततृणम्, अन्ये तु—गोधूमभेद इत्याहुः । प्रागुक्तानीति ।—काकोल्यादिशत-पुष्पान्तानि । एभिरिति ।—कल्कैरित्यर्थः । यदंष्ट्राङ्गमित्यत्र सधस्याङ्गमित्येव पाठः सुश्रुतटीकासु व्याख्यातः । अस्मिंस्तु पाठे—यष्टिमधुनो भागद्वय, काकोल्यादिगण-मध्येऽपि यष्टिमधुपाठात् ॥ १५ । १६ ॥

इति भग्नाधिकार विवृतिः ।

प्रच्छनमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं शिराव्यधनम्।
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान्॥ १॥

पथ्यक्वाथः,—

वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः।
कषायो मधुना पीतो वान्तिकृन्मदनान्वितः॥ २॥
विरेचनन्तु कर्त्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिफैः॥ ३॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम्।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम्॥ ४॥
मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः॥ ५॥
करञ्जबीजैडगजः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः॥ ६॥

एतादृशत्वग्गतत्वसाधर्म्यात् कुष्ठचिकित्सामुपदर्शयितुं, वातोत्तरेष्वित्यादि।—सर्पिरित्युपलक्षणं, तेन तैलाभ्यङ्गोऽपि बोध्यः, यतो हि वाग्भटे—"तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम्" इति। पथ्यमिति।—सर्पिरादिषु योज्यम्; तेन वातोत्तरादिषु सर्पिरेव प्रथमं कार्य्यं, ततस्तु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्य्येत्याह.। पथ्यमिति पाठे—प्रधानमित्यर्थः। बहुश इति।—अल्पत्वाये स्तोकं स्तोकं दोषनिर्हरणेन पुनः पुनः शोध्यः; एकदा हि भूरिदोषहरणेन बलक्षयः प्राणात्ययश्च स्यादिति। अत एव एतदनन्तरमुक्तं चरकेण—"दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु"। इति॥ १॥

वचेत्यादौ।—वचादीनां वासाया मूलम्। फलिनी—प्रियङ्गुः। कषाय इति।—वमनार्थकषायविधया, यथा—"क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके। चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत्॥" इति परिभाषया कार्य्यः॥ २॥

विरेचनमिति।—त्रिफलाक्वाथे त्रिवृद्दन्तीमूले प्रक्षिप्य, अथवा दन्तीमूलत्रिवृता-समाचूर्णं प्रति मा २, त्रिफलाक्वाथेन पेयम्॥ ३॥

ये लेपा इत्यादि।—निर्गतोऽपगतो दोषो येषां ते तथा निर्गतास्रदोषाः॥ ४॥

मनःशिलेत्यादौ।—आलं—हरितालम्। तैलञ्च सार्षपं, कुष्ठहरत्वात्। आर्कं—पयोऽर्कक्षीरम्॥ ५।६॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ७ ॥
आरग्वधः सैड़गजः करञ्जो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।
श्र्याह्वः सुराह्वः खदिरो धवश्च निम्बो विड़ङ्गं करवीरकश्च ॥
ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलु-कृष्णगन्धे ।
फणिज्झको वत्सकसप्तपर्णौ पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥
वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।
मनःशिलाले गृहधूम एला काशीशलोध्रार्जुनमुस्तसर्जाः ॥
इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षड़ेते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥
कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिभं सदद्रुम् ।
भगन्दरार्शांस्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्ता अचिरान्नराणाम् ॥८॥
मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठा सलोमशः सैड़गजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥
पलाशनिर्दाहरसेन वापि कर्षोद्धृतान्याढ़कसम्मितेन ।
दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठविनाशनाय ॥ ९ ॥

पर्णानीत्यादौ ।—चतुरङ्गुलः,—शोनाकुः, अश्वहनच्छदः,—करवीरपत्रम्, एतदन्त एक एव योगः । योगमिमं चरकोक्तत्वात्रिभरादेकसंख्याहविः स्यादिति ॥ ७ ॥

आरग्वध इत्यादिना षड्भिः श्लोकार्द्धैः षड्योगाः । आरग्वधस्य पत्रं, श्र्याह्वः,—नवनीतखोटिः, करवीरकः,—करवीरस्य त्वक् । ग्रन्थिश्च भौर्ज इति ।—भूर्जपत्रग्रन्थिः, सोमशः,—धातुकाशीसं, तमालपत्रं वा, कृष्णगन्धा—शोभाञ्जनकः, फणिज्झकः,—पर्णासभेदः, पीलु—पीलरापयिकं फलं, सुमनःप्रवाला—जातीपल्लवाः, निकुम्भः,—दन्ती, अञ्जनं—रसाञ्जनम् ; अर्द्धरूपैरिति ।—अर्द्धश्लोकैः । गोपित्तपीता इति ।—गोपित्तभावनया पीता पीतवर्णा, भावना च सप्ताहम् ॥ ८ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।—त्वक् कुटजादिति—कुटजस्य त्वक् । सोमशः,—धातुकाशीसम् । तुषोदकं— सतुषैर्यवैः सन्धानविशेषात् कृतं काञ्जिकम् । पलाशनिर्दाह-

कुष्ठाद्युद्वर्त्तनम्—

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलम्
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रु ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च दूर्वाञ्च समानि कुर्य्यात् ॥
तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरम्
तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत ।
तथास्य कण्डूः पिड़काः सकोठाः
कुष्ठानि शोथाश्च शमं प्रयान्ति ॥ १० ॥
धात्र्यक्षपथ्याक्रिमिशत्रुवह्नि-
भल्लातकावल्गुजलोहभृङ्गैः ।
भागाभिवृद्धैस्तिलतैलमिश्रैः
सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेपः ॥ ११ ॥

विड़ङ्गसैन्धवशिवाशिखरिखासर्षपकरञ्जरजनीभिः ।
गोजलपिष्टो लेपः कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ १२ ॥

त्वेनेति।—पलाशवृक्षस्य प्रधानमूलं छित्वा तदधः कुम्भं स्थापयित्वा उपरि ... य, स्वरसो गलति स पलाशनिर्दाहरस , अन्ये तु—पलाशक्षारोदकमाहुः ॥ ९ ॥

कुष्ठमित्यादौ ।—सुरस ,—पर्णास , तुम्बुरु—धनामरयात, वन्य—कैवर्त्तमुस्तकं, चण्डा—चोरपुष्पी, प्रथम तैलाक्तमिति योज्यम् । तैलञ्च इह सार्षपम् ॥ १० ॥

धात्रीत्यादौ ।—अक्ष ,—विभीतक, क्रिमिशत्रु—विड़ङ्गसार', वह्नि',—चित्रक', लौह इति ।—लौहचूर्णं, न तत्त्वम् । भृङ्ग इति ।—भृङ्गराजस्य चूर्णं, न तु गुड़-त्वक्, उक्तं हि विश्वनाथेन—"त्रिफलाऽथ विड़ङ्गानि चित्रकोऽवल्गुरस्तथा । मण्डूरं भृङ्गराजश्चापि च ॥ क्रमाभिवृद्धा सयुक्ता तैलेन सुपरिप्लुतम् । महारसमिदं नाम रसायनमनुत्तमम् ॥" इति । तथा लेप इति प्रमादपाठ, किन्तु लेह इति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"धात्री विभीतकं पथ्या विड़ङ्गाग्निमवल्गुजम् । भाङ्गीलौह-भृङ्गञ्च सचूर्णं क्रमवर्द्धितम् ॥ तिलतैलान्वितं लिह्यात् लेह्यमेतद्रसायनम् ॥" इति । तैलार्थं योगः ... लेपकरणे पठित इति ॥ ११ ॥

विडङ्गैडगजाकुष्ठ-निशासिन्धूत्थसर्षपैः।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठरुजापहः॥ १३॥
दूर्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुश्च कण्डूश्च रुजाश्च हन्युः॥ १४॥
तुल्यो रसः शालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः।
पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः॥ १५॥
प्रपुन्नाडस्य बीजानि धात्री सर्जरसः स्नुहाः।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम्॥ १६॥
चक्रमर्दकबीजानि जीरकञ्च समांशिकम्।
स्तोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम्॥ १७॥
लेपनाल्लवणाश्चैव लवणं दद्रुनाशनम्॥ १८॥
यूथीपुन्नागमूलञ्च लेपात् काञ्जिकपेषितम्।
कासमर्दकमूलञ्च सौवीरेण च पेषितम्।
दद्रुकिटिमकुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात्॥ १९॥

विडङ्गेत्यादौ।—अग्निशिखा—सोमराजीबीजं, शीतलं—शीसकं, दिवसनाथः,—सूर्यः॥ १२। १३॥

दूर्वेत्यादौ।—चक्रमर्दः,—एडगजः, कुठेरकः,—पर्णासभेदः। काञ्जिकतक्रपिष्टा इति।—काञ्जिकतक्रयोरन्यतरेण पिष्टा इत्यर्थः। त्रिभिः प्रलेपैरिति।—अनेन योगत्रयमनकारिता दर्शयति, न तु नियमोऽयम्॥ १४॥

तुल्य इत्यादौ।—शालतरो रसो धूनक, तुषेणेति—धान्यतुषः। धूनकादीनां पानीयभक्तानानां समो भागः। तदम्बुपिष्ट इति।—पानीयभक्तजलेन पिष्टः॥ १५॥

प्रपुन्नाडस्येति।—प्रपुन्नाडः,—एडगजः। सुहायाः क्षीरम्,—अन्ये तु मूलमाहुः। सौवीर—काञ्जिकम्। स्तोकं सुदर्शनामूलमिति।—मिलितचक्रमर्दजीरकापेक्षया माषिकमित्याहुः॥ १६। १७॥

लेपनादिति।—लवणक—चीनाघास इति नाम्ना ख्यातम्॥ १८॥

यूथीपुन्नागमूल—स्वनामख्यातम्। कासमर्दकः,—कालकासुन्दा, एतन्मूलं सौवीरेण पिष्टा रात्रौ स्थाप्य, प्रातर्वाकाकरुते लेपो विधेय इत्युपदिशन्ति॥ १९॥

शिखरिरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्म।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति॥ २०॥

गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण पेषितम्।
सिध्म नाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन वा॥ २१॥

कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च।
गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम्॥ २२॥

धात्रीरसः सर्जरसः सपाक्यः सौवीरपिष्टश्च तदायुतश्च।
भवन्ति सिध्मानि यथा न भूयस्तथेदमुद्वर्त्तनकं करोति॥ २३॥

कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्म॥ २४॥

नीलकुरुण्टकपत्रस्वरसेनालिप्य गात्रमतिबहुशः।
लिम्पेन्मूलकबीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय॥ २५॥

चक्राह्वयं सुधाक्षीर-भावितं मूत्रसंयुतम्।
रवितप्तं हि किञ्चित् तु लेपनात् किटिमापहम्॥ २६॥

आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
दद्रुकिटिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च॥ २७॥

शिखरिरसेन—अपामार्गस्वरसेन। क्षारेण वा कदल्या इति।—कदलीक्षारोदकेन पिष्टमित्यर्थः, पेषणं प्रति विकल्पेनास्य प्रयोगात्॥ २०॥

गन्धपाषाण,—गन्धक। मूलकानां तथैव चेति।—मूलकानां बीजानीति शेषः॥ २१। २२॥

धात्रीरस,—आमलकीस्वरस, पाक्य,—यवक्षार, विड्लवणमित्यन्ये। तदायुत इति।—सौवीरकेण दिनत्रय सभावित,—"पूतिकृत दिवसत्रयम्" इति योगान्तरदर्शनात्। धात्रीरसस्थाने धात्रीफलमिति चन्द्राटः पठति॥ २३॥

कुष्ठमित्यादौ।—केशर—नागकेशरम्॥ २४॥

नीलकुरुण्टक,—नीलझिण्टी॥ २५॥

चक्राह्वयम्—एडगजबीजम्। "रवितप्त सकिञ्चित्" इत्यपि पाठान्तरम्॥ २६। २७॥

बीजानि वा मूलकसर्षपाणाम्
लाक्षारजन्यौ प्रपुनाड़बीजम् ।
श्रीवेष्टकव्योषविड़ङ्गकुष्ठम्
पिष्ट्वा च मूत्रेण तु लेपनं स्यात् ॥
दद्रूणि सिध्मं किटिमानि पामाम्
कपालकुष्ठं विषमञ्च हन्यात् ॥ २८ ॥

एड़गजकुष्ठसौवीरक-सैन्धवसर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च ।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥ २९ ॥

स्नुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः ।
लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ३० ॥
स्नुक्काण्डशुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्धन्ति विचर्चिकाम् ॥ ३१ ॥

एड़गजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवणत्रयमस्तु ।
पूतिकृतं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्चिकदद्रु सकुष्ठम् ॥

उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्तव्यं शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ३२ ॥

बीजानीत्यादौ ।—लाक्षारजन्याविति इन्द्व, न तु हरिद्राद्वयमित्याहुः । श्रीवेष्टकं,—नवनीतखोटी ॥ २८ ॥

एड़गजेत्यादौ ।—सौवीरक—सौवीराञ्जनम्, अत्र विशिष्टद्रव्यस्यानुक्तत्वात् गोमूत्रमेव कुष्ठहरतया पेषणार्थं ग्राह्यमिति वदन्ति । अपरे तु—सौवीरशब्दस्य काञ्जिकार्थता परिकल्प्य तेनैव पेषणमित्याहुः ॥ २९ ॥

स्नुक्काण्ड इत्यादि ।—वाग्भटस्य । कुकूलानल,—करीषाग्नि । स्नुक्काण्डमध्ये गर्त्तं कृत्वा पिष्टश्वेतसर्षपैस्तत् प्रपूर्य स्नुहीकाण्डान्तरेणाच्छाद्य कुशादिभिर्वेष्ट्य मृत्तिकया प्रलिप्य गोमयाग्निना दहेत् । ततः आकृष्य तेन कल्केन लेपः ॥ ३० ॥

स्नुक्काण्डशुषिर इत्यादौ ।—स्नुक्काण्ड—सीजुपर्व कोरयित्वा तद्विवरं गृहधूमसैन्धवचूर्णाभ्यां पूरयित्वा स्थालीमध्ये तन्निवेश्य तदुपरि शराव दत्त्वा मृत्तिकया शरावसन्धि पिधायान्तर्धूमं दहेत्, तदनु कटुतैलेन सम्मिश्र्य लेपः ॥ ३१ ॥

एड़गजेत्यादौ ।—लवणत्रय—सौवर्चल-सैन्धव-विड़्लवणम् ; उन्मत्तकस्य—

नारिकेलोदके न्यस्तस्तण्डुल: पूतितां गत:।
लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम्॥ ३३॥

सर्जरससिन्धुसम्भव-गुड़मधुमहिषाचगैरिकं सघृतम्।
सिक्थकमेतत् पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम्॥

अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम्।
माणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम्॥
कच्छूं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट्॥ ३४॥

कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन सम्पिष्टम्।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः॥ ३५॥

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम्।
पिबेन्नरः कामचारी कच्छूपामाविनाशनम्॥ ३६॥

शोथपाण्डामयहरी गुल्ममेहकफापहा।
कच्छूपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता॥ ३७॥

पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णम्
रविकिरणसुतप्तं पामलो यः पलार्द्धम्।

भुल्लूकस्य बीजं कल्क:। माषकचारपरिमुतस्य चतुर्गुणं पाकार्थम्; विपादिका—पादस्फोटनम्॥ ३२॥

नारिकेलोदक इत्यादौ।—नारिकेलस्य सजलफलं सम्यक् ग्राह्यम्॥ ३३॥

सर्जरसेत्यादौ।—सिन्धुसम्भव—सैन्धवम्। महिषाच इति—गुग्गुलु:। एतत् सर्वं समभागमेकीकृत्य मनाक् पक्त्वा यथा सिक्थकाकृति भूत्वा लेपयोग्यं भवति। अवल्गुजमित्यादौ।—अवल्गुज—सोमराजीबीजम्; माणिमन्थ—सैन्धवम्। मस्तुकाञ्जिकपेषितमिति—मस्तुकाञ्जिकयोरन्यतरेण॥ ३४॥

कोमलेत्यादौ।—सिंहास्य,—वासक, तस्य पत्रम्; सुरभीजल—गोमूत्रम्॥ ३५॥

हरिद्रेत्यादौ।—शास्त्रयुक्त्या हरिद्राकल्ककर्षस्य प्रक्षेप, "कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य" इति वचनात, व्यवहारस्तु—हरिद्राकल्कस्याष्टौ माषका:, गोमूत्रस्य पलमेकम्। पथ्या गोमूत्रसाधितेति—गोमूत्रोत्स्विन्ना हरीतकी॥ ३६। ३७॥

पिबतीत्यादौ।—पलार्द्धमिति।—उपमवलानल प्रति प्रात्याहिकी मात्रा, किंवा

त्रिदिन तदनुपिबः चीरभोजी च गौघम्
भवति कनकदीप्त्या कामयुक्तो मनुष्यः ॥ ३८ ॥

निशासुधारग्वधकाकमाची-पत्रैः सदार्वीप्रपुनाड़बीजैः ।
तक्रेण पिष्टैः कटुतैलमिश्रैः पामादिपूद्वर्त्तनमेतदिष्टम् ॥ ३९ ॥

सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं यद्गुणः ।
लेपाद्धिनिहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ ४० ॥

मांसीचन्दनसम्पाक-करञ्जारिष्टसर्षपम् ।
यष्टीकुटजदार्व्यब्दं हन्ति कण्डूमयं गणः ॥ ४१ ॥

भल्लातकं द्वीपिसुधार्कमूलं गुञ्जाफलं त्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च चारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च पक्वा ॥
स्नुह्यार्कदुग्धे घनमायसस्थं शलाकया तं विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च मषेऽपदुर्नामसु चर्मकीले ॥ ४२ ॥

पञ्चाहं त्रिदिनं वा पिबतीति योज्यम्, त्रिदिनेत्यवानुस्वारस्य लोपश्छान्दसत्वात्; तेन पञ्चाहं दिनत्रयं विभज्य योज्य, तेन किञ्चिदधिकदशमाषकाः प्रत्यहं भवन्ति। व्यवहारस्तु—शोधितगन्धकचूर्णस्य माषकचतुष्टयं कटुतैलस्य तु कर्षं पल इति। तदनु पिब इति।—तेन गन्धकभक्षणेन पथ्यमाह:। चीरभोजीति।—चीरामदनं मनेन व्यवहार:। दिनत्रयं पञ्चाहं वा प्रयोगावधि: वातातपसेवीति। कनकदीप्त्येति।—उपमानपदे तृतीया। "कनकवीर:" इति च पाठ। ...गुण इति—उपचितधातु:, "कामयुक्त:" इत्यपि पाठ: ॥ ३८ ॥

निशेत्यादौ।—निशादिचतुष्टयस्य पत्राणि, अन्ये तु—निशा हरिद्रा, सुधादीनामेव पत्राणीत्याहु: ॥ ३९ ॥

सिन्दूरेत्यादौ।—करवीरकाथकल्काभ्यां सिद्धं कटुतैलमित्यर्थ: ॥ ४० ॥

मांसीत्यादौ।—सम्पाकस्य पत्रम्; करञ्जस्य फलम्; अरिष्ट:,—निम्ब:, तस्य पत्रम्, यष्टीति—यष्टिमधु। कण्डूमित्यत्र कुष्ठमिति क्वचित् पाठ:। किन्तु चरकेऽप्यस्मिन् गणे दर्शनात् कण्डूघ्नमेवोचितम् ॥ ४१ ॥

भल्लातकमित्यादि।—वाग्भटस्य। द्वीपी—चित्रक:, अत्र भल्लातकादीनां मूलमिति केचित्; अन्ये तु—भल्लातकस्य बीजं तस्यैव सर्वत्रोपयोगित्वादित्याहु:। चित्रकादित्रयाणां मूलम्; एषां भल्लातकादिलाङ्गलिकान्तानां चूर्णं स्नुह्यर्कक्षीराभ्यां

विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाः क्षीरमर्कस्नुहाभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्ताद्विमुक्तम् ॥ ४३ ॥

शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा
सपिप्पलीका सहुताशमूला ।
सायोमला सामलका सतैला
सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढा ॥ ४४ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयाम्
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ४५ ॥

घर्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ॥ ४६ ॥
एकस्तिलस्य भागौ द्वौ सोमराज्यास्तथैव च ।
भक्ष्यमाणमिदं प्रातर्गुल्मदद्रुविनाशनम् ॥ ४७ ॥

मिलित्वा चूर्णमपेक्ष्य चतुर्गुणाभ्यां क्षीरपाने लेपयोग्यता यावत् तावत् पाकं कुर्यात् ॥ ४१ ॥

विषेत्यादौ ।—विष—स्थावरविषम्, अनलः,—भल्लातकः । अत्रापि पूर्वचूर्णादि-मानम्, अर्कस्नुहीक्षीराभ्यां पाकविधिरिति वदन्ति ॥ ४३ ॥

शशाङ्कलेखेत्यादि ।—वाग्भटस्य । शशाङ्कलेखा—सोमराजी, हुताशः,—चित्रकः, अयोमल—शोधितमण्डूरचूर्णम् । अत्रान्मिलितचूर्णात् माषकत्रयं चतुष्टयं वा गृहीत्वा तिलतैलेन लेह्यम् ॥ ४४ ॥

तीव्रेणेत्यादौ ।—नियमेन इत्यनेन प्रात्याहिकत्वं पथ्यामिलनं च गमयति । सोम-राजीकृष्णतिलयोस्तु प्रत्येकं माषकत्रयं माषकचतुष्टयं वा व्यवहरन्ति । सोमराजी-मिति—चन्द्रश्रेणीम् ॥ ४५ ॥

घर्मसेवी—आतपसेवी । वागुजी—सोमराजीबीजम्, अस्य च माषकचतुष्टय-मुष्णोदकेनालोड्य पिबेत् ॥ ४६ ॥

अवल्गुजाद्वीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम् ॥ ४८ ॥

नवकषायः,—

त्रिफलापटोलरजनी-मञ्जिष्ठारोहिणीवचानिम्बैः।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ४९ ॥

छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम्।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत मुद्गयूषोदकेन वा।
अतिपूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपो भवेन्नरः ॥ ५० ॥
पटोलखदिरारिष्ट-त्रिफलाकृष्णवेत्रजम्।
तिक्ताशनः पिबेत् क्वाथं कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥ ५१ ॥

सप्तसमो योगः,—

तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्र-व्योषभल्लातशर्कराः।
वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ॥ ५२ ॥
विडङ्गत्रिफलाकृष्णा-चूर्णं लीढं समाक्षिकम्।
हन्ति कुष्ठं क्रिमीन् मेहान् नाडीव्रणभगन्दरान् ॥ ५३ ॥
इन्द्राशनं समादाय प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम्।
तच्चूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लिहेत् क्षीरघृताशनः।
हत्वा च सर्वकुष्ठानि जीवेद्वर्षशतद्वयम् ॥ ५४ ॥

एक इत्यादावपि उष्णोदकमनुपेयम् ॥ ४७। ४८ ॥

त्रिफलेत्यादि—स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

छिन्नाया इत्यादौ।—छिन्ना—गुडूची ॥ ५० ॥

पटोलेत्यादौ।—कृष्णवेत्रं—कालियालतेति ख्यातम्। तिक्ताशन इति—तिक्तभूयिष्ठाहारः ॥ ५१ ॥

तिलेत्यादौ।—सप्तसम इति—संज्ञाबलात् मिलितत्रिफलैव तिलाद्येकभागसमा, एवं व्योषमपि ॥ ५२। ५३ ॥

इन्द्राशनमित्यादौ।—चूर्णमिति।—माषकत्रयं नवं वा देयम् ॥ ५४ ॥

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा।
स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः॥ ५५॥
दह्यमानाद्घृतः कुम्भे मूलगो खदिराद्रसः।
साज्यधात्रीरसक्षौद्रो हन्यात् कुष्ठं रसायनम्॥ ५६॥
वायस्येड़गजाकुष्ठ-कृष्णाभिर्गुड़िका कृता।
बस्तमूत्रेण सम्पिष्टा लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी॥ ५७॥
पूतीकार्कस्नुङ्नरेन्द्रद्रुमाणाम्
मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाय।
लेपाच्छ्वित्रं घ्नन्ति दद्रुव्रणांच
कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाड़ीव्रणांश्च॥ ५८॥
गजचित्रव्याघ्रचर्म-मसीतैलविलेपनात्।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किंवा पूतिकीटविलेपनात्॥ ५९॥
कुड़वोऽवल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः।
मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणः परः श्वित्रे॥ ६०॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजसंयुतम्।
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं तूर्णं हन्ति न संशयः॥ ६१॥

य. खादेदित्यादी।—अरिष्ट.,—निम्ब॥ ५५॥

दह्यमानादित्यादी।—खदिररसधात्रीरसौ तुल्यौ। घृतक्षौद्रे तु प्रक्षेप्ये इत्याहुः॥ ५६॥

वायसीत्यादी।—वायसी—काकमाची॥ ५७॥

पूतीकेत्यादि।—स्नुक्स्नुही। पूतीक,—नाटाकरञ्ज, नरेन्द्रद्रुम,—आरग्वधः, एषां पल्लवा इत्यन्वय, तथा सौमनाय पल्लवा—जातीपल्लवा इत्यर्थ.॥ ५८॥

गजेत्यादी।—चित्रव्याघ्र,—चित्रितचर्मा व्याघ्र.। केवलगजचर्ममसीलेपस्य श्वित्र-हरत्वेनोक्तो यथा—"घृतजम्बव्वङ्घ्रिमूलं चौर श्वित्रविनाशनम्। गजचर्ममसीलेपो सेपो वा पूतिकीटकः॥" इति। पूतिकीट:,—पादुकाकीटः, "पादकुरा" इति लोके ख्यात.॥ ५९—६१॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च ।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तम्
दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजस्य ॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदा सुसिद्धां गुडिकां प्रयुञ्ज्यात् ।
श्वित्रं विलिम्पेदथ तेन घृष्टम्
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ६२ ॥

श्वेतजयन्तीमूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥ ६३ ॥

पञ्चनिम्बम्,—

पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संचूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ।

क्षार इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । गजलण्ड—गजपुरीषं ; जलगण्डजेति पाठे—जलगण्ड.,—प्रमठ. ; गजस्य मूत्रेण इत्यनन्तरं पक्व इति शेषः । बहुस्रुत इति ।—एकविंशतिवारं सप्तवारं वा परिस्रुते । दशभागयुक्तमिति ।—द्रोणस्य दशमांशेन युक्तमवल्गुजमित्यर्थः । एतस्य क्रियापरिपाटी लिख्यते । प्रथमतो गजलण्डक्षारस्य द्रोणमेकं २५६ पलं ग्राह्यम् ; ततस्तत्पाकार्थं गजमूत्रं क्षारपरिभाषया षड्गुणं दीयमानं द्रवद्वैगुण्येन द्वादश द्रोणा भवन्ति , चतुर्गुणग्रहणपक्षे तु—षड् द्रोणानि स्युः, तेन मूत्रशराव १९२—"प्रायस्त्रिभागावशिष्टोऽस्मिन्" इति वचनेन तृतीयभागावशेषात् द्वैगुण्येन द्रोणमेकं ग्राह्यं, तच्च शराव ६४ । ततस्तृतीयभागावशिष्टक्षारोदकद्रोणापेक्षया दशमांशेनावल्गुजबीजं पिष्ट्वा तत्र प्रक्षिप्य पचेत् । तेनावल्गुजबीजस्य किञ्चिन्न्यूनत्रयोदशभागाधिकैकपञ्चाशत्पलानि भवन्ति, पल ५१, तोला १, माषा ५ ; अन्ये तु—षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयरूपक्षारद्रोणापेक्षया दशमांशेनावल्गुजबीजं ददन्ति, तेन लभ्यते—अवल्गुजबीजस्य पल २५, कर्ष २, माषा ६, रति ४, एतन्मानं भवति ; किन्तु व्यवहारः पूर्वेणैव । ततोऽवतार्य शिलायां पिष्ट्वा चिक्कणतामुपगते सति गुडिका कार्या । घृष्टमिति ।—फल्गुपत्रकरीषादिना ॥ ६२ ॥

श्वेतजयन्तीत्यादौ ।—गोपयसैव पिष्टं पीतञ्चेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

विडङ्गान्यजमोदाच मुस्तान्यमरदारु च।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम्॥
संचुद्य सर्पिषा सार्द्धं गुडिकां कारयेद्भिषक्।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् तु यथाबलम्॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानपि।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान्॥
गृध्रसीमथ भग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चान्यान् जयेद्विष्णुरिवासुरान्॥ ६५॥
पञ्च भल्लातकांश्छित्त्वा साधयेद्विधिवज्जले।
कषायं तं पिबेच्छीतं घृतेनाक्तोष्ठतालुकः॥
पञ्चवृद्ध्या पिबेद् यावत् सप्ततिं ह्रासयेत् ततः।
जीर्णेऽद्यादोदनं शीतं घृतक्षीरोपसंहितम्॥
एतद्रसायनं मेध्यं वलीपलितनाशनम्।
कुष्ठार्शःक्रिमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविशोधनम्॥ ६६॥
तैलं भल्लातकानाञ्च पिबेन्मासं यथाबलम्।
सर्वोपतापनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं दृढः॥ ६७॥
प्रलेपोद्वर्त्तनस्नान-पानभोजनकर्मणि।
शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम्॥ ६८॥

तिक्तषट्पलकं घृतम्—

निम्बपटोलं दार्वीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम्।
कुर्य्यादर्द्धपलांशान् पर्पटकं त्रायमाणाञ्च॥

चित्रकेत्यादि।—स्पष्टम्॥ ६५॥

पञ्चेत्यादौ।—विधिवदिति—क्वाथविधिना, पिप्पलीवर्द्धमानवदनापि हविह्रासौ॥ ६६॥

तैलमित्यादौ।—भल्लातकतैलं सूयन्त्रेण ग्राह्यम्॥ ६७। ६८॥

निम्बेत्यादौ।—यद्यपि "सर्पिषाप्यनव हितम्" इति वचनात् पुराणसर्पिष एव सर्वसौपयोगिकत्व, तथाप्यत्र योगमहिम्ना नवसर्पिष एव प्रयोजनकवस्त्वमिति वचनात्

सलिलाढ़कसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते।
चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणाश्च॥
मुस्तकवत्सकबीजं कल्कीकृतमर्द्धकार्षिकान् भागान्।
नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत् सिद्धं घृतं पेयम्॥
कुष्ठज्वरगुल्मार्शोग्रहणीपाण्डामयश्वयथून् हन्ति।
पामाविसर्पपिड़काकण्डूगलगण्डनुत् सिद्धम्॥ ६९॥

पञ्चतिक्तघृतम्—

निम्बं पटोलं व्याघ्रीञ्च गुडूचीं वासकं तथा।
कुर्य्याद्दशपलान् भागानेकैकस्य सुकुट्टितान्॥
जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत् पादावशेषितम्।
घृतप्रस्थं पचेत् तेन त्रिफलागर्भसंयुतम्॥
पञ्चतिक्तमिदं ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम्।
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान्॥
विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति।
दुष्टव्रणक्रिमीनर्शः पञ्च कासांश्च नाशयेत्॥ ७०॥

तिक्तकघृतम्—

त्रिफलाद्विनिशावासा-यासपर्पटकूलकान्।
त्रायन्तीकटुकानिम्बान् प्रत्येकं द्विपलोन्मितान्॥
क्वाथयित्वा जलद्रोणे पादशेषेण तेन तु।
घृतप्रस्थं पचेत् कल्कैः पिप्पलीघनचन्दनैः॥

पचीश्रीयते। 'सर्पिष' इति पदे—षट्पलमानप्रदर्शनार्थम्। द्वितीयन्तु 'घृतम्' इति पदं—पेयत्वोपदर्शनार्थम्, तथा प्रथमं सिद्धमिति पक्व, द्वितीयन्तु सर्पिर्द्विव्यापकम्। अनेन च षट्पलाभिधानेन कुष्ठे व्येषा षट्पली स्नेहमात्रा एकाहोपयोज्या दर्शितत्वाद्॥ ६९॥

पञ्चतिक्तघृत।—चत्वारिंशच्च पैत्तिकानिति।—चत्वारिंशद्रोगाश्चानपकर्षति। कांस्तानित्याकाङ्क्षायुक्त—पैत्तिकानिति।—एवं मेदयित्वा योजना कार्य्या, अन्यथा चत्वारिंशतमिति द्वितीया स्यात्॥ ७०॥

करवीराद्यं तैलम्—

श्वेतकरवीरकरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गञ्च।
कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सम्मतो भिषजाम् ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीराद्यं तैलम्—

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां मूत्रे।
चर्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिभजित् तैलम् ॥८४॥

स्वल्पसिन्दूराद्यं तैलम्—

सिन्दूरार्द्धपलं पिष्ट्वा जीरकस्य पलं तथा।
कटुतैलात् पचेन्मानीं सद्यः पामाहरं परम् ॥ ८५ ॥

महासिन्दूराद्यं तैलम्—

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीद्वयम्।
प्रियङ्गु पद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठां खदिरं वचाम् ॥
जात्यर्कत्रिवृतानिम्ब-करञ्जं विषमेव च।
कृष्णावेत्रकलोध्रञ्च प्रपुन्नाडञ्च संहरेत् ॥

चित्रतैले।—नक्तमालं—करञ्जबीजम्; अर्कम्—अर्कस्य क्षीरम्; तगरं—तगरपादिका; मालती—जाती, तस्याः पत्रम्; सिन्धुवारिका—निर्गुण्डी ॥ ८१ ॥

श्वेतकरवीरेत्यादौ।—करवीररसगोमूत्रयोर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम्। शेषस्य तु कल्कत्वम् ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीरमूलमित्यादौ।—श्वेतकरवीरस्य मूलं यत्र, श्वेतं करवीरस्य मूलं यत्रेति वा विग्रहः तैलविशेषणता ज्ञेया। विषांशसाधितमिति।—विषस्यांशश्चतुर्थो भागः, स च करवीरमूलापेक्षया इति केचित्। अन्ये तु—गतविषतैले विषस्य पलमुक्तं तदपेक्षया कर्षमाहुः; तन्न, तन्त्रान्तरीयवाक्यत्वात्। अन्ये पुनः अंशः,—भागः, तेन विषकरवीरमूलयोः समभागयोरेव स्नेहपादिकत्वेन कल्कत्वं, व्यवहारोऽप्यनेनैव ॥८४॥

स्वल्पसिन्दूराद्ये।—मानीम् इति।—अष्टौ पलानि। वृन्दे तु—"कटुतैलं पचेत्प्राज्ञो सद्यःपामाहरं परम्" इति पठ्यते। तन्मते—वृद्धवैद्यव्यवहारादेव अष्टपलं ग्राह्यम् ॥ ८५ ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि सर्वाणि योजयेत् तैलमात्रया।
अभ्यङ्गेन प्रयुञ्जीत सर्वकुष्ठविनाशनम्॥
पामाविचर्चिकाकण्डू-विसर्पादिविनाशनम्।
रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवंविधान् बहून्॥ ८६॥

आदित्यपाकं तैलम्—

मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षा-निशाशिलालगन्धकैः।
चूर्णितैस्तैलमादित्य-पाकं पामाहरं परम्॥ ८७॥

दूर्वाद्यं तैलम्—

स्वरसेन तु दूर्वायाः पचेत् तैलं चतुर्गुणम्।
कच्छूविचर्चिकापामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्॥ ८८॥

अर्कमनःशिलातैले—

अर्कपत्ररसे पक्वं कटुतैलं निशायुतम्।
मनःशिलायुतं वापि पामाकच्छ्वादिनाशनम्॥ ८९॥

गण्डीरिकाद्यं तैलम्—

गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्क-कुष्ठद्रुमत्वग्लवणैः समूत्रैः।
तैलं पचेन्मण्डलकुष्ठदद्रु-दुष्टव्रणारुःकिटिभापहारि॥ ९०॥

महासिन्दूराद्ये—लाक्षा, पत्रं, अर्कस्य क्षीरं, करञ्जस्य फलम्। तैलमात्रया—प्रस्थरूपया॥ ८६॥

आदित्यपाकतैले।—अत्र तैलसमं दत्त्वा जलशोषपर्यन्तमातपे स्थाप्यं, जलं विना पाकानुपपत्तेः। एवमिन्द्रलुप्तीकादित्यपाकेऽपि गुडूचीरसमेव तैलसमं व्यवहरन्ति वृद्धाः। अन्ये तु—द्रवानुक्तावदकमेवादित्यपाकमाहुः॥ ८७॥

दूर्वातैले।—चतुर्गुणं यथा स्यात् तथा दूर्वास्वरसेन पचेत्। दूर्वास्वरसेन चतुर्गुणेन तैलं पचेदित्यर्थः। अन्येऽपि—"स्वरसेऽपि च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणे" इति पाठः॥ ८८॥

अर्कतैले।—कल्कभेदात् योगद्वयं, स्वरसश्च चतुर्गुणः, कल्कस्याष्टांश एव स्वरससाध्यत्वात्॥ ८९॥

गण्डीरिकेत्यादौ।—गण्डीरिका—सुही, तस्याः चीरम्; एवमर्कस्यापि, द्रुमः,—आरग्वधः, तस्य त्वक्, लवणं—सैन्धवं, यदुक्तमायुर्वेदसारे—"पक्वं कण्टकसिन्धूत्थकुष्ठ-सुम्वक्रिमार्कवैः। समूत्रैस्तैलमाहन्ति दद्रूश्च किटिमानि च॥" इति। अत्र कर्षो—

पृथ्वीसारतैलम्—

चित्रकस्याथ निर्गुण्ड्या हयमारस्य मूलतः।
नाड़ीचबीजादियतः काञ्जिपिष्टं पलं पलम्॥
करञ्जतैलाष्टपलं काञ्जिकस्य पलं पुनः।
मिश्रितं सूर्य्यसंपक्वं तैलं कुष्ठव्रणास्रजित्॥ ९१॥

सोमराजीतैलम्—

सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपाः कुष्ठमेव च।
करञ्जैड़गजाबीजं पयमारग्वधस्य च॥
चतुर्गुणं जलं दत्वा गोमूत्रप्रस्थसंयुतम्।
विपचेत् सार्षपं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम्॥
अनेनाशु प्रणश्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु॥
नीलिका पिप्लवो व्यङ्गो गम्भीरं वातशोणितम्।
कण्डूयच्छप्रशमनं कच्छूपामाविनाशनम्॥ ९२॥

पक्षात् पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयात्
मासान्मासात् संसनञ्चाप्यधस्तात्।
त्र्यहात् त्र्यहात् वावनस्ततथावपीड़ान्
मासेष्वस्तोक्षयेत् षट्सु षट्सु॥ ९३॥

योषिन्मांससुरात्यागः शालिमुद्गयवादयः।
पुराणास्तिक्तशाकञ्च जाङ्गलं कुष्ठिनां हितम्॥ ९४॥

इति कुष्ठ-चिकित्सा।

स्वर्णालुः। तथा च द्रव्यावली—"कारवेल्लसमा स्वर्णी कर्णिकारोऽथ पैरत:" इति। मध्ये तु—गन्धारिका—मञ्जिष्ठा, द्रुमः,—कुटजः, तस्य त्वमित्याहुः॥ ९०॥

चित्रकेति।—अत्यन्तोत्कृष्टगुणत्वात् पृथ्वीसार इति संज्ञा॥ ९१। ९२॥

पक्षादित्यादि।—सुश्रुतस्य।—संसन—विरेचनम्। नस्तत इति।—मासापुटयोरवपीडान् नस्यविशेषान् दद्यात्। अवपीड़शब्देन बहुमावसर्पि:प्रयोगोऽप्युच्यते तन्निरासार्थं नस्तत इति पदम्॥ ९३॥

योषिदित्यादौ।—मांसमानूपं निषिद्धं, जाङ्गलस्य विधानात्॥ ९४॥

इति कुष्ठ चिकित्सा विवृतिः।

अथोदर्द-कोठ-शीतपित्त-चिकित्सा ।

अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः ।
उदर्दे वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥ १ ॥
त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते ।
त्रिफलां क्षौद्रसहितां पिबेद्वा नवकार्षिकम् ॥ २ ॥
विसर्पोक्तममृतादिं भिषगत्रापि योजयेत् ।
सितां मधुकसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ॥ ३ ॥
सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ् नरः ।
तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्दः सर्वदेहजः ॥ ४ ॥
सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुन्नाडतिलैः सह ।
कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्तनं परम् ॥ ५ ॥
दूर्वानिशायुतो लेपः कच्छूपामाविनाशनः ।
क्रिमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ ६ ॥
अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥ ७ ॥

प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वात् उदर्दादिचिकित्सामाह, अभ्यङ्ग इत्यादि ।—सेक इत्यत्र स्वेद इत्यपि पाठः । अत एवोक्तमन्यत्र—"अभ्यङ्गः कटुतैलेन स्वेदनं चोष्णवारिणा" इति । पटोलारिष्टवारिभ्यामनुक्तमपि मदनफलकल्कं प्रयोज्यम् ॥ १ ॥

त्रिफलापुरकृष्णाभिरिति ।—त्रिफलाया कषायः, गुग्गुलुपिप्पल्यौ प्रक्षेप्ये, प्रक्षेपश्च व्यवहारात् गुग्गुलोर्द्वे माषके, पिप्पल्यास्तु अर्धमाषका इति । त्रिफलां क्षौद्रसहितामिति ।—त्रिफलायाः कषायः, क्षौद्रन्तु प्रक्षेप्यम् । नवकार्षिकं वातरक्तोक्तम् ॥ २ ॥

विसर्पोक्तममृतादिमिति ।—"अमृतवृषपटोलं मुस्तकम्" इत्यादिनोक्तम् । तस्यैव शीतपित्तहन्तृत्वेनोक्तत्वात्; न पुनरमृतवृषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतमित्यादिकम् । *सितां मधुकसंयुक्तामिति ।—अत्र सितां मधुकया युक्तामिति केचित् पठन्ति ॥ ३ ॥*

दीप्यक—यमानिकाम् ॥ ४—७ ॥

कुष्ठोक्तञ्च क्रमं कुर्य्यादम्लपित्तघ्नमेव च।
उदर्द्दोक्तां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समासतः।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ८ ॥

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथवोपयुञ्ज्यात्।
विस्फोटकोठक्षतशीतपित्तं कण्ड्वस्रपित्तं रकसाञ्च हन्यात् ॥९॥

क्षारसिन्धूत्थतैलैश्च गात्राभ्यङ्गं प्रयोजयेत्।
गाम्भारिकाफलं पक्वं शुष्कमुत्स्वेदितं पुनः।
क्षीरेण शीतपित्तघ्नं खादितं पथ्यसेविना ॥ १० ॥

तैलोद्वर्त्तनयोगेन योज्य एलादिको गणः।
शुष्कमूलकयूषेण कौलत्थेन रसेन वा ॥
भोजनं सर्वदा कार्य्यं लावतित्तिरिजैन वा।
शीतलान्यन्नपानानि बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक्।
उष्णानि वा यथाकालं शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

इत्युदर्द्द कोठ शीतपित्त चिकित्सा।

उदर्द्दचिकित्सां कोठरोगेऽप्यतिदिशति—उदर्द्दोक्तामित्यादि।—महातिक्तं सर्पिः, कुष्ठोक्तम् ॥ ८ ॥

निम्बस्येत्यादि।—योगद्वयम्; अन्ये तु—एकमेव योगं वदन्ति। रकसा—क्षुद्रकुष्ठभेद इति श्रीकण्ठः ॥ ९ ॥

क्षारो—यवक्षारः, तैलञ्च कटुतैलं वदन्ति। गाम्भारिकेत्यादि।—सुपक्वमपि गाम्भारीफलं गव्यदुग्धं दत्त्वा उत्स्विद्य खादयेत् ॥ १० ॥

तैलेत्यादि।—प्रस्तुतोक्त एलादिको गणः,—तैलयोगेन उद्वर्त्तनयोगेन च योज्य इत्याहुः ॥ ११ ॥

इत्युदर्द्द कोठ शीतपित्त-चिकित्सा विवृतिः।

अथाम्लपित्त-चिकित्सा ।

वान्तिं कृत्वाम्लपित्ते तु विरेकं मृदु कारयेत् ।
सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ।
आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषाद्यपेक्षया ॥ १ ॥
क्रिया शुद्धस्य शमनी ह्यनुबन्धव्यपेक्षया ।
दोषसंसर्गजे कार्य्या भेषजाहारकल्पना ।
ऊर्द्ध्वगं वमनैर्धीमानधोगं रेचनैर्हरेत् ॥ २ ॥
तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रकल्पयेत् ।
यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।
यथास्वं लाजशक्तून् वा सितामधुयुतान् पिबेत् ॥ ३ ॥
निस्तुषयववृषधात्रीक्काथस्त्रिसुगन्धिमधुयुतः पीतः ।
अपनयति चाम्लपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ ४ ॥

क्रमप्राप्तमेव अम्लपित्तचिकित्सितमुच्यते, वान्तिं कृत्वेति ।—वमनञ्च अरिष्टादिभिः । अत्र तन्त्रान्तरं यथा,—"प्रातरम्लपित्तरोगार्त्तं कुलकारिष्टवारिभिः । पटोलनिम्बमूलैर्वमनं कारयेद्भिषक् ।" इति । फलं—मदनफलम् ॥ १ ॥

क्रियेत्यादि ।—दोषसंसर्गजे अनुबन्धव्यपेक्षया अनुबन्धभूतदोषाविरोधेन शमनी शमनरूपा भेषजाहारकल्पना क्रिया कार्य्येत्यर्थः । ऊर्द्ध्ववमनविरेचनयोर्विषयमाह, ऊर्द्ध्वगमित्यादि ।—ऊर्द्ध्वगे बहुकफे वमनम्, अधोगे तु—अम्लपित्ते सपित्ते विरेचनम् ॥ २ ॥

यवगोधूमेति।—यवगोधूमौ हि सरलमधुरत्वादिना अम्लपित्ते हितौ, तयोः पैष्टादिरूपान् विकारान् । तीक्ष्णसंस्कारवर्जिता इति ।—कटुम्ललवणादिसंस्कारयोगरहिता । यथास्वमिति ।—पिबेदित्यनेन योज्यम्, तेन दोषसम्बन्धापेक्षया तत्तद्दोषप्रत्यनीकेन द्रवेण पिबेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्रिसुगन्धिमधुयुत इति ।—त्रिसुगन्धि—त्वगेलापत्रम्, तच्च सौगन्ध्यमात्रकारकम्; मधु तु प्रक्षेपन्यायेन योज्यम् ॥ ४ ॥

कफपित्तवमीकण्डू-ज्वरविस्फोटदाहहा।
पाचनो दीपनः क्वाथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥ ५ ॥
पटोलं नागरं धान्यं क्वाथयित्वा जलं पिबेत्।
कण्डूपामास्त्रिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥ ६ ॥
पटोलविश्वामृतरोहिणीकृतम्
जलं पिबेत् पित्तकफोच्छ्रये तु।
शूलभ्रमारोचकवह्निमान्द्य-
दाहज्वरच्छर्दिनिवारणं तत् ॥ ७ ॥
यवक्षाध्यापटोलानां क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत्।
नाशयेदम्लपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिं तथा ॥ ८ ॥

दग्याङ्कः—

वासामृतापर्पटक-भूनिम्बनिम्बमार्कवैः।
त्रिफलाकुलकैः क्वाथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥ ९ ॥
फलत्रिकं पटोलञ्च तिक्ताक्वाथः सितायुतः।
पीतः कौतकमध्वाक्तो ज्वरच्छर्द्यम्लपित्तजित् ॥ १० ॥
पथ्याभृङ्गरजश्चूर्णं युक्तं जीर्णगुडेन तु।
जयेदम्लपित्तजन्यां छर्दिमन्नविदाहजाम् ॥ ११ ॥

वासागुग्गुलुः—

वासानिम्बपटोलत्रिफलाऽसनयासयोजितो जयति।
अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ १२ ॥

कफेत्यादौ।—शृङ्गवेर—शुण्ठी ॥ ५—८ ॥

फलत्रिकमित्यादौ।—तिक्तेत्यतः परमेषामिति शेषः; तेन त्रिफलादीनि यान्येतानि एषां क्वाथ इत्यर्थः। कौतकं—यष्टिमधु, सिताकौतकमधूनीह प्रक्षेप्याणि ॥ १० ॥

पथ्येत्यादौ।—भृङ्गरजश्चूर्णं—भृङ्गराजस्य चूर्णम् ॥ ११ ॥

वासेत्यादौ।—असनः—पीतशालः, यासः—दुरालभा। वासादीनां चूर्णं गुग्गुलुसमं, गुग्गुलोः प्राधान्यात्। क्रमश इति।—अभ्यासेन ॥ १२ ॥

छिन्नाखदिरयष्ट्याह्व-दार्वम्भो वा मधुद्रवम् ।
सद्राचामभयां खादेत् सक्षौद्रां सगुड़ाञ्च ताम् ॥ १३ ॥
कटुका सितावलेह्या पटोलविम्बञ्च मधुसमायुक्तम् ॥ १४ ॥
रक्तस्रुतौ च युक्त्या खण्डं कुष्माण्डकं श्रेष्ठम् ॥ १५ ॥

पटोलधन्याकमहौषधाब्दैः
शृतः कषायो विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मन्दानलं पित्तबलासदाह-
च्छर्दिज्वरामानिलशूलरोगान् ॥ १६ ॥

छिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्रं फलत्रिकं सुक्वथितं सुशीतम् ।
क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तम् ॥ १७ ॥

पटोलत्रिफलाऽरिष्ट-शृतं मधुयुतं पिबेत् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दि-दाहशूलोपशान्तये ॥ १८ ॥
सिंहास्यामृतभण्टाकी-क्वाथं पीत्वा समाक्षिकम् ।
अम्लपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम् ॥ १९ ॥
वासाघृतं तिक्तघृतं पिप्पलीघृतमेव वा ।
अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यं गुड़कुष्माण्डकं तथा ।
पक्तिशूलापहा योगास्तथा खण्डामलक्यपि ॥ २० ॥

छिन्नेत्यादौ ।—मधुद्रवमिति ।—बहुव्रीहि, तेनास्य द्रव्यस्य विशेषणम्, मध्वत्र प्रक्षेप्यम् । सद्राक्षामित्यादि ।—योगद्वयमेतत् ॥ १३ ॥

कटुका सिता चेति ।—कटुका—कटुरोहिणी, असिता शर्करेत्यर्थः । पटोलविम्बञ्च मधुसमायुक्तमिति ।—पटोलविम्बयोः क्वाथं मधु प्रक्षिप्य पिबेत् इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कुष्माण्डखण्डक — रक्तपित्तोक्तम् ॥ १५ ॥

तदनन्तरं पटोलधन्याकेत्यादियोगः तथा छिन्नोद्भवानिम्बेत्यादियोगश्च क्वचित् पुस्तके दृश्यते, तौ च निर्दर्शनार्थं इन्देन च धृतौ ॥ १६ । १७ ॥

पटोलत्रिफलेत्यादौ ।—अरिष्ट,—निम्ब ॥ १८ ॥

सिंहास्येत्यादौ ।—सिंहास्य,—वासक, भण्टाकी—कण्टकारी ॥ १९ ॥

वासाघृत—रक्तपित्तोक्तम् । तिक्तघृतं—कुष्ठोक्तमहातिक्तकं, तथैव अम्लपित्त-

पिप्पली मधुसंयुक्ता चाम्लपित्तविनाशिनी।
जम्बीरस्वरसः पीतः सायं हन्त्यम्लपित्तकम्॥
गुडपिप्पलिपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकः कृतः।
पित्तश्लेष्मापहः प्रोक्तो मन्दमग्निञ्च दीपयेत्॥ २१॥
हिङ्गु च कतकफलानि चिञ्चात्वचो घृतञ्च पुटदग्धम्।
शमयति तदम्लपित्तमम्लभुजो यदि यथोत्तरं द्विगुणम्॥ २२॥
कान्तपात्रे वराकल्को व्युषितोऽभ्यासयोगतः।
सिताक्षौद्रसमायुक्तः कफपित्तहरः स्मृतः॥ २३॥

पञ्चनिम्बादिचूर्णम्—

एकोंऽशः पञ्चनिम्बानां द्विगुणो हृद्दारकः।
शक्रुर्दशगुणो देयः शर्करामधुरीकृतः॥
शीतेन वारिणा पीतः शूलं पित्तकफोत्थितम्।
निहन्ति चूर्णं सक्षौद्रमम्लपित्तं सुदारुणम्॥ २४॥

हन्त्यम्लयुते.। पिप्पलीघृतमत्र परिणामशूलोक्तम्; एतच्च यद्यपि "पक्तिशूलापहा योगा" इत्यनेनैव लभ्यते, तथापि विशेषार्थमुक्तम्, तथा गुडकुष्माण्डकं तथा खण्डामलकी च योज्या॥ २०॥

पिप्पलीमधुसंयुक्तेति—अवलेहविधया। जम्बीरेत्यादौ।—पक्वजम्बीरफलरसः, अयञ्च योगो वातोल्वणे अम्लपित्त इत्याहुः॥ २१॥

हिङ्ग्वित्यादौ।—कतकफलं जलप्रसादनफलं, प्रायो नवधे भवति। यथोत्तरं द्विगुणमिति।—हिङ्ग्वपेक्षया कतकफलं द्विगुणं, कतकफलापेक्षया तिन्तिडीत्वचम् द्विगुणा, तिन्तिडीत्वगपेक्षया च घृतं द्विगुणमिति। एतत् सर्वं स्थालीमध्ये निक्षिप्य शरावेण पिधायान्तर्धूमं दग्ध्वा माषकचतुष्टयमुपयोज्यम्। तत्रअलचाम्पेयं, तन्त्रान्तरसंवादात्॥ २२॥

कान्तपात्र इति।—कान्ताख्यलौहविशेषपात्रे प्रक्षिप्य स्थापितत्रिफलाकल्क इत्यर्थः। शर्करामधुनी प्रक्षेप्ये॥ २३॥

एकोंऽश इत्यादौ।—पञ्चनिम्बानामिति।—निम्बस्य त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानां पञ्चानां मिलितानामेको भागः। शक्रुर्दशगुण इति।—निम्बभागापेक्षया; मात्रा चास्य पलमर्द्धपलं वा आहारद्रव्यशक्तुबाहुल्यात्॥ २४॥

अभ्रपुटि,—

आशुभक्तोदकैः पिष्टमभ्रकं तत्र संस्थितम्।
कन्दमाणास्थिसंहार-खण्डकर्णरसैरथ ॥
तण्डुलीयकशालिञ्च-कालमारिषजेन च।
द्वयोर्बृहतीभृङ्ग-लक्ष्मणाकेशराजजैः ॥
पेषणं भावनं कुर्य्यात् पुटस्थानेकशो भिषक्।
यावन्निश्चन्द्रकं तत् स्याच्छुद्धिरेवं विहायसः ॥ २५ ॥

लौहपुटि,—

स्वर्णमाक्षिकशालिञ्च-ध्मातं निर्वापितं जले।
त्रैफलेऽथ विचूर्ण्येवं लौहं कान्तादिकं पुनः ॥
बृहत्पत्रकरीकर्ण-त्रिफलावृद्धदारजैः।
माणकन्दास्थिसंहार-शृङ्गवेरभवैः रसैः ॥
दशमूलीमुण्डितिका-तालमूलीसमुद्भवैः।
पुटितं साधु यत्नेन शुद्धिमेवमयो व्रजेत् ॥ २६ ॥

सम्प्रति सुधावती व्याख्या। तत्र प्रथममाशुभक्तेत्यादिना अभ्रकपुटिमाह।—आशु,—धान्यभेदः। तत्सम्भवं क्वाथकं यावत्, शैत्यत्वात्। तस्मिन्नपर्य्युषितस्य वटु-खलादिषु सचूर्णं आशुभक्तकाञ्जिके अहोरात्रं स्थापयित्वा तेनैव काञ्जिकेन पेषणीयम्। तत कन्दादीनां व्यस्तसमस्तानां स्वरसेन पुनः पेषणं भावनं पुटनञ्च बहुधा कुर्वीत, यावन्निश्चन्द्रकमभ्रकं स्यादित्यर्थः। तत्र कन्दः,—वन्य ओल, खण्डकर्णः,—खाण्डकाल 'खारकोन' इति ख्यातः। तण्डुलीयकालमारिषयोः स्वल्पपत्र-बृहत्पत्रभेदेन भेदः। द्वयोः,—पुनर्नवा, भृङ्ग,—भृङ्गराज, लक्ष्मणा—लक्ष्मण-ख्याता। विहायस इति—अभ्रस्य ॥ २५ ॥

लौहपुटिमाह, स्वर्णमाक्षिकेत्यादि।—पिष्टाभ्यां स्वर्णमाक्षिकशालिञ्चाभ्यां कान्तादिलौहं लिप्तं ततो अग्निना तप्तं ध्मातम्; ततोऽनन्तरमवक्ष्यमाणविधिवदित-त्रिफलाक्वाथे निर्वापितमित्यर्थः। त्रैफले जले इति।—त्रिफलाक्वाथ इत्यर्थः। तदेव निरुत्थमारितं लौहचूर्णं यथाक्रमं भृङ्गराजादिना शोधितं बृहत्पत्रकरिकर्णपलाशादि-स्वरसे पुटितं कुर्य्यादित्याह,—बृहत्पत्रेत्यादि।—बृहत्पत्र,—'बकवड' इति ख्यात., अत्र बृहत्पत्रकरिकर्णयोर्मध्यपुटनद्वयोः मध्ये द्वैधं स्वरसमानयोः स्वरसौ ग्राह्यौ;

मण्डूरशुद्धिः,—

वशिरं श्वेतवाय्यालं मधुपर्णीमयूरकम् ।
तण्डुलीयञ्च वर्षाभूं दत्त्वाधयोर्द्धमेव च ॥
पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनत्रयम् ।
अन्तर्वाष्पमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ।
विचूर्णितं शुद्धिरियं लौहकिट्टस्य दर्शिता ॥ २७ ॥

रसशुद्धिः,—

जयन्त्या वर्द्धमानस्य चार्द्रकस्वरसेन च ।
वायस्याश्चानुपूर्व्व्येवं मर्दनं रसशोधनम् ॥ २८ ॥

गन्धकशुद्धिः,—

गन्धकं नवनीताख्यं क्षुद्रितं लौहभाजने ।
त्रिधा चण्डातपे शुष्कं भृङ्गराजरसाप्लुतम् ॥
ततो वह्नौ द्रवीभूतं त्वरितं वस्त्रगालितम् ।
यत्नाद् भृङ्गरसे क्षिप्तं पुनः शुष्कं विशुध्यति ॥ २९ ॥

येषान्तु स्वरसो न लभ्यते तेषां पुटनीयलौहसमानानामष्टगुणं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषक्वाथेन पुटनं कर्त्तव्यमिति ॥ २६ ॥

वशिरमित्यादिना लौहमण्डूरशुद्धिमाह।—वशिरः,—श्वेतपुष्पोऽर्कः। मधुपर्णी—गुडूची। मयूरकः,—अपामार्गः। तण्डुलीयः,—क्षुद्रमारिषः। वर्षाभूः,—पुनर्नवा। सुजीर्णमण्डूर—पुराणमण्डूरम्। वशिरादीनां मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानां स्थालीमध्ये पातयित्वा तदुपरि जीर्णमण्डूरं दत्त्वा तैरेव पत्रादिभिराच्छाद्य गोमूत्रं दत्त्वा दिवसत्रयं व्याप्य सुदग्धं यथा स्यात् तथा पाको विधेयः। तदनु धरायेव पिधायाग्निर्वापं यथा स्यात् तथा दिनत्रयं स्थाप्यम्। तदनु प्रक्षाल्य आतपे शोषयित्वा चूर्णयेदिति मण्डूरशुद्धिः ॥ २७ ॥

अथ रसशुद्धिमाह, जयन्त्या इत्यादि।—वर्द्धमानः,—एरण्डः। वायसी—काकमाची ॥ २८ ॥

गन्धकशुद्धिमाह, गन्धकमित्यादि।—क्षुद्रितमिति।—तण्डुलकणपरिमितं कृत्वा लौहभाजने स्थापयित्वा भृङ्गराजस्वरसेनाप्लाव्य चण्डातपे शोषयेत्, एवमपरवारद्वयमपि। तदनु प्रक्षाल्य आतपे संशोष्य लौहपात्रमध्ये स्थापयित्वा स्वल्पदग्धाङ्गारोपरि दत्त्वा दर्व्विकया सञ्चाल्य यदा तैलवद् द्रवीभवति तदा भृङ्गराजस्वरसपरिपूरित-

सुधावती गुडिका—

गगनाद् द्विपलं चूर्णं लौहस्य पलमात्रकम् ।
लौहकिट्टपलार्द्धञ्च सर्वमेकत्र संस्थितम् ॥
मण्डूकपर्णीवशिर-तालमूलीरसैः पुनः ।
वरीभृङ्गकेशराज-कालमारिषजैरथ ॥
त्रिफलाभद्रमुस्ताभिः स्थालीपाकाद्विचूर्णितम् ।
रसगन्धकयोः कर्षौ प्रत्येकं ग्राह्यमेकतः ॥
तन्मर्दनाच्छिलाखल्वे यत्नतः कज्जलीकृतम् ।
वचा चव्यं यमानी च जीरके शतपुष्पिका ॥
व्योषं मुस्तं विडङ्गञ्च ग्रन्थिकं खरमञ्जरी ।
त्रिवृता चित्रको दन्ती सूर्य्यावर्त्तः सितस्तथा ॥
भृङ्गमाणककन्दौ च खण्डकर्णक एव च ।
दण्डोत्पला केशराज-कालावकड़कोऽपि च ॥
एषामर्द्धपलं ग्राह्यं पटघृष्टं सुचूर्णितम् ।

पात्रे घृताक्तमृण्मयलेप पिहितमुखे अभ्रकं क्षिप्तं ज्वालयित्वा पात्रान्तरेण पिदध्यात्। तदनु प्रक्षाल्य आतपे शोषयित्वा चूर्णयेदिति अभ्रकशुद्धिः ॥ २९ ॥

अथ शोधिताभ्रक-लौह-लौहमलचूर्णानां मिलित्वा स्थालीपाकमाह, गगनादित्यादि।—गगनादिति।—अभ्रकात्। मण्डूकपर्ण्यादितालमूल्यन्तस्य रसेनाभ्रक-लौहतन्मलमिलितचूर्णस्यैकः स्थालीपाक। वरीति—शतावरी। ततः शतावर्य्यादि-कालमारिषान्तरसेन च द्वितीयः स्थालीपाक। तदनु त्रिफलाभद्रमुस्ताभिरष्टगुण-पीतक्वाथविधिकृतकाथेन तथैव तृतीयः स्थालीपाक इति। मिश्रस्तु मण्डूक-पर्ण्यादितालमूल्यन्तरसेन पुटदानमाह, तन्तु न सम्यक्, पुटदानाशुते; पूर्व-पुटदानस्य तु रसभोगादियत्नेन व्यवधानायेति। स्थालीपाकाद्विचूर्णितमिति।—स्थालीपाकानन्तरं पुनर्लौहखलायां चूर्णीकर्त्तव्यमित्यर्थः। एतदनन्तर यद्विधेय तदाह, रसगन्धकयो कर्षावित्यादि।—रसगन्धकयोः कर्षौ प्रत्येकमिति च्छेदः। तन्मिलितरसगन्धककर्षचतुष्टयमेकत्र ह्येकीकृत्य कज्जलीकृत ग्राह्यमिति योज्यम्। वचा चव्यमित्यादिना प्रक्षेप्यचूर्णद्रव्याण्याह। खरमञ्जरी—अपामार्गः। सूर्य्यावर्त्तं,—आमादसूर्य्यावर्त्तं, स च श्वेत.। माणककन्द,—माणकन्दः। एषाञ्च वचादीनां

प्रत्येकं त्रिफलायाश्च पलार्द्धं पलमेव च ॥
एतत् सर्वं समालोड्य लौहपात्रे तु भावयेत् ।
आतपे दण्डसंघृष्टमार्द्रकस्य रसैस्त्रिधा ॥
तद्रसेन शिलापिष्टां गुड़िकां कारयेद्भिषक् ।
बदरास्थिमितां शुष्कां सुनिगुप्तां निधापयेत् ॥
तत् प्रातर्भोजनादौ च सेवितं गुड़िकात्रयम् ।
अम्लोदकानुपानञ्च हितं मधुरवर्जितम् ॥
दुग्धञ्च नारिकेलञ्च वर्जनीयं विशेषतः ।
भोज्यं यथेष्टमिष्टञ्च वारिभक्ताम्लकाञ्जिकम् ॥
हन्त्यम्लपित्तं विविधं शूलञ्च परिणामजम् ।
पाण्डुरोगञ्च गुल्मञ्च शोथोदरगुदामयान् ॥
यक्ष्माणं पञ्च कासांश्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
प्लीहानं श्वासमानाहमामवातं सुदारुणम् ।
गुड़ी क्षुधावती सेयं विख्याता रोगनाशिनी ॥ ३० ॥

जीरकाद्यं घृतम्—

पिष्ट्वाजाजीं सधन्याकं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
कफपित्तारुचिहरं मन्दानलवमिं जयेत् ॥ ३१ ॥

पटोलशुण्ठीघृते—

पटोलशुण्ठ्योः कल्काभ्यां केवलं कुलकेन वा ।
घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ३२ ॥

चूर्णं प्रत्येकमर्द्धपलम्; त्रिफलायाः मिलिता सार्द्धपलमेकम्; तेन त्रिफलाया प्रत्येकमर्द्धपलमिति फलति । बदरास्थिमितामिति ।—अत्रोपदेशात् कलायपरिमाणाम् स्याद्. । अत्र क्षीरादिवर्जनं तथा वारिभक्ताम्लकाञ्जिकादिविधानञ्च प्रयोगमाहात्म्यात् । अचिन्त्या हि योगशक्तिरिति ॥ ३० ॥

पिष्ट्वेत्यादौ ।—अयं चतुर्गुणम् ॥ ३१ । ३२ ॥

पिप्पलीघृतम्—

पिप्पलीक्वाथकल्केन घृतं सिद्धं मधुप्लुतम् ।
पिबेत्तत् प्रातरुत्थाय अम्लपित्तनिवृत्तये ॥ ३३ ॥

द्राक्षाद्यं घृतम्—

द्राक्षामृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।
त्रायन्तिकापद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत् सर्पिरुपेतमेभिः ॥
युञ्जीत मात्रां सह भोजनेन सर्वेष्वपानेऽपि भिषग्विदध्यात् ।
बलासपित्तग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादज्वरमम्लपित्तम् ।
सर्वं निहन्यादु घृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यमृतोपमञ्च ॥ ३४ ॥

शतावरीघृतम् —

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम् ।
पचेन्मृद्वग्निना सम्यक् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
नाशयेदम्लपित्तञ्च वातपित्तोद्भवान् गदान् ।
रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ ३५ ॥

इत्यम्लपित्त चिकित्सा ।

पिप्पलीघृते ।—मधुप्लुतमिति ।—सिद्धे घृते घृतपादिकं मधु संमिश्रणीयम् ॥३३॥

द्राक्षेत्यादौ ।—शक्र,—कुटज ,तस्य फलमिति वदन्ति । पद्म—पद्मकाष्ठम् ॥३४॥

शतावरीघृते ।—पय समिति ।—पय.शब्देनेह पय.साधर्म्यात् शतावर्या रसो ग्राह्यः, न तु क्षीरं, तस्य पृथगुपादानात् । सममिति ।—घृतेन सह तुल्यम् ॥ ३५ ॥

इत्यम्लपित्त चिकित्सा विवृतिः ।

अथ वीसर्प-विस्फोट-चिकित्सा ।

विरेकवमनालेप-सेचनासृग्विमोक्षणैः ।
उपाचरेद् यथादोषं वीसर्पानविदाहिभिः ॥ १ ॥
पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ।
वीसर्पे वमनं शस्तं तथैवेन्द्रयवैः सह ॥ २ ॥
त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥
रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥
तृणवर्जं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।
प्रदेहसेकसर्पिर्भिर्वीसर्पे वातसम्भवे ॥ ४ ॥
कुष्ठं शताह्वासुरदारुमुस्ता-वाराहिकुस्तुम्बुरुकृष्णगन्धाः ।
वातेऽर्कवंशार्त्तगलाश्च योज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥ ५ ॥

अत्र पित्तवद्वीसर्पेऽपि पित्तसम्बन्धस्यावश्यम्भावात् प्रायस्तुल्यचिकित्सत्वाच्च पित्तानन्तरं वीसर्पचिकित्सितमुच्यते । अविदाहिभिरिति—अन्नपानैरिति शेषः ॥ १ ॥

पटोलेत्यादि ।—पटोलपिचुमर्दाभ्यामित्येको योगः । पिप्पल्या मदनेन चेति—द्वितीयः । इन्द्रयवस्तु योगद्वयेऽपि सम्बध्यते इति केचित् । अन्ये तु—पटोलनिम्बयोः क्वाथः पिप्पल्यादिकञ्च प्रक्षेप्यमित्येकं योगमाहुः । व्यवहारः पुनरनेनैव ॥ २ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—त्रिफलायाः क्वाथे सर्पिस्त्रिवृतं प्रक्षिप्य पिबेत् । रसमित्यादावपि विरेकार्थमिति सम्बध्यते ॥ ३ ॥

तृणवर्जमिति ।—तृणपञ्चमूलं वर्जयित्वा पञ्चमूलचतुष्टयम् । तत्र स्वल्पमहत्पञ्चमूलद्वयं प्रसिद्धमेव । कण्टकिपञ्चमूलं वल्लीपञ्चमूलञ्च यथा,—"मेषशृङ्गी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽमृता । वल्ल्याख्यं कण्टकाख्यन्तु श्वदंष्ट्राऽभीरुसैर्यकैः ॥ अहिंस्राकरमर्दैश्च सर्वदोषहराश्च ते ॥" अत्र अभीरुः,—शतावरी, सैर्यकः,—झिण्टी, अहिंस्रा—कालाकडः, करमर्दः,—स्वल्पमधुरफलः, चारीति लोके इति मधुमटीका । तृणपञ्चमूलस्य वर्जनमिह पित्तहरत्वेन वातेऽयौगिकत्वात् ॥ ४ ॥

कुष्ठमित्यादि ।—सुगमम् ।—वाराही—वाराहीकन्दः, एतदभावे चर्मकारालुकः ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-पद्मकोशीरचन्दनैः ।
सयष्ट्यन्दीवरैः पित्ते चीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ६ ॥
कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ।
वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ॥७॥
प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
पद्मकोशीरमधुक-चन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ८ ॥
पित्ते तु पद्मिनीपङ्कं पिष्टं वा शङ्खशैवलम् ।
गुन्द्रामूलन्तु शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ॥ ९ ॥
न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भं एव च ।
विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः ॥ १० ॥
हरेणवो मसूराश्च मुद्गाश्चैव सशालयः ।
पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्व्वे वा सर्पिषा सह ॥ ११ ॥

कुस्तुम्बुरु—धन्याक, कृष्णगन्धा—शोभाञ्जनं तस्य मूलं [अन्ये तु—बीजम्] अर्कः,—अर्कस्य मूलं, अमृता—अमृतवल्ली, आरग्वधः,—आरग्वधमूलम्, अर्जुनवल्कलं वा ॥ ५ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादौ ।—इन्दीवर—नीलोत्पलम् ॥ ६ ॥

कशेर्विंत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—पद्म—पद्मकाष्ठ, गुन्द्रा—गुलञ्च, उत्पलं—नीलोत्पल, कर्दम,—पद्मिनीस्थानगतकर्दमः, वस्त्रान्तरा—वस्त्रव्यवहिताः, एवं सति पित्त-वीसर्पेऽतिमृदौ त्वगाद्युपघातो न स्यात्, लेपः स्फोटनश्च सुकर भवतीति। लेपा इति ।—बहुवचननिर्द्देशादेकैकशोऽप्येते लेपा योज्या इति वदन्ति ॥ ७ ॥

पञ्चवल्कलैरिति ।—"कपीतनवटाश्वत्थ-प्लक्षोडुम्बरवल्कलैः" । प्रशस्यते इत्येक वचनपरिणामेन प्रदेह इति योज्यम् ॥ ८ ॥

पित्ते त्वित्यादि ।—शीकपादैश्चत्वारो योगाः, शङ्खश्च शैवलञ्चेति समाहारः । गुन्द्रा—गुलञ्च, शुक्ति,—मुक्तोत्पत्तिभाजनः [शीतवीर्य्यत्वात् मौक्तिकमपीति केचित्]। घृतान्वितमिति—योगचतुष्टयेऽपि योज्यम् ॥ ९ ॥

न्यग्रोधेत्यादि ।—वाग्भटस्य । न्यग्रोधस्य पादाः प्ररोहाः, अन्ये तु—मूलानीत्याहुः । तरुणा इति ।—अभिनवाः । 'तरुणाः' इत्यत्र 'गुन्द्रा' इति न पाठः, वाग्भटे चरके च 'तरुणाः' इति पाठात् । कदलीगर्भं,—गर्भस्था कदलीमञ्जरी ; विसग्रन्थि',—मृणालग्रन्थिः । हरेणवः,—वर्त्तुलकलायाः ॥ १० । ११ ॥

द्राचारग्वधकाश्मर्य्य-त्रिफलाऽमण्डपीलुभिः।
त्रिवृद्धरीतकीभिश्च वीसर्पे शोधनं हितम्॥ १२॥
गायत्रीसप्तपर्णाब्द-वासारग्वधदारुभिः।
कुटन्नटैश्च लेपो वीसर्पे श्लेष्मसम्भवे॥ १३॥
अजाश्वगन्धा सरलाथ काला सैकेशिका चाप्यथवाजशृङ्गी।
गोमूत्रपिष्टो विहिमः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं सुशीघ्रम्॥
मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च।
वमनञ्च विधातव्यं वीसर्पे कफसम्भवे॥ १४॥
त्रिफलापद्मकोशीर-समङ्गाकरवीरकम्।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा॥
आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः।
शिरीषपुष्पं काकाची हिता लेपावचूर्णनैः॥

द्राक्षेत्यादौ।—आरग्वधम्—आरग्वधस्य फलम्, अमण्डः,—एरण्डः, तस्य बीजं, विरेचकत्वात्; पीलु—भीलरापर्य्यायं फलम्। क्वाथेन कल्केन वा योगद्वयमिदम्। तत्र पील्वन्त एको योगः, हरीतक्यन्तश्च द्वितीयो योगः इति॥ १२॥

गायत्र्यादौ।—[illegible] आरग्वधस्य पत्रं, कुटन्नटं—कैवर्त्तमुस्तकम्। अयं योगो वासास्थाने धवस्य कुटन्नटस्थाने कुरण्टकस्य प्रक्षेपादपि बोध्यः। यदाह चरकः,— "खदिरं सप्तपर्णञ्च मुस्तमारग्वधं धवम्। कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक्॥" इति॥ १३॥

अजेत्यादिः।—सुश्रुतस्य।—अजगन्धा—कीकाण्डी, अश्वगन्धा—ख्यातैव; सरला— त्रिवृत्, काला—कालाकतः, एकैषिका—पाठा, अजशृङ्गी—मेषशृङ्गी, कर्कटशृङ्गी वा। अजगन्धादिरजशृङ्ग्यन्त एको योगः। उक्तं हि वाग्भटे—"कालाऽजशृङ्गी सरला श्वगन्धा हयाह्वयाः। एकैषिका च लेपः स्यात् श्लेष्मवीसर्पनाशनः॥" इति। विहिम इति।—हिमविपरीत, कोष्ण इत्यर्थः॥ १४॥

त्रिफलेत्यादि।—वाग्भटस्य। समङ्गा—वराहक्रान्ता। करवीरकमित्यत्र करवीरज- मिति पाठे—मूलम्। अनन्ता—अनन्तमूलम्। अयं लेपस्तथा वक्ष्यमाणोऽप्यारग्व- धादिः सम्पृक्तयोगेन स्निग्धः कार्य्यः; एतदनन्तरं प्रदेहाः सर्वत्रैव एते देयाः।

मुस्तारिष्टपटोलानां क्वाथः सर्वविसर्पनुत्।
धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंप्लुतः॥ १५॥

अमृताद्यगुग्गुलुः,—

अमृतवृषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम्
त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातञ्च तुल्यम्।
क्वथितमिदमशेषं गुग्गुलोर्भागयुक्तम्
जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाख्यम्॥ १६॥

अमृतादिः,—

अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णम्
खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च॥ १७॥
पटोलामृतभूनिम्ब-वासकारिष्टपर्पटैः।
खदिराब्दयुतैः क्वाथो विस्फोटार्त्तिज्वरापहः॥ १८॥
पटोलत्रिफलारिष्ट-गुडूचीमुस्तचन्दनैः।
समूर्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा॥

अब्दमृतामृत इति।—चरकेणोक्तत्वात्। प्रियालत,—अङ्गार.। कामाची—काकमाची। सर्वविसर्पनुदिति।—प्रत्येकदोषजसर्वविसर्पनुत्, सन्निपातविसर्पस्यासाध्यत्वात्॥ १५॥

अमृतेत्यादौ।—त्रिफलं—त्रिफला, व्याधिघात—आरग्वधफलम्। गुग्गुलोर्भागयुक्तमिति।—मध्यक्षोपयोगे प्रक्षेपपरिमाणमेव देयम्। विरेके कर्त्तव्ये प्रक्षेपमानापेक्षया द्वैगुण्यमित्याह॥ १६॥

अमृतेत्यादौ।—असितवेत्र—कालिया लता, तस्या मूलम्; अत्रापि विरेके कर्त्तव्ये गुग्गुलु प्रक्षिपन्ति वृद्धाः॥ १७॥

पटोलत्यादिना—विस्फोटचिकित्सामाह॥ १८॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
कण्डूत्वग्दोषविस्फोट-विषवीसर्पनाशनम् ॥ १९ ॥

भूनिम्बवासाकटुकापटोल-फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।
वीसर्पदाहज्वरवक्त्रशोष-विस्फोटतृष्णावमिनुत् कषायः ॥ २० ॥

सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत् पुरैः ॥ २१ ॥

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकां तथा ।
सोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिबेद्वा खदिराष्टकम् ॥ २२ ॥

कुण्डलीपिचुमर्दाम्बु खदिरेन्द्रयवाम्बु वा ।
विस्फोटान् नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥ २३ ॥

चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवे ।
शिरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्दाहनाशनः ॥ २४ ॥

शुकतरुनते च माची रजनी पद्मा च तुल्यानि ।
पिष्टानि शीततोयेन लेपः स्यात् सर्वविस्फोटे ॥ २५ ॥

शिरीषमूलमञ्जिष्ठा-चव्यामलकयष्टिकाः ।
सजातीपल्लवक्षौद्रा विस्फोटे कवडग्रहाः ॥ २६ ॥

पटोलत्रिफलेत्यादौ ।—"अमूर्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा" इत्यतःपरम् एभिरिति शेषः ; तेन एभिः कृत कषायं पाययेदित्यर्थस्तद्गति. कार्य्यां ॥१९।२०॥

त्रिफलां योजयेत् पुरैरिति ।—त्रिफलाक्वाथे गुग्गुलुः प्रक्षेप्यः इत्यर्थः ॥ २१ ॥

दुरालभामित्यादावपि दुरालभादीनां क्वाथे गुग्गुलुः प्रक्षेप्यः । सोष्णमिति ।—सहशब्दः ईषदर्थे । खदिराष्टकं मसूर्यां वक्ष्यमाणम्, इदमपि गुग्गुलुयुक्तमेव पिबेत् ॥ २२ ॥

कुण्डलीत्यादि ।—योगद्वयम् । कुण्डली—गुडूची, अम्बु—क्वाथः ॥ २३ ॥

चन्दनमित्यादौ ।—शारिवा—अनन्तमूल, जात्यास्तु पत्रम् ॥ २४ ॥

शुकतर्वित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—शुकतरुः,—शिरीषः, नतं—तगरपादिका । माची—देवदारु, पद्मा—ब्राह्मणयष्टिका ॥ २५ ॥

शिरीषेत्यादि ।—शिरीषमूलेत्यत्र शिरीषपूगेति पाठे—पूगस्य फलम् । अत्र वा-

शिरीषोडुम्बरौ जम्बूः सेकालेपनयोर्हिताः ।
श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्च्योतने हिताः ॥ २७ ॥

दशाङ्गः,—

शिरीषयष्टीनतचन्दनैला-मांसीहरिद्राद्वयकुष्ठबालैः ।
लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रदिष्टो विसर्पकण्डूज्वरशोथहारी ॥ २८ ॥

चतुःसमम्—

शिरीषोशीरनागाह्व-हिंस्राभिर्लेपनाद् द्रुतम् ।
विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥ २९ ॥

वृषाद्यं घृतम्—

वृषखदिरपटोलपत्रनिम्ब-त्वगमृताऽऽमलकीकषायकल्कैः ।
घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति विसर्पगदान् सकुष्ठगुल्मान्॥३०॥

पञ्चतिक्तघृतम्—

पटोलसप्तच्छदनिम्बवासा-फलत्रिकच्छिन्नरुहाविपक्वम् ।
तत् पञ्चतिक्तं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः॥३१॥

महापद्मकघृतम्—

पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पस्य केशरम् ।
द्वे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा ॥

वचनमिदंयात् प्रत्येकमपीति कवडे बौल्या इति वदन्ति । आलोच्यं चौद्रस सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

आश्च्योतन—सर्वत्र चक्षुषि द्रवौषधदानम् ॥ २७ ॥

शिरीषेत्यादौ ।—यष्टी—यष्टिमधु, बाल—ह्रीबेरम् ॥ २८ ॥

शिरीषेत्यादौ ।—नागाह्व—नागकेशरचूर्णं, हिंस्रा—कालाकड. ॥ २९ ॥

वृषाद्यघृते ।—निम्बत्वगमृतामलकीकषायकल्कैरित्यस्य स्थाने छन्द पूरणार्थं निम्बत्वगमृताधात्रीकषायकल्कयुक्तमिति केचित् पठन्ति । अन्ये तु—त्वगमृतकामलकीति पठन्ति , केचित्तु तामलकीति पाठ , तन्न, व्यवहाराभावात् ॥ ३० ॥

पञ्चतिक्तघृते—त्रिफलाया कल्क , शेषाणाञ्च कषाय इति व्यवहरन्ति वृद्धवैद्या ॥ ३१ ॥

कुष्ठं लाक्षा पद्मकञ्च सिक्थकं तुत्थमेव च ।
बहुवारः शिरीषश्च कपित्थफलमेव च ॥
तोयेनालोड्य तत् सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
यांश्च रोगान् निहन्त्याशु तान् निबोध महामुने ! ॥
सर्पकीटाखुदष्टेषु लूतामूत्रक्षतेषु च ।
विविधेषु स्फोटकेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ॥
नाड़ीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः ।
अगस्त्यविहितं धन्यं पद्मकन्तु महाघृतम ॥ ३२ ॥
रोगस्तु स्नायुकाख्यो यः क्रिया तत्र विसर्पवत् ।
गव्यं सर्पिस्त्र्यहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्र्यहम् ॥
पिबन् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ३३ ॥
शोभाञ्जनमूलदलैः काञ्जिकपिष्टैः सलवणैर्लेपः ।
हन्ति स्नायुकरोगं यद्वा मोचत्वचो लेपः ॥ ३४ ॥

इति वीसर्प विस्फोट चिकित्सा ।

महापद्मकघृते ।—नागपुष्पस्य केशरमिति—नागकेशरचूर्णमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्नायुकरोगचिकित्सामाह, रोगस्त्वित्यादि ।—स्नायुकरोगो गडवता नाम्ना पश्चिमदेशे ख्यातः । अयञ्च रोगो सर्व्वविषये नीतः । छन्देन पुनरुक्तः; यथा,—"शाखासु कुपितो वायुः शोथं कृत्वा विसर्पवत् । भिनत्ति तं क्षते तत्र शोथं मांसं विशोष्य च ॥ कुर्य्यात् तन्तुनिभं सूत्रं तत् पिच्छेतसकृत्तुजेः । छिन्न शनैः क्षतादेति च्छेदात् तत् कोपमावहेत् ॥ तत्पातात् क्षीयमाणिः स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेत् । रोगः स स्नायुको नाम्ना तन्तुकश्च प्रकीर्त्तितः ॥" इति । [शाखास्विति—हस्तादिषु, तदिति—सूत्रम्, सकृत्तुजेः पिच्छैर्भिन्न सत् क्षतादेति निःसरति । छेदादिति—कदाचिदभिघातादिना सूत्रच्छेदात् । तत्पातादिति—तस्य सूत्रस्य स्वयमेव पतनात्] । पिबन्नित्यत्र पीत इति पाठे—कर्त्तरि क्तः । मोचत्वचो लेप इति ।—मोचं कदलीफलं, कोरकं वा, तस्य त्वक् ॥ ३३ । ३४ ॥

इति वीसर्प विस्फोट चिकित्सा विवृतिः ।

अथ मसूरिका-चिकित्सा ।

सर्वासां वमनं पथ्यं पटोलारिष्टवासकैः ।
कषायैश्च वचावत्स-यष्ट्याह्वफलकल्कितैः ॥ १ ॥
सक्षौद्रं पाययेद् ब्राह्म्या रसं वा हैलमोचिकम् ।
वान्तस्य रेचनं देयं शमनञ्चाबले नरे ॥ २ ॥
सुवर्चोपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
रोमान्तीज्वरविस्फोट-मसूरीशान्तये पिबेत् ॥ ३ ॥
उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुष्यन्ति मसूरिकाः ।
निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४ ॥
कण्टाकुम्भाण्डुमूलं क्वथनविधिकृतं हिङ्गुमाषैकयुक्तम्
पीतं बीजं जयायाः सघृतमुषितवाःपीतमङ्घ्रिः सिकट्याः ।
मध्वा मूलं शिफा वा मदनकुसुमजा सौषधा वाऽथ पूति-
र्योगा वाप्यम्बुनेते प्रथममथगदे दृश्यमाने प्रयोज्याः ॥ ५ ॥

विस्फोटभेदत्वात् प्रायस्तच्चिकित्सितत्वाच्च मसूरीचिकित्सितमुच्यते,—सर्वासामित्यादि ।—वासकैरित्यत्र कृतैरिति शेषः । तेन कषायैरित्यनेन, सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । वत्सकः,—इन्द्रयवः । फलं—मदनफलम् ॥ १ ॥

सक्षौद्रमित्यादि ।—रसमिति—स्वरसम्, एतच्च वामकं विरेचकञ्च ॥ २ ॥

सुवर्ची—कारवेल्लकः, एतद्रसोऽप्युभयभागहरः ॥ ३ ॥

उभाभ्यामिति—वमनविरेचनाभ्याम् ॥ ४ ॥

मुष्टियोगमाह ।—कण्टाकुम्भाण्डुमूलमित्यादि ।—कण्टाकुम्भाण्डुलता—खनामख्याता । हिङ्गुमाषैकयुक्तं पीतमिति—पूर्वेणैव सम्बध्यते । बीजं जयायाः सघृतमुषितवाः पीतमिति ।—द्वितीयो योगः । जया—जयन्ती, पक्वस्य बीजमुपदंशादिका-धिकारषड्गुणं सघृतं पर्युषितजलेन पीतमित्याहुः । ये तु "उषितवा पीतम्" इति पदं जयाबीजमित्यनेन सह न योजयन्ति, तन्मते—पीतमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते इति ; सामान्यविशेषभावेन योजनापि कष्टकल्पनेति । अङ्घ्रि, सिकट्या इति—तृतीयो योगः । अथाप्युषितवाः पीतमिति लिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते । अङ्घ्रिरिति—मूलम् । सिकटी—खनामख्यातैव । मध्वा अपि तथैव च । [मधौ—

उद्धृत्य मुष्टिनाऽऽच्छाद्य भेषजं यत् प्रयुज्यते।
तन्मुष्टियोगमित्याहुर्मुष्टियोगपरायणाः॥
उष्ट्रकण्टकमूलं वाप्यनन्तामूलमेव वा।
विधिगृहीतं ज्येष्ठाम्बु पीतं हन्ति मसूरिकाम्।
तद्वच्छृगालकण्टकमूलञ्च व्युषिताम्भसा॥ ६॥
मसूरीं मूर्च्छितो हन्ति गन्धकार्द्रस्तु पारदः।
निशाचिञ्चाच्छदे शीत-वारिपीते तथैव तु॥ ७॥
यावत्संख्या मसूर्य्यङ्गे तावद्भिः शेलुजैर्दलैः।
छिन्नैरातुरनाम्ना तु गुणी व्येति न वर्द्धते॥
व्युषितं वारि सक्षौद्रं पीतं दाहगुणीहरम्।
शेलुत्वक्कृतशीताम्भः सेकं वा कायशोधने॥ ८॥

गुवाकः, तस्य मूलम्।] शोषणा—समर्थिता। एतच्च पूतिरित्यनेनैव सम्बध्यते। पूतिः,—खट्टाशिकाण्डम्; अन्ये तु—मदनकुसुमजा शिखा शोषणा, पूतिनाटाकरञ्जोऽपि शोषण इति वदन्ति। अत्र मरिचमेवाधिकषड्गव्यकमित्युपदिशन्ति। अघनदः,—पापरोगो मसूरीपर्य्याय एव॥ ५॥

मुष्टियोगस्वरूपमाह उद्धृत्येत्यादि। उष्ट्रकण्टकं स्वनामख्यातम् 'उण्टुर' इति केचित्। अनन्तामूलम्—अनन्तमूलं, ज्येष्ठाम्बु—तण्डुलोदकम्। शृगालकण्टकमपि स्वनामख्यातम्॥ ६॥

मूर्च्छित इति।—कज्जलीकृतः। शोधितगन्धक कर्ष १, शोधितरस मा ८, कज्जली कर्त्तव्या; ततो माषकचतुष्टयं षट्कं वा पर्णे कृत्वा खादयेदिति व्यवहारः। निशेत्यादौ।—छदः,—पत्रम्; छदशब्दस्य नपुंसकलिङ्गता छान्दसत्वात्, किंवा निशाचिञ्चाच्छदाविति पाठः। विवचनदर्शनात् पत्रद्वयं ग्राह्यमित्यन्ये॥ ७॥

यावदित्यादौ।—शेलुः,—बहुवारः। मसूरिका गणयित्वा तावत्सङ्ख्यया आतुरनाम्ना पत्राणि छिन्द्यादित्यर्थः। गुणी—मसूरिकेत्यर्थः। शेलुत्वमित्यादौ।—शीताम्भः,—शीतकषायः। कायशोधने इति।—उच्छूनगात्रप्रदेशशोषणनिमित्तमित्याहुः। कायशोधनमिति पाठे—शरीरमलक्लेदनिरासार्थमित्यर्थः, किंवा कायशब्देनोपचारान्मसूरिकै-
[illegible] ॥ ८॥

उग्राज्यवंशनीलि-यवहपकार्पासकीकसवल्को- ।
सुरसमयूरकलाजाधूपो रोमान्तिकादिहरः ॥ ८ ॥
तर्पणं वातजायां प्राग् लाजचूर्णैः सशर्करैः ।
भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रतुदानां रसेन वा ॥ १० ॥
द्विपञ्चमूलं रास्ना च दार्व्युशीरं दुरालभा ।
सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥
गुडूचीमधुकं रास्नां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।
चन्दनं काश्मर्य्यफलं बलामूलं विकङ्कतम् ॥
पाककाले मसूर्य्यान्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
द्राक्षाकाश्मर्य्यखर्जूर-पटोलारिष्टवासकैः ।
लाजामलककट्फलैः सितायुक्तैश्च पैत्तिके ॥ १२ ॥
शिरीषोडुम्बराश्वत्थ-शेलुन्यग्रोधवल्कलैः ।
प्रलेपः सघृतः शीघ्रं व्रणविस्फोटदाहहा ॥ १३ ॥
दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।
श्लेष्मिकायां पित्तजायां वा पाने निःक्वाथ्य दापयेत् ॥१४॥

निम्बादिः,—

निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।
वासां दुरालभां धात्रीमुशीरं चन्दनद्वयम् ॥
एष निम्बादिकः ख्यातः पीतः शर्करया युतः ।
हन्ति त्रिदोषमसूरीं ज्वरवीसर्पसम्भवाम् ।
उत्थिता प्रविशेद् या तु पुनस्तां बाह्यतो नयेत् ॥१५॥

उग्रेत्यादौ।—उग्रा—वचा, आज्य—घृतं, ह्रपथ—वासकस्य मूलं, कार्पासकीकस—कार्पासास्थि, सुरस,—पर्णासः, मयूरकः,—अपामार्गः ॥ ८ ॥

तर्पणमिति।—द्रवेणालोडिताः सक्तवः। तिक्तयूषैरिति।—तिक्तद्रव्यकृतयूषैः। प्रतुदाः,—पारावतादयः ॥ १० ॥

द्विपञ्चमूलमित्यादि।—योगोऽयं क्वाथेन, एवं गुडूच्यादिकमपि ॥ ११ ॥

द्राक्षेत्यादौ।—सितायुक्तमित्यनन्तरं कषायमिति शेषः ॥ १२—१४ ॥

पटोलकुण्डलीमुस्त-वृषधन्वयवासकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुका-पर्पटैश्च शृतं जलम् ॥
मसूरीं शमयेदामां पक्काश्चैव विशोधयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ १६ ॥

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं पिबेद्धरिद्रामलककल्कसंयुतम् ।
मसूरिविस्फोटविदाहशान्तये तदेव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥
पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ।
पिबेज्जलं सुक्वथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥१७॥

खदिराष्टकम्,—

खदिरत्रिफलारिष्ट-पटोलामृतवासकैः ।
क्वाथोऽष्टकाख्यो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः ।
कुष्ठवीसर्पविस्फोट-कण्ड्वादीनपि पानतः ॥ १८ ॥
अमृतादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाम् ।
सौवीरेण तु संपिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।
प्रलेपात् पातयत्याशु दाहश्चाशु नियच्छति ॥ १९ ॥
पाददाहं प्रकुरुते पिड़का पादसम्भवा ।
तत्र सेकं प्रशंसन्ति बहुशस्तण्डुलाम्बुना ॥ २० ॥

निम्बादिरपि क्वाथविधया देयः ॥ १५ ॥

पटोलेत्यादौ ।—कुण्डली—गुडूची । यवासः,—दुरालभा ॥ १६ ॥

पटोलमूलेत्यादि ।—क्वाथे हरिद्रामलकचूर्णं प्रक्षिप्य अनुलोमनार्थं पिबेत् । अरुणतण्डुलीयकं—लोहिततण्डुलीयकम् । धात्रीखदिरेण संयुतमिति ।—धात्रीखदिरावपि पटोलमूलारुणतण्डुलीयकाभ्यां सह क्वथनीयौ ॥ १७ ॥

खदिरेत्यादौ ।—अष्टकाख्य इति—खदिराष्टक इति संज्ञा । अत्र शोधने कर्त्तव्ये गुग्गुलुमपि प्रक्षिपन्ति ॥ १८ ॥

अमृतादिकषायो विसर्पोक्तदन्त्यक्षततस्तथैव मसूरीहरत्वश्रुतेः ; न तु ज्वराधिकारोक्तोऽमृतादिरिति । सौवीरेणेति—काञ्जिकेन ॥ १९ । २० ॥

पाककाले तु सर्वास्ता विशोषयति मारुतः।
तस्मात् संबृंहणं कार्य्यं न तु पथ्यं विशोषणम्॥ २१॥
गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाड़िमैः सह।
पाककाले तु दातव्यं भेषजं गुड़संयुतम्।
तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति॥ २२॥
लिह्याद्वा बादरं चूर्णं पाचनार्थं गुड़ेन तु।
अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मिकाः॥ २३॥
शूलाध्मानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना।
धन्वमांसरसाः शस्ता ईषल्लवणसंयुताः॥ २४॥
दाड़िमाम्लरसैर्युक्ता यूषाः स्युररुचौ हिताः।
पिवेदश्मन्तकक्षीतं भावितं खदिरासनैः॥ २५॥
शौचे वारि प्रयुञ्जीत गायत्रीवहुवारजम्।
जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दार्वीपूगफलं शमीम्॥
धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम्॥
मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते।
अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना॥ २६॥

पाककाले वायुप्रशमनार्थं इत्याचारमाह, पाकेत्यादि।—विशोषणेन पानीन्-मुखस्य दोषसाम्य प्रवेशाद्वाधिक्य स्यादिति भाव.॥ २१॥

गुडुचीत्यादौ।—मोरटम्—इक्षुमूलम्, एषां क्वाथ। गुडस्तु प्रक्षेप्य॥२२।२३॥

धन्वमांसरसा इति।—जाङ्गलपक्षिमांसरसा.॥ २४॥

पिवेदश्मन्तकक्षीतमिति।—अश्मन्त शीतच, एव वक्ष्यमाणयोगेऽपि। भावित खदिरासनैरिति।—खदिरासने साधित क्वाथमित्यर्थः। असन,—पीतशाल, असन एव इत्यन्ये॥ २५॥

गायत्री—खदिर.। गवेधुमधुकाम्बुनेति।—गवेधुक,—गुलुच। अक्ष्णोः कल्कं कर्पटे बद्ध प्रपीड्याक्षिसेक. कार्य.॥ २६॥

मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
उशीरलोध्रमञ्जिष्ठाः प्रलेपाश्चोतने हिताः ।
नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्यो न द्रवन्ति च ॥ २७ ॥
पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवचूर्णयेत् ।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥
क्रिमिपातभयाच्चापि धूपयेत् सरलादिना ।
वेदनादाहशान्त्यर्थं सुतानाञ्च विशुद्धये ॥ २८ ॥
सगुग्गुलुं वराक्काथं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ।
क्वाथाऽभयारजो लिह्यान्मधुना कण्ठशुद्धये ॥ २९ ॥
अथाष्टाङ्गावलेहो वा कवड़श्चार्द्रकादिभिः ।
पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३० ॥
कुर्याद्व्रणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ।
विपन्नैः सिद्धमन्त्रैश्च प्रमृज्यात् तु पुनः पुनः ।
तथा शोणितसंसृष्टाः काश्चिच्छोणितमोक्षणैः ॥ ३१ ॥
निम्बाह्वयोशीरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेशरैः ।
ससेदविस्फोटविसर्पकुष्ठ-दौर्गन्ध्यरोमाञ्चिज्वरः प्रदेहः ॥
बिम्बातिमुक्तकाशोक-प्लक्षवेतसपल्लवैः ।
निशि पर्युषितः क्वाथो मसूरीभयनाशनः ॥ ३२ ॥

मधुकमित्यादौ ।—"हिताः" इति बहुवचननिर्देशात् व्यस्तैः समस्तैर्मधुकादिभिः प्रलेपः । चांपलेच तैराश्चोतनमित्याहुः । आश्चोतनं—परिषेकः ॥ २७ ॥

पञ्चवल्कलेत्यादौ ।—क्लेदिनीं—क्लेदयुक्तां मसूरीम् । भस्मनेति ।—पञ्चगोमयभस्मना । गोमयरेणुनेति ।—गोमयचूर्णेन वस्त्रच्छानितेन । सरलादिभिरिति ।—सरलागुरुगुग्गुलुप्रभृतिभिः ॥ २८ ॥

सगुग्गुलुमित्यादि ।—सगुग्गुलुमित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥ २९ ॥

अष्टाङ्गावलेहार्द्रकादिकवड़ौ ज्वराधिकारोक्तौ । पञ्चतिक्तकघृतं—कुष्ठोक्तम् ॥ ३० । ३१ ॥

निम्बाह्वयेत्यादौ ।—भद्रश्रियं—श्वेतचन्दनम् । बिम्बेत्यादि ।—बिम्बी—कुन्दरीति

मसूरीस्फोटयोरन्ते कूर्परे मणिबन्धके ।
मुखांशफलके शोथो जायते यः सुदारुणः ॥ ३३ ॥
व्रणशोथहरैर्योगैर्वातघ्नैश्च जलौकसा ।
हर्त्तव्यस्तैलभृष्टस्य हृचिकस्य विलेपनैः ॥ ३४ ॥
चैत्रासितभूतदिने रक्तपताकान्विता स्नुही भवने ।
धवलितकलसन्यस्ता पापरुजो दूरतो धत्ते ॥ ३५ ॥

इति मसूरी चिकित्सा ।

अथ क्षुद्ररोग-चिकित्सा ।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् ।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षार-कल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥
नवीनकण्टकार्यास्तु कण्टकैर्वेधमात्रतः ।
क्षिमायथ्यं विपच्याशु प्रशाम्यत्यजगल्लिका ॥ २ ॥

श्रीकण्ठः । मणिमुक्तकः,—माधवीलता । योगोऽयमनागतमसूरीनिवारणार्थं चैत्रे मासि पेयः ॥ ३२—३४ ॥

चैत्रासितभूतदिने इति ।—चैत्रकृष्णचतुर्दश्याम् ॥ ३५ ॥

इति मसूरी चिकित्सा विवृतिः ।

विसर्पादीनामक्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानां रोगाणां पारिशेष्यात् क्षुद्ररोगचिकित्सितमुच्यते । ननु यदि क्षुद्रत्वमेषां हेतुलक्षणचिकित्सितात्पत्वेन यद्दि अग्निरोहिणीवल्मीकादीनां त्रिदोषजत्वेन हन्त्वादिबाहुल्यात् तत् कथं क्षुद्रत्वम् ? नैवं, बाहुल्येन तच्छब्दात् छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् , किंवा अवान्तरभेदविरहत्वं क्षुद्रत्वम् ; येनात्र वक्तव्यानामजगल्लिकादीनां दोषदूष्यादिकृतभूरिसङ्ख्याभेदेन ज्वरादिवन्निर्देशः ; किन्तु प्रत्येकं लोकसञ्ज्ञयाभिधानं तेषाम् । अजगल्लिका—आंचलीति लोके । आमामिति—अपक्वाम् , क्वचिदेऽपि अपक्वामित्युक्तम् । शुक्तीत्यादि ।—शुक्तिः,—मुक्तोत्पत्तिभाण्डम् ; सौराष्ट्रिका—सौराष्ट्-

कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।
श्लेष्मविद्रधिकल्पेन जयेदनुशयीं भिषक् ॥
विवृतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
इरिवेल्लिं गन्धमालां जयेत् पित्तविसर्पवत् ॥
मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेद्व्रणान् ।
रक्तावसेकैर्बहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ॥
जयेद्विदारिकां लेपैः शिग्रुदेवद्रुमोद्भवैः ।
पनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना भिषक् ॥
अन्धालजीं कच्छपिकां तथा पाषाणगर्दभम् ।
साधयेत् कठिनानन्यान् शोथान् दोषसमुद्भवान् ॥
सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ।
कफमारुतशोथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥ २ ॥
शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।
मनःशिलालभल्लात-सूक्ष्मैलाऽगुरुचन्दनैः ॥
जातीपल्लवकल्कैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ।
वल्मीकं नाशयेत् तद्धि बहुच्छिद्रं बहुस्रवम् ॥

मत् ; सुश्रुते तु—शीर्षाद्दीस्थाने सुषिका पच्यते, सुषिका—सर्जिक्षारः । क्षारः,—यवक्षार इति ॥ १ । २ ॥

क्षारयोगैरिति—यवक्षारपलाशभस्मादियोगैः । मधुरौषधं—काकोल्यादिगणः । व्रणानिति ।—विवृतादीनेव गन्धमालान्तान् पाकेन व्रणभावमापन्नान् मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेदित्यर्थः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—"विवृतामिन्द्रवृद्धां गर्दभिकां जालगर्दभमिरिवेल्लिकां गन्धमालां विस्फोटकांश्च पित्तविसर्पविधानेनोपाचरेत् । पक्वांश्च मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा" इति । रक्तावसेकैरित्यादिना विदारिकाचिकित्सा । अनेन विधानेनेति ।—विदारिकोक्तेन । अन्यान् शोथानिति—पाषाणगर्दभादीन् । दोषसमुद्भवानिति ।—दोष्यतया कफवातजान् साधयेत् । पाषाणगर्दभः,—"गाथडा-फुषा" इति ख्यातः ॥ २ ॥

मनःशिलादौ ।—आलं—हरितालम् । निम्बतैलमिति—निम्बबीजभवतैलम् ।

पाददारीषु च शिरां व्यधयेत् तलशोधनीम्।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ चालेपयेन्मुहुः॥
मधूच्छिष्टवसामज्ज-घृतक्षारैर्विमिश्रितैः।
सर्जाख्यसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृताप्लुतम्॥
निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम्॥ ४॥

उपोदिकाद्यं तैलम्—

उपोदिकासर्षपनिम्बमोच-
कर्कारुकैर्वारुकभस्मतोये।
तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तम्
तत् पाददारीं विनिहन्ति लेपात्॥ ५॥

चलसेऽम्लैश्चिरं सिक्तौ चरणौ परिलेपयेत्।
पटोलारिष्टकाश्मीर-त्रिफलाभिर्मुहुर्मुहुः॥ ६॥
करञ्जबीजं रजनीं काशीशं मधुकं मधु।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः॥ ७॥

बहुशवमिति—बहुशावम्। सुश्रुते चालस्थाने पिप्पल्यादावयं योग पठित। तलशोधनीमिति—पादतलगामिनीम्। स्नेहस्वेदोपपन्नावित्यनन्तर कृत्वेति शेषः। अन्ये तु—शिराव्यधात्प्राक्स्नेहस्वेदौ कृत्वा शिरां व्यधयेदिति बोध्यम्। एवमन्यत्रैव शिराव्यधप्रकरणे। स्नेहस्वेदोपपन्नावित्यादिना तु पश्चात् कर्मोपदेशः दोषशोधनार्थं रक्तादिक्लिन्नवातशमनार्थं चेति। चालेपयेन्मधूच्छिष्टादिभिरित्यन्वय। अत्र क्षीरविमिश्रितैरित्यपपाठ, सुश्रुते यवक्षारैरिति पाठात्। सर्जेत्यादि।—सर्ज,—धूनक.। कटुतैलाक्तमिति।—कटुतैलयुक्तं यथा स्यात् तथा पादप्रमार्जनमित्यर्थ, किंवा चूर्णविशेषणम्॥ ४॥

उपोदिकेत्यादि।—उपोदिकानाम्नं शाकम्। मोचक,—कदलीकोष्टक.। कर्कारु,—कुष्माण्डभेद, एर्वारु,—कर्कटी, वनखीराडी। एषां क्षारोदके चतुर्गुणे सैन्धवकल्केन तैलं पक्तव्यम्। लेपादिति—प्रतिघनत्वात तैलस्य॥ ५॥

चलस',—'पाखीपाना' इति ख्यात:।—चर्मेरिति—काञ्जिके.। अरिष्ट.,—निम्ब॥ ६। ७॥

लाक्षाऽभयारसालेपः कार्यं वा रक्तमोक्षणम् ।
जातीपत्रञ्च सम्मर्द्य दद्यादलसके भिषक् ॥ ८ ॥
बृहतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।
शिलारोचनकाशीश-चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥
दहेत् कदरमुत्कृत्य तैलेन दहनेन वा ॥ १० ॥
चिप्यमुष्णाम्बुना स्विन्नमुत्कृत्याभ्यज्य तं व्रणम् ।
दत्त्वा सर्जरसं चूर्णं बद्ध्वा व्रणवदाचरेत् ॥
स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसेऽभयाम् ।
घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥ ११ ॥
चिप्ये सटङ्कणास्फोता-मूललेपो नखप्रदः ।
निम्बोदकेन वमनं पद्मिनीकण्टके हितम् ॥ १२ ॥
निम्बोदकाक्तं सर्पिः सक्षौद्रं पानमिष्यते ।
पद्मनालकृतः क्षारः पद्मिनीं हन्ति लेपतः ॥ १३ ॥

लाक्षेत्यादौ ।—रस,—गन्धरसः ॥ ८ ॥

बृहतीत्यादि ।—बृहती—कण्टकारी, तस्याः स्वरसः, तैलञ्च सार्षपं, सुश्रुतसंवादात् । प्रतिसारयेदिति—घर्षयेत् ॥ ९ ॥

दहेदित्यादि ।—कदरं शस्त्रेणोद्धृत्य तप्ततैलेन दहनेन वा दहेदित्यर्थः । दहनेनेत्यत्र मदनेनेति पाठे—मदनः,—सिक्थकं, तेनापि तप्तेन दाहः ॥ १० ॥

चिप्यमिति ।—चिप्यमिह कुनखमभिप्रेतं न त्वङ्गुलीवेष्टनम्, उत्तरूपचिकित्साशास्त्रवानर्हत्वादिति केचित् । उष्णाम्बुना स्वेदनमिह मार्दवजननार्थम् ; मृदुत्वे सत्येव कुनखोत्कर्त्तनं कर्तुं शक्यमिति । बद्ध्वेति ।—यथोक्तबन्धनविधिना । व्रणवदाचरेदिति ।—व्रणहितैराहाराचारादिभिरित्यर्थः । कृष्णायसे पात्रे—कान्तलौहपात्रे ॥ ११ ॥

चिप्य इत्यादौ ।—आस्फोता—हाफरमाली । योगोऽयं व्यस्तसमस्ततया व्यवह्रियते ऽत्र । निम्बोदकेन—निम्बक्वाथेन मदनफलादियुक्तेनेत्याहुः ॥ १२ । १३ ॥

निम्बारग्वधकल्कैर्वा मुहुरुद्वर्त्तनं हितम् ।
नीलीपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम् ॥
जालगर्दभरोगे तु सद्यो हन्ति च वेदनाम् ॥ १४ ॥
* अहिपूतनके धात्र्याः पूर्वं स्तन्यं विशोधयेत् ।
त्रिफलाखदिरक्वाथैर्व्रणानां धावनं सदा ॥ १५ ॥
करञ्जत्रिफलातिलैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ १६ ॥
गुदभ्रंशे गुदं स्वेदैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टे स्वेदयेच्चापि बद्धं गोफणया दृढम् ॥ १७ ॥
कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १८ ॥
वृक्षाम्लानलचाङ्गेरी-बिल्वपाठायवाग्रजम् ।
तक्रेण शीलयेत् पायु-भ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ॥ १९ ॥
गुदस्य गव्यपयसा स्वेदयेदविशङ्कितः ।
दुष्प्रवेशो विशत्याशु गुदभ्रंशो न संशयः ॥ २० ॥

निम्बेत्यादि ।—"निम्बारग्वधयोः क्वाथो हित उद्वर्त्तने भवेत्" इति यत् सुश्रुतेनोक्तं तत्रापि क्वाथशब्दस्य कल्क एवार्थः । नीली—नीलबुह्ना ॥ १४ ॥

स्तन्यं विशोधयेदिति ।—पित्तश्लेष्महरैः,—स्तन्यशोधनद्रव्यैरित्यर्थः । यथा हि—"तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः" इति ॥ १५ ॥

करञ्जेत्यादौ ।—तिक्तकरञ्जीत्रिफलातिलकल्कमध्यः । पथ्ये तु—पटोलपत्रमाह ॥ १६ ॥

गुदभ्रंश इत्यादौ ।—स्वेदैरिति बहुवचनात् चतुर्भिरेव स्वेदैरित्यर्थः, किंवा "गुदस्य गव्यपयसा स्वेदयेत्" इति वक्ष्यमाणयोगदर्शनादत्रापि स्वेदशब्देन गव्यपयसैव ग्राह्यः ; गोफणा—बन्धविशेषः, स हि सुश्रुते व्रणालेपनबन्धविधौ व्यक्तः । यथा हि—"बर्हिर्गमनार्थे सच्छिद्रेण चर्मणास्य कौपीनबन्धः कार्यः" इति ॥ १७ । १८ ॥

वृक्षाम्लं—महार्द्रकम् । अनलः—चित्रकः । एषां कल्कं तक्रेण पिबेत् ॥ १९ । २० ॥

मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदे सम्यक् प्रलेपनम्।
छिन्नमूषिकमांसेन चाथवा स्वेदयेद् गुदम्॥ २१॥

चाङ्गेरी-घृतम्—

चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम्।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम्॥
शुण्ठीक्षारावत्र कल्कौ शिष्टन्तु द्रवमिष्यते॥ २२॥

मूषिकाद्यं तैलम्—

क्षीरे महत् पञ्चमूलं मूषिकामन्त्रवर्जिताम्।
पक्त्वा तस्मिन् पचेत् तैलं वातघ्नौषधसाधितम्॥
गुदभ्रंशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत्॥ २३॥
स्वेदोपनाहौ परिवर्त्तिकायाम्
कृत्वा समभ्यज्य घृतेन पयात्।

छिन्नमूषिकमांसेन इति।—यत्र काञ्जिकेन सिद्धं घृतेन भ्रष्टमित्याहुः॥ २१॥

चाङ्गेरीघृते।—चाङ्गेर्याः स्वरसः, कोलस्य—पक्वबदरस्य क्वाथः, अम्लं दधि—दध्यम्लम्। एभिस्त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम्। किंवा चाङ्गेरीस्वरसः स्नेहसमः, "स्वरसे क्षीरवद्विधिः" इति वचनात्; दधिकोलरसौ तु मिलित्वा त्रिगुणौ। पूर्वमेव व्यवहारः। नागरक्षारौ—कल्कौ॥ २२॥

क्षीरे इत्यादौ।—मूषिकामन्त्रवर्जितं ग्राह्यम्, पञ्चमूलस्य मिलित्वा प्रस्थ एकः, क्षीरस्यापि प्रस्थ एकः, तोयस्य प्रस्थत्रयम्। एवं निःक्वाथ्य शेषः क्षीरप्रस्थः स्थाप्यः; अनेन तैलकुडवः साध्य इति केचित्। अन्ये तु—"द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम्। क्षीरावशेषः" इत्यादिपरिभाषया क्षीरं साधयित्वा तेन चतुर्गुणेन तैलकुडवः साध्य इत्याहुः। चक्रस्तु, अन्त्रवर्जितामिति।—उदरस्थीन्यस्तोपदर्शनार्थम्; तेन मूषिकमांसस्य पलाष्टकौ, क्षीरस्य पञ्चमूलस्यापि प्रस्थः, तोयस्य प्रस्थत्रयम्, शेषः क्षीरप्रस्थः, तेन तैलकुडवः साध्यः, एवमन्यत्रापि। पक्वेन क्षीरेण स्नेहसाधने पचेत् व्यवस्थेति। व्यवहारः प्रायः प्रदमध्यात्वदेव। वातघ्नौषधं—भद्रदार्वादिगणः। स च कल्कः॥ २३॥

प्रवेशयेच्चर्म शनैः प्रविष्टे
मांसैः सुखोष्णैरुपनाहयेच्च ॥
स्नेहस्वेदैस्तथैवैनां चिकित्सेदवपाटिकाम्।
निरुद्धप्रकशे नाड़ीं द्विमुखीं कनकादिजाम् ॥
चिक्षाज्याक्तां पुङ्खकादि-स्नेहेन परिषेचयेत्।
तैलेन वा वचादारु-कल्कैः सिद्धेन च त्र्यहात् ॥
पुनः स्थूलतरा नाड़ी देया स्रोतोविशुद्धये।
शस्त्रेण सेवनीं त्यक्त्वा भित्त्वा व्रणवदाचरेत्।
स्निग्धञ्च भोजनं कट-गुदेऽप्येष क्रियाक्रमः ॥ २४ ॥
चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान्।
उद्धृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ २५ ॥
तत्‌नालासचूर्णेन घर्षो मशकनाशनः।
निर्मोकभस्मघर्षाद्वा मशः शान्तिं व्रजेत् सदा ॥ २६ ॥

स्नेहेत्यादौ।—परिवर्त्तिकायां चर्मणि अभ्यज्य अनन्तरं वातघ्नैर्मांसादिभिः स्वेदं कृत्वा शाल्वणादिना च उपनाहं कृत्वा च परिवर्त्तितं चर्म यथोक्तस्वेदादिना मृदुभूतं प्रवेशयेत् सम्यगानयेदित्यर्थः। प्रविष्टे च सुखोष्णैर्मांसैरुपनाहयेत्। सुश्रुतेऽप्येवमेवोक्तम्। तथैवैनामिति।—अनेनावपाटिकायामप्युपनाहं चर्मानयनञ्चातिदिशति। निरुद्धेत्यादौ।—कनकादीत्यादिना चतुःस्वर्णप्रभृतीनां ग्रहणम्। पुङ्खो—'शयुक' इति ख्यातो जलजन्तुः। आदिशब्दात् वराहादयः। त्र्यहादित्यत्र वीप्सा बोध्या, तेन त्र्यहात् त्र्यहात् प्रागुक्तनाड्यपेक्षया पुनः पुनः स्थूलतरा नाड़ी देया। स्रोतोविशुद्धये इति।—अत्र स्रोतोविवृद्धये इति पाठः। यदाह सुश्रुतः,—"एवमस्य स्रोतोद्वारं वर्द्धयेत्" इति। व्रणवदिति—सद्योव्रणवत्। स्निग्धञ्च भोजनमिति।—आचरेदित्यनेन सम्बध्यते। सुश्रुतेऽपि—"निरुद्धप्रकशे स्निग्धमाहारमुपसेवेत" इत्युक्तम्। एष क्रम इति।—निरुद्धप्रकशोक्तविधिः ॥ २४ ॥

जतुमणिः,—जड़ुल। क्षाराग्निभ्यामिति।—अनवगाढे क्षारेण; अवगाढे त्वग्निना ॥ २५ ॥

तत्‌,—एरण्डः, तस्य नालेन चार्णं गृहीतं यच्चूर्णमिति भस्मचूर्णं, तेन घर्षो घर्षणमित्यर्थः। निर्मोक इति।—कृष्णसर्पनिर्मोकः ॥ २६ ॥

युवानपिड़कान्यच्छ-नीलिकाव्यङ्गशर्कराः।
शिराव्यधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा॥
लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिड़कापहः।
तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात्॥ २७॥
सिद्धार्थकवचालोध्र-सैन्धवैश्च प्रलेपनम्।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिड़कां यौवनोद्भवाम्॥ २८॥
व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मसी॥ २९॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-कुष्ठलोध्रप्रियङ्गवः।
वटाङ्कुरमसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः॥
व्यङ्गानां लेपनं शस्तं रुधिरेण शशस्य च।
कोवलान् पयसा पिष्ट्वा तीक्ष्णान् शाल्मलिकण्टकान्।
आलिप्तं त्र्यहमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम्॥ ३०॥
मसूरैः सर्पिषा पिष्टैर्लिप्तमास्यं पयोऽन्वितैः।
सप्तरात्राद्भवेद्व्यक्तं पुण्डरीकदलोपमम्॥ ३१॥
मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः।
मुखकान्तिकरो लेपः पिड़कातिलकालजित्॥

यूनामाननपिड़का—युवानपिड़का, "वर्णागमः" इत्यादिनिरुक्तविधिना वर्णलोपः। आशु—अचिरकम्॥ २७। २८॥

व्यङ्गेष्वित्यादि।—वाग्भटस्य।—समाक्षिकेति—अर्जुनत्वक् चापि सम्बध्यते। अर्जुनत्वक् इत्यस्मान्नादेव खण्डपक्षा याह्या। श्वेता—श्वेतापराजिता, अश्वखुरः,—अश्वस्य घोटकस्य खुरः, तयोर्मसी भस्म; अन्ये तु—धवलघोटकखुरमसीत्याहुः॥ २९॥

रक्तचन्दनेत्यादौ।—बहुवचनात् व्यस्तसमस्तमिति वदन्ति। वटाङ्कुराः,—वटस्य अभिनवपत्रमुकुलाः। तीक्ष्णानिति—अभिनवान्॥ ३०॥

मसूरैरित्यादौ।—सर्पिषेति विशेषणे तृतीया। पिष्टैरित्यर्थात् पयसैव पिष्टैरित्यर्थः। पिष्टैरित्यत्र भृष्टैरित्यपि केचित् पठन्ति। वाग्भटेऽप्युक्तं—"क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः। मसूराः" इति॥ ३१॥

नवनीतगुडक्षौद्र-कोलमज्जप्रलेपनम् ।
व्यङ्गजिद्वटपत्त्वग्वा छागीक्षीरप्रपेषिता ॥
जातीफलकल्कलेपो नीलीव्यङ्गादिनाशनः ।
सायञ्च कटुतैलेनाभ्यक्तो वक्त्रप्रसादनः ॥ २२ ॥

कालीयकोत्पलामयदधिसरबदरास्थिमध्यफलिनीभिः ।
लिप्तं भवति च वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण ॥ २३ ॥
तुवरद्विसमसृणयवचूर्णसयष्टीमधुकलोध्रलेपेन ।
भवति मुखं परिनिर्जितचामीकरचारुसौभाग्यम् ॥
रक्षोघ्नसर्षपरोध्रयममञ्जिष्ठागैरिकाज्यवस्तपयः ।
सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यद्विधुबिम्बवद् विभाति ॥ २४ ॥
परिणतदधिशरपुङ्खैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।
मुखकमलकान्तिकारी भ्रुकुटीतिलकालकान् जयति ॥ २५ ॥

हरिद्राद्यं तैलम्—

हरिद्राद्वययष्ट्याह्व-कालीयककुचन्दनैः ।
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-पद्मपद्मककुङ्कुमैः ॥
कपित्थतिन्दुकप्लक्ष-वटपत्रैः पयोऽन्वितैः ।
लेपयेत् कल्कितैरेभिस्तैलं वाभ्यञ्जनं चरेत् ॥
पिप्लवं नीलिकाव्यङ्गांस्तिलकान् मुखदूषिकान् ।
नित्यसेवी जयेत् क्षिप्रं मुखं कुर्य्यान्मनोरमम् ॥ २६ ॥

मातुलुङ्गस्य जटा—मूलम्, शिला—मनःशिला, कोलमज्जा—बदरमज्जा । वटपत्त्वग् वेति—द्वितीयो योगः ॥ २२ ॥

कालीयकेत्यादौ ।—उत्पलं नीलोत्पलम्, आमयः—कुष्ठं, बदरास्थिमध्यं—बदरास्थिमज्जा, फलिनी—प्रियङ्गुः ॥ २३ ॥

रक्षोघ्नः—श्वेतसर्षपः, आज्यं—घृतम् । वस्तपयःसिद्धेनेति—समासपदं, रक्षोघ्नादिसिद्धेन लेपेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

परिणतेत्यादि ।—परिणतदधिसरविमिश्रैर्लेपः । भ्रुकुटी—ललाटे वलीरूपा ॥२५॥

हरिद्रादौ ।—कुचन्दनं—चन्दनभेदः ; पद्म—पद्मपुष्पम् । पत्रयुक्तः कपित्थादिभिः

कनक-तैलम्—

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुड़वं पचेत् ।
कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा-चन्दनोत्पलकेशरैः ॥
कनकं नाम तत् तैलं मुखकान्तिकरं परम् ।
अभीरुनीलिकाव्यङ्ग-शोधनं परमर्चितम् ॥ ३० ॥

मञ्जिष्ठाद्य तैलम्—

मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकम् ।
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुड़वं तथा ॥
आजं पयस्तद्द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं वलीपलितवर्जितम् ।
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् कनकसन्निभम् ॥ ३८ ॥

(१) कुङ्कुमाद्य तैलम्—

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।
कालीयकमुशीरञ्च पद्मकं नीलमुत्पलम् ॥
न्यग्रोधपादाः प्लक्षस्य शुङ्गाः पद्मस्य केशरम् ।
द्विपञ्चमूलसहितैः कषायैः पलिकैः पृथक् ॥
जलाढ़कं विपक्तव्यं पादशेषमथोद्धरेत् ।
मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा पत्तङ्गं मधुयष्टिका ॥

प्रत्येकं सम्बध्यते । क्षीरपक्षे—पयसैव पेषणम् । तैलपाकपक्षे—हरिद्रादीनां कल्कः ; क्षीरन्तु चतुर्गुणम् । पिप्लवमिति जटुलम् ॥ २६ ॥

मधुकस्येत्यादौ ।—केशर—नागकेशरम् । अभीरु—जटुलम् ॥ ३० ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ ।—मातुलुङ्गस्य मूलम् । मधुकं सयष्टिकम् इति पदद्वयोपादानात् स्थलजजलजभेदेन यष्टिमधुद्वयमिह ग्रहणमिति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

कुङ्कुममित्यादौ ।—न्यग्रोधस्य वटस्य पादाः शुङ्गाः ; प्ररोहाः,—पाकरौ । कषायैरिति ।—कषायसाधनैः कुङ्कुमरक्तचन्दनादिभिः, पञ्चवल्कलैरित्यर्थे । पत्तङ्ग—रक्त-

कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुड़वं पचेत्।
अजाक्षीरं तद्द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसादनम्।
नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत्॥
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम्।
कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा॥ ३९॥

(२) कुङ्कुमाद्यं तैलम्—

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका।
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुड़वं पचेत्।
अजाक्षीरं तद्द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखकान्तिप्रसादनम्।
नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत्॥
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम्।
कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा॥ ४०॥

(३) कुङ्कुमाद्य तैलम्—

कुङ्कुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम्।
कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गं सकेशरम्॥
कुसुम्भं मधुयष्टीकं फलिनी मदयन्तिका।
निशे द्वे रोचनापद्मसुत्पलञ्च मनःशिला॥
काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैश्चसमैर्भिषक्।
लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥

चन्दनम्। द्विपञ्चमूलसहितैरिति—अत्र पद्मकिञ्जल्कसहितैरिति केचित् पठन्ति; वाग्भटेऽपि दशमूलं विना योगोऽयं दृश्यते, एवं चक्रदत्तेऽपि, तेनापि योगान्तरत्वम्॥ ३९॥

द्वितीयकुङ्कुमाद्य तैलमाह, कुङ्कुमभित्यादि।—स्पष्टम्॥ ४०॥

तृतीयकुङ्कुमाद्यतैले।—किंशुक,—पलाश, तस्य पुष्प ग्राह्यम्। मातुलुङ्ग

कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमाभ्यङ्गात् काञ्चनोपमम्।
करोति वदनं सम्यक् पुष्टिलावण्यकान्तिदम्॥
सौभाग्यलक्ष्मीजननं वशीकरणमुत्तमम्॥ ४१॥

वर्णकं घृतम्—

मधुकं चन्दनं कङ्कुः सर्षपं पद्मकं तथा।
कालेयकं हरिद्रा च लोध्रमेभिश्च कल्कितैः।
विपचेद्धि घृतं वैद्यस्तत्पक्वं वस्त्रगालितम्।
पादांशं कुङ्कुमं सिक्थं क्षिप्त्वा मन्दानले पचेत्॥
तत् सिद्धं शिशिरे नीरे प्रक्षिप्याकर्षयेत् ततः।
तदेतद्वर्णकं नाम घृतं वर्णप्रसादनम्॥
अनेनाभ्यासलिप्तं हि वलीपलितनाशनम्।
निष्कलङ्केन्दुबिम्बाभं स्याद्विलासवतीमुखम्॥ ४२॥

अर्धावभेदके रुधिरेऽवसिक्ते
शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा।
निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो
देयोऽश्ववर्चोरससैन्धवाभ्याम्॥ ४३॥

सकेसरमिति।—मातुलुङ्गस्य मूलं केसरशब्देनाह। मदयन्ती—मल्लिकाभेदः। काकोल्यादिः,—जीवनीयगणः, अष्टवर्गो इत्यन्ये। लाक्षारसपयसी मिलित्वा तैलाच्चतुर्गुणे॥ ४१॥

मधुकमित्यादौ।—कङ्कुः,—कायोलीसंज्ञकं वणभाण्डम्। वस्त्रगालितमिति।—किञ्चिज्जलसम्बन्धे सत्येव वस्त्रेण गालनीयं, ततो मिलित्वा घृतात् पादांशं कुङ्कुमं सिक्थकञ्च कल्कं प्रक्षिप्य मन्दाग्निना पुनरप्यवधानेन आसम्यक्पर्यन्तं पक्तव्यं,—यथा सिक्थकदाहो न स्यात्; सिद्धे च तद्घृतपात्रं शीतलजले निक्षिप्य शीतीभूते चाकर्षयेत्, तथा सति सिक्थकस्य दाहो न स्यादिति भावः॥ ४२॥

अर्धावभेदके इत्यादौ।—निम्बाम्बु—निम्बक्वाथः॥ ४३॥

पुराणमपि पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य वा ।
मूत्रपिष्टं प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंषिकाम् ॥
अरुंषिघ्नं भृष्टकुष्ठ चूर्णं तैलेन संयुतम् ॥ ४४ ॥

हरिद्राद्य तैलम्—

हरिद्राद्वयभूनिम्ब-त्रिफलारिष्टचन्दनैः ।
एतत् तैलमरुंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ४५ ॥
दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां स्विन्नां ललाटजाम् ।
अवपीड़शिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत् ॥
कोद्रवाणां तृणक्षार-पानीयं परिधावने ।
कार्य्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ॥
पियालबीजमधुक-कुष्ठमिश्रैः ससैन्धवैः ।
काञ्जिकस्थास्तिसमाङ्गं माषा दारुणकापहाः ॥ ४६ ॥
सह नीलोत्पलकेशर-यष्टीमधुकतिलैः सदृशामलकम् ।
चिरजातमपि च शीर्षे दारुणरोगं शमं नयति ॥ ४७ ॥

त्रिफलाद्य तैलम्—

त्रिफलाया रजो मांसी-मार्कवोत्पलशारिवैः ।
ससैन्धवैः पचेत् तैलमभ्यङ्गादुरुंषिकां जयेत् ॥ ४८ ॥

पुराणमित्यादि ।—जीर्णमयम्, अत एव शाखद: । पिण्याकः,—तिलखली, एक-बीजत्वाऽस्यायुर्वेदशास्त्रवादात् । भृष्टकुष्ठचूर्णमिति ।—कपाले कुष्ठ भृष्ट दग्ध्वा चूर्णं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ४४ । ४५ ॥

दारुण इति—रुक्षपिडकायाम् । अवपीड,—नस्यभेदः । शिरोवस्तिश्च हरिद्राद्य-तैलेन देय इत्याहुः । पियालबीजमधुककुष्ठमिश्रैरिति ।—पियालबीजमधुककुष्ठानि च तानि मिश्राणि चेति विग्रहं कृत्वा समाधेयम्; मिश्रैरित्यत्र स्थाने माषैरित्यपि पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

सहेत्यादौ ।—नीलोत्पलस्य केशरं—किञ्जल्कः । सदृशमिति—तुल्यम् ॥ ४७ ॥

त्रिफलाया इत्यादौ ।—मार्कव,—भृङ्गराजः; उत्पलशारिवा—अनन्तमूलम्; कान्दसलाङ्गुरः; अन्ये तु—उत्पलं—नीलोत्पलं, शारिवा च इत्याहुः ॥ ४८ ॥

चित्रकाद्यं तैलम्—

चित्रकं दन्तिमूलञ्च कोषातकीसमन्वितम्।
कल्कं पिष्ट्वा पचेत् तैलं केशदद्रुविनाशनम् ॥ ४९ ॥

गुञ्जाद्यं तैलम्—

गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन तु।
कण्डूदारुणहृत् कुष्ठ-कपालव्याधिनाशनम् ॥ ५० ॥

भृङ्गराजतैलम्—

भृङ्गरजस्त्रिफलोत्पलशारि-लौहपुरीषसमन्वितकारि।
तैलमिदं पच दारुणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि ॥ ५१ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकमधुक-पिप्पलीचन्दनोत्पलैः।
कार्षिकैस्तैलकुडवं तैर्हिरामलकीरसः।
साध्यः सप्रतिमर्षः स्यात् सर्वशीर्षगदापहः ॥ ५२ ॥

मालत्याद्यं तैलम्—

मालतीकरवीराग्नि-नक्तमालविपाचितम्।

चित्रकमित्यादौ।—कोषातकी—घोषकः ॥ ४९ ॥

भृङ्गराजरसेनेति—चतुर्गुणेनेत्यर्थः ॥ ५० ॥

भृङ्गरज इत्यादौ।—भृङ्गरजः,—भृङ्गराजः, तस्य रसश्चतुर्गुणः, पाकार्थत्वात्। भृङ्गरजःशब्दोऽप्यस्ति, यथा—"ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम्" इति। त्रिफलादीनां कल्कः। उत्पलं—नीलोत्पलम्; शारि—शारिवा, अनन्तमूलम्; समन्वितकारः,—सहकारः; समन्वितशब्दस्य सहार्थत्वात्, यस्य च फलमध्यास्थि, केशघ्नत्वात् कृष्णीकरणत्वात्। भृङ्गराजादिसमन्वितकाराम्लं द्रव्यमस्मिन्नस्तीति इन्; तैलविशेषणमेतत्। अन्ये तु—भृङ्गरज आदि सर्वं द्रव्यं कल्कः, जलेन पाकः। उत्पलशारिवा—अनन्तमूलं, भृङ्गराजादिभिः सह समन्वयं कर्त्तुं शीलमस्येति तैलविशेषणमिति। व्यवहारस्तु—पूर्वव्याख्ययैव। कुञ्चितकेशघनस्थिरकारीति।—केशस्य कुञ्चितत्वघनत्वस्थिरत्वकारीत्यर्थः। कुञ्चितशब्दस्य पूर्वनिपातश्छान्दसत्वात् ॥ ५१ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादौ।—तैलापेक्षया द्विगुणेनामलकीरसेनैव पाकः। प्रतिमर्षः,—नस्यभेदः। सप्रतिमर्ष इति।—प्रतिमर्षविधिना उपयुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तापहं परम्।
इदं हि त्वरितं हन्ति दारुणं नियतं नृणाम् ॥ ५३ ॥
धात्र्याम्रमज्जलेपात् स्यात् स्थिरता स्निग्धकेशता।
इन्द्रलुप्ते शिरां विद्ध्वा शिलाकाशीशतुत्थकैः ॥
लेपयेत् परितः कल्कैस्तैलञ्चाभ्यञ्जने हितम्।
कुटन्नटशिखिजाती-करञ्जकरवीरजैः ॥ ५४ ॥
अवगाढ़पदञ्चैव प्रच्छयित्वा पुनःपुनः।
गुञ्जाफलैर्वा लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ ५५ ॥
हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम्।
लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥ ५६ ॥
भल्लातकबृहतीफल-गुञ्जामूलफलैश्च एकेन।
मधुसहितेन विलिप्तं सुरपतिलुप्तं शमं याति ॥ ५७ ॥

मालतीत्यादि।—मालती—जाती,—वह्नि,—चित्रक.। अत्र नीमूत्रेण पाक इति श्रीकण्ठः ॥ ५२ ॥

धात्रीत्यादौ।—मज्जशब्दस्याम्रेणैव सम्बन्ध, धात्र्यास्तु मज्जाभावात्। इन्द्रलुप्त इत्यादौ।—शिरामिति—इन्द्रलुप्तसन्निहितां शिराम्। तैलञ्चाभ्यञ्जने हितमिति।—कुटन्नटादिकरवीरान्तै. कल्कै. सिद्ध तैलमित्यर्थ। कुटन्नटमिति—कुटन्नटं कैवर्तमुस्तक, शिखी—चित्रक.। अन्ये तु—कुटन्नटमिति च्छेद', विच्छेदपाठात् कुटन्नटं विनापि चित्रकादिद्रव्यचतुष्टयेन तैलसाधनं सूचयन्ति, व्याख्यानयन्ति च—शिखीति दीर्घपाठश्छान्दसत्वात् समर्थनीय। अन्ये तु—कुटन्नटादिभिरपि लेप एव, तैलन्तु पूर्वोक्तमालतीकरवीरादिसिद्धमेव बोध्यमित्याहु ॥ ५४ ॥

अवगाढेत्यादि।—अवगाढपदमिति—गम्भीरपद यथा स्यात् तथा सूचीनख-शस्त्रादिभि. प्रच्छयित्वा रक्तगुञ्जाफलै: पुन.पुनर्लिम्पेत् ॥ ५५ ॥

हस्तिदन्तेत्यादौ।—मुख्यमिति—अकृत्रिम,—तेन दार्वीक्वाथोद्भवरसाञ्जननिषेध। अत्र जलेन पेषणं बोध्य, द्रव्यान्तरस्यानुक्तेः। अत एव वक्ष्यमाणेन काशीचौररसाञ्जने-त्यादिना अस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ ५६ ॥

भल्लातकेत्यादौ।—भल्लातकबृहतीफलयोः रस.। अत्र हि वाग्भटे—"इचौद्र-

बृहतीफलरसपिष्टं गुञ्जामूलफलमिन्द्रलुप्तस्य ।
कनकनिघृष्टस्य सतो दातव्यं प्रच्छितस्य सदा ॥
घृष्टस्य कर्कशैः पत्रैरिन्द्रलुप्तस्य गुण्ठनम् ।
चूर्णितैर्मरिचैः कार्यमिन्द्रलुप्तविनाशनम् ॥ ५८ ॥
छागक्षीररसाञ्जनपुटदग्धगजेन्द्रदन्तमसिलिप्ताः ।
जायन्ते सप्तरात्रात् खल्लानामपि कुञ्चिताश्चिकुराः ॥ ५९ ॥
मधुकेन्दीवरमूर्वातिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन ।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतानृजवः ॥ ६० ॥

गुञ्जाद्यं तैलम्—

स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गलीविषम् ।
मूत्रमाजं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥
सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलस्य गर्भं दत्त्वा विपाचितम् ।
वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥
कूर्मपृष्ठसमानापि रूक्षा या रोमतस्करी ।
दिग्धा तानेन जायेत ऋक्षशारीव लोमशी ॥ ६१ ॥

क्षुद्रवार्ताकुफलरसेन रसेन वा । धुस्तूरस्य च पत्राणां भल्लातकरसेन वा ॥" इति ॥ ५७ ॥

बृहतीत्यादौ ।—पक्वबृहतीफलरसेन पिष्टं गुञ्जाया मूलं फलं वा । कनकनिघृष्टेति ।—कनकं—सुवर्णं, धुस्तूरस्य मूलं वा । प्रच्छितस्येति ।—शस्त्रप्रच्छादिना विलिखितस्य, गुण्ठनमिति—अवधूलनम् ॥ ५८ । ५९ ॥

मधुकेत्यादौ ।—इन्दीवरं—नीलोत्पलं, भृङ्गः,—भृङ्गराजः । अनृजवः,—कुटिलाः ॥ ६० ॥

स्नुहीत्यादौ ।—मार्कवः,—भृङ्गराजः ; लाङ्गलीविषं—विषलाङ्गलियामूलाख्यं विषं, किंवा लाङ्गली च विषञ्चेति द्रव्यद्वयम् । रक्तिका—गुञ्जिका, तस्या मूलं, फलमित्यन्ये । इन्द्रवारुणी—गोरक्षकर्कटी ; सिद्धार्थः—श्वेतसर्षपः ; तीक्ष्णतैलं—सार्षपतैलं, ज्योतिष्मतीमूलं फलमित्यन्ये । सिद्धार्थतीक्ष्णतैलमिति—समस्तपाठपक्षे—तीक्ष्णमिति तैलविशेषणम् । अवर्जितस्य सर्षपस्य तैलं ज्ञेयम् । अजामूत्रगोमूत्रे

आदित्यपाक गुडूची तैलम्—

वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम् ।
गुडूचीस्वरसे तैलस्याभ्यङ्गात् केशरोपणम् ॥ ६२ ॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनं मधुकं मूर्वा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
कान्ता वटावरोहश्च गुडूची विसमेव च ॥
लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च ।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृद्वग्निना पचेत् ॥
शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः ।
दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः ।
नस्येनाकालपलितं निहन्यात् तैलमुत्तमम् ॥ ६३ ॥
तैलं सयष्टिमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम् ।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ ॥ ६४ ॥
त्रिफला नीलिनीपत्रं लौहभृङ्गरजः समम् ।
अविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ६५ ॥
त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते ॥

मिलित्वा चतुर्गुणे, शेषं कल्कः । दिग्धा इति—लेपिता । अचल—अभूतल, भारी—शीधिका इव ॥ ६१ ॥

वटावरोहेत्यादौ ।—केशिनी—भूतकेशी मांसी वा, एतयोश्चूर्णं तैलात् पादिकं कल्कत्वात्, गुडूचीरसस्तु तैलसमः आदित्यपाकत्वात् ॥ ६२ ॥

चन्दनमित्यादौ ।—कान्ता—प्रियङ्गु, विस—मृणालम्, केशी—भूतकेशी; मार्कवरसश्चतुर्गुणः ॥ ६३ ॥

तैलमित्यादौ ।—क्षीरमेव चतुर्गुणं द्रवान्तराभावात् ॥ ६४ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—नीलिनी—नेलीति प्रसिद्धा लता, तस्याः पत्रम्; लौहभृङ्गरजसोश्चूर्णमित्यर्थः । अविमूत्रेण संयुक्तमिति ।—भावितम्, शिरोलेपोऽयं प्रहरौ द्वौ त्रीन् वा धार्यः; एवमन्यत्रापि शिरोलेपनधारणम् ॥ ६५ ॥

मासमेकन्तु निक्षिप्य सम्यग् गर्भात् समुद्धरेत्।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्विपश्वरः॥
संवेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत् सप्तमे दिने।
क्षालयेत् त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसरसाशिनः।
कपालरञ्जनञ्चैतत् कृष्णीकरणमुत्तमम्॥ ६६॥
उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत्।
केशानां कृष्णीकरणं स्नेहनञ्च विधीयते॥ ६७॥
भृङ्गपुष्पं जवापुष्पं मेषीदुग्धप्रपेषितम्।
तेनैवालोड़ितं लोह-पात्रस्थं भूम्यधःकृतम्॥
सप्ताहादुद्धृतं पश्चाद् भृङ्गराजरसेन तु।
आलोड्याभ्यज्य च शिरो वेष्टयित्वा वसेन्निशाम्॥
प्रातस्तु क्षालनं कार्य्यमेवं स्यान्मूर्द्धरञ्जनम्।
एवं सिन्दूरबालाम्र-शङ्खभृङ्गरसैः क्रिया॥ ६८॥
नरदुग्धशङ्खचूर्णं काञ्जिकसिक्तं हि सीसकं घृष्ट्वा।
लेपात् कचमर्कदलावनद्धं शुभ्रं करोति नीलतरम्॥ ६९॥

त्रिफलेत्यादौ।—गर्भादिति—नारिकेलोदरात्। गर्त्तादिति च पाठे—स एवार्थः॥ ६६॥

उत्पलमित्यादौ।—उत्पल—नीलोत्पलम्; मासं भूमौ निधापयेदिति।—लौहपात्रे कृत्वा भूम्यधः स्थापयेदित्यर्थः॥ ६७॥

भृङ्गेति।—भृङ्गराजरसालोड़ितम—भृङ्गराजपुष्पादिना मर्द्दितमित्यर्थः। वेष्टयित्वा इति—कदलीपत्रेणेति शेषः। शिर प्रक्षालनञ्च त्रिफलाक्वाथेनेति वदन्ति। एवमित्यादि।—बालाम्र—बालाम्रबीजं, शङ्ख,—शङ्खनाभिः। "एवम्" इत्यनेन सिन्दूरादिद्रव्यैरपि पूर्ववन्मेषदुग्धपेषणादिकमतिदिशति। भृङ्गरसैरिति।—भृङ्गराजरसैरपि आलोडनार्थमेव; एतच्च यद्यपि एवमित्यतिदेशेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टार्थमुक्तम्॥ ६८॥

नरेत्यादि।—अत्र किञ्चित् पारदं गृहीत्वा काञ्जिकमात्रे सीसके प्रक्षिपेत, ततस्तेन सह एकीभूतं सीसकं घृष्ट्वा शिरसि लेपो देय इत्युपदिशन्ति वृद्धाः। अर्कदलावनद्धमिति।—अर्कपत्रेण पिधाय बद्धमित्यर्थः॥ ६९॥

लौहमलामलकल्कैः सजपाकुसुमैर्नरः सदा स्नायी ।
पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकाणि ॥ ३० ॥

निम्बस्य बीजानि हि भावितानि
भृङ्गस्य तोयेन तथाऽसनस्य ।
तैलन्तु तेषां विनिहन्ति नस्याद्
दुग्धान्नभोक्तुः पलितं समूलम् ॥ ३१ ॥

निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव
नस्यो निषिक्तं विधिना यथावत् ।
मासेन गोक्षीरभुजो नरस्य
जराप्रभूतं पलितं निहन्ति ॥ ३२ ॥

क्षीरात् समार्कवरसाद्द्विप्रस्थे मधुकात् पले ।
तैलस्य कुडवं पक्वं तन्नस्यं पलितापहम् ॥ ३३ ॥

महानील तैलम्—

आदित्यवल्ल्या मूलानि कृष्णशैरीयकस्य च ।
सुरसस्य च पत्राणि फलं कृष्णशणस्य च ॥
मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदारु च ।
पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाञ्जनम् ॥

लौहमलेत्यादौ ।—लौहमलं—[illegible], जपाकुसुमम्—ओड्रपुष्पम् ॥ ३० ॥

निम्बस्येत्यादि ।—भृङ्गः,—भीमराजः । भावना च प्रत्येकं सप्ताहम् ॥ ३१ ॥

निम्बस्य तैलं—निम्बबीजस्य तैलम् । प्रकृतिस्थमिति ।—औषधान्तरादिभावना-रहितम् । विधिनेति ।—नस्योक्तविधिना । जराप्रभूतमिति ।—[illegible] ॥ ३२ ॥

क्षीरादित्यादि ।—क्षीरभृङ्गराजरसयोर्मिलित्वा प्रस्थद्वयम् ; [illegible] मानात् । मधुकात् पले इति ।—मात्रैकवचनं, न तु मधुकादौ द्विवचनं, [illegible] ॥ ३३ ॥

महानीलतैले ।—आदित्यवल्ली—सूर्यावर्त्तः, [illegible]—स एव ।

प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरूत्पलम्।
आम्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम्॥
नीली भल्लातकास्थीनि काशीशं मदयन्तिका।
सोमराज्यशनः शस्त्रं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ॥
पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्य्योराम्रजम्बूफलानि च।
पृथक् पञ्चपलैर्भागैः सुपिष्टैराढकं पचेत्॥
बैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम्।
कुर्य्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः॥
लौहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत्।
पाने नस्तःक्रियायाञ्च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च॥
एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत्।
महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम्॥ ७४॥

भृङ्गराज-घृतम्—

भृङ्गराजरसे पक्वं शिखिपित्तेन कल्कितम्।
घृतं नस्येन पलितं हन्यात् सप्ताहयोगतः॥ ७५॥

कृष्णसैरीयकः,—नीलझिण्टी; सुरसः,—पर्णासः; अञ्जनं—रसाञ्जनम्; कृष्णकर्दमः,—नलिनीमूलस्थितकर्दमः, सुश्रुतेऽपि—"पङ्केन नलिनीभवेन" इत्युक्तम्। नीली—नीलीति ख्याता लता, असनः,—पीतसालः; शस्त्रं—काललौहचूर्णम्; पिण्डीतः,—मदनः, कृष्णाविति—कृष्णपुष्पी; पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्य्योरिति।—अर्जुनकाश्मरीभवानि पुष्पाणि। अर्जुनकाश्मर्य्योरित्यपि पाठः। लौहपात्रेऽग्निना पचेदादित्यपाकं वा कुर्य्यादिति, योज्यम्। आदित्यपाकस्तु आदित्यरश्मिसन्तापादेव द्रवशोषावधिः। अत्र भागैरिति बहुवचनादेव पृथग्भावे लब्धे पृथगिति पदं न्यायसिद्धस्यापि विकल्पायाः पृथग्भागस्य द्योतनार्थं, अल्पभूयस्त्वात वचनादेव भवत्र विकल्पनीयम्॥ ७४॥

भृङ्गराजेत्यादौ।—शिखी—मयूरः। घृतमत्र कुडवमानमत्र नस्ययोगत्वात्॥ ७५॥

काश्मीपिष्टशेलुफल-मज्जि सच्छिद्रलौहगे।
यदर्कतापात् पतति तैलं तन्नस्यमर्चणात् ॥
केशा नीलालिसङ्काशाः सद्यः स्निग्धा भवन्ति च।
नयनश्रवणग्रीवा-दन्तरोगांश्च हन्त्यदः ॥ ७६ ॥
काश्मीर्यं रोचना तुत्थं हरितालं रसाञ्जनम्।
मस्तुपिष्टैः प्रलेपोऽयं वृषणकच्छुविपूतयोः ॥ ७७ ॥

पटोलाद्यं घृतम्—

पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम्।
पीतं घृतं निहन्त्याशु कच्छामप्यहिपूतनाम् ॥ ७८ ॥
रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम्।
हन्ति विसर्पं लेपाद्वराहदशनाह्वयं घोरम् ॥ ७९ ॥
नागकेशरचूर्णं वा शतधौतेन सर्पिषा।
पिष्ट्वा लेपो विधातव्यो दाहे हर्षे च पादयोः ॥ ८० ॥

इति क्षुद्ररोग चिकित्सा।

काश्मीत्यादौ।—शेलु,—बहुवार॰। सच्छिद्रलौहग इति।—बहुच्छिद्रलौहपात्रस्थं। नीलालिसङ्काशा इति।—नीलपद्म विद्मलभ्रमरनिरवावर्णम् ॥ ७६ ॥

काश्मीर्यमित्यादौ।—एतैरिति शेष। "काश्मीर्यरोचनातुत्थहरितालरसाञ्जनैः" इत्यपि पाठ. ॥ ७७। ७८ ॥

वराहदशनाह्वयमिति।—वराहदन्तमिति प्रसिद्धम् ॥ ७९। ८० ॥

इति क्षुद्ररोग चिकित्सा-विवृतिः।

अथ मुखरोगचिकित्सा।

ओष्ठरोग-चिकित्सा।

ओष्ठप्रकोपे वातोत्थे शाल्वणेनोपनाहनम्।
मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरैः शृतम्॥ १॥
स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपानं रसायनमिहेष्यते।
श्रीवेष्टकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च।
यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात् प्रतिसारणम्॥ २॥

वेधं शिराणां वमनं विरेकम्
तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च।
शीतान् प्रलेपान् परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात्॥

पित्तरक्ताभिघातोत्थान् जलौकाभिरुपाचरेत्।
पित्तविद्रधिवच्चापि क्रियां कुर्य्यादशेषतः॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवड़धारणम्।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके॥
त्रिकटु स्वर्जिकाक्षारः क्षारश्च यावशूकजः।
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम्॥ ३॥

क्षुद्ररोगास्तु चतुश्चत्वारिंशत्, मुखरोगास्तु पञ्चषष्टिः, अतो रोगगणत्वसामान्यात् क्षुद्ररोगचिकित्सितप्रसङ्गान्मुखरोगचिकित्सितमुच्यते, ओष्ठेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—मस्तिष्के चैवेति।—मस्तिष्कः शिरोबस्तिः स्नेहोऽत्रपिचुधारणं वा। वातहरैरिति।—भद्रदार्वादिभिः॥ १॥

रसायनमिहेष्यत इति।—रसायनं च्यवनप्राशादि। श्रीवेष्टकमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—श्रीवेष्टकं—नवनीतखोटी। प्रतिसारणं—घर्षणम्। वाग्भटे तु—श्रीवेष्टकस्थाने मधूच्छिष्टं पठ्यते॥ २॥

वेधमित्यादि।—शिरा च ओष्ठसमीपगता बोध्या। तिक्तस्येति।—घृत सर्पिष इति शेषः। पित्तेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—पित्तोत्थं—रक्तोत्थमभिघातजञ्चेत्यर्थः। यद्यपि—"ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्नाडीस्वरक्षिदोषजाः" इत्युक्तं, तथाप्यसाध्यतिरुद्धे तत्र चिकित्सेयम्

मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः।
प्रियङ्गुत्रिफलालोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम्॥
हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम्॥ ४॥
सर्जरसकनकगैरिकधन्याकतैलघृतसिन्धुसंयुक्तम्।
सिद्धं सिक्थकमधरे स्फुटितोच्चटिते व्रणं हरति॥ ५॥

ओष्ठरोग चिकित्सा।

अथ दन्तरोग-चिकित्सा।

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान्।
निःक्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम्।
प्रियङ्गवश्च मुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम्॥ १॥
कुष्ठं धात्री लोध्रमब्दं समङ्गा
पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च।
चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्द्विजानाम्
रक्तस्रावं हन्ति कण्डूं रुजाञ्च॥ २॥

इत्याह। शिर इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—धूमोऽत्र वैरेचनिक, कफहरत्वयोग्यत्वात्; एवं कवडधारणमपि कफहरद्रव्यकृतम्; वाग्भटेऽप्युक्तं—"धूमस्वेदनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः" इति॥ ३॥

मेदोज इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—शोधित इति।—मेदोहरणेन विशद्धे। ज्वलन इति।—अग्निकर्म॥ ४॥

सर्जेत्यादौ।—कनकगैरिकम्—उत्कृष्टस्वर्णगैरिकमित्यर्थः। एतत्र सर्जरसादि-चूर्णं सिक्थकाम्लं स्नेहके किञ्चिदग्न्युत्ताप्य प्रक्षेपयोग्यं पश्चा ज्ञतार्थं अधरे धारणीयम्॥ ५॥

ओष्ठरोग-चिकित्सा विवृतिः।

दन्तरोगचिकित्सामाह, शीताद इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—नागरादित्रिफलान्त एको योगः॥ १॥

कुष्ठमित्यादौ।—तेजनी—चवी। पीतिका—हरिद्रा॥ २॥

चलदन्तस्थिरकरं कुर्य्याद्बकुलचर्वणम् ।
आर्त्तगलदलक्काथ-गण्डूषो दन्तचालनुत् ॥
दन्तचाले हितं श्रेष्ठं तिलोग्राचर्वणं सदा ।
दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ॥
सपञ्चलवणक्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ।
दन्तानां तोदहर्षे च वातघ्नाः कवडा हिताः ॥ ३ ॥
दन्तचाले तु गण्डूषो बकुलत्वक्कृतो हितः ।
माक्षिकं पिप्पलीसर्पिर्मिश्रितं धारयेन्मुखे ।
दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ॥ ४ ॥
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।
लोध्रपत्तङ्ग-मधुक-लाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ ५ ॥
शौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥ ६ ॥

चलेत्यादौ ।—बकुलस्य फलं, दन्तस्थैर्य्यकरत्वात् । आर्त्तगलः,—हागडा इति ख्याता ; उग्रा—वचा । दन्तपुप्पुटक इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—तरुण इति ।—अपक्वभावे, रक्तमोक्षणञ्च प्रच्छानेन । क्षारः,—यवक्षारः । वातघ्ना. कवडा इति ।—स्नेहतैलघृतसर्पिरादिमूलक्काथादयः ॥ ३ ॥

माक्षिकमित्यादौ ।—पिप्पलीघृतापेक्षया, मधु तु बहुमात्रं देयमिति वदन्ति । मधुन. कर्षमेकं, सर्पिर्घृतं माषकाष्टकं, पिप्पलीचूर्णं माषकचतुष्टयम्, आलोड्य मुखे धार्य्यम् ॥ ४ ॥

विस्रावित इत्यादि ।—जलौकाप्रच्छानादिना रक्ते हृते । व्रणमिति—जलौकाप्रच्छानादिजं क्षतम् । पत्तङ्ग—रक्तचन्दनम् । क्षीरिण इति ।—वटोडुम्बरादयः, एषां क्वाथः, क्षौद्रघृतशर्करा: प्रक्षेपणीया. ॥ ५ ॥

शौषिरे इति ।—दन्तरोगविशेषे, एवं परिदरेऽपि ॥ ६ ॥

क्रियां परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपकुशे ततः ॥ ७ ॥
काकोडुम्बरिकागोजी-पत्रैर्विस्रावयेद्भिषक् ।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ ८ ॥
पिप्पल्यः सर्षपाः श्वेता नागरं नैचुलं फलम् ।
सुखोदकेन संसृज्य कवड़ं तस्य योजयेत् ॥
शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ।
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥ ९ ॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत् ।
क्रिमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्य्यो विजानता ॥ १० ॥

क्रियामित्यादि।—सुश्रुतस्य।—कायमुभयतः संशोध्येति।—कायं—शरीरम्, उभयतः इति—वमनविरेचनाभ्यां, शिरश्च शिरोविरेचनेन च। शिरःशोधनञ्च शिरोविरेचनेनैव। 'संशोध्योभयतः कायं शिरश्च' इति एतत् परिदरे उपकुशे च योजयन्ति, युक्तञ्चैतत्। यतः परिदरो रक्तपित्तकफजः, अत एव कफरक्तयोर्वमनं पित्तरक्तयोश्च विरेचनं हितमेव, शिरोविरेचनञ्च शिरोगतकफक्षयार्थम्, एवमुपकुशेऽपि। उपकुशस्तु यद्यपि निदाने माधवेन पित्तरक्तजत्वेनैवोक्तः, तथापि तन्त्रान्तरप्रत्ययात् कफोऽप्यत्र ज्ञेयः, तद्यथा,—"वेष्टे च दाहपाकौ चलनं दन्तेषु नासिकापचनम्। कुर्य्यात् पित्तं रक्तं कफश्च कुपितस्तथोपकुशम्" ॥ इति। तेन उपकुशेऽपि वमनशिरोविरेचने युक्ते एव भवतः। कायमित्यत्र कार्य्यमिति पाठे—शीतादोक्तां क्रियां परिदरे कुर्य्यात्। उपकुशे तु—वक्ष्यमाणरक्तस्रावादि कार्य्यमिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

गोजी—शाखोटकः। लवणैरिति—पञ्चभिः ॥ ८ ॥

पिप्पल्य इत्यादौ।—श्वेता इति सर्षपविशेषणम्। निचुलफलं—हिज्जलफलम्। एते च पिप्पल्यादयो व्यस्ताः समस्ताश्च कवले योज्याः। शोधयेदिति—दन्तमूलानि शोधयेत्। शस्त्रेणेति—मण्डलाग्रेण। अभिघातजेऽपि दन्तवैदर्भे शस्त्रेण दन्तमूलमांसच्छेदनम्, अभिघातदुष्टरक्तजनपाकेन शोथमांसस्रावनस्नार्थम्। क्षारप्रयोगोऽपीषच्छेषितमेदधातुमांसदूरीकरणार्थं, तदनन्तरञ्च शीतक्रिया, क्षारकुपितपित्तरक्तनिर्वापणार्थं, तत्र मधुयष्ट्यादयः। उक्तं हि वाग्भटे—"क्षारं दद्यात् ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतलम्" इति ॥ ९ ॥

उद्धृत्येत्यादि।—सुश्रुतस्य।—अग्निदाहोऽत्र रक्तादिस्रुतिनिषेधार्थम्। क्रिमिदन्तो

छित्त्वाऽधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
पाठावचातेजोवती-सर्जिकायावशूकजैः ॥
क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलश्चात्र कीर्त्तितः ।
पटोलनिम्बत्रिफला-कषायश्चात्र धावने ।
शिरोविरेकश्च हितो धूमो वैरेचनश्च यः ॥
नाड़ीव्रणहरं कर्म दन्तनाड़ीषु कारयेत् ।
यं दन्तमधि जायेत नाड़ी तं दन्तमुद्धरेत् ॥
छित्त्वाऽधिमांसं शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
शोधयित्वा दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
गतिर्हि भिनत्ति हन्वस्थि दशने समुपेक्षिते ।
तस्मात् समूलं दशनमुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ ११ ॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं सम्प्रसिच्यते ।
रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति च ॥

द्विविधः, चलश्चलश्च ; तत्र चलः स उद्धार्य्यस्तद्विधिरेवातिदिश्यते। उद्धार्य्यत्वेन समानत्वात् न त्वचलस्य, तस्यानुद्धार्य्यत्वात्। अत एव छिन्नदन्ते उद्धरणदाहौ युक्तौ। अधिदन्ते पुनरचलेऽपि तद्विधानार्थमिह छिन्नदन्तकविध्यतिदेशस्तयोरप्युद्धरणदाहयो- रभिधानम् ॥ १० ॥

छित्त्वेत्यादि।—चतुर्णाम्।—तेजोवती—चवी, कवलग्रहोऽयम्। क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्य इति।—क्षौद्रालोडितपिप्पलीकवलः। वैरेचनिकधूमग्रहणपर्य्यात् शिरोविरेकोऽपि तीक्ष्णोऽत्र बोध्यः। यमिति।—यस्य दन्तस्य समीपे नाड़ी स्यात्, तं दन्तं चलमचलं वा शस्त्रेण दन्तावरकमांसं छित्त्वा उद्धरेत्। यदि नोपरिजो भवेदित्युद्धरणस्यापवादः। अधोगतदन्तानुद्धरणे दोषमाह, गतिरित्यादि।—गतिः,—नाड़ी, हन्वस्थि—कपोलसमीपास्थि, भिनत्ति—दारयति। दशने 'समुपेक्षिते सत्यनुद्धृते सतीत्यर्थः। किंवा—"गतिर्हि भिनत्ति हन्वस्थि दशने समुपेक्षिता" इति पाठान्तरे—दन्ते गतिरुपेक्षितेत्यर्थः। भग्नमस्थि चेति।—चशब्दगृहीतदन्तस्य भग्नमेवमस्थि चेत्यर्थः। किंवा गतिविशोषितहन्वस्थि भग्नास्थीत्युच्यते ॥ ११ ॥

उपरिजदन्तानुद्धरणे हेतुमाह, उद्धृत इत्यादि।—उत्तर इति—उपरिजाते, सम्प्रसिच्यते अतिस्रवतीत्यर्थः। पूर्वोक्ता इति।—शोणितवर्णनीयोक्ता आक्षेपकादय.।

चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्भिषक् ।
कषायं जातीमदन-कटुकास्वादुकण्टकैः ॥
लोध्रखदिरमञ्जिष्ठा-यष्ट्याह्वैश्चापि यत् कृतम् ।
तैलं संशोधनं तद्धि हन्याद्दन्तगतां गतिम् ॥
कषायं परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोध्रादिकल्कितम् ।
कण्टकी मदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकङ्कतः ॥ १२ ॥
सुखोष्णाः स्नेहकवड़ाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य वा ।
निर्य्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्द्दनाः ।
स्नैहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च ॥ १३ ॥

कषायमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—जाती पत्रम्, मदनं—मदनकण्टकम्, कटुका—कटुरोहिणी, स्वादुकण्टकः—विकङ्कतः । एतैः कृतः कषायः मुखधावनरूपः कार्यः दन्तगतां गतिं हन्यात्, तथा लोध्रादिभिश्च यष्ट्याह्वान्तैः कल्करूपैर्यत् कृतं तैलं तदपि दन्तगतिं हन्यादित्यर्थः । अन्ये तु—कषायमित्यत्र पदं कृत्वेति शेष, तेन जात्यादिभिः कषायं कृत्वा लोध्रादिकल्केन च कृतं यत् तैलमिति व्याचक्षते । इन्दोरप्ययमनुमतोऽयमर्थः; ग्रन्थकारोऽप्यनेनैव । जेज्जटस्तु—"धावनं जातीमदनस्वादुकण्टकखदिरम्" इत्यधिकं श्लोकार्द्धं पठित्वा तदनन्तरमेव "कषाय जातीमदन" इत्यादिकं पठति, व्याचष्टे च,—कषायमिति पदं धावनमित्यनेन सम्बध्यते, तेन जात्यादिद्रव्यचतुष्टयकषायेण धावनं, परेण तु जातीमदनकादिद्रव्याष्टकेन कल्केन तैलं साधनीयमिति । अत एव [illegible]टेऽपि—"धावनं जातीमदनखदिरस्वादुकण्टकैः" इत्युक्तम् । अन्ये तु—कषायशब्द समासे विभक्तिरहितं पठन्ति, तेषां मते—कषायनामपूगफल-निम्बकाश्चाथीतमञ्जिष्ठादिभिर्घनकषायद्रव्यं वा, अस्मिन् पक्षे—कषायद्रव्यादिभिः यष्ट्याह्वान्तैस्तैलपाकः । कषायद्रव्यान्तर्गताया अपि जात्याः पृथगभिधानं भागद्वयदानार्थमित्यपि वदन्ति ॥१२॥

दन्तमूलगतचिकित्सितमभिधाय दन्तगतव्याधिचिकित्सामाह, सुखोष्णा इत्यादि । —सुश्रुतस्य ।—स्नेहा सर्पिस्तैलवसामज्जानस्तेषां व्यस्तानां समस्तानाञ्च, कवला गण्डूषाः । सर्पिषस्त्रैवृतस्य वेति ।—त्रैवृतसर्पिर्वातव्याधि-चिकित्सायां सुश्रुतेनोक्तम् । अनिलघ्नानामिति ।—भद्रदार्व्वादिदशमूलादीनां निर्य्यूहाः क्वाथाः ॥ १३ ॥

अहिंसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक्।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत्॥
दन्तहर्षक्रियाश्चापि कुर्य्यान्निरवशेषतः।
कपालिका कृच्छ्रसाध्या तत्राप्येषा क्रिया हिता॥ १४॥
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं क्रिमिदन्तकम्।
तथाऽवपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः॥
भद्रदार्वादिवर्षाभू-लेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः।
हिङ्गु सोष्णन्तु मतिमान् क्रिमिदन्तेषु दापयेत्॥ १५॥
बृहतीभूमिकदम्बकपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः।
गण्डूषस्तैलयुक्तः क्रिमिदन्तकवेदनाशमनः॥
नीलीवायसजङ्घास्नुग्दुग्धीनान्तु मूलमेकैकम्।
सञ्चर्व्य दशनविधृतं दशनक्रिमिपातनं प्राहुः॥ १६॥
चलमुद्धृत्य वा स्थानं दहेत्तु शुषिरस्य वा॥
ततो विदारीयष्ट्याह्व-शृङ्गाटककशेरुभिः।
तैलं दशगुणं क्षीरं सिद्धं नस्ये तु योजयेत्॥ १७॥

अहिंसन्नित्यादि।—सुश्रुतस्य।—दन्तमूलहिंसया हि अभिघातजा दन्तनाडी दन्तघातश्च स्यात्। कृच्छ्रसाध्या इति।—अनेन कपालिकाया शीघ्रप्रतिकर्त्तव्यतां सूचयति। एषा क्रियेति।—दन्तहर्षोक्ता; कपालिकाया अपि वातजत्वात्, शर्करोक्तेत्यन्ये॥ १४॥

जयेद्विस्रावणैरिति।—विस्रावण—क्रिमिदूषितरक्तस्य। अवपीडः,—नस्यभेदः।वातघ्नैरिति।—वातघ्नद्रव्यकृतैरवपीडैरिति चक्र। अन्ये तु—अवपीडो यद्यपि कफहरस्तथापि स्थानानुरोधात् क्रियते, अतो विस्रावणादिकुपितवातशान्त्यर्थं वातहरं कर्म कर्त्तव्यमिति दर्शयितुं वातघ्नैरिति स्नेहगण्डूषादिविशेषणं कृतम्; वाग्भटेऽप्येवमेवोक्तम्। हिङ्ग्वित्यादौ।—सोष्णमिति—ईषदुष्णम्॥ १५॥

भूमिकदम्बः,—अलम्बुषः, पञ्चाङ्गुल—एरण्डः। स्नुक्—स्नुही, दुग्धी—क्षीराइ।चलमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—चाशब्दोऽवधारणे, चलमुद्धृत्यैवेत्यर्थः। स्थानमिति।—उद्धृतदन्तस्य समग्रस्थानम्। शुषिरस्येति।—क्रिमिकृतच्छिद्रस्य यावन्मात्रं स्थानं तावदेव दहेत्। स्थानशब्दोऽत्रापि योजनीयः। भूरिदेशदुष्टौ समग्रस्यैव दन्तस्थानस्य दाहः, एकस्थानदुष्टौ च शुषिरस्थानमात्रदाह इति॥ १६। १७॥

हनुमोक्षे समुद्दिष्टा कार्य्या चार्द्दितवत् क्रिया।
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम्।
तथाऽतिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
सप्तच्छदार्कदुग्धाभ्यां पूरणं क्रिमिदन्तनुत्।
जीवनीयेन दुग्धेन क्रिमिरन्ध्रप्रपूरणम्।
घर्कक्षीरेणैवमेक-योगः सद्भिः प्रशस्यते ॥ १९ ॥
द्रोणपुष्पद्रवैः फेन-मधुतैलसमायुतैः।
क्रिमिदन्तविनाशाय कार्य्यं कर्णस्य पूरणम् ॥ २० ॥
पटोलकटुकाव्योष-पाठासैन्धवभार्गिकैः।
चूर्णैर्मधुयुतो लेपः कवड़ो मधुतैलयोः ॥ २१ ॥
जिह्वारोगेषु कर्त्तव्यं विधानमिदमौषधम्।
मुस्तामधुकनिर्गुण्डी-खदिरोशीरदारुभिः।
समञ्जिष्ठाविडङ्गैश्च सिद्धं तैलं हरेत् क्रिमीन् ॥ २२ ॥

इति दन्तरोग-चिकित्सा।

अथ जिह्वारोग-चिकित्सा।

ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम्।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु ॥ १ ॥

समुद्दिष्टा इति पदम् अर्दितोक्तसमस्तविध्यर्थमाह। दन्तधावन—द-
न्तकाष्ठम् ॥ १८—२२ ॥

इति दन्तरोग चिकित्सा-विवृतिः।

जिह्वारोग चिकित्सामाह, ओष्ठेत्यादि।—प्रकुपित।—कण्टक,—जिह्वा-
रोग. ॥ १ ॥

पित्तजेषु निघृष्टेषु निःसुते दुष्टशोणिते।
प्रतिसारणगण्डूष-नस्यञ्च मधुरं हितम्॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये।
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यन्तु प्रतिसारणम्॥ २॥
गृह्णीयात् कवलान् वापि गौरसर्षपसैन्धवैः।
पटोलनिम्बवार्त्ताकु-क्षारयूषैश्च भोजयेत्॥ ३॥
जिह्वाजाड्यं चिरजं माणकभस्मलवणतैलघर्षणं हन्ति।
ईषत्स्नुक्क्षीराक्तं जम्बीराद्यम्लचर्वणं चापि॥ ४॥
कर्कटाङ्घ्रिक्षीरपक्व-घृताभ्यङ्गेन नश्यति।
दन्तशब्दः कर्कटाङ्घ्रि-लेपाद्वा दन्तयोजितात्॥ ५॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।
शिरोविरेकगण्डूष-धूमैश्चैनामुपाचरेत्॥
व्योषक्षाराभयावह्नि-चूर्णमेतत् प्रघर्षणम्।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलं विपाचयेत्॥ ६॥

निघृष्टेष्विति—शाखोटकादिपत्रैः। मधुरमिति।—मधुरैव काकोल्यादिगणेनैव कृत नस्यान्तमयमित्याहुः। लिखितेष्विति।—मण्डलाग्रादिना। असृजः क्षये—असृक्स्रावे विराम इत्यर्थः। पिप्पल्यादिरिति।—पिप्पल्यादिगणः॥ २॥

श्वेतसर्षप-सैन्धवाभ्याञ्च कवल उष्णोदकेन कार्यः। पटोलादिभिर्भोजयेत्, तथा क्षारयूषैश्च भोजयेदिति।—क्षारप्रधानकुलत्थादियूषः क्षारयूषः। तदुक्तं— "मुष्कमूलककुलत्थादियूषाः क्षारोत्तरा हिताः। कुलकं बिल्वपत्रञ्च वार्त्ताकुश्चाशने हितम्॥" इति॥ ३॥

जिह्वाजाड्यं—आड़ीसञ्ज्ञकं रोगमिति लोके। ईषत्स्नुक्क्षीरेण युक्तं चर्वितं यज्जम्बीरादिकेऽम्लचर्वणम्। चर्वणमित्यत्र घर्षणमित्यपि पाठः॥ ४॥

कर्कटेत्यादौ।—क्षीरसाधनपरिभाषया कर्कटपादेन साधितं यत् क्षीरं तत्पक्व घृताभ्यङ्गेनेत्यर्थः। अभ्यङ्गश्च दन्तमध्ये मर्दनमित्याहुः। अन्ये तु—कर्कटपाद-कल्कक्षीराभ्यां साधितं यद् घृतं तेनाभ्यङ्ग इत्याहुः। दन्तशब्दो दन्तकटकट-ध्वनिः॥ ५॥

उपजिह्वामित्यादि।—सुगमम्।—संलिख्येति—शाखोटकादिपत्रेण। क्षारेण

छित्त्वा धर्षयेद्गलशुण्डीं व्योषोग्राक्षौद्रसिन्धुजैः ।
कुष्ठोषणवचासिन्धु-कणापाठाप्लवैरपि ।
सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्ड्या विघर्षणम् ॥ ७ ॥
उपनासाव्यधो हन्ति गलशुण्डीमशेषतः ।
गलशुण्डीहरं तद्वच्छेफालीमूलचर्वणम् ॥ ८ ॥
वचामतिविषां पाठां रास्नां कटुकरोहिणीम् ।
निःक्वाथ्य पिचुमर्दञ्च कवलं तत्र योजयेत् ।
क्षारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषाश्चाप्यशने हिताः ॥ ९ ॥

इति जिह्वारोग चिकित्सा ।

इति—घर्षयेत् । उक्तं हि वाग्भटे—"उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत्" । अन्ये तु—प्रतिसारणीयक्षारेणेत्याहुः । घर्षितव्यमिति ।—क्षौद्रादिभि कल्करूपैरित्यर्थः । जलं चतुर्गुणम् ॥ ६ ॥

छित्त्वेत्यादौ ।—उग्रा—वचा । कुष्ठोषणेत्यादौ ।—उषण—मरिच ; प्लव,—कैवर्त्तमुस्तक । सिन्धुकणेत्यत्र सिन्धुकेति केचित् पठन्ति । अथवा—अतिविषा । वाग्भटेऽप्युक्त—"मरिचातिविषापाठा-वचाकुष्ठकुटन्नटैः । जिह्वायां सपटुक्षौद्रै-र्घर्षणम्—" इति, एवं सुश्रुतेऽप्यायुर्वेदसारेऽपि ॥ ७ ॥

उपनासाव्यध इति ।—नासासमीपवर्त्तिशिराव्यध इत्यर्थः । नासायां शिराश्चतुर्विंशतिः ; तन्मध्ये नासिकाया अतिसन्निहिताश्चतस्रः परिहार्याः । यत्र हि सुश्रुते—"विंशतिश्च नासायां, तासामौपनासिक्यश्चतस्रः परिहार्याः" इति ॥ ८ ॥

वचामित्यादि ।—मधुरसा ।—पिचुमर्द,—निम्ब । क्षारसिद्धेष्विति ।—मुष्ककापामार्गादिक्षारोदकसिद्धेषु ॥ ९ ॥

इति जिह्वारोग चिकित्सा विवृतिः ।

अथ कण्ठगतरोग-चिकित्सा ।

तुण्डिकेर्य्यध्रुषे कूर्मे सङ्घाते तालुपुप्पुटे ।
एष एव विधिः कार्य्यो विशेषः शस्त्रकर्म्मणि ॥ १ ॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ २ ॥
साध्यानां रोहिणीनान्तु हितं शोणितमोक्षणम् ।
छर्दनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्तकर्म च ॥
वातिकीन्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहकवड़ान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
पतङ्गशर्कराक्षौद्रैः पैत्तिकीं प्रतिसारयेत् ।
द्राक्षापरूपकक्काथो हितश्च कवलग्रहे ॥ ३ ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
श्वेताविड़ङ्गदन्तीषु सिद्धं तैलं ससैन्धवम् ।
नस्तकर्म्मणि दातव्यं कवड़ञ्च कफोच्छ्रये ॥ ४ ॥
पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत् तुण्डिकेरिवत् ।
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ ५ ॥

तुण्डिकेर्य्यध्रुष इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—कूर्म्म इति—कच्छपरोगे । एष एवेति ।—गलशुण्ड्युक्तविधिविशेषः । शस्त्रकर्म्मणीति ।—तुण्डिकेरी-तालुपुप्पुटौ भेद्यौ, अपरं छेद्या इति शेषः ॥ १ ॥

पित्तनाशनं—पित्तप्रशमनमित्यर्थः ॥ २ ॥

साध्यानामित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—साध्यानामित्यादिना सन्निपातजाया असाध्याया व्यवच्छेदः । लवणैरिति—पञ्चभिः । पतङ्गं—रक्तचन्दनम् ॥ ३ ॥

आगारधूमेत्यादौ ।—श्वेता—कटभी अपराजिता वा । श्वेतादिसैन्धवान्तः कल्कः । कवड़ञ्चेति—श्वेतादिसैन्धवान्तसिद्धं तैलमेव कवड़मपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पित्तवदिति—पित्तरोहिणीवदित्यर्थः । विस्राव्येत्यत्र रक्तमिति शेषः । अन्तश्च

उपजिह्विकावच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम्।
उन्नाम्य जिह्वामाकृष्य वड़िशेनाधिजिह्विकाम्।
छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादिभिः ॥ ६ ॥
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत्।
शिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत् ॥ ७ ॥
अमर्मस्थं सुपक्वञ्च भेदयेद्गलविद्रधिम्।
कण्ठरोगेष्वसृङ्मोचस्तीक्ष्णनस्यादिकर्म च ॥
क्वाथपानन्तु दार्वीत्वङ्-निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम्।
हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ८ ॥
कटुकातिविषादारु-पाठामुस्तकलिङ्गकाः।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ ९ ॥

पूर्वेण सम्बध्यते। साधयेत् तुण्डिकेरीवदिति।—तुण्डिकेर्यामपि शस्त्रक्रियाविध्यति-देशात् साधयेत्, गलशुण्डिकावदिति वाच्ये तुण्डिकेरीविधवदिदेशो निःशेषच्छेदनार्थं, तेन गलशुण्डीवदस्य त्रिभागच्छेदो न कार्य्य इति बोधयति ॥ ५ ॥

छेदयेदित्यादि।—वाग्भटस्य। तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादिभिरिति।—अत्र उपाचरेदिति शेषः। आदिशब्दात् कवलादिपरिग्रहः ॥ ६ ॥

एकवृन्दमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—विस्राव्येति।—जलौकादिभी रक्तं विस्राव्य-मित्यर्थः। शोधनमिति।—गलगतदोषशोधनं प्रतिसारणशिरोविरेकादिकं, तथा कायशोधनञ्च वमनादिकं, तस्यापि कायशोधनेन शिरोगतदोषस्यापि शोधकत्वात्। तच्च शस्त्रेण साधयेदिति।—कठिनमल्पवेदनमपक्वं शिलायु छेदयेत्, पक्वन्तु भेदयेत्। पूयनिःसारणार्थं ततो व्रणशोधनविधिना शोधनादिरत्रापि ज्ञेयः ॥ ७ ॥

अमर्मस्थमित्यादि।—सुश्रुते गलविद्रधिरयं त्रिदोषविद्रधितुल्यत्वेनोक्तोऽपि चिकित्सितोपदेशात् साध्य इति ज्ञेयः। अन्ये तु गलविद्रधेस्त्रिदोषजविद्रधितुल्यत्वे-नोक्तत्वेऽपि चिकित्साविधानात् कृच्छ्रसाध्यत्वं ज्ञेयम्। अयञ्च "सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः" इत्यभिधानेन सर्वव्यापकोऽपि गलगतमर्मणि सूक्ष्मत्वदविरहादमर्मज उच्यते, किंवा अमर्मस्थमिति क्रियाविशेषणम्। अयमर्थोऽनेन मर्माभ्यन्तरा-स्पर्शीयं यथा स्यात् तथा भेदयेदित्यर्थः। सामान्यकण्ठरोगचिकित्सामाह, कण्ठ-

कालकचूर्णम्—

गृहधूमो यवक्षारः पाठाव्योषरसाञ्जनम् ।
तेजोह्वात्रिफलालौह-चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतद् गलरोगविनाशनम् ।
कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तजिह्वास्यरोगनुत् ॥ १० ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।
सर्जिकाक्षारतुल्यांशैश्चूर्णोऽयं गलरोगनुत् ॥ ११ ॥

पीतकचूर्णम्—

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।
दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्त्तितम् ॥ १२ ॥

यवाग्रजं तेजवतीं सपाठाम्
रसाञ्जनं दारुनिशां सकृष्णाम् ।
क्षौद्रेण कुर्याद् गुड़िकां सुखेन
तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥ १३ ॥

शेषेत्यादि । वाग्भटे—'क्वाथः पाने तु दार्वीत्वङ्-निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजः' इति पाठः । दार्व्यास्त्वक् ; तार्क्ष्यं—रसाञ्जनम् ॥ ८ । ९ ॥

कालकचूर्णे ।—तेजोह्वा—चवी ; लौह—कान्तलौहचूर्णम् मण्डूर वा । व्यवहारस्तु पूर्ववैव । लौहस्थाने लोध्रमिति केचित् पठन्ति । अस्य योगस्य लौहचूर्णरसाञ्जनचूर्णयोगात् कृष्णत्वेन कालक इति संज्ञा ; एवं वक्ष्यमाणपीतकचूर्णेऽपि मनःशिलादियोगात् पीतत्वेन पीतकसंज्ञा विधेया ॥ १० । ११ ॥

पीतकचूर्णे ।—दार्वीत्वगिति—षष्ठीसमासः । मूर्च्छितमिति—आलोड़ितम् । एतच्चूर्णं तथा कालकचूर्णं सर्वस्मिन्नेव मुखरोगे धार्य्यम् । अत एवोक्तं चरके— "योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः" इति । प्रत्येकमेव कालकादयस्त्रिदोषहरा इति चक्रव्याख्या ॥ १२ ॥

यवाग्रजमिति ।—तेजवती—ज्योतिष्मती, चवी इत्यन्ये । दारुनिशा—दारुहरिद्रा ॥ १३ ॥

दशमूलं पिबेदुष्णं यूषं मूलककुलत्थयोः।
क्षीरेक्षुरसगोमूत्र-दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः।
विदध्यात् कवलान् वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ॥ १४ ॥

क्षारगुडिका—

पञ्चकोलकतालीश-पत्रैलामरिचत्वचः।
पलाशमुष्ककक्षार-यवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥
गुडे पुराणे क्वथिते द्विगुणे गुडिकाः कृताः।
कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥
कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः ॥ १५ ॥

इति कण्ठगतरोग-चिकित्सा।

अथ मुखगतरोग-चिकित्सा।

मूत्रसिक्तां शिवां तुल्यां मधुरीकुष्ठवाल्मयैः।
अभ्यस्य मुखरोगांस्तु जयेद्विरसतामपि ॥ १ ॥
वातात् सर्वसरं चूर्णैर्लावणैः प्रतिसारयेत्।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवडनस्ययोः ॥ २ ॥

दशमूलमित्यादौ।—मूल—मूलकयूषकम्। क्षीरेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—क्षीरादिभिः प्रत्येकं यथादोषं कवडाः कार्याः, एवं तैलघृतैरपि ॥ १४ ॥

पञ्चकोलकेत्यादौ।—पत्र—तेजपत्र, त्वक्—गुडत्वक्। मुष्ककः,—घण्टापाटली। अत्र समुदितचूर्णात् द्विगुणो गुडः। क्वथित इति।—वह्नियोगात् द्रवीभूते। कर्कन्धुमात्रा इति—बदरमात्रकमानाः ॥ १५ ॥

इति कण्ठगतरोग-चिकित्सा विवृतिः।

मूत्रेत्यादौ।—शिवा—हरीतकी, मधुरी—मधुरिकैव। अभ्यस्य इति—भक्षणविषया। विरसतामिति—आस्यवैरस्यम् ॥ १ ॥

वातादित्यादि।—सुश्रुतस्य।—सर्वसर,—मुखपाकः। लावणैश्चूर्णैरिति—सैन्धवचूर्णैः। अन्ये तु—लवणा—ज्योतिष्मती, तद्भव लावणमित्याहुः। विदेहस्तु—पञ्चलवणचूर्णैरित्याह। वातहरैः सिद्धमिति।—भद्रदार्वादिभिः कल्कक्वाथरूपैः ॥ २ ॥

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः।
सर्वपित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ ३ ॥
प्रतिसारणगण्डूषान् धूमं संशोधनानि च।
कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्य्यात् कफापहम् ॥ ४ ॥
मुखपाके शिरावेधः शिरःकायविरेचनम्।
कार्य्यन्तु बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ॥ ५ ॥
जातीपत्रामृताद्राक्षा-यासदार्वीफलत्रिकैः।
क्वाथः चौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ ६ ॥
कृष्णजीरककुष्ठेन्द्र-यवानां चूर्णतस्त्र्यहात्।
मुखपाकव्रणक्लेद-दौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ ७ ॥
रसाञ्जनं लोध्रमथामयञ्च मनःशिला नागरगैरिकञ्च।
पाठा हरिद्रा गजपिप्पली च स्याद्घारणं चौद्रयुतं मुखस्य ॥८॥
पटोलनिम्बजम्ब्वाम्र-मालतीनवपल्लवाः।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ ९ ॥
पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाक्वाथ एव वा।
मुखपाकेषु सचौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥

शुद्धकायस्येति।—विरेकेण वमनेनापि, कफस्थानगतत्वेन पित्तस्यापि वमनार्हत्वात्। मधुरशीतल इति—विशेषणार्थमुक्तम् ॥ ३ ॥

प्रतिसारणेत्यादिना कफजसर्वसरचिकित्सामाह, क्रमं कुर्य्यात् कफापहमिति।—अनुक्तकफहरविधिसंग्रहार्थमुक्तम् ॥ ४ ॥

मुखपाके शिरावेध इति।—शिरावेधस्त्वत्र अधोजिह्विकायां वा कार्य्यः। शिरोविरेचनं कायविरेचनञ्च बहुधा कार्य्यमिति योज्यम्। नित्यमिति तु परेण सम्बध्यते ॥ ५ ॥

जातीपत्रेति।—जाती—मालती, तस्याः पत्रं, जातीपत्रकम्; अमृता—गुडूची; यासः,—दुरालभा; दार्वी—दारुहरिद्रा। यासस्थाने पाठेति केचित् पठन्ति ॥६—८॥

पटोलेत्यादौ।—पटोलादिभिः पल्लवशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः ॥ ९ ॥

पञ्चवल्केत्यादौ।—सचौद्र इत्युभयत्रापि सम्बध्यते। स्वरस इत्यादि।—अयं

स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया।
सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ १० ॥
सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ११ ॥
पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-त्रायन्तितिक्ताद्विनिशाऽमृतानाम्।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥१२॥
क्वथितास्त्रिफलापाठा-मृद्वीकाजातिपल्लवाः।
निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥ १३ ॥
तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च।
सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहपाकनुत्।
तैलेन काञ्जिकेनाथ गण्डूषपूर्णदाहहा ॥ १४ ॥
घनकुष्ठैलाधान्यक-यष्टीमध्वेलवालुकाकवड़ः।
वदनेऽतिपूतिगन्धं हरति सुरालशुनगन्धञ्च ॥ १५ ॥

महाखदिर तैलम्—

तुलां धृतां नीलसहाचरस्य
द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेद् यथावत्।
पूत्वा चतुर्भागरसे तु तैलम्
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥

योग चास्मै धार्य्य। वाग्भटे तु—गैरिकमध्यत्र योगे पठ्यते, यथा—"स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतः सगैरिकः। वास्यस्थः समधुर्मुक पाकनाडीव्रणापहः॥" इति ॥१०॥

सप्तच्छदेति।—सप्तच्छद,—छातिम, तिक्तरोहिणी—कटुकी; राजद्रुमः,—आरग्वध ॥ ११ । १२ ॥

क्वथिता इत्यादौ।—निषेव्या इति।—पानगण्डूषाभ्यामुपयोज्या इत्यर्थः। भक्षणीयेति—परेण सम्बध्यते; तेन लेहादिविषया त्रिफला भक्षणीयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तिला इत्यादौ।—एतैर्गण्डूष इत्यर्थः। सक्षौद्र इति।—प्रत्येकमभी सक्षौद्रा योगा इति निश्चय। दग्धवक्त्रस्येति।—भल्लातकक्षारचूर्णादिनेत्यर्थः। घनकुष्ठेत्यादि-योगमत्र केचित् पठन्ति; तदयुक्तम्, कृष्णाधिकारे एतस्य योगस्य वक्ष्यमाणत्वात्; नियतेन तु—क्रमादुभयत्रैवाय योग. पठितो व्याख्यातश्च ॥ १४ । १५ ॥

कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तत् तैलमाज्यं च घृतं सुखेन
स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ १६ ॥

इरिमेदाद्यं तैलम्—

इरिमेदत्वक्पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।
तोयाढ़कैश्चतुर्भिर्निःक्वाथ्य चतुर्थशेषेण ॥
क्वाथेन तेन मतिमांस्तैलस्याढ़ाढ़कं शनैर्विपचेत् ।
कल्कैश्चसमांशैर्मञ्जिष्ठालोध्रमधुकानाम् ॥
इरिमेदखदिरकट्फललाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला- ।
कर्पूरागुरुपद्मक-लवङ्गकक्कोलजातीफलानाम् ॥
पत्तङ्गगैरिकवराङ्गगजकुसुमधातकीनाञ्च ।
सिद्धं भिषग्विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥
परिशीर्णदन्तविद्रधि-शौषिरशीतादद‌न्तहर्षेषु ।
क्रिमिदन्तदालनचलितप्रहृष्टमांसावशीर्णेषु ।
मुखदौर्गन्ध्ये कार्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ॥ १७ ॥

लाक्षाद्यं तैलम्—

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।
चतुर्गुणेऽरिमक्वाथे द्रव्यैश्च पलसम्मितैः ॥

तुलामित्यादि ।—शीतलशर्करः,—शीतलमिश्री । चतुर्भागरस इति ।—चतुर्थभागरसे । अनन्ता—अनन्तमूलम्, इरिमेदः—विट्खदिरः, तदभावे खदिरमेव द्विगुणं गृह्णन्ति ॥ १६ ॥

इरिमेदत्वगित्यादौ ।—पद्मकं—पद्मकाष्ठम्; जाती—जातीकोषः; फलं—जातीफलम्; पत्तङ्गं—रक्तचन्दनम्; वराङ्गं—गुडत्वक्, गजकुसुमं—नागकेशरम् । परिशीर्णदन्तः,—दन्तभेदः । उक्तं हि वाग्भटे—"दन्तभेदे द्विशस्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः" इति । विद्रधिः,—गलविद्रधिः । दालनः,—दारणपर्य्यायोगात् । प्रहृष्टमांसः,—अधिमांसः । अवशीर्णः,—अवशीर्णमांसः परिदरः,—"दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते" इत्यादि लक्षणम् ॥ १७ ॥

लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठा-पद्मकेशरयष्ट्यकैः ।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूषधारणम् ॥
दालनं दन्तचालञ्च हनुमोक्षं कपालिकाम् ।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च अरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्यादास्यगदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान् ॥ १८ ॥

बकुलाद्यं तैलम्—

बकुलस्य फलं लोध्रं वज्रवल्ली कुरुण्टकम् ।
चतुरङ्गुलबब्बोल-वाजिकर्णैरिमारनम् ॥
एषां कषायकल्काभ्यां तैलं पक्वं मुखे धृतम् ।
स्थैर्य्यं करोति चलतां दन्तानां धावनेन च ॥ १९ ॥

वक्त्रारगुटिका—

एलालतालवलिकाफलशीतकोष-
कोलदिकानि खदिरस्य शते कषाये ।
तुल्यांशकानि दशभागमिते निधाय
प्रोद्भिन्नकेतकपुटे पुटवद्विपाच्य ॥

तैलमित्यादौ।—लाक्षाया रस. क्वाथ. । इरिमक्वाथ इति ।—इरिमेदक्वाथ, मधु-कुष्ठीऽयं पाठः । हनुमोक्ष,—हनूनीविश्लेष. । यत्र हि सुश्रुते—"वातेन तैस्तै-र्भावैस्तु हनुसन्धी विसंहिते । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्द्दितलक्षण. ॥" इति । अयच दन्तदिग्सामीप्याद दन्तरोगाधिकारे इनुरोगमध्ये सुश्रुतेन पठित । चन्द्राटे-र्दि हनुमोक्ष इत्येव पाठः, तेन हनुमोक्ष इत्यपपाठ. एव ॥ १८ ॥

बकुलाद्ये ।—वज्रवल्ली—अस्थिसंहार, कुरुण्टक,—पीतझिण्टी, चतुरङ्गुल,—आरग्वध, बब्बोल,—तुवरी, "बाबर" इति ख्यात, वाजिकर्ण,—शालभेद. ; अशन,—पीतशाल । प्रलतामिति—षष्ठीबहुवचनम् ॥ १९ ॥

एलेत्यादि ।—लता—लताकस्तूरी, लवलिका—लवङ्गम्, फलं—जातीफलम्, शीत—कर्पूरम् ; कोष,—जातीकोष; , कोलं—कक्कोलम् ; दिकम्—अगुरु । एला-दीना तुल्योऽश., एषां मिलितानामपेक्षया दशभागपरिमिते खदिरक्वाथ इत्यर्थ. । प्रोद्भिन्नकेतकपुट इति ।—विकसितकेतकपत्रकृतपुटके खदिरक्वाथालोडितमेलादिचूर्णं निधाय पुटविधिना मनाक् विपाच्य तत. शीतीकृत्य प्रथमम्लानकर्पूरकस्तूरिका-

अथ कर्णरोग-चिकित्सा ।

कपित्थमातुलुङ्गाम्ल-शृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ १ ॥
शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २ ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरङ्ग्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥
समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३ ॥
आर्द्रकसूर्य्यावर्त्तक-शोभाञ्जनमूलकास्वरसाः ।
मधुतैलसैन्धवयुताः पृथगुक्ताः कर्णशूलहराः ॥ ४ ॥

मुखरोगेषु जिह्वाश्रयरोगा उक्ताः, जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठानम्; अत इन्द्रियाधिष्ठानगतरोगचिकित्साप्रसङ्गात् कर्णरोगचिकित्सितमुच्यते, कपित्थेत्यादि ।—सुगुमस्य ।—कपित्थस्य फलम्, एवं मातुलुङ्गस्यापि; अम्लेति विशेषणात् सुपक्वफलं ग्राह्यम्। रसशब्दस्य कपित्थादिभिरन्वयः । एते च सर्वे योगाः ॥ १ ॥

शृङ्गवेरमित्यादि।—शृङ्गवेरस्वरसमाषकचतुष्टयम्, मधुनो माषकद्वयम्; सैन्धवस्य रक्तिकामेकाम्; तैलं तिलजं माषकद्वयं गृहीत्वा सर्वमालोड्य कदुष्णं कृत्वा कर्णं पूरयेत् ॥ २ ॥

लशुनेत्यादि ।—सुगुमस्य ।—सुरङ्गी—रक्तशोभाञ्जनम्; कदली—कदलीकाण्डा, तस्याः स्वरसः । एते च लशुनस्वरसादयो व्यस्ताः समस्ता वा बोध्याः। पूर्वोक्तव्याख्यार्द्रकरसस्य पुनरुपादानं समस्तपक्षे सुप्रयोजनमेव । युक्त्येति ।—प्रथमं तैलेन कर्णं स्वेदयित्वा ततोऽवचूर्णनमिति युक्त्यर्थ इति केचित् । अन्ये तु—शुक्तेन कर्णौ पूरयित्वा ततो समुद्रफेनावचूर्णनमिति युक्त्यर्थमाहुः, युक्तञ्चैतत्; यदाह वाग्भटः,—"शुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत्" इति । अत एव समुद्रफेनचूर्णेनेत्यत्र समुद्रफेनयुक्तेनेति पाठान्तरं सुश्रुते केचित् पठन्ति; तन्मते—समुद्रफेनयुक्तेनेति पदं पूर्वोक्तशुक्तविशेषणम्, सुश्रुते हि एतस्मात् पूर्वं—"कर्णं कोष्णेन शुक्तेन पूरयेत् कर्णशूलिन" इत्युक्तम्। अस्मिन् पक्षे—युक्त्येति अस्य मात्रया इत्यर्थः ॥ ३ ॥

आर्द्रकेत्यादौ ।—शोभाञ्जनं—शोभाञ्जनमूलम्, मूलकन्तु—मूलकन्दः । एते च

शोभाञ्जनकनिर्य्यासस्तिलतैलेन संयुतः।
व्यक्तोष्णः पूरणः कर्णे कर्णशूलोपशान्तये॥
अष्टानामपि मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा।
कोष्णेन पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलोपशान्तये॥ ५॥
अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बहुपत्रकम्।
तैलाक्तमङ्गारपूर्णं विदध्यात् श्रवणोपरि॥
यत् तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात्।
तत् प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम्॥ ६॥
अर्कपत्रपुटे दग्ध-स्नुहीपत्रभवो रसः।
कदुष्णः पूरणादेव कर्णशूलनिवारणः॥ ७॥

दीपिका-तैलम्—

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च।
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत् ततः॥
यत् तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत् प्रयोजयेत्॥
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम्॥

कदुष्णीकृत्योपयोज्याः। अत एव प्रयुक्ता इत्यत्र प्रयुञ्ज्या इति पाठान्तरं केचित् पठन्ति॥ ४॥

शोभाञ्जनेत्यादौ।—शोभाञ्जननिर्य्यासः,—शोभाञ्जनमूलस्वरसः॥ ५॥

अश्वत्थेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—अश्वत्थपत्रैर्बहुभिस्तैलाक्तैः कुश्रिकां मरम्यां कृत्वा तदुपरि ज्वलदङ्गारं विन्यस्य कर्णस्रोतउपरि धारयेत्, ततः पतिततैलेन कर्णपूरणम्। दिनानुबन्धे तु—तैलस्थाने सर्पिरिदं, विदेहवचनात्॥ ६॥

अर्कपत्रेत्यादि।—स्नुहीपत्रमर्कपत्रेण वेष्टयित्वा तदनु स्नुहीपत्रं दग्ध्वा पीडयित्वा तद्रसेन कर्णयोः पूरणमित्युपदेशः॥ ७॥

महत इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—पञ्चमूलस्येति—बिल्वमूलादीनामन्यतमस्य। अष्टाङ्गुलानीति।—अयमर्थः अष्टाङ्गुलानि व्याप्य क्षौमेण वेष्टनं कार्यमित्यर्थः। तेन तत्काष्ठमष्टाङ्गुलाधिकं कर्त्तव्यं यथायुक्तं धार्य्यत इति। तन्त्रान्तरे—अष्टादशाङ्गुलमित

एवं कुर्य्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ८ ॥
अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनाऽवतप्तम् ।
आपीड्य तोयं श्रवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥ ९ ॥
तीव्रशूलान्विते कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
वस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेनाऽवचूर्णितम् ॥
वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।
तैलं पचेत् तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥ १० ॥
हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः साध्यं तैलन्तु सार्षपम् ।
कर्णशूले प्रणादे च पूरणं हितमुच्यते ॥ ११ ॥

क्षार-तैलम्—

बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुशिग्रुरसाञ्जनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥

पद्ममूलकाष्ठं गृहीत्वा तस्याग्रभागेऽष्टाङ्गुलं व्याप्य तिलतैलाक्तं वस्त्रं बद्धा प्रज्वाल्य ततो गलिततैलेन कर्णपूरणं कुर्वन्ति । स्वल्पमाध्वटे तु—भद्राङ्गुलादिपरिमाणं नोक्तम् ; यथा—"महतः पद्ममूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् । तैलसिक्तात् प्रदीपाग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ॥" इति ॥ ८ ॥

अर्कस्येत्यादौ ।—परिणामपीतमिति ।—कालप्रकर्षेण पाकवशात् पीतवर्णं शिखिना वह्निना अवतप्तं स्विन्नमित्यर्थः । तोयमिति—रसः । बहुवेदनमिति ।—नाना-विधतोदभेदादिवेदनासहितम् ॥ ९ ॥

वर्हेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—वंशावलेखः,—वंशत्वक्, वस्ताः कल्कः । मूत्रे चाजा-विके इति ।—आजे वा आविके मूत्रे वा पचेदित्यर्थः । तदाह करालः,—"वंशावलेख-कल्केन मूत्रे चाजेऽथवाविके । पचेत् तैलं ततः प्राज्ञो कर्णयोः पूरणं भिषक् ॥" इति । निर्देशवशात् एतत्स्थानेन विधिना पाक्यम् ॥ १० ॥

हिङ्ग्वित्यादौ ।—साध्यमिति—तैलं चतुर्गुणेन ॥ ११ ॥

मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम् ॥
बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयास्रावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः ॥
क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥

मधुशुक्तम्—

मधुप्रधानं शुक्तन्तु मधुशुक्तं तथापरम् ।
जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् ॥
मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ १२ ॥
कर्णनादे कर्णक्ष्वेडे कटुतैलेन पूरणम् ।
नादबाधिर्य्ययोः कुर्य्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ॥ १३ ॥

क्षारमूलकेत्यादौ ।—मधुशुक्तं चतुर्गुणमिति ।—मधूपलक्षितं शुक्तं मधुशुक्तम् । एतेन "प्रस्थं तण्डुलतोयस्य," इत्याद्युक्तस्य मधुरहितशुक्तस्य निषेधः । यत्तत्तु "धन्यस्थादि धौ भाण्डे" इत्याद्युक्तस्य, तथा जम्बीरस्य फलरसमित्यादिना चानन्तरमेव वक्ष्यमाणस्य वा ग्रहणम् । एतदेव मधुप्रधानं शुक्तमित्यादिना वक्ष्यति । अन्ये तु—मध्विति छेदं, तेन मधुनः शुक्तस्य, शुक्तस्य चतुर्गुणत्वमित्याहुः । अपरे तु—मधु चतुर्गुणं शुक्तञ्च चतुर्गुणमित्याचक्षते । एतन्मतद्वयमपि नोपपद्यते, समासतत्त्वे अनुपपत्तेः मधुनो-ऽपठितत्वात् । मातुलुङ्ग-कदलीस्वरसौ तु तैलसमौ, अनुक्तपरिमाणत्वात्; तत्र हि—'पक्वफलपूरकदलीरसौ. समांशौ." इत्युक्तत्वात् । अतः षड्गुणः पाकः । अन्ये तु—वाग्भटसंवादात् मातुलुङ्गकदलीस्वरसयोः प्रत्येकं चतुर्गुणत्वमाहुः; तत्र हि "मधुशुक्तं चतुर्गुणं, मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसस्य" इत्युक्तम् । उभयमपि प्रमाणं श्रुतिद्वैधवत् । व्यवहारस्तु पूर्वेणैवेति । जम्बीरस्येति ।—जम्बीरफलरसस्य द्वात्रिंशत्पलानि, पिप्पलीमूलस्य तु चत्वारि, मधुनोऽष्टौ पलानि इति वृद्धवैद्योपदेशात् मानक्रमः ॥ १२ ॥

कर्णनाद इत्यादौ ।—कटुतैलं—सार्षपतैलम् ॥ १३ ॥

अपामार्गक्षार-तैलम्—

मार्गक्षारजलेन च तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम् ।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः ॥ १४ ॥

स्वर्जिकाक्षार तैलम्—

स्वर्जिका मूलकं शुष्कं हिङ्गु कृष्णा महौषधम् ।
शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्तचतुर्गुणम् ।
प्रणादशूलबाधिर्य्यं स्रावश्चाशु व्यपोहति ॥ १५ ॥

दशमूली-तैलम्—

दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
एतत् कल्कं प्रदायैव बाधिर्य्ये परमौषधम् ॥ १६ ॥

बिल्व-तैलम्—

फलं बिल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
साजाक्षीरं तद्धि हरेद्बाधिर्य्यं कर्णपूरणे ॥ १७ ॥
एष एव विधिः कार्य्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।
गुडनागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि ॥ १८ ॥

मार्गेत्यादौ ।—मार्गः,—अपामार्गः । अपामार्गक्षारपलानि षोडश, जलस्य तु द्रव्यद्वैगुण्यात् चतुर्विंशतिशरावाः, एकविंशतिवारान् परिस्राव्य अतः क्षारजलात् षोडश शरावा ग्राह्याः । तत्कृतकल्केनेति ।—अपामार्गक्षारकल्केन । स च तैलशोषभयात्मनागावाप्य तैले देयः, यदा तु पिण्डीभूतात् कल्कात् तैलं सम्यक् पृथग्भूतं दृश्यते, तदैव तैलं पात्रान्तरे कृत्वा ग्राह्यम् , न तु कल्को नाशनीयः, क्षारनिर्गलभयात् । अन्ये तु—समासान्तर्भूतमपि मार्गपदं तच्छब्देन समाकृष्य अपामार्गमूलमेव कल्कमाहुः ॥ १४—१६ ॥

फलमित्यादौ ।—मूत्रेणेत्यस्य पिष्ट्वेत्यनेन तथा पाचयेदित्यनेन च सम्बन्धः । विपाचयेदित्यनेनैव वा, तदुक्तं तन्त्रान्तरे—"बिल्वफलैः पचेत् तैलं गोमूत्राजपयोऽन्वितम् । बाधिर्य्यं पूरयेत् तेन कर्णौ सकफवातजे ॥" इति । अजाक्षीरं तैलसमं, गोमूत्र त्रिगुणं चतुर्गुणं वेत्याहुः ॥ १७ ॥

एष एवेति ।—विधिः,—बाधिर्य्यहरः । उभयोरपि—बाधिर्य्यकर्णनादयोः ॥ १८ ॥

चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरससंयुतम्।
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ १९ ॥
मालतिदलरसमधुना पूरितमथवा गवां मूत्रैः।
दूरात् परित्यज्यते च श्रवणयुगलं पूतिरोगेण ॥
हरितालं सगोमूत्रं पूरणं पूतिकर्णजित् ॥ २० ॥
सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः।
मधुना संयुतः साधुः कर्णस्रावे प्रशस्यते ॥ २१ ॥

जम्ब्वाद्यं तैलम्—

जम्ब्वाम्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलञ्च सार्द्रम्।
क्षुत्त्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्रावापहं सम्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्षपं स्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ २२ ॥

कर्णस्रावचिकित्सामाह, चूर्णमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—पञ्चकषायाणां—पञ्चवल्कलानां चूर्णम्। उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"पञ्चवल्कलचूर्णञ्च कपित्थकरसान्वितम्। मधुना योजितं कुर्यात् कर्णस्राव प्रपूरणात् ॥" इति। अन्ये तु—पञ्चकषायशब्देन सौश्रुतम् एव कर्णस्रावोक्तं तिन्दुकादिपञ्चकमुच्यते, यथा—"तिन्दुकान्यभया लोध्रं समङ्गामलकं तथा। पूरणार्थं पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥" इति न च उभयोरपि वचनयोः सौश्रुतत्वेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं, मधुयोगायोगाभ्यां योगद्वैविध्यादित्याहुः ॥ १९ ॥

मालतिदलेति।—वृन्दोद्धृतपाठात् क्रमसत्वम् ॥ २० ॥

सर्जेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—सर्ज,—शाल, कार्पासी—वनकार्पासी, ग्रामकार्पासी वा। तथा च विदेहः,—"कार्पासीतुण्डिकेरीणां स्वरसो मधुसंयुतः। सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कर्णस्रावस्य भेषजम्" ॥ इति। अत्र कार्पासीफलरसमपेक्ष्य अर्द्धं मधु, मध्वपेक्षया च सर्जत्वक्चूर्णमर्द्धमिति वृद्धोपदेशः। साधुरिति—कार्पासीफलरसविशेषणं, तेन कीटाद्यभक्ष्यकार्पासीफलरसो ग्राह्य इति ॥ २१ ॥

जम्ब्वाम्रेत्यादौ।—सार्द्रमिति।—सहशब्दः साकल्ये, "सह साकल्य इष्यते" इति मेदिनी, समन्तादार्द्रमित्यर्थः। क्षुत्त्वेति—क्षणुद्येत्यर्थः। एतैरिति।—जम्ब्वाम्रपत्रादिभिः कल्करूपैरित्यर्थः, जलञ्चात्रार्थात्तु चतुर्गुणम्। अन्ये तु—जम्ब्वाम्रपत्रादिरसैरित्याहुः। एतन्मते—न कल्क एवात्र पाकः, पाकोत्तरकाले च मधुप्रक्षेप इत्याहुः। निम्ब-

पुटपाकविधिखिन्न-हस्तिविड्जातगोण्डकः ।
रसः सतैलसिन्धूत्थः कर्णस्रावहरः परः ॥ २३ ॥

शम्बूकाद्यं तैलम्—

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ २४ ॥

धुस्तूराद्यं तैलम्—

निशागन्धपले पक्वं कटुतैलं पलाष्टकम् ।
धुस्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम् ॥ २५ ॥
अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्य्यात् क्षतविसर्पवत् ।
नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्द्धविरेचनम् ॥
विधिश्च कफहा सर्वः कर्णकण्डूं व्यपोहति ।
क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया ॥ २६ ॥

करञ्जतैल—निम्बबीज-करञ्जबीजभवं तैलं, सार्षपतैलञ्च सन्निशा पक्वाव्यम् । पृथगेव तैलमय पक्वाव्यमित्यन्ये ॥ २२ ॥

पुटपाकेत्यादौ ।—हस्तिविड्जातगोण्डकः,—हस्तिमलोद्भूतच्छत्रकः; रस इत्यत्र ग्राह्येति शेषः; तेन हस्तिमलोद्भूतच्छत्रकरस इत्यर्थः। अन्ये तु—कोण्डज इति पठन्ति । अपरे तु—कोष्टकरस इति समस्तमेव पठन्ति—'देवदारुपयोदधि ।...माष-धावनतोयाभम्' इतिवत् ॥ २३ ॥

शम्बूकस्येत्यादि ।—शम्बूकमांसस्य कल्कः, जलं चतुर्गुणमिति ॥ २४ ॥

निशेत्यादौ ।—निशा—हरिद्रा । निशागन्धयोर्मिलिला पलमेकं, तथा धुस्तूरपत्र-स्वरसश्च तैलसमः । उक्तं हि—"चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन मुस्त्रमिकेन कटुतैल-पलाष्टकञ्च । धुस्तूरपत्ररसतुल्यमिदन्तु सिद्धं नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम्" ॥ इति । कटुतैलस्थाने केचित् क्रुतैलं पठन्ति ॥ २५ ॥

अर्थेत्यादि ।—प्रयुतस्य ।—क्रियां प्राप्तामिति—दोषानुरूपाम् । नाडीस्वेद

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलं सिन्धुधूमरजो गुड़ः ।
पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ।
जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ २७ ॥
वरुणार्ककपित्थाम्र-जम्बूपल्लवसाधितम् ।
पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसोऽथ वा ॥
सूर्य्यावर्त्तकस्वरसं सिन्धुवाररसं तथा ।
लाङ्गलीमूलजरसं व्योषचूर्णेनावचूर्णितम् ।
पूरयेत् क्रिमिकर्णन्तु जन्तूनां नाशनं परम् ॥
क्रिमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ॥ २८ ॥
हलिसूर्य्यावर्त्तव्योष-स्वरसेनाभिपूरिते ।
कर्णे पतन्ति सहसा सर्व्वास्तु क्रिमिजातयः ॥ २९ ॥
नीलसुरसास्तैल-सिन्धुकाञ्जिकसंयुतः ।
कटुष्णः पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः ॥
धूपनः कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३० ॥
राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन वा ।
कर्णप्रक्षालनं कुर्य्याच्चूर्णैरेतैः प्रपूरणम् ॥ ३१ ॥

इत्यादौ खेदस्वेद इति पाठे—कफक्षतायामपि कर्णकण्ड्वां खेदो स्नेहनाङ्गतया ज्ञेयः ॥ २६ ॥

निर्गुण्डीत्यादौ।—निर्गुण्डीस्वरसतिलतैलयोः प्रत्येकं मानकचतुष्टयं, धूमचूर्णगुडयोस्तु प्रत्येकमेकमाषकं, मधुनस्तु माषकद्वयं, सैन्धवस्य तु रक्तिकाद्वयमिति व्यवहरन्ति ॥ २७ ॥

वरुणेत्यादौ।—वरुणादिपत्राणां कल्कः। सूर्य्यावर्त्तकादिषु त्रिषु योगेषु व्योष चूर्णं प्रक्षेप्यम्। वार्त्ताकुधूम इति।—परिपक्ववार्त्ताकुफलचूर्णम् शराबसम्पुटे दत्त्वा नलिकया कर्णे धूमो देयः। वार्त्ताकुबीजेन धूमः कार्य्य इति वृद्धवाग्भटः ॥ २८ ॥

हलीत्यादौ।—हली—लाङ्गलीमूलं, हलीसूर्य्यावर्त्तयोर्व्योषयुक्तस्वरसेन कर्णपूरणमित्यर्थः ॥ २९। ३० ॥

घृष्टं रसाञ्जनं नार्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम्।
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्रावे पूतिकर्णके॥ ३२॥

कुष्ठाद्यं तैलम्—

कुष्ठहिङ्गुवचादारु-शताह्वाविश्वसैन्धवैः।
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम्॥ ३३॥
विद्रधौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं हि भेषजम्।
शतावरीवाजिगन्धा-पयस्यैरण्डबीजकैः।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत् परम्॥ ३४॥
गुञ्जाचूर्णयुते जाते माहिषे क्षीर उद्धृतम्।
नवनीतं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम्॥ ३५॥
विषगर्भं तिक्ततुम्बी-तैलमष्टगुणे खर-।
मूत्रे पक्वं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम्॥ ३६॥

जीवनीयाद्यं तैलम्—

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि साधितम्।
आनूपमांसक्वाथेन पालीपोषणवर्द्धनम्॥ ३७॥

राजवृक्षेत्यादि।—राजवृक्षादिगणः,—आरग्वधादिगणः। सुरसादिः,—सुरसादिगणः। चूर्णैरेतैरिति—आरग्वधादिसुरसादिजैः॥ ३१। ३२॥

कुष्ठेत्यादौ।—कुष्ठादीनां कल्कः॥ ३३॥

विद्रधावित्यादौ।—विद्रध्युक्तमिति—बाह्यविद्रध्युक्तमिति श्रीकण्ठः। शतावरी-त्यादि।—वाग्भटस्य।—पयस्या—क्षीरकाकोली, विदारीकन्द इत्यन्ये। एरण्डबीजकम्—एरण्डस्य बीजं, न तु बीजकः पीतसालः, तस्य वल्कलादिति। बीजकैरित्यत्र क्षीरकैरित्येव पाठ इति नियमः॥ ३४॥

गुञ्जेत्यादि।—गुञ्जाचूर्णे क्षीरापेक्षया अष्टमांशमित्याहुः। जात इत्यत्र दधीति शेषः। अष्टमांशगुञ्जाचूर्णयुते माहिषीक्षीरे जातस्य दध्नो नवनीतमित्यर्थः॥ ३५॥

विषगर्भमित्यादि।—विषगर्भे—विषकल्कम्। तिक्ततुम्बीबीजभवं तैलं तिक्ततुम्बी-तैलम्। खरस्य गर्दभस्य मूत्रे खरमूत्रे॥ ३६॥

कल्केनेत्यादि।—वाग्भटस्य।—जीवनीयेनेति—जीवनीयदशकेन चरकोक्ते

माहिषनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपरिवासितं तत्।
नवमूर्वालिकन्दचूर्णं वृद्धिकरं कर्णपालीनाम् ॥ ३८ ॥

कर्णस्य दुर्व्यधे भूते संरम्भो वेदना भवेत्।
तत्र दुर्व्यधरोहार्थं लेपो मध्वाज्यसंयुतैः।
मधूकयवमञ्जिष्ठा-रुबुमूलैः समन्ततः ॥ ३९ ॥
अनेकधा तु छिन्नस्य सन्धिः कर्णस्य वै भिषक्।
यो यथा विनिविष्टः स्यात् तं तथा विनियोजयेत् ॥
धान्याम्लोष्णोदकाभ्यान्तु सेको वातेन दूषिते।
रक्तपित्तेन पयसा श्लेष्मणा तूष्णवारिणा।
ततः सीव्य स्थिरं कुर्यात् सन्धिं बन्धेन वा पुनः ॥

वैस्थ्ये। दुग्धमत्र सेकद्रव्यम्, आनूपमांसक्वाथस्तु विगुणः। पीडन—परिपाटीन, मर्दनन्तु दैर्घ्येण ॥ ३७ ॥

माहिषेत्यादी।—सप्ताहं धान्यराशौ परिवसु भौषधमेतत् तत् तथा। नवमूर्वालिकन्दचूर्णमिति।—तत्र नवानीतमूर्वालतामूलीकन्दचूर्णं पल १, माहिषनवनीत पल १, समस्तं सप्ताहं धान्यराशौ स्थाप्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

दुर्विद्धकर्णचिकित्सामाह, कर्णस्येत्यादि।—रुबुमूलम्—एरण्डमूलम्। अत्र हि तन्त्रान्तरे—"यवैरण्डजटायष्टिमधुकमधुसंयुतम्। विशालाधवचूर्णं वा केवलं रोपणे हितम्॥" इति। अत एव रुबुमूलस्थाने रुबुतैलमिति पाठः ॥ ३९ ॥

छिन्नकर्णपालिसन्धानार्थं विधिमाह, अनेकधेत्यादि।—कर्णपालिच्छेदो हि हेतुद्वयेन भवति; तत्र हि सुश्रुते—"एव विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम्। दोषतो वाभिघाताद्वा" इति। दोषत इति।—वातादिकोपात्। छिन्नस्य कर्णस्येति।—छिन्नायाः कर्णलतिकायाः। अथ स्थूलह्रस्वदीर्घसन्नतितिर्यगादिभेदेन अनेकविधत्वात् तत्सन्धिरपि अनेकधा भवति, तत्र च सन्धिर्यथा येन प्रकारेण विनिविष्टः सुसम्बद्ध स्यात्, तं सन्धिं तथा तेन प्रकारेण विनियोजयेत्, सन्धानार्थं योजयेदित्यर्थः। तत्र सुश्रुते पञ्चदश छिन्नकर्णसन्धानप्रकारा आकृतिभेदेनोक्ताः, ते च तत्रैव कर्णव्यधबन्धविध्यध्याये द्रष्टव्याः, इह तु विस्तरभयान्नोक्तम्। तत्र दोषानुरूपं प्रक्षालनमाह—धान्याम्लेत्यादि। पयसेति—दुग्धेन, शीतोदकेनेति वा। तत्र हि सुश्रुते—"पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्याम्" इति। तत इत्यादि।—तत इति—अभिहितसंयोगानन्तरम्। सीव्येति।—सीव्य तन्तुसन्धानं कृत्वा यद्यपि रूपह्रस्वत्वात्। सीव्ये-

मध्वाज्येन ततोऽभ्यज्य पिचुना सन्निवेष्टकम्।
कपालचूर्णेन ततश्चूर्णयेत् पथ्ययाऽथवा ॥ ४० ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा।

अथ नासारोग-चिकित्सा।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी।
सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥

व्योषादिचूर्णम्—

व्योषचित्रकतालीश-तिन्तिडी चाम्लवेतसम्।
सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥

त्वच क्षौमसूत्रेणेति शेषः। सन्धि—कर्णपालिद्वयसन्धिं, क्षौमसूत्रेण सीव्य स्थिरं कुर्य्यात्, तथा बन्धेन वा सन्धिं स्थिरं कुर्य्यादित्यर्थः। तत इति।—सन्धिस्थिरीकरणानन्तरं मधुघृताभ्यां सन्धिमभ्यज्य पिचुना तूलकपिण्डेन सन्निवेष्टनं कुर्य्यात्। सन्निवेष्टनानन्तरञ्च सूत्रेण नातिगाढं नातिशिथिलञ्च बन्धनं बोध्यम्; उक्तं हि वाग्भटे,—"अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुण्ठितम्। सूत्रेणागाढशिथिलं बद्धा चूर्णैरवाकिरेत्"॥ इति। कपालः,—मृण्मयकपालः ॥ ४० ॥

इति कर्णरोग-चिकित्सा-विवृतिः।

प्रक्रमप्राप्तत्वेन कर्णरोगचिकित्सानन्तरं नासारोगचिकित्सितमुच्यते, पञ्चमूली इत्यादि।—पञ्चमूली—स्वल्पेति निगमः, महतीत्यन्ये। चित्रकहरीतकी वक्ष्यमाणाधिकारे वक्ष्या। सर्पिर्गुडषडङ्गयूषौ प्रसिद्धौ। इदन्तु क्रियामूलं पीनसे बोध्यम् ॥ १ ॥

व्योषादिकं चूर्णमिदं पुराणगुड़संयुतम्।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम्॥ २॥

पाठादि तैलम्—

पाठाद्विरजनीमूर्वा-पिप्पलीजातिपल्लवैः।
दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं स्यादपीनसे॥ ३॥

व्याघ्री-तैलम्—

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रु-सुरसव्योषसैन्धवैः।
पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं जयेत्॥ ४॥

त्रिकट्वाद्यं तैलम्—

त्रिकटुविड़ङ्गसैन्धवबृहतीफलशिग्रुसुरसदन्तीभिः।
तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य॥ ५॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिच-लाक्षासुरसकट्फलैः।
कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीड़ः प्रशस्यते॥
तैरेव मूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत्।
अपीनसे पूतिनस्ये शमनं कीर्त्तितं परम्॥ ६॥

व्योषादिचूर्णे।—व्योष,—त्रिकटु, तिन्तिड़ी—मरार्द्दकम्, अम्लवेतस—जीरकम्; एलात्वक्पत्रपादिकमिति।—एलात्वक्पत्रादि प्रत्येकमेकभागापेक्षया पादिकं, गुड़स्तु सर्वचूर्णसम इति निश्चयः। किन्तु "तालीशचित्रकव्योष-तिन्तिड़ीकाम्लवेतसम्। सचव्याजाजीचित्रकमेलात्वक्पत्रपादिकम्॥ चौर्णादिगुड़ात् तुलार्द्धेन पक्तेन वटकीकृतम्। पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम्॥" इति वाग्भटे चार्द्धतुलाविंशतिपलचूर्णे गुड़तुलार्द्धस्वीकारात् गुड़स्य सर्वचूर्णसमत्व नोपपद्यत इति॥ २॥

पाठेत्यादौ।—पाठादीनां कल्कः, अत्र चतुर्गुणमिति॥ ३॥

व्याघ्रीत्यादौ।—सुरस,—सिन्धुवार, पर्णास इत्यन्ये॥ ४॥

त्रिकटुकेत्यादि।—अत्रापि सुरस,—सिन्धुवार, पर्णास इत्यन्ये। अत्र शिग्रुबीज दन्तीबीजञ्च ग्राह्यं, तथा बृहतीफलस्यापि बीजम्। उक्तं हि वाग्भटे—"शिग्रुसिंही निकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः। सबिल्वसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम्॥" इति॥ ५॥

कलिङ्गेत्यादौ।—सुरस,—पर्णासः; उग्रा—वचा, जन्तुघ्न,—विड़ङ्गः। अत्रापि

नासापाके पित्तहरं विधानम्
कार्य्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।
हरेद्रक्तं क्षीरिवृक्षत्वचश्च
योज्याः सेके सघृताश्च प्रदेहाः ।
पूयास्रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ॥ ७ ॥
शुण्ठीकुष्ठकणाबिल्व-द्राक्षाकल्ककषायवत् ।
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवथुरुक्प्रणुत् ॥ ८ ॥
दीप्ते रोगे पैत्तिके पैत्तिकन्तु
विधिं कुर्य्यान्मधुरं शीतलञ्च ।
नासानाहे स्नेहपानं प्रधानम्
स्निग्धा धूमा मूर्द्धिबस्तिश्च नित्यम् ॥ ९ ॥
वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत् सर्पिर्यथाक्रमम् ।
पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥

वक्ष्यमाणमूत्रसंयुक्तैरित्यस्य सम्बन्धं कृत्वा चवचीकमपि मूत्रेण पिष्टा कुर्य्यात्। तैलपाके तु गोमूत्रमेव चतुर्गुणमिति ॥ ६ ॥

नासापाके पित्तहर विधानमिति।—अत्र पित्तहृत् संविधानमिति पाठो रत्नप्रभासम्मतः। हरेद्रक्तमिति।—अत्र हत्वा रक्तमित्यपि तथा। बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति।—बाह्यं—लेपादि, आभ्यन्तरं—स्नेहपानादि। क्षीरिवृक्षा—वटोडुम्बरादयः पञ्च ॥ ७ ॥

शुण्ठीत्यादि।—वाग्भटस्य।—बिल्वं—बिल्वस्य मूलम्। क्षवपुटप्रणुदित्येव पाठो वाग्भटे तु दृश्यते, टीकायाञ्चैवमेवोक्तम्; अस्यार्थमबुद्ध्वैव क्षवथुरुक्प्रणुदिति पाठमन्याः कुर्वन्ति।—क्षव,—क्षवथुः, पुटोऽपि नासारोगविशेषः। उक्तं हि वाग्भटे—"पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत्। कफं संपक्वपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥" इति ॥ ८ ॥

दीप्त इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—दीप्ते रोगे पैत्तिकसर्वविधानमिति पाठः सुश्रुते दृश्यते ॥ ९ ॥

वातिक इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—पञ्चभिर्लवणैरिति।—पञ्चभिर्लवणैः कल्कत्वैः सिद्धं सर्पिः पिबेत्। यथाक्रममिति।—स्नेहोपयोगिकाध्यायोक्तविधानमनतिक्रम्यैव। प्रथमेन

नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतार्दितेरितम् ।
पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
परिषेकान् प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ १० ॥
कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया ।
यवाग्वा वामयित्वा वा कफघ्नं क्रममाचरेत् ॥ ११ ॥
दार्व्यङ्गुदीनिकुम्भैश्च किणिह्या सुरसेन च ।
वर्त्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ १२ ॥
अथवा सघृतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ।
नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

नवेनेति ।—विदारीगन्धादिगणेन वा जीवकादिकल्कयोः सिद्धं सर्पिः पिबेदित्यर्थः । तथा नस्यादिकर्मसु कर्त्तव्येषु अर्दितोक्तं विधिम् अवेक्षेत आलोचयेत् । वाग्भटेऽप्युक्तं—"पिबेद् वातप्रतिश्यायी सर्पिर्वातघ्नसाधितम् । पञ्चमूलशृतं वा विदार्यादिगणेन वा ॥ स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितेरिताम् ॥" इति । अन्ये त्वाहुः,—प्रथमेन नवेनेत्येतन्नस्यादिविशेषणेन सम्बध्यते, तेन नवेन नवेन सिद्धं सर्पिर्नस्यपानाद्यर्थं नस्यादिषु योज्यमित्यर्थः । एतत् तु—वाग्भटविरोधादुपेक्षणीयमिति । पित्तेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—पित्तरक्तोत्थयोरनयोः प्रतिश्याययोरिति शेषः । मधुरकैः शृतमिति ।—काकोल्यादिभिर्विपक्वम् । शीतलानिति ।—मधुकाद्युत्पलादिगणैः शीतलाङ्गैः कृतान् ॥ १० ॥

कफज इत्यादौ ।—सुश्रुतस्य ।—तिलमाषौ कल्करूपौ, अत्र मदनफलमपि बोध्यं, वमनयोगात् । कफघ्नं क्रममिति ।—कफहरद्रव्यकृतपेयादिक्रमम् ॥ ११ ॥

दार्व्यीत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—दार्वी—दारुहरिद्रा, इङ्गुदी—पुत्रजीवकः । निकुम्भः,—दन्ती, तस्या बीजं मूलं वा । किणिही—कटभीबीजम्, अपामार्ग इत्यन्ये । सुरसेनेत्यत्र सरलेनेति सुश्रुते पठ्यते ; तन्मते—सरलं—सरलकाष्ठमेव । सुरसः,—पर्णासः, निर्गुण्डी वा । यथाविधीति ।—वैरेचनधूमवर्त्तिविधानक्रमेण ॥ १२ ॥

अथवेत्यादौ ।—घृतयुक्तान् सक्तून् शरावस्थिताङ्गारे दत्त्वा तदुपरि कृतच्छिद्रेण शरावान्तरेण पिधाय तस्मिन्नेव छिद्रे नलिकां दत्त्वा धूमं पिबेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

यः पिबति शयनकाले शयनारूढ़ः सुशीतलं भूरि ।
सलिलं पीनसयुक्तः स मुच्यते तेन रोगेण ॥ १४ ॥

पुटपक्वं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ।
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ १५ ॥
सोषणं गुड़संयुक्तं स्निग्धदध्यम्लभोजनम् ।
नवप्रतिश्यायहरं विशेषात् कफपाचनम् ॥ १६ ॥
प्रतिश्याये नवे शस्तो यूषश्चिञ्चादलोद्भवः ।
ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ॥
शिरसोऽभ्यञ्जनस्वेद-नस्यकट्वन्नभोजनैः ।
वमनैर्घृतपानैश्च तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ १७ ॥

भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणमुस्तिमायमत्युष्णम् ।
स जयति सर्वसमुत्थं चिरजातञ्च प्रतिश्यायम् ॥

पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विड़ङ्गं मरिचानि च ।
अवपीड़ः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ १८ ॥
समूत्रपिष्टास्तूद्दिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेत् ।
नावनार्थं क्रिमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ।
शेषाणान्तु विकाराणां यथास्वं स्याच्चिकित्सितम् ॥ १९ ॥

यः पिबतीत्यादि ।—योगोऽयं वातपित्तोत्तरे प्रतिश्याये बोध्यः ॥ १४ ॥

पुटेत्यादौ ।—जया—जयन्ती ॥ १५ ॥

सोषणमित्यादि ।—ऊषणं—मरिचम् । योगोऽयं वातिके इत्याहुः ॥ १६ ॥

प्रतिश्याय इत्यादि ।—चिञ्चा,—तिन्तिड़ी, तस्याः दलः पत्रम् । यूषः,—क्वाथ. । अत्र हिङ्गुमरिचचूर्णं मात्राऽनुरूपं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः । शिरस इत्यादौ ।—यथास्वमिति ।—पक्वे शिरोऽभ्यङ्गस्वेदनस्य-घृतपानादिभिरपक्वे स्वेदश्च ॥ १७ ॥

भक्षयतीत्यादि ।—योगोऽयं वातोत्तरे बोध्यः ॥ १८ ॥

समूत्रेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—समूत्रं यथा स्यात् तथा पिष्टाः, कर्मधारयो वा । उद्दिष्टा इति ।—सुश्रुतेऽनन्तरोक्ताः सर्वाः क्रियाः मूत्रपिष्टाः प्रतिश्याये क्रिमिसम्बन्धे सति योजयेदित्यर्थः । अन्ये तु—क्रिमिषु याः क्रियाः उक्तास्ताश्च सर्वा मूत्रपिष्टा

करवीराद्यं तैलम्—

रक्तकरवीरपुष्पं जात्यश्वनमल्लिकाश्चैव ।
एतैः समन्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम् ॥ २० ॥

शिखरि-तैलम्—

गृहधूमकणादारु-क्षारनक्ताह्वसैन्धवैः ।
सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥ २१ ॥

चित्रक तैलम्—

चित्रकचविकादीप्यक-निदिग्धिकाकरञ्जबीजलवणार्कैः ।
गोमूत्रयुतं सिद्धं तैलं नासार्शसां विहितम् ॥ २२ ॥

चित्रकहरीतकी—

चित्रकस्यामलक्याश्च गुडूच्या दशमूलजम् ।
शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णाढकं गुडात् ॥
शतं पचेद्घनीभूते पलद्वादशकं क्षिपेत् ।
व्योमत्रिजातयोः क्षारात् पलार्द्धमपरेऽहनि ॥

बीजर्येदित्याहुः । क्रिमिघ्नानि भेषजानीति ।—सुरसादिगणप्रभृतीनि । शिवाख्यानु विकाराणामिति ।—नासाऽर्बुदनासाऽर्शःप्रभृतीनाम् । यथाबलमिति ।—बलं बलं स्वं यथाबलमिति वीप्सायामव्ययीभावः ॥ १९ ॥

रक्तकरवीरेत्यादौ ।—जाती—मालती, तस्या अपि पुष्पम् ; अश्वनमल्लिका—आफरमल्लिका । आश्वनेनेति ।—संहितानिर्देशोऽसिद्धविधेरनित्यत्वात् । एतैः समनिति ।—एतैः कल्करूपैः सह पक्वमित्यर्थः । पाकार्थेन्तु जलं चतुर्गुणमिति ज्ञेयम् ॥२०॥

गृहधूमेत्यादौ ।—क्षारः,—यवक्षारः, नक्ताह्वः,—करञ्जबीजं, शिखरिबीजम्—अपामार्गबीजतण्डुलः । अत्रापि जलं चतुर्गुणं देयम् ॥ २१ ॥

चित्रकेत्यादौ ।—दीप्यकं—यमानी, लवणं—सैन्धवम्, अर्कम्—अर्कक्षीरम् ॥२२॥

चित्रकहरीतक्यां चित्रकस्य पञ्चाशत् पलानि, जलशरावाः पञ्चाशत्, द्वाष्टास्तु सार्द्धद्वादशशरावाः ; एवं चित्रकस्य क्वाथस्य पलशतं भवति । आमलकीस्वरसस्यापि

प्रस्थार्धं मधुनो दत्त्वा यथाग्न्यद्यादतन्द्रितः।
हृदयेऽग्नेः क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमीन्।
गुल्मोदावर्त्तदुर्नाम-श्वासान् हन्ति रसायनम् ॥ २१ ॥

इति नासारोग-चिकित्सा।

अथ नेत्ररोग-चिकित्सा।

लङ्घनालेपनस्वेद-शिराव्यधविरेचनैः।
उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाश्च्योतनादिभिः ॥ १ ॥
श्रीवासाऽतिविषालोध्रैर्घूर्णितैरल्पसैन्धवैः।
अव्यक्तेऽक्षिगदे कार्यं शीतस्वेगुण्ठनं बहिः ॥ २ ॥

पलाशस्य स्वरसाभावे त्वचमेव स्वरसविधिः। एवं गुडूच्याः शिखितद्यमूलस्य च क्वाथविधिः। श्वीयविज्ञानयोर्मिलित्वा पञ्चादशपलम्। प्रस्थार्धमिति—धात्रादित्यनेनैव सम्बध्यते। अपरेऽहनीति—परेद्य सम्बध्यते ॥ २१ ॥

इति नासारोग चिकित्सा विवृतिः।

तन्त्रसंवादादेव नेत्ररोगचिकित्सामाह—यथाभिष्यन्दस्य निखिलनेत्ररोगमूलत्वेन प्राधान्यात् प्रथमतोऽभिष्यन्दप्रतिकारमाह, लङ्घनेत्यादि। लङ्घनमत्र लघ्वन्नमुपवासो वा; उक्तं हि—"प्राग्वाद्यामयी भुक्तं त्रिरात्रमगुरु स्थितम्। उपवासस्तावं वा स्यात्—" इति। किन्तु उपवासो वातजादन्यत्र विधेयः, वाग्भटसंवादात्। स्वेदोऽपि पित्तजं विना नयनोपान्ते मृदुर्बोध्यः। यदुक्तं—"हृदयं नयनो दृष्टिं स्वेदयेत् मृदु वा न वा" इति। शिराव्यधो रक्तदुष्टौ सत्यां शिराव्यधनम्। विरेचनं—शिरसः कायस्य च। तत्र शिरोविरेचनन्तु नवे, कायविरेचनञ्च जीर्णे ज्ञेयम्। आदिशब्देन तर्पणपुटपाककवलादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

श्रीवासेत्यादौ।—श्रीवासः,—देवदारु। अल्पसैन्धवैरिति।—एकभागापेक्षया चतु·

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः ।
पञ्चैते पञ्चरात्रेण प्रशमं यान्ति लङ्घनात् ॥ ३ ॥
स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ।
लङ्घनञ्चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ।
अञ्जनं पूरणं क्वाथपानमामे न शस्यते ॥ ४ ॥
धात्रीफलनिर्यासो नवदृक्कोपं निहन्ति पूरणतः ।
सक्षौद्रसैन्धवो वा शिग्रुद्भवपत्ररससेकः ॥ ५ ॥
दार्वीरसाञ्जनं वापि स्तन्ययुक्तं प्रपूरणम् ।
निहन्ति शीघ्रं दाहाश्रुवेदनाः स्यन्दसम्भवाः ॥ ६ ॥
करवीरतरुणकिसलयच्छेदोद्भवबहुलसलिलसम्पूर्णम् ।
नयनयुगं भवति दृढं सहसैव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ७ ॥

भागस्य सेव्यत्वात् । अक्षाक्ष इति—पूर्वरूपे । प्रीतस्वेरिति—कर्पटकैः, गुण्ठनम्—अवचूर्णनम्, एतच्च मुकुलिते चक्षुषि, न तु विकासिनि ॥ २ ॥

अक्षिकुक्षिभवा इत्यादि ।—कुक्षिभवा—अतीसारविसूचिकादयः । पञ्चरात्रेण लघुमलचय, तेन लङ्घनमपि शीघ्रम् । यदाह विदेहः,—"उपवासस्त्र्यहं वा स्यात्" इति । अयञ्च मतभेदो दोषप्रकोपतारतम्यात् विरोधमावहति ॥ ३ ॥

स्वेद इत्यादौ ।—सेकः,—स्वल्पकाद्यैः दिना चक्षुःसेचनमाश्चोतनमञ्जनाख्यं, न तु पूरणं, तस्यामे निषेधात् । आश्चोतनं पुनरामे क्रियत एव, यदुक्तं,—"सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्चोतनं हितम्" इति । दिनचतुष्टयमिति ।—दिनचतुष्टयं लङ्घनमेव ज्वरादावपरदिनेति । आमे नेत्ररोगे अञ्जनादिकं न कार्यमित्याह—अञ्जनमित्यादि । —पूरणम्—आश्चोतनम् ॥ ४ ॥

धात्रीत्यादौ ।—पूरणशब्देनाश्चोतनं वाच्यम् । सक्षौद्रसैन्धवो वेति ।—शोभाञ्जनपत्ररसमाषकचतुष्टयम् । मधु माषैकं, सैन्धवं रक्तिद्वयम् ॥ ५ ॥

दार्वीत्यादि ।—दार्वीरसाञ्जनं—दारुहरिद्राक्वाथकृतं रसाञ्जनम् । स्यन्दसम्भवा इति—अभिष्यन्दसम्भवाः ॥ ६ ॥

करवीरेत्यादौ ।—तरुणमभिनवं यत् किसलयं, तस्य छेदात् यो रसो निर्गच्छति, तेन पूरणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

शिखरिजमूलं ताम्रभाजने स्तोकसैन्धवोन्मिश्रम्।
मस्तुनिघृष्टं भरणाद्धरति नवं लोचनोत्कोपम्॥ ८॥
सैन्धवदारुहरिद्रा-गैरिकपथ्यारसाञ्जनैः पिष्टैः।
दत्तो वहिः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः॥
तथा शावरकं लोध्रं घृतभृष्टं विडालकः।
कार्य्यो हरीतकी तद्वद्घृतभृष्टं विडालकः॥
श्रालाक्येऽक्ष्णोर्बहिर्लेपो विडालक उदाहृतः॥ ९॥
गिरिमृच्चन्दनमागर-खटिकाभिर्योजितो वहिर्लेपः।
कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥ १०॥
भूम्यामलकी घृष्टा ससैन्धवग्रहवारियोजिता ताम्रे।
जाता घनत्वमक्ष्णोर्जयति वहिर्लेपतः पीडाम्॥ ११॥
आश्चोतनं मारुतजे क्वाथो विल्वादिभिर्हितः।
कोष्णः सैरण्डवृहती-तर्कारीमधुशिग्रुभिः॥ १२॥

शिखरिजेत्यादी।—शिखरि—अपामार्गः। स्तोकसैन्धवं—रक्तिद्वयं रक्तित्रयं वा सैन्धवमित्यर्थः। भरणादिति—पूरणात्॥ ८॥

सैन्धवेत्यादि।—एतैः स्तोकसैन्धवसहितैः समभागपिष्टैः सपक्ष्मपक्ष्मोपरि निमीलित-चक्षुषि लेपो देयः; एवं वक्ष्यमाणविडालकद्वयेऽपि ज्ञेयमित्याहुः। शावरकं लोध्रमिति—श्वेतलोध्रम्। विडालकशब्दार्थमाह—आलाक्य इत्यादि।—आलाक्ये—आलाक्यपर्य्ये, सुश्रुत इति यावत्॥ ९॥

गिरिमृदित्यादी।—चंम्रः,—भागः। एतैः समभागपिष्टैश्चक्षुःसमीपे लेपः कार्य्य इत्याहुः॥ १०॥

भूम्यामलकीत्यादी।—ग्रहवारि—काञ्जिकम्॥ ११॥

आश्चोतनमित्यादि।—आश्चोतनम्—अक्षिसेकः। विल्वादि—महत् पञ्चमूलम्। तर्कारी—जयन्ती। मधुशिग्रु—रक्तशोभाञ्जनम्। विल्वादिभिरित्यस्य सैरण्डेत्यादि-विशेषणम्; तेन एक एवायं योगः; यदाह जतूकर्णः,—"महत्पञ्चमूलबृहतीमधुशिग्रु-तर्कारीसिद्धोक्वाथः" इति; किन्तु तन्त्रान्तरे केवलविल्वादिक्वाथेनाप्ययं योगो दृश्यते; यथा—"पुरणं सौवर्णग्रुरघं तथा विल्वादिनाम्भसा" इति। किन्तु योग-

एरण्डपल्लवे मूले त्वचि चाजं पयः शृतम्।
कण्टकार्य्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ॥ १३ ॥
सम्यक्सेऽचिरगदे कार्य्यमञ्जनादिकमिष्यते।
प्रशस्तवर्त्मता चाक्ष्णोः संरम्भाश्रुप्रशान्तता।
मन्दवेदनता कण्डूः पक्वाचिगदलक्षणम् ॥
अञ्जनादिविधिश्चाग्रे निखिलेनाभिधास्यते।
बृहत्येरण्डमूलत्वक् शिग्रोर्मूलं ससैन्धवम्।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्त्तिर्वातात्तिरोगनुत् ॥ १४ ॥
हरिद्रे मधुकं द्राक्षां देवदारु च पेषयेत् ॥
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ १५ ॥

स्यन्दे सैरन्ध्रेति ह्रस्वादिविशेषणम्, न तु बिल्वादिविशेषणम्; एकयोगेनग्रहणात् ॥ १२ ॥

एरण्डेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—एरण्डपल्लवादिकण्टकार्य्या मूलान्तं एकं एकार्थं योग, विदेहवचनात्। यथा—"कण्टकारीशिरीषैरण्ड मूलत्वक्पत्रसाधितम्। क्षीरमाजं हितं सेके चक्षुःस्यन्दाभिमन्थयोः ॥" इति। आजं पयोऽत्र क्षीरपरिभाषयैव साध्यम्; यदाह,—एतद्योगानन्तरं सुश्रुते—"शिग्रुवीरोपक्ष्मवाह-पिप्पलीभिः शृतं पयः। हितमक्षीदले सेके" इति पठति; एतद्वचनम् सर्वमात्रोत्तनक्षीरसाधनार्थे 'परिभाषाख्यानीयम्; तेनात्रापि चतुर्गुणं क्षीरं साध्यमिति। किन्त्वत्र विशेषानुक्त्या क्षीरपरिभाषयैव साध्यमिति युक्तिमुत्पश्यामः; अत्रकारोऽपि क्षीरसाधनपरिभाषयैवेति ॥ १३ ॥

अञ्जनादिविधानस्य समयमाह, सम्यक् इत्यादि।—पक्वाभिष्यन्दलक्षणमाह, प्रशस्तेत्यादि।—प्रशस्तवर्त्मता—दोषाणामनभिभूतवर्त्मता; संरम्भ,—शोथः। एतच्च लक्षणं प्रायस्त्र्यहादुपरि ज्ञेयम्, यदाह चरकः,—"त्र्यहात्तस्मात्तदा कार्य्यं सम्यक् त्र्यहं लङ्घनम्" इति। अञ्जनादिविधिश्च कथं ज्ञातव्य इत्यपेक्षया आह, अञ्जनादिविधिरित्यादि।—अत्र इति—चाक्षुष्यमायविकारे ॥ १४ ॥

हरिद्रे इत्यादि।—सुश्रुतस्य।—अत्र द्राक्षास्थाने मधूकेति केचित् पठन्ति ॥ १५ ॥

गैरिकं सैन्धवं कृष्णां तगरञ्च यथोत्तरम्।
पिष्टं द्विरंशतोऽद्भिर्वा गुड़िकाञ्जनमिष्यते ॥ १६ ॥
प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्व-निशामलकपद्मकैः।
शीतैर्मधुसमायुक्तैः सेकः पित्ताक्षिरोगनुत् ॥ १७ ॥
द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठा-जीवनीयैः शृतं पयः।
प्रातराश्च्योतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगिणाम् ॥ १८ ॥
निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोध्रम्
स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम्।
आश्च्योतनं मानुषदुग्धमिश्रम्
पित्तास्रवातापहमग्र्यमुक्तम् ॥ १९ ॥
कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तान्नभोजनम्।
तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्य्यात् तीक्ष्णैश्चैवोपनाहनम् ॥ २० ॥
फणिज्झकास्फोतकपित्थबिल्व-पत्तूरपीलूसुरसार्जकभङ्गैः।
स्वेदं विदध्यादथवा प्रलेपं बर्हिष्ठशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ २१ ॥

गैरिकमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—तत्र तगरस्थाने नागरमिति नियतः पठति। यथोत्तरं द्विरंशत इति।—यथोत्तरं भागतो द्विगुणमित्यर्थः। तेन गैरिकमाषा १, सैन्धवमाषा २, पिप्पलीमाषा ४, तगरमाषा ८। अद्भिर्वेति।—वाशब्दाच्छागीक्षीरमपि बोध्यम् ॥ १६ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादौ।—शीतैरिति—प्रपौण्डरीकादीनां कषायैः शीतलैरित्यर्थः। समायुक्तैरित्यत्र सितायुक्तैरिति केचित् पठन्ति। सितायुक्तैरिति पाठे—मधुवत् सिता प्रक्षेप्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

द्राक्षेत्यादौ।—जीवनीयशब्देन जीवनीयाष्टवर्गं गृह्णन्ति ॥ १८ ॥

निम्बस्येत्यादि।—निम्बपत्रं पिष्ट्वा तत्पिण्डमध्ये लोध्रकल्कं तच्चूर्णं वा प्रक्षिप्य पत्रेण वेष्टयित्वा अङ्गारैरुत्स्विद्य नारीक्षीरेण संमिश्र्य वस्त्रेण गालयित्वा चक्षुःसेको विधेय इति ॥ १९ ॥

कफजे इत्यादौ।—प्रधमनं—चूर्णनस्यम् ॥ २० ॥

फणिज्झकेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—फणिज्झकः,—पर्णासभेदः, निर्गुण्डीत्यन्ये।

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णः स्वल्पसैन्धवैः ।
धार्य्यश्चक्षुषि सङ्घर्षशोथकण्डूव्यथापहः ॥ २२ ॥
वल्कलं पारिजातस्य तैलं काञ्जिकसैन्धवम् ।
कफोद्भूताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ २३ ॥
ससैन्धवं लोध्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् ।
आश्च्योतनं तन्नयनस्य कुर्य्यात् कण्डूञ्च दाहञ्च रुजाञ्च हन्यात् ॥ २४ ॥
स्निग्धैरुष्णैश्च वातोत्थः पित्तजो मृदुशीतलैः ।
तीक्ष्णरूक्षोष्णविशदैः प्रशाम्यन्ति कफात्मकाः ।
तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानां व्यत्यासात् सान्निपातिकः ॥ २५ ॥

आस्फोता—चाकरमल्लिका, बान्दरलाङ्गुलम्। मयूर,—आखिरघासः। पीलुः,—पीलुरापधिकाजर, अत एव निर्देशात् पीलुमज्जी दीर्घाकाराणोऽपि ग्रेयः। सुरसाजो-ऽपि पर्य्यायभेदी। एषां भङ्गः पञ्चपल्लवसमन्वितारसावित्वद्धीमृदुस्वेदः कार्य्य। वर्त्ति—वालकम्। अत्रैव तन्त्रान्तरदर्शनात् वर्त्मस्थाने चर्क. इति केचित् पठन्ति। तन्त्रान्तरे यथा—"कपित्थसुरसास्फोता-पीलुमयूरकपित्था। कपिलभविल्वखदने. स्वेद. स्यन्दाधिमन्थयो. ॥" कपित्था—चर्क ॥ २१ ॥

शुण्ठीत्यादौ।—निम्बपत्रापेक्षया शुण्ठी स्वल्पा देया, सैन्धवमपि स्वल्पमेव रक्तिकामिति वदन्ति। एषां पिण्डः कल्क एव वस्त्रवेष्टितः पूरणवत् दत्त्वा ईय शुष्कपरीक्षः। सङ्घर्षादिति—अक्षिघर्षणात ॥ २२ ॥

वल्कलमित्यादि।—पारिजात,—पारिभद्र.। पारिभद्रवल्कलस्वरसस्य माषक-मेकं, तैलस्य माषकद्वयं, सैन्धवस्य रक्तिद्वयं सर्वं वा, काञ्जिकस्य निकुञ्चमात्रम्। निकुञ्चस्तु वाङ्गुलाङ्गुलिचतुष्टयपरिमितः। एतत् सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा ताम्रदर्वीकेन तावद्घर्षणीयं यावद् घर्मं भवति, तदनु चक्षुष्यञ्जनं देयमिति वृद्धा व्यवहरन्ति ॥ २३ ॥

ससैन्धवमित्यादि।—सैन्धवस्य रक्तिद्वयं, लोध्रस्य माषकचतुष्टयं, काञ्जिकेन पिष्टा गव्यघृतेन भृष्टा निर्मलसूक्ष्मवस्त्रेण बद्धा बहुधौतदेन बन्दीय चक्षुषि मर्दयी देय ॥ २४ ॥

सर्वेषाञ्च वातजादीनां चिकित्सामाह, स्निग्धैरित्यादि।—विशदैरिति।—अपिच्छिलैः। तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानां व्यत्यासोऽत्र परस्परविपर्य्ययोपयोग., तेन

तिरीटत्रिफलायष्टी-शर्कराभद्रमुस्तकैः ।
पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ २६ ॥
कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंयुतम् ।
न्यस्तमप्स्वन्तरीक्षासु हितमाश्चोतनं भवेत् ॥ २७ ॥
दार्वीपटोलमधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।
प्रपौण्डरीकञ्चैतानि पचेत् तोये चतुर्गुणे ।
विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुडवं पचेत् ॥
शीतीभूते तत्र मधु दद्यात् पादांशिकं ततः ।
रसक्रियैषा दाहाश्रु-रागरक्तरुजापहा ॥ २८ ॥
तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।
अक्ष्णोरपि समन्ताच्च पातनन्तु जलौकसः ।

तीक्ष्णमुपयुज्य तद्विपरीतस्य मृदुन उपयोगः; एवं मृदुद्रव्यमुपयुज्य तद्विपरीतस्य तीक्ष्णस्योपयोगः; एवमुष्णशीतयोरपि व्यत्यासो ज्ञेयः। किंवा परस्परविरुद्धानां भावानां संमिश्रणेन उपयोगो व्यत्यासोपयोगः। तीक्ष्णोष्णमृदुशीतलानामित्युपलक्षणम्; तेन स्निग्धरूक्षादीनामपि ग्रहणं बोध्यम् ॥ २५ ॥

तिरीटेत्यादि।—तिरीटं—पट्टिकालोध्रम्। एषां प्रत्येकं माषकमेकं द्वयं वा गृहीत्वा श्लक्ष्णं पिष्ट्वा शीतलजलपलैकेन संमिश्र्य परिषेकः कार्यः ॥ २६ ॥

कशेर्वित्यादि।—सुश्रुतस्य।—कशेरुयष्टिमधुनोः प्रत्येकं माषकचतुष्टयं गृहीत्वा सूक्ष्मवस्त्रेण पोट्टलीं कृत्वा वद्धा आकाशोदके पलैके निक्षिप्य तेन जलेन सेकः; आकाशोदकाभावे हंसोदकेन ॥ २७ ॥

दार्व्यादौ।—पटोलनिम्बयोः पत्रं, पद्मकं—पद्मकाष्ठम्, उत्पलं—नीलोत्पलम्। एषां मिलित्वा कुडवचतुष्टयो ग्राह्यः। पाकार्थञ्च जलस्य द्वात्रिंशत् पलानि;— "जलन्तु कुडवं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्" इति वचनात्; ततः कुडवोऽष्टपलः स्थाप्यः; तदवस्त्रपूतं कृत्वा पुनः पक्तव्यमाघनीभावात्। ततः शीते मधु पलद्वयं प्रक्षेप्य, ततोऽञ्जनं कार्यमिति ॥ २८ ॥

पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥ २९ ॥
शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।
घृतेन धूपितो हन्ति शोथघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३० ॥
पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैर्जातिसिन्धूत्थमिश्रा
अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुड़िका पिष्टलोध्रेण भ्रष्टा ।
तूलैः सौवीरसार्द्रैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात्
चक्षुःशोथशान्तिं चिरमुपरि दृशोर्भ्राम्यमाणा करोति ॥ ३१ ॥

विल्वाञ्जनम्—

विल्वपत्ररसः पूतः सैन्धवाज्येन चान्वितः ।
शुल्वे वराटिका घृष्टो धूपितो गोमयाग्निना ॥
पयसालोड़ितश्चाक्ष्णोः पूरणाच्छोथशूलनुत् ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च स्रावे रक्ते च शस्यते ॥ ३२ ॥
सलवणकटुतैलं काञ्जिकं कांस्यपात्रे
घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ ।

तिलस्येति ।—तिल—सर्पिर्वस्त्रमांसपटोलादिघृतम् । विरेचनञ्च वक्ष्यमाण-त्रिफलादिना ॥ २९ ॥

शिग्रुपल्लवेत्यादौ ।—निर्यास,—स्वरसः, घृतेन सह ताम्रपात्रे घृष्ट इत्यन्वयः । धूपित इति ।—करीषाग्निना । अन्ये तु—करीषाग्नौ घृत दत्त्वा तेन धूमेन धूपित इति व्याचक्षते । घर्ष,—करकरिकाख्यवेदनाविशेष. ॥ ३० ॥

पिष्टैरित्यादि ।—जातिसिन्धूत्थं—सारसैन्धव, जातिर्जातीफलमित्यन्ये । अन्तर्गर्भं दधानेति ।—पिष्टनिम्बपत्रपिण्डाभ्यन्तरे लोध्रकल्कपिण्डं निधाय कृता गुड़िकेत्यर्थ. । भ्रष्टा इति ।—खर्परे भर्जनादुष्टेत्यर्थः । तदनु सौवीरेण—काञ्जिकेन, सार्द्रैरिति—तूलपदार्द्रैस्तूलकैर्वेष्टिता चक्षुषोरुपरि भ्राम्यमाणेत्यर्थ. ॥ ३१ ॥

विल्वपत्रेत्यादौ ।—शुल्वे इति—ताम्रपात्रे । पयसेति—नारीस्तन्येन । वस्त्रपूत-विल्वपत्ररसस्य माषकचतुष्टयं, सैन्धवस्य रक्तिद्वयं, घृतस्य बिन्दुचतुष्टयम् । एतत् सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दकेन तावद्घर्षणीयं यावद्घन भवति । तदनु शुष्कीकृत-ताम्रपात्रं घनगोमयाग्निना धूपयित्वा नारीक्षीरेण सम्लोड्य चक्षु:पूरणम् ॥ ३२ ॥

सलवणेत्यादौ ।—सैन्धवस्य रक्तिद्वयं, कटुतैलस्य बिन्दुचतुष्टयं, काञ्जिकस्य

सपवनकफकोपं छागदुग्धावसिक्तम्
जयति नयनशूलं सावशोथं सरागम् ॥ ३३ ॥
तरुस्थविद्धामलक-रसः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥
पुराणं सर्वथा सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ३४ ॥
अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।
अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ३५ ॥
जलौकःपातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम् ।
शिराव्यधं वा कुर्वीत सेकालेपांश्च शुक्रवत् ॥ ३६ ॥

पञ्चाङ्गगुग्गुलुः,—

बिभीतकाशिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः ।
क्वाथो गुग्गुलुना पेयः शोथशूलाक्षिपाकहा ॥
पिल्लञ्च सव्रणं शुक्रं रागादींश्चापि नाशयेत् ।
एतैश्चापि घृतं पक्वं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ ३७ ॥

माषकचतुष्टयम्। उपलः,—प्रस्तरखण्डेन घृष्टं, किंवा उपलशब्देनात्र चक्षुष्यत्वात् रसाञ्जनादिभिरेव ग्राह्यम्। वृद्धास्तु वराटिकयैव व्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥

तरुस्थेत्यादि।—तरुस्थस्यैवामलकीफलस्य सूच्यादिभिर्विद्धस्य यो रसो निर्गच्छतीत्यर्थः। पुराणसर्पिर्दशवर्षस्थितं, तदभावे सप्तवर्षातीतमपि पुराणं ग्राह्यमित्याह। उक्तं हि—"अत्यभिष्यन्दि मधुरं यच्च संवत्सरोषितम्। अनुत्क्लेदञ्च दीप्ताग्नि पुराणं तत् प्रकीर्तितम् ॥" इति। सर्वथेति—पानभक्षणाञ्जनैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अयमेव विधिरित्यादि।—वाग्भटस्य।—अयम्—अभिष्यन्दोक्तः। आदिशब्दात् अन्यतो वातादयः ॥ ३५ ॥

नेत्रपाकचिकित्सामाह, जलौक इत्यादि।—स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

बिभीतकेत्यादौ।—पिल्लं—पक्ष्मशाटिका, किंवा—"प्रचालिते यथा दृष्टे चामह्यते पुनःपुनः। अपरिक्लिन्नवर्त्मानं तं पिल्लमिति निर्दिशेत् ॥" इत्युक्तलक्षणः। अत्र घृतपाकपक्षे तु बिभीतकादीनां क्वाथो गुग्गुलोः कल्क इति। बिभीतकादिचूर्णसमं गुग्गुलुं गृहीत्वा घृतेन पिष्ट्वा वटिकां कुर्यादित्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ ३७ ॥

वासकादिः,—

अटरूषाभयानिम्ब-धात्रीमुस्ताक्षकूलकैः ।
रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम् ॥ ३८ ॥
वासाघनं निम्बपटोलपत्रं तिक्ताऽमृताचन्दनवत्सकत्वक् ।
कलिङ्गदार्वीदहनश्च शुण्ठी-भूनिम्बधात्र्यभयाविभीतम् ॥
श्यामा यवक्वाथमथाष्टभागं पिबेदिमं पूर्वदिने कषायम् ।
तैमिर्य्यकण्डूपटलार्बुदञ्च शुक्रं जयेत् सव्रणमव्रणञ्च ॥
काचञ्च पिल्लञ्च महारुजञ्च नक्ताभ्यरोगक्षयथुं सशूलम् ।
वासादिरेष प्रथितप्रभावो निहन्ति सर्वान् नयनामयांश्च ॥ ३९ ॥

पथ्यादिः,—

पथ्यास्तिस्रो विभीतक्यः षड् धात्र्यो द्वादशैव तु ।
प्रस्थार्द्धे सलिले क्वाथमष्टभागावशेषितम् ॥
पीत्वाऽभिष्यन्दमास्रावं रागञ्च तिमिरं जयेत् ।
संरम्भरागशूलाश्रु-नाशनं दृक्प्रसादनम् ॥ ४० ॥
नेत्रे त्वभिहते कुर्य्याच्छीतमाश्च्योतनादिकम् ॥
दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्य्यात्
स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।
स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभितापै-
रभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ ४१ ॥

अटरूषेत्यादि ।—अटरूषक—वासकम् । अक्ष—विभीतकं, कूलकं—पटोलपत्रम् ; एतैः क्वतेन क्वाथेन चक्षुःसेचनम् ; तथा गुग्गुलुं प्रक्षिप्य विरेचनमप्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ ३८ । ३९ ॥

पथ्या इत्यादौ ।—प्रस्थार्द्ध इति ।—द्रवद्वैगुण्यात् शरावद्वये । पीत्वेति—क्वाथमित्याहुः ॥ ४० ॥

आगन्तुनेत्ररोगचिकित्सामाह, नेत्र इत्यादि ।—आदिशब्दादस्य लेपादीनां ग्रहणम् । दृष्टीत्यादि ।—सुगमम् ।—दृष्टिप्रसादजननं—नयनावरकदोषनाशकम् । कैर्दृष्टिप्रसादनं कार्य्यम् ?—इत्याह, स्निग्धैरित्यादि ।—स्वेदादिकृता रुजा एव अभितापो

आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्य्यं वस्त्रौघया स्वेदितमादितस्तु।
आश्च्योतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यद्यापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ॥
सूर्य्योपरागानलविद्युदादि-विलोकनेनोपहतेक्षणस्य।
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्य्यं सायं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगाः॥४२॥

निशाद्वत्रिफलादार्वी-सितामधुकसंयुतम्।
अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारीक्षीरेण पूरणम्।
दलाटाङ्कुरजस्तद्वत् स्वरसो नेत्रपूरणम् ॥ ४३ ॥
आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकञ्चोत्पलानि च।
जीवकर्षभकौ चापि पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत्।
सर्वनेत्राभिघातेषु सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम्।
स्तन्योदकाभ्यां कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ४५ ॥

रोगो रोगजनकत्वादुच्यते। अभ्याहतामित्यत्रैवमर्थं दृष्टिमिति शेषः। तथैवाभ्यन्तरोक्तस्निग्धहिमादिविधिना ॥ ४१ ॥

आगन्त्वित्यादि।—आगन्तुदोषं—धूल्याद्यभिघातम्। वस्त्रौघा च वस्त्रपुटो ग्राह्यः। "यद्यपि पित्तक्षतजापहं स्यात्" इति पित्ताभिष्यन्दे रक्ताभिष्यन्दे च यदुक्तं तदपि हितम्। त्रिफलाप्रयोगा इति।—त्रिफलाक्वाथेन चक्षुःसेकादयः ॥ ४२ ॥

निशेत्यादि।—एषां चूर्णं नारीक्षीरे प्रक्षिप्य पूरणम्। तद्वदिति।—अभिघाताक्षिशूलघ्न इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आजमित्यादि।—आजं घृतमिह प्रस्थमानम्। क्षीरपात्रमिति।—पात्रञ्चाढकं, द्रवद्वैगुण्यात् षोडश शरावाः। क्षीरस्येह ग्रहणमेव, निर्विशेषत्वात्। अन्ये तु—आजघृतसाहचर्य्यात् क्षीरमप्याजमाहुः। सर्पिषोर्द्विवचनमिह नस्ये तर्पणे च हितत्वप्रतिपादनार्थमिति वदन्ति। शिवदासस्तु—आजघृतस्य कल्कत्वमेवाह, तेन तन्मते द्वितीयसर्पिःपदस्य गव्यघृतमेवार्थ इति ॥ ४४ ॥

शुष्काक्षिपाकरोगचिकित्सामाह, सैन्धवमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—स्तन्योदकाभ्यामिति—उपलक्षणे सहार्थे वा तृतीया। सैन्धवदारुशुण्ठीनां मिलित्वा पादिकः कल्कः कार्य्यः। पादिकत्वञ्च मिलितमातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयमपेक्ष्य। सैन्धवं माषकद्वयं, देवदारुशुण्ठ्योश्च प्रत्येकं माषकचतुष्टयं, मातुलुङ्गरसादीनां चतुर्णां प्रत्येकं

वाताभिष्यन्दवच्चान्यद्वाते मारुतपर्यये।
पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरञ्चाप्यथ भोजने ॥ ४६ ॥
वृषादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्यपि।
सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धञ्चापि पिबेद्घृतम् ॥ ४७ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थं रक्तोत्थमथवार्जुनम्।
शिरोत्पातं शिराहर्षमन्यांश्चाभिभवान् गदान् ॥
स्निग्धस्याज्येन कौम्भेन शिराव्यधैः शमं नयेत्।
अम्लाध्युषितशान्त्यर्थं कुर्य्यात्लेपान् सुशीतलान् ॥
तैन्दुकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं हितम्।
शिराव्यधं विना कार्य्यः पित्तस्यन्दहरो विधिः ॥
सर्पिःक्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम्।
तद्वत् सैन्धवकासीसं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥

दशमाषकाः। सर्वमेकीकृत्य मृदग्निना पक्त्वा यावत् घनीभवति ; ततोऽञ्जनं कार्य्यम्। रसक्रियेयम्। अन्ये तु—सम्मोदकार्द्धमिति पठित्वा क्षौद्रगैरिकयोर्मिलितयोः समुदयार्द्धमानम्। सैन्धवदारुहरिद्रामातुलुङ्गरसघृतानां समो भागः ; सैन्धवदारुयष्टीनां कल्कम्। मातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयेनाश्च्योतनं कार्य्यमिति व्याख्यति ॥ ४५ ॥

अन्यतो वातादिचिकित्सामाह, वातेत्यादि।—पूर्वभक्तमिति—भक्तात् पूर्वमित्यर्थः। अन्यतो वाते वातपर्यये च क्षीरपानम्, अनयोः पित्तरक्तारब्धत्वात् ॥ ४६ ॥

वृषादन्यामित्यादि।—वृषादनी—वन्दा। वृषादन्यादिभिः कल्कः, क्षीरं स्नेहसमम्, कर्कटरसस्तु त्रिगुणः ; एवं घृतं साध्यमिति श्लोकार्थः। गयदासस्तु वृषादन्यादीनां पञ्चमूलान्तानां मिलित्वा त्रिगुणः क्वाथः, क्षीरकर्कटरसयोस्तु प्रत्येकं स्नेहसमत्वमित्याह। अन्ये तु—विभिन्नविभक्तिकत्वात् वृषादन्यादीनां प्रत्येकं स्नेहसमः क्वाथः ; एवं क्षीरकर्कटरसावपि, इति पञ्चगुणः पाक इत्याहुः ॥ ४७ ॥

अभिष्यन्दमित्यादौ।—अन्यांश्चेति—प्रकारान्। कौम्भं—सर्पिर्दशवर्षस्थितम्। अम्लाध्युषितेत्यादौ।—तैन्दुकं—सर्पिर्वातव्याधौ सुश्रुतेनोक्तम्। त्रैफलं—त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सिद्धम्। केवलमिति—असंस्कृतम्। अम्लाध्युषिते शिराव्यधवर्जनं व्याधि-

सैन्धवत्रिफलाकृष्णा-कटुकाशङ्खनाभयः।
सताम्ररजसो वर्त्तिः पिष्टशुक्रविनाशिनी ॥ ५७ ॥
चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम्।
क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्रार्म्मादिविलेखनम् ॥ ५८ ॥

दन्तवर्त्तिः,—

दन्तैर्हस्तिवराहोष्ट्र-गवाश्वाजखरोद्भवैः।
सशङ्खमौक्तिकाम्भोधि-फेनैर्म्मरिचपादिकैः।
क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥
शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्द्धेन मनःशिला।
मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धेन सैन्धवम् ॥
एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च।
पिच्चटे मधुना योज्यमर्बुदे मस्तुना तथा ॥ ६० ॥
ताप्यं मधूकसारो वा बीजमक्षस्य सैन्धवम्।
मधुनाऽञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रशान्तये ॥ ६१ ॥

मधूक इत्यादौ।—मधूकः,—महुआकम्। मज्जाबीजवर्त्तिरिति।—करञ्जबीजस्य चूर्णं कृत्वा पलाशकुसुमरसेन वर्त्तिः कार्य्या ॥ ५६ ॥

सैन्धवेत्यादौ।—कटुका—कटुरोहिणी; ताम्ररजस्तु मारितताम्रचूर्णम्। पिष्टशुक्रविनाशिनीति।—पिष्टाख्यनेत्ररोगः,—"बिन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत्" इत्युक्तलक्षणः ॥ ५७ ॥

चन्दनमित्यादौ।— पलाशतरुशोणितं—किंशुकतरुनिर्यासम्। रक्तचन्दनस्य माषकः, सैन्धवस्य द्वौ, पथ्यायास्त्रय इति वृद्धिक्रमः। एतच्चूर्णाञ्जनं मध्वाक्तशलाकया चक्षुषि देयम्; एवं सर्वत्र चूर्णाञ्जने ॥ ५८ ॥

दन्तैरित्यादि।—वाग्भटस्य।—मरिचपादिकैरिति।—समुदितचूर्णापेक्षया मरिचस्य चतुर्थो भागः। पेषणञ्चात्र जलेन, वाग्भटसंवादात् ॥ ५९ ॥

शङ्खेत्यादि।—शङ्खः,—शङ्खनाभिः। नाभिशङ्ख मा ४, मनःशिला मा २, मरिच मा १, सैन्धव र ५। चूर्णाञ्जनमिति।—मध्वाक्तशलाकया संगृह्य शुक्रदेशं घर्षयेत्। ततः त्रिफलाक्वाथेन प्रक्षालनं कार्य्यमिति। शुक्रयोरिति—व्रणाव्रणशुक्रयोः ॥ ६० ॥

घटचौरेण संयुक्तं श्लक्ष्णं कर्पूरजं रजः ।
क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रञ्चापि घनोन्नतम् ॥ ६२ ॥
त्रिफलामज्जमङ्गल्या मधुकं रक्तचन्दनम् ।
पूरणं मधुसंमिश्रं व्रणशुक्राजकाशुजित् ॥ ६३ ॥
तालस्य नारिकेलस्य तथैवारुष्करस्य च ।
करीरस्य च वंशानां कृत्वा क्षारं परिस्रुतम् ॥
करभास्थिकृतं चूर्णं क्षारेण परिभावितम् ।
सप्तकृत्वोऽष्टकृत्वो वा श्लक्ष्णं चूर्णन्तु कारयेत् ॥
एतच्छुक्रेष्वसाध्येषु साध्यीकरणमुत्तमम् ।
यानि शुक्राणि साध्यानि तेषां परममञ्जनम् ॥ ६४ ॥

ताम्रमित्यादि ।—ताम्रं—ताम्रभाजनम्, अक्षस्य बीजं—बिभीतकास्थिमज्जा ॥ ६१ । ६२ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—मङ्गल्या—गौरीवचा, मधुकं—यष्टिमधु । एतैः समभागैर्मधुना पूरणं कार्यम् ॥ ६३ ॥

तालस्येत्यादि ।—तालस्य जटा ; नारिकेलस्य फलास्थि , अरुष्करः—भल्लातः, तस्य फलम् , वंशकरीरस्य तु पाकरी । एतत् सर्वं तिलनालादिना दग्ध्वा भस्म ग्राह्यम् , तच्च भस्मद्रव्यमत्र गृहीत्वा षड्गुणोदके चतुर्गुणोदके वा निःक्षाप्य सर्वं त्रिधं पादशेषं वैद्यविश्रुतिन्यायात् स्रावयेत् । अन्ये तु—क्षारमत्कला चतुर्गुणेन षड्गुणेन वा जलमानेन स्रावयन्ति, वाग्भटसंवादात् । अपरे तु—भस्मद्रव्यमत्र भस्म चतुर्गुणेन षड्गुणेन वा अम्बुना निःक्षाप्य एकविंशतिवारं विस्रावणं वदन्ति । व्यवहारस्तु पूर्वेणैव । परिस्रुतं च गृहीतेन सम्यक्त्वेन क्षारोदकेन सप्ताष्टौ वारान् करभास्थिचूर्णं भाव्यम् । करभः—उष्ट्रः । एतच्च प्रतिभावनमेव चूर्णीकर्तव्यम् ; तच्चूर्णं भव्यातसलाकया सम्यक् शुक्रदेशे घर्षयेत् । ततश्च त्रिफलाक्काथेनाक्षिप्रक्षालनमिति क्रियापरिपाटी । क्षारेणेति—क्षारोदकेन । एतच्छुक्रेष्वसाध्येष्विति ।—अनेन शुक्रस्यासाध्यस्य वैवर्ण्यनाशनं परं क्रियते, न पुनः शुक्रनाशनमिति दर्शयति । "यानि शुक्राणि साध्यानि" इत्यादिः पाठो युक्तः, न तु शुक्राण्यसाध्यानीति । तदुक्तं वाग्भटे—"नारिकेलास्थिभल्लाततालवंशकरीरजम् । भस्माद्भिः स्रावयेत् ताभिर्भावयेत् करभास्थिजम् ॥ चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद् वैवर्ण्यप्रणाशनम् । साध्येषु साधनायालमिद-

पटोलाद्यं घृतम्—

पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ।
दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कल्कैर्भूनिम्बकुटज-मुस्तयष्ट्याह्वचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तत् सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥
घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्मुखरोगव्रणापहम् ।
कामलाज्वरवीसर्प-गण्डमालाहरं परम् ॥ ६५ ॥

कृष्णाद्यं तैलम्—

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्म-
विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं छगल्याः ।
तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल-
पाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ ६६ ॥
अजकां पार्श्वतो विद्ध्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।
व्रणं गोमयचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह ॥ ६७ ॥

मेव च मीलितम् ॥" इति । निघर्षेण पुनरक्षाण्यानीति पठित्वा यतश्च न कदाचिदपि साध्यशुक्रगोचरतया प्रयोक्तव्यमिति यद्व्याख्यातं तदपास्तम् ; चक्रवाग्भटवचनविरोधादेव ॥ ६४ ॥

पटोलमित्यादि ।—पटोलं—पटोलस्य फलम् । कुटजः,—इन्द्रयवः । तन्त्रान्तरे—"यष्टीकलिङ्गभूनिम्ब-पिप्पलीघनचन्दनैः । कल्कैर्मुख्यं शिवैराज्य प्रस्थमात्रं प्रसाधितम् ॥" इत्युक्तत्वात् । अत एव वचनात् भूनिम्बादीनां पलमानता च बोध्या ॥ ६५ ॥

कृष्णेत्यादि ।—कृष्णा—पिप्पली । अक्षिशब्दस्य शूलपाकात्ययाभ्यां सम्बन्धः ॥६६॥

अजकामित्यादि ।—सुगमम् ।—गोमयचूर्णेनेति पाठो लेखकदोषात् ; सुश्रुते वाग्भटे च तन्त्रदाकापुस्तकेषु गोमांसचूर्णेनेत्येव हि पाठो दृश्यते, टीकाकारैश्च व्याख्यात इति ॥ ६७ ॥

सैन्धवं वाजिपादश्च गोरोचनसमन्वितम्।
शैलुत्वग्रसंयुक्तं पूरणश्चाजकापहम्॥ ६८॥

शशक-घृतम्—

शशकस्य शिरःकल्के शेषाङ्गक्वथिते जले।
घृतस्य कुड़वं पक्वं पूरणश्चाजकापहम्॥ ६९॥

द्वितीय शशकाद्य घृतम्—

शशकस्य कषायेण सर्पिषः कुड़वं पचेत्।
यष्टीप्रपौण्डरीकस्य कल्केन पयसा समम्॥
छगल्याः पूरणाच्छुक्र-क्षतपाकात्ययाजकाः।
घ्नन्ति भूयश्चशूलश्च दाहरागानशेषतः॥ ७०॥

त्रिफला घृतं मधु यवाः पादाभ्यङ्गः शतावरी मुद्गाः।
चक्षुष्यः संक्षेपाद्वर्गः कथितो भिषग्भिरयम्॥ ७१॥

लिह्यात् सदा वा त्रिफलां सुचूर्णिताम्
घृतप्रगाढ़ां तिमिरेऽथ पित्तजे।

सैन्धवमित्यादौ।—वाजिपादः,—अश्वखुरः, अश्वगन्धामूलमिति केचित्, व्यवहारस्तु पूर्ववदेव। शैलुः,—बहुवारः॥ ६८॥

शशकस्येत्यादौ।—शशकमस्तकमात्र कल्कः, शेषाङ्गस्याश्वादिकौलस्य क्वाथ.। एतत्क्वाथार्थञ्च जलस्य षोड़श शरावा, स्थाप्यावशेषाः शरावा इति। घृतस्य कुड़वोऽष्टौ पलानि॥ ६९॥

शशकस्य कषायेणेत्यादि।—माङ्गविभागात् शशकगुञ्जकमेकम्। अन्यादि पूर्ववदेव क्वाथकरणं, पयसा समं तुल्यम्, अत्र पञ्चगुणः पाकः; अन्ये तु—चतुर्गुणमाहुः। एतन्मते—क्वाथार्थजलस्य द्वादश शरावाः, स्थाप्यास्त्रय इति क्वाथेषु॥ ७०॥

त्रिफलेत्यादौ।—त्रिफलेति च्छेदः, साऽपि क्वाथचूर्णादिविषयोपयोज्या। घृतञ्च यदि सामान्यत एव चक्षुष्यं तथापि पुराणमतिशयेन बोध्यम्; अत एव सुश्रुते—"घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं पटोलमुद्गामलकान् यवानपि। निषेव्यमाणस्य नरस्य यत्नतो भय सुधीरात् तिमिरात्र विद्यते॥" इति॥ ७१॥

समीरजे तैलयुतां कफात्मके
मधुप्रगाढ़ां विदधीत युक्तितः ॥
कल्कः क्वाथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम् ।
मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकृत् ॥
यस्त्रैफलं चूर्णमपथ्यवर्जी सायं समश्नाति हविर्मधुभ्याम् ।
स मुच्यते नेत्रगतैर्विकारैर्भृत्यैर्यथा क्षीणधनो मनुष्यः ॥
सघृतं वा वराक्वाथं शीलयेत् तिमिरामयी ।
जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥
त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥
जलगण्डूषैः प्रातर्बहुशोऽम्भोभिः प्रपूर्य मुखरन्ध्रम् ।
निर्दयमुचन्नक्षि क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ ७२ ॥
भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यत् प्रदीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ७३ ॥

सुखावती वर्त्तिः—

कतकस्य फलं शङ्खं त्र्यूषणं सैन्धवं सिता ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।
तिमिरं पटलं काचमर्मं शुक्रं तथैव च ।
कण्डूक्लेदार्बुदं हन्ति मलञ्चाशु सुखावती ॥ ७४ ॥

लिह्यादित्यादि ।—मधुयुक्ष ।—युक्तित इति—मात्रया । अत्र यस्त्रैफलं चूर्णमित्यादेरनन्तरं "सघृतं वा वराक्वाथं शीलयेत् तिमिरामयी" इति पाठो न युक्तः, "कल्कः क्वाथोऽथवा चूर्णम्" इत्यादिनैवोक्तार्थत्वात् । जाता इत्यादौ ।—धावनादिति—प्रक्षालनात् । निर्दयमुचन्निति—अवगाढं क्षिपन् ; ना इति पुरुषः ॥ ७२ ॥

भुक्त्वेत्यादौ ।—पाणितलमित्यनन्तरमाचानवारिपरिप्लुतमिति शेषः ॥ ७३ ॥

कतकस्येत्यादि ।—कतकस्य फलं—जलप्रसादनफलम्; शङ्खं—शङ्खनाभिः;

चन्द्रोदया वर्त्तिः,—

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत् तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च ॥
अधिकानि च मांसानि येन रात्रौ न दृश्यते ।
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ॥
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी ॥ ७५ ॥
हरीतकी हरिद्रा च पिप्पल्यो लवणानि च ।
कण्डूतिमिरजिद्वर्त्तिर्न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥ ७६ ॥

कुमारिका वर्त्तिः,—

अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोड़श ।
एषा कुमारिका वर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥ ७७ ॥

त्रिफलाद्या वर्त्तिः,—

त्रिफला कुक्कुटाण्डत्वक् कासीसमयसो रजः ।
नीलोत्पलं विड़ङ्गानि फेनश्च सरितां पतेः ॥

शिला—शर्करा ; फेनः,—समुद्रफेन । चौद्रमत्स्यसमांशे, पेषणञ्च जलेन । इयञ्च वर्त्तिं पित्ताग्निते तिमिरे सदा ॥ ७४ ॥

चन्द्रोदया वर्त्तिन्तु कफतिमिरे प्रशस्ता, अत्र जलेन चाञ्जनमिति श्रीकण्ठः । स्वर्गीमिडलामगुप्तास्य मधुनापि व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ७५ ॥

हरीतकीत्यादौ ।—लवणशब्दः सैन्धववचन, चक्षुष्यत्वात्, तत्र प्रथमभागादेयथा चतुर्थांशमित्याह ; इयमपि कफे हिता । न क्वचित् प्रतिहन्यत इति ।—पित्तजेऽपि न शस्तेत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

"एषा कुमारिका वर्त्तिः" इत्यत्र "एषा कुसुमिका वर्त्तिः" इति क्वचे पठ्यते ॥७७॥

त्रिफलेत्यादौ ।—कासीसं—धातुकासीसम्, अयसो लौहस्य पुटितस्य रजः ।

छागेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत् ताम्रभाजने ।
सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ ७८ ॥

चन्दनाद्या वर्त्तिः,—

चन्दनत्रिफलापूग-पलाशतरुशोणितैः ।
जलपिष्टैरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापहा ॥ ७९ ॥

सौगतमञ्जनम्,—

निशाद्वयाभयामांसी-कुष्ठकृष्णा विचूर्णिताः ।
सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम् ॥ ८० ॥

व्योषाद्या वर्त्तिः,—

व्योषोत्पलाभयाकुष्ठ-तार्क्ष्यैर्वर्त्तिः कृता हरेत् ।
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्मांश्रुनिस्रुतिम् ॥ ८१ ॥

मूषणाद्या वर्त्तिः,—

चूषणं त्रिफला वक्रं सैन्धवालमनःशिलाः ।
क्लेदोपदेहकण्डूघ्नी वर्त्तिः शस्ता वाफापहा ॥ ८२ ॥

नयनसुखा वर्त्तिः,—

एकगुणा मागधिका द्विगुणा च हरीतकी सलिलपिष्टा ।
वर्त्तिरियं नयनसुखा तिमिरार्मपटलकाचाश्रुहरी ॥ ८३ ॥

भावयेदिति—स्थापयेत्, लेपयेदिति वा। क्षीरेणेति।—छागेनैवेत्याहुः। वर्त्तयेदिति—वर्त्तिं कुर्य्यात्। अभिन्नचक्षुष इति—अनष्टतारकस्य ॥ ७८ ॥

चन्दनेत्यादौ।—पूगं—गुवाकफलम्; पलाशतरुशोणितं—किंशुकवेष्टकं, पलाशपुष्परसश्च इत्यन्ये ॥ ७९ ॥

निशेत्यादौ।—सुगतो बुद्धस्तन्निर्मितत्वात् सौगतम् ॥ ८० ॥

व्योषेत्यादौ।—तार्क्ष्यं—रसाञ्जनम् ॥ ८१ ॥

मूषणेत्यादौ।—वक्रं—तगरपादुका; आलं—हरितालम् ॥ ८२ ॥

एकगुणेत्यादौ।—अत्र अर्मतिमिरपटलाश्रुकाचहरीति पठनीयम्, अन्यथा छन्दोभङ्गः स्यात् ॥ ८३ ॥

चन्द्रप्रभा वर्त्तिः,—

अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली मधुयष्टिका ।
विभीतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत् ।
छायाशुष्कां कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् ॥
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकाम् ।
अधिमांसं मलञ्चैव यश्च रात्रौ न पश्यति ॥
वर्त्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जातान्ध्यमपि शोधयेत् ॥ ८४ ॥

श्रीनागार्जुनी वर्त्तिः,—

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थ-यष्टीतुत्थरसाञ्जनम् ।
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश ॥
द्रव्याण्येतानि सञ्चूर्ण्य वर्त्तिः कार्य्या नभोऽम्बुना ।
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥
नाशिनी तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।
सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥
किंशुकस्वरसेनाथ पित्तपुष्पकरक्तताः ।
अञ्जनाच्छागतोयेन चासन्नतिमिरं जयेत् ॥
चिरमाच्छादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता ।
उन्मीलयत्यश्मकल्केण प्रसादञ्चाधिगच्छति ॥ ८५ ॥

अञ्जनमित्यादि ।—अञ्जनं—रसाञ्जनम् ; श्वेतमरिचं—शोभाञ्जनबीजम्, एवं सर्व्वत्र ॥ ८४ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—जन्तुघ्नं—विडङ्गम् ; ताम्रञ्च मारितं ग्राह्यम् । चतुर्दशेति सङ्ख्याकथनेन अस्या वर्त्तेश्चतुर्दशाङ्गीति नामान्तरमपि सूचितं, वाग्भटदर्शनात् । स्तम्भे—शिलास्तम्भे । किंशुकस्वरसेनेति—किंशुकपुष्पस्वरसेन ॥ ८५ ॥

पिप्पल्याद्या वर्त्तिः,—

पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्त्तयेत् समधुकां सहरिद्राम् ।
एतया सततमञ्जयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ ८६ ॥

कौकिला वर्त्तिका,—

व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्थ-त्रिफलाञ्जनसंयुता ।
वर्त्तिका जलपिष्टेयं कौकिला तिमिरापहा ॥ ८७ ॥

त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सहसैन्धवकञ्च ।
बिल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिचरं दशमं प्रवदन्ति ॥
हन्ति तमस्तिमिरं पटलञ्च पिच्चिटशुक्रमथार्जुनकञ्च ।
अञ्जनकं जनरञ्जनकञ्च दृक् च न नश्यति वर्षशतञ्च ॥ ८८ ॥

नीलोत्पलं विडङ्गानि पिप्पली रक्तचन्दनम् ।
अञ्जनं सैन्धवञ्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ ८९ ॥

पत्रगैरिककर्पूर-यष्टीनीलोत्पलाञ्जनम् ।
नागकेशरसंयुक्तमञ्जमतिमिरापहम् ॥ ९० ॥

शङ्खस्य चतुरो भागास्तदर्द्धेन मनःशिला ।
मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धेन पिप्पली ॥

पिप्पलीमित्यादौ ।—उत्पलपत्रम्—उत्पलपुष्पस्य पत्रम् । वर्त्तयेदिति—वर्त्तिं कुर्य्यात् ॥ ८६ ॥

व्योषेत्यादौ ।—अञ्जनं—सौवीराञ्जनम् । कौकिलवत् कृष्णवर्णत्वात् कौकिलेति वर्त्तेः संज्ञा ॥ ८७ ॥

त्रीणीत्यादौ ।—"द्वे रजनी" इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गो ह्रस्वेकारान्तोऽपि रजनीशब्दोऽस्तीति ज्ञेयम् । वारिचरः,—शङ्खनाभिः, वारिधर इति पाठे—वारिधरः, —मुस्तकम् । हन्ति तमस्तिमिरमिति ।—अन्धकारत्वसाधर्म्यात् तमःशब्दं तिमिरं हन्तीति । अञ्जनकमिति—संज्ञायां स्वार्थे कः । जनरञ्जनकं—जनानुरागकारीत्यर्थः । दोधकाख्यच्छन्दः ॥ ८८ ॥

नीलोत्पलमित्यादौ ।—अञ्जनं—रसाञ्जनम्, एवं वक्ष्यमाणेऽपि ॥ ८९ ॥

पत्रेत्यादौ ।—पत्रं—तेजपत्रम् ; गैरिकं—स्वर्णगैरिकम् ॥ ९० ॥

वारिणा तिमिरं हन्ति अर्बुदं हन्ति मस्तुना।
पिच्चिटं मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तदुत्तमम् ॥ ८१ ॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च।
भद्रमुस्तं विडङ्गानि सप्तमं विश्वभेषजम् ॥
गोमूत्रेण गुडी कार्या च्छागमूत्रेण चाञ्जनम्।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति भूतावेशं तथैव च ॥
वारिणा तिमिरं हन्ति मधुना पटलं तथा।
नक्तान्ध्यं भृङ्गराजेन नारीक्षीरेण पुष्पकम् ॥
शिशिरेण परिस्रावमधुपं पिच्चिटं तथा ॥ ८२ ॥

संगृह्योपरतानलक्तकरसेनास्यस्य गण्डूषदान्
साधारञ्जिततूलवर्त्तिनिहितान् यष्टीमधूम्मिश्रितान्।
प्रज्वाल्योत्तमसर्पिषाऽनलशिखासन्तापजं कज्जलम्
दूरासन्ननिशान्ध्यसर्वतिमिरप्रध्वंसदक्षोदितम् ॥
भूमौ निष्ठ्यूत्याऽङ्गुष्ठा अञ्जनं शमनं तयोः।
तिमिरकाचार्महरं धूमिकायाश्च नाशनम् ॥ ८३ ॥

मस्त्वित्यादौ।—"चतुरी भाषा इति—काव्दमलात्। एवमेतैर्वर्त्तिः वर्त्तिः कार्या। स्त्रीक्षीरेण तदुत्तममिति—तत्कृष्टमतिकमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

हरिद्रेत्यादौ।—भद्रमुस्तः,—कान्तक्रामक। भृङ्गराजेनेति—भृङ्गराजस्वरसेन। शिशिरेणेति।—चवलाशायजलेन। अधुपं—मुण्डरीमविशेषम्; प्रमादादेव हन्ति ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति इतिवत्। निवलस्तु अर्बुदमिति पठति ॥ ८२ ॥

संगृह्येत्यादौ।—उपरतानिति—मृतान्, चाधल्यालक्तकरसेन मर्द्दयित्वा इत्यर्थः। साधारञ्जितं तूलम्—चलक्तकम्। उत्तमसर्पिषा—गव्यघृतेन। मलकगण्डूषदान् चलक्तकरसं दत्त्वा चातपे शोषयेत्, तदनु चूर्णीकर्त्तव्यं, तदनु तत् गण्डूषदचूर्णं यष्टिमधुचूर्णेन सह चलक्तकपवमध्ये कृत्वा सूत्रेण संवेष्ट्य वर्त्तिः कार्या; तया वर्त्त्या गव्यघृतमिश्रितया दीपं प्रज्वाल्य तद्दीपशिखोपरि निर्मलकांस्यादिपात्रं धृत्वा कज्जलपातनं कर्त्तव्यम्; तेन कज्जलेन चक्षुषोरञ्जनं कर्त्तव्यमिति क्रियामार्गः। चान्ध्यशब्दो दूरादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। तयोरिति।—दूरान्ध्यासन्नान्ध्ययोर्निशान्ध्यदिवान्ध्ययोरिति वा। धूमिका—धूमाकारावलोकनम् ॥ ८३ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहौषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे।
नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ ८४ ॥

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च
हविषि च विषकल्के चीरे आजे मधूके।
प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकम्
प्रणिहितमथ पश्चात् कारयेत् तच्छलाकाम् ॥
सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा
करकरिकसमेतानर्मपैच्छिल्यरोगान्।
असितसितसमुत्थान् सन्धिवर्त्माभिजातान्
हरति नयनरोगान् सेव्यमाना शलाका ॥ ८५ ॥

चिञ्चापत्ररसं निधाय विमले चौडुम्बरे भाजने
मूलं तत्र निघृष्टसैन्धवयुतं गौञ्जं विशोष्यातपे।
तच्चूर्णं विमलाञ्जनेन सहितं नेत्राञ्जने शस्यते
काचार्माजुनपिच्चिटे सतिमिरे सास्रं निवार्पयेत् ॥ ८६ ॥

त्रिफलेत्यादि।—त्रिफलायाः क्वाथः; भृङ्गराजस्य स्वरसः; महौषधं—शुण्ठी, तस्याः क्वाथः; नागं—सीसकम्। एतेषामाज्यान्तं त्रिफलाक्वाथादावेकैकस्मिन् सप्त सीसकं सप्तधा निर्वाप्य तेन सीसकेन शलाका कर्त्तव्या; तया तिमिराञ्जनवर्त्तिया किंवा मधुघृतादिघृष्टया चाञ्जनं कार्यमिति परिपाटी भाविप्रयोगदर्शनात् ॥ ८४ ॥

त्रिफलेत्यादौ।—हविषि च विषकल्के इति।—विषं मारकद्रव्यं कल्करूपं यत्र तादृशि हविषि। अत एव वन्दाटे "हविषि च विषमिश्रे" इत्युक्तम्। वाग्भटेऽपि "सविषाज्यमधुपयः" इत्युक्तम्। मधूक इति—मधुके मधुनि; अन्ये तु—मधुशब्देन यष्टिमधु वदन्ति। उक्तं हि वाग्भटे—"वराजलं भृङ्गजलं सविषाज्यमजापयः। यष्टीरसश्च यत् सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥" इति। साञ्जना—तिमिराञ्जनेन सहिता, व्यञ्जना—तद्रहिता। करकरिका—वालुकाभिभूतनेत्रवेदनावत् वेदना ॥ ८५ ॥

चिञ्चेत्यादौ।—चौडुम्बरे भाजने—ताम्रादिपात्रे। गौञ्जं मूलं—काकचिञ्चिका-मूलम्। विमलाञ्जनं—सौवीराञ्जनम् ॥ ८६ ॥

चित्राषष्ठीयोगे सैन्धवममलं विचूर्ण्य तेनाक्षि।
सममञ्जनेन तिमिरं गच्छति वर्षादसाध्यमपि॥ ९७॥
दद्यात्क्षीरिनिर्व्यूढे चूर्णितं कणसैन्धवम्।
तत् स्रुते सघृते भूयः पचेत् क्षौद्रं क्षिपेद्घने॥
शीते तस्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम्॥ ९८॥
धात्रीरसाञ्जनक्षौद्र-सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया।
पित्तानिलाक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा॥ ९९॥
शृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम्।
नस्यमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम्॥ १००॥
लिङ्गनाशे कफोद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम्।
विद्ध्वा दैवकृते छिद्रे नेत्रं स्तन्येन पूरयेत्॥

चित्रेत्यादि।—चित्राषष्ठीयोग इति—चित्रानक्षत्रयुक्तषष्ठ्याम्॥ ९७॥

दद्यादित्यादि।—वाग्भटस्य।—कणेति—पिप्पली, शब्दबलात् ग्रहणम्। स्रुत इति—वस्त्रपरिस्रुते, एतच्चाक्षीरिनिर्व्यूढविशेषणम्। क्षीरिमूलस्य क्वाथः, कणासैन्धवघृतानि मिलित्वा पादिकानि षण्माषकानि वा दत्त्वा, पाकार्थं पुनः कार्यः। शीते चास्मिन् पादिकं मधु प्रक्षेप्यम्। वैद्यप्रसादके त्वस्य विवरणं यथा—"क्षीरीरस्य पलद्वयं, जलस्य चत्वारः शरावाः, शेषस्तु शराव एकः; पूते तस्मिन् प्रक्षेपार्थं कणासैन्धवयोः प्रत्येकमष्टमाषकं, घृतस्य च कर्षं, पुनःपाकेन घनीभूते शीते च मधुनः कर्षः एकः॥ ९८॥

धात्रीत्यादि।—धात्रीक्वाथे रसाञ्जनचूर्णं घृतञ्च प्रक्षिप्य पुनः पाकात् रसक्रिया साध्या। रसक्रियेति—घनीभूतक्वाथस्य संज्ञा। शीते च मधु प्रक्षेप्यम्। मानमेषां सर्वेषां पूर्ववदिति॥ ९९॥

शृङ्गवेरमित्यादि।—यष्टिमधुसाधितेन तैलेन मिश्रितं शृङ्गवेरभृङ्गराजचूर्णं नस्यं किंवा भृङ्गराजस्वरसे तैलमिश्रिते शृङ्गवेरयष्टिमधुचूर्णं प्रक्षिप्य नस्यं कार्यम्॥ १००॥

लिङ्गनाश इत्यादि।—लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टिः, तस्य नाशो लिङ्ग-

ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः।
नयनं सर्पिषाऽभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत्॥
ततो गृहे निराबाधे शयितोत्तान एव च।
उद्गारकासक्षवथु-ष्ठीवनोत्कम्पनानि च॥
तत्कालं नाचरेदूर्द्ध्वं यन्त्रणा स्नेहपीतवत्।
त्र्यहात् त्र्यहाद्धावयेत्तु कषायैरनिलापहैः॥
वायोर्भयात् त्र्यहादूर्द्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत्।
दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम्।
पश्चात् कर्म्म च सेवेत लघ्वन्नञ्चापि मात्रया॥
रागशोफोऽर्बुदं शोथो बुद्बुदं केकराक्षिता।
अधिमन्थादयश्चान्ये रोगाः स्युर्दुष्टवेधजाः॥
अहिताचारतो वापि यथास्वं तानुपाचरेत्।
रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगान् निबोध मे॥ १०१॥

नाम:। कफीभूत इत्यनेन वातजः पित्तजश्च विद्धो न सिध्यतीति दर्शयति, यथा-विधिपूर्वकमिति।—विधिश्च विदेह सुश्रुताभ्युक्तः, तत्रानुसन्धेयः, स च विस्तारभयान्न लिखितः। दैवकृते छिद्रे इति।—अपाङ्गभागवर्त्तिनः शुक्लभागस्य मध्ये यद् दैवकृतं छिद्रमस्ति, तस्मिन्। तदुक्तं दृष्टिगतरोगप्रतिषेधाध्याये सौश्रुते—"मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ कृष्णान्मुक्त्वा त्वपाङ्गतः। उन्मील्य नयने सम्यक् सिराजालविवर्जिते॥ नाधो नोर्द्ध्वं पार्श्वाभ्यां छिद्रे दैवकृते ततः। शलाकया ताम्रमय्या व्यधयेद् यत्नवत्तया॥", इत्यादि। अस्यार्थः,—कृष्णात् कृष्णमण्डलात् प्रभृति द्वौ शुक्लभागौ मुक्त्वा त्यक्त्वा मध्ये दैवकृतं छिद्रं यदस्ति, तस्मिन् विध्येदिति। व्यधश्च तथा कर्त्तव्यो यथा एकैव धरं लभ्यते। सम्यग्व्यधलिङ्गञ्च सुश्रुतेनोक्तं, यथा—"वारिबिन्द्वागमः सम्यक् शब्दश्च व्यधने भवेत्। असम्यग्विद्धे तु शोणितागमः" इति। पट्टवस्त्रेण वेष्टयेदिति।—सद्यःक्षतरोपण-लोध्ररक्तचन्दनत्रिफलाचूर्णं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टनम्; अन्ये तु—धुस्तूरपिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टयन्ति। निराबाध इति।—धूमातपादिरहितस्थाने। शयितोत्तान एवेति।—एतच्च चक्षुर्द्वयोर्व्यधे ज्ञेयम्; एकतरस्य व्यधे तु विद्धात् चक्षुषोऽन्येन पार्श्वेन शयनं ज्ञेयम्। वाग्भटेऽप्येवमेवोक्तं लिङ्गनाशप्रतिषेधाध्याये—"घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा

कल्किताः सप्तला दूर्वा-यवगैरिकशारिवाः ।
सुखालेपाः प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ १०२ ॥
पयस्याशारिवापत्र-मञ्जिष्ठामधुकैरपि ।
अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ १०३ ॥
वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
काकोल्यादिप्रतीवापं प्रयुञ्ज्यात् सर्वकर्मसु ॥
याप्यत्वेवं न चेच्छूलं स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
ततः शिरां दहेच्चापि मतिमान् कीर्त्तितां यथा ॥
दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ॥ १०४ ॥

धाराभि स्नापयेत् ततः । विस्राव्यैव पार्श्वेन समुत्थानं ददीर्ष्यधि ॥" इति । उद्गारीत्यादौ ।—उत्साधनं—वमनमेव । सत्काथमिति—यथार्हम् । उक्तं हि वाग्भटे—"वमनं कालमुद्धार...यथार्हं कारयेत्" इति । ऊर्ध्वमिति—उत्तानशयनात् परम् उद्गारादीनि यथार्हं परिहरेदित्यर्थः । यन्त्रणा स्नेहपीतवदिति ।—स्नेहपीतस्येव आहाराचारादिनियमः । पूर्ववत् इति—वक्ष्यमाणवत् । कियन्त कालमयं विधिः कार्य्य इत्याह,—दशाहमेवमित्यादि ।—त्र्यहमेवेति ।—एवमुत्तान-शयनादिना त्र्यहमं नियम्य चतुर्थे दृष्टिप्रसादनादि क्रियां कुर्य्यात् प्रयोक्तव्यानि सेवेतेत्यर्थः । दृष्टिप्रसादनम्—अञ्जनादि । अधूमपानीति ।—धकाराद्धूमपानमल्परोगेऽपि धूमविधिं समुद्दिशतीति । राग इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—तोद,—वेदना ; तोदवत् पीडा वा ; अर्बुदम्—अर्बुदाकारश्शोथः ; बुद्बुदं—बुद्बुदाकारश्शोथः ; शर्कराचिता—शर्कराचिता, दृष्टेर्मलमिति यावत् । शर्कराचितेति पाठान्तरे—शर्करस्थेवाधी-दृष्टिरित्यर्थः । यथास्वमिति ।—वातादिप्रत्यनीकादिभिः । अक्षायासमिति ।—शोथादि-रूपपीडायाम् ॥ १०१ ॥

कल्किता इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—सुखालेपा इति ।—पूर्वैः समभागैश्च समीपे प्रलेप इति । रागः,—अक्षिलौहित्यम् ॥ १०२ ॥

पयस्येत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—पयसा—क्षीरकाकोली ;—पत्रं—तेजपत्रम् । वाग्भटे—"सुखोष्णः पथ्य उच्यते" इत्यत्र "सुखोष्णः श्रमंक्षम परः" इति पाठः ॥१०३॥

वातघ्नेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—वातघ्न,—भद्रदार्वादिः, तेन क्षीरपाकपरिभाषया सिद्धे पयसि चतुर्गुणे । सर्वकर्मस्विति—नस्यपानादिषु । याप्यत्वेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—

मेषशृङ्गस्य पत्राणि शिरीषधवयोरपि।
मालत्याश्चापि तुल्यानि मुक्तावैदूर्य्यमेव च॥
अजाक्षीरेण सम्पिष्य ताम्रे सप्ताहमावपेत्।
प्रणिधाय तु तद्वर्त्तिं योजयेदञ्जने भिषक्॥ १०५॥
स्रोतोजं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला।
मरिचानि च तद्वर्त्तिं कारयेत् पूर्ववद्भिषक्॥ १०६॥
रसाञ्जनं घृतं क्षौद्रं तालीशं स्वर्णगैरिकम्।
गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये॥ १०७॥
नलिनोत्पलकिञ्जल्कं गोशकृद्रससंयुतम्।
गुड़िकाञ्जनमेतत् स्याद्दिनरात्र्यन्धयोर्हितम्॥ १०८॥
नदीजशङ्खत्रिकटून्यथाञ्जनम्
मनःशिला द्वे च निशे गवां शकृत्।
सचन्दनेयं गुड़िकाऽथ चाञ्जने
प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम्॥ १०९॥

शिरामिति—ललाटस्थां शिरां मोक्षयेत् दहेच्चापीत्यन्वयः। हरेरित्यादि।—सुश्रुतस्य।—घन इति—शिराव्यधदाहानन्तरम्; व्यधदाहाभ्यां दोषशैथिल्ये वा कलुषितायां दृष्टेः प्रसादनाय अञ्जनम्। घर्षेने इति—अञ्जनद्वयम्॥ १०४॥

मेषशृङ्गेत्यादि।—मेषशृङ्गः—मेषशृङ्गी, पुत्रञ्जीवकश्च इत्यन्ये। भावयेदिति—भावयित्वा स्थापयेत्॥ १०५॥

स्रोतोजमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—स्रोतोजं—रसाञ्जनम्। पूर्ववदिति—छागीक्षीरेण पिष्टा ताम्रपात्रे सप्ताहं स्थापयेदित्यर्थः॥ १०६॥

रसाञ्जनमित्यादौ।—गोशकृद्रसेन वर्त्तिः कार्य्या॥ १०७॥

नलिनेत्यादि।—नलिनं—पद्मम्, उत्पलं—नीलोत्पलम्, तयोः किञ्जल्कः। गोशकृद्रसेति—गोशकृद्रसेन गुड़िकाः कार्य्या इत्याह॥ १०८॥

नदीजेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—नदीजं—सैन्धवम्; शङ्खं—शङ्खनाभिः, शङ्खस्थाने शिम्बीति पाठे—शिम्बी—हरितमुद्गः, अञ्जनं—रसाञ्जनम्। गवां शकृत्—गुञ्जायम्; शकृदित्यपि पाठान्तरम्॥ १०९॥

कणाश्छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ।
अचिराद्धन्ति नक्ताख्यं तद्वत् सक्षौद्रमूषणम् ॥ ११० ॥

पचेत्तु गोधं हि यकृत् प्रकल्पितम्
प्रपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।
निषेवितं तद् यकृदञ्जनेन च
निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥ १११ ॥

दध्ना निघृष्टं मरिचं रात्र्यान्ध्याञ्जनमुत्तमम् ।
ताम्बूलयुक्तं खद्योत-भक्षणञ्च तदर्थकृत् ॥ ११२ ॥
शफरीमत्स्याहारो नक्तान्ध्यमञ्जनतो विनिहन्ति ।
तद्वद्रामठटङ्कणकर्णमलचक्रिकयोऽञ्जनान्मधुना ॥ ११३ ॥

कणेत्यादि ।—छागयकृत् विदार्य तन्मध्ये पिप्पलीं स्थापयित्वा उत्स्वेदयेत् । पक्वा—उत्स्विन्ना । तद्रसपेषितेति ।—उत्स्वेदाम्बुना पिष्टा वर्त्तिः कार्य्येत्यर्थः । सक्षौद्रमूषणमिति ।—ऊषणं—मरिचम् । तद्वत्—पूर्ववत् छागयकृत्पिण्डं विदार्य तन्मध्ये मरिचं स्थापयित्वा उत्स्वेदयेत्, ततः पाकाच्च उत्स्वेदनावशिष्टजलेन तन्मरिचं सपिष्य वर्त्तिः कार्य्येत्यर्थः ॥ ११० ॥

पचेदित्यादि ।—पचेत्—उत्स्वेदयेत् । गोधं—गोधाभवं यकृत्, पिप्पलीपूरणार्थं प्रकल्पितमिति पठितम् । अग्निनेत्यत्र अम्बुनेति पाठान्तरे—अम्बुना स्वेदनं बोध्यम् । अत्र गोधायकृदर्द्धपादितमित्यपि पाठः । निषेवितं तद् यकृदिति ।—तथाभूतं यकृत् खादितमित्यर्थः । पिप्पली अञ्जनविधिनैव देयेति कश्चित् । अन्ये तु—उत्स्विन्नकणासहितं यकृत् भक्ष्यविधिना अञ्जनविधया च निषेवितं नक्तान्ध्यं हन्तीत्याहुः । अपरे तु—उत्स्विन्नकणासहितं यकृत् अञ्जनविधया निषेवितं नक्तान्ध्यं हन्तीति व्याचक्षते । खलुशब्द एवार्थे, असंशयमेवेत्यर्थः ॥ १११ ॥

दध्नेत्यादि योग स्पष्टः ॥ ११२ ॥

शफरीत्यादि ।—शफरीमत्स्याहारः दध्ना मधुना सन्ध्यायामञ्जनं कार्य्यम् ॥ ११३ ॥

केशराजान्वितं सिद्धं मत्स्याण्डं हन्ति भक्षितम्।
नक्तान्ध्यं नियतं नृणां सप्ताहात् पथ्यसेविनाम् ॥ ११४ ॥

त्रिफला-घृतम्—

त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम्।
तिमिराण्यचिराद्धन्यात् पीतमेतन्निशामुखे ॥ ११५ ॥

महात्रिफलाद्यं घृतम्—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च।
वृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्य्याश्च तत्समम् ॥
अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्या रसं तथा।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥
कल्काः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका॥
तत् साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत्।
ऊर्द्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते ॥
यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति।
सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वातिस्रुतेऽपि च ॥
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ॥
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ॥
अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम्।
स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्ड्वासन्नदूरदृक् ॥

केशराजेत्यादि।—रोहितमत्स्यादीनामण्डं केशराजं दत्त्वा उद्धरयात् काञ्जिकेन पक्वा भक्षयेत्। ॥ ११४ ॥

इतः परं घृतान्युच्यन्ते त्रिफलेत्यादौ।—चतुर्गुणेन त्रिफलाक्वाथेन व्यवहरन्ति। सपयस्कमिति।—क्षीरं स्नेहसमम् ॥ ११५ ॥

महात्रिफलाद्यघृते।—वृषस्येति वासकस्य पत्ररसः प्रस्थः। मधुपर्णी—गुडूची। ऊर्द्ध्वपानादिविधिर्भोजनापेक्षया ज्ञेयः। वातपित्तकफेष्विति।—वातपित्तकफोद्भूतेषु

गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं महद् घृतम् ॥ ११६ ॥

त्रैफलं घृतम्—

त्रिफला त्र्यूषणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी ।
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेशरम् ॥
नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ।
कार्षिकैः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥
घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् ।
तिमिरं दोषमास्रावं कामलां काचमर्बुदम् ॥
वीसर्पं प्रदरं कण्डूं रक्तं श्वयथुमेव च ।
खालित्यं पलितञ्चैव केशानां पतनं तथा ।
विषमज्वरमर्माणि शुक्रञ्चाशु व्यपोहति ॥
अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः ।
तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥
न चैवास्मात् परं किञ्चिद्दृष्टमृषिभिः काश्यपादिभिः ।
दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् त्रैफलं घृतम् ॥ ११७ ॥

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धम्
कल्केन यष्टीमधुकस्य युक्तम् ।

सर्वेषु नेत्ररोगेषु इत्यर्थः ; तथा धूमवातरजःसुखात् आतामहति मन्दहष्टिश्चापकर्षणीत्यर्थः ; तथा वातपित्तात्मा सततचक्षुः पश्यतीति शेषः । तथा सकण्डूासन्नदूरदृक् यः तस्यापि गृध्रतुल्यदृष्टिकारकमिति सोपस्कारं व्याख्येयम् । पुनः सर्वनेत्रामयं हन्यादित्र कथनं सर्वनेत्रामयहरत्वस्यावश्यकत्वोपदर्शनार्थमिति ज्ञेयम् ॥११६॥

त्रिफलेत्यादि ।—त्रिगुणं त्रिफलारसमिति घृतप्रस्थविशेषणम् ; विषमज्वरमर्माणीति—विषमज्वरं तथा मर्माणीति विशेषः ॥ ११७ ॥

फलत्रिकेत्यादौ ।—अभीरुः,—शतमूली । तत्र फलत्रिकस्य क्वाथः, शतमूल्यास्तु

सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागम्
हन्यात् त्रिदोषं तिमिरं प्रवृद्धम्॥ ११८॥

भृङ्गराजाद्यं तैलम्—

भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च।
तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत्।
नस्याद्वलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः॥ ११९॥

गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमम्
हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्यतः।
घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके
तथाणुतैलं पवनासृगुत्थयोः॥ १२०॥

द्र्यक्षप्राणतैलं घृतञ्च—

जीवकर्षभकौ मेदे द्राक्षांशुमती निदिग्धिका बृहती।
मधुकं बला विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा रास्ना॥
नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपौण्डरीकं पुनर्नवा लवणम्।
पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरर्धांशिकैः पिष्टैः॥

स्वरस इत्यर्थः। सममिति—साम्यमित्यर्थः। उक्तं हि मेदिनीकारकोषे—"सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्" इति। अन्ये तु—सममिति सहार्थे, यथोक्तकषायादिना सह सिद्धमित्यर्थः प्राहुः॥ ११८॥

गवामित्यादि।—सुश्रुतस्य।—गवां शकृत्क्वाथविपक्वमिति।—गोमयजः क्वाथोऽत्राष्टगुणाम्बुना कार्यः; "मदीयचतुर्गुणं देयम्" इति परिभाषा व्यवहारबाधिता। घृतं हितं केवलमिति।—केवलमित्यसंस्कृतम्। नस्यत इति इहापि सम्बध्यते। अणुतैलञ्च सुश्रुते वातव्याध्युक्तम्। क्वचित्तु सुश्रुतपुस्तके "घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके" इत्यस्यानन्तरम् "धात्रीविदं यष्टिमधुरैर्विपाचितं तैलं शिरोदौ मधुरे च यद्धये" इति पाठो दृश्यते, स च पाठस्तथाविधाकारपुस्तकेषु दृश्यते, टीकाकृद्भिश्च न व्याख्यातः, तथा संग्रहकृद्भिश्च प्रामाणिकैर्लिखित इति कृत्वा अनार्ष इति ज्ञेयम्॥ ११९। १२०॥

जीवकेत्यादौ।—चन्द्रमसी—माषपर्णी। अर्धांशिकैरिति।—पयः कर्षसतांश-

तैलं यदि वा सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ।
आत्रेयनिर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं सिद्धम् ॥
तिमिरं पटलं काचं नक्तान्ध्यमर्बुदं तथाऽऽभ्यञ्च ।
श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति च नीलिकां व्यङ्गम् ॥
मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्चाकालजं हनुस्तम्भम् ।
कासं श्वासं शोषं हिक्कां स्तम्भं तथाऽत्ययं नेत्रे ॥
मुखजैह्म्यमर्दितभेदं रोगं बाहुग्रहञ्च शिरःस्तम्भम् ।
रोगानथोर्द्ध्वजत्रोः सर्वानचिरेण नाशयति ॥
पक्तव्यं कुड़वं तैलं नस्यार्थं नृपवल्लभे ।
भक्तार्थैः माषिकैः कल्कैरन्ये भृङ्गादितैलवत् ॥ १२१ ॥

अभिजितं तैलम्—

तैलस्य पचेत् कुड़वं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।
आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुक्तम् ॥
ख्यात्वाऽभिजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्त्याशुनिषेवितम् ।
विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेच्च तथा ॥ १२२॥
अर्म तु छेदनीयं स्यात् कृष्णप्राप्तं भवेद्यदा ।
बड़िशविद्धमुन्नम्य त्रिभागञ्चात्र वर्जयेत् ॥ १२३ ॥

चतुर्थो भागः, माषकचतुष्टयम्; तैः माषिकैरित्यर्थः। तैः सर्वैर्मिलित्वा द्वादश-माषकाधिकं पलं भवति; अनेन तैलकुड़वः साध्यः; भक्तार्थे हि तैलकुड़वः पच्यत इति सम्प्रदायः। कुड़वश्चाष्टौ पलानि। न च "कल्कस्तु स्नेहपादिकः" इत्यनेन विरोधः, कल्कपलेनापि तैलकुड़वपाकदर्शनात्; तथा पूर्वोक्तभृङ्गराजाद्यतैले तथा वक्ष्यमाणेऽभिजितनाम्नि तैले च। किंवा भक्तार्थिकैरिति—कार्षिकैः; अस्मिन् पक्षे कल्कस्य बहुत्वात् तैलप्रस्थः साध्यः। व्यवहारस्तु पूर्ववैव। यदि वा सर्पिरिति।—पैत्तिके तिमिरे सर्पिः पक्तव्यम्। दृष्टिश्चेष्विति—दृष्टिमण्डलरोगेषु ॥ १२१। १२२ ॥

अर्म त्वित्यादि।—अर्म आख्या इति ख्यातोऽक्षिरोगविशेषः। अर्म तु छेदनीय-

पिप्पलीत्रिफलाद्राक्षा-लौहचूर्णं ससैन्धवम् ।
भृङ्गराजरसे पिष्टं गुड़िकाञ्जनमिष्यते ॥
अर्म सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तदर्जुनम् ।
अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥ १२४ ॥

पुष्याख्यतार्क्ष्यजसितोदधिफेनशङ्ख-
सिन्धूत्थगैरिकशिलामरिचैः समांशैः ।
पिष्टैश्च माक्षिकरसेन रसक्रियेयम्
हन्त्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ १२५ ॥

क्षौभस्य सर्पिषः पानैर्विरेकालेपसेचनैः ।
स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकामञ्जनैस्ततः ॥ १२६ ॥
प्रवालमुक्तावैदूर्य्य-शङ्खस्फटिकचन्दनम् ।
सुवर्णरजतं क्षौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥ १२७ ॥
शङ्खः क्षौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ।
सितयार्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ १२८ ॥

मिति—मण्डलाग्रेणेति शेषः । समुन्नम्येति—सूच्यग्रेणेति शेषः । सूच्यग्रेण समुन्नम्य उत्तोल्य अनन्तरं वडिशेन विद्धा मण्डलाग्रेण छिन्दीदित्यर्थः । त्रिभागमिति—तृतीय-भागं कनीनिका वर्जयेदित्यर्थः । उक्तं हि—"रक्षन् कनीनिकां छिन्द्याच्चतुर्भागाव-शेषितम्" इति ॥ १२२ ॥

पिप्पल्यादौ ।—भृङ्गराजरसेनैव पेषणमञ्जनमेवेत्याहुः । गुड़िकाञ्जनं—वर्त्ति-रित्यर्थः । अजका—कृष्णरोगभेदः ॥ १२४ ॥

पुष्याख्येत्यादि ।—पुष्याख्य—पुष्पकासीसम्, तार्क्ष्यजं—रसाञ्जनम् ; सिता—शर्करा ; शङ्खः,—शङ्खनाभि. ; गैरिकशिला—गैरिकमेवेति श्रीकण्ठः । माक्षिक-रसेनेति—मधुरूपद्रवेण । रसक्रियेयमिति ।—एतत् सर्वं चूर्णं प्रचुरतरमधुना समालोड्य वंशनलिकायां स्थाप्यम्, एतत् रसक्रियाविधाने वदन्ति । अत एव "पिष्टं क्षौद्रेण चालोड्य" इत्यादि वचनमपि पठन्ति ॥ १२५ ॥

क्षौभस्येत्यादि ।—क्षौभे सर्पिर्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥ १२६ ॥

प्रवालेत्यादि ।—क्षौद्रेण पेषणमञ्जनस्य ॥ १२७ । १२८ ॥

पैत्तं विधिमशेषेण कुर्य्यादर्जुनशान्तये।
वैदेही सितमरिचं सैन्धवं नागरं समम्॥
मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम्॥ १२८ ॥
भिन्द्योपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः।
विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः॥ १३० ॥
पथ्याक्षधात्रीफलमध्यबीजै-
स्त्रिद्व्येकभागैर्विदधीत वर्त्तिम्।
तयाञ्जयेदश्रुमतिप्रगाढ़-
मक्ष्णोर्हरेत् कष्टमपि प्रकोपम्॥ १३१ ॥
स्रावेषु त्रिफलाक्वाथं यथादोषं प्रयोजयेत्।
क्षौद्रेणाज्येन पिप्पल्या मिश्रं विध्येच्छिरां तथा॥ १३२ ॥

पैत्तं विधिमिति—पित्ताभिष्यन्दोक्तविधिम्। यदुक्तं हि—"पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिरर्जुननाशनम्" इति। वैदेहीत्यादौ।—वैदेही—पिप्पली, सितमरिचं—शोभाञ्जनबीजम्। इति वक्ष्यति॥ १२८ ॥

भिन्द्यादित्यादि।—अनुक्तम्।—भिन्द्येति—व्रीहिमुखेणेति शेषः। यद्यप्युपनाहः केवलं कफज एव, तथापि कफजमिति स्वरूपकथनं ज्ञेयम्। पिप्पलीमधुसैन्धवैरित्येतन्मात्रं प्रतिसारयेदिति शेषः। अत्र लेखनानन्तरं प्रतिसारणं ज्ञेयम्। यदुक्तं हि वाग्भटे—"कफजाह्वं भिषक् भिन्द्याद् व्रीहिमुखेन तु। लिखेद्वा मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत्॥" इति। अन्ये तु—लेखनप्रतिसारणाभ्यामनयमेव पिप्पल्यादिप्रच्छानं प्रयोगमिच्छन्ति॥ १३० ॥

पथ्येत्यादौ।—अक्षमध्यबीजपदं पथ्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। त्रिद्व्येकभागैरिति—पथ्याबीजादिषु यथाक्रमं योज्यम्; अत्र धात्रीबीजं द्विगुणम्। मधुना सहेन-मिति व्यवहरन्ति॥ १३१ ॥

स्रावेष्वित्यादौ।—प्रयोजयेदिति—सेकेन। यथादोषमिति।—क्षौद्रेण पित्तजे, आज्येन वाते पित्ते रक्ते च, पिप्पल्या तु कफे। एभिरञ्जनं शिरावेधश्च इति॥ १३२ ॥

त्रिफलामूत्रकाशीश-सैन्धवैः सरसाञ्जनैः ।
रसक्रिया क्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ॥ १३३ ॥
स्विन्नं भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।
शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥
रसाञ्जनमधुभ्याञ्च भित्त्वा वा शस्त्रकर्मवित् ।
प्रतिसार्य्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥
स्वेदयेद् घृष्टयाऽङ्गुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ।
रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।
प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने गण इष्यते ॥ १३४ ॥
निमिषे नासया पेयं सर्पिस्तेन च पूरणम् ।
स्वेदयित्वा विसग्रन्थिं छिद्राण्यस्य निराश्रयम् ।
पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥ १३५ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—त्रिफलाकाथगोमूत्रे मिलित्वा पलचतुष्टये, काशीश-सैन्धवरसाञ्जन मिलित्वा पलमात्रं प्रक्षिप्य, पुनःपाकेन घनतामापाद्य रसक्रिया विधेया ; किन्तु काशीशरसाञ्जनापेक्षया सैन्धवमल्पमात्रं व्यवहरन्ति वृद्धाः । मूत्रस्थाने तुल्येति निश्चलः पठति । सम्प्रति—त्रिफलाकाथस्यैव पलचतुष्टयं ग्राह्यम् । किन्तु सुश्रुते बहुपुस्तकेषु च मूत्रपाठ एव दृश्यते । भिन्ने स्यात् प्रतिसारणमिति ।—रसाञ्जन-चूर्णमधुभ्यामेव प्रतिसारणं ज्ञेयम् । इति कश्चिजेयु ॥ १३३ ॥

प्रतिसार्य्याञ्जनैरिति ।—अञ्जनैः,—कज्जलैः । रोचनेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—क्षारः,—यवक्षारः । रोचनादिषु प्रत्येकं क्षौद्रयोगः । प्रतिसारणमिह प्रचलुष्ठ्ये दानं, न तु घर्षणम् ॥ १३४ ॥

निमिष इत्यादौ ।—सर्पिस्त्रिफलासिद्धमिति केचित् । अन्ये तु चपलकमित्याहुः । पूरणमिति ।—तेन सर्पिषा चक्षुपूरणमित्यर्थः । स्वेदयित्वेत्यादौ ।—विसग्रन्थिमिति—विसवर्त्माख्याक्षिरोगम् । निराश्रयमिति—आश्रयः स्फोटकः निरवशिष्ट यथा स्यात् तथा, भित्त्वेत्यर्थः । अन्योऽप्याश्रयी भवति, व्याधिरस्य पुनः सम्भवात् । यत्र हि—"विसग्रन्थिं तथा भिन्द्याद् यथा साश्राश्रयः क्षरेत् । पुनः प्रवर्त्तते यस्मादन्योऽप्याश्रयी स्थिते ॥" इति ॥ १३५ ॥

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम्।
पुनःपुनर्विरेकश्च पिल्लरोगातुरो भजेत्॥
पिल्ली स्निग्धो वमेत् पूर्वं शिराव्यधस्ततोऽसृजि।
शिलारसाञ्जनव्योष-गोपित्तैश्चाश्च्योतयेत्॥ १३६॥
हरितालवचादारु-सुरसारसपेषितम्।
अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम्॥ १३७॥
भावितं वसामूत्रेण सस्नेहं देवदारु च।
काकमाचीफलैकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान्।
धूपयेत् पिल्लरोगार्त्तं पतन्ति क्रिमयोऽचिरात्॥ १३८॥
रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला।
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च॥
एतत् समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनि।
अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम्॥ १३९॥
मस्तकास्थि सुशुक्त्यास्तु तुषोदलवणान्वितम्।
ताम्रपात्रेऽञ्जनं घृष्टं पिल्ले प्रक्लिन्नवर्त्मनि॥ १४०॥

वर्त्मेत्यादिना पिल्लरोगचिकित्सामाह, वर्त्मावलेखमिति।—वर्त्मनः शाकपत्रादिभिरेव वर्त्मघर्षणम्। पिल्ललक्षणञ्च पूर्वमेवोक्तम्। वाग्भटेन तु कुकूणकादीनामष्टादशानां पिल्लाख्या कृता। यथा—"एतेऽष्टादश पिल्लाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः" इति। पिल्लीत्यादौ।—स्नेहोऽपि योज्यः, वमनाङ्गत्वात्। शिरा लालाटी। शिलेत्यादौ।—गोपित्तसाहचर्यात् गोरोचनया सर्वत्र व्यवहारः॥ १३६॥

हरितालेत्यादौ।—सुरसारसपेषितमिति।—सुरसा—पर्णासभेदः, तुलसीति लोके। प्रतिसारणमेतत्। अभयेत्यादौ।—तगरं—तगरपादुका॥ १३७॥

भावितमित्यादौ।—स्नेहः,—घृतं, अनुक्तत्वात्। एतदपि प्रतिसारणम्। काकमाचीत्यादौ।—काकमाचीफलमेकमेव घृतलिप्तं धूपार्थम्। धूपनञ्च चक्षुर्वंशसान्निध्याय कार्यम्। अन्ये तु—एकैन केवलेन भावनादिरहितेन धूपनमित्याहुः॥ १३८॥

रसाञ्जनमित्यादौ।—सर्जरस,—रालधूपः; अत्र पेषणं मधुनैव॥ १३९॥

मस्तकास्थीत्यादौ।—शुक्ती—शितमार्ग, तस्य मस्तकास्थि; तुषोदकं—काञ्जिकम्॥ १४०॥

ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थमरिचान्वितम् ।
आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् ॥ १४१ ॥
हरिद्रे त्रिफलां लोध्रं मधुकं रक्तचन्दनम् ।
भृङ्गराजरसे पिष्ट्वा घर्षयेल्लौहभाजने ॥
तथा ताम्रे च सप्ताहं कृत्वा वर्त्ति रजोऽथवा ।
पिचिटो धूमदर्शी च तिमिरोपहतेक्षणः ।
प्रतिनिश्यञ्जयेन्नित्यं सर्वनेत्रामयापहम् ॥ १४२ ॥

चूर्णाञ्जनम्—

मञ्जिष्ठामधुकोत्पलोदधिकफत्वक्सैव्यगोरोचना-
मांसीचन्दनशङ्खपत्रगिरिमृत्तालीशपुष्पाञ्जनैः ।
सर्वैरेव समांशमञ्जनमिदं शस्तं सदा चक्षुषोः
कण्डूक्लेदमलास्रशोणितरुजापिल्लार्मशुक्लापहम् ॥ १४३ ॥
तुत्थकस्य पलं श्वेत-मरिचानि च विंशतिः ।
त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥
पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।
तल्लेकेनोपदेहाश्रु-कण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥ १४४ ॥

ताम्रेत्यादौ ।—गुहा—पृश्निपर्णी, तस्या मूलं ताम्रपात्रे सप्ताहं घर्षयेदिति ज्ञेयम् । अन्ये तु—गुहास्थाने सुहेति पठित्वा सुहामूलमाहुः । तच्च प्रभावेण क्षीररहितं कृत्वा चक्षुर्नविधौ प्रयोज्यमिति वदन्ति । व्यवहारस्तु पूर्ववैव ॥ १४१ ॥

हरिद्रेत्यादौ ।—तथा इति ।—अनेन ताम्रपात्रे सप्ताहं घर्षयेदिति योज्यम् । अन्ये तु—तथा ताम्रे चेति विकल्पार्थमेतद्वचनं, न समुच्चयार्थम् ; तेन लौहभाजने ताम्रभाजने वा घर्षयेदित्याहुः । रजोऽथवेति ।—एतेन चूर्णाञ्जनमप्युपदिशन्ति ॥ १४२ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ ।—उदधिकफः—समुद्रफेनः, सैव्यम्—उशीरम् ; पत्रं—तमालपत्रं, तेजपत्रमित्यन्ये ; पुष्पं—पुष्पकासीसम् ; अञ्जनं—रसाञ्जनम् । तालीशपत्राञ्जनैरित्यपि पाठः । वर्त्तिरियं चूर्णाञ्जनं वा ॥ १४३ ॥

तुत्थकस्येत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—श्वेतमरिचानि—शोभाञ्जनबीजानि । विंशतिरित्याकृतिमानात् । उपदेहः—पिचोटिका ॥ १४४ ॥

याप्यः पक्ष्मोपरोधश्च रोमोद्धरणलेखनैः।
वर्त्मस्वुपचितं लेख्यं साध्यमुत्क्लिष्टशोणितम्॥
प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सहिष्णोरुद्धरेच्छनैः।
सन्दंशेनोद्धरेत् दृष्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान्।
रक्षंश्चक्षुर्दहेत् पक्ष्म तप्तहेमशलाकया।
पक्ष्मरोगे पुनर्नैवं कदाचिद्रोमसम्भवः॥ १४५॥
उत्सङ्गिनी बहुलकर्दमवर्त्मनी च
श्यावश्च यश्च पठितस्त्विह बद्धवर्त्म।
क्लिन्नश्च पोथकियुतस्त्विह वर्त्म यश्च
कुम्भीकिनी च सह शर्करयाऽवलेख्याः॥
श्लेष्मोपनाहनगणौ च बिसश्च भेद्या
ग्रन्थिश्च यः क्रिमिकृतोऽञ्जननामिका च॥ १४६॥
घृतसैन्धवचूर्णेन वापानाहं पुनःपुनः।
विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः॥ १४७॥

साध्य इत्यादौ।—रोमोद्धरणलेखनैरित्यत्र वर्त्मभिरिति शेषः। पक्ष्मोपरोधो रोमोद्धरणलेखनैः वर्त्मभिर्याप्यः यापनीयः। लेखनैरित्यत्र लगणैरित्यपि पाठान्तरम्। वर्त्मस्वुपचितमिति—पक्ष्मशोणितमिति शेषः। तेन प्रकारेणोद्धरेदित्याह—सन्दंशेनेत्यादि।—दृष्यां पक्ष्मरोमाणि इति।—दृष्याभिमुखपक्ष्मरोमाणीत्यर्थः, दृष्टा पक्ष्मरोमाणीत्यपि पाठान्तरम्। रक्षन्नित्यादौ।—पक्ष्मेति—उद्धृतपक्ष्मस्थानम्। उक्तं हि—"पक्ष्मरोगे द्रुतं सीवि दाहं तत्तुल्याभकं लिखेत्। ततस्तां हेमसूच्या तु पुनराबाधभयात्क्वचम्॥" इति॥ १४५॥

इदानीं नेत्ररोगेषु मध्ये ये च लेख्या ये च भेद्यास्तानाह, उत्सङ्गिनीत्यादि।—सुश्रुतस्य।—बहुलकर्दमवर्त्मनी चेति।—बहुलवर्त्म कर्दमवर्त्म चेत्यर्थः। श्यावश्चेति—श्याववर्त्म, तथा क्लिन्नश्च—क्लिन्नवर्त्म। बिसमिति—बिसवर्त्म॥ १४६॥

घृतेत्यादि।—घृतमिश्रसैन्धवचूर्णेन विलिखेत्—प्रतिसारयेत्। मण्डलाग्रेण तु प्रच्छयेदित्यर्थः॥ १४७॥

पटोलामलककाथैराश्चोतनविधिर्हितः ।
फणिज्झकरसोनस्य रसैः पोथकिनाशनः ॥ १४८ ॥
स्नानाह्वपिड़कां स्विन्नां तिर्य्यग्भित्त्वाग्निना दहेत् ।
अर्शस्तथा वर्त्म नाम्ना शुष्कार्शोऽर्बुदमेव च ।
मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले छिन्द्याद्भिषक् शनैः ॥ १४९ ॥
सिन्धूत्थपिप्पलीकुष्ठ-पर्णिनीत्रिफलारसैः ।
सुरामण्डेन वर्त्तिः स्यात् श्लेष्माभिष्यन्दनाशिनी ।
पोथकीवर्त्मोपरोध-क्रिमिग्रन्थिकुकूणके ॥ १५० ॥

इति नेत्ररोग-चिकित्सा ।

अथ शिरोरोग-चिकित्सा ।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।
पानान्नसुपनाहांश्च कुर्य्याद्वातामयापहान् ॥ १ ॥

पोथकीचिकित्सामाह, पटोलेत्यादि ।—फणिज्झकः,—पर्णासः । रसैरित्यनन्तरं पिष्ट इति शेषः । फणिज्झकपत्रं रसोनस्य रसैः पिष्टमाश्चोतनमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

स्नानाह्वपिड़कामित्यादौ ।—दहेदिति छेदः । अर्शःप्रभृतीन्यास्तु छिन्द्यादित्यनेनान्वयः ॥ १४९ ॥

सिन्धूत्थेत्यादौ ।—अत्र पर्णिनी मतान्तरे पत्रविशेषादित्याहुः । सिन्धूत्थादीनां प्रत्येकं समं चूर्णं गृहीत्वा त्रिफलारसेन भावयित्वा सुरामण्डेन वर्त्तिः कार्य्येत्यर्थः ॥ १५० ॥

इति नेत्ररोग-चिकित्सा-विवृतिः ।

शिरःसंश्रितकर्णनासानयनगतरोगाणां चिकित्सितमुक्त्वा सम्प्रति तदाश्रयस्य शिरसो रोगाणां चिकित्सामाह, वातिक इत्यादि ।—स्नेहोऽत्र वातहरद्रव्यकृत-

कुष्ठमेरण्डमूलञ्च लेपात् काञ्जिकपेषितम् ।
शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ॥ २ ॥
पञ्चमूलीशृतं क्षीरं नस्यं दद्याच्छिरोगदे ।
आशिरो व्यायतं चर्म कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥
तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ।
निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैरुष्णैः प्रपूरयेत् ॥
धारयेदा रुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा ।
शिरोवस्तिर्जयत्येषा शिरोरोगं मरुद्भवम् ॥
हनुमन्याक्षिकर्णार्त्तिमर्दितं मस्तकम्पनम् ।
तैलैरापूर्य मूर्द्धानं पञ्चमात्राशतानि च ॥
तिष्ठेत् श्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगदी ।
एष एव विधिः कार्य्यस्तथा कर्णाक्षिपूरणे ॥ ३ ॥
पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
जीवनीयानि सर्पींषि पानान्यन्नापि पित्तनुत् ॥

सरसादिभिः। उपनाहः,—स्वेदविशेषः। अन्ये तु—उपनाहं—शिरोवस्तिमिदमाहुः, येन मस्तिष्क उच्यते। तन्त्रान्तरे हि,—मस्तिष्कम्—उपनाहः, शिरोवस्तिविशेषलेपनीतः। यथा—"मस्तिष्कोऽष्टाङ्गुलं पट्टं बद्ध्वा तु द्व्यङ्गुलम्" इति ॥ १ ॥

मुचुकुन्द, क्षेत्रविड़ इति भिषजः, (किन्तु) पश्चिमे स्वनामख्यात एव ॥ २ ॥

पञ्चमूली वातपैत्तिके स्वल्पा, वातकफे तु महती। आशिरोव्यायतमिति।— यावता चर्मणा आयतेन शिरोवेष्टनं भवति तावन्मानं चर्म आशिरमित्यर्थः। तैलैरिति— यथाविधिसाधितैः। पूरयेदित्यङ्गुलोपरीति। उष्णमिति तन्त्रान्तरदर्शनात्। आ रुजः शान्तेः धारयेदिति वाते, यामं पैत्तिके, यामार्द्धं कफे। वक्ष्यमाणपञ्चमात्राशतानीत्यादि वचनं, भिन्नकर्त्तृकत्वान्मतभेदादविरुद्ध बोध्यम्। मात्राऽत्र निमेषोन्मेषादिः। उक्तं हि—"निमेषोन्मेषणे पुंसां छोटनं वापि जानुनः। अपरस्य लघ्वोऽपि-मात्रानुसारतं भवेत् ॥" इति। व्यवहारस्तु छोटिकयेति। कफजे तु शिरोवस्त्यादिभिरजिते कफे वातस्य चानुबन्धे सति ज्ञेयः, केवलकफे तस्यानौचित्यात्। विधिरिति—मात्राकल्पः ॥ ३ ॥

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।
मृद्वीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४ ॥
शतधौतघृताभ्यङ्गः शीतवातादिसेवनम् ।
शीतस्पर्शाश्च संसेव्याः सदा दाहार्त्तिशान्तये ॥ ५ ॥
चन्दनोशीरयष्ट्याह्व-बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात् शृतैर्वा परिषेचनम् ॥ ६ ॥
मृणालबिसशालूक-चन्दनोत्पलकेशरैः ।
स्निग्धशीतैः शिरो दिह्यात् तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ७ ॥
यष्ट्याह्वचन्दनानन्ता-क्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।
नावनं शर्कराद्राक्षा-मधुकैर्वापि पित्तजे ॥ ८ ॥
त्वक्पत्रशर्करारास्ना नावनं तण्डुलाम्बुना ।
क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं रसा वा जाङ्गलाः शुभाः ॥

पैत्त इत्यादौ ।—शीता इति—सेकलेपयोर्विशेषणम् । जीवनीयानि सर्पींषीति ।—जीवनीयदशककषायकल्कसाधितानि इत्यर्थः । मृद्वीकेत्यादि—मृद्वीकात्रिफलेक्षुरसौ, तिवृच्चूर्णप्रक्षेपाद्विरेचकारकौ ज्ञेयौ ; त्रिफलाकषायन्तु स्वत एवेत्याहुः । क्षीरघृते चापि त्रिवृदादिसिद्धे एव विरेचके ॥ ४ ॥

शतधौतघृताभ्यङ्ग इति ।—शतधौतेन घृतेन शिरसोऽभ्यङ्गो ज्ञेयः । उक्तं हि—"सर्पिषः शतधौतस्य शिरसि धारणं हितम्" इति । शीतस्पर्शा इत्यादि ।—शीतस्पर्शाः कुमुदोत्पलपद्मादयः ॥ ५ ॥

चन्दनेत्यादौ ।—व्याघ्रनखः,—नखीभेदः । शृतैरिति—चन्दनादिक्वाथैः ; अन्ये तु—चन्दनादिशृतैः क्षीरैरित्याहुः ॥ ६ ॥

मृणालेत्यादौ ।—बिस—बालमृणालम् ; उत्पलस्य केशरं किञ्जल्कः । स्निग्धशीतैरिति ।—स्निग्धत्वं घृतयोगात् । तद्वदित्यनेन घृतयोगात् स्निग्धत्वमतिदिशन्ति ॥७॥

यष्ट्याह्वेत्यादौ ।—अनन्ता—अनन्तमूलम् ; एषां कल्केन चतुर्गुणक्षीरेण घृतं पक्तव्यम् ; एवं शर्करा-द्राक्षा-यष्टिमधुकल्केन चतुर्गुणक्षीरेण घृतान्तरं पक्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

रक्तजे पित्तवत् सर्वं भोजनालेपसेचनम् ।
शीतोष्णयोश्च व्यत्यासो विशेषो रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥
कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ।
तीक्ष्णावपीड़ा धूमाश्च तीक्ष्णोष्णकवड़ा हिताः ॥
स्वच्छञ्च पाययेत् सर्पिः पुराणं स्वेदयेत् ततः ।
मधूकसारेण शिरः स्विन्नञ्चास्य विरेचयेत् ॥ १० ॥
कृष्णाब्दशुण्ठीमधुक-शताह्वोत्पलपाकलैः ।
जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ ११ ॥
देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।
लेपः काञ्जिकसम्पिष्टस्तैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ॥
सन्निपातभवे कार्य्या दोषत्रयहरी क्रिया ।
सर्पिःपानं विशेषेण पुराणस्त्वादिशन्ति हि ॥ १२ ॥
त्रिकटुकपुष्करजनी-जीवकतुरङ्गगन्धानाम् ।
क्वाथः शिरोऽर्त्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥ १३ ॥

स्वच्छमित्यादि ।—स्वच्छपदं—निर्मलम् । क्षीरसर्पिरित्यादि ।—मधुतस ।—क्षीरोत्थं सर्पिः क्षीरसर्पिः । सभा इति—सदस्याः । "आम्रवाः सभाः" इत्यत्र "आम्रवाम्बुजाः" इति पाठान्तरं तन्त्रान्तरे, तथाविधाकारसम्भुतादिपुस्तकेऽदर्शनात् अपेक्षणीयमिति । शीतोष्णयोश्च व्यत्यास इति ।—शीतां क्रियां कृत्वा उष्णा, उष्णाञ्च कृत्वा शीतेत्यर्थः । रक्तजेऽप्येतदुष्णक्रियाविधानं यद्यपि हेतुप्रत्यनीकं न भवति, तथापि व्याधिप्रभावात् व्याधिप्रत्यनीकत्वमस्य बोध्यम् ॥ ९ ॥

कफज इत्यादौ ।—पाचनात्मकैरिति—पाचककफपाचनसमर्थैर्भेषजैर्देवदारुमूलादिभिः । पाययेत् सर्पिः पुराणमिति ।—पुराणस्य सर्पिषः कासमकर्षहततसंस्कारात् कफहरत्वं बोध्यम्; किंवा कफजे पुराणे वातानुबन्धे विधेयम् । मधूकसारेण—मधूककाष्ठसारचूर्णेन सद्योदकेनालोड़ितेन अवपीड़ः कार्य्यः ॥ १० ॥

कृष्णेत्यादौ ।—पाकलं—कुष्ठम् ॥ ११ ॥

देवदार्वित्यादौ ।—नलदं—मांसी । सर्पिः पानं पुराणमिति ।—पीयते इति पानं, कर्म्मणि ल्युट्, तदेव पुराणमिति विशेषणं गम्यते ॥ १२ ॥

नागरककल्कमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम्।
नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम्॥ १४ ॥

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तम्
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः।
प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठम्
यष्ट्याह्वमेला कमलोत्पले च॥
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो
लौहेरकापद्मकचोरकैश्च॥ १५ ॥

शताह्वाद्यं तैलम्—

शताह्वैरण्डमूलोग्रा-वक्रव्याघ्रीफलैः शृतम्।
तैलं नस्यं मरुत्श्लेष्म-तिमिरोर्द्ध्वगदापहम्॥ १६ ॥

जीवकाद्यं तैलम्—

जीवकर्षभकौ द्राक्षा-सितायष्टीबलोत्पलैः।
तैलं नस्यं पयःपक्वं वातपित्तशिरोगदे॥ १७ ॥

त्रिकट्वित्यादौ।—चोचकः—पीतसालः। शिरोऽर्त्तिमाशु इति।—नानादोषजं शिरोरोगम्। द्रव्याणां तीक्ष्णवीर्य्यत्वात् पित्तजं विहाय योज्योऽयं योग इत्येके॥ १३॥

नागरेत्यादौ।—गव्यदुग्धं—पलैकं, शुण्ठीचूर्णं—माषकत्रयं प्रक्षिप्य नासया पेयमिति वृद्धाः॥ १४ ॥

नतेत्यादौ।—नतं—तगरपादुका, तदभावे पिण्डतगरः। प्रपौण्डरीकमित्यादौ।—लौहम्—अगुरु; एला—सूक्ष्मैला; चोरकं—चोरपुष्पी। प्रपौण्डरीकादिचोरकान्त एको योगः। केचित्तु उत्पलान्त एको योगः, लौहेत्यादिपर इत्याहुः; तन्न, द्वितीयप्रदेहापेक्षया प्रदेहाधिक्यप्रसङ्गात्॥ १५ ॥

शताह्वेत्यादौ।—उग्रा—वचा; वक्रं—तगरपादुका; व्याघ्री—कण्टकारी, तस्याः फलम्। पक्वमिति—मदनफलनिष्क्वाथे॥ १६ ॥

जीवकाद्यतैले।—पयःपक्वमिति—चतुर्गुणदुग्धे सिद्धम्॥ १० ॥

बृहज्जीवकाद्यं तैलम्—

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला।
नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा॥
तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे।
जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्द्धस्य रसेन तु॥
सिद्धमेतद्भवेन्नस्यं तैलमर्द्धावभेदकम्।
बाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डिकाम्॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति।
दन्तचालं शिरःशूलमर्दितञ्चापकर्षति॥ १८॥

षड्बिन्दु-तैलम्—

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा
जीवन्तिरास्ना सहसैन्धवञ्च।
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च।
विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम्॥
आजं पयस्तैलविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम्।
षड्बिन्दवो नासिकया विधेयाः
शीघ्रं निहन्युः शिरसो विकारान्॥
च्युतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान्
दुर्बद्धमूलांश्च दृढीकरोति।
सुपर्णदृष्टिप्रतिमञ्च चक्षु-
र्बाह्वोर्बलञ्चाभ्यधिकं ददाति॥ १९॥

बृहज्जीवकाद्यतैले।—मधूकं—मधूकस्य पुष्पं फलं वा। जाङ्गलमांसं—हरिणादि-मांसम्; तस्य तुलार्द्धस्य रसेनेति—"तुलाद्रव्ये जलद्रोण" इति वचनात् तुलार्द्धे मांसे-ऽर्द्धद्रोणजलं दत्त्वा पादशेषो रसः ग्रहणयोग्यो भवति। "षड्गुणं देयम्" इति परिभाषया क्वाथविधिरित्यन्ये। अवशिष्टं पूर्व्वव्याख्यया॥ १८॥

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः ।
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥ २० ॥
क्रिमिजे व्योषनक्ताह्व-शिग्रुबीजैश्च नावनम् ।
अजामूत्रयुतं नस्यं क्रिमिजे क्रिमिजित् परम् ॥ २१ ॥

अपामार्गतैलम्—

अपामार्गफलव्योष-निशादन्तकरामठैः ।
सविडङ्गैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं क्रिमिं जयेत् ॥ २२ ॥
नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैन्धवा ।
भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वेषूर्द्ध्वगदेषु च ॥ २३ ॥

षड्बिन्दुतैले ।—तगरं—पिण्डतगरमूलम् ; यष्टी—गुडत्वक् । अजाक्षीरन्तु तैलसम-मिति ; किन्तु सामान्यतस्तिलतैलमौचीरेणापि योगोऽयं, तन्त्रान्तरसंवादात् ॥ १९ ॥

क्षयजे क्षयमासाद्येति ।—यस्य रक्तादेः क्षयेण शिरोरोगो जातस्तस्य क्षयं बुद्ध्वा तन्नाशनीको बृंहणो विधिः कार्य्य इत्यर्थः । वातघ्नैर्मधुरैः शृतमिति ।—वातघ्नी—भद्र-दार्वादिः, मधुरः,—काकोल्यादिः । तत्र वातघ्नस्य क्वाथः, मधुरगणस्य तु कल्कः । यदाह विदेहः,—"शिरः क्षतक्षये कल्के मधुरकैः शृतम् । पाने नस्ये विधातव्यं शिरोरोगे क्षयोद्भवे ॥" इति ॥ २० ॥

क्रिमिज इत्यादौ ।—नक्ताह्वशिग्रुबीजैरिति ।—नक्ताह्वः,—करञ्जः, यौगपद्यमुभय-त्रापि सम्बध्यते । अजामूत्रयुतमित्यादि ।—क्रिमिजे शिरोरोगे यदन्यसमुक्तं तदजा-मूत्रयुतं क्रिमिजित् स्यादित्यर्थः । उक्तं हि—"मूत्रपिष्टाः समुद्दिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेत्" इति । किंवा क्रिमिजित्—विडङ्गम्, अजामूत्रयुतं नस्यं परम् उत्कृष्टं स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अपामार्गफलमिति षष्ठीसमासः । दन्तकः,—हाथिया, "दोकनाय" इति लोके । रामठं—हिङ्गु । मूत्रं—गोमूत्रं, तच्च चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

नावनमित्यादौ ।—गुडमाषकाष्टौ, शुण्ठीचूर्णं—माषकद्वयम्, उष्णोदकपलैकेन गालयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा नस्यं कार्य्यम् । अयं योगो वातानुबन्धे । तथा पिप्पली-चूर्णं—माषकद्वयम्, सैन्धवलवणम्—एकमाषकम्, उष्णोदकं—कर्षैकम् ; पूर्ववद्यस्तं कफानुबन्धे ॥ २३ ॥

सूर्य्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् ।
पाययेत् सगुड़ं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ २४ ॥
सूर्य्यावर्त्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषा ।
हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्यां चैव विरेचनम् ॥ २५ ॥
क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ २६ ॥
सशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे ।
भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्द्धमूले दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे ॥ २७ ॥
छतमालपल्लवरसे खरमञ्जरिकल्कसिद्धनवनीतम् ।
नस्येन जयति नियतं सूर्य्यावर्त्तं सुदुर्वारम् ॥ २८ ॥
दशमूलीकषायस्तु सर्पिःसैन्धवसंयुतः ।
नस्येनार्द्धावभेदघ्नः सूर्य्यावर्त्तशिरोऽर्त्तिनुत् ॥

सूर्य्यावर्त्तं इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—नस्यकर्मादीति ।—हेतुभूतदोषविपरीतं नस्य-परिषेकशिरोवस्त्यादिकम् । पाययेदित्यादि ।—वातप्रबले स्नेहपक्वे गुडमायक्वाथे प्रक्षिप्य पाययेदिति । घृतपूरः,—भक्ष्यविशेषः । यथा—"मर्दिता समिता क्षीर-नारिकेल घृतादिभिः । पक्वाश्च घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥" इति ॥ २४ ॥

सूर्य्यावर्त्तं इत्यादि ।—सूर्य्यावर्त्ते यथोक्तक्रियाभिः पुनरप्रशमे शिराव्यधः कार्य्य इत्याहुः । क्षीरसर्पिषेति—क्षीरोत्थसर्पिषा । क्षीरघृताभ्यास इति—क्षीरघृतयो-रभ्यास. । ताभ्यामिति ।—क्षीरघृताभ्यां विरेचकद्रव्यसहिताभ्यां विरेचनम् ; शिरो विरेचनमिह शिरोविरेचनम् । यतापि शिरोविरेचनान्यथानुपपत्त्या शिरोविरेचन-द्रव्ययुक्ते क्षीरघृते बोध्ये ॥ २५ ॥

जीवनीयैश्च क्षीरपिष्टैरित्यन्वयः ॥ २६ ॥

सशर्करमित्यादि ।—सशर्करं कुङ्कुमं घृते भृष्टं घृतेनैव पिष्ट्वा समालोड्य च नस्यं विधेयम् । अस्य पक्षो—घृत तो ४, शर्करा मा ४, कुङ्कुम मा ४, चालोड्यापी किञ्चित् तप्तोष्णं नस्यं देयम् । दिनाभिवृद्धिप्रभवो रोगः सूर्य्यावर्त्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

छतमालेत्यादौ ।—छतमालः,—सोनालु, तस्य पल्लवरसः प्रस्थ एकः ; खर-मञ्जरी—अपामार्गः, अस्य बीजस्य पलद्वयं कल्कः ; नवनीतस्याष्टौ पलानीत्याहुः ॥२८॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूलीक्वाथः पलं १, मधेपघृतं मा ७, सैन्धवं मा १, मात्रया

शिरीषमूलकफलैरवपीड़ञ्च योजयेत् ।
अवपीड़ो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभिः स्मृतः ॥२९॥
जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।
तेनास्य शाम्यति व्याधिः सूर्य्यावर्त्तः सुदारुणः ॥
एष एव विधिः कृत्स्नः कार्य्यश्चार्द्धावभेदके ।
शारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकञ्चाम्लपेषितम् ।
सर्पिस्तैलयुतो लेपः सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ ३० ॥
पिबेत् सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ।
सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्वा नस्ततस्तयोः ॥ ३१ ॥
अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्य्यावर्त्तहितो विधिः ।
शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।
मधुमस्तक-संयाव-हविःपूरैश्च यः क्रमः ॥

पेयम् । शिरीषेत्यादि ।—शिरीषवल्कलमूलकबीजयोः प्रत्येकं मा ४, पिष्ट्वा वस्त्रेण निष्पीड्य नस्यं विधेयम् ; एवं वचापिप्पलीभिरिति । एतच्चावपीडद्वयमतितीक्ष्णत्वात् यद्यपि सूर्य्यावर्त्ते वातपित्तोत्तरे न युज्यते, तथापि व्याधिप्रत्यनीकत्वात् स्थानिकफक्षयार्थं वा ज्ञेयमिदम् । अन्ये तु—सूर्य्यावर्त्तविपर्य्यये योगद्वयमित्याहुः । सूर्य्यावर्त्तविपर्य्ययश्च—प्रत्यूषे सायञ्च महान्, मध्ये तु मन्द इति ॥ २९ ॥

जाङ्गलानीति ।—अत्र वृद्धवैद्योपदेशात् वातहरद्रव्यैर्मांसमुत्स्विद्य सैन्धवं तैलञ्च दत्त्वा उपलेपः कार्य्यः । अम्लपेषितमिति—काञ्जिकपेषितम् ॥ ३० ॥

पिबेदित्यादि ।—योगचतुष्टयं सशर्करमित्यनुवर्त्तयितुं युज्यत इति निश्चलः । तयोरिति—सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकयोः ॥ ३१ ॥

अनन्तवातेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—मधुमस्तकेति—मधुमस्तकादयो भक्ष्यविशेषाः सूदशास्त्रानुसन्धेयाः । मधुमस्तः,—पौलिकाकारो मधुगर्भः सितावेष्टितो भक्ष्यविशेष इति बकुलः ; मधुप जर्दमिति चक्रः । संयावो यथा—"समितामम्बुदुग्धेन मर्द्दयित्वा सुशोभनाम् । पचेद्घृतोत्तरे खण्डे चिपेद्वाऽस्ये नवे ततः ॥ संयावोऽयं सिताचूर्णैः खण्डैलामरिचार्द्रकैः ॥" इति । हविःपूरः,—भक्ष्यविशेषः, घृतपूरेति लोके । यथा—

सूर्य्यावर्त्ते हितं यत् तच्छङ्खके स्वेदवर्जितम्।
क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्तःपानञ्च शङ्खके॥
शतावरीं कृष्णतिलान् मधुकं नीलमुत्पलम्।
दूर्वां पुनर्नवाञ्चापि लेपं साध्ववचारयेत्॥
शीततोयावसेकांश्च क्षीरसेकांश्च शीतलान्।
कसेरुक्षीरिवृक्षाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम्॥
क्रौञ्चकादम्बहंसानां शराव्याः कच्छपस्य च।
रसैः संहंहितस्याथ तस्य शङ्खकसन्धिजाः।
ऊर्द्ध्वे तिस्रः शिराः प्राज्ञो भिन्द्यादेव न ताड़येत्॥ ३२॥
शिरःकम्पेऽमृतारास्ना-बलास्नेहसुगन्धिभिः।
स्नेहस्वेदादि सततं शिरोवस्तिश्च शस्यते॥ ३३॥

मधुराद्यं घृतम्—

यष्टीमधुबलारास्ना-दशमूलाम्बुसाधितम्।
मधुरैश्च घृतं सिद्धमूर्द्धजत्रुगदापहम्॥ ३४॥

"शर्द्दितं छर्दितापित्तः क्षीरेणैव विशोधितः। पयसाश्च घृते पक्की घृतपूरोऽथ-सुतमः॥" इति। अथ द्व्याहारक्रम।—क्षीरोत्थं सर्पिः क्षीरसर्पिः; नस्तःपान—नासिकया पानं, किंवा नस्यं पानञ्च। तथाच सुश्रुते—क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके" इति। क्षीरिवृक्षेति—क्षीरिवृक्षा वटादयः। संहंहितस्येति—मांसनाशीपथ्यस्य। सन्धिजाः शिरा भिन्द्यादित्यत्र सूच्येति शेषः। न ताड़येदिति—कुठारिकयेति शेषः, सन्धिभङ्गभयादिति भावः॥ ३२॥

शिरःकम्प इत्यादौ।—स्नेहः,—घृतादिः, सुगन्धिः,—अगुर्वादिः। सुगन्धिरित्यनन्तर लेप इति शेषः। शिरोवस्तिविधि पूर्वमुक्त एव॥ ३३॥

यष्टिमध्वित्यादि।—मधुरैः,—काकोल्यादिभिः कल्कैरित्यर्थः। घृत—प्रस्थेकम्; क्वाथार्थे यष्ट्यादिदशमूलान्तानां मिलित्वा चतुःपलिपलं, जलद्रोणैक, शेषं शरावषोडश, कल्कार्थे—काकोली यष्टिमधु काकड़ाशृङ्गी मेदा जीवक ऋषभक पुण्डरीकाकाष्ठ द्राक्षा ऋद्धि वृद्धि वंशरोचना मुगानी माषाणी क्षीरकाकोली पद्मकाष्ठ गुड़ूची प्रत्येक क २ प्रक्षव्यम्॥ ३४॥

मयूराद्यं घृतम्—

दशमूलबलारास्ना-मधुकैस्त्रिपलैः सह।
मयूरं पक्षपित्तान्त्र-शकृत्पादास्यवर्जितम्॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत्।
मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम्॥
कर्णनासाक्षिजिह्वास्य-गलरोगविनाशनम्।
मयूराद्यमिदं ख्यातमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम्॥
आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान्।
कल्केनानेन विपचेत् सर्पिरूर्द्ध्वगदापहम्॥
दशमूलादिना तुल्यो मयूर इह गृह्यते।
अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः॥ ३५॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकमधुक-पिप्पलीचन्दनोत्पलैः।
सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा।
सर्वानूर्द्ध्वगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम्॥ ३६॥

दशमूलेत्यादि।—दशमूलस्य प्रत्येकं पलत्रयम्, एवं बलादीनां त्रयाणामपि; तेन मिलित्वा अष्टचत्वारिंशत्पलानि भवन्ति। तथा मयूरमांसमपि—पक्षपादादिरहितम् अष्टचत्वारिंशत्पलं ग्राह्यम्। एवं मिलित्वा यावत् क्वाथ्यं भवति, तत्र "क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि" इत्यादि परिभाषया जलादिव्यवस्था; एतदेवाह "दशमूलादिना तुल्यो मयूरः" इत्यादि। अन्ये तु—दशमूलादिभिः प्रत्येकं त्रिपलमानैः सह तरुणमयूरमुड्कमेकं पक्षादिवर्जितं जलद्रोण एव पचेत्; जलद्रोणोऽत्र पादशेषः, स च पचनीयघृतापेक्षया चतुर्गुणो भवतीत्याहुः। एतदेवाह—"अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः" इति; व्यवहारस्त्वनेनैव। मधुरैरिति—जीवनीयदशकैः; जीवनीयानि च मधुरत्वमधुरविपाकत्वप्रकर्षान्मधुरशब्देनोच्यन्ते। एतन्मायूरघृतं तथा वक्ष्यमाणञ्च, मयूरस्थाने मूषिकादीन् दत्त्वापि कार्य्यमित्याहुः। आखुना मयूरापेक्षया अल्पगुणेनापि तथैकेन स्नेहसाधनं कर्त्तव्यमित्याहुः॥ ३५॥

प्रपौण्डरीकेत्यादि।—वाग्भटस्य।—चन्दनोत्पलैरित्यत्र कल्कैरिति शेषः। धात्रीरसश्चात्र तैलापेक्षया चतुर्गुणः॥ ३६॥

दशमयूराद्यं घृतम्—

शतं मयूरमांसस्य दशमूलबलातुलाम् ।
द्रोणेऽम्भसः पचेत् क्षुत्त्वा तस्मिन् पादस्थिते ततः ॥
निषिच्य पयसो द्रोणं पचेत् तत्र घृताढकम् ।
प्रपौण्डरीकवर्गीयैर्जीवनीयैश्च भेषजैः ॥
मेधाबुद्धिस्मृतिकरमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ।
मायूरमेतन्निर्दिष्टं सर्वानिलहरं परम् ॥
मन्याकर्णशिरोनेत्र-रुजापस्मारनाशनम् ।
विषवातामयश्वास-विषमज्वरकासनुत् ॥ १७ ॥

इति शिरोरोग-चिकित्सा ।

अथासृग्दर-चिकित्सा ।

दध्ना सौवर्चलाजाजी-मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता ॥ १ ॥

शतमित्यादि ।—दशमूलबलामूलयोर्मिलित्वा तुला । द्रोण इति पदमावृत्य उभयत्रापि योज्यं, तेन मयूरमांसशतपले एको जलद्रोणः, दशमूलबलातुलायाश्चापर इति द्रोणद्वयमम्भसः । पयसो दुग्धस्य द्रोणं निषिच्य दत्त्वा पचेदिति । एतेन चतुर्गुणः पाकः । प्रपौण्डरीकवर्गीयैरिति ।—प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैरित्यर्थः । जीवनीयैरिति—जीवनीयदशकैः । तत्रोऽत्र यष्टिमधुकस्य भागद्वयं ग्राह्यम् ॥ १७ ॥

इति शिरोरोग चिकित्सा विवृतिः ।

स्त्रीपुंसां साधारणव्याधीनां तथा पुरुषनियतानामप्युपदंशादीनां चिकित्सोक्ता, सम्प्रति स्त्रीनियतानां प्रदरादीनां चिकित्सितमभिधातुमुपक्रमते, दध्नेत्यादि ।—

पिबेदैणेयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम्।
वासकस्वरसं पैत्ते गुडूच्या रसमेव वा॥ २॥
रोहीतकान्मूलकल्कं पाण्डरेऽसृग्दरे पिबेत्।
जलेनामलकाद्बीज-कल्कं वा ससितामधु।
धातक्याश्चाक्षमात्रं वा आमलक्या मधुद्रवम्॥
काकजानुकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा।
पाण्डुप्रदरशान्त्यर्थं पिबेत् तण्डुलवारिणा॥ ३॥
अशोकवल्कलक्काथ-शृतं दुग्धं सुशीतलम्।
यथाबलं पिबेत् प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम्॥ ४॥
दार्वीरसाञ्जनवृषाब्दकिराततिक्त-
भल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलम्
पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम्॥ ५॥

दश: कर्षत्रयं; सौवर्चलस्य माषकमेकम्; अजाज्यादीनां प्रत्येकं माषकत्रयम्; मधुनस्तु माषकचतुष्टयमित्याहुः॥ १॥

अतिबहुसुतस्त्रीचिकित्सां चिकित्सामाह, पिबेदित्यादि।—एणस्येदम् ऐणेयं, स्वार्थे कः। एणस्य रक्तं कुशमूत्रयोगेन मर्दयित्वा पेयं, तेन स्वादुता न स्यादित्याहुः। शर्करामधुसंयुतमिति पदं वासकस्वरस-गुडूचीस्वरसयोरपि योज्यं, हारीतसंवादात्॥ २॥

रोहीतकादित्यत्रापि ससितामध्विति योज्यम्। धातक्या इत्यादि।—धातक्याः कल्कमक्षमात्रं मधुद्रवं, तथामलक्या वा कल्कमक्षमात्रं मधुद्रवं पिबेत्। मधुद्रवौ यत्र कल्के तत् मधुद्रवम्। काकजानुकः,—काकजङ्घा॥ ३॥

अशोकेत्यादौ।—षडङ्गपरिभाषयाऽवश्यतमशोकवल्कलक्काथं गृहीत्वा तेन चतुर्गुणेन क्षीरं साध्यमित्यर्थः। वृद्धास्तु क्वाथमकृत्वैव क्षीरसाधनपरिभाषया व्यवहरन्ति॥ ४॥

दार्व्यादौ।—वृषः,—वासकः; तिक्तं—शुक्लतिक्तशलाटुः; कैरवं—कुमुदम्। "भल्लातकाश्वहलं तु रक्तचन्दनमिष्यते" अनेन व्यवहरन्ति॥ ५॥

रसाञ्जनं तण्डुलीयस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम्।
असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति श्वासञ्च भार्गी सह नागरेण॥

कुशमूलं समुद्धृत्य पेषयेत् तण्डुलाम्बुना।
एतत् पीत्वा त्र्यहान्नारी प्रदरात् परिमुच्यते॥
क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोडुम्बरजं पिबेत्।
असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोऽन्नभुक्॥ ६॥

प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम्।
कुशवाट्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन हरति रक्ताख्यम्।
शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंश्रयश्वेताख्यौ॥ ७॥

गुड़ेन बदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः।
पीता लाक्षा च सघृता पृथक् प्रदरनाशनाः॥ ८॥
रक्तपित्तविधानेन प्रदरांश्चाप्युपाचरेत्।
असृग्दरे विशेषेण कुटजाष्टकमाचरेत्॥ ९॥

पुष्यानुग चूर्णम्—

पाठाजम्ब्वाम्रयोर्मध्यं शिलाभेदरसाञ्जनम्।
अम्बष्ठकीमोचरस-समङ्गापद्मकेशरान्॥

रसाञ्जनमित्यादौ।—तण्डुलीयस्य मूलं, लोहिततण्डुलीयस्य मूलं गृह्यते। भेषजत्रयमिदं प्रत्येकं मिलितञ्च बोध्यं, त्रिवचनकारीत्यमयादात्। सर्वभवमिति—वातादिदोषभवं सर्वं, न तु सान्निपातिकं, तस्यासाध्यत्वात्। यतो हि—"सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं विदीर्णम्। तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्॥" इति। "श्वासञ्च भार्गी सह नागरेण" इति तु प्रसङ्गानुरोधाल्लिखितम्॥ ६॥

रक्ताख्यमिति—रक्तप्रदरम्।—मदिरापानमिति—मदिरया पीयते कर्मणि ल्युट्, तेन मदिरापीतमित्यर्थः। तदुभयमिति—कुशवाट्यालकयोर्मूलम्॥ ७॥

गुड़ेनेत्यादि।—योगचतुष्टयम्। गुड़ेन बदरीचूर्णमिति—वातकफे। मोचम्—आममोचम्, अपक्वकदलीफलचूर्णश्च कार्यं एकः; एतच्च कफपित्ते। तथा पय इति।—केवलं क्षीरं वातपित्ते॥ ८॥

रक्तपित्तविधानेनेति—यथोक्तरक्तपित्तविधानेन॥ ९॥

वाह्लीकातिविषामुस्तं विल्वं लोध्रं सगैरिकम् ।
त्रिफलां मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम् ॥
कट्वङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ।
पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
तानि क्षौद्रेण संयुज्य पाययेत् तण्डुलाम्बुना ।
असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥
दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥
स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत् प्रसह्य निवर्त्तयेत् ।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।
अम्बष्ठा दक्षिणे ख्याता गृह्णन्त्यन्ये तु लक्षणाम् ॥ १० ॥

मुद्गाद्यं घृतम्—

मुद्गमाषस्य निर्यूहे रास्नाचित्रकनागरैः ।
सिद्धं सपिप्पलीविल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ ११ ॥

शीतकल्याणकं घृतम्—

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमो रक्तशालयः ।
मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥
बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम् ।
विदारी शतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥

पुष्यानुगचूर्णे ।—जम्ब्वाम्रयोर्मध्यं—जम्ब्वाम्रयोरस्थि । वाग्भटेऽपि जम्ब्वाम्रयोरस्थी त्युक्तम् । शिलाभेदः,—पाषाणभेदी, अम्बष्ठकी—दक्षिणापथे ख्याता, तदभावे पाठामेव द्विगुणां गृह्णन्ति; लक्षणामित्यन्ये। पद्मकेशरं—पद्मकिञ्जल्कः; वाह्लीकं—कुङ्कुमम; विल्वं—विल्वशलाटु। केचित् मद्वीकाम् इति स्थाने माचीकं पठन्ति, तत्र माचीकं—देवदारुवाचकम् इति। पुष्येणेति—पुष्यानक्षत्रेण ॥ १० ॥

मुद्गेत्यादौ ।—मुद्गमाषाभ्यां निर्यूहः क्वाथः। रास्नादिपञ्चकस्य कल्कः। विल्वं—विल्वशलाटुकम् ॥ ११ ॥

फलं त्रपुषबीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।
एतानर्धपलान् भागान् गव्यं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥
बहुरूपञ्च यत् पित्तं कामलावातशोणिते ।
अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥
तरुणी चाल्पपुष्पा च या च गर्भं न विन्दति ।
अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम् ।
शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ १२ ॥

बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावरीरसप्रस्थं क्षोदयित्वावपीड़येत् ।
घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ॥
अत्र कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोडुम्बरसम्मितान् ।
जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनपद्मकैः ॥
श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा ।
शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी शारिवाद्वयम् ॥
शर्करा च समा देया काश्मर्य्याश्च फलानि च ।
सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तद्घृतञ्चावतारयेत् ॥
रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ।
वातरक्तं क्षयं श्वासं हिक्कां कासञ्च दुस्तरम् ॥

कुमुदमित्यादि ।—कुमुदं—कह्लारपुष्पम् ; पद्मकं—पद्मकाष्ठम् ; रक्तमुत्पल-कुसुमम् ; पयस्या—क्षीरकाकोली, काश्मरी—गाम्भारी, तस्याः फलं, मूलमित्यन्ये, अतिबला—गोरक्षतण्डुला ; जीवकं—जीवनीयगणमध्ये पठितं प्रसिद्धद्रव्यम् । फलं—त्रिफला । त्रपुषबीजं—[illegible]बीजम् । प्रत्यग्रमित्यभिनवम्, अपक्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

बृहच्छतावरीघृते ।—शतावरीं क्षोदयित्वा रसप्रस्थमवपीड़येत्—अवपीड्य गृह्णीयात्

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।
असृग्दरं सर्वभवं मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणम् ।
एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ १३ ॥

इत्यसृग्दर-चिकित्सा ।

अथ योनिव्यापच्चिकित्सा ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
बस्त्यभ्यङ्गपरीषेक-प्रलेपाः पिचुधारणम् ॥ १ ॥
वचोपकुञ्चिकाजाजी-कृष्णावृषकसैन्धवम् ।
अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥
पिष्ट्वा प्रसन्नयालोड्य खादेत् तद्घृतभर्जितम् ।
योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोग-गुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ २ ॥
गुडूचीत्रिफलादन्ती-क्वाथेन परिषेचनम् ।

इत्यर्थः । स्थूलोडुम्बरसम्मितान् इति प्रत्येकं कर्षसम्मितानित्यर्थः । जीवनीयानि यान्यष्टाविति—अष्टवर्गः इत्यर्थः, तानि च,—जीवकर्षभकौ मेदामहामेदाकाकोली-क्षीरकाकोली-ऋद्धिवृद्धय इति । असृग्दरं सर्वभवमिति—पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

इत्यसृग्दर-चिकित्सा-विवृतिः ।

प्रदरोऽपि योनिव्यापद्विशेष इति योनिव्यापत्सामान्यादनन्तरं योनिव्यापच्चिकित्सितमुच्यते, योनिव्यापत्स्वित्यादि ।—कर्म वातजिदिति—वस्त्युत्तरवस्त्यादि ॥१॥

वचेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—उपकुञ्चिका—कृष्णजीरकम् , वृषकः,—वासकमूलम् , प्रसन्ना—मदिराया उपरिस्थः फेनभागः ; एभी यथादिष्टः समभागपिष्टैः; तौ २, प्रसन्ना पल २, आलोड्य घृतकर्षेण सत्वस्य पेयम् ॥ २ ॥

नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
तैलात् प्रसाधिताद्धार्य्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥
पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तहराः कार्य्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३ ॥
योन्यां बलासदुष्टायां सर्व्वं रूक्षोष्णमौषधम् ।
पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्य्या योनिविशोधनी ॥ ४ ॥
हिंस्राकल्कन्तु वातार्त्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।
पञ्चवल्कस्य पित्तार्त्ता श्यामादीनां कफोत्तरा ॥ ५ ॥
मूषिकामांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।
अभ्यङ्गाद्धन्ति योन्यर्शः स्वेदस्तन्मांससैन्धवैः ॥ ६ ॥
गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभावितम् ।
मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ।
स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेदशोथहरञ्च तत् ॥ ७ ॥

नतेत्यादि ।—नतं—तगरम् ।—वार्त्ताकिनी—वार्त्ताकुः, वार्त्ताकुरित्यन्ये । अमरदारु—देवदारु । एभिर्नतादिभिः कल्कैः तैलं साध्यम्; जलञ्च चतुर्गुणमिति । पिचुरिति—भैषज्यसाधिततैलप्लुतः पिचुः ॥ २ ॥

योन्यामित्यादौ ।—माषैरिति—माषकलायैः । तुल्येति—परिणाहेन दैर्घ्येण च । वर्त्तिरिति—वस्त्रेण, वस्त्रं विना वा ॥ ४ ॥

हिंस्रेत्यादि ।—हिंस्रा—कालाकालमूलम् । पञ्चवल्कस्य वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसस्य । श्यामादीनामिति—रोगभिषग्जितीये श्यामात्रिवृदाद्युक्तेत्यादिना उक्तानाम् ॥ ५ ॥

मूषिकेत्यादि ।—मूषिकायाः मांसं तैलात् पादिकं, जलञ्च द्रवद्वयं कार्य्यम् । आतपभावितमिति—सप्ताहम्; तन्मांसं—मूषिकमांसं, सैन्धवचूर्णावचूर्णितमेरण्डादिपत्रे कृत्वा योनिं स्वेदयेत् ॥ ६ ॥

गोपित्त इत्यादौ ।—क्षौमं—सूक्ष्मक्षौमवस्त्रम् । किण्वं—सुराबीजम् । मधुना किण्वचूर्णमिति—द्वितीयो योगः । अचरणा नाम योनिव्यापत् ॥ ७ ॥

यामिन्यां पूतियोन्याञ्च कर्त्तव्यः स्वेदनो विधिः ।
क्रमः कार्य्यस्ततः स्नेह-पिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ ८ ॥
शल्लकीजिङ्गिनीजम्बू-धवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।
कषायैः साधितः स्नेहः पिचुः स्याद्विप्लुतापहः ॥ ९ ॥
कर्णिन्यां वर्त्तिका कुष्ठ-पिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः ।
वस्तमूत्रकृता धार्य्या सर्वञ्च श्लेष्मनुद्धितम् ॥
त्रैवृतं स्नेहनं स्वेद उदावर्त्तानिलार्त्तिषु ।
तदेव च महायोन्यां स्रस्तायाञ्च विधीयते ॥ १० ॥
शाखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं यत्
तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतन्न सम्यक् ।
तत्तैलार्द्रं वसनमनिशं योनिभागे दधाना
हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ११ ॥
शतपुष्पातैललेपाद्बदरीदलजात् तथा ।
पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति ॥ १२ ॥

यामिन्यामित्यादौ ।—पूतियोनिशब्देन उपप्लुता परिप्लुता चोच्यते ॥ ८ ॥

शल्लकीत्यादि ।—शल्लकीजिङ्गिन्यौ—लोकप्रसिद्धे । त्वक्शब्दः शल्लक्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र कषायचतुर्गुणः । कल्कश्च एवायं स्नेहः । पिचुरिति—एतत्तैलाप्लुतः पिचुः ॥ ९ ॥

कर्णिन्यामित्यादौ ।—कुष्ठादिभिर्वर्त्तिः धार्य्या इति शेषः । अर्काग्रम्—अर्क-पल्लवः । त्रैवृतं स्नेहनमिति—सर्पिस्तैलवसामज्जस्नेहः । उदावर्त्ता—उदावर्त्ताख्या योनिव्यापत् । अनिलार्त्तिः,—वातिकी योनिव्यापदित्यर्थः । तदेवेति—त्रैवृतं स्नेहनम् । विधीयत इति ।—अनुवासनोत्तरवस्तिविधयेत्यर्थः, चरकसंवादात् ॥ १० ॥

शाखोरित्यादौ ।—सपदीति—सद्यस्कमांसग्रहणार्थम् । एतन्मांसं यावदिति—खरत्वभावात् न द्रवति द्रवतां न गच्छति तावदेव पाचनीयमित्यर्थः । भगफलं—कन्दरोगम् ॥ ११ ॥

शतपुष्पेत्यादि ।—योगद्वयम् । तैलपिष्टशतपुष्पया लेप इत्यर्थः । पेटिका—आपीटुपरीति ख्याता । भिन्नेति—विदीर्णा ॥ १२ ॥

सुपर्वीमूललेपेन प्रविष्टान्तर्वहिर्भवेत् ।
योनिर्मूषवसाभ्यङ्गाद्विःसृता प्रविशेदपि ॥ १३ ॥
लोध्रतुम्बीफलालेपो योनिदार्ढ्यं करोति च ।
वेतसमूलनिःक्वाथ-चालनेन तथैव च ।
मूषिका-वादुलिवसा-म्रक्षणं योनिदार्ढ्यदम् ॥ १४ ॥
वचा नीलोत्पलं कुष्ठं मरिचानि तथैव च ।
अश्वगन्धा हरिद्रा च गाढीकरणमुत्तमम् ॥ १५ ॥
मदफलमधुकर्पूर-पूरितं भवति कामिनीजनस्य ।
चिरगलितयौवनस्य वराङ्गमतिगाढसुकुमारम् ॥ १६ ॥
पद्मपञ्चकचव्याह्व-मालतीकुसुमैर्घृतम् ।
रविपक्वमन्यथा वा योनिगन्धविनाशनम् ॥ १७ ॥
इक्ष्वाकुबीजदन्ती-चपलागुडमदनकिण्वयवक्षारैः ।
सस्नुहीक्षीरैर्वर्तिर्योनिगता कुसुमसञ्जननी ॥ १८ ॥

सुपर्वीत्यादि ।—सुपर्वीमूललेपेन—कारवेल्लमूललेपेनेत्यर्थः । प्रविष्टेति—अन्तः-प्रविष्टा, अन्तर्मुखा योनिर्बहिर्भवतीत्यर्थः । योनिरित्यादी ।—मूष,—मूषिकः, तस्य वसा—मांसस्नेहः । निःसृतेति—बहिर्निःसृता । इयमेव प्रसंसिनीत्युच्यते ॥ १३ ॥

लोध्रेत्यादी ।—तुम्बी—अलाबु, तस्याः फलम् । तथैव चेति—दार्ढ्यकृदित्यर्थः । मूषिकेत्यादी ।—वादुली—वादुर इति ख्याती दिवान्धः पक्षी ॥ १४ ॥

वचेत्यादि ।—वचादि हरिद्रान्त एको योगः । वचादिहरिद्रान्तैर्लेपोऽथ चूर्णं वा ॥ १५ ॥

मदेत्यादि ।—मदः,—कस्तूरी, फलं—जातीफलं, किंवा मदफलं—मदनफल-मेव । एतैर्मधुना पिष्टैर्योनिप्रपूरणम् ॥ १६ ॥

पद्मपञ्चकेत्यादि ।—पद्मानाम् आम्रजम्बूकपित्थबीजपूरकबिल्वानां पञ्चकाः । एषां कल्कः । रविपक्वमिति—द्रवं विनैव, अन्यथा वा इति—अग्निपक्वम्, अस्मिन् पक्षे जलं चतुर्गुणम् ॥ १७ ॥

इदानीमार्तवनाशे सति आर्तवोत्पादनविधिमाह, इक्ष्वाकुबीजेत्यादि ।—इक्ष्वाकु,

सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।
दूर्वायाः पिष्टकं प्राश्य वनिता त्वार्त्तवं लभेत् ॥ १९ ॥
धात्र्यञ्जनाभयाचूर्णं तोयपीतं रजो हरेत् ।
शैलुच्छदमिश्रपिष्टं भक्षणञ्च तदर्थकृत् ॥ २० ॥
पुष्योद्धृतं लक्ष्मणायाश्चक्राङ्कायास्तु कन्यया ।
पिष्टं मूलं दुग्धघृतभृती पीतं तु पुत्रदम् ॥ २१ ॥
क्वाथेन हयगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।
ऋतुस्नाताऽबला पीत्वा धत्ते गर्भं न संशयः ॥ २२ ॥
पिप्पल्यः शृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरं तथा ।
घृतेन सह पातव्यं वन्ध्याऽपि लभते सुतम् ॥ २३ ॥

—तिलाऽप्याहुः ; चपला—पिप्पली । एषां प्र मा ८, गुडसौवीर मा ८, पश्चात् वर्त्तिः कार्य्या । कुसुमं—रजः, तद्धननी—कुसुमघ्ननी ॥ १८ ॥

सकाञ्जिकमित्यादि ।—जवापुष्पम्—ओड्रपुष्पम् । ज्योतिष्मतीदलमपि भृष्टं पीयम् । दूर्वायाः पिष्टकमिति ।—दूर्वातण्डुलाभ्यां कृतं पिष्टकम् । योगद्वयमेतत् ॥ १९ ॥

इदानीमार्त्तवहरयोगानाह, धात्रीत्यादि ।—अञ्जनं—रसाञ्जनं, धात्र्यादीनां मिलितचूर्णानां तोयकैकं पीयम् । शैलुच्छदेति—शैलुर्बहुवारः, तस्य च्छदः पत्रं, शैलुपत्रतण्डुलचूर्णाभ्यां कृतं पिष्टकमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीमार्त्तवे पुत्रप्रदयोगानाह, पुष्येत्यादि ।—चक्राङ्काया इति लक्ष्मणाया विशेषणम् ; तत्पत्रस्य चक्राङ्कितत्वात् । दुग्धघृतपीतमिति—दुग्धेन घृतेन वा ऋतुस्नानानन्तरं दिनत्रयं पिबेत् ; अथवा नासापुटेन बिन्दुचतुष्टयं पिबेदित्यर्थः । अन्ये तु—लक्ष्मणाया मूलं मा १, दुग्ध तो २ ; घृत तो १, ऋतुस्नानानन्तरं दिनत्रयं पिबेदित्याहुः ॥ २१ ॥

क्वाथेनेत्यादि ।—क्वाथेन यथा क्षीरसाधनं तत् प्रागेवोक्तं, घृतञ्च प्रक्षेप्यम् । हयगन्धा—अश्वगन्धा, तस्या मूलम् ; षडङ्गपरिभाषया जलाधिक्यं दत्त्वा अर्द्धश्रृतं क्षीराच्चतुर्गुणं दत्त्वा पश्चात् घृतं प्रक्षिप्य पिबेत् । अथवा अश्वगन्धा मूल मा ८, जल पल ४, शेष पल १, घृत मा ८, वृद्धास्तु क्षीरसाधनपरिभाषया व्यवहरन्ति ॥ २२ ॥

पिप्पल्य इत्यादौ ।—शृङ्गवेरं—शुण्ठी ॥ २३ ॥

स्वर्णस्य रूप्यकस्य च चूर्णं ताम्रस्य चाज्यसंमिश्रे।
पीते शुद्धे क्षेत्रे भैषजयोगाद्भवेद्गर्भः॥ २४॥
कृत्वा शुचौ स्नानं विलङ्घ्य दिवसान्तरे ततः प्रातः।
स्नात्वा द्विजाय दत्त्वा भक्त्या सम्पूज्य लोकनाथेशम्॥
श्वेतबलाङ्घ्रिकयष्टिं कर्षं कर्षं फलन्तु शर्करायाः।
पिष्टैकवर्णजीवद्वत्साया गोस्तु दुग्धेन॥
समधिकघृतेन पीतं मात्रं दिने देयमशनमन्यद्य।
क्षुधिते सदुग्धमन्नं दद्याद्वा पुरुषसन्निधेस्तस्याः॥
समदिवसे शुभयोगे दक्षिणपार्श्वावलम्बिनी धीरा।
त्यक्तान्यरसङ्ग-प्रहृष्टमनसोऽतिहृष्टधातोश्च।
पुरुषस्य सङ्गमाल्लभते पुत्रं ततो नियतम्॥ २५॥
गोष्ठजातवटस्य प्रागुत्तरशाखजे शुभे।
शुङ्गे माषौ तथा गौरसर्षपौ दधियोजितौ॥

स्वर्णस्येत्यादौ।—चाज्यसंमिश्रे इति सर्वत्र योज्यम्। मारितसुवर्णचूर्णस्य माषैक, गव्यघृतस्य कर्षद्वयम् चालोड्य पेयम्। एवं रजतताम्रयोरपि। तद्भेषजयोगात् घृते पीत इति योज्यम्। केचित्तु—सुवर्णादिमयं रजतादिवर्णं तती घृतेन घृष्ट्वा योनिमध्ये लिम्पेदिति। तन्नानार्षोपदिशन्ति। उक्तं हि,—"हेम रूप्यं वरं ताम्रमेषामावर्त्तं सर्पिषा। हृतायर्थपदेऽरस्योनि मोघमाषं पिबेदपि॥" इति॥ २४॥

कृत्वेत्यादौ।—विलङ्घ्येति—यस्मिन् दिने ऋतुस्नानं तस्मिन् दिने उपोष्येत्यर्थः। श्वेतबलाया अङ्घ्रि मूलम्। समधिकघृतेनेति।—दुग्धापेक्षया घृतमात्रोऽधिको देय इत्यर्थः। यस्मिन् दिने भेषजमिदमुपयुज्यते तस्मिन्नेव दिनेऽपरमन्नं नोपयोज्यम्। दिनान्तरे तु—क्षुधायां सत्यां क्षीरसहितमन्नं दद्यात्। समदिवसे इति—युग्मदिने॥ २५॥

गोष्ठेत्यादि।—गोष्ठः,—पर्वतः, उपवनं वेति केचित्। माषाविति।—माषकलायौ द्वौ, चरके धान्यमाषाभ्यामित्युक्तम्। तथा गौरसर्षपौ द्वाविति।—दधियोजिताविति—दध्नि प्रक्षिप्ताविय्यर्थः। दृढापन्नगर्भाया इति यावत् स्त्रीत्वं पुंस्त्वं वा गर्भस्य न व्यक्तीभूतमस्ति तावदेव इदं कर्म कुर्यात्। व्यक्ताभिव्यक्तिस्तु द्वितीये मासे भवतीति

पुष्यापोतौ द्रुतापन्न-गर्भायाः पुत्रकारकौ।
कानकान् राजतान् वापि लौहान् पुरुषकानणून्॥
ध्मातानग्निवर्णान् पयसो दध्नो वाप्युदकस्य वा।
क्षिप्त्वाञ्जलौ पिबेत् पुष्ये गर्भे पुत्रत्वकारकान्॥ २६॥

फलघृतं प्रथमम्—

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला।
मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम्॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुकं कटुरोहिणी।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा-काकोल्यौ चन्दनद्वयम्॥
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
शतावरीरसं क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम्॥
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु वृषायते।
पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान्॥
या चैवाऽस्थिरगर्भा स्याद् या वा जनयते मृतम्।
अल्पायुषं वा जनयेद् या च कन्यां प्रसूयते॥
योनिदोषे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम्॥
नाम्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम्।
अनुक्तं लक्षणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः॥

मासद्वयं यावत् पुंसवनकर्म कुर्य्यादिति भावः। इदं कर्म लिङ्गपरावृत्तिकारकं भवतीति ज्ञापनार्थं द्रुतापन्नगर्भाया इत्युक्तम्। पुरुषकानणूनिति—अङ्गुष्ठपरिमाणान् पुरुषाकृतीन्। अञ्जल्यावित्यस्य पयस इत्यादिभिः सम्बन्धः। एतच्च दुग्धादि निःशेषं पेयं, चरकसंवादात्॥ २६॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ।—पयस्या—क्षीरविदारी। द्राक्षाकाकोल्याविति द्वन्द्वः, काकोली

जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतमत्र प्रशस्यते।
आरण्यगोमयेनापि वह्निज्वाला प्रदीयते॥ २७॥

फलघृतं द्वितीयम्—

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम्।
शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम्॥
कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरं चतुर्गुणम्।
तत्सिद्धं प्रपिबेन्नारी योनिशूलनिपीड़िता॥
पिण्डिता चलिता या च निःसृता विवृता च या।
पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्ढयोनिश्च या स्मृता॥
प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत्।
एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम्॥ २८॥

नीलोत्पलाद्यं घृतम्—

नीलोत्पलोशीरमधूकयष्टि-
द्राक्षाविदारीकुशपद्ममूलैः।
स्याज्जीवनीयैश्च घृतं विपक्वम्
शतावरीकारसदुग्धमिश्रम्॥
तच्छर्करापादयुतं प्रशस्त-
मसृग्दरे मारुतरक्तपित्ते।
क्षीणे बले रेतसि सम्प्रदुष्टे
कृच्छ्रे च पित्तप्रभवे च गुल्मे॥ २९॥

अत्र क्षीरकाकोली, काकोल्युपलक्षणात्। शतावरीरसक्षीराभ्यां प्रत्येकं चातुर्गुण्यम्। अत्र प्रदेशोपदेशं संग्रहणाति,—पञ्चमित्यादि॥ २७॥

सहचरे द्वे इत्यादि।—सहचरे द्वे इति—सितपीतभेदेन झिण्टीद्वयम्। शुकनासा—चर्मकारपटकः। पिच्छितेत्यत्र योनिरिति शेषः॥ २८॥

नीलोत्पलमित्यादौ।—मधूकस्य पुष्पं फलं वा। कुशपद्ममूलं—कमलपद्ममूलम्। जीवनीयैरिति—जीवनीयदशकैः। शतावरीरसस्य भागः प्रस्थः, दुग्धस्य चैकः प्रस्थः।

वृहच्छतावरीघृतम्—

शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः सम्प्रपीड़येत्।
रसेन क्षीरतुल्येन पचेत् तेन घृताढ़कम्॥
जीवनीयैः शतावर्य्या मृद्वीकाभिः परूषकैः।
पिष्टैः पियालैश्चार्धांशैर्द्वियष्टिमधुकैर्भिषक्॥
सिद्धशीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम्।
दत्त्वा दशपलञ्चात्र सितायास्तद्विमिश्रितम्॥
ब्राह्मणान् प्राशयेत् पूर्वं लिह्यात् पाणितलं ततः।
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं हृद्यं पुंसवनञ्च तत्॥
क्षतक्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम्।
कामलां वातरक्तञ्च वीसर्पं हृच्छिरोग्रहम्।
उन्मादादीनपस्मारान् वातपित्तात्मकान् जयेत्॥ ३०॥
दग्ध्वा शङ्खं क्षिपेद्रम्भा-स्वरसे तत्तु पेषितम्।
तुल्यालं लेपतो हन्ति रोम गुह्यादिसम्भवम्॥
रक्ताञ्जनापुच्छचूर्णं युक्तं तैलन्तु सार्षपम्।
सप्ताहं व्युषितं हन्ति मूलाद्रोमाण्यसंशयम्॥
कुसुम्भतैलाभ्यङ्गो वा रोम्णामुत्पाटितेऽन्तकृत्॥ ३१॥

अन्ये तु—शतावरीरसस्य चत्वारः प्रस्था इत्याहुः। इतमस्यापेक्षया शर्करायाः पादीकृती पलानि॥ २९॥

शतावरीमूलेत्यादि।—चरकस्य।—जीवनीयैरिति—जीवनीयदशकैः, न पुनरष्टवर्गैः, चरकोक्तत्वात्। द्वियष्टिमधुकैरिति—एकश्च मधुकभागो जीवनीयगणपठितः, अपरोऽपि मधुकस्यैको भागो देय इति द्वितीययष्टिमधुकैः; किंवा स्थलजलभेदान्मधुकद्वययुक्तैः। वाग्भटे तु—द्वियष्टिमधुकैरित्यत्र त्रिफलामधुकैरिति पठ्यते॥ ३०॥

योनौ लोमशातुल्येन वैरस्याद्रतिर्न स्यादित्यतो लोमशातनमाह, दग्ध्वेत्यादि।—रम्भास्वरसे—कदलीकाण्डस्वरसे। तुल्यालमिति—समहरितालम्। रक्ताञ्जनेति—रक्ताञ्जना—लोहितवर्णाञ्जननामिका, चारजिया इति लोके। तत्पुच्छं रौद्रे शोषयित्वा चूर्णं कुर्यात्। तच्च सार्षपतैलेऽनुरूपे प्रक्षिप्य सप्ताहं स्थाप्यमित्यर्थः। कुसुम्भे-

बिन्दुरेकः पतेद् यत्र तत्र रोमापुनर्भवः ।
मदनादिव्रणे देयमश्विभ्यामेव निर्मितम् ॥
अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामादद्रुविचर्चिनाम् ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वक्लेदहरं परम् ॥ २४ ॥

इति योनिव्यापच्चिकित्सा ।

अथ स्त्रीरोग-चिकित्सा ।

मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥
हृद्यादनी पयस्या च तथैवोत्पलशारिवा ।
अनन्ता शारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्य्य-क्षीरिशुङ्गास्त्वचो विसम् ।
पृश्निपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुयष्टिका ॥
शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ।

परिस्राव्य क्षारोदकस्य षोडश शरावा ग्राह्याः । कटुतैलन्तु शरावचतुष्टयम् । क्षाराष्टभागमिति ।—तैलापेक्षयाऽष्टमो भागः क्षारस्य कल्कत्वेन प्रदेय इत्यर्थः ; तेन क्षारस्य पलचतुष्टयं कल्क इत्यर्थः । अन्ये तु—क्षारोदकं तैलापेक्षयाऽष्टगुणमित्याहुः । मदनादिव्रण इन्द्रलुप्तादौ ॥ २४ ॥

इति योनिव्यापच्चिकित्सा-विवृतिः ।

अवसिताः स्त्रीरोगचिकित्साऽभिधानार्थं स्त्रीरोगचिकित्सामाह, मधुकमित्यादि ।—मधुकम् ।—शाकः,—महाशाकः, तस्य बीजम् ; पयस्या—क्षीरकाकोली ; अश्मन्तकः,—अम्लोटकः, आप्टा वा । ताम्रवल्ली—मञ्जिष्ठा ; हृद्यादनी—वन्दाकः । तदैवोत्पलशारिवेत्यत्र "तथा चोत्पलशारिवे" इति पाठः सुश्रुते वाग्भटे च ; तट्टीकाकृतोऽपि तथा दूर्वा प्रियङ्गुर्वेति व्याख्यानयन्ति । उत्पलशारिवा—अनन्तमूलम् । अनन्ता,—अनन्त-

मासेषु सप्त योगाः स्युरर्द्धश्लोकास्तु सप्तसु ।
यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भस्रावे पयोयुताः ॥ १ ॥
कपित्थबृहतीबिल्व-पटोलेक्षुनिदिग्धिकाः ।
मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्भिषगष्टमे ॥ २ ॥
नवमे मधुकानन्ता-पयस्याशारिवाः पिबेत् ।
पयस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतशीतं प्रशस्यते ॥
सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देवदारु च ।
एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥ ३ ॥
कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ।
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत् परम् ॥
कशेरुशृङ्गाटकजीवनीय-पद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः ।
सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ ४ ॥

मूलम्, शारिवा—श्यामालता; पद्मा—ब्रह्मयष्टिः; काश्मर्य्यं—गाम्भारीफलम्, क्षीरिणी—वटादीनां पञ्चानां त्वचेति। बिल्व—बलाशम्। एते च सप्त योगाः मासविषये उपयोज्याः। अपरे तु—क्षीरसाधनपरिभाषयेत्याहुः ॥ १ ॥

कपित्थेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—कपित्थादीनां सर्वेषां मूलम्। नियमस्तु कपित्थस्य फलं, पटोलस्य फलं पत्रं वा, अन्येषाञ्च मूलमित्याह, किन्तु सुश्रुत-वाग्भटटीकाकृद्भिर्न व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ २ ॥

नवमे इत्यादौ।—क्षीरसिद्धानीति पदं सिंहावलोकितन्यायेनात्रापि सम्बध्यते, वहनेन व्याख्यातोऽयमर्थः। अन्ये तु मधुकानन्तेति योगं क्वाथेन किंवा मधुकादीनां कल्कं क्षीरेण पिबेदित्याहुः। पयस्त्वित्यादि।—सुश्रुतस्य।—डल्हणस्तु "क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम्" इति पठति, व्याचष्टे च—दशमे मासि शुण्ठ्या क्षीरविदार्य्या वा क्षीरपाककल्पनया सिद्धं क्षीरं दशमे हितमिति। वाग्भटेऽप्युक्तम्—"योजयेद्दशमे मासि क्षीरं सिद्धं पयस्यया। अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥" इति।—एतद्वचनस्वारस्यादेव सक्षीरा वा हिता शुण्ठीत्यादावपि शुण्ठीमधुकदेवदारुभिः सिद्धं क्षीरं दशमे मासि प्रशस्तमित्यर्थो ज्ञेयः ॥ ३ ॥

कुशेत्यादि।—स्पष्टम्। कशेर्वित्यादौ।—जीवनीयं,—जीवनीयदशकम्। शर्करया विमिश्रमिति—शर्करा प्रक्षेप्या ॥ ४ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्गयष्टीमधुकं सशर्करम् ।
समूलगर्भस्रुतिपीड़िताङ्गना पयोविमिश्रं पयसान्नभुक् पिबेत् ॥५॥

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
सितामधुककाश्मर्य्यैर्हितमुत्थापने पयः ।
गर्भशोषे त्वामगर्भाः प्रसहाश्च सदा हिताः ॥ ६ ॥
पाठालाङ्गलिसिंहास्य-मयूरकजटैः पृथक् ।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
परूषकस्थिरामूल-लेपस्तद्वत् पृथक् पृथक् ।
वासामूले धृतं तद्वत् कटिबद्धे सूते द्रुतम् ॥
पाठायास्तु शिफा योनौ या नारी सम्प्रधारयेत् ।
उरःप्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुषाम्बुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत् ।
लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
घटरूपकमूलेन नाभिवस्तिभगालेपः ।
गृहाम्बुना गेहधूम-पानं गर्भापकर्षणम् ॥ ७ ॥

कशेर्वित्यादौ ।—पद्मकं—पद्मकेशरमित्याहुः । उत्पलं—नीलोत्पलम् । समुद्गयष्टीमधुकमिति ।—मुद्गः,—मुद्गपर्णी । समुद्गयष्टीमधुकमित्यत्र समुद्गपर्णीमधुकमित्यपि पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

गर्भे शुष्के तु वातेनेत्यादि ।—पूर्वं वातव्याधावेव पठितमिति नेह पठनीयम् । आमगर्भा इति—हंसकूर्मादीनामण्डानि, प्रसहाः,—कुक्कुटादयः ॥ ६ ॥

पाठेत्यादौ ।—श्रीकण्ठो लाङ्गलीस्थाने सुरसां पठति, व्याचष्टे च—सुरसा—निर्गुण्डी । सिंहास्यः,—वासकः ; मयूरकः,—अपामार्गः । एषां जटा—मूलं, क्लीबत्वं छान्दसत्वात् । श्रीकण्ठस्तु "मयूरकजटैः" इत्यत्र "मयूरकुटजैः" इति पठति, व्याचष्टे च—"कुटजः,—सनामख्यातस्तरुः" इति । परूषकेत्यादौ ।—स्थिरा—शालपर्णी । परूषकस्थिरयोर्मूलम् ; गृहाम्बु—काञ्जिकं, गेहधूमः,—गृहधूमः ॥ ७ ॥

मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम्।
घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ८ ॥
पुटदग्धसर्पकञ्चुक-मसृणमसीकुसुमसाराञ्जिताक्षी।
झटिति विशल्या जायेत गर्भवती मूढगर्भाऽपि ॥
स्नुह्यम्बुना हिङ्गुसिन्धु-पानं गर्भापकर्षणम् ॥ ९ ॥
"इहामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुश्च भामिनि!।
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥
इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघुगर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्रि!।
तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥
मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः।
मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एह्येहि मारिच स्वाहा ॥"
जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम्।
पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयविंशकम् ॥
तथोभयपञ्चदश-दर्शनं सुखसूतिकृत्।
वसुगुणाब्धेरकबाणनवपट्सप्तयुगैः क्रमात्।
सर्वं पञ्चदश हित्तु विंशकं नवकोष्ठके ॥

मातुलुङ्गस्येत्यादौ।—मधुकं—यष्टिमधु, एतदुभयमपि मधुसंयुतं घृतेन सह पातव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

पुटेत्यादि।—पुटपाकविधया दग्धा या सर्पनिर्मोकमसी, तया मधुमर्दितया अञ्जितलोचना सती विगतगर्भशल्या भवेदित्यर्थः। स्नुह्यम्बुनेत्यादौ।—सिन्धु,—सैन्धवम् ॥ ९ ॥

इहेत्यादि स्लोकत्रयं मन्त्रश्च सुगमम्।—अयमेव गर्भच्यवनमन्त्रः। जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितं पीत्वेति तदर्थेदाव्यवहारः संयक्तहिर्दिष्यते, न तु सुश्रुतेन, सुश्रुते तु च्यवनमन्त्रेण गर्भिणीं स्नापयेदित्युक्तम्। उभयपञ्चदशकमुभयविंशक-श्चाह, वस्वित्यादि।—वसवोऽष्टौ, गुणास्त्रयः, अब्धयश्चत्वारः, बाणाः पञ्च, युग द्वयम्। एतदङ्केगुण्यादुभयविंशकं भवति। एते अङ्का नव कोष्ठान् कृत्वा तदभ्यन्तरे

नारीऋतुऋतुवसुभिः सह पञ्चदिगष्टादशभिरेव च ।
अर्कभुवनाब्धिसहितैरुभयविंशकमिदमाश्चर्य्यम् ॥ १० ॥
कटुतुम्ब्यहिनिर्मोक-कृतवेधनसर्षपैः ।
कटुतैलान्वितो धूमो योनेः पातयतेऽमराम् ॥
कचवेष्टितयाङ्गुल्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यमरा ॥
"एरण्डस्य वने काको गङ्गातीरमुपागतः ।
इतः पिबति पानीयं विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
अनेन सप्तधाऽभिमन्त्र्य जलं देयं विशल्यकम् ॥
मूलेन लाङ्गलिक्याः वै संलिप्ते पाणिपादके ।
अमरापातनं मद्यैः पिप्पल्यादिरजः पिबेत् ॥
शालिमूलाचमात्रं वा मूत्रेणाम्लेन वान्वितम् ।
उपकुञ्चीं पिप्पलीञ्च मदिरां लाभतः पिबेत् ।
सौवर्च्चलेन संयुक्तां योनिशूलनिवारणीम् ॥ ११ ॥
सूताया हृच्छिरोवस्ति-शूलं मक्कल्लसंज्ञितम् ।
यवक्षारं पिबेत् तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ।
पिप्पल्यादिगणक्वाथं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥ १२ ॥
पारावतशकृत् पीतं शालितण्डुलवारिणा ।
गर्भपातान्तरीये तु रक्तस्रावनिवारणम् ॥ १३ ॥

लिख्याः । वृन्दे तु उभयविंशकमप्युक्तम् । एतद्द्वयं शरावमध्ये लिखित्वा सम्पूज्य दर्शयितव्यम् ॥ १० ॥

कटुतुम्ब्येत्यादि ।—कटुतुम्बी—तिक्तालाबुफलम् ; कृतवेधनं—घोषकभेदः, तस्य फलम् , सर्षपः,—श्वेतसर्षपः । एतैर्धूपं कृत्वा योनिमुखे दद्यात् । उक्तं हि सुश्रुते—"योनिमुखं धूपयेत्" इति । अमरापातनमित्यादौ ।—पिप्पल्यादिरज इति ।—सुश्रुतस्य पिप्पल्यादिगणचूर्णम् । मद्येन—काञ्जिकेन, मद्येनेत्यन्ये । उपकुञ्चीं—कृष्णजीरकम् । पिप्पलीमित्यनन्तरं प्रपिबेदिति शेषः ॥ ११ ॥

सूताया इत्यादि ।—सुश्रुतेऽप्युक्तं—"प्रसूतायाश्च सहसा रूक्षशरीरायोनिगूढं रक्तं संरुध्य वायुः करोति, स मक्कल्लसंज्ञितः" इति ॥ १२ । १३ ॥

जलपिष्टवरुणपत्रैः सघृतैरुद्वर्त्तमालेपौ तु।
किक्किशरोगं हरतो गोमयघर्षोद्‌थो विहितौ ॥ १४ ॥

ह्रीबेरारलुरक्तचन्दनबलाधन्याकवत्सादनी-
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेद्‌गुर्विणी।
नानादोषयुताऽतिसारकगदे रक्तस्रुतौ वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामये शस्यते ॥ १५ ॥

अमृतानागरसहचर-भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम्।
मधुसंयुक्तं निवारयति सज्वरं सूतिकातङ्कम् ॥ १६ ॥
सहचरपुष्करवेतसमूलं विकङ्कतदारुकुलत्थसमम्।
जलमलसैन्धवहिङ्गुयुतं सद्योज्वरसूतिकारोगहरम् ॥
दशमूलीकृतः क्वाथः सद्यः सूतिरुजापहः ॥ १७ ॥

पञ्चकाञ्जिकम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यमानिका।
जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विड्‌सौवर्चलं तथा ॥
एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचितम्।
आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वह्निदीपनम् ॥

जलपिष्टेत्यादौ।—किक्किशरोगः—गर्भोत्पीडनेन वक्षआदिदेशे जातः चर्मविदरणम्। अयो अनन्तरं गोमयघर्षणानन्तरं विहिताविन्यर्थः ॥ १४। १५ ॥

अमृतेत्यादौ।—भद्रोत्कटः,—भादलेइ इति राढायां ख्याततरः। अन्ये तु—भद्र—भद्रमुस्तकम्, उत्कटः,—"इकड़" इति ख्यातस्तस्य मूलमित्याहुः। पञ्चमूलं—स्वल्पपञ्चमूलम्; जलदं—मुस्तकम्; जलं—क्वाथः ॥ १६ ॥

सहचरेत्यादौ।—विकङ्कतः,—"बैंचुर" इति लोके, तस्य मूलम्। कुलत्थः समो यत्र तत् तथा कुलत्थसमम्। जलं—क्वाथः। दशमूलीत्यादि।—आमशूलादिपीडायां पुनर्धान्यशुण्ठीयुक्तस्य धान्यपञ्चकयुक्तस्य वा दशमूलस्य क्वाथमुपदिशन्ति वृद्धाः ॥ १७ ॥

पञ्चकाञ्जिके—पिप्पल्यादिद्रव्यस्य मिलिता चार्धशरं, काञ्जिकस्य शराव एक,

काञ्जिकं वज्रकं नाम स्त्रीणामग्निविवर्द्धनम्।
मक्कल्लशूलशमनं परं क्षीराभिवर्द्धनम्।
क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम् ॥ १८ ॥

पञ्चजीरकगुडः,—

जीरकं हवुषा धान्यं शताह्वा बदराणि च।
यमानी व्रस्टको हिङ्गुपत्रिका कासमर्दकम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलमजमोदाऽथ वाष्पिका।
चित्रकश्च पलांशानि तथाऽन्यच्च चतुःपलम् ॥
कशेरुकं नागरञ्च कुष्ठं दीप्यकमेव च।
गुडस्य च शतं दद्यादष्टमस्यं तथैव च ॥
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पञ्चजीरक इत्येष सूतिकानां प्रशस्यते ॥
गर्भार्थिनीनां नारीणां बृंहणीये समारुते।
विंशतिं व्यापदो योनेः कासं श्वासं ज्वरं क्षयम् ॥
हलीमकं पाण्डुरोगं दौर्गन्ध्यं मूत्रकृच्छ्रताम्।
घ्नन्ति पीनोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः।
उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ १९ ॥

पानीयमम्ललम्, एवमेव प्रायशो व्यवहरन्ति वृद्धाः, सकल्ककाञ्जिकपानमुपदिशन्ति च। चक्रस्त्वाह—"क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम्" इति ॥ १८ ॥

पञ्चजीरकगुडे।—जीरकं—सूक्ष्ममुद्गलजीरकं गुर्जरप्रसिद्धम्; व्रस्टकः—राजिका; हिङ्गुपत्रिका—वंशपत्रिका, अजमोदा—वनयमानी, अन्तःपरिमाणकत्वात् यमान्या एव भागद्वयम्। वाष्पिका—क्षुद्रराजिका। तथाऽन्यच्च चतुःपलमिति।—वक्ष्यमाणकशेरुकादिचतुष्टयं प्रत्येकं चतुःपलमित्यर्थः। दीप्यकं—स्थूलजीरकम्। आदौ गुडघृतं क्षीरेण पक्त्वा सिद्धे सति जीरकादिचूर्णप्रक्षेपः। पञ्चपलजीरकयोगात् पञ्चजीरक इति संज्ञा। समाधत्ते वक्ष्यमाणं गर्भं इति शेषः; कुचितमात्रतयोगात् क्षीयमाण इत्यर्थः ॥ १९ ॥

वनकार्पासिकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा।
विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम्॥
दुग्धेन शालितण्डुल-चूर्णपानं विवर्द्धयेत्।
स्तन्यं समाहृतः चीरसेविन्यास्तु न संशयः॥ २०॥
हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् स्तन्यस्य शुद्धये।
तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत्।
पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम्॥
धात्री कुमारस्य पिबेत् क्वाथयित्वा सशारिवम्।
कफे वा त्रिफलां मुस्तं भूनिम्बं कटुरोहिणीम्॥
भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत् सातिविषाः सृताः।
धात्रीस्तन्यविशुद्धयर्थं मुद्गयूषरसाशिनी॥ २१॥
कुक्कुरमेचुकमूलं चर्वितमास्ये विधारितं जयति।
ससाहात् स्तनकीलं स्तन्यस्यैकान्ततः कुरुते॥
शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
यद्विद्रधावभिहितन्त्विह भेषजं तत्।
आमे विदह्यति तथैव गते च पाकम्
तस्याः स्तनौ सततमेव च निर्दुहीत॥

सम्प्रति स्तन्यवर्द्धनयोगानाह, वनकार्पासिकेत्यादि।—सौवीरकेण—काञ्जिकेन। विदारीकन्द—भूमिकुष्माण्डम्॥ २०॥

हरिद्रादिमित्यादि।—हरिद्रादि-वचादिगणौ सौश्रुतौ।—यथा—"हरिद्रादारु-हरिद्राकलसीकुटजबीजानि मधुकञ्च" इति। कलसी—पृश्निपर्णी। "वचामुस्ताऽति-विषाऽभयाभद्रदारूणि नागकेशरञ्च" इति। भद्रदारु—देवदारु। अभीरु,—शतावरी; शारिवा—अनन्तमूलम्। सशारिवमित्यत्र सशर्करमिति पाठान्तरम्। अमृतादिशारिवान्तस्य क्वाथः॥ २१॥

विशालामूललेपस्तु हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम्।
निशाकनकफलाभ्यां लेपश्चापि स्तनार्त्तिहा॥ २२॥
मूषिकवसया शूकरगजमहिषमांसचूर्णसंयुतया।
अभ्यङ्गमर्दनाभ्यां सुकठिनपीनस्तनौ भवतः॥ २३॥
महिषीभवनवनीतं व्याधिबलोषा तथैव नागबला।
पिष्ट्वा मर्दनयोगात् पीनौ कठिनौ स्तनौ कुरुते॥ २४॥

श्रीपर्णीतैलम्—

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां सिद्धं तैलं तिलोद्भवम्।
तूलकेनैव तत् तैलं स्तनस्योपरि धारयेत्।
पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ॥ २५॥

कासीसाद्यं तैलम्—

कासीसतुरगगन्धाशावरगजपिप्पलीविपक्वेन।
तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि॥ २६॥
प्रथमर्त्तौ तण्डुलाम्भो नस्यं कुर्यात् स्तनौ स्थिरौ॥ २७॥
गोमहिषीघृतसहितं तैलं श्यामाक्षताञ्जलिवचाभिः।
सकटुका निशाभिः सिद्धं नस्यं स्तनोत्थापनं परम्॥ ॥२८॥

स्तनविद्रधिचिकित्सामाह, कुक्कुरेत्यादि।—कुक्कुरमेखुकाः,—क्षीरचतस्तुला। स्तनकीलं—स्तनविद्रधिम्। निशेत्यादौ।—कनकफलं—धुस्तूरफलम्॥ २२॥

स्तनपीनचिकित्सामाह।—मूषिकवसाद्यां शूकरादिमांसचूर्णं प्रक्षिप्य स्तनयोरभ्यङ्ग-मर्दनम् चाप्युपोक्तवे॥ २३॥

महिषीत्यादौ।—व्याधिः,—कुष्ठम्; बला—वचा॥ २४॥

श्रीपर्णी—गाम्भारी, तस्यास्त्वचो, रसः,—स्वरसः। स्तनस्योपरि—कुचाये॥२५॥

कासीसेत्यादौ।—कासीसं—धातुकासीसम्; शावरं—लोध्रम्, एषां कल्कः। जलं चतुर्गुणम्। कर्णः,—कर्णपाली; वराङ्गं—स्त्रीगुह्यम्॥ २६॥

प्रथमर्त्तौ—चाप्युपोक्तवे॥ २७॥

गोमहिषीत्यादौ।—गोमहिषीघृताभ्यां मिलिता एको भागः, अपरश्च तैलस्य। श्यामा—प्रियङ्गुः; क्षताञ्जलिः,—दूर्वासता, षड्ग्रन्थिकारिकेति ख्याता, लाजालुया

सुतनूकरोति मद्यं पीतं मथितेन माधवीमूलम्।
श्याच्छिथिलाऽपि च गाढ़ा सुरगोपाभ्यञ्जतो योनिः॥
शववहनस्थितबन्धनरज्ज्वा सन्ताड़नाद्धि दयितेन।
नश्यत्यबलादेयः पत्नी सहजः क्षतोऽथवा योगैः॥
दत्त्वैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाट्य सितबलामूलम्।
पुष्ये कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाकरं भक्ते॥ २८॥

इति स्त्रीरोग-चिकित्सा।

अथ बालरोगचिकित्सा।

कुष्ठं वचाऽभया ब्राह्मी कनकं क्षौद्रसर्पिषा।
वर्णायुःकान्तिजननं लेहं बालस्य दापयेत्॥ १॥

इन्द्रायणी, सर्म्मावनीति क्वचित्। कटुका—कटुरोहिणी, पयो क्षत्यः। गर्व बहुगुणम्॥ २८॥

सुतनूकरोतीत्यादौ।—मद्यं—स्त्रिया मद्यदेशः। मथितेन—घोलेन, माधवीमूलं—माधवीलतामूलम्। सुरगोप इति—इन्द्रगोपाख्यः कीटः, "सिन्दुरियापोका" इति लोके, चाज्यं—घृतम्, चमयोरभ्यञ्जात्। शववहनेत्यादि।—शव',—मृत', तद्वहनाय स्थिता या बन्धनरज्जुस्तया। दयितेन—भर्त्रा। विप्राय दुग्धभक्तं दत्त्वेति पूर्वेण योज्यम्। भक्ते—भक्तादौ॥ २९॥

इति स्त्रीरोग-चिकित्सा विवृतिः।

दुष्टस्तन्यपानादिना बालानां रोगसम्भवादनन्तरं बालरोगाधिकारः। तत्र बालरोगाधिकारे वक्ष्ये प्रथमतः बालस्य सुखकरमाह, कुष्ठमित्यादि।—कनकं—मारितजारितस्वर्णचूर्णम्। तत्र सुवर्णमारणविधिर्यथा—कण्टकवेधवद्वीग्ध्यसुवर्णपत्रं जम्बीररसेन स्नापयित्वा श्रोनाकफलस्थितगुडमायचिरमात्रेण शिला गौरचकर्कटीमूलपिष्टमथ क्षुद्रं च दत्त्वा शरावसम्पुटे निधाय प्रक्षिप्य च गोमयादौ

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥
तर्कधो-गुडिकां तस्या निर्वाप्य कटुतैलके ।
तत् तैलं पानतो हन्ति बालानामुल्बमुद्धतम् ॥ २ ॥
व्योषशिवोग्रारजनीकल्कं स्तन्येन पीतमथ पयसा ।
उल्बं निःशेषं कुरुते पटुतां बालस्य चात्यन्तम् ॥ ३ ॥
मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ।
स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ ४ ॥
नाभिपाके निशालोध्र-प्रियङ्गुमधुकैः शृतम् ।
तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाप्यवचूर्णनम् ॥ ५ ॥
सोमग्रहणे विधिवत् केकिशिखामूलमुद्धृतं बद्धम् ।
जघनेऽथ कन्धरायां क्षपयत्यहितुण्डिकां नियतम् ॥ ६ ॥
सप्तदलपुष्पमरिचं पिष्टं गोरोचनासहितम् ।
पीतं तद्वत् तण्डुलभक्षणकृतो दुग्धपिष्टकामाग्नः ॥ ७ ॥

धारयेद् वर्षं वा प्रकुपितं; ततपूर्वमित्वा हृदयनवलोम क्षालयेदिति। लौकीऽयं जातदिने तदुपरि च प्रचरति। तन्त्रान्तरे च—"वर्णादिचरजीवान्तरस्य संवत्सरं यावदुपयोगः" इत्युक्तः, यथा,—"मध्वानन्ताहिमपूर्वं सर्वं कृत्वा निधापयेत्। घृतेन पाययेन्मात्रां तस्य संवत्सरं मितम् ॥" इति ॥ १ ॥

तद्गुणमिति—संस्कारानुगुणम्। तर्का च इति—तर्कुः, "टाकुया" इति ख्याता, तस्या अधोगुडिका बादुलीति ख्याता। उल्बं—बालकस्य कण्ठगतश्लेष्माणम् ॥ २ ॥

व्योषेत्यादौ।—शिवा—हरीतकी; उग्रा—वचा। स्तन्येन पयसेति—नारीक्षीरेणेत्यर्थः ॥ ३ । ४ ॥

नाभीत्यादौ।—मधुकं—यष्टिमधुकम् ॥ ५ ॥

सोमग्रहण इत्यादौ।—विधिवत् उद्धृतमित्यन्वयः। विधिश्च मुक्तकच्छशिखेन पुंसा उद्धरणम्। केकिशिखा—मयूरशिखा। उद्धृता बद्धेति पाठे—आमूलमुद्धृत्येति शेषम्। अत्र भिक्षुप्रार्थितकपर्दककुहरे पारदं पूरयित्वा सिक्थकेन संरुध्य कुमारी धत्ते इत्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ ६ ॥

सप्तदलेत्यादि।—सप्तदलः,—सप्तच्छदः, तस्य पुष्पम्। पीतमित्यत्र जलेनेति

जम्बूकनासा वायसजिह्वा नाभिर्वराहसम्भूता ।
कांस्यं रसोऽथ गरलं प्रावृड्भेकस्य वामजङ्घास्थि ॥
इत्येकशोऽथ मिलितं विघृष्टं ग्रीवादिकटिदेशे ।
अहितुण्डिकाप्रणमनमभ्यङ्गो नातिपथ्यविधिः ॥ ८ ॥

अनामके घुर्घुरिका-पुच्छमरिचरोचनाः ।
नवनीतञ्च समिश्रं खादेत् तद्रोगनाशनम् ॥ ९ ॥

तैलाक्तशिरस्तालुनि ससदलार्कस्नुहीभवं क्षीरम् ।
दत्त्वा रजनीचूर्णं दत्ते नश्येदनामकाभिख्यः ॥ १० ॥

लेहयेच्च घना बालं नवनीतेन लेपितम् ।
स्फुटकपत्रजरसोद्वर्तनञ्च हि तद्धितम् ॥ ११ ॥

तैलस्य भागमेकं मूत्रस्य द्वौ च निम्बदलरसस्य ।
गव्यं पयश्चतुर्गुणमेवं दत्त्वा पचेत् तैलम् ।

शेषः । नदादिति—अहितुण्डिका चपयतीति शेषः। तक्रुखेत्यादि योगान्तरम्। भल्लातकविसतण्डुलान् पिष्ट्वा पलेनावेष्ट्य कुशेन बद्ध्वा चक्राङ्गैर्दग्ध्वा भक्षयेय-दित्यर्थः ॥ ७ ॥

जम्बूकेत्यादि ।—जम्बूक,—शृगालः, तस्य नासा ; वायस,—काकः, तस्य जिह्वा ; रसः,—पारदः, गरलं—विषम्। प्रावृड्भेकः,—वर्षाकालजमण्डूकः, स च पीतवर्णः सोनाबेङ् इति ख्यातः, तस्य वामपदास्थि। एतत् सर्वं प्रत्येकं मिलितं वा ग्रीवायां कट्यां वा धारणीयम्। नातिपथ्यविधिरिति—व्याधिप्रशमनादेवायम् ॥ ८ ॥

अनामक इति—निर्नामरोग इति ख्यातः, केचित् पुञ्जिकारोग "दुक्तिया" इत्याहुः। घुर्घुरिका—कीटविशेषः, तस्य पुच्छं—पुच्छभाग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तैलाक्तेत्यादौ।—तैलाभ्यक्तशिरस्तालुनि ससदलार्कस्नुहीक्षीरं दत्त्वा तदुपरि हरिद्राचूर्णं दद्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

लेहयेदित्यादौ।—नवनीताक्तगात्रं शिशुं कृत्वा घना गुरुरिव लेहयेत्, ततः स्फुटकस्वरसेनोद्वर्तयेत् ॥ ११ ॥

तैलाभ्यङ्गः सततं रोगमनामकाख्यमपहरति ॥ १२ ॥
आर्कं तूलकमाविकरोमाण्यादाय केशराजस्य।
स्वरसेनाक्ते वस्त्रे कृत्वा वर्त्तिञ्च तैलाक्ताम् ॥
तज्जातकज्जलाञ्चितलोचनयुगलोऽप्यलङ्कृतो बालः।
कष्टमनामकरोगं क्षपयति भूतादिकञ्चापि ॥ १३ ॥
चालनिकातलसंस्थितपोतं संस्नाप्य गव्यमूत्रेण।
घोकोदग्रासिकायां रजकक्षारोदकस्नानम् ॥
दासक्रयणयावणवटिका रसेन्द्रपूरिता धृता कण्ठे।
नलिनीदले च शयनं सुकष्टमनामकाख्यरोगघ्नम् ॥ १४ ॥

भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु।
कार्य्यं तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥ १५ ॥
प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषजरक्तिका।
अवलेह्या तु कर्त्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ॥
एकैका वर्द्धयेत् तावद्यावत् संवत्सरो भवेत्।
तदूर्द्ध्वं माषवृद्धिः स्याद्यावद्वा षोड़शाब्दकाः ॥ १६ ॥

तैलसेत्यादौ।—निम्बीदलं—निम्बीपत्रम् ॥ १२ ॥

आर्कमित्यादि।—अर्कस्य तूलकम्, आविकरोमाणि मेषरोमाणि चेति भागत्रयं केशराजस्वरसरञ्जितवस्त्रेणावेष्ट्य तैलाक्तवर्त्तिकां कृत्वा ज्वालयेत्। तच्छिखोपरि पर्णं धृत्वा पातितकज्जलेन चक्षुषोरञ्जनं कार्य्यम् ॥ १३ ॥

चालनिकेत्यादि।—घोकोदग्रासिकायां चालनिकातलसंस्थितबालकं चालनिकारन्ध्रपतितगोमूत्रेण स्नापयित्वा रजकक्षारजलेन स्नापयेत्। दासेत्यादौ।—यावणः,—पाषण्डविशेषः, भिक्षुवेशधारी योगीति लोके, तस्य वटिका वराटिका, कपर्द्दिकेति यावत्, दासेन दासद्वारा क्रयणं यस्याः सा तथा, ततः कर्मधारयः। रसेन्द्रेण—पारदेन पूरिता सा कण्ठे धृतेत्यर्थः। नलिनीदलं—पद्मिनीपत्रम् ॥१४।१५॥

मात्रा तस्य कनीयसीति यदुक्तम्, अतस्तामेव मात्रां प्रतिपादयितुं परिभाषा-

हरिद्रादिः,—

हरिद्राद्वययष्ट्याह्व-सिंहीशक्रयवैः कृतः।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥ १७ ॥

घनचातुर्भद्रिका,—

घनकृष्णारुणाशृङ्गी-चूर्णं क्षौद्रेण संयुतम्।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम् ॥ १८ ॥

धातक्यादि,—

धातकीबिल्वधन्याक-लोध्रेन्द्रयवबालकैः।
लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिजित् ॥ १९ ॥
रजनीदारुसरल-श्रेयसीबृहतीद्वयम्।
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥
ग्रहणीदीपनं हन्ति मारुतार्त्तिं सकामलाम्।
ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्वरोगनुत् ॥ २० ॥

माङ, प्रथम इत्यादि।—कल्पितेति।—मध्यादिविकल्पौ दोषप्रकृत्यादिभेदात्। एकैका-मिति।—मासि मासि एकैकां रक्तिकां कृत्वा वर्द्धयेदित्यर्थः। तद्वर्षमिति—वर्षाद्दूर्द्ध्वं वर्षे वर्षे माषेण माषेण वर्द्धमानमिति। एतत्परिभाषामेषो यथा—"प्रतिमासं प्रयोक्तव्यं वर्द्धयित्वा भिषग्वरैः। मात्रमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वमाषविधावपि॥ षोड-शाब्दात्परेद्दूर्द्ध्वं मात्रा स्यान्नैरिति। एष एव विभागोऽस्य तद्दूर्द्ध्वं बालवत् क्रिया॥" इति ॥ १६ ॥

हरिद्रेत्यादौ।—सिंही—पृश्निपर्णी। अत्र हरिद्रादिकस्य पचावे श्लोकेन निबद्ध., तत्र च बालस्येति पठित्वा, निश्चयस्तु सिंही—वासक इत्याह। अत्र क्षीरपो बालः कषायं पातुमसमर्थस्तस्य धात्रीं पाययेत्। सुश्रुतेन कषायोक्तद्रव्यकल्केन स्तिप्तयो-स्तनयोः पानमपि दर्शितम्, यथा—"येषां यदामां ये योगा प्रवक्ष्यन्तेऽगददराः। तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ कुमारं पाययेत् स्तनौ" ॥ इति ॥ १७ ॥

घनेत्यादि।—घन—मुस्तकम्, अरुणा—अतिविषा ॥ १८। १९ ॥

रजनीत्यादि।—वाग्भटस्य।—श्रेयसी—गजपिप्पली। बालानां सर्वरोगनुदित्यत्र बालानां सर्वदोषनुदित्यपि पाठो वाग्भटे चन्द्रटेऽपि दृश्यते ॥ २० ॥

च—५७

मिषीकृष्णाञ्जनं लाजा-शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।
लेहः शिशोर्विधातव्यश्छर्दिकासज्वरापहः ॥ २१ ॥

शृङ्ग्यादिः,—

शृङ्गीं समुस्तामतिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।
कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकाञ्चातिविषां तथैकाम् ॥२२॥

पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥
आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थैर्लेहः क्षौद्रेण छर्दिनुत् ॥ २३ ॥
पिप्पलीमरिचानान्तु चूर्णं समधुशर्करम् ।
रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्काच्छर्दिनिवारणम् ॥ २४ ॥

पेटीपाठामूलाम्बुः सहकारवल्कलतः कल्कः ।
इत्येकशश्च पिण्डो विधृतो ह्यनाभिमध्यतालुादौ ॥
छर्द्यतिसारजवेगं प्रबलं धत्ते तदेव च नियमेन ॥ २५ ॥

बिल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥२६॥

मिषीत्यादि ।—मिषी—मधुरिका ; कृष्णा—पिप्पली, अञ्जनं—रसाञ्जनम् ; शृङ्गी—कर्कटशृङ्गी ॥ २१ । २२ ॥

पीतमित्यादि ।—वाग्भटस्य । द्विवार्त्ताकी—वृहतीद्वयम् । फलरसमिति—वार्त्ताकीफलरसम् ; पञ्चकोलञ्चेत्येको योग इति श्रीकण्ठः । शिवदासस्तु चकारौ विकल्पे, अतो योगद्वयम्, यदुक्तमायुर्वेदसारे—"पीत्वा यो वमति स्तन्यं भिषक् तं मधुसर्पिषा । कोलीफलरसं यद्वा पञ्चकोलं प्रलेहयेत् ॥" इति । अयञ्च व्यवस्थितो विकल्पः, तेन पित्तोत्तरे कफे वृहतीद्वयफलरसम् ; कफोत्तरे वातश्लेष्मणि च पञ्चकोलचूर्णमित्याह ॥२३॥

पिप्पलीत्यादौ ।—रसेन मातुलुङ्गस्येत्यत्र लिह्यादिति शेषः ॥ २४ ॥

पेटीत्यादि ।—पेटी—पेटारीति ख्याता, झाँपीटुपरीति लोके, तस्याः मूलम् । चकारान्मिलित्वा, प्रत्येकञ्च योगः ॥ २५ ॥

बिल्वमित्यादौ ।—जलं—बालकम् । क्वाथावलेहाविति ।—क्वाथो वा अवलेहो वेत्यर्थः । अवलेहपक्षे—सर्वं सचूर्णं सगुडमधुना लेह्यम् ॥ २६ ॥

समङ्गाधातकीलोध्र-शारिवाभिः शृतं जलम्।
दुर्द्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम्॥
नागरातिविषामुस्तं बालकेन्द्रयवैः शृतम्।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम्॥
समङ्गा धातकी पद्मं वयःस्था कच्छुरा तथा।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्यादतीसारविनाशिनी॥ २७॥
बिल्वचूतकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः।
आलोड्य पाययेद्बालं छर्द्यतीसारनाशिनीः॥ २८॥
कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि-मध्यमुस्तरसाञ्जनैः।
क्षौद्रलीढ़ः कुमारस्य छर्दितृष्णाऽतिसारनुत्॥
मोचरसः समङ्गा च धातकी पद्मकेशरम्।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातिसारनाशिनी॥ २९॥
लेहस्तैलसिताक्षौद्र-तिलयष्ट्याह्वकल्कितः।
बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तस्रावप्रवाहिकाम्॥ ३०॥
लाजा सयष्टिमधुकं शर्कराक्षौद्रमेव च।
तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम्॥ ३१॥

समङ्गेत्यादि।—समङ्गा—वराहक्रान्ता। पद्मं—पद्मकेशरम्; वयःस्था—गुडूची, कच्छुरा—शूकशिम्बीमूलम्। कल्कसाध्या इयम्॥ २७॥

बिल्वेत्यादौ।—कषायः,—शर्बतः। अत एव निर्देशात् चावशब्दः क्षीलिङ्गोऽप्यस्तीति। योगोऽयं छर्द्यतिसारनाशनी श्रोध्य इति शेषः॥ २८॥

कल्क इत्यादौ।—कोलास्थिमध्यं—बदरास्थिमज्जा; मोचं—शाल्मलीवेष्टक,॥२९॥

लेह इत्यादौ।—रक्तस्रावप्रवाहिकामिति—प्रवाहिकायामेव यत्र रक्तस्रुतिस्तदर्थं योगः, न तु केवलरक्तस्रावे; तैलतिलयोरुष्णवीर्यत्वेन समानर्हत्वात्॥ ३०॥

लाजा इत्यादौ।—संयुक्तमित्यनन्तरं पीतमिति शेषः। लाजादिचूर्णं यथायोग्यं गृहीत्वा तण्डुलोदकेन पेयम्॥ ३१॥

अङ्कोठमूलमथवा तण्डुलसलिलेन वटजमूलं वा ।
पीतं हन्त्यतिसारं ग्रहणीरोगञ्च दुर्वारम् ॥ ३२ ॥
सितजीरसर्जचूर्णं विल्वदलोत्थाम्बुमिश्रितं पीतम् ।
हन्त्यामरक्तशूलं गुड़सहितः श्वेतसर्जो वा ॥
मरिचमहौषधकुटजं द्विगुणीकृतमुत्तरोत्तरं क्रमशः ।
गुड़तक्रयुक्तमेतद् ग्रहणीरोगं निहन्त्याशु ॥ ३३ ॥

विल्वशक्राम्बुमोचाब्द-सिद्धमाजं पयः शिशोः ।
समं सरक्तां ग्रहणीं पीतं हन्यात् त्रिरात्रतः ।
तद्वदजाक्षीरसमो जम्बूत्वगुद्भवो रसः ॥ ३४ ॥
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ३५ ॥
कणोपणसिताक्षौद्र-सूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ।
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ३६ ॥
घृतेन सिन्धुविश्वैला-हिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ।
आनाहं वातिकं शूलं जयेत् तोयेन वा शिशुः ॥ ३७ ॥
हरीतकीवचाकुष्ठ-कल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुपातनात् ॥ ३८ ॥

अङ्कोठेत्यादि ।—अङ्कोठः,—अङ्कोड इति ख्याततरुः । योगवशेऽपि तण्डुलोदकं सम्बध्यते । वटजमूलं—वटजातमूलं, मूलाकारं कक्षप्रभावं 'व' इति ख्यातम् ; अत एवोक्तं वटजमूलमिति, न तु वटमूलम् ॥ ३२ ॥

सितेत्यादौ ।—विल्वदलोत्थाम्बु—विल्वपत्रस्वरसः । गुडेन मधुरीकृतं तक्रं गुड़तक्रम् ॥ [illegible] ॥

विल्वेत्यादौ ।—शक्रम्—इन्द्रयवम् ; अम्बु—बालकम् ; मोचः,—शाल्मलीवेष्टक. । सिद्धमिति—क्षीरपरिभाषयापाकः ॥ ३४—३६ ॥

घृतेनेत्यादौ ।—सिन्धु—सैन्धवम् । एषां चूर्णं घृतेन लिह्यम् । तोयेन चैतच्चूर्णं पिबेदिति शेषः । तेन तोयेन कोष्णजलेन वा पिबेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

मुखपाके तु बालानां आम्रसारमयोरजः ।
गैरिकं चौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥
अश्वत्थत्वग्दलचौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।
दार्वीयष्ट्यभयाजाती-पत्रचौद्रैस्तथाऽपरम् ॥ ३९ ॥
सह जम्बीररसेन मुद्गलरसघर्षणं सद्यः ।
क्षतमुपहन्ति हि पाकं मुखजं बालस्य चाश्वेव ॥ ४० ॥
लावतित्तिरिवल्लूर-रजः पुष्परसान्वितम् ।
द्रुतं करोति बालानां दन्तकेशरवन्मुखम् ॥ ४१ ॥
दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य ते गदाः ॥ ४२ ॥
पञ्चमूलीकषायेण सघृतेन पयः शृतम् ।
सम्पृङ्गबेरं सगुडं शीतं हिक्कार्दितः पिबेत् ॥

हरीतकीत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—तालुपातनं—तालुपदेशस्य निम्नता । तालुकण्टकादित्यपि पाठः ॥ ३८ ॥

मुखपाक इत्यादौ ।—आम्रसारः,—आम्रसदृशफलः वृक्षविशेषः राढायामिति केचित् ; अन्ये तु—आम्रसारः,—आम्रफलास्थिमज्जेत्याहुः । आम्रसारादि-रसाञ्जनान्त एक एव प्रलेपः । अश्वत्थस्य त्वक् पत्रञ्च । अपरमित्यत्र प्रलेपनमित्यन्वयः ॥३९॥

सहेत्यादौ ।—जम्बीरः,—पर्णासभेदः । मुद्गलं—मुद्गरम्, तस्य स्वरसः पुटपाकविधिनैव ग्राह्यो भवति ॥ ४० ॥

लावेत्यादि ।—वाग्भटस्य । लावतित्तिरिवल्लूरं—शुष्कमांसम्, पुष्परसः,—मधु । एतन्मांसचूर्णं मधुना लेह्यमिति केचित् । अन्ये तु—मधुनैतच्चूर्णेन दन्तपालिं प्रतिसारयेदित्याहुः । किन्त्वयं योगो वाग्भटे प्रतिसारणप्रकरणे पठितः । दन्तकेशरमिति—दन्ता एव केशरं सुकुमारत्वात् ॥ ४१ ॥

दन्तोद्भेदेत्यादि ।—वाग्भटस्य । दन्तोद्भेदः,—दन्तोद्गमः ; उक्तं हि—"दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् । विशेषाज्ज्वरविड्भेद-कासच्छर्दिशिरोरुजाम् ॥" इत्यादि । न बालमतियन्त्रयेदिति—आहाराचारनियमेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुवर्ण-गैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
लीढ्वा सुखमवाप्नोति चिप्रं हिक्कार्दितः शिशुः ॥ ४३ ॥
चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथा दन्ती गवाच्यपि ।
चूर्णं कृत्वा तु सर्वेषां सुखोष्णेनाम्बुना पिबेत् ।
श्वासं कासमथो हिक्कां कुमाराणां प्रणाशयेत् ॥ ४४ ॥
द्राचायासाभयाकृष्णा-चूर्णं सचौद्रसर्पिषा ।
लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासञ्च तमकं तथा ॥ ४५ ॥
पुष्कराऽतिविषाशृङ्गी-मागधीधन्वयासकम् ।
चूर्णितं मधुना लीढं शिशूनां पञ्चकासनुत् ॥ ४६ ॥
दाड़िमस्य च वीजानि जीरकं नागकेशरम् ।
चूर्णितं शर्कराचौद्र-लीढं तृष्णानिवारणम् ॥ ४७ ॥
मायूरपचभस्मव्युषितजलं तेन भावितं पेयम् ।
तृष्णाघ्नं वटकाष्ठजभस्मजलं वक्त्रशोषजित् वक्ते ॥
पिष्टैश्छागेन पयसा दार्वीमुस्तकगैरिकैः ।
बहिरालेपनं शस्तं शिशोर्नेत्रामयापहम् ॥ ४८ ॥

पद्ममूलीत्यादि ।—पद्ममूली—मकवी, वातकफप्रधानहिक्काहरत्वात् । अत्र क्वाथ्याः पादिक घृतम् अष्टमांशं वा ; दुग्धाच्चतुर्गुणः क्वाथः । एतम् सर्वमेकीकृत्य पक्का क्वाथं शोषयित्वा सघृत दुग्धं स्थाप्यम् ; तत्र पद्मलीचूर्णं गुडधात्रुक्यं प्रक्षिप्य यथार्थं पिबेदित्याहुः । अन्ये तु—घृतस्यापि पानकाले प्रक्षेप्यत्वमिति वदन्ति । सुवर्णं गैरिकस्य—अत्यन्तलोहितगैरिकस्य ॥ ४३ ॥

चित्रकमित्यादौ ।—गवाची—गोरक्षकर्कटी । सविषमे वातकफेऽयं योगः ॥४४।

द्राचेत्यादि ।—कफपित्ते । यासः,—दुरालभा । तमकं—श्वासमित्यर्थः ॥४५। ४६।

दाड़िमस्येत्यादौ ।—चूर्णितमित्यत्र कृष्णा चेति पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

मायूरेत्यादौ ।— मयूरपचभस्मस्रावितजलेन व्युषितेन भावितवटकाष्ठभस्मस्रावितजलं पेयमित्यर्थः । मयूरपचभस्म पलं १, जलं पलं ६, एतदष्टधा वस्त्रे

मनःशिला शङ्खनाभिः पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम् ।
वर्त्तिः चौद्रेण संयुक्ता बाले सर्वाचिरोगनुत् ॥ ४८ ॥
मातुः स्तन्यकटुस्नेह-काञ्जिकैर्भाविते जयेत् ।
स्वेदाद्दीपशिखोत्तप्ते नेत्रामयमशेषकः ॥ ५० ॥
शुण्ठीभृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कुकूणकेऽचिरोगेषु भद्रमाश्च्योतनं हितम् ॥ ५१ ॥
क्रिमिघ्नालशिलादार्वी-लाक्षाकाञ्चनगैरिकैः ।
चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ॥
सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूणके ।
गृहधूमनिशाकुष्ठ-राजिकेन्द्रयवैः शिशोः ।
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ ५२ ॥

परिस्राव्य गृहीतजले मूर्च्छिते महामेन मटकाठभव्य प्रविश्य बहुधा परिस्राव्य यथार्हं पिबेत् ॥ ४८ ॥

मन शिलेत्यादौ ।—चौद्रेण संयुक्ता—मधुसंयुक्तेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मातुःस्तन्येत्यादौ ।—कटुस्नेह,—कटुतैलम् । एवेर्मातुःस्तन्यादिभिः प्रत्येकशः समाक्त भावितोऽञ्जनकारस. अनन्तर दीपशिखातप्त. सन् स्वेदविधिना नेत्रामयं जयेदित्यर्थः ॥ ५० ॥

शुण्ठीत्यादौ ।—भृङ्ग,—भृङ्गराजः । शुण्ठ्यादीनां पिष्टानां प्रत्येकं माषकत्रयम्, सैन्धव रक्तिपञ्चकम् । एतत् सर्वं पुटपाकविधिना पक्त्वा तत रसमादाय वस्त्रे पोट्टलीं बद्ध्वा चक्षुषि आश्च्योतनं कार्य्यम् । कुकूणक इति पाठे—कुकूणक,—कुणापि., तस्मिन् पुटपाक इत्यन्वयः । उक्तं हि वाग्भटे—"शङ्खमेर शिवा धत्रं कल्कितं वटपल्लवे । बद्धा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत् ततः ॥ रसेन लिम्पेत् तत्तास्य नेत्रे च परिषेचयेत् ॥" इति ॥ ५१ ॥

क्रिमिघ्नेत्यादौ ।—आल—हरितालम् ; शिला—मन शिला ; काञ्चनगैरिक—स्वर्णगैरिकम् ।. चूर्णाञ्जनमिति ।—मधुमिश्रितशलाकया चूर्णाञ्जन कार्य्यम् । सुदर्शनेति ।—सुदर्शना—विषरीति ख्याता जीवपत्रेति च ख्याता ॥ ५२ ॥

अश्वगन्धाघृतम्—

पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत्।
घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम्॥ ५३॥

बालचाङ्गेरीघृतम्—

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिश्छागक्षीरसमे पचेत्।
कपित्थव्योषसिन्धूत्थ-समङ्गोत्पलवालकैः॥
सबिल्वधातकीमोचैः सिद्धं सर्वातिसारनुत्।
ग्रहणीं दुस्तरां हन्ति बालानान्तु विशेषतः॥ ५४॥

कुमारकल्याणकं घृतम्—

शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह।
द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीवकं बला॥
शटी दुरालभा बिल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा।
मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली॥
एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे॥
एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्।
बलवर्णकरं धन्यमग्निपुष्टिविवर्द्धनम्॥
छायासर्वग्रहालक्ष्मी-क्रिमिदन्तगदापहम्।
सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः॥ ५५॥

पादकल्क इत्यादौ।—पेयं कुमाराणामिति—कुमारैः पेयमित्यर्थः। "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी॥ ५३॥

चाङ्गेरीत्यादौ।—अजाक्षीरचाङ्गेरीस्वरसौ प्रत्येकं घृताद्द्विगुणौ, पाकसाधनत्वेन चतुर्गुणद्रवस्योत्सर्गसिद्धत्वात्॥ ५४॥

शङ्खपुष्पीत्यादौ।—जीवकं—जीवनीयवर्गमध्ये पठितद्रव्यम्। सुरसः,—पर्णासः। कण्टकारीकषायः क्षीरञ्च प्रत्येकं घृताच्चतुर्गुणम्। भूतादिकृतं मुखादिवैवर्ण्यं—छाया॥ ५५॥

अष्टमङ्गलघृतम्—

वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
शारिवा सैन्धवञ्चापि पिप्पली घृतमष्टमम् ॥
मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने ।
दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ॥
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ।
प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥ ५६ ॥

लाक्षादितैलम्—

लाक्षारससमं सिद्धं तैलं मस्तु चतुर्गुणम् ।
रास्नाचन्दनकुष्ठाब्द-वाजिगन्धानिशायुगैः ॥
शताह्वादारुयष्ट्याह्व-मूर्वातिक्ताहरेणुभिः ।
बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गाद्बलवर्णकृत् ॥ ५७ ॥
सहामुण्डितिकोदीच्य-क्वाथस्नानं ग्रहापहम् ।
सप्तच्छदामयकुष्ठ-चन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ ५८ ॥
सर्पत्वक् लशुनं मूर्वा-सर्षपारिष्टपल्लवाः ।
वैडालविड्जालोम मेषशृङ्गी वचा मधु ।
धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ ५९ ॥
बलिमाल्येष्टकर्माणि कार्य्याणि ग्रहशान्तये ।
मन्त्रश्चायं प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सार्वकामिकः ॥

वचेत्यादि।—वचादीनां कल्कः, जलं चतुर्गुणमिति ॥ ५६ ॥

लाक्षातैले—कुष्ठाब्दचन्दनैरित्येव पाठो वाग्भटपुस्तकेषु दृश्यते, न तु कृष्णाब्दचन्दनैरिति। तिक्ता—कटुरोहिणी, न तु यवतिक्ता;—"समूर्वातिक्तपौराग्रा-शताह्वामधुकैः समैः" इति सिद्धसारदर्शनात् ॥ ५७ ॥

सहेत्यादि।—सहा—माषपर्णी। क्वाथोऽर्द्धशृतः ॥ ५८ ॥

सर्पेत्यादि।—सर्पत्वक्—निर्मोकः; अरिष्टः—निम्बः; सर्षपः—श्वेतसर्षपः; मेषशृङ्ग्याः पत्रम्। मेषशृङ्गमिति पाठे—मेषस्य—गड्डरस्य शृङ्गम् ॥ ५९ ॥

बलीत्यादौ।—तत्रादावित्यत्र अग्रादाविति पाठान्तरे—कुमारस्य हस्तकण्ठादि-

ओँ नमो भगवते गरुड़ाय त्र्यम्बकाय सद्यस्त्वस्तुतः स्वाहा। ओँ कं पं टं शं वैनतेयाय नमः। ओँ ह्रीँ ह्रूँ क्षः॥ ६०॥

बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालान्तु सर्वतः।
प्रगृह्य मुष्टिकाभक्तं बलिर्देयस्तु शान्तिकः॥

"ओँ कारी सुवर्णपक्षीश! बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा" इति गरुड़बलिः॥ ६१॥

ओँ नारायणाय नमः। प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा गृह्णाति नन्दा नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। अशुभं शब्दं मुञ्चति, आत्कारञ्च करोति, स्तन्यं न गृह्णाति।

सुगमत्वेन स्पष्टार्थः। ओँ इत्यादिस्वाहान्त एको मन्त्रः। ओँ इत्यादिनीनार्थरामन्तो द्वितीयः। एवं ओँ इत्यादि "क्ष" इत्यन्तस्तृतीयः। किंवा मिलित्वा एक एव बलिदानमन्त्रः॥ ६०॥

बालदेहेत्यादौ।—पुष्पमाला—स्रक्। सर्वत इति—सर्वासु दिक्षु। मुष्टिकाभक्तं—शरावलीपरिस्थभक्तं चतुष्पार्श्वस्थभक्तं वा। मुष्टिकाः,—स्वल्पशरावाः। अत्र मासमासव्यञ्जनधूपदीपदानमप्युपदिशन्ति वृद्धाः। अयं गरुड़बलिः सन्ध्यायां दिनत्रयं दीयते हट्टे इति। बालकरक्षामन्त्रमाह, ओँ कारीत्यादिस्वाहान्तः मन्त्रः॥ ६१॥

इदानीं प्रसिद्धफलं रावणकृतकुमारतन्त्रमाह, ओँ नारायणाय नम इत्यादि।—प्रथमे दिवसे इत्यादि।—ननु प्रथमे मासि वर्षे चेत्यादि कथम्?—यतो वक्ष्यमाणद्वितीयतृतीयदिवसादिना प्रथममासस्य बाधितत्वात्; एवं प्रथमवर्षस्यापि द्वितीयतृतीयमासादिद्वादशमासान्तेन परिभूतत्वादिति। अत्रोच्यते,—द्वादशदिनात् परतोऽन्यैव प्रथममासस्यावकाशः, एवं वर्षस्यापि। तथा हि, यदि कुमारो माघे जातस्तदा माघादिगणनया पौषमासि द्वादशमासाः भवन्ति। तत्र प्रथमद्वितीयादिमासविधिरेव; तत ऊर्द्धं द्वादशमासि वर्षवृद्धिदिनं यावत् प्रथमसंवत्सरविधिर्विधेय इति युक्तिमुत्पश्यामः। मासेनाव गणना, न तु चन्द्रादित्यगत्या दिनविभागं कृत्वा मासादिगणना कार्या; इह द्वादशमासवर्षयोर्विषयत्वाभावप्रसङ्गात्। किंवा आदित्यगत्या दिनगणनयाऽपि जन्मदिन एव प्रथमवर्षविधेयरितार्थत्वमिति।

बलिं तस्य प्रवच्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा, शुक्लौदनः, शुक्लपुष्पं, शुक्लसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त स्वस्तिकाः, सप्त वटकाः, सप्त शष्कुलिकाः, सप्त जम्बुड़िकाः, सप्त मुस्तकाः, गन्धं, पुष्पं, ताम्बूलं मत्स्यं, मांसं, सुराभक्तञ्च—पूर्वस्यां दिशि चतुष्पथे मध्याह्ने बलिर्दातव्यः। ततः अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे निक्षिप्य शान्त्युदकेन स्नापयेत्; रसोनसिद्धार्थकमेषशृङ्गनिम्बपत्रशिवनिर्माल्यैर्बालकं धूपयेत्। "ओँ नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च ह्रीँ फट् स्वाहा" एवं दिनत्रयं बलिं दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६२॥

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। चक्षुः उन्मीलयति, गात्रमुद्वेजयति, न शेते, क्रन्दति, स्तन्यं न गृह्णाति, चीत्कारश्च भवति।

बलिं तस्य प्रवच्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

तण्डुलहस्तपृष्ठैकं गृहीत्वा दधिगुड़घृतञ्च मिश्रितं शरा-

नन्दादिनामकीर्त्तनञ्च तदुद्देशेन बलिदानार्थम्; यथा—अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा, नन्दायै नम इति बलिदानम्। उद्वेजयत्यङ्गमसकृदुत्क्षिपति —विरौति। चीत्कारः,—छर्दिः। स्वस्तिका—वेदिका। जम्बुड़िका—पक्ष्मिष्टकाः। अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे प्रक्षिप्य गायत्रीं पठित्वा विजैः शान्त्युदकं कर्त्तव्यम्; किम्वा बलिदानमन्त्रेणैव सप्तधा चावर्त्त्य भिषजा कार्यमित्याहुर्वृद्धाः। मेषस्य शृङ्गस्य शृङ्गम्। यत्र धूपो नोक्तस्तत्राप्ययमेव धूपो विधेयः। तथा यत्र शान्त्युदकं नोक्तं तत्र इदमेव शान्त्युदकमुपदिशन्ति। ओँ नम इत्यादि।—अत्रो मुच, दीव्यत्विति-पाशे प्रतिमान्त्रकं वाच्यम्. कुमारस्य नामोच्चारणपूर्वकं पठनीयाः; यथा—अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च इति॥ ६२॥

द्वितीय इत्यादौ। उन्मीलयति—उपरि भ्रमयुत्क्षिपति। तण्डुलहस्तपृष्ठैक-

वैकं, गन्धताम्बूलं, पीतपुष्पं, पीतसप्तध्वजाः, चत्वारः प्रदीपाः, दश स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुराग्रभक्ततिलचूर्णानि—पश्चिमायां दिशि चतुष्पथे बलिर्दातव्यः दिनानि त्रीणि सन्ध्यायां, ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत्। शिवनिर्माल्य-सिद्धार्थ-मार्जाररोमो-शीर-बालक-घृतैः धूपं दद्यात्। "ओँ नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च ह्रीं फट् स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६३॥

तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति, स्तन्यं न गृह्णाति, मुष्टिं बध्नाति, क्रन्दति, ऊर्द्धं निरीक्षते।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा गन्ध-ताम्बूलं, रक्तपुष्पं, रक्तचन्दनं, रक्तसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त स्वस्तिकाः, पक्षिमांससुराग्रभक्तञ्च—दक्षिणस्यां दिशि अपराह्णे चतुष्पथे बलिर्दातव्यः। शिवनिर्माल्यगुग्गुलुसर्षपनिम्बपत्रमेष-शृङ्गैर्दिनत्रयं धूपयेत्। "ओँ नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च त्रासय त्रासय स्वाहा"। एवं दिनत्रयं कार्य्यम्। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६४॥

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति मुखमुण्डिका नाम

मिति।—एकवारपरिमितहस्तपृष्ठे तण्डुलान् गृहीतव्यर्थः। ध्वजाः,—पताकाः। अग्रभक्तमिति।—ओदनपूर्णस्थालीमध्यात् यत् प्रथममाकृष्यते भक्तं तदग्रभक्तम्। शान्त्युदकेनेति।—शान्त्युदकमिदं कुशेन कार्य्यम्; एवं सर्वत्र विशेषोक्तिं विना; अत्र मन्त्रे ह्रीँ फट् इति विशेषः॥ ६३॥

तृतीय इत्यादौ।—अग्रभक्तमिति—ओदनपूर्णस्थालीमध्यात् यत् प्रथममाकृष्यते तत् अग्रभक्तम्॥ ६४॥

मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। ग्रीवां नमयति, चक्षुरुन्मीलयति, स्तन्यं न गृह्णाति, रोदिति, स्वपिति, मुष्टिं बध्नाति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा उत्पल-पुष्पं, गन्धं, ताम्बूलं, दश ध्वजाः, दीपाश्चत्वारः, त्रयोदश स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुराघमक्तञ्च,—उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे बलिर्देयश्चतुष्पथे। "ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६५ ॥

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्र-मुद्वेजयति, स्तन्यं न गृह्णाति, मुष्टिञ्च बध्नाति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

कुम्भकारचक्रस्य मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं, शुक्लपुष्पं, शुक्लौदनं, पञ्च ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः, पञ्च वटकाः, ऐशान्यां दिशि बलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नाप-येत्; शिवनिर्माल्य-सर्पनिर्मोक-गुग्गुलु-निम्बपत्र-बालक-घृतै-र्धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६६ ॥

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति शकुनिका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रभेदं

चतुर्थ इत्यादौ।—दश ध्वजा इति—पताकाः, विशेषाभावात् ॥ ६५ ॥

पञ्चम इत्यादौ।—कुम्भकारचक्रमृत्तिका—कुम्भकारचक्रसंलग्नमृत्तिका ॥ ६६ ॥

दर्शयति, मुष्टिं बध्नाति दिवारात्रावुत्थानं भवति, ऊर्द्धं निरीक्षते।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लौदनं, शुक्लपुष्पं, पीतपुष्पं, रक्तपुष्पं, गन्धताम्बूलानि, दश दीपाः, दश पीतध्वजाः, दश स्वस्तिकाः, दश वटकाः, क्षीरजम्बुड़िकाः, मत्स्यमांससुराः,—आग्नेय्यां दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्यः; ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत्; शिवनिर्माल्यरसोनगुग्गुलुसर्पनिर्मोकनिम्बपत्रघृतैर्धूपं दद्यात्। "ओँ नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६७॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति शुष्करेवती नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति, मुष्टिं बध्नाति, रोदिति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

रक्तपुष्पं, शुक्लपुष्पं, गन्धताम्बूलं, रक्तौदनं, कृशराः, त्रयोदश स्वस्तिकाः, त्रयोदश शष्कुलिकाः, जम्बुड़िका, मत्स्यमांससुराः, त्रयोदश ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः,—पश्चिमायां दिशि ग्रामनिष्क्रामेऽपराह्णे वृक्षमाश्रित्य बलिर्दातव्यः; ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत्; गुग्गुलुमेषशृङ्गीसर्षपोशीरवालकघृतैर्धूपं दद्यात्। "ओँ नमो रावणाय, दीप्ततेजसे अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६८॥

षष्ठ इत्यादौ।—क्षीरजम्बुड़िकाः,—क्षीरमिश्रिताः शिवमाषाः॥ ६७॥

सप्तम इत्यादौ—रक्तौदनं—रक्तशाल्यादिभक्तम्, अलक्तकादिरञ्जितभक्तं वा। कृशरा—तिलतण्डुलनिर्मितयवागूः। ग्रामनिष्क्रामे—ग्रामप्रान्ते॥ ६८॥

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति अर्थ्यका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गृध्रगन्धः, पूतिगन्धश्च जायते, आहारं न गृह्णाति, गात्रमुद्वेजयति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि यतः सम्पद्यते शुभम्।

रक्तपीतध्वजाः, चन्दनं, पीतपुष्पं, शष्कुल्यः, पर्पटिकाः, मत्स्यमांससुराः, जम्बुड़िकाः,—प्रत्यूषे बलिं दद्यात् प्रान्तरे। "ओँ नमो रावणाय त्रैलोक्यविद्रावणाय चतुर्दिशमोक्षणाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च दह दह ओँ क्रीँ फट् स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६८॥

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति सूतिका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। नित्यं छर्दयति, गात्रभेदं दर्शयति, मुष्टिं बध्नाति, निद्राऽतितरा स्यात्।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत्। शुक्लपुष्पं, शुक्लौदनं, गन्धताम्बूलं, शुक्लत्रयोदशध्वजाः, त्रयोदश प्रदीपाः, त्रयोदश स्वस्तिकाः, त्रयोदश पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः,—उत्तरदिग्विभागे ग्रामनिष्क्रामे बलिं दापयेत्; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोशृङ्गश्वेतसर्षपघृतैर्धूपं दद्यात्। "ओँ नमो रावणाय चतुर्भुजाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ७०॥

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति निर्ऋता नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्र-

मुद्वेजयति, आत्कारं करोति, रोदिति, वघ्नाति मूत्रं, पुरीषञ्च भवति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

पारावारमृत्तिकां गृहीत्वा, पुत्तलिकां निर्माय, गन्ध-ताम्बूलं, रक्तपुष्पं, रक्तचन्दनं, पञ्चवर्णपञ्चध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः, पञ्च स्वस्तिकाः, पञ्च पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः,—वायव्यां दिशि बलिं दद्यात्; काकविष्ठा-गोमांस-गोशृङ्ग-रसोन-मार्जार-रोम-निम्बपत्र-घृतैर्धूपयेत्। "ओँ नमो रावणाय चूर्णितहस्ताय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ७१॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति पिलिपिच्छिका नाम मातृका; तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। आहारं न गृह्णाति, ऊर्द्धदृष्टिर्भवति, गात्रभङ्ग आत्कारश्च भवति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तञ्च तस्या मुखं दुग्धेन सिञ्चेत्। पीतपुष्पं, गन्धताम्बूलं, सप्त पीतध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, अष्टौ वटकाः, अष्टौ शष्कुलिकाः, अष्टौ पूपिकाः, मत्स्यमांससुराः,—पूर्वस्यां दिशि बलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; शिवनिर्माल्यगुग्गुलुगोशृङ्गसर्पनिर्मोकघृतैर्धूपयेत्। "ओँ नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं मुञ्च मुञ्च स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत्। तेन सम्पद्यते शुभम्॥ ७२॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति कामुका नाम मातृका; तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। विहस्य वादयति, अङ्गुल्या तर्जयति, गृह्णाति, क्रामति, निःश्वसिति, मुहुर्मुहुश्छर्दयति, आहारं न करोति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

चौरेण पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं, गन्धताम्बूलं, शुक्ल-सप्तध्वजाः, सप्त शष्कुलिकाः, सप्त प्रदीपाः,—करम्भकेण सर्वकर्म-बलिं दद्यात्। शान्त्युदकेन स्नापयेत्। श्वेतसर्षपगुग्गुलु-शिवनिर्माल्यघृतैर्धूपयेत्। "ओँ नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं मुञ्च मुञ्च हन हन स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत्। तेन सम्पद्यते शुभम् ॥ ७१ ॥

इति रावणकृतं कुमारतन्त्रं समाप्तम् ॥

इति बालरोग-चिकित्सा ॥

अथ विष-चिकित्सा।

अरिष्टाबन्धनं मन्त्रप्रयोगश्च विषापहः।
दंशनं दंशकस्याहेः फलस्य मृदुनोऽपि वा ॥ १ ॥

अष्टमनवमदशमैकादशाः स्पष्टाः। वादयी—वादयतीति—घण्टावती, दीप्तिनीति पाठान्तरम्। चौरेणेति—पाकात् पिण्डीभूतेन चौरेणेत्यर्थः। करम्भकेण दधिमिश्रित-भक्तेन ॥ ७१ ॥

इति बालरोग चिकित्सा-विवृतिः।

इदानीमातुरहितचिकित्सापरिशेषात् विषचिकित्सामाह, अरिष्टेत्यादि।—अरिष्टाबन्धनं—धमनीबन्धः, स च दंशदेशादूर्ध्वं चतुरङ्गुले। यदाह वाग्भटः,—"दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले। क्षौमादिभिर्वल्कलैर्वा सिद्धमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥" इति। दंशकस्याहेरिति।—दंशकर्तुः सर्पस्य दंशनं दन्तपंक्तिदर्शनार्थमतिपीडनम्; एवं मृदुफलस्यापि। एतच्च सुकुमारद्रव्योपलक्षणं, तेन रम्भामृणालकाण्डाद्यपि बोध्यम्। तत्र सर्वत्र विषसंक्रमश्च भवतीति भावः। यदुक्तं ग्रन्थे—"धन्यो दष्ट-विषो न भोगिनमसौ प्राप्नोति दष्टो यदा, रम्भाखण्डमृणालकोमलफलं दन्तैर्दशत्याशु यत्। गच्छेत् तत्क्षणमेव तस्य गरलं तद्दष्टवस्त्वन्तरं, दंष्ट्रे भीरसतां नयेत बहुधा सम्मर्द्य हस्तेन वा ॥" इति ॥ १ ॥

मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम्
निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः ।
दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलपम्
स्थाने तत्र स एव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ २ ॥

मसूरं निम्बपत्राभ्यां खादेन्मेषगते रवौ ।
अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विषात् तस्य न संशयः ॥
धवलपुनर्नवजटया तण्डुलजलपीतया च पुष्यर्क्षे ।
अपहरति विषधरविषोपद्रवमावत्सरं पुंसाम् ॥ ३ ॥

गृहधूमो हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेद्दधिघृताप्लुतम् ॥
कुलिकामूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ ४ ॥

श्लेष्मणः कर्णगूथस्य वामानामिकया क्षतः ।
लेपो हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेचनं तथा ॥ ५ ॥

मूलमित्यादौ ।—प्रत्यङ्गिरा—कण्टकीशिरीषः । शुचिरापाढस्तस्य भद्रयोगदिवसे शुभयोगनक्षत्रादियुक्तदिने, पुष्यानक्षत्रादियुक्तदिने इत्यन्ये ॥ २ ॥

मसूरमित्यादि ।—मसूरगुडकमिदं, निम्बस्य द्वे पत्रे, तृतीया सहार्थे । मेषगते रवौ वैशाखे । धवलेत्यादि—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

गृहधूम इत्यादौ ।—तण्डुलीयकमिति—केवलतण्डुलीयकमूलमपि बोध्यम् । तदुक्तं विन्दुसारे—"तण्डुलीयकमूलन्तु पीतं तण्डुलवारिणा । तक्षकेणापि संदष्टं निर्विषं कुरुते नरम् ॥" इति । कुलिकेत्यादि ।—कुलिकः,—कालाकडभेदः, स्वल्पफलः कुडकराणि इति ख्यातः । उपदेशात् तण्डुलोदकेन नस्यं कार्य्यम् । केचित् पानं वदन्ति ॥ ४ ॥

श्लेष्मण इत्यादि ।—योगद्वयम् । श्लेष्मण इति—मुखस्थितश्लेष्मण इत्येकः, कर्णगूथस्येति द्वितीयः । वामानामिकया क्षत इति ।—कनिष्ठाङ्गुलीसमीपे या अङ्गुली, सा अनामिकेत्युच्यते । वामहस्तस्य अनामिकाङ्गुल्या क्षत इत्यर्थः । नृमूत्रसेचनं दंशदेशे स्त्रीयमूत्रसेकः । उक्तं हि—"सर्पदष्टप्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः । मूत्रयेत् तत्क्षणादेव निर्विषत्वमवाप्नुयात् ॥" इति । अयं तृतीयो योगः ॥ ५ ॥

शिरीषपुष्पस्वरसे भावितं मरिचं सितम् ।
सप्ताहं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जने हितम् ॥ ६ ॥
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुःपलम् ।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखावहम् ॥ ७ ॥
वन्ध्यकर्कोटजं मूलं छागमूत्रेण भावितम् ।
नस्यं काञ्जिकसंयुक्तं विषोपहतचेतसः ॥ ८ ॥

त्रिवृद्विशल्या मधुकं हरिद्रे
मञ्जिष्ठवर्गो लवणञ्च सर्वम् ।
कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि
शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥
एषोऽगदो हन्त्युपयुज्यमानः
पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।
अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता
महागदो नाम महाप्रभावः ॥

शिरीषेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—मरिचं सितमिति—श्वेतमरिचम् । अयमेव पाठश्चक्रटीकायां दृश्यते । अत श्वेतसर्षपमिति पाठान्तरमयुक्तम् ॥ ६ ॥

द्विपलमित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—षट्पलीय मात्रा सर्पदष्टविषये विशेषविहितत्वात् न दोषावहेति ॥ ७ ॥

वन्ध्येत्यादि ।—वन्ध्य,—फलरहित कर्कोटकः ॥ ८ ॥

त्रिवृदित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—विशल्या—दन्ती, काष्ठपाटला वा ; विशाखेति पाठे—गोरक्षकर्कटी । मञ्जिष्ठावर्गः,—मञ्जिष्ठासहितोऽयमेव त्रिवृदादिवर्ग इत्यर्थः । अन्ये तु—मञ्जिष्ठावर्गं पृथगेव पठन्ति ; तच टीकाकारैर्न व्याख्यातम् । वङ्गसेनस्तु—"त्रिवृद्विशल्या मधुकं हरिद्रे, रक्ता नरेन्द्री लवणश्च वर्गः" इति पठति, व्याचष्टे च—विशल्या—दन्ती, काष्ठपाटला वा ; रक्ता—मञ्जिष्ठा ; नरेन्द्र,—आरग्वधः ; लवणवर्गः,—लवणपञ्चकमिति । शृङ्गे इति—गोशृङ्गे, निदध्यादिति—पक्षमेकं स्थापयेत् । एतच्च गोशृङ्गे पक्षैकं स्थापनं सौश्रुतस्यमानयोगे यथा दर्शनात् । यथा—"शृङ्गे

लेप इव भेकगरलं शिरोपवीजैः स्नुहीपयःसिक्तैः ।
हरति गरलं त्वग्हर्षयिताङ्कोठजटा कुष्ठसम्मिलिता ॥
मरिचमहौषधबालकनागाह्वैर्मक्षिकाविषे लेपः ।
लालाविषमपनयतो मूले मिलिते घटोलनीलिकयोः ॥
सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपाद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥
वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।
पाठा-प्रतिविषा-व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥
दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ।
कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥ २१ ॥

सर्वविषघ्नोऽगदः,—

पृक्काश्वस्थौणेय-काचीशैलेयरोचनातगरम् ।
ध्यामककुङ्कुममांसी-सुरसाग्रैलालकुष्ठघ्नम् ॥
बृहतीशिरीषपुष्प-श्रीवेष्टकपद्मचारटीविशालाः ।
सुरदारुपद्मकेशर-शावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥
जात्यर्कपुष्पसर्षप-रजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुद्गपर्णीचन्दनमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥

भेकविषचिकित्सामाह, लेप इत्यादि ।—भक्षिता—भक्षिता । क्वाथविधया कल्कविधया वा योज्यमेतत् । मरिचेत्यादौ ।—नागाह्वं—नागकेशरम् । लालाविषमिति—लालैव विषं लालाविषम् । नीलिका—रञ्जनद्रव्यविशेषः । सोमवल्कः,—कट्फलम् ; अश्वकर्णः,—शालभेदः, गर्दभाण्डी वा । गोजिह्वा—दार्वीशाकः, हंसपादी—हंसपादाकृतिः स्वनामख्याता । कीटविषचिकित्सामाह, वचेत्यादि ।—दशाङ्गस्य । पीत्वेति ।—क्वाथविधया कल्कविधया वा योज्यम् । अतिदेशेन जलौकाविषचिकित्सामाह, कीटदष्टेत्यादि ॥ २१ ॥

पृक्केत्यादौ ।—स्थौणेयं—ग्रन्थिपर्णम्, काची—सौराष्ट्रमृत्तिका, ध्यामकं—गन्धतृणम् ; सुरसाद्यं—निर्गुण्डीमञ्जरी, चार्लं—हरितालं, कुष्ठघ्नम्—एडगजः, श्रीवेष्टकः,—गन्धविरोजा, पद्मचारटी—कुष्माण्डलता । पद्मस्य केशरं किञ्जल्कः, शावरकः,—लोध्रः ; कौन्ती—रेणुका । जात्यर्कपुष्पमिति—जात्यर्कयोः पुष्पम् ; जल—

सम्पाकलोध्रमयूरक-गन्धफलीनाकुलीविड़ङ्गाय।
पुष्येणोद्धृत्य समं पिष्ट्वा गुड़िका विधेयाः स्युः॥
जन्तुविषघ्नो जयकृद् विषमृतसञ्जीवनो ज्वरनिहन्ता।
प्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थस्य॥
भूतविजयस्त्वलक्ष्मी-कार्मणमन्त्राम्न्यमन्यरीन् हन्यात्।
दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणाम्बुचौरभयम्॥
धनधान्यकार्य्यसिद्धि-श्रीपुष्ट्यायुर्विवर्द्धनो धन्यः।
मृतसञ्जीवन एष प्रागमृताद् ब्रह्मणाभिहितः॥ २२॥

इति विष-चिकित्सा।

अथ रसायनाधिकारः।

यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्॥ १॥

शालकम्, निर्गुण्ड्याकारः ग्रन्थिपत्र सिन्धुवार। सम्पाक,—आरग्वधः, तस्य फलं ग्राह्यम्। लोध्र—लोहितलोध्रम्, मयूर,—अपामार्गः, गन्धफली—प्रियङ्गुः, नाकुली—रास्ना। पुष्ये—पुष्यानक्षत्रयुक्तकाले। जनत्व,—विषत्व, कार्मण—परद्रोहोपायः, मन्त्र,—अभिचारमन्त्र। अशनि,—वज्रम्। स्त्रीदोषाः,—सौभाग्यार्थ-जननादिदोषा. ॥ २२॥

इति विष चिकित्सा-विवृति.।

भेषजं तावद्द्विविधम्—आतुरहितं स्वस्थहितञ्च। स्वस्थहितमपि द्विविधं, रसायन वाजीकरणभेदात्। तत्रातुरहितं तावदुक्तमेव, सम्प्रति स्वस्थहितं वाच्यम्; तत्रापि वाजीकरणापेक्षया रसायनस्य सर्वजनप्रयोज्यत्वादिजनकतया महाफलकतया च प्रथमतो रसायनमाह, यदित्यादि।—जराव्याधिविध्वंसि—जराकृतव्याध्युत्पत्तिप्रति-बन्धकम्। एतेन विशिष्टफलजनकत्वे सति व्याधिनिवर्त्तकत्वं रसायनलक्षणमिति लक्षणं सूचितम्। अत्र रसशब्देन रसकार्यत्वात् समानाधिकरणत्वं ग्रहणम्, तत्रादिशब्दग्रहणात् कपालरत्नधीशादिषु नातिव्याप्तिः। ननु कुत्र न रसायनाधिकारी, यस्मात्

पूर्वे वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ॥ २ ॥
अविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवार्पितः ॥ ३ ॥
गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा।
द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥
सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठी-कणामधुगुडैः क्रमात्।
वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा ॥ ४ ॥
त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम्।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥

च, पूर्वे वयसीत्यादि।—तथा चान्यत्राप्युक्तं—"जरापक्वशरीरस्य व्यर्थमेव रसायनम्" इति। तत् कथं जराप्रशमनाय रसायनस्य? नैवं, जराशब्देनात्र अकालपलितं खालित्यञ्च भाविपलितमुच्यते, अतो नोक्तो दोषः। यत्तु च्यवनप्राशादौ वृद्धोऽभूत् पुनर्युवेति, अनेन वृद्धस्यापि रसायनप्रयोगात् जराप्रशमनमुक्तम्; तत् तपःप्रभावेणानुगृहीतरसायनस्य फलं, न रसायनमात्रस्येति। सुदान्तस्त्वाह—"रसायनञ्च स्वस्थातुरविषयम्। जरा च व्याधिश्च तद्विध्वंसितुं शीलं यस्य तद्रसायनम्। जरा हि स्वस्थत्वेन न पूर्वापरविरोधः अकालजराहरत्वाद्रसायनस्य। यत् तु च्यवनप्राशादौ वृद्धोऽभूत् पुनर्युवेति तत् तपःप्रभावानुगृहीतत्वेनाचिन्त्यसामर्थ्यात्। भेषजपदेन ध्यानमन्त्रादिकं व्यवच्छिनत्ति। ज्वरेति ज्वरातिसारादिभेषजं वाजीकरणं व्यवच्छिनत्ति। व्याधीति कपालरञ्जनकृष्णीकरणादिकञ्च व्यवच्छिनत्तीति" ॥ १ ॥

पूर्वे इत्यादि।—पूर्वे इति—यौवनप्रवेश एव। मध्य इति—यौवनमध्ये। वार्द्धके तु रसायनाविषयो भेषजवीर्य्यासहत्वात् जरापक्वशरीरत्वाच्च। शुद्धकाय इति—वमनविरेचनाभ्यां शुद्धशरीरः ॥ २ ॥

अविशुद्धे तथा फलं नास्तीति मत्वाह, अविशुद्धशरीरस्येत्यादि।—सुश्रुतस्य।—युक्त इति—प्रयुक्तः। क्लिष्ट इति—मलिने ॥ ३ ॥

प्रथमतः हरीतकीरसायनमाह, सिन्धूत्थेत्यादि।—वर्षासु हरीतकी मा ६, सैन्धव मा २ मिलनीया। शरदि हरीतकी मा ५, शर्करा मा ४ खाद्यम्; शीतलजलं पेयम्। हेमन्ते हरीतकी मा ५, शुण्ठी मा २, तप्तजलं पेयम्। शिशिरे हरीतकी मा ३, पिप्पली मा २, तप्तजलं पेयमिति ॥ ४ ॥

प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तस्मिन् प्रयोजयेत् ।
अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चापि समाः शतम् ॥ ५ ॥
पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षार-भाविता घृतभर्जिताः ॥
प्रयोज्या मधुसम्मिश्रा रसायनगुणैषिणा ।
जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयम् ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैस्वर्यं पीनसं शोथं गुल्मं वातबलासकम् ॥ ७ ॥
जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ताद्द्वे बिभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥
प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ ८ ॥

बैभीतकेत्यादौ।—यावतीं पचेदिति—कालादिभिर्यावतीम्, [illegible] निर्मलत्वमपि सूच्यते। जलेनेति—वर्षाम्भसा। [illegible] [illegible]। केचित् चरकव्याने एतन्नपि पठन्ति ॥ ५ ॥

पञ्चाष्टावित्यादि।—समेति वर्ष। [illegible] सूचयतीति यत्र। यद्यपि [illegible] विप्पली [illegible] मिति, तथापि [illegible] पिप्पलीनामभ्यासो [illegible] विरतः, [illegible] [illegible] निषेधो ज्ञेयः। रसायनगुणा- [illegible] ॥ ६ ॥

तिस्र इत्यादौ।—किंशुक,—पलाशः। क्षारमिति—क्षारोदकम्; भाविता इति— [illegible] ॥ ७ ॥

जरणान्त इति—[illegible]। प्राग्भुक्तादिति—भोजनादौ।—मधुसर्पिर्भ्यामिति [illegible] [illegible] सम्बध्यते ॥ ८ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम्।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी॥ ८॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाऽम्बुवृष्टिः॥
धात्रीतिलान् भृङ्गरजोविमिश्रान् ये भक्षयेयुर्मनुजाः क्रमेण।
ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयो वर्षशतं भवेयुः॥

वृद्धदारकमूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्।
शतावर्य्या रसेनैव सप्तरात्राणि भावयेत्॥
अक्षमात्रन्तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह योजयेत्।
मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः।
मेधावी स्मृतिमांश्चैव वलीपलितवर्जितः॥ १०॥
हस्तिकर्णरजः खादेत् प्रातरुत्थाय सर्पिषा।
यथेष्टाहारचेष्टोऽपि सहस्रायुर्भवेन्नरः।

मण्डूकपर्ण्या इत्यादिना शङ्खपुष्प्या इत्यन्तेन चतुरो योगानाह। समूलपुष्प्या इति—गुडूच्याः शङ्खपुष्प्या वा विशेषणम्॥ ९॥

पीतेत्यादि।—शस्यस्य।—अश्वगन्धायाश्चूर्णं पयसा पिबेत्, घृतेन वातपित्ते, तैलेन वाते, सुखोदकेन वातकफे इत्याहुः। धात्रीत्यादौ।—तिलाश्च कृष्णाः, प्रशस्तत्वात्। भृङ्गरज इति निर्देशात् सान्तो भृङ्गरजःशब्दोऽपि भृङ्गराजवचनोऽस्तीत्युन्नीयते। क्रमेणेति—रसायनक्रमेण॥ १०॥

मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ।
मधुना त्वश्ववेगः स्याद् बलिष्ठः स्त्रीसहस्रगः।
मन्त्रश्चायं प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमन्त्रणे॥

"ओँ नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष, मम फलसिद्धिं देहि रुद्रवचनेन स्वाहा"।

धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिःसमांशम्
कृष्णामानीसिताष्टप्रसृतयुतमिदं स्थापितं भस्मराशौ।
वर्षान्ते तत् समश्नन् भवति विपलितो रूपवर्णप्रभावै-
र्निर्व्याधिर्बुद्धिमेधास्मृतिबलवचनस्थैर्यसत्त्वैरुपेतः॥ ११॥

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी-
वचाभयाशुण्ठिशतावरी समा।
घृतेन लीढा प्रकरोति मानवम्
त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम्॥ १२॥

सारस्वत(ब्राह्मी)घृतम्—

समूलपत्रामादाय ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा।
उदूखले क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत्॥
रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
औषधानि तु पेयाणि तानीमानि प्रदापयेत्॥

हस्तिकर्णेति।—हस्तिकर्णः,—हस्तिकर्णपलाशमूलम्। ओँ नम इत्यादिमन्त्रो हस्तिकर्णाद्युदितौषधीनामभिमन्त्रणाय। धात्रीत्यादौ।—कंसं चतुःषष्टिपलानि। स्वरसपरिगतमिति।—आमलकफलस्वरसेन भावितम्; भावना च एकविंशतिवारम्। क्षौद्रसर्पिःसमांशमिति।—धात्रीचूर्णापेक्षया प्रत्येकं समभागमित्यर्थः; तेन मधुघृतयोः प्रत्येकं चतुःषष्टिपलानि; मागध्यष्टौ पलानि; सितायाः शर्करायाः अष्टौ प्रसृतानि षोडश पलानीत्यर्थः। स्थापितं भस्मराशाविति—भस्मराशौ स्थापितं इति शेषः। वर्षान्ते इति—वर्षाकालान्ते, शरदीत्यर्थः॥ ११॥

गुडूचीत्यादौ।—शङ्खिनी—शङ्खपुष्पी। क्वचित् वचास्थाने हरीति पठ्यते, किन्तु वाग्भटे वचैव पठिता॥ १२॥

हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिवृता सहरीतकी।
एतेषां पालिकान् भागान् शेषाणि कार्षिकाणि तु॥
पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा।
सर्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते॥
अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्भवेत्।
मासमात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत्॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च।
पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधं जयेत्॥
वन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम्।
घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम्॥ १३॥
कासश्वासातिसारज्वरपिड़ककटीकुष्ठकोठप्रकारान्
मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णशूलाक्षिरोगान्।
ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-
स्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः॥
व्यङ्गवलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्य्यकासशोथघ्नम्।
रजनीक्षयेऽम्बु नस्यं रसायनं दृष्टिजननञ्च॥ १४॥

ब्राह्मीघृतं सप्तम्॥ १३॥

कासेत्यादौ।—पिड़कः,—पिड़का। यथा; क्रीमल्लीतिवत् कटीशब्देन कटीगता गृध्रस्यादय उच्यन्ते। पय इति—दुग्धं, पानीयं वा; सुश्रुते प्रातः क्षीरपानस्य जलपानस्यापि दर्शितत्वात्। यथा—"शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः। त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः॥"। प्रातरिति—प्रातः। अत्र चतुर्गुणजलशृतगव्यदुग्धस्य धारोष्णस्य वा एकद्वित्रिकर्षप्रभृति षोड़शपलं यावदित्यर्थः। व्यङ्गेत्यादौ।—अम्बुनस्यमिति।—अत्र नासिकया जलपानमष्टमाषकप्रभृति षट्पलं यावदित्याह।
चक्रपाणिना—"प्रसृतत्रयन्तु पातव्यं नासया नाधिकं मतम्" इति॥ १४॥

साध्यसाधनपरिमाणम्—

नागार्जुनो मुनीन्द्रः शशास यल्लोहशास्त्रमतिगहनम् ।
तस्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्ब्रूमः ॥
मेने मुनिः स्वतन्त्रे यः पाकं न पलपञ्चकादर्वाक् ।
सुबहुप्रयोगदोषादूर्ध्वं च पलत्रयोदशकात् ।
तत्रायसि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलकान्ते ॥
लौहात् त्रिगुणा त्रिफला ग्राह्या षड्भिः पलैरधिका ।

यद्यपि सर्वरसायनश्रेष्ठत्वात् प्रथममेवामृतसारलौहाभिधानमुचितं तथापि सूचीकटाहन्यायेन रसायनान्तराण्यभिधाय बहुप्रपञ्चतया सम्प्रत्यमृतसारलौहमाह, नागार्जुन इत्यादि ।—तत्र मारणादिविधेरप्रशस्तत्वेन प्रथमं तदभिधानमनुचितम्; तथा दुरवबोधत्वेन साध्यसाधनपरिमाणविधेरेव गरीयस्त्वम्, अतः प्रथमं साध्यसाधनपरिमाणविधिर्वक्तव्यः । तत्र क्रियमाणलौहः पक्तव्य इत्याह, मेने मुनिरित्यादि ।—पलपञ्चकादर्वागित्यत्र संस्कारस्याल्पकालव्यापकतया बहुगुणत्वं न स्यादित्येव हेतुरुन्नेयः । ननु "पलादर्वाङ् न पक्तव्यं, ऊर्ध्वमपि पलाष्टकात्" इति योगरत्नाकरैरभिहितं, तत्कथं पलपञ्चकादर्वागित्याद्यभिहितम्? इत्यत आह, स्वतन्त्र इति ।—स्वतन्त्रे स्वीयशास्त्र एव, नान्यत्र, तेनायमर्थो न्यूनमानमपि शास्त्रान्तरीयं न विरोधमावहतीति भावः । अत एवाग्रे स्वयमपि पञ्चपलादिग्रहणनियमभङ्गं वक्ष्यति, एतेन यथा यथा मानस्यापकर्षस्तथा तथा वीर्यस्यापकर्षः, यथा यथा च परिमाणोत्कर्षस्तथा तथा च वीर्योत्कर्षः इति भावः । लौहसंस्कारकषायसाधनार्थं क्वाथपरिमाणमाह, तत्रायसीत्यादि ।—पचनीयेऽयसीति ।—पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तलौहे यावत्परिमाणं लौहं पुटपक्व पलं यत्र तावत्परिमितलौहापेक्षया मिलिता त्रिगुणा त्रिफला ग्राह्याः । क्षिता पचनीय इति पाकार्थे, तेन पालिकादीनां ग्रहणं, न तु फलकुड्यालादीनाम् । षड्भिः पलैरधिकेति ।—एतेन लौहापेक्षया त्रिगुणोत्कर्षं प्रकृता या त्रिफला सा त्रिफला षट्पलैरधिका ग्राह्या; तेन पञ्चपले लौहे साध्ये लौहापेक्षया त्रैगुण्येन त्रिफलायाः पञ्चदश पलानि षट्पलेन सह मिलित्वा एकविंशतिपलानि भवन्ति । एवं षट्पललौहे साध्ये लौहापेक्षया त्रैगुण्येन त्रिफलाया अष्टादशपलानि षट्पलेन सह चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । एवं सप्तपलादिष्वपि बोध्यम् । ननु लौहस्य तावन्मारणस्थालीपाकपुटपाकनिष्पत्तिपाकाः सन्ति, तत्र कुत्र कियत् त्रिफलापरिमाणं कर्तव्यम्? इत्यतो विभज्य त्रिफलापरि-

मारणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः ॥
त्रिफलाभागद्वितयं ग्रहणीयं लौहपाकार्थम् ॥ १५ ॥
सर्वत्राय: पुटनाद्यर्थेऽंशे शरावसंख्यातम्।
प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाथः क्वाथार्थमादेयम् ॥ १६ ॥
सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽम्भसां शरावैश्च।
त्र्याद्यैकादशकान्तैरधिकं तद्वारि कर्त्तव्यम् ॥

मापं दर्शयति, मारणपुटनेत्यादि।—लौहमपेक्ष्य कृतत्रिगुणत्रिफलाद्रव्यं भुवषट्पलसहितमेव त्रिभागं कृत्वा तत्र भागद्वयं प्रधानभिषक्पाकार्थमवस्थाप्यम्; अपरैकभागेन लौहमारणस्थालीपाकपुटनानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तदिह लौहमारणपुटनस्थालीपाकार्थगृहीतैकभागत्रिफलाक्वाथार्थं कियज्जलं देयमित्याह, सर्वत्रेत्यादि।—आदिशब्दान्मारणस्थालीपाकौ ग्राह्यौ। सर्वत्रेति।—पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तनिखिलमाने। पुटनाद्यर्थेऽंशे इति।—पुटनमारणस्थालीपाकार्थगृहीतत्रिफलैकभागे प्रतिपलं शरावैरेव त्रिगुणं वारि देयमित्यर्थः। तत्र पञ्चपललौहे पुटनादिकर्मयथार्थस्थापितत्रिफलैकभागः सप्तपली भवति, तत्र जलमेकविंशतिशरावा इत्यर्थः। एवं षट्पलादिलौहेऽपि त्रिफलैकभागा अष्टौ पलादयः, तथा जलमपि चतुर्विंशतिशरावादय उन्नेयाः ॥ १६ ॥

किन्तु त्रिगुणतया अधिकमपि जलं देयं, तदर्थमाह सप्तपलादावित्यादि।—अस्यार्थः,—पञ्चमीयपञ्चपललौहादारभ्य त्रयोदशपलान्तलौहापेक्षया त्रैगुण्येन भुवषट्पलाधिकतया फलत्रयस्यैकविंशतिपलरूपं चतुर्विंशतिपलरूपं मानं वा; तस्य तृतीयभागैः पुटनादिकर्मयथार्थस्थापितैः सप्तपलाष्टपलादिक्रमगणनया लौहत्रयोदशपलान्तेन त्रिफलायाः पञ्चदश पलानि भवन्ति; तेषां क्वाथ प्रतिशरावघटाया यत् त्रिगुणं वारि देयं तत् त्रिफलासप्तपलादारभ्य त्रिफला पञ्चदशपलपर्यन्तं क्रमेण जलशरावत्रयमारभ्य एकादशपर्यन्तजलशरावैरधिकं विधेयमित्यर्थः। तेन सप्तपले त्रिफलाद्रव्ये जलशरावत्रयमधिकम्, अष्टपले च शरावचतुष्टयम्; एवं क्रमेण त्रयोदशपलान्तं ज्ञेयम्। एतद्वचनं स्पष्टीकरणार्थं पत्रिकां लिख्यते। लौहपल ५, मारणादिकर्मयथार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ७, पाया श २१, अधिक श ३, मिलिता श २४। एवं षट्पललौहमारणादिकर्मयथार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ८, पाया श २४, अधिक श ४, मिलिता श २८।

तत्राष्टमो विभागः शेषः क्वाथस्य यत्नतः स्थाप्यः।
तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति ॥ १७ ॥
पाकार्थे तु त्रिफलाभागद्वितये शरावसंख्यातम्।
प्रतिपलमम्बु समं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥

सप्तपललौहमारणादिकर्मार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ८, पादा श २०, अधिक श ५, मिलित्वा श २९। अष्टपललौहे—त्रिफलैकभाग पल १०, पादा श ३०, अधिक श ६, मिलित्वा श ३६। नवपललौहे—त्रिफलैकभाग पल ११, पादा श ३३, अधिक श ७, मिलित्वा श ४०। दशपललौहे—त्रिफलैकभाग पल १२, पादा श ३६, अधिक श ८, मिलित्वा श ४४। एकादशपललौहे—त्रिफलैकभाग पल १३, पादा श ३९, अधिक श ९, मिलित्वा श ४८। द्वादशपललौहे—त्रिफलैकभाग पल १४, पादा श ४२, अधिक श १०, मिलित्वा श ५२। त्रयोदशपललौहे—त्रिफलैकभाग पल १५, पादा श ४५, अधिक श ११, एवं मिलित्वा श ५६। इदानीमेतन्मतं त्रिफलैकभागस्य क्वाथार्थे क्वाथ्यमानं कियदवशिष्टम्? इत्याह, तत्रेत्यादि।—तत्रेति त्रिफलैकभागस्य क्वाथार्थे जलशराव २८, शेष श ७। एवं दत्ते सति; तेन पञ्चपललौहे—त्रिफलैकभागक्वाथार्थे जलशराव २८, शेष श ७। एवं षट्पललौहे—त्रिफलैकभागक्वाथार्थं जल श २८, शेषं सार्द्धशरावद्वयमित्यादि ज्ञेयम्। यत्नतः इति।—सद्यआध्मानादिनिवारणार्थं न्यूनाधिकतापरिहारार्थञ्च। उक्तं हि योगरत्नाकरे—"क्वाथेन मन्दपाकेन वह्निमान्द्यं भवेद्ध्रुवम्। क्वाथस्याधिकपाकस्य मन्दत्वाच्छ्रयते फलम् ॥" इति। हि—हेतौ; यतो मारणपुटनादि सकलं कर्मत्रयं तेन क्वाथेन कर्त्तव्यमस्ति, तेन तत्र यत्नः कर्त्तव्य इत्यर्थः। ननु एकस्मिन् दिने मारणादिकर्मत्रयं कर्त्तुमशक्यम्; यदि पुनरेकस्मिन् दिने मारणम्, अपरैर्दिनैः पुटनादिकं क्रियते, तदा क्वाथस्य पर्युषितत्वेनाम्लत्वं स्यात्; सत्यम्; प्रत्यहं तत्क्वाथस्य करणात् गाह्यता। यद्यपि तापादम्लाधिक्यं क्वाथस्य, तदपि एकत्वात् सह्यताधिकवीर्यत्वाच्च तत्र दोषमावहति। एवमेव वृद्धा अपि व्यवहरन्ति। लौहप्रदीपेऽप्युक्तं,—"पथ्याविकटुकाद्यभिन्नाधिकसेवी निश्चयः सुतराम्। पर्युषितः परिशोषाद् ग्राह्यः क्वाथ, घटाद् गलितः ॥" इति। अस्यदशादयस्तु—त्रिफलायाः तृतीयभागमपि त्रिधा समभागेन विभज्य मारणपुटनस्थालीपाकरूपकर्मत्रयार्थे क्वाथः प्रत्यहमेव क्वाथ्यं इत्याहुः ॥ १७ ॥

इदानीं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं स्थापितत्रिफलाभागद्वयस्य क्वाथविधिमाह, पाकार्थे त्वित्यादि।—पाकार्थे इति।—प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थे; त्रिफलाभागद्वितये इति।—पूर्वोक्तरीत्या लौहपञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते क्रमेण त्रिफलायाः भागद्वयं चतुर्दशपल-

'तत्र चतुर्थो भागः शेषो निपुणैः प्रयत्नतो ग्राह्यः।
अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः॥'
पाकार्थमश्मसारे पञ्चपलादौ त्रयोदश पलान्ते।
दुग्धशरावद्वितयं पादैरेकादिकैरधिकम्॥ १८॥
पञ्चपलादिर्मात्रा तदभावे तदनुसारतो ग्राह्यम्।
चतुरादिकमेकान्तं शक्त्यावधिकं त्रयोदशकात्॥ १९॥

षोडशपलाष्टादशपलादयस्त्रिंशत्पलान्ता भवन्ति। तत्र त्रिफलायाः प्रतिपलम् एकशरावं जलं दातव्यम्; किन्तु सर्वत्रैव शरावद्वयमधिकं मुख्यत्वेन देयम्; तेन त्रिफलायाश्चतुर्दशपले षोडश वारिशरावाः क्वाथार्थं देयाः; षोडशपले चाष्टादश-जलशरावा इत्यादिक्रमेण बोद्धव्याः। स च क्वाथः कियदवशिष्टः स्थाप्यः?—इत्याह, तत्रेत्यादि।—प्रयत्नतो ग्राह्य इत्यत्र हेतुमाह, अयस इत्यादि।—चतुर्थावशिष्टक्वाथस्य निखिलकर्मप्रधाननिष्पत्तिपाकार्थत्वादित्यर्थः। स चेति—निष्पत्तिपाकः। सर्वस्मा-दिति—मारणपुटनादेः। प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं हि लौहे यथा त्रिफलाक्वाथो दीयते तथा दुग्धमपि; तत्र दुग्धं पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तलौहेषु कुत्र कियन्मात्रं देयम्? इत्याह, पाकार्थमित्यादि।—अत्र एक आदिर्येषां पादानां शरावचतुर्थभागानां ते पादत्रयपर्यन्ताः एकादिकाः पादाः, तैरधिकं दुग्धशरावद्वयं पुटनान्तमौषधितःसारे लौहचूर्णे पञ्चपलादि-त्रयोदशपलान्ते पक्तव्ये यथाक्रमं पक्तव्यमित्यर्थः। तेन पञ्च-पललौहे पक्तव्ये सति सपाददुग्धशरावद्वयम्। षट्पले तु—पादद्वयाधिकं दुग्ध-शरावद्वयम्; सप्तपले—पादत्रयाधिकं दुग्धशरावद्वयमित्यादिक्रमेण त्रयोदशपलपर्यन्त-मुन्नेयमिति॥ १८॥

अथ लौहस्य पञ्चपलादिमात्राकरणे यदि शक्तिर्नास्ति, तदा पञ्चपलादर्वागपि एकपलादिचतुःपलपर्यन्तं लौहपाकः कर्त्तव्यः, तथा यथाशक्तिसम्भवे त्रयोदश-पलादुपर्य्यपि चतुर्दशपलादिलौहस्य पाकः कर्त्तव्य इत्यर्थमाह, पञ्चपलादिरित्यादि। चतुरादिकमेकान्तमिति—चतुर्विलोमकम्। अनेन एकपलादिचतुःपलान्ते लौहे तथा त्रयोदशपलादूर्द्ध्वं चतुर्दशपलादौ लौहे मारणादिकर्मनिर्वाहार्थम्, तथा प्रधान-निष्पत्तिपाकार्थञ्च कीदृशं क्वाथत्रिफलाया मानपदद्वयम्?—एतत्क्वाथार्थं जलदानं वा कीदृशम्?—स्थाप्यः शेषो वा कीदृशः?—प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं दुग्धदानं वा कीदृशम्?—तदर्थमाह, तदनुसारतो ग्राह्यमिति।—पञ्चपलादिलौहमारणायुक्त-

क्वाथादिमानानुसारेण इत्यर्थः। इदानीं तदनुसारेण द्रव्यस्य विवरणाय चक्री लिख्यते,— तत्रैकपले लौहे मारणादिकर्मार्थे षड्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागः पलद्वयं भवति; प्रतिपलञ्च जलशरावत्रयवृद्धिरेवा, ततस्तदनुसारात् प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्यात् क्वाथार्थमपि नव जलशरावा भवन्ति। तथा सप्तपलादौ भाग द्वयेनैव त्रिफलासप्तपलादिभागेषु च क्रमात् त्रिचतुरादिजलशरावव्रद्धिरेवा, ततस्तदनुसारात् पञ्चपलादर्वागपि क्रमेण पादद्वयं ह्रासयेत्। तेनैकपललौहस्य मारणादिकर्मार्थे गृहीतत्रिफलायास्तृतीयभागे चपरोऽपि जलशराव एको मुष्टलेन देयो भवति, अतः पूर्वोक्तनवजलशरावैर्मिलित्वा दश शरावा इति सिद्धम्। तथा द्विपललौहे—कर्मार्थे षड्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयो भागः पलचतुष्टयी भवति। प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्यात् द्वादश जलशरावाः, तथा सप्तपलादौ भाग इति वचनानुसारेणापरोऽपि पादद्वयाधिकजलशराव एको मुष्टलेन देयो भवति; अतो मिलित्वा सार्द्धत्रयोदश जलशरावा भवन्ति। एवं त्रिपललौहे—कर्मार्थे षड्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पञ्च पलानि भवन्ति; प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्यात् पञ्चदशजलशरावाः, सप्तपलादौ भाग इति वचनानुसारादपरमपि जलशरावद्वयमधिकं मुष्टलेन देयम्; तेन मिलित्वा सप्तदशजलशरावाः। चतुःपललौहेऽपि कर्मार्थे षड्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पलषट्कं भवति, प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्यादष्टादश जलशरावाः, सप्तपलादौ भाग इत्यनुसारादपरमपि पादद्वयाधिकजलशरावद्वयमधिकं मुष्टलेन देयं भवति; तेन मिलित्वा जलस्य सार्द्धविंशतिशरावा भवन्ति। पञ्चपलादिलौहे च यत् क्वाथादिमानं तत् पूर्ववदेव विज्ञेयम्। त्रयोदशलौहपलादुपरि चतुर्दशपलादौ क्वाथेकादशभागेत्याद्यनुसारात् पूर्वः पूर्वापेक्षया शरावैकेन जलस्य वृद्धिः कर्त्तव्या; क्वाथस्याष्टमांशः शेषः, एवं सर्वत्रैव। प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थमपि एकपललौहे च त्रिफलाया भागद्वयी षट्पलानि; "प्रतिपलमष्टगुणं स्यात्" इत्युक्तेः त्रिफलायाः क्वाथार्थं जलस्य षट् शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्याः, इति मिलित्वा अष्टौ जलशरावाः, चतुर्थभागावशेषादस्य क्वाथ्य शरावद्वयम्। पञ्चपललौहस्य प्रधानपाके तु—सपाददुग्धशरावद्वयीलोप एकपले तु लौहे क्रमात् पादह्रासेन सपाददुग्धशराव एको भवति। प्रधानपाकार्थं घृतमपि द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं लौहापेक्षया, यथाप्रकृतिदोषभेदेन; तेन वातप्रकृतौ—एव लौहाच्चतुर्गुणम्, पित्तप्रकृतौ—त्रिगुणम्; श्लेष्मप्रकृतौ—द्विगुणमिति; एवं त्रिपले लौहे। त्रिपललौहस्य प्रधानपाके—त्रिफलाया भागद्वयेऽष्टौ पलानि; "प्रतिपलमष्टगुणं स्यात्" इत्युक्तेः जलस्याष्टौ शरावाः, ते च द्वाभ्यां

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि।
जातीफलस्य जाती-कोषैलाककोललवङ्गानाम्।
सितकृष्णजीरकयोरपि चूर्णान्यपसा समानि स्युः॥ २०॥
त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियताऽन्ये ते यथाप्रकृति बोध्याः॥
कालायसदोषहृतेर्जातीफलादेर्लवङ्गकान्तस्य।
क्षेपः प्राप्त्यनुरूपः सर्वस्योनस्य चैकाद्यैः॥

शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या, इति मिलित्वा दश जलशरावाः; चतुर्थभागावशेषात् स्थाप्यं सार्द्धशरावद्वयम्; पञ्चपललौहस्य प्रधानपाके तु—सपाददुग्धशरावद्वयोक्तेर्द्विपले तु क्रमात् पादह्रासेन दुग्धञ्च सार्द्धशरावैकं भवति, घृतञ्च प्रकृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव ज्ञेयम्। त्रिपललौहस्य प्रधानपाके तु—त्रिफलाया दश पलानि; "प्रतिपलमम्बुशरं स्यात्" इत्युक्तेर्जलस्य दश शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा द्वादश जलशरावाः; चतुर्थभागावशेषात् स्थाप्यं शरावत्रयम्; पूर्वोक्तरीत्या दुग्धञ्च पादोनशरावद्वयम्; घृतञ्च प्रकृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव ज्ञेयम्। चतुःपललौहस्य प्रधानपाके तु—त्रिफलाया द्वादश पलानि, "प्रतिपलमम्बुशरं स्यात्" इत्युक्तेर्जलस्य द्वादश शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा चतुर्दश जलशरावाः; चतुर्थभागावशेषात् स्थाप्यन्तु सार्द्धशरावत्रयम्; दुग्धञ्च शरावद्वयं, घृतञ्च पूर्ववदिति। त्रयोदशपलादुपरि चतुर्दशपलादिलौहस्य प्रधानपाके—स्थापितत्रिफलाया भागद्वये पूर्ववदेव जलं देयम्; स्थाप्यञ्च चतुर्थभागम्; पूर्वपूर्वापेक्षया दुग्धस्य एकैकशरावपादवृद्धिः स्यादत्रैव; घृतमपि प्रकृत्याद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकमेवेति। तदनुसारत इति पन्था विज्ञः॥ १९॥

पञ्चावतारितमात्रे लौहे प्रक्षेपार्थं चूर्णमाह, त्रिफलेत्यादि।—कान्तक्रामकं—काधिकामुक्तकम्। सितकृष्णेति द्वयं जीरकविशेषणम्। पयसा समानीति—यावल्लौहचूर्णं, तावदेव मिलित्वा त्रिफलादिचूर्णमित्यर्थः॥ २०॥

इदानीमेतेषु त्रिफलादिषु मध्ये यदवश्यं प्रक्षेप्यं तदाह, त्रिफलेत्यादि।—कालायसदोषहृत इति छेदः। अन्य इति—जातीफलादयः। तत्र त्रिफलादिग्रहणस्य नियतत्वे हेतुमाह, कालायसदोषहृतेरित्यादि।—कालायसः,—अयपाण्डरादिलौह एव; कालत्वञ्चास्य प्रशस्तत्वेन बोध्यते। यदुक्तं पातञ्जले—"कालायसाः शिरीजाते रसायनविधौ मताः" इति। शिरीजा इति।—पतितदानवशिरसि जाता इत्यर्थः। उक्तं हि पातञ्जले—"कफपित्तानिलमाया दैत्यास्य महीतले। पतिता दानवास्तत्र

कान्तक्रामकमेकं निःशेषं दोषमपहरत्ययसः ।
द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं माह्यं यथाप्रकृति ॥
यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।
अयसा साम्यं संख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽल्पा ॥ २१ ॥

प्रदेशाद्यपि तादृशाः ॥ गिरिसाराख्यो मात्रा उत्तमाधममध्यमाः । कान्तञ्चैव शिरःशोषं हृदयं पित्तमस्तकम् ॥ कायोर्गभिरधःशेषमिति देहविदो विदुः । कठोरा व्याधिनाशार्थे कठिना वाजिकर्मणि ॥ शिरोजा देहसिद्ध्यर्थमित्येवं त्रिविधा मताः" ॥ इत्यादि । अयोभवो दोषः मारणः, स चाशरद्धिकमात्, तस्य हानिः हरणं, प्रथम इति यावत् । यद्यपि कान्तक्रामकस्यापि लौहदोषहरत्वेनायःप्रक्षेप्यत्वोपवर्णनमिदैव युज्यते, तथापि तस्यैकस्यापि निःशेषदोषहरत्वकथनार्थं पृथगभिधानं कान्तक्रामक-मित्यादिनाथे करिष्यति ; तेन कान्तक्रामकस्यापि नियतं प्रक्षेप्यत्वमिति ध्येयम् । जातीफलादीनां मानानुरूपं प्रक्षेप्यत्वमाह, जातीफलादेरित्यादि ।—मानानुरूप इत्य-स्यार्थमाह, सर्वस्तोकस्य चैकांशेऽपीति ।—यदुक्तं जातीफलादिद्रव्याणां यदा सर्वमेव प्राप्यते, तदा सर्वस्यैव प्रक्षेपः, यदा सर्वं न लभ्यते तदा एकद्वित्र्यादिभिर्जातीफलादि-द्रव्यैरसत्यापि जातीफलादिः प्रक्षेप्य इत्यर्थः । कान्तक्रामकस्यापि अवश्यप्रक्षेप्यत्वमाह, कान्तक्रामकमेकमित्यादि । किन्तु यदा लौहस्य निष्पत्तिपाकः कर्त्तव्यः, तदा प्रथमतो घृतं देयं, ततो लौहचूर्णं, ततस्त्रिफलाक्वाथः, ततो दुग्धं, तत एकोऽस्य लौहः पच्यते ; एतद्व्यतिरिक्तेन च सर्वत्र लौहपाकानुपपत्तेरिति स्थितिः ; अतः परिमाणपूर्वकं घृतमाह, द्विगुणेत्यादि ।—द्विगुणत्वादिकञ्च लौहचूर्णमपेक्ष्य । यथा-प्रकृतीति ।—कफपित्तवातप्रकृतिषु यथाक्रमं द्विगुणत्वादि मेलयेदिति ; कफप्रकृतौ च निम्नविधिः, समप्रकृतौ च मध्यविधिः ; तेन द्विगुणमित्युक्तेयम् । ननु त्रिफलादि लवङ्गान्तसमस्तभेषजप्राधान्यं यदि भवति, तदा प्रक्षेप्यचूर्णस्य भूयस्त्वम् ; यदि तु समस्तं न लभ्यते, तदाऽल्पीयस्त्वम् ; अतः कथमयसा सह साम्यम् ?—इत्याह, यदीत्यादि ।—भूयोऽल्पा सङ्ख्येति सम्बन्धः, भूयसी अल्पा वा सङ्ख्येत्यर्थः । भूयोऽल्पत्वे इति ।—प्रक्षेप्यचूर्णानां भूयस्त्वेऽल्पत्वे चेत्यर्थः । तेनायमर्थः,—यत्र भेषजानां भूयसी अल्पा वा सङ्ख्या प्रक्षेप्यचूर्णानां भूयस्त्वे अल्पत्वे वा न प्रयोजिकेति ध्येयः । तेन यदा भेषजानां सामस्त्येन प्राप्तौ संख्याकृतभूयस्त्वं तदा भाव्यतायाम्, यदा तु अलाभपक्षे भेषजानां संख्याकृतं स्तोकत्वं स्यात्, तदा यावतां मिलितचूर्णानां लौहचूर्णेन सार्द्धं समत्वं विधेयमिति भावः । यद्यपि नानाद्रव्येषु लौहयोगेषु प्रक्षेप्यचूर्णानां लौहसमत्वं,

एवं धात्वनुसारात् तत्तत् कथितौषधस्य बाधेन।
सर्वत्रैव विधेयस्तत्तत् कथितस्यौषधस्योहः ॥ २२ ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः।

तदर्द्धमानत्वं, तच्चतुर्थमानत्वञ्चाभिहितं, तथाप्यमृतसारलौहे प्रक्षेप्यचूर्णानां मिलित्वा लौहचूर्णसमत्वमेवेति वचनादेवावसीयते ॥ २१ ॥

इदानीमुक्तौषधमध्ये यद् यद्दोषादावनुरूपं तत्तदौषधमपनीयं, यत् समीचीनं तदपि विधेयमित्याह, एवमित्यादि।—पूर्वन्तु तत्तद्वचनव्याख्यानाभिव्यक्तिनिमित्तं स्थाने स्थाने पत्रिकात्मनी लिखितः। इदानीं सर्वमेकीकृत्य एकपलादित्रयोदशपल-पर्य्यन्तं पत्रिकाक्रमेण लिख्यते। तत्र एकपललौहे—मारणादिकर्मत्रयार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ३, पाथा श १०, शेष श १, पल २; तथा निष्पत्तिपाकार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ६, पाथा श ८, शेष श २, दुग्ध श १, पल २, घृतञ्च यथाप्रशस्तमेव, चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव। अथ द्विपललौहे—मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला मिलित्वा पल ४, पाथा श १२, पल ४, शेष श १, पल ५, कर्ष २; निष्पत्तिपाकार्थं त्रिफला मिलित्वा पल ८, पाथा श १०, शेष श २, पल ४, दुग्ध श १, पल ४; घृतञ्च यथाप्रशस्तमेव, चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव। अथ त्रिपललौहे—मारणादिकर्मत्रयार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ५, पाथा श १०, शेष श २, पल १; निष्पत्तिपाकार्थं त्रिफला पल १०, पाथा श १२, शेष श ३, दुग्ध श १, पल ६; घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव। चतुःपललौहे—मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल ६, पाथा श २०, पल ४, शेष श २, पल ४, कर्ष २; प्रधानपाकार्थं त्रिफला मिलित्वा पल १२, पाथा श १४, शेष श ३, पल ४, दुग्ध श २; घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव। पञ्चपललौहे—मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल ७, पाथा श २४, शेष श ३, प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल १४, पाथा श १६, शेष श ४, दुग्ध श २, पल २; घृतादि स्पष्टमेव। षट्पललौहे—मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल ८, पाथा श २८, शेष श २, पल ४; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल १६, पाथा श १८, शेष श ४, पल ४, दुग्ध श २, पल ४, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव। सप्तपललौहे—मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल ८, पाथा श ३२, शेष श ४; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल १८, पाथा श २०, शेष श ५, दुग्ध श २, पल ६; घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम्। अष्टपललौहे—मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल १०, पाथा श ३६, शेष श ५, पल ८, प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २०, पाथा श २२, शेष

लौहमारणविधिः,—

कान्तादिलौहमारणविधानसर्वस्वमुच्यते तावत् ॥ २३ ॥
यस्य कृते तल्लौहं पक्तव्यं तस्य शुभदिवसे।
सम्मृदङ्गारकरालितनतभूभागे शिवं समभ्यर्च्य।
वैदिकविधिना वह्निं निधाय दत्त्वाहुतीस्तत्र ॥ २४ ॥

द्र ५, पल ४, दुग्ध द्र २; घृतं चूर्णमानस्य स्पष्टम्। नवपललौहे—मारणादिकर्मसंपत्त्यर्थं त्रिफला पल ११, पाथो द्र ३०, शेष द्र ५; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २२, पाथो द्र २४, शेष द्र ६, दुग्ध द्र ३, पल २, घृतं चूर्णमानस्य स्पष्टम्। दशपललौहे—मारणादिकर्मसंपत्त्यर्थं त्रिफला पल १२, पाथो द्र ४४, शेष द्र ५, पल ४; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २७, पाथो द्र २६, शेष द्र ६, पल ३, दुग्ध द्र ३, पल ४, घृतं चूर्णमानस्य स्पष्टम्। एकादशपललौहे—मारणादिकर्मसंपत्त्यर्थं त्रिफला पल १३, पाथो द्र ४८, शेष द्र ६, प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २६, पाथो द्र २८, शेष द्र ७, दुग्ध द्र ३, पल ६; घृतं चूर्णमानस्य स्पष्टम्। द्वादशपललौहे—मारणादिकर्मसंपत्त्यर्थं त्रिफला पल १४, पाथो द्र ५२, शेष द्र ६, पल ४, प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २८, पाथो द्र ३०, शेष द्र ७, पल ३, दुग्ध द्र ३, पल २; घृतं चूर्णमानस्य स्पष्टम्। त्रयोदशपललौहे—मारणादिकर्मसंपत्त्यर्थं त्रिफला पल १५, पाथो द्र ५६, शेष द्र ७; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल ३०, पाथो द्र ३२, शेष द्र ८, दुग्ध द्र ४, पल २। तदित्थमेकादित्रयोदशपलान्तलौहस्य साध्यसाधनपरिमाणविधौ पत्रिका लिखिता, एवमुन्नीया च चतुर्दशपलादिलौहेऽपि साध्यसाधनपरिमाणमुह्य-मिति। साध्यसाधनपरिमाणविधिरिति।—साध्यं—लौहं, साधनं—त्रिफलादि, तयोः परिमाणविधिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः।

इदानीं लौहमारणविधिमाह, कान्तादीत्यादि।—आदिशब्दात् पाण्डिवज्रादयो-ऽपि गृह्यन्ते, यथा वक्ष्यन्ति लौहप्रदीपस्य चतुर्थपरिच्छेदेऽनुक्रमेणैव। लौह-मारणविधानमेव सर्वस्वं तदधीनत्वात् गुणादिकर्मणाम्; किन्तु सुमृतमेव लौहं गुण-वत्; तदुक्तं—"सुमृतस्य यतो लौहस्यायतेन कर्म कृतम्। दुर्मृतं सम्भविती शरीरस्थितिमयतम्। अवेदशीर्षे तस्मात्सम्यक् कुर्यात्शिक्यकर." ॥ २३ ॥

यस्य कृत इति—यस्मै पुरुषाय निमित्तम्; लौहमारणाय भूमिसंस्कारपूर्विकामिति-कर्तव्यतामाह, सम्मृदित्यादि।—सम्मृदा सह अङ्गारमेकीकृत्य चतुरस्रं तेन करालिते

धर्मात् सिध्यति सर्वं श्रेयस्तद्धर्मसिद्धये किमपि।
शक्त्यनुरूपं दद्याद्द्विजाय सन्तोषिणे गुणिने॥
सन्तोष्य कर्मकारं प्रसादपूगादिदानसम्मानैः।
आदौ तदयस्सारं निर्मलमेकान्ततः कुर्यात्॥ २५॥

दन्तुरिते, छिन्न इति यावत्; एतेनातितापान्मृत्तिका न गलति; नतभूभागे—मध्यनिम्नभूभागे। श्वभ्रमित्युपलक्षणम्। तदुक्तं योगरत्नसमुच्चये—"अर्चयित्वा विधानेन हेरम्बं गुहभास्करौ। लोकपालान् ग्रहांश्चैव चेन्द्रपालाग्न्यौषधम्॥ आदित्यदैवतायेष्टा धन्वन्तरिं पतञ्जलिम्। दद्याद्बलिञ्च सर्वेभ्यो नानाभक्ष्योपचारतः॥" इति। वह्निमिति—वन्यदिव्यानलं, तदभावे दारुघर्षणोद्भवजमग्निम्। यदाह पतञ्जलिः,—"दिव्यं दावं समादाय लौहकर्म समाचरेत्। यदि दिव्यानलाभावस्ततो घर्षणसम्भवम्॥ आरोप्य कर्मशालायामग्निं यत्नेन पूजयेत्॥" इति॥ २४॥

यद्यपि दृष्टादृष्टरूपेण कारणचक्रेण कार्यं सिध्यति, तथापि दृष्टमप्यदृष्टवशादेव उपतिष्ठते। इत्यदृष्टस्यैव बलीयस्त्वं मन्यमान आह, धर्मादित्यादि।—श्रेय इत्यभिमतप्रयोगफलम्। किमपीति।—धान्यहिरण्याच्छादनाद्यन्यतमं यथाशक्ति दद्यादित्यर्थः। मारणार्थं लौहसंस्कारमेव प्रथममाह, आदावित्यादि।—अयस्सारं—लौहम्; निर्मलमिति—शोधनविधिना कार्यम्। तत्र शोधनविधिर्यथा,—प्रथमं लौहं शिलादिना निर्मलीकृत्य पत्तलं कार्यं, तदनु आङ्केरीमातुलुङ्गाम्लवेतसैर्भावयित्वा सप्तवारं प्रत्येकेन आतपे संशोष्य ततः काञ्जिकादौ दिनत्रयं त्र्यहं वा स्थाप्यम्; एवमम्लभावनां विधाय तदनु गोमूत्रपिष्टत्रिफलाकल्केनालिप्य आतपे शोषणीयम्; ततश्च मनःशिलामाक्षीकमनःशिलाकुठारिकामूलआङ्केरीश्वेतदूर्वासैन्धवैश्च जलपिष्टैः क्रमेण प्रलिप्य आतपे शोषणीयम्। तदुक्तम्—"पत्तलं निर्मलं कृत्वा लौहमम्लीकृतं पुनः। मूत्रपिष्टत्रिफलया वारिपिष्टमनोह्वया॥ भावितं भावयेत् तद्वत् माक्षीकस्य मृदा मनाक्। परशुच्छिन्ना आङ्केरी गन्धदूर्वा ससैन्धवा॥ एभिर्लिप्तं यथाप्राप्ति शोष्य सूर्यातपे क्रमात्॥" गन्धदूर्वा—श्वेतदूर्वेति नाममञ्जरी। तदेवं भावनां विधाय तदनु भस्त्रया वह्नौ ध्मापयित्वा अतितप्तं कृत्वा लौहापेक्षया द्विगुणेषु गव्यदुग्धकाञ्जिकगोमूत्रत्रिफलाक्वाथादिषु वारत्रयं कृत्वा निर्वापणीयम्। उक्तं हि—"क्षीरारनालगोमूत्रत्रिफलाक्वाथवारिणि। प्रतिद्रव्यं निषिञ्च्य त्रिधा त्रिधा विधानतः॥" इति। निषेकमात्रा च—"लौहपलं समाकृतमं द्विगुणे तद्रसे क्षिपेत्। निषेक एव

तदनु कुठारच्छिन्नात्रिफलागिरिकर्णिकास्थिसंहारैः ॥
करिकर्णच्छदमूलशतावरीकेशराजाख्यैः ॥
शालिञ्चमूलकार्गीमूलप्रावृड्भृङ्गराजैश्च ।
लिप्ता दग्धव्यं तदष्टकियल्लौहकारेण ॥ २६ ॥

निर्दिष्टो निषेकार्थेऽकथादिभिः ॥" इति । निषेकार्थे त्रिफलाक्वाथविधानञ्च यथा—"सिद्धार्थे त्रिफला लौहात् कर्त्तव्या त्रिगुणा सदा । चतुर्गुणं जलात् तोयमर्द्ध-भागावशेषितम् ॥" इति । दोषविशेषे च निषेकविशेषो यथा—"विशेषतः कफे तोयैः कटुतिक्तकषायकैः । वाते तु मधुरस्निग्धैः, पित्ते मधुरशीतलैः ॥ सर्वाभावे तु सर्वत्र क्षीरतैलाद्यगोजलैः । निषेकः शस्यते नित्यं सर्वदोषापहायकः ॥" यदेवमुक्तक्रमेण निषेकं विधाय रात्रिशेषां स्थित्वा लौहं मारणादिषु योजयेत् । उक्तं हि—"विश्राम्य रजनीमेकां ततः कर्म समारभेत्" इति ॥ २५ ॥

इदानीं लौहमारणार्थं भेषजान्याह, तदन्वित्यादि ।—तदन्विति—शोधनानन्तरं, किन्तु लौहकारसमीपकाले पुनरपि सम्यक्कालिकमात्रे लौहस्य निषेकं कृत्वैव लौहमारणं कर्त्तव्यम् । उक्तं हि मानवाणी—"क्वाथं पर्य्युषितं कृत्वा वह्निं दत्त्वा चतु-र्द्दश । अपरेऽपि च दातव्यो निषेको बलसम्मितः ॥ बलसत्कारणाशे च ततो मरणमुप-क्रमेत् ॥" कुठारच्छिन्ना—कुठारिका ; गिरिकर्णी—श्वेतापराजिता ; अस्थिसंहारः, —हाड़जोड़ा ; करिकर्णच्छदमूलं—हस्तिकर्णपलाशमूलम् ; कार्गी—स्वनामख्याता । प्रावृट्—वर्षाभू, पुनर्नवेति यावत् । यद्यपि एतैरेव भेषजराशेर्लिप्ता सुदग्धे सति नियतमेव लौहस्य मारणं भवति, तथापि यदा वैद्याः लौहार्द्धभागपरि-मितं, लौहापेक्षया षोड़शांशेन परिमितं वा शोधितस्वर्णमाक्षिकचूर्णं त्रिफला-क्वाथेनालोड्य तेन लौहं लिप्त्वा तदनु लौहचतुर्थांशपरिमितगन्धकमिश्रया च लौहं लिप्त्वा तदनन्तरम् उक्तकुठारच्छिन्नादिभेषजैर्लौहापेक्षया षोड़शांशैरालिप्य ततोऽस्य ध्मापनमुपदिशन्ति । तदर्थे चक्रपाणिवाक्यं यथा—"एतदर्द्धेन विज्ञातः शर्करी माक्षिकेण च । माक्षिकार्द्धगुणा प्रोक्ता कुनटी चापपेषिता ॥ भारकेदन्य-समुक्त षोड़शांशेन धीमता ॥" केचिन्माक्षिकस्यापि षोड़शांशमित्याहुः ; यथा—"त्रिफलाद्रिकर्णीकिट्टु-भवपादरजोऽन्वितम्" । तत्र ताप्यकिट्टुभवं—स्वर्णमाक्षिकं, पादञ्च षोड़शांशं इति व्याख्यानयन्ति । तथा ग्रन्थान्तरेऽपि—"लौहं लौहार्द्धमानेन षोड़शांशेन वा पुनः । त्रिफलाक्वाथपिष्टेन माक्षिकेण प्रलेपयेत् ॥ ततो लौहात्

स्थालीपाकविधिः,—

अथ कृत्वाऽयोभाण्डे दत्त्वा त्रिफलाम्बु शेषमन्यद्वा।
प्रथमं स्थालीपाकं दद्याद्वा तत्क्षयात् तदनु॥
गजकर्णपत्रमूलशतावरीभृङ्गकेशराजरसैः।
प्राग्वत् स्थालीपाकं कुर्य्यात् प्रत्येकमेकं वा॥ ३१॥

इति स्थालीपाकविधिः।

क्वाथेनैव सप्तधा सूर्य्यातपे संशोष्येत्यर्थः। उक्तार्थे चक्रपाणिः यथा—"अयोघनेन तत् पिष्टं शिलया दृढयाऽथवा। अयोरजःसमं पिष्टं कृत्वा मुद्गसमं पुनः॥ त्रिफलावारिणा धौतं विशुष्कं चूर्णितं पुनः॥" इत्यादि। योगरत्नाकरेऽप्युक्तं—"हतचौदूखले क्षोदे मुषलेनापि ताड्या। सचूर्णं त्रिफलाऽम्भोभिः सप्तधा सूर्य्यपाचितम्॥ श्लक्ष्णः पुटविधौ योग्यो विज्ञेयो भिषजां वरैः॥" इत्यादि। अत्र लौहमारणार्थं भानुपाकार्थञ्च त्रिफलाक्वाथविधिर्यथा उक्तं योगरत्नाकरे—"गुडार्थं त्रिफला लौहात् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा। चतुर्गुणं फलात् तोयमष्टभागावशेषितम्॥ एष एव विधिर्नित्यं ध्मापनेऽपि च शस्यते॥" इति। तथा—"भानुपाकार्थमिच्छन्ति त्रिफलामयसा समाम्। सलिलं द्विगुणं तत्र चतुर्भागावशेषितम्॥" इति॥ ३०॥

इति मारणविधिः।

स्थालीपाकमाह, अथेत्यादि।—अयोभाण्डे—लौहपात्रिकायाम्। शेषं त्रिफलाम्बु।—त्रिफलैकभागकृतक्वाथस्य भानुलौहनिर्वापणावशिष्टम्। अथ यदि तदपि नष्टं स्यात् तदा का गतिः?—इत्याह, अन्यद्वेति।—तत्प्रक्रिययैव क्वाथान्तरं कार्य्यमिति भावः। प्रथमं स्थालीपाकं दद्यादिति।—प्रथमं स्थाल्यां लौहचूर्णं त्रिफलाक्वाथेनालोड्य वह्निना पाकं विधाय त्रिफलाक्वाथक्षयः कर्त्तव्यः। इत्येव स्थालीपाकविधानक्रमः। वा तत्क्षयादिति—त्रिफलाक्वाथशोषपर्य्यन्तम्। तदन्विति।—प्रथमं त्रिफलाक्वाथेन स्थालीपाकं विधाय अनन्तरं हस्तिकर्णपलाशादीनां व्यस्तानां समस्तानां वा स्वरसैरपि पूर्ववत् स्थालीपाकः कार्य्य इत्याह, गजकर्णेत्यादि।—गजकर्णपत्रोऽत्र हस्तिकर्णपलाशः। राजशब्दो भृङ्गकेशाभ्यां सम्बध्यते। प्राग्वदित्यनेनैव यावती त्रिफलाक्वाथस्य स्थालीपाके मात्रा द्रवचयात्मक पाकस्तथा गजकर्णादिस्वरसादीनामपीत्यर्थः; किन्तु यत्र व्याध्यनुरूपस्थालीपाकीयद्रव्याणामभावे यदि

पुटपाकविधिः,—

हस्तप्रमाणवदनं श्वभ्रं हस्तैकखातसममध्यम् ।
कृत्वा कटाहसदृशं तत्र करीषं तुषञ्च काष्ठञ्च ॥
अन्तर्घनतरमवशुषिरं परिपूर्य्य दहनमायोज्यम् ।
पश्चादयसश्चूर्णं शुद्धं पङ्कोपमं कुर्य्यात् ॥
त्रिफलाम्बुभृङ्गकेशरशतावरीकन्दमाणसहजरसैः ॥
भल्लातककरिकर्णच्छदमूलपुनर्नवाखरसैः ॥
पिष्ट्वाऽथ लोहपात्रे मार्दे वा लोहमार्दपात्राभ्याम् ।
तुल्याभ्यां दृढेनाच्छाद्यान्ते रन्ध्रमालिप्य ॥

स्वरसप्राप्तिर्नास्ति तत्र स्थालीपाकार्थं त्रिफलाक्वाथानुसारेणैव क्वाथजलादिकं दत्वा क्वाथं विधाय स्थालीपाको विधेय इत्यधिगन्तव्यम् ॥ २१ ॥

इति स्थालीपाकविधिः ।

पुटपाकविधिमाह, हस्तप्रमाणेत्यादि ।—श्वभ्रं—खातम् । हस्तैकखातसममध्यमिति—हस्तैकप्रमाणं खात खननं यस्य, सर्व्वतो हस्तैकखातपरिमाणमित्यर्थः ; समोऽनुन्नतो मध्योऽभ्यन्तरभूभागो यस्य तत् सममध्यम् । कटाहसदृशमित्यनेनैव वर्त्तुलाकारत्वमुक्तं, तेन चतुष्कोणं न कार्य्यमित्यर्थः । तत्र श्वभ्रे अन्तरिति मध्ये, घनतरं बहुतरं, निविडतरमिति यावत् । अवशुषिर परिपूर्य्येति ।—करीषादिभिः श्वभ्रस्यावकाशं परिपूर्य्येत्यर्थः । कैर्द्रवैः पङ्कोपमं कुर्य्यात् ?—इत्याह, त्रिफलेत्यादि ।—त्रिफलाम्बु—त्रिफलाक्वाथ. ; भृङ्गकेशरी—भृङ्गराजकेशराजौ ; कन्दः,—सूरणः । एषां भृङ्गादीनां सहजरस,—स्वरस. । भल्लातकस्य पुनः क्वाथ एव, स च भल्लातकप्रकरणे इव बोध्य । अयश्चूर्णं त्रिफलाक्वाथादिभिः पङ्कोपमं कृत्वा किं कर्त्तव्यम् ?—तदाह,—पिष्ट्वेत्यादि ।—मार्दे इति—मृण्मयस्थालीमयपात्रे ; एतच्च मृत्पात्रं सर्व्वथा लोहपात्राभावे हि बोध्यम् ; किन्तु इदानीन्तनास्तावत् मृण्मयपात्रे सम्पुटे लौहं कृत्वा वस्त्रमृत्तिकाभिरालिप्य पुटपाको दीयते इति व्यवहारः ; अयञ्च पन्थाः साधीयान् भवति, यतो लोहसम्पुटपक्षेऽयस्लोहघटितसम्पुटमात्रस्यापि पुटपाकौषधसंसर्गे-जीर्णतया तदीयरजसोऽनुप्रवेशो दुर्निवार इति । दृढेनाच्छाद्येति ।—यस्य पात्राभ्यन्तरे पङ्कोपमं लोहचूर्णमस्ति तत्सुखमपरतुल्यपात्रस्य कटीभागेन पिधाय इत्यर्थः ।

तत्पुटपात्रं तत्र श्वभ्रज्वलने निधाय भूयोभिः।
काष्ठकरीषतुषैस्तत् सन्ध्यायामहर्निशं दहेत् प्राज्ञः ॥ २२ ॥
एवं नवभिरमीभिर्भेषजराजैः पचेत्तु पुटपाकम्।
प्रत्येकमेकमेभिर्मिलितैर्वा त्रिचतुरान् वारान् ॥

अन्ये त्वभ्रमाश्रित्येति।—पिहितमुखस्थाल्यादिभिरिति शेषः। भूयोभिरिति—प्रचुरैः। इदञ्च काष्ठादिकं पुटपाकोपदर्शनार्थम्, अतो न नियामकम्। भूयोभिरित्यनेन गर्तपूरणं कृत्वा तदुपर्य्यपि करीषसमुच्चयः कार्य्य इति दर्शयति। अहर्निशमित्यनेन दिवा रात्रौ वा पुटो देय इति दर्शयति। अन्ये तु—पुटपाकस्याष्टप्रहरव्यापनार्थमहर्निशमिति वचनमाहुः, तन्न; पुटपाकस्य चतुःप्रहरसम्पाद्यत्वात्। उक्तं हि [illegible]—"चतुर्भिः प्रहरैर्ज्ञेयः पुटपाकस्तथा बुधैः"; तथा योगरत्नाकरसमुच्चयेऽपि—"चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटपाकः प्रकीर्तितः। पुटपाकस्य चाधिक्ये स्निग्धो भवति भस्मसात्॥ अपक्वादपकृष्टस्तु मन्दो भवति वीर्य्यतः। कृष्णत्वं भस्मनाच्छाद्य चाकर्ष्यः सुशीतलः॥ धमनाकृष्टस्य तस्य गुणहानिः प्रजायते"॥ इति। तत्र संक्षेपात् पुटपाकपरिपाटी लिख्यते। त्रिफलाक्वाथादिभिः पक्वीकृतं लौहं विधाय सम्पुटाकृतिलौहपात्रस्थं कृत्वा वस्त्रादिभिरवगुण्ठ्य पिहितमुखसम्पुटतया पातयोग्यमात्रमाश्रित्य आयामपरिणाहाभ्यां हस्तमात्रपरिमितसमतलभूगर्ते करीषकाष्ठतुषैः वन्यगोमयमात्रेण वा ख्यातसारं प्रपूर्य्य तत्र लौहसम्पुटं निधाय वह्निं नियोज्य तदुपरि अपरकरीषादिभिः वन्यगोमयमात्रेण वा गर्तं परिपूरयेत्; एवं चतुर्भिः प्रहरैरेकः पुटो देयः, शीतीभूतमाकर्ष्यम् ॥ २२ ॥

इदानीमुक्तैस्त्रिफलादिभिः पुनर्नवान्तरसान्तैः प्रत्येकं मिलित्वा वा पुटो देयः, इत्याह, एवमित्यादि।—नवभिरिति।—इह त्रिफलान्तु एकत्वेनैव ग्रहणीयम्; तेन न संख्यातिरेकः। योगरत्नाकरे तु—पुटद्रव्याणां गणः पठितः, तद्यथा,—"त्रिफला-गिरिकर्णिका-काशकाशककुठारच्छिन्ना-खदिरकर्णपलाशमूलमलमूलीमार्कवभृङ्गराज-कामोम शालिञ्चतालमूलीवर्षाभूमाचरत्यावर्तास्थिसंहार दाडिमीक्षुरककर्ष-गोजिह्वा-गिरिसम्भवकः प्रागुक्तः। त्रिफलेत्यनेन त्रिफलादिगणमिच्छन्ति केचित्; तद्यथा —"त्रिफलाविशालादन्तीत्रिकटुतालमूलिकाः। हड्डारच पथोर-घनक-चित्रकाः॥ भद्रवेदिविडङ्गी च भद्रमुस्तककौषधम्। दाडिमस्य च पत्राणि मत्स्याक्षी पुनर्नवा॥ कुठारकामकी कन्दत्वची भेकस्य पर्णिका। खदिरकर्णपलाशश्च कुलिशः केमराजकः॥ माषः खल्लिसवर्षाश्च गोजिह्वा शीदमारकः। गिरि-

प्रतिपुटनं तत् पिंष्यात् स्थालीपाकं विधाय तथैव तत्।
तादृशि दृषदि न पिंष्याद् विगलद्रजसा तु युज्यते यत॥
तदयश्चूर्णं पिष्टं दृष्टं घनसूक्ष्मवाससि श्लक्ष्णम्।
यदि रजसा सदृशं स्यात् केतक्यास्तर्हि तद्भद्रम्॥

समानकः प्रोक्तस्त्रिफलादिरयं मया॥ सामान्यपुटपाकार्थमेतानिच्छन्ति सूरयः॥" इति। दोषभेदे तु गणविशेषा विस्तारभयान्न लिखिताः। ते च लौहप्रदीपे प्रथमपरिच्छेदस्यान्तेऽनुसन्धेया इति। किञ्च, यस्मिन् यस्मिन् व्याधौ ये ये योगा अभिहितास्तस्मिन् तस्मिन् व्याधौ तत्तत्क्वाथैरपि पुटो देयः। उक्तं हि—"ये ये यत्र गदे योगास्तेषां तेषाञ्च वारिणा। विधिना क्वथितेनैव पुटो रोगेषु सम्मतः॥" इति। विधिनेति।—साध्यसाधनपरिभाषोक्तपुटपाकार्थत्रिफलाक्वाथविधिना; अथवा यत्र त्रिफलाव्यतिरिक्तक्वाथ्यद्रव्याणामाढ्यकुडवमानानि सन्ति, द्वैगुण्यस्याप्यशेषजल-मानञ्च नोक्तम्, तत्र योगरत्नाकरोक्तव्यवस्थैवानुसर्त्तव्या। यदुक्तं क्वाथविधौ तत्रैव— "कथानि यानि वस्तूनि योज्यानि पुटादिषु। तानि लौहसमान्येव जलं प्रागेव कीर्त्तितम्॥ लभ्यते स्वरसो येषां तेषां क्वाथस्तु नेष्यते। त्रिफलाव्यतिरिक्तेन मतमेतत् मतस्तलेः॥" इति। जलं प्रागेव कीर्त्तितमिति।—मृदौ क्वाथार्थं चतुर्गुणं जलं देयं, स्थाप्यश्चाष्टमो भागः। मध्यद्रव्येऽष्टगुणं जलं देयं, स्थाप्यश्चतुर्थो भागः। कठोरद्रव्ये षोडशगुणं जलं देयं, स्थाप्यश्च षोडशो भाग इति। ननु पुटेन किमत्र क्रियते? उच्यते—दोषनाशगुणोदय इति।—यदुक्तं—"पुटाद्दोषविनाशः स्यात् पुटादेव गुणोदयः। क्रियते हि पुटाल्लौहं पुटाभ्यासात् समाचरेत्॥ यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाः सुबहवो यदि। तथा तथाऽभिवर्द्धन्ते गुणा एव सहस्रशः॥ तावल्लौहं पुटेद्वैद्यो यावच्चूर्णीकृतं जले। निस्तरेत् लघुत्वेन समुत्तरति हंसवत्॥ तावच्च चूर्णयेदेनं यावत् कज्जलसन्निभम्। करोति निश्चितो वैद्ये नैव दोषो मनागपि॥" इति। पुटानां कर्मभेदेन सङ्ख्याभेदो यथा—"शतादिषु सहस्रान्तः पुटो देयो रसायने। दशादिशतपर्यन्तो मतः पुटविधिर्भवेत्॥ वाजिकर्मणि विशेषः पुटः पञ्चशताधिकः। दशोत्तरशतान्तस्तु पुटः पुटविचक्षणैः॥" यदा तु पुटितमात्रे लौहे पुटा देयास्तदा एतावद् भूय सङ्ख्याका अपि पुटा दीयन्ते। यदा तु प्रतिपुटान्ते पेषणं वस्त्रपूतत्वञ्च तदा सप्ताष्टाभ्यैव विशिष्टफलदा भवन्तीत्युपदिशन्ति वृद्धाः। प्रतिपुटनं पेषणमाह, प्रतीति।—एतेन पेषणवस्त्रमार्जनवस्त्रपूतत्वाभ्यां भस्मीभूत-पुटार्द्दगनभेषजगिरासोऽपरदेयभेषजद्रव्यसंस्कारासाधनत्वेति भावः; कोमलशिलासु

पुटने स्थालीपाकेऽधिकृतपुरुषे स्वभावरुगधिगमात्।
कथितमपि हेयमौषधमुचितमुपादेयमन्यदपि॥ ३३॥

इति पुटपाकविधिः।

पाकविधिः,—

अभ्यस्तकर्म्मविधिभिर्बालकुमारीयबुद्धिभिरलभ्यम्।
लौहस्य पाकमधुना नागार्जुनमिष्टमभिदध्मः॥ ३४॥
लौहारकूटताम्रकटाहे दृढमृन्मये प्रणम्य शिवम्।
तदयः पचेदचपलः काष्ठेन्धनेन वह्निना मृदुना॥

पेयत्वं न कार्य्यमित्याह, तादृशीत्यादि।—एतेन निर्मलद्रवादि पेयत्वं कार्य्यमिति भावः। पिहा च वस्त्रपूतं कार्य्यमित्याह, तदथ इत्यादि।—घनं निबिड़ं, सूक्ष्मञ्च यद्वासः, तत्र इष्टं पूतमित्यर्थः। इदानीमातुरस्य प्रकृत्यादिकं निरूप्य सर्वभैषज्येषु यदनुचितं तस्यापकर्षः कार्य्यः; अनुक्तस्याप्युचितस्यावापः कार्य्यमित्याह, पुटन इत्यादि। अधिकृतेति।—अधिकृतपुरुषचिकित्सात्वेन प्राकृत इत्यर्थः॥ ३३॥

इति पुटपाकविधिः।

इदानीं लौहस्य प्रधानविधिपाकमाह, अभ्यस्तेत्यादि।—अभ्यस्तकर्म्मविधिभिः,—दृष्टकृतलौहपाकैः। बालकुमारमतीव तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च, तेन बालकुमार इव तीक्ष्णा सूक्ष्मा च बुद्धिर्येषां, दुरूहस्यार्थस्य तीक्ष्णसूक्ष्मबुद्धिग्राह्यत्वात् तैरप्यलभ्यं ज्ञातुमशक्यम्। नागार्जुनमिष्टमिति—नागार्जुनेन कथितम्। लौहपाकारम्भेऽपि मङ्गलं कार्य्यम्। उक्तं हि पातञ्जले—"मातृका पूजयेत् सर्व्वा नायिकाञ्च विनायकम्। अथ स्वस्त्ययनं कुर्य्यात् सदा हितमनाः सुधीः॥ यत एव भवेदेव विघ्नध्वंसकरी ध्रुवम्॥" इति॥ ३४॥

लौहपाकार्थं पात्रमाह, लौहेत्यादि।—आरकूटं—पित्तलम्। काष्ठेन्धनेनेति।—काष्ठपदं करीषतुषादिव्युदासार्थम्। वह्निनेत्यत्रोपलक्षणा। उक्तं हि—"मृदुनाग्नि-

निक्षिप्य त्रिफलाजलमुदितं यत् तद्घृतञ्च दुग्धञ्च।
सञ्चाल्य लौहमय्या दर्व्या लग्नं समुत्पाट्य ॥ ३५ ॥
मृदुमध्यमखरभावैः पाकस्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम्।
पित्तसमीरणश्लेष्मप्रकृतीनां मध्यमस्तु समः।
अभ्यक्तदर्वि लौहं सुखदुःखस्खलनयोगि मृदु मध्यम्।
उज्झितदर्वि खरं परिभाषन्ते केचिदाचार्य्याः ॥
अन्ये विलीनदर्वीप्रलेपमाखूत्कराकृतिं ब्रुवते।
मृदु मध्यमक्षचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ ३६ ॥

घृताग्नौ पचाल्लवणधानतः" इति। उक्तामिति त्रिफलाभयायष्टकवक्वाथादिप्रक्षेपार्थमाह, निक्षिप्येत्यादि।—उदितमिष्टुक्तपरिमाणम्। घृतादिदानक्रमस्य भीमराजोक्त, यथा—"घृतेन लौहमाक्षीका चौरेण समनन्तरम्। ततः क्वाथेन संयोज्य मन्देऽग्नौ शनकैः पचेत्॥ ततः सञ्चालयेल्लौह लौहदर्व्यातिदीर्घया॥" इति॥ ३५॥

इदानीं पित्तवातकफप्रकृतिषु क्रमात् पाकत्रयमाह, मृद्वित्यादि।—मध्यमपाकी वातप्रकृतौ हित एव, किन्तु प्रकृत्यन्तरेऽपि योज्य इत्याह, मध्यमस्तु सम इति।—सर्वप्रकृतिसेव्यत्वेन सर्वास्वेव प्रकृतिषु उचित इत्यर्थः। अमीषीऽप्याह—"दार्वीनाश्लिष्यते यत्तु स्वैर स्खलति वा न वा। मृदुपाक विजानीयात् पित्ते तु विहित सदा॥ सिकतापुञ्जोपमं यत्तु मूषिकोत्कारसन्निभम्। तदयः खरपाकं स्यात श्लेष्मण्येव प्रकीर्त्तितम्॥ एकैकगुणयोगत्वात समिच्छन्ति तद्विदः। सर्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहुपूजितम्॥" इति। एकीयमते मृदुमध्यखरपाकाणां क्रमालक्षणमाह, अभ्यक्तेत्यादि।—अभ्यक्ता—घनपङ्कवत् सश्लिष्टा दर्वी येन ईदृशं लौह, मृद्विति—मृदुपाक ब्रुवते। अभ्यक्तदर्वीत्यपि पाठ। तथा सुखदु खस्खलनयोगीति—कदाचित् दर्वीं त्यजति, कदाचित् न त्यजति इत्यर्थः; एतादृशं यल्लौह तन्मध्यमिति मध्यमपाक ब्रुवते। तथा उज्झितदर्वीति यल्लौहं कदाचिदपि दर्वीं न भजति, तत् खरपाक ब्रुवते इति। तथा अन्यतममतमाह, अन्य इत्यादि।—विशेषेण लीनमश्नी दर्वीप्रलेपो येन ईदृशं, यदा आखूत्कराकृति इन्दुरकृतिकासदृशञ्च

त्रिविधोऽपि पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफलः ।
प्रकृतिविशेषे सूक्ष्मौ गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥
विज्ञाय पाकमेवं द्रागवतार्य्य क्षितौ क्षणान् कियतः ।
विश्राम्य तत्र लौहे त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ ३७ ॥
यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते तदुष्माल्पे ।
चूर्णीकृतमनुरूपं क्षिपेन्न वा न यदि तल्लाभः ॥

यल्लौहं तन्मृदिति मृदुपाकं ब्रुवते ; तथा अर्द्धचूर्णलौहं मध्यमिति मध्यपाकं ब्रुवते। अर्द्धचूर्णमिति—अर्द्धं चूर्णम् अपरमर्द्धञ्च बालुकाराकारमित्यर्थः । तथा सिकतापुञ्जोपमं—बालुकाराशिसदृशं यल्लौहं चक्षुषा दृश्यते न तु स्पर्शेन, तत् खरपाकं ब्रुवते । पातञ्जली तु—स्पर्शादिनापि पाकज्ञानमुक्तं—"तावल्लौहं पचेद्वैद्यो यावत्तन्नैव पीडितम् । समुद्रं जायते व्यक्तं न निःसरति सन्धिभिः ॥ अङ्गुलिभ्यां निघृष्टन्तु यदा चूर्णत्वमागतम् । तदा सिद्धं विजानीयाल्लौहं लौहविशारदः ॥ वर्त्तितो वर्त्तितो वर्त्तिस्वरूपत्वं व्रजेदिति । ताभ्यामेव व्रजेद्धृष्टं सिद्धं विद्याच्चिकित्सकः ॥ मन्दमाहुस्तथा लौहमलक्ष्याखिललक्षणम् । अतिपाकेन तज्ज्ञेयं खरमुज्झितलक्षणम् ॥" इति । जीवनाथोऽप्याह—"मञ्जनाभं घनं स्निग्धं प्रथमूत्तमयोर्हरेत् । अक्लिन्नमश्मसि चिरं सम्यक् पाकस्य लक्षणम् ॥" इति ॥ ३६ ॥

त्रिविधोऽप्ययं पाको न विफल इत्याह, त्रिविध इत्यादि ।—लौहपाकानन्तरं त्रिफलादिचूर्णप्रक्षेपार्थमाह, विज्ञायेत्यादि ।—द्राक्—शीघ्रम् ; क्षितौ,—भाजने । कियतः क्षणान् विश्राम्येत्यनेन सर्वथा तापनिवृत्तिर्न प्रतिपद्यते ; किन्तर्हि, मनाक् तप्तत्वम् ; यदाह पतञ्जलिः,—'अवतार्य्यं मनाक् तप्त' इति । इतिकर्त्तव्यता त्रिवक्रीमरत्नाकरसमुच्चयोक्तानुसर्त्तव्या । यदुक्तं तत्रैव—"अवतार्य्य ततो दर्व्या परिघट्य पुनःपुनः । यदा पाणिसहो भूतो निक्षिपेदौषधं तदा ॥ स्तोकस्तोकेन दर्व्यैव परिघट्य निरन्तरम् ॥" इति ॥ ३७ ॥

लाभे सति सौगन्ध्यार्थं कान्तकामकीयदोषहरणार्थञ्च कर्पूरप्रक्षेपमाह, यदीत्यादि ।—विगलित इति—अपगते । अनुरूपमित्यनेन यावत्तानुत्कटगन्धस्वादोपलम्भो भवति तावन्मानमित्यर्थः । "न वा न यदि तल्लाभ." इति ।—यदि कर्पूरलाभो न

पक्वं तदश्मसारं सुचिरघृतस्थित्यभाविरूक्षत्वे ।
गोदोहनादिभाण्डे लौहभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् ॥ ३८ ॥
यदि तु परिस्रुतिहेतोर्घृतमोचेताधिकं ततोऽन्यस्मिन् ।
भाण्डे निधाय रक्षेद्भाव्युपयोगो ह्यनेन महान् ॥
अयसि विरूक्षीभूते स्नेहस्त्रिफलाघृतेन सम्पाद्यः ।
एतत् ततो गुणोत्तरमित्यमुना स्नेहनीयं तत् ।
अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्षणमयसोऽमुनैव शंसन्ति ।
केवलमपौदमशितं जनयत्ययसो गुणान् नियतः ॥ ३९ ॥

स्यात् तदा न वा विदेदित्यन्वयः। पक्वलौहं दिनान्तरे वारद्वयमिति पुनः पेष्टव्यम्। उक्तं हि योगरत्नाकरे—"दिवाग्नं रजनीमेवां पेष्टव्यः शीतलीकृतः। त्रिधा दिवानिशं पश्चाद् शिलापुत्रेण ताडया॥" इति। अथ सिद्धस्य लौहस्य स्थापनार्थं पात्रमाह, पक्वमित्यादि।—सुचिरकालं घृतस्थित्या अभाविरूक्षत्वं यस्य तस्मिन्, बहुदिनं व्याप्य घृतभावितं यत् पात्रं, तस्मिन्नित्यर्थः। गोदोहनादिभाण्डे—दधिदुग्धादिभावितं पात्रम्; लौहभाण्डाभावे इति—कान्तादिलौहपात्राभावे; तदुक्तं—कान्तादिलौहभाण्डे तु सदा तात्रमयी शुभे। चिरात्यभाविते भाण्डे लौहतात्रादासम्भवे॥" इति॥ ३८॥

इदानीमयःपाकार्थं दत्तं घृतमधिकं यद्युपलभ्यते, यदा तदाऽस्य भाविलौहरूक्षत्वनिवृत्यर्थं पात्रान्तरे स्थाप्यमित्याह, यदि त्वित्यादि।—घृतस्याधिक्यमेव कथं ज्ञातव्यम्?—इत्याह, परिस्रुतिहेतोरिति।—परिस्रुतिः,—पात्रादुच्छलितत्वम्। ईदेन—उपलभ्येत। किमर्थं तद्घृतं रक्षणीयम्?—इत्याह, भाव्युपयोग इत्यादि।—हि यतोऽनेन लौहपाकोच्छलितघृतेन महान् उपयोगो महत् प्रयोजनं भावि भवेते, तत् च रूक्षीभूतलौहस्नेहनादिरूपम्। उक्तं हि—"भवेद्यदि कथिलौहे घृतमादधिकं हविः। पृथक्पात्रेऽपि तत् स्थाप्यं स्नेहनार्थं विचक्षणैः॥ अथवा नदेन लौहे यन्मधुसर्पिषोऽयते। तदनेनैव कर्तव्यमिति केचिद्व्यवस्थिताः॥" इति। यदि पुनर्लौहपाकोच्छलितं घृतं न लभ्यते, तदा त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यामन्यद्घृतं पक्त्वा रूक्षितलौहस्य स्नेहनं कार्यमित्याह, अयसीत्यादि, किन्तु तत्त्रिफलाघृतात् लौहपाकोच्छलितं घृतमेवोत्कृष्टगुणमित्याह, एतदित्यादि।—एतदिति—लौहपाकोच्छलितं घृतम्। ततः इति—त्रिफलाघृतात्; गुणोत्तरम्—उत्कृष्टगुणमिति। अमुना घृतेन तदयः स्नेहनीयमिति।

अथवा वक्तव्यविधिसंस्कृतकृष्णाभ्रकचूर्णमादाय ।
लौहचतुर्थांशसमद्वित्रिचतुःपञ्चगुणभागम् ॥
प्रक्षिप्यायः प्राग्वत् पचेदुभाभ्यां भवेद्रसो यावत् ॥
तावन्मानानुसृतिः स्यात् त्रिफलादिद्रव्यपरिमाणम् ।

तस्यैव घृतस्य प्रयोजनान्तरमाह, अयमित्यादि ।—अमुनेति—लौहपाकोच्छलितघृतेनेत्यर्थः । लौहोच्छलितघृतस्योत्कृष्टगुणत्वमप्याह, केवलमित्यादि ।—केवलं लौहपाकोच्छलितघृतम् । जनयत्ययशो गुणान् कियत इति ।—लौहसम्बन्धेन लौहगुणाधिधानादिति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं पित्तदुष्टिं प्रति अत्रैव लौहचतुर्थांशसमादिमात्रतोऽभ्रकप्रवेशेन लौहाभ्रकं पक्तुं विधिमाह, अथवेत्यादि ।—वक्तव्यविधिनेति ।—अथानन्तरमेव कृष्णाभ्रकमभेकवपुरित्यादिना ग्रन्थेन योऽभ्रकसंस्कारस्य विधिरभिधास्यते वक्तव्यत्वेन विधिना संस्कृतमभ्रकचूर्णं निश्चन्द्रीकृतमादाय अयो लौहचूर्णञ्च प्रक्षिप्य पचेदिति । कियन्मात्रम् अभ्रकचूर्णं ग्राह्यम् ?—इति जिज्ञासायामभ्रस्यैव भागक्रममाह, लौहचतुर्थेत्यादि ।—लौहचूर्णमपेक्ष्य निश्चन्द्रीकृताभ्रकचूर्णस्य चतुर्थो भागः पादिक इत्यर्थः । तथा पचनीयैकपलादित्रयोदशपलान्तलौहचूर्णस्य भागद्वयम्, अभ्रकचूर्णस्य पुनरेको भागः, तेन लौहस्य भागद्वयम्, अभ्रस्य तदर्द्धमेको भाग इति अभ्रस्यार्द्धभागत्वम् । तथा एको भागो लौहस्य, अपर एको भागोऽभ्रस्येति लौहसमत्वमभ्रकस्येति । एवमेको भागो लौहस्य, भागद्वयन्तु अभ्रकस्येति द्विगुणत्वमभ्रकस्य । एवमेको भागो लौहस्य, अभ्रस्य भागत्रयमिति अभ्रस्य त्रिगुणत्वम् । तथा लौहस्य एको भागः, भागचतुष्टयन्तु अभ्रकस्येति चतुर्गुणत्वमभ्रकस्य ; तथा एको भागो लौहस्य, पञ्चभागन्तु अभ्रस्येति पञ्चगुणत्वमभ्रकस्य ज्ञेयम् । एवं क्रमेण लौहाभ्रकाभ्यां मिलित्वा एकपलादित्रयोदशपलान्तमात्रव्यवस्थया तत्पाकः कार्य्य इत्याह,—प्राग्वदित्यादि । एवञ्च सति अभ्रकप्रवेशेन प्रधानभिष्यसिपाकार्थं त्रिफलाक्काथदुग्धघृतप्रक्षेप्यचूर्णपरिमाणं कीदृशम् ?—इति निर्णयार्थमाह, उभाभ्यां भवेदित्यादि ।—अयमर्थः,—उभाभ्यां लौहाभ्रकाभ्यां मिलित्वा यावद्रसो भवेत्, तावदेव लौहमानं परिकल्प्य तन्मानानुसारेण त्रिफलादिमानं कल्पनीयम् । पूर्वं केवललौहपाके त्रिफलादीनां यावन्मानमुक्तम् इदानीं मिलितलौहाभ्रकपाकेऽपि तावदेवेत्यर्थः । अत एव लौहरसाभ्रकयोगमपेक्ष्य योगरत्नाकरेऽप्यभिहितं—"यावल्लौहरजस्तस्मात् भवेदर्द्धेन पारदः ।" तदर्द्धेन घनं

इदमाप्यायकमिदमतिपित्तनुदिदमेव कान्तिबलजननम् ।
स्त्रभाति वृद्धुषो परमधिकाधिकमात्रया चिरम् ॥४०॥

इति पाकविधिः ।

अभ्रकविधिः,—

कृष्णाभ्रमभेकवपुर्वज्राख्यञ्चैकपत्रकं कृत्वा ।
काष्ठमयोदूखलके चूर्णं मुषलेन कुर्वीत ॥
भूयो दृषदि च पिष्टं वासः सूक्ष्मावकाशतलगलितम् ।
मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेत् त्रिदिनम् ॥
उद्धृत्य तद्रसादथ पिंष्याद्धैमन्तिकधान्यभक्तस्य ।
अचोदात्यम्लात्स्वच्छजलेन प्रयत्नेन ॥

प्रोक्त मतमितन्यतमली. ॥ मासेन विलयत्यास्य सिद्धं पाको पलत्रयम् ॥" इति । नतु किमर्थं पुनरस्तरोगरमधिकाधिकमात्रया लौहे अभ्रकोपयोग इत्येतदर्थमाह, इदमाप्यायकमित्यादि।—इदमभ्रकं लौहे अधिकाधिकमात्रया समुपयुक्तं सविधिना आप्यायकत्वादिगुणविशिष्ट भवतीत्यर्थः । आप्याय करणम् अपतसितमिव पुरुषं बलोत्कर्षं करोतीत्यर्थं । स्त्रभाति वद्धुषो परमिति ।—अधिकाधिकमात्रया लौहे चिरमभ्रकं समुपयुक्तं सत् विनाप्याहारकरणमत्तसितमिव पुरुषं बलोत्कृष्टं करोतीति वद्धुषि पुरुषस्य बाधां न जनयत इत्यर्थः, किंवा आहारजातमविकलमखिलं परिणमयत्येव क्षुधातुरस्ये तु न पुरुषमलं कुरुत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति पाकविधिः ।

अभ्रविधिर्सकलतकृष्णाभ्रकचूर्णमित्युक्तम् ; अतस्तामेवाभ्रकपद्धिमाह, कृष्णाभ्रमित्यादि।—अभेकवपुरिति—भेकस्य वपु हरितपीतादिवर्णवत् भवति, तेन यदभ्रं वर्णेन भेकस्य वपुरिव एकदेशेऽपि न भवति तत्समीचीनं तदेव च वज्राख्यं वक्षीति यस्य प्रसिद्धि । तदुक्तं योगरत्नाकरे—"अभ्रकं वज्रोपाक्षं गृह कज्जलसन्निभम् । यत्र प्रध्मायते वह्नौ भेकोच्छूनं भवेदपि ॥ तदाकारसमुद्भूतं वक्षीति प्रथमं घनम् ॥" इति । तदभ्रकं अनेकपत्रघटितमेव स्वभावतस्तत्प्रथमात् नखरादिभिर्योरयित्वा एकपत्रं कर्तव्यम् ; ततो मुषलेन चूर्णं कुर्वीत, भूयः पुनः दृषदि शिलायां पिष्टं चूर्णीकृत्य घनतरवाससा कामविलाऽधो यद्गलितं तद्ग्राह्यम् । मण्डूकपर्णी—थानकुनीति ख्याता ; तद्रसादिति—मण्डूकपर्णीस्वरसात् । अचोदेति ।—चोदोऽथ खोपंभक्तसिक्थकम्,

मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वरसेनैव मोदनं कुर्य्यात्।
स्थालीपाकं पुटनञ्चाद्यैरपि भृङ्गराजाद्यैः॥ ४१॥
ताड़ादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्त्राग्नौ।
तावद्दहेत यावन्नीलोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम्॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु।
पिष्ट्वा घृष्ट्वा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्य्यात्॥ ४२॥

इति अभ्रकविधिः।

अभ्रोद्धरणश्च तद्विरहात्। पेषणानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह,—मण्डूकपर्णिकाया इत्यादि। पूर्वरसेनेति।—यस्मिन्नेव मण्डूकपर्णीरसे दिनत्रयं स्थापितमासीत् तेनैव रसेन विमर्द्य मोदनमिति मोदकाकारं कुर्य्यात्; मोदयतीति मोदन इति मोदनशब्दोऽपि मोदकार्थे द्रष्टव्यः। कश्चित्तु मोदकमिति पाठः। स च तत्तदाकारपुस्तकेषु न दृश्यते। मोदकाकारञ्च कृत्वा दिनैकं स्थापयित्वा पश्चात्कुर्य्यादित्युपदेशो बोद्धव्यः। अयमभ्रकशोधनप्रकारः चक्रपाण्याचार्य्यमतानुसारेण निबद्धः। तत्र मण्डूकपर्णीरसेन पुनर्मोदककरणं यद्यपि नास्ति, तथापि केनापि पद्धतिकर्त्ता प्रतिसंस्कर्त्त्रोपदेशादिदं लिखितमिति बोध्यम्। तदनु चास्य अभ्रकस्य चूर्णीकृतस्य स्थालीपाकपुटपाकौ कर्त्तव्यौ, तदर्थं द्रव्याण्याह, स्थालीपाकमित्यादि।—आद्यैर्भृङ्गराजाद्यैरिति, लौहपुटनविधौ पूर्वोक्तैः भृङ्गराजकेशराजशतावरीकन्दमाण्डादिरसैरित्यर्थः। आद्यैरित्यत्र अन्यैरित्यपि पाठः। किन्तु पूर्वपाठ एव टीकाकारसम्मतः॥ ४१॥

एवं पुटादिशोधितस्याभ्रकस्य वक्ष्ये धापनं कार्य्यम्; ततस्तद्विधिमाह, ताड़ादिपत्रेत्यादि।—ताडा—तालनामख्याता, आदिशब्दात् केतकादिपत्रं बोध्यम्। किन्त्विदानीं ताड़ादिपत्रपिहितस्याभ्रस्य धापनं व्यवहरन्ति। पिण्डीकरणञ्चास्य भृङ्गराजादिद्रवालोडनादवगन्तव्यम्। दुग्धं प्रक्षाल्येति।—दुग्धनिर्वापितोत्थापिताभ्रकसंलग्नं यद्दुग्धम्। यद्यपीदानीं ताडादिपत्रपिहितस्य धापनमभ्रकस्य न व्यवहरन्ति, किन्तु पुटैरेवास्य निश्चन्द्रकत्वं क्रियते, तथाप्यध्मानात् बहुधा कृतत्वात् वा सम्यक् निश्चन्द्रकत्वमनेनास्य भवतीत्यवधारितम्। वस्तुतोऽभ्रकस्य निश्चन्द्रीकरणमेव यथोक्तगुणकरणे प्रयोजकमिति, तच्च येन केनापि भेषजेन भवतु। अपरापरेऽप्यभ्रकमारणप्रकारा नानाचार्य्योक्ताः सन्ति, ते च योगरत्नाकरसमुच्चयादधिगन्तव्याः। तत्रैकं प्रसिद्धमतं यथा—"मातभचोदकैः पिष्टमभ्रकं तत्र संस्थितम्। कन्द-

लौहभक्षणविधिः,—

नानाविधरुक्शान्त्यै पुष्ट्यै कान्त्यै शिवं समभ्यर्च्य।
सुविशुद्धेऽहनि पुण्ये तदमृतमादाय लौहाख्यम् ॥
दशरक्तिपरिमाणं शक्तिवयोभेदमाकलय्य पुनः।
द्व्यधिकं तदधिकतरमियदेव न माषमोदकवत् ॥ ४३ ॥
समममृणामलपात्रे लौहे लौहेन मर्दयेच्च पुनः।
दत्त्वा मध्वनुरूपं तदनु घृतं योजयेदधिकम्।
यन्त्रं गृह्णाति यथा मध्वप्ययत्नेन पद्ममविधिर्यत् ॥ ४४ ॥

मापास्थिमज्जारक्तकर्पूरसेव्य। ... ... च। ... ... कुर्यात् ... ... । याव- ... ... प्रदा- ... स्यात् ततो ... च। ... ... । यावद्भक्तमायाति ... विहायस. ॥" ... ; पयेत्। ... ... , ... , ... । ... प्रकार ... : लक्षणा—... , मीना—... , ... । ... प्राय. क्रियते ॥ ४२ ॥

इत्यवक्रविधि. ।

इदानीं नियमस्य लौहस्य भक्षणविधिमाह, नानेत्यादि।—नानाविधव्याधयः पुराणज्वरातीसारपाण्डुरोगपित्तराजयक्ष्मप्रभृतयः। अमृतमिति—अमृतमिवामृतम्। तत्र कियन्मात्रमुपयोज्यम् ?—तमाह, दशेत्यादि।—रक्तिका—रत्तिः, तेन ... मात्राभावकमित्यर्थः। अत्र दशरक्तिपरिमाणारम्भ. ... ऽभिहितं, तेन मध्यमाधमपुरुषशक्तिवयोऽपेक्षया इदं दशरक्तिपरिमाणं यथाक्रमं मध्यमाधमयोरधिकतरञ्च भवतीति। ... परिमाणादन्या- दल्पतरपरिमाणेनाप्यारम्भः। ... न पुनर्दशरक्तिपरिमाणं ... ... परिमाणमेव ... माषमोदकवत्प्रिय... न कार्यं इत्यर्थः। तेन "आरभ्यो ... " तथा ... ; ... दिने, तथा—"रक्तिकामुपक्रम्य यावत् सुवर्णरक्तिकाः" इत्यादि यत् ... , तत् सर्वमनेन संगृहीतं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

लौहमर्दनार्थं पात्रमाह, सममित्यादि।—... तत् पात्रं भाजनाकारं कार्यम्। लौहेनेति—लौहदण्डेन। मधु तदुचितं दत्त्वा। अधिक-

मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वरसेनैव मोदनं कुर्य्यात् ।
स्थालीपाकं पुटनस्थाद्यैरपि भृङ्गराजाद्यैः ॥ ४१ ॥
ताड़ादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्माग्नौ ।
तावद्दहेच्च यावन्नीलोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।
पिष्ट्वा घृष्ट्वा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्य्यात् ॥ ४२ ॥

इति अभ्रकविधिः ।

चमोदकस्य तद्विरहात्। पेषणानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह,—मण्डूकपर्णिकाया इत्यादि। पूर्व्वरसेनेति।—पूर्व्वं मण्डूकपर्णीरसे दिनत्रयं स्थापितमाभ्रीम् तेनैव रसेन विमर्द्य मोदनमिति मोदकाकारं कुर्य्यात्; मोदयतीति मोदन इति मोदनशब्दोऽपि मोदकार्थे द्रष्टव्यः। कश्चित्तु मोदकमिति पाठः। स च तत्तदाकारपुस्तकेषु न दृश्यते। मोदकाकारञ्च कृत्वा दिनैकं स्थापयित्वा स्थाल्यांकुर्य्यादित्युपदेशो बोद्धव्यः। अथ-भ्रकशोधनप्रकारः चमीपाचार्य्यमतानुसारेण लिखितः। तत्र मण्डूकपर्णीरसेन पुनर्मोदककरणं यद्यपि नास्ति, तथापि केनापि पद्धतिकर्त्त्रा प्रतिसंस्कृत्योपदेशादिदं लिखितमिति बोध्यम्। तदनु चास्य अभ्रकस्य चूर्णीकृतस्य स्थालीपाकपुटपाके कर्त्तव्ये, तदर्थं इत्याशयात्, स्थालीपाकमित्यादि।—आद्यैर्भृङ्गराजाद्यैरिति, धौत-पुटनविधौ पूर्वोक्तैः भृङ्गराजकेशराजशतावरीकन्दमाषादिरसैरित्यर्थः। आद्यैरित्यत्र अन्यैरित्यपि पाठः। किन्तु पूर्वपाठ एव टीकाकारसम्मतः ॥ ४१ ॥

एवं पुटादिभिः शोधितस्याभ्रकस्य वह्नौ ध्मापनं कार्य्यम्; तत्तद्विधिमाह, ताड़ादि-पत्रेत्यादि।—ताड़ा—तालतरुपत्रात्, आदिशब्दात् केतुकादिपत्रं बोध्यम्। किन्त्विदानीं ताड़ादिपत्रपिहितस्याभ्रस्य ध्मापनं व्यवहरन्ति। पिण्डीकरणञ्चास्य भृङ्ग-राजादिद्रवालोड़नादधिगन्तव्यम्। दुग्धं प्रक्षाल्येति।—दुग्धनिर्वापितोत्थापिताभ्रक-संलग्नं यद्दुग्धम्। यद्यपीदानीं ताड़ादिपत्रपिहितस्य ध्मापनमभ्रकस्य न व्यव-हरन्ति, किन्तु पुटैरेवास्य निश्चन्द्रकत्वं क्रियते, तथाप्यध्मानात् बहुधा हतत्वात् वा सम्यक् निश्चन्द्रकत्वमनेनास्य भवतीत्यवधारितम्। यतोऽभ्रकस्य निश्चन्द्रीकरणमेव यथोक्तगुणकरणे प्रयोजकमिति, तच्च येन केनापि भेषजेन भवतु। अपरापरेऽप्यभ्रक-मारणप्रकारा नानाचार्य्योक्ताः सन्ति, ते च योगरत्नाकरसमुच्चयादधिगन्तव्याः। तत्रैकं प्रसिद्धमतं यथा—"आम्रमत्स्योदकैः पिष्टमभ्रकं तत्र संस्थितम्। कन्द-

लौहभक्षणविधिः,—

नानाविधरुक्शान्त्यै पुष्ट्यै कान्त्यै शिवं समभ्यर्च्य ।
सुविशुद्धेऽहनि पुण्ये तदमृतमादाय लौहाख्यम् ॥
दशरक्तिपलपरिमाणं शक्तिवयोभेदमाकलय्य पुनः ।
इयदधिकं तदधिकतरमियदेव न माढमोदकवत् ॥ ४३ ॥
सममसृणामलपात्रे लौहे लोहेन मर्दयेच्च पुनः ।
दत्त्वा मध्वनुरूपं तदनु घृतं योजयेदधिकम् ।
बन्धं गृह्णाति यथा मध्वघृतयोगेन पङ्कमविर्शिपत् ॥ ४४ ॥

मात्रास्त्रिमेवारवह्निकर्पावेरच। शुद्धारवापिष्टेन त्वाक्समारिचजेन च। द्यौरमतौषधलवणाकेशराजकैः॥ पिषयं भावनं कुर्यात् पुटपाकमनेकधा। यावद्विरज्जकत्वं स्यात् ततो मोचरसेन च॥ त्वाक्समारिचजेनापि स्थालीपाकं प्रदापयेत्। यावत्भस्मत्वमायाति पद्धितैव विभावयेत्॥" अत्र द्यौरः,—श्वेतपुनर्नवा; लवणा—स्वनामख्याता, मोचा—रम्भा, त्वक्समगन्धवत्। त्रिलयमेव प्रकारः इदानीं प्रायः क्रियते ॥ ४२ ॥

लौहभक्षणविधिः।

इदानीं निष्पन्नस्य लौहस्य भक्षणविधिमाह, नानेत्यादि।—नानाविधव्याधयः पुराणज्वरातीसारग्रहणीरक्तपित्तराजयक्ष्मप्रभृतयः। अमृतमिति—अमृतमिवामृतम्। तच्च क्रियमाणमुपयोज्यम्।—तदाह, दशेत्यादि।—रक्तिका—रत्ति, तेन चरमतच्च क्रियमाणमुपयोज्यम्। अयच्च दशरक्तिपरिमाणारम्भः उत्तमपुरुषबलवयोऽपेक्षया-मानाम्मायकमित्यर्थः। अयच्च दशरक्तिपरिमाणारम्भः उत्तमपुरुषबलवयोऽपेक्षया-ऽभिहितः, तेन मध्यमाधमपुरुषशक्तिवयोऽपेक्षया इह दशरक्तिपरिमाण यथाक्रमं मध्यमाधमयोरधिकतरच्च भवतीति। नवीनत्वाद्यपेक्षया उक्तपरिमाणादल्पाल्पतरपरिमाणेनाप्यारम्भः। वर्द्धने कर्त्तव्ये न पुनर्दशरक्तिपरिमाणे युक्तमिति कृत्वा तावत्परिमाणमेव कर्त्तव्यमिति माढमोदकवन्नियमो न कार्य इत्यर्थः। तेन "आरम्भो वर्द्धनञ्चापि पचहितोनागुरुषा" तथा पञ्चसप्तनवेतरारक्तिकाः प्रथमदिने; तथा—"रक्तिमेकामुपक्रम्य यावत् सुवर्णरक्तिकाः" इत्यादि यत् तन्त्रान्तरेषूक्तं, तत् सर्वमनेन सङ्गृहीतं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

लौहमर्दनार्थं पात्रमाह, समेत्यादि।—उत्तानवामकरतलस्थापनार्थं तत् पात्रं भाजनाकारं करणीयम्। लौहेनेति—लौहदण्डेन। मधु तदुचितं दत्त्वा। अधिक-

इदमिह दृष्टोपकरणमेतददृष्टन्तु मन्त्रेण ।
स्वाहान्तेन विमर्दो भवति फडन्तेन लोहवलरक्षा ।
सनमस्कारेण बलिर्भक्षणमयसो हुमन्तेन ॥

"ओँ अमृतोद्भवाय स्वाहा"। "ओँ अमृते हुँ फट्"। "ओँ नमश्चण्डवज्रपाणये महायक्षसेनाधिपतये सुरगुरुविद्यामहाबलाय स्वाहा"। "ओँ अमृते हुँ" ॥ ४५ ॥

जग्ध्वा तदमृतसारं नीरं वा क्षीरमेवानुपिबेत् ।
कान्तक्रामकममलं सन्धार्य्य रसं पिबेद्दिने न तु तत् ।
आचम्य च ताम्बूलं लाभे घनसारसहितमुपयोज्यम् ॥४६॥

मिति ।—मध्यपेक्षया किञ्चिदधिकं घृतं निधेयम् । मर्दनविधये वचनमाह,—चर्ममित्यादि । अविभिन्नविदिति ।—सततं मधु अश्मयोगेन एकत्वेनाविभिन्नवत् विशेषमकुर्वन् अत एव घर्ष—घर्षमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

दृष्टादृष्टाभ्यां हि कार्य्यसिद्धिरिति दृष्टमुक्त्वा मन्त्रजन्यादृष्टार्थमाह, इदमित्यादि ।—तत्र प्रथमं लोहमर्दनमन्त्रमाह, ओँ अमृतोद्भवायेत्यादि ।—अयं स्वाहान्तो मर्दनमन्त्रः । लोहरक्षणमन्त्रमाह,—ओँ अमृते हुँ फट् इति । बलिदानमन्त्रमाह, ओँ नम इत्यादि ।—भक्षणमन्त्रमाह,—ओँ अमृते हुमिति ॥ ४५ ॥

लौहभिषजपाकार्थमनुपानमाह, जग्ध्वेत्यादि ।—नीरञ्चात्र आकाशगुणबहुभूयिष्ठभूभागाश्रयम्; क्षीरञ्च गव्यं सर्व्वत्र; तत्रोक्तम्—"सर्व्वत्र गव्यमेवेति मतमाह पतञ्जलि" इति । अनुपानञ्च लौहापेक्षया चतुःषष्टिगुणं षष्टिगुणं वा कार्य्यम् । तदुक्तं योगरत्नाकरे—"अनुपानं चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः" इति; तथा अन्यत्रोक्तम्—"अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहात् षष्टिगुणं पयः" इति । अनुपानं कृत्वा लौहदोषनिरासाय निश्चयः कान्तक्रामकस्य स्वरसमात्रं पेयमित्याह, कान्तक्रामकमित्यादि ।—अनुपानादनन्तरं यद्विधेयं तदाह, आचम्येत्यादि ।—आचमनञ्च प्रतप्तशीतजलेन उष्णोदकेन वा । यदुक्तं—"कृत्वाऽनुपानमाचम्य प्रतप्तशीतजलेन वा । यद्वा उष्णोदकेनैव—" इत्यादि ॥ ४६ ॥

नात्युपविष्टो नात्युच्चभाषी नातिस्थिरस्तिष्ठेत् ।
अत्यम्बुपानशीतातपयानध्यानवेगरोधादीन् ॥
जह्याच्च दिवानिद्रामहितं चाकामभुक्तं च ।
वातलान् पित्तलान् सर्वान् कट्वम्लतिक्तकषायान् ।
तत्पथ्यविनाशहेतून् मैथुनकोपश्रमान् दूरं ॥ ४७ ॥
चर्चितं तदयः पयात् पततु न वा पाटवं वह्नेः प्रयताम् ।
आर्त्तिं भजतु न वान्ने कूजति भोक्तव्यमस्याञ्जकम् ॥ ४८ ॥
प्रथमं पीत्वा दुग्धं शाल्यन्नं विमर्दितसमक्रियम् ।
घृतसंप्लुतमश्नीयात्सामैवं जाङ्गलैः प्रायः ॥
छागममूपरभूचरविष्किरमांसं तथाजमेषादिकम् ।

अनुपानादिकं कृत्वा यथा ध्यानं तदाह, नात्युपविष्ट इत्यादि ।—नातिस्थिरम् इति ।—सुदीर्घम् एकासनेन बहु काले न तिष्ठेत्—चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः । अपरं परिहरणीयमाह, अत्यम्बित्यादि ।—अत्यम्बिति—अत्यधिकैः अम्बुपाने ; ध्यानम्—चिन्तनम्, वातादिवर्धकादीनां विषयाणां ध्यानादीनां वर्जनम् । अकामभुक्तम्—अनिच्छया भोजनम् । वर्जनीयान्तरमाह, वातलान् इत्यादि ।—वातलान् इत्यादिकं हेतुमदेव विशेषणम्, किंवा वातलान् पित्तलान् इत्यनेन कट्वम्लतिक्तकषायान्, [illegible] वातपित्तेन कुर्वन्ति, तेषामुपयोगो न विधेय इति दर्शयति । विशेषेण वर्जनीयविषयमाह, तत्पथ्येत्यादि ।—पथ्यादि अपायादीनि दूरीतो वर्जयेत् ॥ ४७ ॥

तत्परमुक्तं भोक्तव्यम् अतः कथमस्यायो भोक्तव्यम् ?—इत्याह—चर्चित-मित्यादि । चर्चितं तदयः पयादिति ।—सुदीर्घ पततु मलरीत्या, न वा, तथा आर्त्तिरिति बुभुक्षा पीडा भवतु वा न वा, तथापि पाटवम् आलस्यादिरहितं बहु भवतु, तथा भोक्तव्यमिति दृष्टे अल्पम् भावी. उदरवेदनायां कूजनं बहु भवतु ; तदैव अस्यार्थं निःशङ्कं भोक्तव्यम्, बहु प्रयत्नीभावविशेषात् । एतेन पाटवमात्रमन-पेक्ष्य भवमेव भोजनं प्रति प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

इदानीं भोजनं येन विधिना कर्तव्यं तदाह, प्रथममित्यादि ।—विमर्दि—दलम् ; अक्रियमिति—नात्यधिकपाकम् । दुग्धमिति ।—गोदुग्धमप्रकाशा, [illegible] वा अशक्यपाया पाकम् । जाङ्गलैरिति—लावतित्तिरादिविष्किरमांसैः । छागमूपराजे-त्यादिकं बोद्धव्यम् । एतदेवाह, छागमित्यादि ।—ऊषरभूचरा,—आरण्यचराः

इदमिह दृष्टोपकरणमेतददृष्टन्तु मन्त्रेण।
स्वाहान्तेन विमर्दो भवति फडन्तेन लौहवलरक्षा।
सनमस्कारेण बलिर्भक्षणमयसो हुमन्तेन॥

"ओँ अमृतोद्भवाय स्वाहा"। "ओँ अमृते हुं फट्"। "ओँ नमश्चण्डवज्रपाणये महायक्षसेनाधिपतये सुरगुरुविद्यामहाबलाय स्वाहा"। "ओँ अमृते हुं" ॥ ४५ ॥

जग्ध्वा तदमृतसारं नीरं वा क्षीरमेवानुपिबेत्।
कान्तक्रामकममलं सद्यश्च रसं पिबेद्दिने न तु तत्।
आचम्य च ताम्बूलं लाभे घनसारसहितमुपयोज्यम् ॥४६॥

मिति।—सम्यक्पेषणाय किञ्चिदधिकं घृत क्षेपणीयम्। मर्दनविध्यर्थं लक्षणमाह,—मध्यमित्यादि। अविशिंषदिति।—स्वतन्त्र मधु अप्रयत्नेन एकत्वेनाविशिंषत् विशेषनकुर्वत् घृत एव पङ्क—पङ्कमिवेत्यर्थः॥ ४४॥

दृष्टादृष्टाभ्यां हि कार्य्यसिद्धिरतो दृष्टमुक्त्वा मन्त्रजन्यादृष्टार्थमाह, इदमित्यादि।—तत्र प्रथमं लौहमर्दनमन्त्रमाह, ओँ अमृतोद्भवायेत्यादि।—अयं स्वाहान्तो मर्दनमन्त्रः। लौहरक्षणमन्त्रमाह,—ओँ अमृते हुं फट् इति। बलिदानमन्त्रमाह, ओँ नम इत्यादि।—भक्षणमन्त्रमाह,—ओँ अमृते हुमिति॥ ४५॥

लौहभेषजपाकार्थमनुपानमाह, जग्ध्वेत्यादि।—नीरञ्चात्र आकाशगुणमयभूयिष्ठभूभागाश्रयम्; क्षीरञ्च गव्यं सर्वत्र; उक्तञ्च—"सर्वत्र गव्यमेवेति मतमाह पतञ्जलि" इति। अनुपानञ्च लौहापेक्षया चतुःषष्टिगुणं षष्टिगुणं वा कार्य्यम्। तदुक्तं योगरत्नाकरे—"अनुपान चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः" इति; तथा अन्यत्रोक्तम्—"अनुपानं प्रयोक्तव्य लौहात् षष्टिगुणं पयः" इति। अनुपानं कृत्वा लौहदोषनिरासाय नित्यशः कान्तक्रामकस्य रसक्षमात्रं पेयमित्याह, कान्तक्रामकमित्यादि।—अनुपानादनन्तरं यद्विधेयं तदाह, आचम्येत्यादि।—आचमनञ्च शृतशीतजलेन उष्णोदकेन वा। यदुक्तं—"कृत्वाऽनुपानमाचम्य शृतशीतजलेन वा। यद्वा उष्णोदकेनैव—" इत्यादि॥ ४६॥

नात्युपविष्टो नात्यतिभाषी नातिस्थितस्तिष्ठेत् ।
अत्यन्तवातशीतातपयानस्नानवेगरोधादीन् ॥
लङ्घ्याध्व दिवानिद्रामहितस्त्र्याकालभुक्तञ्च ।
वातकृतः पित्तकृतः सर्वान् कट्वम्लतिक्तकषायान् ।
तत्त्वचणविनाशहेतून् मैथुनकोपश्रमान् दूरे ॥ ४७ ॥
अशितं तदधः पयात् पततु न वा पाटवं लघु प्रथताम् ।
आर्त्तिर्भवतु न वान्त्रे कूजति भोक्तव्यमव्याजकम् ॥ ४८ ॥
प्रथमं पीत्वा दुग्धं शाल्यन्नं विशदसिद्धमक्लिन्नम् ।
घृतसंप्लुतमश्नीयान्मांसैर्वैष्किरैः प्रायः ॥
उत्तममनूपरभूचरविष्किरमांसं तथाजमैणादिकम् ।

अनुपानादिकं कृत्वा यथा स्थातव्यं तदाह, नात्युपविष्ट इत्यादि ।—नातिस्थित इति ।—ऊर्द्ध्वीभूतः दण्डायमानः सन् अति न तिष्ठेत्—चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः । अपरं परिवर्ज्जनीयमाह, अत्यन्तेत्यादि ।—अत्यन्तेति—वातादिभिः सम्बध्यते ; यानम्—अश्वादियानम् ; आदिशब्दादीर्ष्याचिन्ताविषमाशनाध्यशनादीनां ग्रहणम् । अकालभुक्तम्—अजीर्णादौ भोजनम् । वर्ज्जनीयरसानाह, वातकृत इत्यादि ।—वातकृत इत्यादिकं हेतुगर्भमेव विशेषणम्, किम्वा वातकृत. पित्तकृत इत्यनेन कट्वम्लतिक्तकषायाः पिप्पल्यामलकगुडूचीहरीतक्यादयो वातपित्ते न कुर्वन्ति, तेषामुपयोगो न विरुध्यत इति दर्शयति । विशेषेण वर्ज्जनीयविहारमाह, तत्त्वचेत्यादि ।—अत्रापि लङ्घ्यादिति पूर्वोक्तं सम्बध्यते ॥ ४७ ॥

प्रातरुपयुक्तं भोजयेत् अतः कस्यामवस्थायां भोक्तव्यम् ?—इत्याह—अशितमित्यादि । अशितं तदधः पयादिति ।—गुदेन पततु प्रवर्त्तताम्, न वा, तथा आर्त्तिरिति बुभुक्षा पीडा भवतु वा न वा, तथापि पाटवम् आलस्यादिराहित्यं लघु भवतु, तथा लोहसन्धिविनदेहे सञ्चरन् वायोः सञ्चरणेनान्त्रकूजनञ्च लघु भवतु ; तदेव अव्याजं निःशङ्कं भोक्तव्यम्, लघु इत्यङ्गीकारविज्ञाने । एतेन पाटवमन्त्रकूजनमित्युभयमेव भोजनं प्रति प्रयोजकमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

इदानीं भोजनं येन विधिना कर्त्तव्यं तदाह, प्रथममित्यादि ।—विशदं—पृथक् ; अक्लिन्नमिति—नात्यन्तस्विन्नम् । दुग्धमिति ।—क्षीरस्य प्रकृतायाः कृष्णाया वा प्रकृतवर्णाया ग्राह्यम् । वैष्किरैरिति—लावतित्तिरादिविष्किरपक्षिभिः । प्रायःशब्दादाजैणादिकं बोद्धव्यम् । एतदेवाह, उत्तममित्यादि ।—अनूपभूचराः—आनूपदेशचराः

तेष्वष्टमाषकेषु प्रातर्माषकत्रयमश्नीयात्।
सायञ्च तावदह्नो मध्ये माषद्वयं शेषम् ॥ ५३ ॥

इति भक्षणविधिः।

एवं तदमृतमश्नन् कान्तिं लभते चिरस्थिरं देहम्।
सप्ताहत्रयमात्रात् सर्वरुजो हन्ति किं बहुना ॥
आर्य्याभिरिह नवत्या सप्तविधिना यथावदाख्यातम्।
भ्रमतिविपर्य्ययसंशयशून्यमनुष्ठानसुश्रीतम् ॥
मुनिरचितशास्त्रपारं गत्वा सारं ततः समुद्धृत्य।
निबबन्ध बान्धवानामुपकृतये कोऽपि षट्कर्मा ॥ ५४ ॥

अमृतसारं लौहं समाप्तम्।

रिकेत्यादि।—इदानीं पञ्चदिनाधिकसप्तसप्ताहैरष्टमाषकप्रमाणे सञ्जाते सति वत्सराभ्यन्तर एव केन प्रकारेण तल्लौहमुपयोज्यम्? इत्याह, तेष्वित्यादि।—अष्टमाषकेषु मध्ये माषकत्रयं प्रातः। तावदिति—माषकत्रयं सायाह्ने; अह्नो मध्ये—भोजनसमये, शेषं माषकद्वयम्। अन्यत्राप्युक्तं—"प्रातर्माषत्रयं कार्य्यं मध्याह्ने माषकद्वयम्। माषत्रयं दिनान्ते माषकाष्टकभक्षणम् ॥" इति। इदानीन्तु रक्तिकाद्वयमारभ्य दैनिकं प्रति रक्तिकाद्वयवृद्धेन त्रिसप्ताहपञ्चसप्ताहादिभिः किञ्चिदधिकमाषकत्रयं यावत् वृद्धिः, ततो द्विसप्ताहादिभिः रक्तिकाद्वयेनैव ह्रास इति प्रायो व्यवहरन्ति वृद्धाः। उत्तरक्रिया चात्र द्विगुणा कार्य्या; यदुक्तं पातञ्जले—"इति मुख्यक्रियायाः स्याद्द्विगुणा चोत्तरक्रिया"। उत्तरक्रियाऽत्र "नात्युपविष्टो नात्यतिमात्रो नातिस्थितश्चिरं तिष्ठेत्" इत्यादिना उक्तैव ॥ ५३ ॥

इति भक्षणविधिः।

इदानीमस्य लौहस्य फलमाह—एवमित्यादि। उपसंहरति आर्य्याभिरित्यादिना। सप्तविधयश्च—साध्यसाधनपरिमाणविधिः, लौहमारणविधिः, स्थालीपाकविधिः, पुटनविधिः, प्रधाननिष्पत्तिपाकविधिरथकविधिर्भक्षणविधिश्चेति। एषामनुष्ठानं नवत्या आर्य्याभिः कोऽपि षट्कर्मा भ्रमतिविपर्य्ययसंशयशून्यं यथा स्यात् तथा निबबन्ध इत्यर्थः। कोऽपीत्यनिर्दिष्टनामधेयः पुरुषः उत्कृष्टरूपः; षट्कर्मा—श्रोत्रियः; उक्तं हि—"याजनं यजनं दानं विप्रस्यैव परिग्रहः। अध्यापनमध्ययनं श्रोत्रियः षड्भिरेव च ॥" इति। भ्रमतिः,—सर्व्वथाऽज्ञानं, ज्ञानाज्ञानराहित्यं, तद्विसदृशबुद्धिभ्रमः; स च द्विधा—एककोटिकोऽनेककोटिकश्च; तत्राद्यो विपर्य्ययः, द्वितीयस्तु संशय इति।

यत्र तत्रोद्भवं लौहं निःशेषं मारितं यदि ।
त्रिफलाव्योषसंयुक्तं भक्षयेद्वलिनाशनम् ॥
सामान्याद्द्विगुणश्चौड्रं कलिङ्गोऽष्टगुणस्ततः ।
तस्माच्छतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा ॥
वज्रात् षष्टिगुणः पाण्डिर्निरविंशभिर्गुणैः ।
ततः कोटिसहस्रं वा अयस्कान्तं महागुणम् ॥ ५५ ॥

अनुष्ठीयत इत्यनुष्ठान, ग्रन्थसन्दर्भ एव । यथावदाख्यातमित्यत्र पूर्वाचार्य्यैरिति शेषः । उदीरितमिति—गुरुपरम्परया उपदेशपूर्वकं कथितमित्यर्थः । मुनिर्नागार्जुन इत्यत्र मुनिः,—नागार्जुनः । मानवानामिति—मनुष्याणाम् । एवं चतुर्थाश्रयत्वेनास्याक्षेपकत्वं तथा च वक्ष्यते, एतेनास्य नियमस्य कर्मविधिपर्य्ययसमर्थनिरासः सर्वदेवेति गुणद्वयमुक्तम् ॥ ५४ ॥

अमृतसारलौहं समाप्तम् ।

इदानीं नागार्जुनोक्तं तारणरसायनलौहमाह, यत्र तत्रेत्यादि—यत्र तत्रोद्भवमिति । —लौहकलिङ्गादियत्किञ्चिद्देशभवं वक्ष्यमाणाद्यादिकमेव निःशेषं सर्वत्रैव मतम् । निःशेषमित्यत्र निरुत्थमिति पाठे—टङ्कणक्षारादियोगेनापि यत्नौ आपनार्थं नोत्तिष्ठते पुनर्लौहभावं नापद्यत इत्यर्थः । त्रिफलेत्यादि ।—व्योषं—त्रिकटुकम् ; त्रिफला-त्रिकटुचूर्णञ्च मिलित्वा लौहसमं बोध्यम् । संयुक्तं—सम्यक् युक्तं, तेन मधुघृताभ्यां लौहपात्रे लौहदण्डेन विमर्द्य भक्षणीयम् । रक्तिकादिक्रमेणेति वदन्ति वृद्धाः ; अन्ये त्वादौ माषकमेकमुपयोज्यमित्याहुः । इत्थं मध्ये वा चाग्निबलमपेक्ष्य यथा-शक्ति कुर्वन् सार्द्धसंवत्सरात् वलीं नाशयेदिति तारणरसायनटीकायामुक्तम् । लौहानां गुणमाह, सामान्यादित्यादि ।—दत्तकान्तिपर्य्यन्तदेशदर्शितयोर्नरादिक्रमेण लौहं सामान्यम्, द्विगुणमिति—सामान्यलौहात् द्विगुणगुणकारकम् । औड्रमिति—औड्रदेशोद्भवम्, भद्रमिति—भद्रदेशोद्भवम् । एषाम् भेदोऽत्र चक्रपाणिटीकायामनु-सन्धेयम्, इह तु विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ ५५ ॥

प्रथमताम्रयोगः ।

रसतस्ताम्रं द्विगुणं ताम्रात् कृष्णाभ्रकं द्विगुणम् ।
पृथगेवैषां शुद्धिस्ताम्रशुद्धिस्ततो द्विविधा ॥
पर्वीकृतस्य गन्धकयोगाद्वा मारणं तथा लवणैः ।
आम्ले आपिततास्रे निर्गुण्डीकल्ककाञ्जिकमग्ने ॥
यत् पतति गैरिकाभं तत्पिष्टमर्द्धगन्धकं तदनु ।
पुटपाकेन विशुद्धं शुद्धं स्यादभ्रकन्तु पुनः ॥
हिलमोचिमूलपिण्डे घिसं तदनु मार्दसम्पुटे लिप्ते ।
तीक्ष्णं दग्धं पिष्टमम्लाम्भसा साधु चन्द्रिकाविरहितम् ॥
रेचितताम्रेण रसः खल्वशिलायां घृष्टः पिण्डिका कार्य्या ।
उत्स्वेद्य गृहसलिलेन निर्गुण्डीकल्कोऽसकृच्छुद्धो ।

सम्प्रति ताम्रयोगमाह, रसत इत्यादि ।—रसत इति ।—शोधितात् पारदात् ताम्रं वक्ष्यमाणक्रमेण मारितचूर्णावस्थं द्विगुणं ग्राह्यम् ; कृष्णाभ्रञ्च वक्ष्यमाणरीत्या मारितं चूर्णावस्थं ताम्राद्द्विगुणं ग्राह्यम् । कृष्णेति—अभ्रकविशेषणात् भेकवपुषो निरासः । एषां रसादीनां पृथगेव शुद्धिः कार्य्येति शेषः । तत्र इति ।—तेषु मध्ये ताम्रशुद्धिं द्विधा आह, किं तत्प्रकारद्वयम् ?—इत्याह, पर्वीकृतस्येत्यादि ।—मारणमिति छेद. । एतच्च तनुपत्रीकृतम् । ताम्रमित्यादि ।—अनन्तरमेव वक्ष्यमाणताम्रयोगमभिधास्यमानं सूचितवान् । द्वितीयां शुद्धिमाह, तथा लवणैरित्यादि ।—लवणैः सैन्धवादिभिः पञ्चभिरेव । आम्ल इति—लिप्ते । निर्गुण्डी—सिन्दुवारः, तदीयमूलमवसत्कयुक्तकाञ्जिकमग्न इत्यर्थः ; अत्र द्रुतरूपं यत् ताम्रं पतति तद्गैरिकवर्णोचितमित्यर्थः । ताम्रादर्द्धं गन्धकं दत्त्वा तावदेकीकृत्य पेष्टव्यं, ततः स्थाल्यामारोप्य तुषमृत्तिकया लिप्त्वा लोहवत् पुटो देयः । इति ताम्रशुद्धिः । अभ्रकशुद्धिमाह, अभ्रकन्त्वित्यादि ।—प्रथमतोऽभ्रकम् अम्लाम्भसा काञ्जिकेन पिष्ट्वा, तदनु हिलमोचिकापिण्डे कृत्वा एकमृत्पात्रे निधाय अपरेण पिधाय (तदनु मृत्तिकापात्रसम्पुटमध्ये छिद्रं कृत्वा तुषमृत्तिकया प्रलिप्य) तीक्ष्णमिति बहुलं यथा स्यात् तथा दग्धं पुटितं सत् चन्द्रिकारहितं भवति, तदनु पुटादाकृष्य शिलायां पिष्ट्वा चूर्णीकृत्य सत् ग्राह्यमित्यर्थः । अथ जारितताम्रचूर्णमिलितस्य रसस्य शुद्धिप्रकारमाह, रेचितेत्यादि ।—रेचित-

एतत् सिद्धं चितयं चूर्णिततात्म्रादिकैः पृथग्युक्तम् ॥
पिप्पलीविड़ङ्गमरिचैः ग्रहणं द्विनिमाषिकं भक्ष्यम् ।
शूलाम्लपित्तश्वयथुग्रहणीयक्ष्मादिकुक्षिरोगेषु ।
रसायनं महदेतत् परिहारो नियमतो नात्र ॥ ५६ ॥

द्वितीयताम्रयोगः,—

तनुपत्रीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।
दत्त्वा चोर्द्धमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम् ॥
कृत्वा स्वल्पशरावेण स्थालिमध्ये पिधाय च ।
शर्कराभक्तलेपेन लिप्त्वा सन्धिं तदूर्द्ध्वतः ॥

ताम्रेण मारितताम्रेण सह रसं खल्लमिश्रायां मेलयित्वा शुभा पिण्डिका कार्या; अन्योऽन्यविमर्द्दनेन एकीभावं कर्त्तव्य इत्यर्थः। तदनु निर्गुण्डी-कल्कमिश्रिते स्वच्छशिले काञ्जिके सा पिण्डिका चतुर्द्दिनमेकवारमुत् स्वेद्य, शुद्धाविति शुद्धार्थम्। तत्स्वेदनप्रकारस्त्वत्र,—सूतनियामकभार्ग्यादिगणाम्ब-तमद्रवे रसपिण्डितं मिलितरसताम्रचूर्णं दोलापाकेन निर्गुण्डीकल्कमिश्रितकाञ्जि-केनाधो ज्वालया ताप्यमानेन तत्स्वेदनीयमसकृदित्यर्थः। सूतनियामकस्य भार्ग्यादिगणो योगरत्नाकरे यथा—"भार्गी सरपुङ्खा कुठारच्छिन्ना ब्राह्मी मूषिक-पर्णिका पुनर्नवा अपराजिता चक्राकुण्डी मेकाक्षी कदली मयूरशिखा चेति। भार्ग्यादिरेष विख्यातो गणः सूतनियामकः॥" इति। अग्नितापेनापि रस कथञ्चिदपि च लिप्तं न ददातीत्यर्थः। सूतनियामकौषधमध्यगः रस सकानिकदोलायन्त्रे पचेत्। तदनु चितयमिदं रसाभ्रताम्रचूर्णं पिप्पल्यादिमयस्य प्रत्येकं ताम्रचूर्णादी-नान् मर्द्दीला सयोजनीयम्; तत एकीकृत्य अग्निबलाद्यपेक्षया द्विनिमाषकादिक-मुपयोज्यम्। आदिशब्देन अर्शःप्रभृतय.। कुक्षिरोगेष्विति—अग्निमान्द्यादिष्वपी-त्यर्थः ॥ ५६ ॥

ताम्रयोगान्तरमाह, तनुपत्रीकृतमित्यादि।—नैपालमिति—नेपालदेशीयं ताम्रम्। तनुपत्रीकृतमिति।—पत्रल यथा स्यात् तथा पत्रीकृतम्; एतत्तया च कष्टपत्रीध्यास्थो-पादानेन लभ्यत इति। तानि च तनूनि ताम्रपत्राणि अनेकानि कृत्वा अम्लोरादम्ल रसेन सम्मर्द्य प्रचाल्य संशोष्य च, तदनु ताम्रसममेव शोधितगन्धकं सञ्चूर्ण्य, तदन-न्तर स्थालिकायां कियदपि गन्धकचूर्णं दत्त्वा तदुपरि कियदपि तत् ताम्रपत्र निवेश्य

बालुकापूरितस्थाल्यां पिहितायां पुनस्तथा ।
सुलिप्तायाश्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥
तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य लिख योजना ।
अथ कर्षं गन्धकस्य वह्निस्थलौहपात्रगम् ॥
शिलापुत्रेण सम्मर्द्य द्रुतं दृष्टं पुनःपुनः ।
क्षत्वा देयं मृतं ताम्रं कर्षमानं ततः पुनः ॥
रसोऽम्लमथितः शुद्धस्तावन्मात्रः प्रदीयते ।
ततस्तथैव संमर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥
अष्टबिन्दुकमात्रञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।
सर्वं स्यात् तत आकृष्य शिलापुत्रादिसङ्गतम् ॥
संहृत्याम्लम्बुपरस-प्रस्रुतेन विलोड़ितम् ।
पुनस्तथैव वह्निस्थ-लौहपात्रे विमर्दयेत् ॥

पुनस्तदुपरि गन्धकचूर्णं देयमित्येवंक्रमेण सर्वाणि तानि ताम्रपत्राणि गन्धकचूर्णसहितानि उपर्य्यधोभावेन निवेश्य, ततोऽन्यशरावेण स्थाल्यन्तरनिवेशयोग्येन तत् ताम्रपुञ्ज पिधाय, तच्छरावप्रान्तञ्च शर्करासहितभक्तपिण्डेन लिप्त्वा तस्य शरावस्योपरिभागे बालुकापूर्णं तत् स्थालीपात्रं कृत्वा शरावेण तस्याः स्थाल्याः मुखं पिधाय तेनैव भक्तपिण्डेन लिप्त्वा प्रहरमेकमविच्छेदेनाधो ज्वालां प्रदापयेत्। इति ताम्रमारणम्। ततस्तत् मृतताम्रं स्थाल्याः समाकृष्य चूर्णयित्वा शोधितगन्धकादिभिः सह योजनीयमित्याह,—तत इत्यादि। कथं योजना कर्त्तव्येत्याह, अथेत्यादि।—अथ ताम्रमारणानन्तरं शोधितगन्धकस्यापरचूर्णकर्षमेकं ज्वलदङ्गारस्थलौहपात्रे कृत्वा शिलापुत्रेण सम्मर्द्य पीनपुच्छेन दृष्टा द्रवीभूते तस्मिन् तत् मृतताम्रचूर्णं कर्षमानं देयं, दत्त्वा तथैव शिलापुत्रेण घर्षणीयम्। तत पुनरिति।—ततोऽनन्तरं अग्नितापद्रुत एव अस्मिन् रसः पारदोऽपि तावन्मानः कर्षमान एव देयः। पुनस्तेनैव मर्दनीयः, किन्तु शिष्टो रसः अम्लमथितः सन् शुद्धः, चाङ्गेरीजम्बीराद्यम्लरसमथनाच्च शुद्ध। तदनु अष्टबिन्दुपरिमितं घृतं दत्त्वा पुनर्मर्दयेत् शिलापुत्रेणैव। तथा तेन प्रकारेण सर्वं गन्धकताम्रादिकं संमूर्च्छितमेकीभूतं स्यात्। ततस्ताम्रलौहपात्रात् निःशेषमाकृष्य तथा शिलापुत्रादिसङ्गतं शिलापुत्रादिघर्षितं

यावद्द्रवक्षयं पश्चादाकृष्य सम्प्रपेषितम् ।
अलम्बुषरसेनैव,गुड़कं सम्प्रकल्पयेत् ॥
तत्पिण्डं वस्त्रविस्तीर्णे पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
वसनान्तरिते दत्त्वा पोट्टलीं कारयेद्बुधः ॥
ततस्तां पोट्टलीमाज्य-मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक् ॥
यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढ़ा भवेत् ।
तदा पक्वां तमाकृष्य पञ्चगुञ्जातुलाधृतम् ॥
त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
तक्रं स्यादनुपानन्तु अम्लपित्तोत्क्षये पुनः ॥
त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु ।
सप्तमे दिवसे रक्ति-वृद्धिस्तावत्तु माषकम् ॥

सुदृढमपि भस्म संहृत्य वर्त्तुलीकृत्य पञ्चदिनमालम्बुषरसेन विलोड्य रसक्षयपर्यन्तं पुनर्बृहत्स्थालीखपात्रे मर्दयेत्, तत आकृष्य अलम्बुषरसेनैव मिलायां पिष्ट्वा गुड़िकां कल्पयेत् । तदनन्तरं किं विधेयम् ?—इत्याह, तत् पिण्डमित्यादि ।—ततः कतिपयाङ्गुलवस्त्रखण्डे पिण्डानुरूपं त्रिकटुकं दत्त्वा विस्तार्य तदुपरि अपरवितताति निर्मलवस्त्रखण्डे तं रसौषधगुड़कं निधाय ततो दृढ़ा पोट्टलिका बद्धा, घृतपूर्णमार्त्तिकस्थालीपात्रे सूत्रेण दण्डसंलग्नतया दोलापाकविधिना तां पोट्टलीं तत्रारोप्य घृतनिमग्नां कृत्वा पचेत् । पाकमानार्थमाह, यदेत्यादि ।—गुटिका च दृढा भवेदिति ।—गुटिका—पोट्टलिका, तस्या दृढता च दण्डिकया ताड्य ज्ञेया । त्रिकटुत्रिफलाचूर्णयोः मिलितैव पञ्चगुञ्जेति मात्रातुल्यं, प्रातरित्यर्थः । अनुपानमाह, तक्रं स्यादित्यादि ।—अम्लपित्ते तु त्रिकटुचूर्णं परित्यज्य त्रिफलैव मात्रतुल्या देया, तथा तक्रञ्च परित्यज्य उष्णजलमेवानुपेयमित्याह, अम्लपित्तोत्क्षये इत्यादि ।—त्रिफलैव समा देया इति ।—त्रिफलैव मात्रतुल्या देयेत्यर्थः ; तथा कोष्णजलम् अनुपिबेदिति । वृद्धिक्रममाह, सप्तमे इत्यादि ।—सप्तम इत्यत्र वीप्सा ज्ञेया, तेन सप्तमे सप्तमे दिवसे रक्तिकाप्रमाणेन वृद्धिः कार्य्या, माषकमानं यावदयं प्रयोगः कार्य्यः । तेन माषकादूर्द्ध

वालुकापूरितस्थाल्यां पिहितायां पुनस्तथा ।
सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥
तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ।
अथ कर्षं गन्धकस्य वह्निस्थलौहपात्रगम् ॥
शिलापुत्रेण सम्मर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनःपुनः ।
कृत्वा देयं मृतं ताम्रं कर्षमानं ततः पुनः ॥
रसोऽम्लमर्दितः शुद्धस्तावन्मात्रः प्रदीयते ।
ततस्तथैव संमर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥
अष्टबिन्दुकमात्रञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।
सर्वं स्यात् तत आकृष्य शिलापुत्रादिसङ्गतम् ॥
संहृत्यालम्बुरस-प्रसृतेन विलोड़ितम् ।
पुनस्तथैव वह्निस्थ-लौहपात्रे विमर्दयेत् ॥

पुनस्तदुपरि गन्धकचूर्णं देयमित्येवंक्रमेण सर्वाणि तानि ताम्रपत्राणि गन्धकचूर्णसहितानि उपर्यधोभावेन निवेश्य, ततोऽन्यशरावेण स्थाल्यन्तर्निवेशयोग्येन तत् ताम्रपुञ्जं पिधाय, तच्छरावप्रान्तञ्च शर्करासहितमृत्प्रलेपेन लिप्त्वा तस्य शरावस्योपरिभागे वालुकापूर्णं तत् स्थालीपात्रं कृत्वा शरावेण तस्याः स्थाल्याः मुखं पिधाय तथैव मृत्प्रलेपेन लिप्त्वा प्रहरमेकमविच्छेदेनाधो ज्वालां प्रदापयेत्। इति ताम्रमारणम्। ततस्तत् मृतताम्रं स्थाल्याः समाकृष्य चूर्णयित्वा शोधितगन्धकादिभिः सह योजनीयमित्याह,—तत इत्यादि। कथं योजना कर्त्तव्येत्याह, अथेत्यादि।—अथ ताम्रमारणानन्तरं शोधितगन्धकस्यापरचूर्णकर्षमेकं ज्वलदङ्गारस्थलौहपात्रे कृत्वा शिलापुत्रेण सम्मर्द्य पौनःपुन्येन घृष्ट्वा द्रवीभूते तस्मिन् तत् मृतताम्रचूर्णं कर्षमानं देयं, दत्त्वा तथैव शिलापुत्रेण घर्षणीयम्। तत पुनरिति।—ततोऽनन्तरं चाग्नितापद्रुत एव अस्मिन् रसः पारदोऽपि तावन्मानः कर्षमान एव देयः। पुनस्तेनैव मर्दनीयः, किन्तु शिष्टो रसः अम्लमर्दितः सन् शुद्धः, चाङ्गेरीजम्बीराद्यम्लरसमर्दनाच्च शुद्धः। तदनु अष्टबिन्दुपरिमितं घृतं दत्त्वा पुनर्मर्दयेत् शिलापुत्रेणैव। तथा तेन प्रकारेण सर्वं गन्धकताम्रादिकं संमूर्च्छितमेकीभूतं स्यात्। ततस्तस्माल्लौहपात्रात् निःशेषमाकृष्य तथा शिलापुत्रादिसङ्गतं शिलापुत्रादिघर्षितं

यावद्द्रवक्षयं पश्चादाकृष्य सम्प्रपेषितम् ।
अम्लम्बुपरसेनैव गुडकं सम्प्रकल्पयेत् ॥
तत्पिण्डं वस्त्रविस्तीर्णे पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
वसनान्तरिते दत्त्वा पोट्टलीं कारयेद्बुधः ॥
ततस्तां पोट्टलीमाज्य-मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक् ॥
यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढा भवेत् ।
तदा पक्वं समाकृष्य पञ्चगुञ्जातुलाधृतम् ॥
त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
तक्रं स्यादनुपानन्तु अम्लपित्तोदये पुनः ॥
त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु ।
सप्तमे दिवसे रक्ति-वृद्धिस्तावत्तु माषकम् ॥

सुदृढमपि मृतं संहृत्य वर्तुलीकृत्य पञ्चदशैनाम्लम्बुपरसेन विलोड्य रसचयपर्यन्तं पुनर्वह्निस्थलौहपात्रे मर्दयेत्, तत आलम्ब अम्लम्बुपरसेनैव मिश्रायां पिष्टा गुडिकां कल्पयेत् । तदनन्तरं किं विधेयम् ?—इत्याह, तत् पिण्डमित्यादि ।—ततः कतिपयाङ्गुलवस्त्रखण्डे पिण्डानुरूपं त्रिकटुकं दत्त्वा विस्तार्य तदुपरि अपरवितस्तारि निर्मलवस्त्रखण्डे तं तावीवधगुडकं निधाय ततो दत्वा पोट्टलिकां बद्धा, घृतपूर्णमार्त्तिकस्थालीपात्रे सूत्रेण दण्डसंलग्नतया दोलापाकविधिना तां पोट्टलीं तत्रारोप्य घृतनिमग्नां कृत्वा पचेत् । पाकज्ञानार्थमाह, यदेत्यादि ।—गुटिका च दृढा भवेदिति ।—गुटिका—पोट्टलिका, तस्या दृढता च दण्डिकया ताव ज्ञेया । त्रिकटुत्रिफलाचूर्णयोश्च मिलितैव पञ्चगुञ्जेति तावत्तुल्यं, प्रातरित्यर्थप्रहरे। अनुपानमाह, तक्रं स्यादित्यादि ।—अम्लपित्ते ॥ त्रिकटुचूर्णं परित्यज्य त्रिफलैव तावत्तुल्या देया, तथा तक्रञ्च परित्यज्य उष्णजलमेवानुपेयमित्याह, अम्लपित्तोदय इत्यादि ।—त्रिफलैव समा देया इति ।—त्रिफलैव तावत्तुल्या देयेत्यर्थः ; तथा कोष्णजलम् अनुपिबेदिति । वृद्धिक्रममाह, सप्तमे इत्यादि ।—सप्तम इत्यत्र वीप्सा ज्ञेया, तेन सप्तमे सप्तमे दिवसे रक्तिकाप्रमाणेन वृद्धिः कार्या, माषकमानं यावदयं प्रयोगः कार्यः । तेन माषकादूर्द्ध

यावत् प्रयोगस्तथैवापकर्षः पुनर्भवेत् ।
योगोऽयं ग्रहणीयक्ष्म-पित्तशूलाम्लपित्तहा ॥
रसायनश्चैतदिष्टं गुदकीलादिनाशनम् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारकर्मणि ॥ ५७ ॥

इति ताम्रयोगः ।

शिलाजतुप्रयोगः,—

हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।
जत्वाभं मृदुमृत्स्नाच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥
अनम्लञ्चाकषायञ्च कटुपाकि शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः ॥
हेम्नोऽथ रजतात् ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि ॥

वृद्धिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । येनैव क्रमेण वृद्धिः कार्य्या तेनैव क्रमेण ह्रासोऽपीत्याह,—तथैवापकर्षः पुनर्भवेदिति । केचित्तु इडवेदाक्षिफलाव्यतिरेकेण विविरक्तिकमिदमौषधं मधुना समालोड्य ददति ; तेनैव महान् विशेषो दृश्यते । गुदकीलादिनाशनमित्यादिशब्दात् पाण्डुरोगादयः ॥ ५७ ॥

इति ताम्रयोगः ।

इदानीं चरकोक्तशिलाजतुरसायनमाह, हेमाद्या इत्यादि ।—गिरिभवा धातवो गिरिधातवः, हेमाद्या इति तद्विशेषणम् । आद्यशब्दात् लौहरूप्यताम्रत्रपुसीसगैरिकमनःशिलादीनामपि ग्रहणम् । अत एवोक्तं हारीते—"सुवर्णरूप्यत्रपुसीसताम्रलौहादिकञ्चापि मनःशिला च" इत्यादि । हेमादिशब्देनेह हेमादिसम्भवस्थानभूताः शिला उच्यन्ते । यतोऽसाधात् सुवर्णादिभ्य एव शिलाजतु भवति । शिलाजतुसामान्यलक्षणमाह, जत्वाभमित्यादि ।—मृत्स्न—मसृणम्, अच्छं—स्वच्छम् । अनम्लमित्यादि विशिष्टप्रतिषेधस्य शेषाद्यनुज्ञाफलकं, तस्मादस्य चतुष्टयस्यात्र विधिः । धातुभ्यश्चतुर्भ्य इति ।—रसायनाधिकारात्, तेन सुवर्णरूप्यत्रपुसीसेत्यादिना हारीतेन यदेव विविधधातुसम्भवत्वमुक्तं तेन समं न विरोधः । नात्युष्णशीतमिति ।—शीतोष्णयोर्बलवत्त्वं निषिध्यते, तेन किञ्चिदुष्णं किञ्चिच्छीतलं वा शिलाजतु भवतीत्यर्थः । ते के चत्वारो धातवः ?—इत्याह हेम्न इत्यादि । क्रमेण हेमादि-

मधुरश्च सतिक्तश्च जवापुष्पनिभश्च यत्।
विपाके कटु तिक्तश्च तत् सुवर्णस्य निःस्रवम् ॥
राजतं कटुकं श्वेतं स्वादु शीतं विपच्यते ॥
ताम्राद्बर्हिणकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु ॥
यत्तु गुग्गुलुसङ्काशं तिक्तकं लवणान्वितम्।
विपाके कटु शीतश्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम् ॥
गोमूत्रगन्धः सर्वेषां सर्वकर्मसु यौगिकः ॥
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमन्तु विशिष्यते।
यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ॥
विशेषेण प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ ५८ ॥

सम्भवानां चतुर्णां लक्षणमाह, मधुरमित्यादि।—चकारात् स्निग्धत्वादिकं बोद्धव्यम्। यदाह हारीतः,—"स्निग्धं घनं काञ्चनगैरिकाभं सतिक्तशीतं मधुरं सुवर्णात्" इति। अत्र शिलाजतुसामान्यगुणकथने अम्लकषायव्यतिरिक्तरसचतुष्टयमुक्तं, तथा कटुपाकीत्वमुक्तं, तेन विशेषगुणकथने पुनर्यो रसोऽभिधीयते स उत्कर्षवानिति ज्ञेयः, सामान्यगुणोक्तरसोऽनुक्तोऽपि लभ्यत एव। यत्तु रौप्यभवे कटुपाकविरुद्धो मधुरपाक उक्तः, स उत्सर्गापवादन्यायेन समर्थनीयः। अन्ये तु—स्वादु विपच्यत इति, अस्य मधुरविरुद्धं पच्यते इत्यर्थं, तेन कटु पच्यते इत्याहुः; अत एव हारीते विदाहित्वमस्य यदुक्तं तदप्युपपद्यते, यथा—"रौप्याकरोत्थन्तु सपाण्डुवर्णं सक्षारकं तत् कटुकं विदाहि" इति युक्तिमुपवर्णयन्ति। अत्र वीर्ये ताम्रभवस्योष्णमुक्तं, तथाऽन्यत्र राजतस्य शीतमुक्तं, तेन नात्युष्णशीतवीर्यत्वयोः सामान्यगुणोक्तयोरवकाशो नास्तीति केचिदाहुः, तन्न युक्तम्; यतो नात्युष्णशीतपदेन नात्युष्णशीतत्वं विधीयते, किन्तु शीतोष्णवीर्यत्वस्वभावः निषिध्यते, तेन किञ्चिच्छिलाजतु शीतम् उष्णञ्च किञ्चिच्छिलाजतु भवतीति प्रागेव व्याख्यातम्। ताम्रभवशिलाजतुगुणकथने तिक्तोष्णमित्यत्र तीक्ष्णोष्णमिति केचित् पठन्ति, तन्मते—ताम्रजे यद्यपि रसो नोक्तस्तथापि सामान्योक्तकटुरसत्वमेव सानुभवरसभावेन ज्ञेयमित्यर्थमाहुः। पश्चिममित्यायसम्। यथाक्रममिति।—वातपित्ते सौवर्णं, श्लेष्मपित्ते रौप्यजं, कफे ताम्रजं, त्रिदोषजे लौहजमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

लौहकिट्टायते वह्नौ विधूमं दह्यतेऽम्भसि ।
तृणाद्यग्रे कृतं श्रेष्ठमधो गलति तन्तुवत् ॥
मलिनं यद्भवेत् तच्च चालयेत् केवलाम्भसा ।
लौहपात्रेषु विधिना ऊर्द्ध्वीभूतञ्च संहरेत् ॥
वातपित्तकफघ्नैस्तु निर्य्यूहैस्तत् सुभावितम् ।
वीर्य्योत्कर्षं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ॥
प्रक्षिप्योद्धृतमावापं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।
कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥

श्रेष्ठशिलाजतुनो लक्षणमाह, लौहकिट्टायत इत्यादि।—यत् शिलाजतु वह्नौ विगतधूमं सत् संदह्यते, लौहमलवच्च भवति तच्छ्रेष्ठम्। परीक्षान्तरमाह, अम्भसीत्यादि।—अम्भसि कृतं जले क्षिप्तं सत् यच्च प्रथमतः तृणाग्रे—प्लवते, ततः तन्तुवत् गलति—अधस्तात् तन्तुवल्लम्बते, तत् शिलाजतु श्रेष्ठमित्यर्थः। शिलाजतुशोधनमाह, मलिनमित्यादि।—अम्भसा उष्णोदकेन। लौहपात्रेषु—भाजनाकारलौहपात्रेषु; विधिनेति।—हारीतोक्तशिलाजतुशोधनविधिना। ऊर्द्ध्वीभूतं—सरवदूर्द्ध्वमुत्थितं यत् तत्, संहरेत्—संगृह्णीयात्, काचादिनिर्मलपात्रे स्थापयेदित्यर्थः। तत्रायं शोधनविधिः,—प्रथमं केवलं शिलाजतु जले धौतं कृत्वा तदनु कीटादिदुष्टौषधिदोषविनाशाय अगुरुगुग्गुलमरीचिनिम्बपत्रयवगृहधूमैर्धूपयित्वा, तदनु घर्म्मे चूर्णीकृत्य, तदनु भाजनाकारलौहपात्रे कृत्वा दशमूलकषायं त्रिफलाक्वाथं वा केवलोष्णोदकं वा प्रक्षिप्य विमर्द्य लौहमुषलिकया तरलीकृत्य प्रचण्डातपे स्थापनीयम्। तत्र च प्रचण्डातपावस्थानेन सरवदूर्द्ध्वं यदुत्तिष्ठति तत् पुनर्गृहीत्वा काचादिनिर्मलपात्रे स्थाप्यम्; एवम्भूतं शिलाजतु भावनायां योग्यम्; उक्तं हि हारीते—"तदाहरयित्वा क्रमशो विभज्य देशे प्रशस्ते मङ्गलसिद्धियुक्ते। तिथौ च पुण्ये सुदिने च शुक्ले नक्षत्रयोगेन शिवेन चापि॥ लोहाटकौनिम्बगुडूचीसर्षपैर्यवैर्यथावत् परिधूपयेच्च। सन्नाशिकाकीटपतङ्गदग्धदुष्टौषधीदोषविनाशनं तत्॥" इति। इदानीं परकीय-भावनाविधिमाह, वातपित्तेत्यादि।—निर्य्यूहैः,—क्वाथैः। सुभावितमिति—सप्ताहम्। सर्वैरिति—वातघ्नादिक्वाथैः। भावनातः किं स्यात्? इत्याह—वीर्य्योत्कर्षमित्यादि। प्रक्षिप्येत्यादि।—रसे वातघ्नादिक्वाथे कोष्णे शिलाजतु प्रक्षिप्य यथादावापं तपने शुष्कं सत् पुनरपि तद्रसे प्रक्षिपेत्। आवापं—शुष्कं, "शुष्के वानसुषे त्रिषु" इत्य-

तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनीयमौषधं क्वाथ्यम्।
ततः क्वाथे पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम्।
तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन लोहैश्चूर्णीकृतैः सह।
तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम्।
जराव्याधिप्रशमनं देहदार्ढ्यकरं परम् ॥
मेधास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत्।
प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकश्च सप्तकः ॥
निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा।
मात्रा पलन्त्वर्धपलं स्यात् कर्षस्तु कनीयसी ॥
शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च।
वर्जयेत् सर्वकालञ्च कुलत्थान् परिवर्जयेत् ॥

१८। इदानीं भावनार्थद्रव्यमानादिकमाह, तुल्यमित्यादि।—तत्क्वाथस्य।—गिरिजेन शिलाजतुना तुल्यं भावनीयं द्रव्यमूषकादिकं क्वाथ्यम्। तत् समरसतां यातमिति।—तच्छिलाजतुक्वाथेन सह समरसतामिति व्याधीकरणेन एकीभूय यत् तुल्यरसतां गतमित्यर्थः। एवं द्रव्यं भावितश्च शिलाजतु लौहचूर्णेन सार्द्धमेकीकृत्य दुग्धेन पातव्यमित्याह, पूर्वोक्तेनेत्यादि।—चरकस्य।—पूर्वोक्तेनेति चरके एव रसायनविधिः रसायनपादे पूर्वोक्तो विधिः। अत्र भावनौषधाः शिलाजतुलौहचूर्णयोः समत्वं कश्चिदाह, तत्र; शिलाजतुनोऽधिकृतत्वात् प्राधान्यात् तदपेक्षयैव पादिकस्य लौहचूर्णस्य भाव्यत्वात्; क्वाथोऽप्येवमेवोक्तम्। चतीनिचूर्णेचतुर्भागेरित्यादि। क्षीराशी—क्षीरप्रधानभोजनचारी। इदानीमेतत्प्रयोगस्य कालभेदेन त्रैविध्यमाह, प्रयोग इत्यादि।—सप्तसप्ताहाः—एकोनपञ्चाशद्दिनानि सप्तापचयप्रयोग इत्यर्थः; एवं प्रयत्नेन सप्तक इति बोध्यम्। प्रयत्नार्थे त्रिविधां मात्रामाह, मात्रेत्यादि।—यस्मिन् प्रयोगे वर्ज्यमाह, शिलाजतुप्रयोगेष्वित्यादि।—विदाहीनि—वंशकरीरमरिचराजिकादीनि। शिलाजतुप्रयोगे गुरूण्यभिष्यन्दीनि गुरूणि पिष्टकादिप्रयोगाभिधानम् उपर्यवादनादेव न विरुद्धमिति। कैचित्तु कुलत्थानिति—कुलत्थादीन्, तेन काकमाचीकपोतयोरपि ग्रहणम्। यतो हि वाग्भटे—"कुलत्थं काकमाचीञ्च कपोतञ्च सदा त्यजेत्" इत्याहुः। सर्वकालमिति—यावज्जीवं

पयांसि शुक्लानि रसाः सयूषा-
स्तोयं समूत्रं विविधाः कषायाः।
आलोड़नार्थे गिरिजस्य शस्ता-
स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्य्यम्॥
चरकोक्तशिलाजतुविधानं सोपस्कारमेतत्॥ ५८॥

शिवागुड़िका—

कालेतु रवितापाढ्ये क्वाथयसजं शिलाजतुप्रवरम्।
त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहस्य शुष्कं पुनः शुष्कम्॥
दशमूलस्य गुडूच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य।
मधुकरसैर्गोमूत्रे त्र्यहं त्र्यहं भावयेत् क्रमशः॥
एकाहं क्षीरेण तु तत् पुनर्भावयेच्छुष्कम्।
सप्ताहं भाव्यं स्यात् क्वाथेनैषां यथालाभम्॥

यनहिता गुणान्तिष्ठन्ति। केचित्तु—यावज्जीवनं कुलत्थवर्जनमाहुः। कुलत्थस्य सर्वकालवर्जने उपपत्तिश्चरकेणैव उक्ता, यथा—"ते ह्यत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनो भेदनाः परम्। लोके दृष्टास्तस्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते॥" इति। येर्द्रव्यैरालोड्य शिलाजतु पेयं तान्याह, पयांसीत्यादि।—चरकस्य।—सोपस्कारमिति।—चरके शिलाजतु परीक्षादिकं मोक्तम्, अत्र पुनः "लौहकिट्टायते" इत्यादिना तदप्युक्तमिति सोपस्कारत्वम्॥ ५८॥

चरकोक्तशिलाजतुविधिमभिधाय शिवतन्त्रोक्तमसिद्धशिलाजतुप्रयोगं शिवगुड़िकामाह, काल इत्यादि।—रवितापाढ्ये इति विशेषणाद् ग्रीष्म इति यावत्; अन्ये तु शरदमित्याहुः। शिलाजतुनोऽत्र षोड़शपलमात्रा, वक्ष्यति च "पलानि दश षट् च" इति; तेन तन्मानसम मिलितत्रिफलाद्रव्यं गृहीत्वा क्वाथयित्वा त्र्यहं भावना, कर्त्तव्येत्याह, त्रिफलेत्यादि।—त्रिफलारससंयुक्तं सच्छुष्कं पुनस्त्रिफलारससंयुक्तं तच्छुष्कम्, एवं त्र्यहं भावयेदित्यर्थः। अत्र "तुल्यं गिरिजेन जले" इत्यादि पूर्वोक्तवचनानुसारेण त्रिफलाक्वाथं कृत्वा त्र्यहं भावना कार्य्येत्यर्थः। एवं दशमूलक्वाथादिभिर्गोमूत्रान्तैरपि त्र्यहं त्र्यहं क्रमेण भावयेदित्याह—दशमूलस्येत्यादि। क्षीरेण पुनरेकाहमिति—क्षीरेण एकाहमेव भावयेदित्यर्थः। वक्ष्यमाणकाकोल्यादिक्वाथेन पुनः सप्ताहं भावना कर्त्तव्येत्याह,—सप्ताहं भाव्यं स्यादिति।

काकोल्यौ द्वे मेदे विदारीयुग्मं शतावरी द्राक्षा ।
ऋद्धियुगर्षभवीरामुण्डितिका जीवकोंऽशुमत्यौ च ॥
रास्नापुष्करचित्रकदन्तीभकणाकलिङ्गचव्याब्दाः ।
कटुका शृङ्गीपाठे तानि पलांशिकानि कार्याणि ॥
अब्द्रोणे साधितानां रसेन पलांशिकेन भाव्यानि ।
गिरिजस्यैवं भावितशुद्धस्य पलानि दश षट् च ॥
द्विपलञ्च विश्वमागधिकाकटुकर्कटाख्यमरिचानाम् ।
चूर्णं पलञ्च विदार्यास्तालीशपलानि चत्वारि ॥
षोडश सितापलानि चत्वारि घृतस्य माक्षिकस्याष्टौ ॥

पलांशिकानीति ।—वक्ष्यमाणकाकोल्यादीनाम् । यथालाभमिति वचनात् रास्नापुष्करकटुरोहिण्यादिव्यतिरेकेणापि । विदारीयुग्ममिति—विदारी क्षीरविदार्यौ । क्षीरविदार्यास्तु लक्षणं—"क्षीरशुक्ला दीर्घकन्दा चातिमधुरा क्षीरविदारी" इति भवचिकित्सितगन्धतैलव्याख्यायां गदाधरेणोक्तम् ; सा हि सुगन्धा दुर्गन्धा च । ऋद्धियुगं—ऋद्धिवृद्धी । वीरा—माषीति त्रिविक्रमः, जलजमाषमिति रत्नप्रभा । जीवक इति ।—अत्र गुणजीवके, अंशुमत्यौ—शालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ ; इभकणा—गजपिप्पली ; कटुकी—कटुरोहिणी ; एतान्यष्टाविंशतिद्रव्याणि लिखितानि । वाग्भटे तु रसायनतन्त्रपठितशिवगुडिकापाठे—ऋद्धिऋषभकादिषड्द्रव्याणि पठ्यन्ते ; तद्यथा—"ऋद्धिऋषभकौ मुण्डिरीन्द्रयवौ कटुरोहिणी कर्कटशृङ्गी च" इति । तदेवमुभयाचार्यप्रामाण्यादुभयथैव प्रयोगप्रकृतिरभ्युपेया । अतः त्रिफलादिवत् तवमर्धविधाया यथालाभवचनादेतानि षोडशद्रव्याणि न रसायनेऽपीति केचित् । एवाशाष्टाविंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं पलिकानां क्वाथनार्थं द्रोणजलद्रोणसाधितमेतत्क्वाथषोडशशरावैः सप्तधाविभक्तैः सप्तदिनानि भावना सप्त कर्तव्याः ; किन्तु सप्तदिने क्वाथव्याप्तता भवति । ततश्चैषामष्टाविंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं पलिकानां सप्तदिनविभागेन पलचतुष्टयं मिलित्वा ग्राह्यं, तेन प्रतिदिनं पलचतुष्टयविभागेन काकोल्यादीनां प्रत्येकं माषा ८, रत्तिका २ ग्राह्यम् , एवं जलद्रोणस्यापि सप्तदिनविभागेन दैवजलशराव ८, पल १, माषा ८, रति १, जल पादावशिष्टतया ग्राह्य शर ३, पल ९, कर्ष १, माषा २ ; अस्मिन् क्वाथे पूतोष्णे प्रतिदिनं शिलाजतुभावना, एवं सप्ताहं कर्तव्यम् । दश षट् चेति ।—षोडशेत्यर्थः । यद्यपि निर्देशस्य

तिलतैलस्य द्विपलं चूर्णार्द्धपलानि पञ्चानाम् ।
त्वक्क्षीरिपत्रलवङ्गनागैलानां मिश्रयित्वा तु ।
गिरिजस्य षोडशपलैर्गुडिकाः कार्यास्ततोऽक्षसमाः ।
ताः शुष्का नवकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः ॥
तासामेका काले भक्ष्या पेयाऽपि वा सततम् ॥
क्षीररसदाड़िमरसाः सुरासवं मधु च शिशिरतोयानि ।
आलोड़नानि तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥
जीर्णे लघ्वन्नपयोजाङ्गलोनिर्य्यूहयूषभोजी स्यात् ।
सप्ताहं यावदतःपरं भवेत् सर्वं सामान्यम् ॥
भुक्ताऽपि भक्षितेयं यदृच्छया नावहेद्भयं किञ्चित् ।
निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारकैः कामिभिश्चैव ॥
संवत्सरप्रयुक्ता हन्त्येषा वातशोणितं प्रबलम् ।
बहुवार्षिकमपि गाढं यक्ष्माणञ्चाढ्यवातञ्च ॥
ज्वरयोनिशुक्रदोषप्लीहार्शःपाण्डुहृद्ग्रहणीरोगान् ।
प्रश्रवमिगुल्मपीनसहिक्काकासारुचिश्वासान् ॥
जठरं श्वित्रं कुष्ठं पाण्डुं क्लैब्यं मदं क्षयशोषम् ।

मानमधानत्वात् त्रिफलादीनां मरिचान्तानां मिलितैव पलद्वयं युज्यते, तथापि वाग्-
भटमतानुरोधात् प्रत्येकमेव द्विपलं ग्राह्यम्। पञ्चानामिति।—त्वक्क्षीर्यादीलान्तानां
प्रत्येकमर्द्धपलं वाग्भटदर्शनादेव। त्वक्क्षीरी—वंशलोचना। गिरिजस्य षोडश-
पलैर्मिश्रयित्वेति बोध्यम्। इह सर्वेष्वेव शिलाजतुप्रयोगेषु कर्त्तव्येषु प्रथमं शोधनं
विधाय त्रिफलाकृतं क्वाथं मांसं वापि बलानुरूपमनायं दातव्यं, यथा स्निग्धो भवति ;
तदुक्तं तन्त्रप्रदीपे—"संशुद्धकायी विमलेन्द्रियश्च प्रशान्तचञ्चमुहृत्संयोगी। पिबेद्-
घृतं त्रिफलाकषायसिद्धं क्वाथं मांसं वापि बलानुरूपम्॥" इति ; "यथा हि प्रसर्वं कफवा-
ताद्यं मध्ये न हन्याद्धातुप्रयुक्तम्। येनाधिकत्वापि शिलाजमेव देहं न हन्यात्
बलवर्णदायि" ॥ इति च। पलसमा पाकसमभावा, पलतदनुमानैव
मध्यमाधमपुरुषापेक्षया मात्रोह्या। यदृच्छया इच्छानियमेन ; तेन कदाचित्
भुक्ताऽपि भक्षिता सती विकारं न जनयेदित्यर्थः। आढ्यवात—ऊरुस्तम्भः।
मदनहेतुमक्लैब्यद्वयपरिहारार्थं चार्थ्यं क्लैब्यमित्युभयपदोपादानं बोध्यम्। यद्यपि

उन्मादापस्मारौ वदनाक्षिशिरोगदान् सर्वान् ॥
आनाहमतीसारं सासृग्दरं कामलाप्रमेहांश्च ।
यक्ष्मदर्बुदानि विद्रधिभगन्दरं रक्तपित्तञ्च ॥
अतिकार्श्यमतिस्थौल्यं स्वेदमथ श्लीपदञ्च विनिहन्ति ।
दंष्ट्राविषं समौलं गराणि च बहुप्रकाराणि ॥
मन्त्रौषधिप्रयोगान् विप्रयुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान् ।
पापालक्ष्मीं चेयं शमयेद्गुड़िका शिवा नाम्ना ॥
बल्या वृष्या धन्या कान्तियशःश्रीप्रजाकरी चेयम् ।
दद्यान्नृपवल्लभतां जयं विवादे सुखस्था च ॥
श्रीमान् प्रकृष्टमेधाः स्मृतिबुद्धिबलान्वितोऽतुलशरीरः ।
पुष्ट्योजोऽतिविमलेन्द्रियतेजोबलसम्पदुपेतः ॥
वलीपलितरोगरहितो जीवेच्छरदां शतद्वयं पुरुषः ।
संवत्सरप्रयोगाद्द्वाभ्यां शतानि चत्वारि ।
सर्वामयजित् कथितं मुनिगणभक्ष्यं रसायनरहस्यम् ॥
समुद्रभूतामृतमन्थनोत्थः स्वेदः शिलाभ्योऽमृतवद्गिरेः प्राक् ।
यो मन्दरस्यात्मभुवा हिताय न्यस्तः स शैलेषु शिलाजरूपी ॥
शिवागुड़िकेति रसायनमुक्तं गिरीशेन गणपतये ।
शिववदनविनिर्गता यथाम्नाता तस्माच्छिवा गुड़िका ॥६०॥

इति शैवामराभीष्टा शिवागुडिकेयम् ।

इति शिलाजतुविधानम् ।

बीभत्सवीर्यत्वप्रसवत्वजङ्गमत्वमसाध्यत्वेनोक्तं, तथापि प्रयोगमाहात्म्यात्साधनार्थमिदमुक्तम्। गराणि—संयोगविषाणि, भौतिकान् भावानिति।—भूतकृताः पीडाः। संवत्सरप्रयोगादिति पूर्वेण सम्बध्यते। द्वाभ्यामिति—संवत्सराभ्यामित्यर्थः। शिलाजतुन उत्पत्तिमाह, समुद्रभूतेत्यादि।—अमृतमन्थनोत्थ इति।—अमृतमन्थनसमयज.। हितायेत्यादि।—हितायैव जगतामिति शेषः॥ ६०॥

इति शिवागुडिका।

इति शिलाजतुविधानम्।

अमृतभल्लातकी—

सुपक्वभल्लातफलानि सम्यग्द्विधा विदार्य्याढकसम्मितानि।
विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि॥
पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन
घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात्।
सितोपलाषोड़शभिः पलैस्तु
विमिश्र्य संस्थाप्य दिनानि सप्त॥
ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्राम्
जयेद्गुदोत्थानखिलान् विकारान्।
कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान्
सुपर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च॥

अमृतभल्लातकीमाह, सुपक्वेत्यादि।—भल्लातकस्यामृतभल्लातकीघृतोत्तरीया व्याख्याति ; यथा—"भल्लातकानां पवनोद्धूतानां शस्त्रक्षुतानामिह आढकं स्यात्। तवेष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य प्रक्षाल्य धीरो विधिवत् प्रभाते॥ पश्चात् पुनश्छिद्रीकृतस्य ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु। पादावशिष्टं परिपूतशीतं क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तु॥ तत्पादशिष्टं पुनरेव शीतं घृतेन तुल्येन पचेत् सुशीतम्। तदर्द्धया शर्करयावकीर्य्य ततः क्षौद्रेणोन्मिश्रितं विधाय॥ भाण्डे विशुद्धे त्वथ धान्यराशौ संस्थापयेत् सप्त दिनानि चैव। तस्मात्प्रयोगात् परिजातवीर्य्यम्—" इत्यादि। अत्र भल्लातकानां चतुःषष्टिपलानि, तदपेक्षया चतुर्गुणं जलं ग्रहणार्थं द्रव्यद्वैगुण्यात् षट्शतावपरिमितं यद्यपि भवति, तथापि वस्त्रतापनतन्त्रान्तरीयवाक्यैकवाक्यतानुरोधात् आढके पलद्विशतं विधाय पलोल्लेखागतत्वेन द्वैगुण्यं विधेयं, तथा क्वचित् पलोल्लेखविधानेऽपि तन्त्रान्तरीयवाक्यैकवाक्यताऽनुरोधात् पलोल्लेखागते द्रव्येऽपि कुडवादिविवक्षायां द्वैगुण्यं भवति। तथापि चरके चतरचोपचिकित्सिते—"मधुकाष्टपलं द्राक्षाप्रस्थकाथ." इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः, स अनुकर्षं द्राक्षाप्रस्थः मधुकार्द्धप्रस्थकाथ इत्यादि ग्रन्थेन पठितः, तेन अनुकर्षे मधुकस्यार्द्धप्रस्थोल्लेखपाठात् कतद्वैगुण्यमेव जलं भवति, तन्मध्याग्रचरकेऽपि मधुकाष्टपलोल्लेखविहितेऽपि काथे कुडवयविवक्षया कतद्वैगुण्यमेव जलं दीयते। तद्वदत्रापि आढके

जवं हयानाञ्च बलं द्विपानां स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम्।
स्त्रीवल्लभत्वं लभते प्रजाञ्च नीरोगमव्दद्विशतानि चायुः॥
न चान्नपाने परिहार्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च।
प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम्॥
भल्लातकस्य संशुद्धिः प्रागिष्टचूर्णगुण्डनात्।
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य प्रस्थ इष्यते॥ ६१॥

इति अमृतभल्लातकौ।

इति रसायनाधिकारः।

पल्लविमथ्य विधाय द्वैगुण्यं न कार्यम्। तदेव तन्त्रान्तरीयवाक्ये यथा—"भल्लातकाढकं चूर्णं जलाढकद्वये पचेत्। पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थसमन्विते॥ क्षीराढकं ततो दत्त्वा सितायाः प्रस्थमेव च। तावच्च साधयेद्धीमान् यावल्लेहत्वमागतम्॥ वर्णस्य मार्दवं श्रेष्ठं दीपनं कुष्ठनाशनम्। वातपित्तहरं प्रोक्तं वाजीकरणमुत्तमम्॥ अधिकश्चिकित्सितेन बलवान् पुष्टिवर्धनम्॥" इति। केचित्तु "क्षीराढकं ततो दत्त्वा" इत्यत्र क्षीरप्रस्थद्वयमिति पठित्वा चात्र पयोऽमृतधीरान्तरस्य मन्यमाना, सुपक्वभल्लातकेत्यादि चक्रसंग्रहीतग्रन्थे जलस्य द्वैगुण्यमिच्छन्ति; किन्तु परमेश्वररक्षितादिसंगृहीते क्षीराढकमित्येव पाठो दृश्यते, एकवाक्यता च तदेव साध्यते। तत्रैवाध्यवहारपाठद्वैगुण्येन दृश्यते, तेनाद्यमेव पाठः साधीयान्। हारीतमतन्तु मतान्तरमेवेति व्याख्य, अतएव परिभाषे इतिकर्तव्यतायाश्च मतद्वैधान्तरम्। घृताद्यमिति—घृतप्रस्थम्। चतुर्भागावशिष्टं क्वाथमपेक्ष्य घृतस्यार्द्धांशता; चकोन क्वाथेन घृतस्यार्द्धांशं पचेदिति बोध्यम्। क्षीरस्य चातुर्गुण्यं घृतापेक्षया, अत एव वक्ष्यति—"घृताच्चतुर्गुणं क्षीरम्" इत्यादि। क्षीरचतुर्गुणेनेति।—चतुर्गुणेन क्षीरेणेत्यर्थः। पूर्वनिपात प्रत्यनियमात्। ततश्च पुक्तेनेति न पाठः, सम्बन्धाभावात्। ततश्च घृतं पक्त्वा पूत्वा च शर्कराप्रक्षेपः कर्तव्यः; किन्तु केचिदपि पच्यते, तदा क्वाथशर्करादिकमेकीकृत्य सर्वं पक्तव्यम्॥ ६१॥

इत्यमृतभल्लातकौ।

इति रसायनाधिकारः।

अथ वृष्याधिकारः।

पिप्पलीलवणोपेतौ वस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा।
साधितौ भक्षयेद् यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम्॥ १॥
वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत् तिलान्।
यः खादेत् स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत्॥ २॥
चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम्।
सर्पिःक्षौद्रयुतं लीढ्वा शतं गच्छेद्वराङ्गनाः॥
एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम्।

स्वस्थस्यौजस्करसामान्याद्रसायनानन्तरं वाजीकरणमुच्यते। वाजीकरणशब्दार्थस्तु चरकेणोक्तो यथा—"येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः। व्रजेच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत्॥" इति। व्रजेच्चाभ्यधिकमिति—पुनःपुनर्गच्छेत्। व्यज्यत इति पाठे—नारीषु पुंस्त्वं येन व्यज्यत इत्यर्थः। शब्दसिद्धिस्तु पृषोदरादित्वात्। अन्ये तु—वाजः शुक्रं सोऽस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजी क्रियते येन तद्वाजीकरणमित्याहुः, किंवा वाजः—मैथुनम्; उक्तं हि हारीते—"वाजी नाम प्रकाशत्वात् तच्च मैथुनसंज्ञितम्। वाजीकरणसंज्ञाभिः पुंस्त्वमेव प्रपद्यते॥" तच्च त्रिधा; यदुक्तं चरके—"शुक्रस्रुतिकरं किंचित् किंचिच्छुक्रविवर्धनम्। स्रुतिवृद्धिकरं किंचित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते॥" यथा—कामिनीस्पर्शादिकं स्रुतिकरं, क्षीरादि वृद्धिकरं, माषादि स्रुतिवृद्धिकरमिति। वृष्ययोगानाह, पिप्पलीत्यादि।—सुश्रुतस्य।—तत्र पिप्पलीलवणयोः संस्कारत्वादल्पमानता। वस्ताण्डौ—छागाण्डकोषौ। क्षीरसर्पिषा—क्षीरोत्थसर्पिषा, न तु क्षीरस्य घृतस्य चेत्येकवद्भावः, क्षीरपक्वलवणस्य संयोगविरुद्धत्वात्। प्रमदाशतमिति—वनिताबहुत्वोपलक्षणम्। भक्षणप्रकारो यथा—छागाण्डद्वयं जले दत्त्वा उत्स्विद्य क्षीरोत्थघृतेन भर्जयित्वा अनुरूपसैन्धवपिप्पलीचूर्णाभ्यां सत्कार्य्य उपयोज्यम्॥ १॥

वस्ताण्डसिद्ध इत्यादि।—क्षीरपरिभाषया वस्ताण्डेन क्षीरसाधनं, तेन भावितान्। यद्यपि चक्राक्षिकमांसेत्यादिना वस्तमांसस्य क्षीरेण सह विरोधो दर्शितस्तथापि तत्सामान्यवचनम्, इदं पुनरपवादरूपं विशिष्टवस्ताण्डविषयतया न विरोधमावहति। असकृदिति—बहुधा; अपूर्ववदिति—अक्षतपूर्वस्त्रीसङ्गमवत्॥ २॥

चूर्णमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—स्वरसोऽपि विदार्या एव। एवमित्यादि।—अत्र स्वरसभावितस्याप्युक्तत्वात् एवमित्यतिदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात्, तेन विदारीचूर्ण-

शर्करामधुसर्पिर्भिर्युतं लीढ्वा पयः पिबेत् ।
एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यते ॥ ३ ॥
विदारीकन्दकल्कन्तु घृतेन पयसा नरः ।
उडुम्बरसमं खादन् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥
स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥
उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते ।
शतावर्य्युच्चटाचूर्णं पेयमेवं सुखार्थिना ॥
कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ ५ ॥
गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूलीवानरिनागबलाऽतिबलाः ।
चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥
घृतभ्रष्टो दुग्धमाष-पायसो वृष्य उत्तमः ॥ ६ ॥

त् क्षौद्रघृताभ्यामामलकचूर्णस्य तत्स्वरसभावितस्य प्रयोग इति कश्चित्; तेन चामलकचूर्णस्य द्विधा प्रयोगः; एकः घृतक्षौद्राभ्याम्, अन्यश्च शर्करामधुघृतपयोऽनुपानेनेति। अन्ये तु—एवमित्यतिदेशः पूर्वकल्पविधानार्थमित्याहुः ॥ ३ ॥

विदारीत्यादि।—सुश्रुतस्य।—अत्र घृतेनेत्यत्र शतेनेति पाठे—केवलं जलशते-नेत्यर्थः। खादन्नित्यत्र पीत्वेति च; तथैव सुश्रुतदर्शनात् ॥ ४ ॥

स्वयगुप्तेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—उच्चटेत्याद्यपि तस्यैव। सुखार्थिनेत्यत्र बलार्थिनेति सुश्रुते पठ्यते। एवमित्यनेन पयसेति बोध्यते। कर्षमित्यादि।—चरकस्य।—मधुक—यष्टिमधु। नित्यवेग इति—नित्यशुक्रवेगाभिभूतः ॥ ५ ॥

गोक्षुरक इत्यादौ।—क्षुरक.,—कोकिलाक्ष; वानरी—शूकशिम्बी। शतमूली च वानरी चेति समाहारद्वन्द्वः; अत बहुवचनान्तः पाठ एव साधुः। एषां क्षुरक-गोक्षुरवानरीणां फलबीजं ग्राह्यम्। यदुक्तमष्टतवस्यां—"बीजाक्षक्षुरककपिकच्छु-फलवरीकुम्भीविलाचूर्णमस्तेन। पयसा रात्रिसमये—" इत्यादि।—अत्र कुम्भी—गोरक्ष-तण्डुला। घृतेत्यादौ।—माषपायसो—माषविदलैर्दुग्धेन कृतः पायसः, स च घृतभ्रष्टो घृतेन सन्तलितः ॥ ६ ॥

दध्नः सरं शरच्चन्द्र-सन्निभं दोषवर्जितम्।
शर्कराचौद्रमरिचैः तुगाचीर्य्या च बुद्धिमान्॥
युक्त्या युक्तं ससूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे।
मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्यं षष्टिकौदनम्॥
तदद्यादुपरिष्टाच्च रसालां मात्रया पिबेत्।
वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते॥ ७॥
चार्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीश्चाज्यभर्जिताम्।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम्॥ ८॥

नारसिंहचूर्णम्—

शतावरीरजःप्रस्थं प्रस्थं गोक्षुरकस्य च।
वाराह्या विंशतिपलं गुडूच्याः पञ्चविंशतिः॥

दध्न इत्यादि।—चरकस्य।—दोषवर्जितमिति—मलिनत्वादिदोषवर्जितम्। युक्त्या युक्तमिति।—यथाऽतिमाधुर्य्यं न स्यात्, कटुत्वचाधिक्यं न भवति, तथा शर्करामरिचादि योज्यमित्यर्थः। मार्जितमिति पाठे—पटे स्रुतम्। तमिति—षष्टिकौदनम्। निबन्धस्तु—"मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्यं षष्टिकौदनम्" इति पठ्यते, व्याचष्टे च, —तस्मिन् मार्जिते पूते दधि द्रव्यपात्, ततोऽत्र शीते शीतवीर्य्ये षष्टिकभक्तं प्रक्षिपेत्, ततोऽद्यादिति। उपरिष्टादिति—भुक्तेत्यर्थः। रसालालक्षणं यथा—"सचतुर्जातकाजाजी सगुडार्द्रकनागरम्। रसाला स्यात् शिखरिणी सुघृष्टं ससरं दधि॥" इति। अन्यत्र यथा—"अर्द्धाढकं सुचिरपर्य्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य। सर्पिःपलं मधुपलं मरिचार्द्धकर्षं शुण्ठ्याः पलार्द्धमपि चार्द्धपलं चतुर्णाम्॥ श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरगन्धसुरभिर्नवभाण्डसंस्था। एषा वृकोदरकृता सुरसा रसाला यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन॥" ॥ ७॥

चार्द्राणीत्यादि।—चरकस्य।—चार्द्राणि—सद्यस्कानीत्यर्थः। मत्स्योऽत्र प्रधान कल्पनया रोहितः॥ ८॥

शतावरीत्यादि।—चन्द्रटस्य।—वाराह्या इति—वाराहकन्दस्य। तल्लक्षणं यथा —"ताम्बूलसदृशैः पत्रैर्यस्त्रिभिः समलङ्कृतम्। सर्जार्जुननिभैः पुष्पैः शोभते च

भल्लातकानां द्वात्रिंशच्चित्रकस्य दशैव तु।
तिलानां शोधितानाञ्च प्रस्थं दद्यात् सुचूर्णितम्॥
चूर्णस्य पलान्यष्टौ शर्करायाश्च सप्ततिः।
माक्षिकं शर्करार्द्धेन माक्षिकार्द्धेन वै घृतम्॥
शतावरीसमं देयं विदारीकन्दजं रजः।
एतदेकीकृतं चूर्णं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्॥
पलार्द्धमुपयुञ्जीत यथेष्टञ्चापि भोजनम्।
मासैकमुपयोगेन जरां हन्ति रुजामपि॥
वलीपलितखालित्य-मेहपाण्ड्वाद्यपीनसान्।
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि तथाष्टावुदराणि च॥
भगन्दरं मूत्रकृच्छ्रं गृध्रसीं सहलीमकम्।
क्षयञ्चैव महाश्वासान् पञ्च कासान् सुदारुणान्॥
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान्।
विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव संसृष्टान् सान्निपातिकान्।
सर्वानर्शोगदान् हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा॥
स काञ्चनाभो मृगराजविक्रमस्तुरङ्गमश्चाप्यनुयाति वेगतः।
स्त्रीणां शतं गच्छति सोऽतिरेकं प्रहृष्टदृष्टिश्च यथा विहङ्गः॥

सुगन्धिभिः॥ वराहकन्दविवर्णेन पिच्छिलेन सुवर्चसा। कन्देन कटुतिक्तेन नीलो-त्पलसुगन्धिना॥ जायते सा गिरौ रम्ये विन्ध्ये श्रीपर्वते तथा॥" अन्ये तु—"वराहमूर्द्धवत् कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञितः। भिषजां तदलाभे च चर्मकारालुको मतः॥" इत्युक्तम्, किन्तु वाराहीकन्दापेक्षया चर्मकारालुकस्यातिहीनगुणत्वेन नास्य तत्प्रतिनिधित्व युक्तम्। गुडूच्याः पञ्चविंशतिरित्यपपाठः। तन्त्रान्तरे—"भल्लातक-प्रस्थयुग्मं तत् सप्तपलोनं गुडूच्याश्च" इत्युक्तत्वात्, अत. प्रस्थयुग्ममेव सप्तपलोनं सत् पञ्चविंशतिपलानि भवन्ति। मूषकस्य मिलिता पलान्यष्टौ। विदारी—भूमि-कुष्माण्डः। पलार्द्धमिति—पूर्वयुगाभिप्रायेण, इदानीमष्टमाषकेण व्यवहारः। बाध्य

पुमान् सञ्जनयेद्वीरान् नरसिंहनिभांस्तथा ।
नारसिंहमिदं चूर्णं सर्व्वरोगहरं नृणाम् ॥
वाराहीकन्दसंज्ञस्तु चर्म्मकारालुको मतः ।
यथिमे घृष्टिशब्दाख्यो वराहलोमवानिव ॥ ८ ॥

गोधूमाद्यं घृतम्—

पलं शतञ्च गोधूमात् निःक्वाथ्य सलिलाढके ।
पूते पादावशेषे च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥
मुञ्जातफलगोधूमं माषद्राक्षापरूषकम् ।
काकोली चीरकाकोली जीवन्ती सशतावरी ॥
अश्वगन्धा सखर्ज्जूरं मधुकं त्र्यूषणं सिता ।
भल्लातमात्मगुप्ता च समभागानि कारयेत् ॥
घृतप्रस्थं पचेदेवं चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
मृद्वग्निना च संसिद्धे द्रव्याण्येतानि निक्षिपेत् ॥
त्वगेलापिप्पलीधान्य-कर्पूरं नागकेशरम् ।
यथालाभं विनिक्षिप्य सिताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥

इति ।—चाव्यमारुतः ; यथा भीमो भीमसेनः । वाराहीकन्दस्य दुर्लभतया चर्म्मकारालुकमेव गौडीयैर्वाराहीकन्दसंज्ञया व्यवह्रियते । वस्तुतस्तु वराहकन्दकाचर्म्मकारालुकं द्रव्यान्तरमेव तल्लक्षणाभावात् ॥ ८ ॥

गोधूमादित्यादि ।—गोधूमो यवक्षारो ग्राह्यः, चत्ःकटत्वात् । चत्र सलिलाढके पादावशेष इति योज्यम् ; चतो गोधूमशतपले जलद्रोणो देय इति चक्रः । बकुलस्तु निःक्वाथ्येत्यनेनैव लभ्यते, तथैव निर्दिष्टत्वात् पादावशेषस्य प्रस्थ इति व्याचष्टे ; किन्तु चक्रपच एव प्रचरति । मुञ्जातफलम्—श्रीत्तरापथिकम् ; तदप्राप्तौ तालमस्तकं वर्त्यते । चारावल्यान्तु—मुञ्जातकं—तालमस्तकमित्येवास्ति । परूषकं—परूषस्य फलम् ; खर्ज्जूरं—पिण्डखर्ज्जूरम् ; मधुकं—यष्टिमधु ; चन्ये तु—मधूकमिति पठित्वा मधूकस्य फलमाहुः । सिता—शर्करा । चात्मगुप्ताया मूलमिति निश्चलः, फलमित्यन्ये । चसिद्ध इत्यनन्तरं पूते चेति शेषः । त्वगादीनाञ्च मात्रं कल्कतुल्यं

दध्येद्युदण्डेनालोड्य विधिवद्विनियोजयेत्।
शाल्योदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा॥
केवलस्य पिबेदस्य पलमात्रां प्रमाणतः।
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत्॥
वातहरं परं बल्यं शुक्रसञ्जननं परम्।
शमनं मूत्रकृच्छ्रस्य सुखानाश्चापि शस्यते॥
पलद्वयं तदश्नीयाद्दशरात्रमतन्द्रितः।
भजते स्त्रीशतञ्चापि पीत्वा चानुपिबेत् पयः॥
अश्विभ्यां निर्मितञ्चैतद्गोधूमाद्यं रसायनम्।
जलद्रोणे तु गोधूम-क्काथे तच्छेषमाढकम्॥
मुञ्जातकस्य स्थाने तु तद्गुणं तालमस्तकम्।
कल्कद्रव्यसमं मानं त्वगादेः साहचर्य्यतः॥ १०॥

शतावरीघृतम्—

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत्।
शर्करापिप्पलीक्षौद्र-युक्तं तद्वृष्यमुत्तमम्॥ ११॥

गुडकुष्माण्डकम्—

कुष्माण्डकात् पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम्।
प्रस्थं घृतस्य तैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत्॥

शस्यति। तत, शीतीभूते शर्करामधुनीर्मिलित्वाऽष्टौ पलानि। पूर्वं "पलमात्रां पिबेत्" इति यदुक्तं तत् प्रथमतः, अनन्तरं सात्म्यीभावे सति पलद्वयम्; न पुनरितोऽधिकमिति॥ १०॥

घृतमित्यादि।—चरकस्य।—सिद्धे "प्रक्षेपः पादिकः काथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मत" इत्युक्तेः शर्करापिप्पलीक्षौद्राणां कल्कसमत्वं ज्ञेयम्॥ ११॥

कुष्माण्डकादित्यादि।—घृततैलयोर्मिलित्वा प्रस्थम्। अत्र खण्डकुष्माण्डवत् त्वग्बीजादिवर्जितसुखिन्नमासितपिष्टकुष्माण्डभर्जनं कार्य्यं यावन्मधुनिभः पाको

त्वक्पत्रधान्यकव्योष-जीरकैलाद्वयानलम् ।
ग्रन्थिकं चव्यमातङ्ग-पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥
शृङ्गाटकं कशेरुञ्च प्रलम्बं तालमस्तकम् ।
चूर्णीकृतं पलांशञ्च गुडस्य च तुलां पचेत् ॥
शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः सम्प्रदापयेत् ।
कर्षापित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च शस्यते ॥
कृशानां बृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।
प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥
क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्भिषग्जितम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति च्छर्दिमरोचकम् ॥
गुडकुष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम् ।
खण्डकुष्माण्डवत् पाकं स्विन्नकुष्माण्डकाद्द्रवः ॥ १२ ॥
यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं बृंहणं गुरु ।
हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १३ ॥
भल्लातकबृहतीफलदाडिमफलवल्कसाधितं कुरुते ।
लिङ्गं मर्दनविधिना कटुतैलं वाजिलिङ्गाभम् ॥

भवति । ततो द्रवार्थमेव गालितकुष्माण्डद्रवमेव प्रस्थचतुष्टयं गृहीत्वा तेन द्रवेण पुराणगुडपलशतमेकीकृत्य पूत्वा कुष्माण्डं पचेत् । ततोऽवतारिते कोष्णे त्वक्पत्रादिचूर्णप्रक्षेपः । जीरकैलाद्वयेति—जीरकद्वयमेलाद्वयञ्चेति । मातङ्गपिप्पली—गजपिप्पली । प्रलम्बं—तालाङ्कुरं, तालफलस्य इत्यन्ये ; पाक एव पची घृतः, वृष्यत्वात् । मन्दाग्नीनामल्पमात्रयेति शेषः । "प्रमदासु प्रसक्तानां वाजीकरणमुत्तमम्" इत्यन्वयः । तथा ये क्षीणरेतसस्तेषामुत्तममेतद्भिषग्जितमिति योज्यम् । पाक-मित्याद्यक्रम् ; खण्डकुष्माण्डकञ्च रक्तपित्तोक्तम् । गुडकुष्माण्डके द्रव इति पाठे—द्रवश्च स्विन्नकुष्माण्डकस्यैव ज्ञेयः ॥ १२ ॥

अनुक्तवाजीकरणसंग्रहार्थमाह, यत्किञ्चिदित्यादि ॥ १३ ॥

इदानीं लिङ्गसूक्ष्मत्वादल्पत्वस्य तद्वृद्धियोगानाह, भल्लातकेत्यादि ।—अयं योगो

कनकरसमम्रक्षणवर्त्तित-हयगन्धामूलमन्नपर्य्युषितम् ।
माहिषमिह नवनीतं गतबीजे च तत्फलमध्ये ॥
गोमयगाढोद्वर्त्तितपूर्वं पश्चादनेन संलिप्तम् ।
भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयितम् ॥ १४ ॥

अश्वगन्धातैलम्—

अश्वगन्धावरीकुष्ठं मांसीसिंहीफलान्वितम् ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ।
स्तनलिङ्गकर्णपालि-वर्द्धनं म्रक्षणादिदम् ॥ १५ ॥
मेदसा क्षौद्रयुक्तेन वराहस्य प्रलेपितम् ।
सम्यक् स्निग्धं रतान्तेऽपि स्तब्धतां न विमुञ्चति ॥ १६ ॥
बीजं हस्तिकरञ्जस्य सतमस्तः सपारदम् ।
हेम्ना सुवेष्टितं न्यस्तं वदने बीजधृक्स्मृतम् ॥ १७ ॥
आजन्मूत्रोच्चोरं गव्यघृतं चरणयुगललेपोक्तम् ।
स्तम्भयति पुरुषबीजं योगोऽयं यामिनीं सकलाम् ॥ १८ ॥
भल्लातकबृहतीफल-नलिनीदलसिन्धुजन्मजलशूकैः ।
माहिषनवनीतेन तु करम्बितैः सप्तदिनमुषितैः ॥
मूले हयगन्धाया पूर्वं महिषीमलमथितमथ लिङ्गम् ।
लिप्तं भवति लघुकृतं रासभलिङ्गं ध्रुवं पुंसाम् ॥ १९ ॥

भल्लातकासहाय न देयं । जलशाय चतुर्गुणं बोध्यम् । कनकेत्यादि ।—कनक— धुस्तूरं, तस्य पत्ररसः । तत्फलमिति—धुस्तूरमेव । गोमयेन सम्यक्लेन लिङ्गे गाढमुद्वर्त्तनं कृत्वा तदोऽनेन लेपः इति । कठिनाङ्गना इति ।—कठिनाङ्गनाः प्रायेण द्राविडलाटमालवदेशजाः, तास्तु प्रायशो बहुतरसुरतैरेव तुष्यन्तीति कठिन-त्वम् ॥ १४ ॥

अश्वगन्धातैले । — सिंहीफलं — बृहतीफलम् । कर्णपालि, — कर्ण-पालिका ॥ १५—१८ ॥

भल्लातकेत्यादौ ।—करम्बिताः,—मिश्रितास्तैः । अनन्तर हयगन्धाया मूले विवरं कृत्वा सप्तदिनमुषितैर्भल्लातकादिभिर्लिप्तं लिङ्गमित्यन्वय.। कीदृश लिङ्गम् ?—

नीलोत्पलसितपङ्कज-केशरमधुकशर्करावलिप्तेन ।
सुरते सुचिरं रमते दृढलिङ्गो भवति नाभिविवरेण ॥ २० ॥
सिद्धं कुसुम्भतैलं भूमिलताचूर्णमिश्रितं कुरुते ।
चरणाभ्यङ्गेन रते वीर्य्यस्तम्भाद्दृढं लिङ्गम् ॥ २१ ॥
सप्ताहं छागसलिल-मथितं वै करभवारुणीमूलम् ।
गाढोद्वर्त्तनविधिना लिङ्गस्तम्भं रते कुरुते ॥ २२ ॥
गोरेकोद्गतशृङ्ग-त्वग्भवचूर्णेन धूपितं वस्त्रम् ।
परिधाय भजन् ललनां नैकाण्डो भवति हर्षार्त्तः ॥ २३ ॥
समतिलगोक्षुरचूर्णं छागीक्षीरेण साधितं हि समधु ।
भुक्तं क्षपयति षाण्ढ्यं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥ २४ ॥

महिषीमलेन मथितं पूर्वं मर्दितम्; घर्षणादौ महिषीमलेन लिङ्गं सम्मर्द्य पश्चात् भल्लातकादिभिर्लिप्तं लिङ्गं लघुललनदर्पलिङ्गं भवतीति ॥ १९ ॥

इदानीं वाजीकरणप्रसङ्गात् वीर्य्यस्तम्भनमाह, नीलोत्पलेत्यादि ।—नीलोत्पल-श्वेतपद्मयोः केशरम् । एभिः सर्वैः पिष्टैर्नाभिं लिप्त्वा चिरकालं कामुको रमत इत्यर्थः । नाभिविवरेण इति पाठे—नाभिविवरेण—नाभिकान्तच्छिद्रेण ॥ २० ॥

सिद्धमित्यादौ ।—भूमिलता—किञ्चुलुकः, तया मिश्रितं कुसुम्भबीजस्य तैलं, सिद्धमिति—पक्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सप्ताहमित्यादि ।—छागमूत्रसलिलं—छागमूत्रम्; करभवारुणी—उष्ट्रकण्टकः इति हरमेखलानिर्घण्टुः, गजपाटलेति केचित् ॥ २२ ॥

इदानीं कुप्रयोगकृतध्वजभङ्गचिकित्सामाह, गोरित्यादि ।—यस्या धेनोरेकं शृङ्गमुद्गतं भवति तत्त्वक्चूर्णेन धूपितं वस्त्रं पिधायेत्यर्थः । यः पुरुषो नियमेन एकस्त्रीगामी स्त्र्यन्तरगमने तु ध्वजोत्थानं न भवति स एकाण्ड उच्यते । यदुक्तं तत्त्वकल्पिकायाम्,—"यस्य हि काचिल्ललनां प्रति नो भवतीह हर्षलेशोऽपि । एकाण्ड इति कथितोऽसौ योगे प्रायः स्मृतः स्त्रीभिः ॥" इति ॥ २३ ॥

समेत्यादि ।—पञ्च निस्तुषतिलगोक्षुरबीजचूर्णं छागदुग्धेन स्थालिकायां साधयित्वा शीते च मधु दत्त्वा भक्षयेत् । षाण्ढ्यं—लिङ्गानुत्थानम् ॥ २४ ॥

योगजवराङ्गवङ्कं मथितेन चाश्रितं हरति ।
उन्मुखगोशृङ्गोद्भव-लेपो योगजध्वजभङ्गहारी ॥ २५ ॥
कुष्ठेलवालुकैला-मुस्तकधन्याकमधुकृतः कवलः ।
अपहरति पूतिगन्धं रसोनमदिरादिजं गन्धम् ॥ २६ ॥
क्षौद्रेण बीजपूरत्वग्लीढाऽधोवातगन्धनुत् ॥ २७ ॥

इति क्षुद्ररोगाधिकारः ।

अथ स्नेहाधिकारः ।

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।
तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥ १ ॥

कुप्रयोगेण लिङ्गाशुत्थान यत् तच्चिकित्सामाह, योगजेत्यादि ।—मथितेन—घोलेन । उन्मुखेत्यादि ।—ऊर्द्ध्वं मुखं यद्गोः शृङ्गं, न तु बलीवर्दस्य । ऊर्द्ध्वमुखगोशृङ्गोद्भवेण लेपन लिङ्गस्य ॥ २५ ॥

कुष्ठेत्यादी ।—मधु—यष्टिमधु । यदुक्तं चीकित्सकसारसंग्रहाख्ये—"कुष्ठेलवालुकैलामुस्तकधन्याकयष्टिमधुकवलः । हरति मुखपूतिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च ॥" द्वयोरन्यतरस्य मुखपूतिगन्धेन सधीगमङ्गप्रसङ्ग, स्वादितलशुनगन्धापनयनद्वारा चास्य योगस्य क्षुद्रत्वं ज्ञेयम्, एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि बोध्यम् ॥ २६ ॥

क्षौद्रेणेत्यादी ।—बीजपूर,—नीम्बूर इति ख्यात । अयञ्च लेहः प्रयत्नसमये बोध्य । अधोवात,—गुदवायु । बीजपूरत्वग्लेहस्तु अधोवातनिरोधं जनयति । यदुक्तं तत्रैव—"यो लिढि प्रयत्नकाले मधुमिश्रं बीजपूरत्वक्चूर्णम् । स क्रीडाकरवातप्रसरावरोधात् सुखं स्वपिति ॥" इति ॥ २७ ॥

इति क्षुद्ररोगाधिकारः ।

रसायनवाजीकरणे पञ्चकर्मविशुद्धस्यैव कर्त्तव्ये, अतः पञ्चकर्माणि वाच्यानि । पञ्चकर्मणाञ्च स्नेहपूर्वकत्वात्, पुनः स्वेदस्य स्नेहपूर्वकत्वात् प्रथमं स्नेहविधिमाह, सर्पिरित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—एतत् सर्पिरादिचतुष्टयं स्नेहेषु स्नेहकारकद्रव्येषु

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम्।
देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमायुतम्॥
तथा धीस्मृतिमेधाग्नि-काङ्क्षिणां शस्यते घृतम्॥ २॥
ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्म-मेदोमारुतरोगिषु।
तैलं लाघवदार्ढ्यार्थं क्रूरकोष्ठेषु देहिषु॥ ३॥
वातातपाध्वभारस्त्री-व्यायामक्षीणधातुषु।
रूक्षक्लेशसहात्यग्नि-वाताहृतपथेषु च।

दधिक्षीरादिषु मध्ये प्रवरं श्रेष्ठं, स्नेहनप्रकर्षादित्यर्थः। तत्रापीति।—तेष्वपि सर्पिरादिषु मध्ये सर्पिरुत्तमं श्रेष्ठम्। संस्कारी गुणान्तराधायकमिति तस्यानुवर्त्तनमनुविधानम्। तैलादयो हि द्रव्यान्तरसंस्कृताः सन्तः स्वगुणं विहायैव संस्कारकद्रव्यगुणान् वहन्ति। सर्पिस्तु स्वगुणान् संस्कारकद्रव्यगुणांश्च वहति; यत उक्तं—"नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते। यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम्॥" इति। अत्र संस्कारकद्रव्यतिक्तादिगुणाधानेऽपि सर्पिर्न स्वगुणान् स्नेहशैत्यादीन् जहाति, किन्तु स्वगुणांस्तद्गुणांश्च वहति। यतोऽनुशब्देन यथावस्थितस्वगुणवर्त्तनस्य पश्चात् संस्कारकगुणवर्त्तनमुच्यते।—"स्नेहाच्छैत्यात् शमयति पित्तं माधुर्यशैत्यतः। घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात् तु जयेत् कफम्॥" न च वाच्यं तीक्ष्णोष्णचित्रकादिसंस्कारात् तीक्ष्णोष्णं सर्पिर्भवति, ततश्च सर्पिषः स्नेहशैत्ये तद्विरुद्धे कथमत्र तिष्ठत इति; यतः सर्पिःसम्बन्धचित्रकावयवानुगतं हि तीक्ष्णोष्णत्वं, सर्पिर्गते च स्नेहशैत्ये इति भिन्नाश्रयत्वान्न विरोधः। इदमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्त्तनं यत् स्वगुणविरुद्धस्यापि गुणानुपघातेन धारणमित्यादि व्याख्यान्तरमस्मदीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामेवानुसन्धेयम्। केचित् तु संस्कारः स्वीयगुणः शीतत्वादिः, अनुशब्दः सहार्थे, तेन विरुद्धवीर्याणामौषधानां संयोगेऽपि संस्कारोऽनुवर्त्तते; तैलादीनान्तु दाहज्वरे चन्दनादितैलोपदेशात् तैलस्योष्णत्वं शीतवीर्यचन्दनादिद्रव्ययोगान्निवर्त्तते, नैतद्रूपं घृतस्येत्याहुः॥ १॥

घृतविषयमाह, केवलमित्यादि।—केवलं—द्रव्यान्तरसंयोगरहितम्॥ २॥

तैलविषयमाह, ग्रन्थीत्यादि।—वाग्भटस्य॥ २॥

वसामज्जविषयमाह, वातातपेत्यादि।—वाग्भटस्य।—ईषाविति छेदः। वाता-

श्लेष्मो वसा तु सन्ध्यस्थि-मर्मकोष्ठरुजासु च ॥
तथा दग्धाहतभ्रष्ट-योनिकर्णशिरोरुजि ॥ ४ ॥
तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे।
साधारण-ऋतौ स्नेहं पिबेत् कार्य्यवशात्तु तत् ॥ ५ ॥
वातपित्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः।
श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चामलभास्करे ॥ ६ ॥

दिभिः चीयां यास्ते शैषो ते तया। श्लेष्मसङ्ग,—श्लेष्मयम', तेयसङ्ग इत्यत्र श्लेष्मव्यय इति पाठो श्लेष्मदोषात्। वाताहतपर्वेष्विति—वाताहतसीन तु। शैषा विति—वसामज्जानो। वसायाश्चान्यदपि विषयान्तरमाह, वसा त्वित्यादि।—रुजा-शब्दः सन्ध्यादिभिः सम्बध्यते। आहत,—प्रक्षेप। भ्रष्टयोनि,—स्वस्थानात् प्रच्युत-योनि' ॥ ४ ॥

इदानीं स्नेहानामुपयोगकालमाह, तैलमित्यादि।—वाग्भटश्च। साधारण-ऋतौ स्नेहं पिबेदित्युत्सर्गः। साधारणश्च प्रावृट्‌शरद्वसन्ताख्य शोधनमधिकृत्योक्त-ऋतुत्रयम्। यदाह दृढबल,—"प्रावृड्वर्षाशीता हि शीतवर्षादिमागमाः। तद-न्तरे प्रावृडाद्या ज्ञेयाः साधारणास्त्रयः॥ प्रावृट्‌शुचिनभो ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः। तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥" इति। अत्र साधारणा इत्यनुक्तोपयोग-वर्षा इत्यर्थः। शुक्रनभावित्याषाढश्रावणौ प्रावडित्युक्तम्; अत एव निर्देशात् एक-शब्द आषाढवचनोऽपि ज्ञेयः। किंवा शुचिनभावेति पाठः। ऊर्जसहौ—कार्त्तिक-मार्गशीर्षौ, तपस्य,—फाल्गुन, मधुश्चैत्र इति। वर्षान्त इति—शरदि। अन्यौ—वसामज्जानौ। माधव इति—वैशाखे। यद्यपि वैशाखो न साधारण-ऋतुमध्ये पठित, किन्तु फाल्गुनचैत्ररूपो वसन्त एव, तथापि प्रभूतकफतया स्नेहपानविषयत्वेनाव गीतः; वैशाखस्तु बलचयधातुचयकारक इति। अत्र वल्यौ धातुकारकः वसा-मज्जप्रयोगौ युक्त एवेत्यर्थः। अन्याविव्यपि पाठः। कुतः पुनरुक्तसमय एव स्नेहं पिबेदित्यत आह, कार्य्यवशात् तु तदिति।—संशोधनरूपप्रयोजनवशात्। संशो-धनं हि साधारण-ऋतौ उत्सर्गतो विधीयते; तेन तदङ्गविशेषस्नेहपानमपि तत्रैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीमात्ययिकातङ्कप्रतीतिमात्युष्णशीतेऽपि यथा स्नेहपान विधेयं तथा दोष-विशेषे च यथा स्नेहपान तदाह, वातपित्ताधिकः इत्यादि।—वातश्च पित्तश्च

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्री-व्यायामासक्तचिन्तकाः ।
वृद्धबालाऽबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्ररेतसः ॥
वातार्त्तस्यन्दतिमिर-दारुणप्रतिबोधिनः ।
स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नि-तीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ॥
ऊरुस्तम्भातिसाराम-गलरोगगरोदरैः ।
मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्म-तृष्णामद्यैश्च पीड़िताः ।
आमप्रसूता युक्ते च नस्ये बस्तौ विरेचने ॥ ७ ॥

वातपित्तं, तदधिकं यत्र स वातपित्ताधिकः । रात्राविति—सायम् ; उष्णे—ग्रीष्मे ; श्लेष्माधिकपक्षमित्यत्र शीतविकारवत्सामर्थ्यात्शीतपुरुषोपलक्षणं, तेन वातश्लेष्माधिकः श्लेष्माधिकश्च गृह्यते ; अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं—"वातपित्ताधिको रात्रौ वातश्लेष्माधिको दिवा" इति । केवलवाताधिकस्य तथा पित्ताधिकस्य तथा श्लेष्माधिकस्य साधारणे च शरदादौ काले उत्सर्गसिद्ध एव । पानकालो वक्ष्यमाणो भवति । वक्ष्यति हि—"पिबेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः" इत्यादि ।—व्याख्यानमस्य चक्रदीय-चरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेयम् । अमलभास्कर इति ।—दुर्दिनस्युदासार्थं मध्याह्न-ग्रहणार्थं वा ॥ ६ ॥

इदानीं स्नेहानर्हानाह, स्वेद्येत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—स्नेह्या इति छेदः । स्वेद्या इति —स्वेदार्हाः, एवं "संशोध्या इति"—वमनादिसंशोधनयोग्याः ; सक्ता इति—मद्या-दिष्वासक्ताः ; चिन्तकाः,—चिन्ताबहुलाः । अबला इत्यकृशोऽपि यो बलरहितः । कृश इति—मांसोपचयहीनः । क्षीणे अस्ररेतसी रक्तशुक्रे येषां ते क्षीणास्ररेतसः ; वातार्त्ता,—वातरोगिणः ; स्यन्द,—अभिष्यन्द, स च पुराणोऽभिप्रेतः । दारुण',— दुःसाध्य', प्रतिबोध,—जागरणम्, अत्यन्तजागरणशील इत्यर्थः, अन्ये तु—उच्चै-रुन्मीलनयुक्त इत्यर्थं । अस्नेह्यानाह, न त्वित्यादि ।—अतिशब्दो दुर्बलान्तेषु प्रत्येकं योज्य' । अत एवाल्पबला, स्नेह्या न त्वतिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । आमप्रसूता-इति ।—अपरिणतगर्भस्रावयुक्ता इत्यर्थः । वाग्भटे त्वप्रसूतेत्यत्रत्वः पठति, व्याचष्टे च—स्रुतगर्भेति ; सुश्रुतेन—"अकाले च प्रसूता स्त्रीत्युक्तम्" । युक्त इति—तत्काल-प्रयुक्ते ॥ ७ ॥

स्नेहसात्म्यः क्षयसहो दृढः काले च शीतले ।
अच्छमेव पिबेत् स्नेहमच्छपानं हि शोभनम् ॥ ८ ॥
पिबेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः ।
शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ।
अहोरात्रमहः कृत्स्नं दिनार्द्धञ्च प्रतीक्षते ॥
उत्तमा मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥
उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च ॥ ९ ॥

अच्छस्नेहपानविषयमाह, स्नेहेत्यादि ।—सुगमम् ।—दृढ इति—बलवान् ; काले च शीतल इति ।—यद्यपि पूर्वोक्तसाधारणकाल एव स्नेहविषयस्तथाप्यात्ययिकविकारवशात् यदि शीतले काले स्नेहोपयोगः कर्त्तव्यः स्यात्, तदाऽच्छमेव पिबेदित्यर्थः । अन्ये तु "दृढ" इति पदं दूरीकृत्य काले चातिशीतल इति पठन्ति । अच्छमित्यादिनास्य सम्बन्धः ॥ ८ ॥

सम्प्रति संशमनस्नेहस्य संशोधनार्थस्नेहस्य च पानकालमाह, पिबेदित्यादि ।—संशमनमिति—"न शोधयति यद्दोषान्" तथा संशोधनमिति—"संशोधयति यद्दोषान्" इत्याद्युक्तलक्षणम् । अन्नकाले—दिवाहरादिविषये, तत्र बुभुक्षा कदाचिन्न स्यादिति तदर्थे प्रकाङ्क्षितः इति विशेषणम् । शुद्ध्यर्थन्तु स्नेहं त्रिवृद्घृतादिकम् , नैशे—निशान्तःस्थे आहारे जीर्णे सति प्रातरेव पिबेदित्यर्थः । अयमत्राभिसन्धिः,—संशमनार्थः स्नेहो यदि अन्नपाने प्रातरेव क्रियते, तदा कोष्ठोपलेपकदोषसम्बन्धात् तेन दोषेण सह स तु स्नेहो दोषोत्क्लेशं कुर्य्यात्, न तु दोषशमनम्, अत एव संशमनोऽन्नकालेऽभिहितः । संशोधनार्थस्तु स्नेहो दोषोत्क्लेशकर एवापेक्षित इति दोषोपशमावस्थायामेव प्रातःकाले तत्पानं युक्तमिति । एतच्च कालकथनमुत्सर्गतः, तेन वातपित्ताधिको रात्रावित्यपवादविषयव्यतिरिक्त एवास्य विषयो ज्ञेयः । स्नेहमात्रायास्त्रैविध्यमाह—अहोरात्रमित्यष्टप्रहरोपलक्षणम्, एवमहः कृत्स्नमिति—तत्प्रहरचतुष्टयम् , दिनार्द्धमिति—तत्प्रहरद्वयमुपलक्षयति ; अत एवोक्तं वाग्भटे—"याम्या चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्य्यन्ति याः क्रमात्" इत्यादि । तेन प्रहरद्वयातीतेऽपि दिने मात्रा पीता यथोक्तप्रहरादिकालप्राप्ता दिनान्तरे रात्रौ वा जीर्य्यमाणा मन्तव्या, यदा पुनरहोरात्रपरिणामिनी

जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनु शस्यते ।
वसामज्ज्ञोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥
भल्लाते तौवरे स्नेहे शीतमेव जलं पिबेत् ।
स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।
एवञ्चानुप्रशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत् ॥ १० ॥
मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति ।
विष्टभ्य वापि जीर्य्येत् तं वारिणोष्णेन वामयेत् ॥
ततः स्नेहं पुनर्दद्याल्लघुकोष्ठाय देहिने ।
जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।
तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो रुचिश्चान्नं भवेत् प्रति ॥ ११ ॥
भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ।
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ॥ १२ ॥

मात्रा क्रियते, तदनुसारेण न कार्य्यः । अत एव चरके—"उत्तममात्रा स्नेहपान-विषयपुरुषमभिप्रेत्योक्ता कृतविपाकाख्या" इति । अन्यथा तु चरकपरिभाषया प्रायो न व्यवहरन्ति वृद्धाः । तेन उत्तमादिपुरुषाणां स्नेहमात्रां प्रति वृद्धव्यवहारसिद्धमतमाह—उत्तमस्येत्यादि ॥ ८ ॥

अनुपानमाह, जलमित्यादि ।—अन्विति—अनुपाने । "सर्वेषूष्णमथाम्बु वा" इति यदुक्तं तदपवादमाह, भल्लात इत्यादि ।—भल्लाततुवरयोः स्नेह इति विग्रहः । तुवरः,—वृक्षविशेषः, तत्फलभवस्नेह इत्यर्थः, तत्र हि सुश्रुते—"पर्णैस्तु केशराकारैः फलैः सर्षपसन्निभैः । वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः ॥" इति । पीतस्नेहे यदि तृष्णा स्यात् तदा तत्र प्रतीकारमाह, स्नेहपीत इत्यादि ।—पीतस्नेह इत्यर्थः । उद्धरेदिति—वमेत् ॥ १० ॥

अविधिपीतस्नेहजन्यापदः प्रतिकारमाह, मिथ्याचारादित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—मिथ्याचारादिति—शीततोयादिसेवनाद् यथाविध्यनुपयोगाद्, बहुत्वादित्यतिमात्रत्वात् ; विष्टभ्य मलादिरोधं कृत्वा जीर्णाजीर्णमध्ये चाल्पस्नेहावशेषेण शेषः ॥ ११ ॥

इदानीं स्नेहमपेक्ष्य चान्नमयहितमाहारमाह, भोज्य इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अन्न स्नेहमिति शेषः । श्वः इत्यागामिदिने स्नेहं पास्यन्, तथा तस्मिन्नेव दिने

त्र्यहावरं सप्तदिनं परन्तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः।
नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्म्यीभवेत्सप्तदिनात् परन्तु॥

स्नेहं पिबन्, तथा पीतवानपि च पुरुषः स मात्रया चान्नं भोज्यः भोजयितव्य इति। कीदृशमन्नं भोजयितव्यम्? इत्याह,—द्रवोष्णमित्यादि।—अनभिष्यन्दीति—न स्रोतोऽवरोधकम्। असङ्करमिति—न संयोगविरुद्धम्। नियतस्तु—पाठस्त्रियम पाय्यमिति पठित्वा पाययितव्यं स्नेहमिति शेषः इत्याह; किन्तु चरके—"द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः। नातिस्निग्धं न सङ्कीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता॥" इति। तथा वाग्भटपुस्तकेष्वपि बहुषु पाठस्त्विवेष पाठः टीकाकृद्भिश्च व्याख्यात इति॥ १२॥

पञ्चकर्माङ्गस्नेहप्रयोगावधिकालमाह, त्र्यहावरमित्यादि।—त्र्यहेण प्रारभ्य क्रियमाणस्नेहनेनावरम् अधमं यथा स्यात् तथा स्निग्धो नरः स्वेदयितव्यो भवति। एतच्च मृदुकोष्ठविषयम्, उक्तञ्च—मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यतीति। तथा सप्तदिनं व्याप्य परं सप्तदिनरूपं वा अपरमुत्कृष्टं यथा स्यात् तथा स्निग्धो नरः स्वेदयितव्यः। एतच्च क्रूरकोष्ठविषयम्, उक्तञ्च—"स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः" इति। मध्यकोष्ठं प्रति तु स्नेहनप्रवर्त्तकावधिः यद्यपि नोक्तस्तथापि चतुरहादिना मध्यकोष्ठस्य स्नेहनं ज्ञेयम्। यदाह सुश्रुतः,—"पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं वा" इति। उक्तसप्तदिनरूपस्नेहनकालातिक्रमे दोषमभिधानमाह, नातः परमित्यादि।—अतः परमिति—सप्तदिनात् परम्, कुतो नोपदिशन्तीत्यत आह, सात्म्यीभवेदिति।—सुश्रुतेऽप्युक्तं—"सप्तरात्रात् परं स्नेहः सात्म्यीभावाय कल्पते" इति। सप्तरात्रात् परतः क्रियमाणः स्नेहः सप्तरात्रपर्य्यन्तमेव सात्म्यीभूतत्वात् न स्नेहनमधिकं करोतीत्यर्थः। तेन त्र्यहादव्यवस्थप्रयोगेण सप्ताहोपयुक्तेन स्नेहनं न भूतं मात्रायाऽल्पत्वात्, सा मात्रा सप्तदिनात् परं न प्रयोक्तव्यैव, तस्याः स्नेहमात्रायाः सात्म्यीभूतत्वात्। या पुनरधिका मात्रा सात्म्यतां न गता, सा सप्ताहात् परमपि स्नेहनार्थं कर्त्तव्यैव। ब्रह्मास्तु यदि सप्तरात्रेणापि पुरुषः स्निग्धो न भवति तदा किञ्चित् विश्रामं कृत्वा पुनरधिकमात्रया स्नेहं प्रयुञ्जते। ननु यदि क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेण स्निह्यतीति व्यवस्था तत् कथमिह नातः परं स्नेहनमादिशन्तीत्यनेन सप्तरात्रेणाप्यस्नेहनमुच्यते? इति ब्रूमः,—क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव स्निह्यति, *परन्तु क्रूरकोष्ठतामपेक्ष्य उत्तमया स्नेहमात्रया स्निह्यति, यदा तु हीन*मात्रा प्रयुज्यते तदा सप्तरात्रेणापि न स्निह्यतीति। यत् तु तन्त्रान्तरे—"सत्त्वविभ्रमदरानापि स्नेहपानं विधीयते" इत्यनेन सप्तरात्रादूर्ध्वमपि स्नेहनं विहितं,

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ।
स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ १३ ॥
स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थ-रसभुक् स्नेहमाचरन् ।
स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्य्याद्विरेकं वमनं पुनः ।
एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ॥ १४ ॥
वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्य्ययः ॥

तदपि सात्म्यीभूतस्नेहमात्रापेक्षयैवाधिकमात्राभिप्रायेण ज्ञेयम् । अत एव सप्तरात्रादूर्द्ध्वं स्नेहप्रयोगस्य निषेधात्; त्र्यहादर्वाक् प्रयोगस्य चानिषेधात् सद्यःस्नेहप्रयोगे एकदिनेनापि स्नेहनमनुजानाति । यत्तु कश्चिन्मृदुकोष्ठं प्रति त्र्यहादूर्द्ध्वं न स्नेहनं कार्य्यं सात्म्यीभावादिति चार्थोऽत्र लभ्यत इति व्याख्यानयति, तन्न; यतः सात्म्यीभावः सप्तदिननिर्वर्त्यतयैवाचार्य्यैरुक्तः । तेनाल्पस्नेहमात्राप्रयुक्तेन स्नेहेन त्र्यहाद् यदि न स्निह्यति मृदुकोष्ठस्तदाऽधिकदिनान्यपि तत्र स्नेहः कर्त्तव्य एवेत्यर्थः । मृदुकोष्ठादिलक्षणमाह, मृदुकोष्ठेत्यादि ।—यस्त्रिरात्रेण स्निह्यति स मृदुकोष्ठ इत्यादि व्याख्येयम् । मध्यकोष्ठलक्षणन्तु यद्यपि नोक्तं तथापि मध्यविधया चतुरहादिना यः स्निह्यति स मध्यकोष्ठ इति ज्ञेयः ॥ १३ ॥

इदानीं संशोधनस्नेहपाने कर्त्तव्ये यद्विधेयं तदाह, स्निग्धेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—स्निग्धस्त्र्यहं स्थित इति ।—स्निग्धो भूत्वा त्रिदिनं परित्यक्तस्नेहपानः सन् विरेकं कुर्य्यात् विरेचनौषधं पिबेदित्यर्थः । एकाहमित्यत्रापि स्थित इति योज्यम्; तेन स्निग्धो भूत्वा एकाहं स्थित इति परित्यक्तस्नेहपानः सन् दिनान्तरञ्च कफकरैर्ग्राम्यानूपमांसादिभिः कफमुत्क्लेश्य प्रवृद्धमुखं कारयित्वा वमनं कुर्य्यादित्यर्थः । इदानीं स्नेहोपरमविरामे एव यद्विधेयस्तदाह, स्निग्धद्रवोष्णेत्यादि ।—स्नेहमाचरन्नित्यत्र स्वेदमाचरन्नित्यपि पाठः । स्नेहोपरमविरामे स्नेहपाननिषेधश्रोतत्वात् चरकेऽप्युक्तं—"स्नेहान् प्रस्कन्दनो जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् । स्नेहञ्च द्रवमुष्णञ्च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ॥ एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ॥" इति ॥ १४ ॥

सम्यक्स्निग्धस्य तथा रूक्षस्य तथाऽतिस्निग्धस्य च लक्षणान्याह, वातानुलोम्यमित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—असंहतमित्यकठिनम् । स्नेहोद्वेगः,—अनिच्छा, क्लमः,—

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।
रूक्षस्य स्नेहनं कार्य्यमतिस्निग्धस्य रूक्षणम् ॥
श्यामाककोरदूषान्न-तक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥ १५ ॥
बालवृद्धादिषु स्नेह-परिहारासहिष्णुषु ।
योगानिमाननुद्वेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
भृष्टे मांसरसे स्निग्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ।
सक्षौद्रा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥
सर्पिस्तैलवसामज्ज-तण्डुलप्रसृतैः शृता ।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥
सर्पिष्मती बहुतिला तथैव स्वल्पतण्डुला ।
सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥
शर्कराचूर्णसंसृष्टे दुग्धार्द्रं कलसेऽथवा ।
पाययेद्रूक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १७ ॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।
कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥

न्नादिभिः । सुश्रुते—"स्नानि. सदनमङ्गानाम्" इत्युक्तम् । कथञ्च—श्यामाकादिभि-रित्यन्वय ॥ १५ ॥

इदानीं विषयाभिधानपूर्वकं सद्यःस्नेहनयोगानाह, बालेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अनुद्वेगानित्यवैराग्यजनकानित्यर्थः ॥ १६ ॥

भृष्ट इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—भृष्ट इति—सम्भासिते, मांसरसे इत्यनन्तरं सिद्ध इति शेषः । स्वल्पतण्डुलेत्यत्र सुपक्वाचितेति पाठान्तरम् । सर्पिरित्यादि ।—प्रसृत—पलद्वयम्; पेयेति—पातव्या । सर्पिष्मतीत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—बहुतिलेत्यनेन निस्तुष-तिलाना मयी भागा, एकस्तण्डुलानामिति । इयञ्च सुखोष्णा योज्या, सुश्रुते तथै-वोक्तत्वात्, चक्रेण प्रतिसंस्कृत्य लिखितमेतत् । तत्र हि तथैवेत्यत्र यवागूरिति पठ्यते । शर्करेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—रूक्षमिति पुरुषविशेषणम् ॥ १७ ॥

येषु व्याधिषु स्नेहनार्थं यानि द्रव्याणि न प्रयोज्यानि तान्याह, ग्राम्येत्यादि ।—

स्नेहैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः।
पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलया सह॥ १८॥
स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदनमन्तरम्।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथान्तरम्॥ १९॥

इति स्नेहाधिकारः।

अथ स्वेदाधिकारः।

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः॥
व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः॥

स्नेहन इति—स्नेहनिमित्तम्। तर्हि तैः कैः, कीदृशैः? इत्याह, स्नेहैरित्यादि।—यथास्वमिति।—यो यत्र स्नेहो युज्यते सर्पिरादिः, सिद्धैरिति।—तत्तद्व्याधिहरत्वेन प्रसिद्धैः, सिद्धैरिति पद पिप्पल्यादिभिः प्रत्येकं योज्यम्, पिप्पल्यादिसिद्धाः स्नेहाः कुष्ठादिषु यथासङ्ख्यमिति केचित्, तन्न; वाग्भटे व्यतिक्रमेणाभिधानात्; यथा—"गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि। कुष्ठशोथप्रमेहेषु स्नेहनार्थं न कल्पयेत्॥ त्रिफलापिप्पलीपथ्या-गुग्गुल्वादिविपाचितान्। स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः॥" इति॥ १८॥

स्नेहादिषु स्नेहस्य प्राधान्यमाह, स्नेहमित्यादि।—स्पष्टम्॥ १९॥

इति स्नेहाधिकार-विवृतिः।

"स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम्" इत्युक्तेः स्नेहानन्तरं स्वेदमाह; तत्र दोषविशेषापेक्षया स्वेदस्य कल्पनाभेदमाह, वातेत्यादि।—अत्र यथासङ्ख्यमन्वयः। स्निग्धरूक्ष इति—स्निग्धरूक्षद्रव्यकृतत्वात्। रोगाद्यपेक्षयाऽपि स्वेदस्य कल्पनाभेदमाह, व्याधावित्यादि।—व्याधौ महाबले महाशीते शीतप्रकृतौ महाशीतले तथा शरीरे च महाबले महानिति मृदुमध्यस्वेदापेक्षया प्रचण्डतापत्वेन कालप्राचुर्येण च एव दुर्बल

आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रये।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च॥ १॥
वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा।
मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः॥ २॥
न स्वेदयेदतिस्थूल-रूक्षदुर्बलमूर्च्छितान्।
स्तम्भनीयक्षतक्षीण-विषमद्यविकारिणः।
तिमिरोदरवीसर्प-कुष्ठशोषाढ्यरोगिणः॥
पीतदुग्धदधिस्नेह-मधून् कृतविरेचनान्।
भ्रष्टदग्धगुदग्लानि-क्रोधशोकभयार्दितान्॥

इति मध्यम इति च व्याख्येयम्। "वाते स्निग्धः कफे रूक्षः" इति यदुक्तं, तत्र देश-विशेषापेक्षया व्यभिचारमाह, आमाशयेत्यादि।—वाग्भटस्य।—आमाशय इति कफस्थानोपलक्षणम्, पक्वादि यथासङ्ख्यमन्वयः, तेन कफस्थानापेक्षया पूर्वं रूक्षस्वेदं कृत्वा पक्वाशयापेक्षः स्निग्धस्वेदः कार्यः। यदुक्तं—"स्थाने जयेद्धि पूर्वम्" इति। एवं पक्वाशयगते स्नेहपूर्वं इति व्याख्येयम्॥ १॥

अस्वेद्यदेशानाह, वृषणावित्यादि।—यदि वृषणे स्वेदः क्रियते, तदा तत्र शुक्रवह-स्रोतस उपघातात् क्लैब्यं स्यात्, हृदयस्याप्योजःस्थानत्वात्। दृश्यो-र्दर्पणसमत्वात् तिमिरमान्ध्यं वा भवेदिति। मृदु वा न वेति।—स्वेदैकसाध्ये वृषणादिगते व्याधौ मृदु स्वेदयेत्; स्वेदव्यतिरिक्तोपायान्तरसम्भवे तु न वेति बोध्यः। इष्टत इच्छातुरेच्छातो वैद्येच्छातश्च। इष्टेति भावे क्तः॥ २॥

अस्वेद्यानाह, न स्वेदयेदित्यादि।—वाग्भटस्य।—अतिस्थूलरूक्षदुर्बलक्षीणानां स्वेदासहत्वात् प्राणोपरोधः, मूर्च्छितानां पित्तवृद्ध्या मूर्च्छैव भवति। स्तम्भनीयाः—रक्तातिसार-पीडितादयः; एषां स्वेदात् पित्तवृद्ध्या रोगवृद्धिः स्यात्। क्षतस्य स्वेदा-द्रक्तातिप्रवृत्तिः; विषमद्यविकारिणामपि पित्तवृद्ध्या तयोरपि सहजं वेगः, तिमिरे तर्पणकर्मसमये, उदरे अल्पत्वादिनिदानत्वेन वृद्धिरेव; विसर्पकुष्ठयो रक्तदुष्टिः, एवमाढ्यरोगे, आढ्यरोगो वातरक्तं, शोषे रसादिक्षयः। पीतदुग्धादौ—उत्क्लेशा-द्य, कृतविरेके पित्तवृद्ध्या तदतियोगः, भ्रष्टगुदे गुदपाकः, दग्धगुदः क्षाराग्न्या-

क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डु-मेहिनः पित्तपीड़ितान्।
गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदुर्वात्ययिके गदे॥ ३॥
स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते।
निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम्॥
उपनाहाहवक्रोध-भूरिपानक्षुधातपाः।
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते॥ ४॥
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे।
सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता॥ ५॥

स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपो
मूर्च्छा भ्रान्तिर्दाहतृष्णे क्लमश्च।
स्विन्नेऽत्यर्थं सन्धिपीड़ा विदाहः
कृत्याः शीतास्तत्र कुर्य्याद्विधिज्ञः॥

दिभिः, गुदभ्रंशदाहयोः पित्तरक्ता सरत्वेन क्रमेण तयोरेव वृद्धिः। क्षुधायां वह्निरक्ता धातुपाकः, तृष्णायां पित्तवृद्धिः, कामलापाण्डोश्च पित्तरक्ता मलवृद्धिः, गर्भिण्याः गर्भव्यापत्तिः, पुष्पितायां रजोऽतियोगः। सूतामित्यप्रसूतां, प्रसूतगर्भामिति यावत्; यस्यास्तु स्वेदात् रक्तातिप्रवृत्तिः स्यादिति भावः। सम्यक्प्रसूतायास्तु स्वेदविधानमग्रे वक्ष्यति। एषु च मेदस्यादिषु यदि स्वेदैकसाध्यः सन्न्यासादिर्भवति तदा महाप्रत्यवायभयादल्पप्रत्यवायमुपेत्यापि मृदुस्वेदो विधेय इत्याह—मृदुर्वात्ययिके गद इति॥ ३॥

अनाग्नेयस्वेदस्य विषयमाह, स्वेदो हित इत्यादि।—वाग्भटस्य।—अनग्निस्वेदमाह, निवातमित्यादि।—वाग्भटस्य।—उपनाहः,—बद्धो लेपः, स हि बहलत्वेन शरीरोष्मरोधं कृत्वा स्वेदयति। भूरिपानं मद्यस्य॥ ४॥

स्वेदस्य सम्यग्योगलक्षणमाह, शीतेत्यादि।—स्वेदे—घर्मे; स्वेदनादिति—प्रस्वेददानात्। अत्र शीताद्युपद्रवस्य स्वेदस्य सम्यग्योगलक्षणत्वेन शीतादेरर्थतोऽनुपरमस्य स्वेदासम्यग्योगलक्षणत्वमुक्तं भवति। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"स्वेदास्रावो व्याधिहानिर्लघुत्वं शीतार्थित्वं मार्दवञ्चातुरस्य। सम्यक्स्विन्ने लक्षणं प्राहुरेतत् मिथ्यास्विन्ने व्यत्ययेनैतदेव॥" इति॥ ५॥

स्वेदातियोगलक्षणं चिकित्सितञ्चाह, स्फोटेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—स्वेदा यत्र

सर्वान् स्वेदान् निवाते तु जीर्णान्ने चावचारयेत् ॥ ६ ॥
येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम्।
शोधनीयास्तु ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥
पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भाऽनुपद्रवाः।
सम्यक् प्रजाताः काले च पश्चात् स्वेद्या विजानता ॥
स्वेद्याः पश्चाच्च पूर्वञ्च भगन्दर्यर्शसस्तथा ॥ ७ ॥
तप्तैः सैकतपांशुकाम्बरवसनैः स्वेदोऽथवाङ्गारकै-
र्लेपाद्यातहरैः सहाम्ललवणस्नेहैः सुखोष्णैर्भवेत्।
एवं तप्तपयोऽम्बुवातशमनक्वाथादिसेकादिभि-
स्तप्तैस्तोयनिषेचनोद्भवहरद्राव्यैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥

यथा च प्रयोज्यास्तथाह, सर्वानित्यादि।—सुश्रुतस्य।—जीर्णेऽन्न इत्युक्तमेतेन शिष्टा-जीर्णादौ यत् स्वेदविधानं विरुध्येत स्वेदनं कार्यमित्यादिनोक्तं तदपवादतया न दुष्यतीति ॥ ६ ॥

इदानीं ये च पूर्वं स्वेदविषयास्तथा पश्चाद् ये स्वेदविषयाः, ये च कालद्वयेऽपि स्वेदविषयास्तान् क्रमेणाह, येषामित्यादि।—सुश्रुतस्य।—शल्य इति—गर्भरूपशल्ये, अनुपद्रवा—गर्भस्रावाद्युपद्रवादिरहिता। सम्यक् प्रजाता—सम्यक्प्रसूता। पूर्वं पश्चाच्च स्वेद्या इति।—भगन्दरेऽर्शसि च पूर्वं स्वेदस्तत्क्षोभणार्थतया दाहरूपः, पश्चात् स्वेदस्तु दाहानन्तरसुखोदकोपवेशनरूपो ज्ञेयः ॥ ७ ॥

सुश्रुते तापपाकोपनाहद्रवभेदेन चतुर्विधस्वेद उक्तस्तानाह—तप्तैरित्यादिना बाष्पपूर्वा इत्यन्तेन, तत्र तप्तैरित्यादिना अङ्गारकैरित्यन्तेन तापस्वेदः। सिकतैव सैकतम्, सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"तत्र तापस्वेदो नाम यः पाणिकांस्यकन्दुकपालकाल-वालुकावस्त्रैः प्रयुज्यते शयानस्य चाङ्गतापो बहुशः खादिराङ्गारैः" इति। लेपेत्यादिना सुखोष्णैरित्यन्तेन उपनाहस्वेदः। लेपमाह वातहरैर्वरत्रादिमांसैर्भद्र-दार्वादिभिश्च काञ्जिकादियुक्तैः सुखोष्णैर्लेपात् यः स्वेद उक्तः स उपनाह इत्यर्थः। एवमित्यादिना स्वेदादिभिरित्यन्तेन द्रवस्वेदः, पयः,—दुग्धम्। अम्बु—काञ्जिकम्। सुश्रुतेऽपि—"द्रवस्वेदस्तु वातहरद्रव्यक्वाथपूर्णे कोष्ठकटाहे द्रोण्यां वावगाह्य स्वेदयेत्। एवं पयोमांसरसयूषतैलधान्याम्लघृतवसामूत्रेष्ववगाहेत एतैरेव सुखोष्णैः कषायैः परिषिञ्चेत्" इति। तप्तैरित्यादिना शिलाद्यैरित्यन्तेन बाष्पस्वेदः। शिलाद्यैरित्याद्य-

तापोपनाहद्रववाष्पपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्त्यप्रथमौ कफे स्तः।
वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥ ८ ॥

इति स्वेदाधिकारः।

अथ वमनाधिकारः।

स्निग्धस्विन्नं कफे सम्यक् संयोगे वा कफोल्वणे।
श्वो-वम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमांसतिलादिभिः ॥
यथाविकारं विहितां मधुसैन्धवसंयुताम्।
कोष्ठं विभज्य भैषज्य-मात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥

मन्दात् कपालेष्टकालोहपिण्डादीनां ग्रहणम्; अत्रैव विशेषणं तीव्रित्यादि। सुश्रुते तु—"वाष्पस्वेदस्तु कपालपाषाणेष्टकालोहपिण्डानग्निवर्णानद्भिरासिञ्चेत्" इत्याद्युक्तम्। एषां स्वेदानां विषयमाह, तत इत्यादि।—तत इति सप्तम्यन्तात् तसिः। तेषु स्वेदेषु मध्ये आद्यन्त-स्वेदौ तापस्वेद वाष्पस्वेदौ कफे स्तः। द्वितीय इत्युपनाहो वायौ, तृतीय इति द्रवस्वेदः पित्तोपसृष्टे वाते कफे च भवति। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"तत्र तापोष्मस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मघ्नौ, उपनाहस्वेदो वातघ्नः, अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेदः" इति। ननु पित्तोपसृष्टे कथं स्वेदो वातश्लेष्मणि वाते वैपरीत्येनैव विरोधात्? उच्यते,—पित्तयुक्तेऽपि द्रवस्वेदविधानात् वातश्लेष्मणोरित्यादिवचनं प्रायिकं ज्ञेयमिति ॥ ८ ॥

इति स्वेदाधिकार-विवृतिः।

इदानीं स्वेदस्वेदानन्तरीयत्वात् पञ्चकर्माणि वक्ष्यन्ते। तत्र यद्यपि पञ्चकर्मसु वस्तेरेव प्राधान्यं, यदुक्तम्—"उपक्रमाणां सर्वेषां सारभूतः" इति, तथापि

"ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥"
पूर्वाह्णे पाययेत् पीतो जानुतुल्यासने स्थितः ।
तन्मना जातहृल्लास-प्रसेकश्छर्दयेत् ततः ।
अङ्गुलीभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाऽथवा ॥ १ ॥
कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्थ-वचाकल्कयुतं पिबेत् ।
यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्यलम् ॥
क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ।
चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत् ॥ २ ॥

पञ्चकर्मणामौत्सर्गिकक्रमो वमनविरेचनपूर्वकैव आस्थापनादिभिर्भवतीति ज्ञात्वा वमनविरेचन एव प्रथममभिधातव्ये, तत्रापि वमनपूर्वकत्वात् विरेचनस्य विरेचनात् प्राक् वमनमाह, *स्निग्धेत्यादि* ।—सम्यक्स्निग्धस्विन्नं पुरुषं भैषज्यमात्रां "पूर्वाह्णे पाययेत्" इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । वमनस्य विषयमाह, कफ इत्यादि ।—कफे—केवलकफे, कफेऽन्वय इति—कफप्रधाने । श्वोवम्यमित्यादि ।—श्व इत्यागामिदिवसे । यदि पुरुषो श्वो वमनार्हो भवति, तदा तत्पूर्वदिवसे मत्स्यादिभिः कफ उत्क्लेशनीय इत्यर्थः । उत्क्लिष्टकफाय दीयमानं वमनं न दुःखमावहति ; उक्तं हि—"कफे उच्छर्दयति सुखम्" इति । मात्रामित्यनपायिपरिमाणम् । मधुसैन्धवसंयुतामिति ।—अनेन सर्वेष्विव वमनयोगे मधुसैन्धवयोर्देयता बोधयति । कोष्ठं विभज्येति ।—कोष्ठापेक्षया *मधुसैन्धवयोः स्तोकं बहु वा देयमित्यर्थः । मन्त्राऽभिमन्त्रितामित्युक्तम्*, मन्त्रमाह, ब्रह्मेत्यादि ।—वमनौषधपानानन्तरीयविधिमाह, पीत इत्यादि ।—तन्मना इति—वान्तिमनाः । अङ्गुलीभ्यामित्यत्र परिकर्तितनखाभ्यां कण्ठमभिमृशन्निति शेषः । चरकेऽपि—सुपरिलिखितनखाभ्यां कण्ठमभिमृशन्नित्युक्तम् । अनायस्तेति—ऋजुः, मृदुना नालेनेत्युत्पलनालेन ॥ १ ॥

वमनविधिमभिधाय वमनयोगानाह, कृष्णेत्यादि ।—अत्र कृष्णादीनां मिलित्वा कर्षः । यष्टीकषायं—यष्टीमधुकषायम् । कषायश्च—"क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके । चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत् ॥" इति परिभाषया कार्यः । तच्च

तण्डुलजलनिष्पिष्टं यः पीत्वा तथा वमति पूर्वाह्णे।
फलिनीवल्कलमुष्णं हरति गरं सकफपित्तरुजम्।
क्षौद्रलीढं ताम्ररजो वमनं गरदोषनुत्॥ ३॥

पञ्चकषायः,—

कटरूयं वचा निम्बं पटोलं फलिनीत्वचम्।
क्वाथयित्वा पिबेत् तोयं वाम्लिकाम्मदनान्वितम्॥ ४॥
निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुकसिन्धूत्थम्।
मधुयुतमेतद्वमनं खलु कफपूर्णाशये शस्तम्॥ ५॥

चतुर्भागावशिष्टः कषायः प्रस्थमात्रो भवति; चरके तु—"पूर्वं शरावं पिबेत्" इत्युक्तम्, अतो विरोधः; नैवं, चरके तु—पूर्वं शरावमिति यदुक्तं तदेकशरावपानाभिप्रायेण; तेनेह प्रस्थमाने कषाये शरावमेकं पीत्वा शेषकषायभागो रक्षणीयोऽयोगे सति पुनःपानार्थमित्यभिप्रायः। एतच्च मात्राकथनं मन्दबुद्धेरनध्यवसायस्य व्यादिपथे कार्यं क्रियते इति, वस्तुतस्तु कोष्ठाद्यपेक्षयैव मात्रा कल्पनीयेति सिद्धान्तः। अत एव "कोष्ठं विभज्य भेषजमात्राम्" इत्युक्तम्। सर्वत्रैव वमनयोगे द्रवीकरणे मधुसैन्धवञ्च ज्ञेयम्। न चोष्णे मधु विरुध्यत इति वाच्यं, वमनस्यापक्वस्यैव ऊर्ध्वगमनात्; जठराग्निपाके हि विरोधो भवति। इष्टवैद्यास्तु अयोगे कदाचित् पाकसम्भावनया मधु न प्रक्षिपन्त्येव॥ २॥

तण्डुलसलिलेत्यादौ।—पानमपि तण्डुलजलेनैव। फलिनी—प्रियङ्गुः, तद्वल्कल कर्षमानं, मधुसैन्धवे अपि कर्षमाने; एतच्च दिग्मात्रं, तेन कोष्ठाद्यपेक्षया स्तोकं बहु वा क्रियते। पानार्थं तण्डुलसलिलमपि शरावमात्रं,—"पूर्वं शरावम्" इत्युक्तेः। क्षौद्रेत्यादौ।—रसायनाधिकारोक्तताम्रयोगवन्मारितपुटितनेपालताम्रचूर्णं रक्तिपञ्चकं मधुना संमर्द्य लेह्यम्। अस्य ताम्रयोगस्य वमनकारकत्वं वमनौषधभावितत्वादेवेति ज्ञेयम्॥ ३॥

कटरूयमित्यादावपि पूर्वोक्तपरिभाषयैव क्वाथः करणीयः। मदनफलन्तु कर्षमात्रं प्रक्षेप्यमित्याहुः॥ ४॥

निम्बकषायोपेतमित्यादौ।—गदः,—कुष्ठम्। फलिनीकुष्ठमधुकानां मिलित्वा कर्षः, मदनफलस्य च कर्षः, सैन्धवस्य माषकचतुष्टयं, मधुनोऽष्टौ माषका इति प्रक्षेपव्यवस्था इत्याहुः॥ ५॥

फलजीमूतकेक्ष्वाकु-कुटजाः कृतवेधनः।
धामार्गवश्च संयोज्याः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ ६ ॥
क्रमात् कफः पित्तमथाऽनिलश्च यस्येति सम्यग्वमितः स इष्टः।
हृत्पार्श्वमूर्द्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तनोर्लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥ ७ ॥
दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डू-हृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च।
तृण्मोहमूर्च्छाऽनिलकोपनिद्रा-बलादिहानिर्वमितेऽतिविद्यात्॥८॥
ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्वान् पेयादिकं भजेत् ॥ ९ ॥

वमनयोगेषु योगिकद्रव्याण्याह, फलमित्यादि।—फलं—मदनफलम्, जीमूतकः,—देवदाली, घोषकभेदः; इक्ष्वाकुः,—तिक्ततुम्बी, कृतवेधनः,—ज्योत्स्निका; धामार्गवः,—पीतघोषः, एषां जीमूतादीनाञ्च फलम्। एते च दोषाद्यपेक्षया कल्ककाथादिकल्पनया वमनयोगेषु योज्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं वमनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह, क्रमादित्यादि।—क्रमादिति वचनेन यथोक्तक्रमलङ्घनेन कफाद्यागमनं न सम्यग्योगलक्षणमिति बोधयति। यतः कफादूर्द्ध्वं यदा पित्तं न स्यात् तदा तत्पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः। किन्तु यदेवामाशयाधोभागगतं पित्तं वमनमानयति तदैव शुद्धिः। तच्च पित्तागमनं कफागमनानन्तरमेव भवति। इयमेवात्यन्तिकी शुद्धिरव्यभिचारिणी। हृत्पार्श्वेत्यादिना वमनस्य नैसर्गिकशुद्धिमाह, सम्यग्वमित इष्ट इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

दुश्छर्दित इत्यादिना वमनस्यायोगातियोगलक्षणमाह, हृत्खाविशुद्धिरिति।—हृदयस्य तथा खानामिन्द्रियाणां स्रोतसामशुद्धिरित्यर्थः। तृण्मोहेत्यादिना अतियोगलक्षणमाह। अतिवमिते इत्यन्वयः। आदिशब्देनैव वर्णस्वरादिग्रहणम्; बलातिहानिरित्यपि पाठः ॥ ८ ॥

एतदनन्तरं किं पथ्यं देयं न, वेति वाचाह, तत इत्यादि।—यस्य सम्यग्योगः क्षुधा च स्यात् तदा सायम्, अन्यथा तु प्रातः पेयादिकं भजेदित्यर्थः। भेलेऽप्युक्तं—"वमितं लङ्घयेत् सम्यक् शुद्धिलिङ्गाव्यवेक्षणम्। तानि दृष्ट्वा तु पेयादिकर्म कुर्य्यान्न लङ्घयेत् ॥" इति ॥ ९ ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकशश्च ।
क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ १० ॥

तमेव पेयादिक्रममाह, पेयामित्यादि।—पेयादिलक्षणञ्च ज्वराधिकार एवोक्तं व्याख्यातञ्च। विलेपीशब्दो विलेपीवचनम्। अकृतो यूषः स्नेहाद्यसंस्कृतः, कृतस्तु स्नेहलवणादिसंस्कृतः; एवं रसेऽपि कृताकृतव्यवस्था। उक्तञ्च सूदशास्त्रे—"अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना। विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृतम् ॥" इति। अस्नेहलवणमितीषत्स्नेहलवणयुक्तम्। अत एवोपकल्पनीये तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्गयूषेणेत्युक्तम्। असंस्कृतमिति वचनाच्च समयसाधनं यावता भवति तावदेव लवणादिकं कृते देयमिति बोधयति। अकृतकृतयोर्मध्ये अकृतो लघुर्भवति, उक्तं हि—"अकृताख्यो लघुस्तत्र गुरुरिष्टो यतः स हि" इति। अकृतं कृतञ्चेति।—चकारोऽयमन्वाचयशिष्टः, तेन कृतस्यानैयत्यं बोधयति; ततश्चाकृतावेव यूषरसौ लाघवार्थप्रसाधनार्थं देयौ, कृतौ पुनरवस्थाविशेषादिति। अत एवोपकल्पनीये तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेनेत्यनेन चोदकलावणिकेत्यनेन च अकृतयोरेव यूषरसयोर्दानं साक्षादुक्तं, कृतौ पुनरवस्थाविशेष नियतत्वान्न साक्षादुक्तौ। त्रिरित्यन्नकालत्रयं, द्विरित्यन्नकालद्वयम्; एकश इत्येकान्नकालम्। एतच्च त्रिरित्यादि प्रत्येकं पेयादिभिः सम्बध्यते। तथा त्रिरित्यादि पदत्रयञ्च प्रधानमध्यावरशुद्धिषु त्रिषु यथाक्रमं योज्यं, तेन प्रधानशुद्धिशुद्धे पेयादिक्रमः प्रत्येकं त्रिः कर्त्तव्यः, तेनान्नकालत्रये पेया, ततः परेष्वन्नकालत्रये विलेपी, ततः परेष्वन्नकालत्रये कृताकृतयूषयोरन्यतरेण सहितमन्नं, ततोऽपि च परेष्वन्नकालत्रये कृताकृतरसयोरन्यतरेण सहितमन्नं देयमिति। द्वादशभिरन्नकालैर्वमनदिनसायाह्नात् प्रभृति सप्तरात्रेणैव पेयादिक्रमः समाप्यते। अन्नकालस्तु लक्षणसिद्धः सायं प्रातश्चेति। अयमेव च क्रम उपकल्पनीयेऽपि; ततः सायाह्ने लोहितशालितण्डुलानामित्यादिना यावद् द्वादशे चान्नकाले इत्यनेनोक्तः। एवं मध्यशुद्धिशुद्धे द्विः पेयादिक्रमः। अवरशुद्धिशुद्धे चैकैकशः पेयादिक्रमो व्याख्येयः। एवञ्च मध्यशुद्धिशुद्धेऽष्टान्नकालिकः, अवरशुद्धिशुद्धे तु चतुरन्नकालिकः क्रमो भवतीति। व्याख्यान्तरञ्च अस्मदीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेयम्। यद्यपि प्रधानशुद्धा निःशेषदोषहरणादौदर्य्यः पावको निरपवाद एव भवति, तथापि तत्र भूरिदोषनिर्हरणेन तात्कालिकाशयदौर्बल्यादग्निमान्द्यमल्पदेव सम्भवतीति तेनात्र पेयादिक्रमश्चिरं क्रियत इति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ ११ ॥
पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्द्धं कफान्तञ्च विरेकमाहुः।
द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥१२॥
वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे।
सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥
अयोगे लङ्घनं कार्य्यं पुनर्वापि विशोधनम्।
अतियोगे घृताभ्यक्तमवगाह्य हिमे जले ॥

इदानीं प्रधानशुद्ध्यादिज्ञानार्थं लक्षणमाह, जघन्येत्यादि।—जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं चत्वारः षडष्टौ वेगा इष्टाः, तेन चतुर्भिर्वेगैर्यद्वमनं तज्जघन्यं, यत्तु षड्भिस्तन्मध्यमं, यत् त्वष्टाभिस्तत्प्रवरम्, तथा विरेकेऽपि जघन्ये दश वेगाः, मध्ये तु विरेचने द्विगुणा दश विंशतिरित्यर्थः। प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणा दश त्रिंशदित्यर्थः। वेगसङ्ख्यादिभेदेन जघन्यादिभेदमभिधाय दोषमानभेदेनापि विरेचनस्य जघन्यमध्यप्रवरता क्रमेणाह, प्रस्थस्तथेति द्वित्रिचतुर्गुणश्चेति। जघन्ये विरेके द्विगुणः प्रस्थः, मध्ये तु त्रिगुणः, प्रवरे च चतुर्गुण इति ॥ ११ ॥

पित्तान्तमित्यादिना वमनविरेचनयोर्दोषप्रत्यक्षोपलक्षितामान्तिकीं एकां तथा वमनस्य तु दोषमानभेदोपलक्षितां मानिकीं शुद्धिमाह।—पित्तपर्य्यन्तमन्ते यस्य तत् पित्तान्तम्, एवं कफान्तमपि ज्ञेयम्। विरेकादर्द्धमिति।—अनेन वमनस्य दोषप्रमाणोपलक्षितान्तिकी शुद्धिरुक्ता। जघन्यमध्यप्रवरे विरेके प्रस्थस्तथेत्यादिना यद्दोषमानमुक्तं तदपेक्ष्य वमनेऽर्द्धमित्यर्थः। तेन वमने जघन्ये प्रस्थ एकः, मध्ये [illegible] सार्द्धप्रस्थः, प्रवरे तु द्वौ प्रस्थाविति। एतेन वैगिकी मानिकी चान्तिकी चेति शुद्धित्रयमुक्तम्; लघ्वाश्चेत्यादिना चाङ्गिकी शुद्धिः पूर्वमेवोक्ता। तेन चतुर्विधा शुद्धिश्चरकेणोक्ता, प्रपञ्चस्तस्य वचनस्य चरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेय इति। वमने विरेचने च यथा दोषमानं कार्य्यं तदाह, द्वित्रानित्यादि।—द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषां द्वित्राः। द्वित्रानित्यव्यवस्थितपरिभाषया मलभागस्य मेयतां दर्शयति। वमने तु पीतमिति।—वमने तु पीतमौषधं वर्जयित्वा शेषो मेयः ॥१२॥

पूर्वन्तु विरेके प्रस्थ इत्युक्तम्, अतस्तत्स्वरूपमाह,—वमने चेत्यादि। क्रमेण

उपाचरेत् सिताक्षौद्रमिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः ।
वमनेऽतिप्रवृत्ते तु हृद्यं कार्य्यं विरेचनम् ॥ १३ ॥
न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीड़ितम् ।
स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोऽर्दिताक्षेपकपीड़िताश्च ॥
रूक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्द्ध्वं रुधिरे च तीव्रे ।
दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्मनुष्यं न वामयेद्वर्चसि चातिबद्धे ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ।
अत्युल्वणकफा ये च ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ १४ ॥

इति वमनाधिकारः ।

अथ विरेचनाधिकारः ।

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दातव्यन्तु विरेचनम् ।
अन्यथा योजितं ह्येतद्ग्रहणीगदकृन्मतम् ॥ १ ॥

वमनयोगातियोगचिकित्सामाह, अयोग इत्यादि ।—विशोधनं—वमनं विरेचनञ्च । लेहैरिति—मधूनां लेह्यैः । अतिवान्ती च विरेचनं प्रतिमार्गहरणकमत्वात् ॥ १३ ॥

अवाम्यानाह,—न वामयेदित्यादि । अवाम्यलेगोक्तानामप्यात्ययिकव्याधौ वमनमाह—एतेऽपीत्यादि ॥ १४ ॥

इति वमनाधिकार विवृतिः ।

वमनानन्तरमेव विरेचनस्य विधानाद्वमनमभिधाय विरेचनमाह, स्निग्धेत्यादि ।—स्निग्धस्विन्नायेति ।—वमनानन्तरमपि पुनः स्निग्धस्विन्नाय । तदुक्तं—"कर्मणां वमनादीनाम् अन्तरे त्वन्तरे पुनः । स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहशोधनमन्तरम् ॥" इति । अन्यथेति—वमनं विना । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"अवान्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्यापि सतोऽधः स्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयेत्" इति । अयञ्च विरेचनयोगः पूर्वोक्तमात्रक्रमेणैव देयः । उक्तं हि वाग्भटे—"श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत्" इति ॥ १ ॥

पित्तेन मृदुकोष्ठः स्यात् क्रूरो वातकफाश्रयात् ।
मध्यमः समदोषत्वान्मात्रा योज्याऽनुरूपतः ॥ २ ॥
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।
रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशिकम् ॥
त्रिवृच्चूर्णं सितायुक्तं पिबेच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ॥ ३ ॥
छित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डिजातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा ।
पक्वान्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तत् पित्तगदी सुशीतम् ॥४॥
पिप्पलीनागरक्षारं श्यामा त्रिवृतया सह ।
लेहयेन्मधुना सार्द्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ५ ॥
हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।
मरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६ ॥

मात्राविषयं कोष्ठक्रममाह, पित्तेनेत्यादि ।—मात्रा योज्यानुरूपत इति ।—मृदौ मृद्वी, क्रूरे तीक्ष्णा, मध्यमे मध्यमेत्यर्थः ॥ २ ॥

शर्करेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—त्रिवृच्च श्रेष्ठत्वादरुणमूला ग्राह्या, एवमन्यत्रापि । यदाह सुश्रुतः,—"अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्विरेचने" इति । अत्र शर्करा त्रिवृच्चूर्णसमा, त्रिवृच्चूर्णमपि कोष्ठाद्यपेक्षया ग्राह्यम्, लेहत्वमात्रकारकं क्षौद्रम् । त्वक्पत्रमरिचांशिकमिति ।—त्रिवृच्चूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादि मिलित्वा पादिकमित्यर्थः । त्वक्पत्रसुरभीकृतमिति पाठान्तरे—यावता सौरभ्यं स्यात् तावदेव त्वक्पत्रं देयमिति । त्रिवृच्चूर्णं मा ८, शर्करा मा ८, गुडत्वक्तेजपत्रमरिच मा २ । त्रिवृदित्यादि ।—चरकस्य ।—पूर्ववदेवात्रापि त्रिवृन्मानं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

छित्त्वेत्यादि ।—चरकस्य ।—त्रिभण्डी—त्रिवृताभेदः । पुटपाकयुक्त्येति ।—काश्मर्यादिपत्राच्छादन-कुशवेष्टन-मृदवलेपन निर्धूमाङ्गारप्रक्षेपणादिना ॥ ४ ॥

पिप्पल्यादि ।—क्षारः—यवक्षारः, श्यामेति—श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृदिति—अरुणमूला । अत्र पिप्पलीनागरयोः कटुत्वमात्रकारिका मात्रा, तेन पिप्पलीचूर्णं माषा २, शुण्ठीचूर्णं माषा २, क्षारादित्रयस्य प्रत्येकं माषकचतुष्टयं, ततो मिलित्वा कर्षो लेह्यः, एवमन्यत्राप्युक्तमित्याहुः ॥ ५ ॥

हरीतक्यादि ।—एषां चूर्णं गोमूत्रेण पेयमित्यर्थः । हरीतकी मा ४,

उपाचरेत् सिताक्षौद्रमिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः ।
वमनेऽतिप्रवृत्ते तु ह्रद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ १३ ॥
न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीड़ितम् ।
स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोऽर्दिताक्षेपकपीड़ितांश्च ॥
रूक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्द्धं रुधिरे च तीव्रे ।
दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्मनुष्यं न वामयेद्वर्चसि चातिबद्धे ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ।
अत्युल्वणकफा ये च ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ १४ ॥

इति वमनाधिकारः ।

अथ विरेचनाधिकारः ।

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दातव्यन्तु विरेचनम् ।
अन्यथा योजितं ह्येतद्ग्रहणीगदकृन्मतम् ॥ १ ॥

वमनयोगातियोगचिकित्सामाह, अथोग इत्यादि ।—विशोधनं—वमनं विरेचनञ्च । लेहैरिति—सक्तूनां मन्थैः । अतिवान्तौ च विरेचनं प्रतिमार्गहरणरूपत्वात् ॥ १३ ॥

अवाम्यानाह,—न वामयेदित्यादि । अवाम्यत्वेनोक्तानामप्यात्ययिकव्याधौ वमनमाह—एतेऽपीत्यादि ॥ १४ ॥

इति वमनाधिकारविवृतिः ।

वमनानन्तरमेव विरेचनस्य विधानाद्वमनमभिधाय विरेचनमाह, स्निग्धेत्यादि ।—स्निग्धस्विन्नायेति ।—वमनानन्तरमपि पुनः स्निग्धस्विन्नाय । तदुक्तं—"कर्मणां वमनादीनाम् अन्तरे त्वन्तरे पुनः । स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत सशोधनमनन्तरम् ॥" इति । अन्यथेति—वमन विना । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"अवान्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्यापि सतोऽधः स्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयेत्" इति । अयञ्च विरेचनयोगः पूर्वक्रमातिक्रम्यैव देयः । अत एव हि वाग्भटे—"श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत्" इति ॥ १ ॥

पित्तेन मृदुकोष्ठः स्यात् क्रूरो वातकफाश्रयात् ।
मध्यमः समदोषत्वान्मात्रा योज्याऽनुरूपतः ॥ २ ॥
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।
रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशिकम् ॥
त्रिवृच्चूर्णं सितायुक्तं पिबेच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ॥ ३ ॥
छित्त्वा द्विधैसं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डिजातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा ।
पश्चात्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तत् पित्तगदी सुशीतम् ॥४॥
पिप्पलीनागरक्षारं श्यामा त्रिवृतया सह ।
लेहयेन्मधुना सार्द्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ५ ॥
हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।
मरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६ ॥

मात्राविषयं कोष्ठक्रममाह, पित्तेनेत्यादि ।—मात्रा योज्यानुरूपत इति ।—मृद्वी मृद्वी, क्रूरे तीक्ष्णा, मध्यमे मध्यमेत्यर्थः ॥ २ ॥

शर्करेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—त्रिवृच्च श्रेष्ठत्वादरुणमूला ग्राह्या, एवमन्यत्रापि । यदाह सुश्रुतः,—"अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्विरेचने" इति । अत्र शर्करा त्रिवृच्चूर्णसमा, त्रिवृच्चूर्णमपि कोष्ठाद्यपेक्षया ग्राह्यम् ; लेहत्वमात्रकारकं क्षौद्रम् । त्वक्पत्रमरिचांशिकमिति ।—त्रिवृच्चूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादि मिलित्वा पादिकमित्यर्थः । त्वक्पत्रसुरभीकृतमिति पाठान्तरे—यावता सौरभ्यं स्यात् तावदेव त्वक्पत्रं देयमिति । त्रिवृच्चूर्णं मा ८, शर्करा मा ८, गुडत्वक्तेजपत्रमरिचं प्र र ७ । त्रिवृदित्यादि ।—चरकस्य ।—पूर्ववदेवात्रापि त्रिवृन्मानं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

छित्त्वेत्यादि ।—चरकस्य ।—त्रिभण्डी— त्रिवृताभेदः । पुटपाकयुक्त्येति ।—काश्मर्यादिपत्राच्छादन-कुशवेष्टन-मृदावलेपन-निर्धूमाङ्गारप्लोषणादिना ॥ ४ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—क्षारः,—यवक्षारः, श्यामेति—श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृदित्यरुणमूला । अत्र पिप्पलीनागरयोः कटुत्वमात्रकारिका मात्रा, तेन पिप्पलीचूर्णं माषा २, शुण्ठीचूर्णं माषा २, क्षारादित्रयस्य प्रत्येकं माषकचतुष्टयं, ततो मिलित्वा कर्षो लेह्य , एवमन्यत्राप्युक्तमित्याह ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादि ।—एषां चूर्णं गोमूत्रेण पेयमित्यर्थः । हरीतकी मा ४,

त्रिवृच्छ्याणवयसमा त्रिफला तत्समानि च।
क्षारकृष्णाविड़ङ्गानि तच्चूर्णं मधुसर्पिषा।
लिह्याद्गुड़ेन गुड़िकां कृत्वा वाप्युपयोजयेत्॥
कफवातकृतान् गुल्मान् प्लीहोदरभगन्दरान्।
हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम्॥ ७॥

अभयाद्यो मोदकः,—

अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा।
त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्त-विड़ङ्गामलकानि च॥
कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्रयं तथा।
षट्कर्षाय सितायास्तु द्विपलं त्रिवृतो भवेत्॥
सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम्।
खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम्॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते॥
पाण्डुरोगं विषं कासं जङ्घापार्श्वरुजां तथा।
पृष्ठार्त्तिमूत्रकृच्छ्रञ्च दुर्नाम सभगन्दरम्॥
अश्मरीमेहकुष्ठञ्च दाहशोथोदराणि च।
यक्ष्माणं चक्षुषो रोगं क्रमं वैद्येन जानता।
योजितोऽयं निहन्त्याशु अभयाद्यो हि मोदकः॥ ८॥
हरीतक्यास्तु कर्षार्द्धं तदर्द्धं त्रिवृतस्तथा।
सितामुना समं पिष्टा घृते तु भर्जयेत् मनाक्॥

विड़ङ्गादित्रयस्य प्र मा २, त्रिवृत् मा ५, मरिच मा १, एवं मिलित्वा कर्षमात्रं गोमूत्रपलेनालोड्य पेयमित्यर्थः॥ ६॥

त्रिवृच्छ्याणवयेत्यादि।—त्रिवृताचूर्णं मा १२, त्रिफलाचूर्णं प्र मा ४, यवक्षारादीनाञ्च प्र मा ५, मिलितचूर्णात् कर्षमेकं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां लेह्यम्। गुड़िकापक्षे तु—पुराणगुड़ तो ८, एतच्चिवृतादिचूर्णेन समं विमर्द्य कर्षप्रमाणा गुड़िका कार्य्या; तन्मोदकमनुपेयम्॥ ७॥

अभयेत्यादि योगद्वयं स्पष्टम्॥ ८। ९॥

तद्द्रव्यं शीतलं कृत्वा सितार्कपेण योजयेत् ।
तावत् विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥
एरण्डतैलं त्रिफला-क्राथेन द्विगुणेन च ।
युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ ८ ॥

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसम्प्रसादौ
लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ।
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानाम्
सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥ १० ॥
स्यात् श्लेष्मपित्तानिलसम्प्रकोपः
सादस्तथाग्नेर्गुरुता प्रतिश्या ।
तन्द्रा तथा छर्दिररोचकश्च
वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥ ११ ॥
कफास्रपित्तक्षयजाऽनिलोत्थाः
सुप्त्यङ्गमर्दक्लमवेपनाद्याः ।
निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः
सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ॥

विरिक्तसम्यग्योगलक्षणमाह, स्रोतोविशुद्धीत्यादि ।—चरकस्य ।—ऊर्जोऽपिरिति—बलवानग्निरित्यर्थः । अनामयत्वमिति ।—विरेचनजेतरव्याधीजनितविकाराभ्यपगमः । क्रमेण विट्पित्तादीनां प्राप्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रापि यथोक्तक्रमलङ्घनेन विट्पित्तादिप्रवर्त्तने न सम्यग्विरिक्तलक्षणं भवतीति पूर्ववदेव ज्ञेयम् । अत्रापि पूर्वार्धेन विरिक्तस्य ऐन्द्रिकी वृद्धिः, द्वितीयार्धेन पुनराव्यक्तिकी वृद्धिरिति ज्ञेयम् । स्यादित्यादिना दुर्विरेचनात्कृतविरेकलक्षणमाह, न च वातानुलोम्यमित्यादि ।—वातविबन्ध इत्यर्थः । गुरुतेति—कोष्ठस्य गात्रस्य च ॥ १० । ११ ॥

कफेत्यादिना विरेचनातियोगलक्षणमाह ।—क्षयशब्दः कफादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, अभावशब्दोऽपि निद्राबलाभ्यामिति । अतिविरेचित इत्यन्वयः । यदैव यदग्निमान्द्यादिकं स्यात् तदा तस्मिन् दिवसे लङ्घनमन्यथा तु सायं यवागूर्देयेत्याह,

मन्दाग्निमक्षीणमसंहितशिष्टाम्
न पाययेत् तद्दिवसे यवागूम् ।
विपर्य्यये तद्दिवसे तु सायम्
पेयाक्रमो वान्तवदिष्यते तु ॥
यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः
सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरः सर्वसहस्तथैव
शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ १२ ॥

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
स्निग्धोष्णलवणैर्वायावप्रवृत्ते च पाययेत् ॥
उष्णाम्बु स्वेदयेच्चास्य पाणितापेन चोदरम् ।
उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्त्वान्येद्युः पुनः पिबेत् ॥
अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्द्ध्वं दशाहतः ॥
भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ।
यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ १३ ॥
दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ।
अपरिज्ञातकोष्ठस्तु पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ॥

मन्दाग्निमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—विपर्य्यये इति ।—अग्निमान्द्याद्यभावे । पेयाक्रम इति ।—"पेयां विलेपीमकृतम्" इत्यादिनोक्तः । उक्तपेयाक्रमस्य फलमाह, यथेत्यादि ॥१२॥

इदानीं दोषभेदाद्विरेकमाह, कषायेत्यादि ।—वाग्भटस्य । वायाविति शेषः । अप्रवृत्ते तु पुरीषादौ उष्णाम्बु पाययेदिति योज्यम् । अत्यन्ताल्पप्रवृत्ते दोषे अपरस्मिन्नहनि विरेकमाह, उत्थान इत्यादि ।—उत्थानं—मलप्रवर्त्तनम् । पुनः पिबेदित्यत्र विरेचनमिति शेषः । यदि पुनरसम्यक्स्निग्धकोष्ठो भवति पुमान् तदा दशाहादूर्द्ध्वं विरेचनं पिबेदित्याह, अदृढस्नेहकोष्ठ इत्यादि ।—अदृढस्नेहकोष्ठ इति—असम्यक्स्निग्धकोष्ठ इत्यर्थः । स्मरन् पूर्वमनुक्रममिति ।—येन मात्राऽभियोगेन पूर्वमयोगोऽभूत् तत् स्मृत्वा परिहर्त्तव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

दुर्बलादिषु यादृग्विरेचनं प्रयोक्तव्यं तदाह, दुर्बल इत्यादि ।—दुर्बलः,—अल्पशक्ति-

रूक्षबह्वनिलक्रूर-कोष्ठव्यायामसेविनाम्।
दीप्ताग्नीनाञ्च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्य्यति॥
तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम्॥ १४॥
अस्निग्धे रेचनं स्निग्धं रूक्षं स्निग्धेऽतिशस्यते।
विरूक्ष्य स्नेहसात्म्यन्तु भूयः स्निग्धं विरेचयेत्॥ १५॥
पद्मकोशीरनागाह्व-चन्दनानि प्रयोजयेत्।
अतियोगे विरिक्तस्य पानालेपनसेचनैः।
सौवीरपिष्टाम्रवल्क-नाभिलेपोऽतिसारहा॥ १६॥
अविरेच्या बालवृद्ध-श्रान्तभीतनवज्वराः।
अल्पाग्न्यधोगपित्तास्र-क्षतपाय्वतिसारिणः॥

दीप्त, इति—तीक्ष्णमाह। जीर्य्यति—मृदुवीर्य्यम्। अत्यन्तवातविरुद्धकोष्ठादौ यथा विरेचनं कार्य्यं तदाह, तेभ्य इत्यादि।—रूक्षादयः कोष्ठेन सार्द्धं सम्बध्यन्ते। अविरिच्यैवेति—विरेकमकृत्वा, अविरिक्त एव इति केचित्। अन्ये तु—निरूहापेक्षया स्नेहवस्तेर्वातप्रशमकत्वेनानुवासनमत्र वस्तिशब्दार्थं इत्याहुः। अन्ये तूभयमपी-त्याहुः॥ १४॥

इदानीं यद्यस्मिन् प्रयोज्यं तदाह, अस्निग्धेत्यादि।—अस्निग्धे ईषत्स्निग्धे रूक्षम्। स्निग्धेऽतिशस्यते इति—अतिस्निग्धे रूक्षं विरेचनं प्रशस्तं इत्यर्थः॥ १५॥

इदानीं विरेचनातियोगचिकित्सामाह, पद्मकेत्यादि।—ननु अयोगातियोगवत् विरेकमिथ्यायोगचिकित्सा कुतो नोक्ता? सत्यम्, दोषाणां हि प्रवृत्तौ चतुर्विधैव गतिर्भवति, सम्यक्प्रवृत्तिरतिप्रवृत्तिरप्रवृत्तिरल्पप्रवृत्तिर्वेति। तत्राल्पप्रवृत्तिरप्रवृत्तिश्चेति तु अयोगगृहीत एव। या अपि प्रातिलोम्येन प्रवृत्तिर्मिथ्यायोगेन ख्याता, सा अति-प्रवर्त्तितस्य दोषस्याप्रवर्त्तकत्वादयोगान्तर्भूतैव। अत एवोक्तं चरके—"अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्त्तनम्" इति। अतो वमनविरेचनयोर्मिथ्यायोगं नेच्छन्तीति ज्ञात्वा मिथ्यायोगचिकित्सितस्येत्यनुपादानं बोध्यम्॥ १६॥

निषिद्धविरेकानाह, अविरेच्या इति।—आस्थापितो निरूढः। अत्र निरूहानन्तरं विरेकनिषेध औत्सर्गिकः; तेन "तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात्" इत्यादिविधिना तदपवादो युज्यते एव। किंवा निरूहानन्तरं हि विरेकनिषेधः तदनन्तर एव

सशल्यास्थापितक्रूर-कोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ।
गर्भिणी नवसूता च तृष्णार्त्तोऽजीर्णवानपि ॥ १७ ॥

इति विरेचनाधिकारः ।

अथानुवासनाधिकारः ।

वातोल्वणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।
यथोचितात् पादहीनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ १ ॥

ज्ञेयः, सप्ताहादूर्द्ध्वन्तु विरिक्तो विहित एवेति विधिनिषेधयोः कालभेदेन न विरोधः । उक्तं हि चरके,—"नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं विवर्जयेत् सप्तदिना-न्यवश्यम् । शुद्धो निरूहेण विरेचनञ्च—" इति वदन्ति । अन्ये त्वेतद्विरोधभियैव "स्नेहो वस्तिं पुरा दद्यात्" इत्यत्र वस्तिशब्दस्यानुवासनार्थमाहुरिति प्रागेवोक्तम् ॥१७॥

इति विरेचनाधिकार-विवृतिः ।

"विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय वै । कृतान्नायानुवास्याय सम्यग्देयो-ऽनुवासनः" इत्यनेनानुवासनस्य विरेचनीयानन्तरीयत्वमुक्तम्; अतो विरेचनाधिकार-मनुवेक्ष्यवस्तिविचारः प्रक्रम्यते । अनुवासयन्नपि न दुष्यति अनुदिवसं वा दीयत इत्यनु-वासननिरुक्तिः सुश्रुतोक्ता ज्ञेया । अत्र सामान्यतो वस्तिविषयमाह, वातेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—यद्यपि सुश्रुते—"वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते" इत्यनेन पित्तकफरक्तानामपि वस्तिविषयत्वमुक्तं, तथापि "वस्तिर्वातहराणाम्" इति वचनात् प्राधान्येन वायोरेव वस्तिविषयत्वं, पित्तकफयोस्तु वातस्थानगतयोस्तथा स्वस्थान-स्थितयोर्वातानुबन्धयोर्वा वस्तिविषयता । यदाह चरकः,—"पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् । स्रंसयन् विस्रजान् वस्तिः पक्वाशयगतान् जयेत् ॥" इति । तथा—"एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥" रक्तमपि दुष्टं रक्तप्रसादनद्रव्यैर्दत्तवस्तिः प्रसादयति दोषहरत्वेनानुलोमयति । अत्र निरूहा-ङ्गस्यानुवासनस्य विधानं तावदाह, यथेत्यादि ।—उचितादभ्यस्तात् पादहीनं चतुर्भाग-

न चाभुक्तवते स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।
सूक्ष्मत्वाच्छून्यकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्द्ध्वमथोत्पतेत् ॥
षट्पली च भवेच्छ्रेष्ठा मध्यमा त्रिपली भवेत् ।
कनीयस्यध्यर्द्धपला त्रिधा मात्रानुवासने ॥
प्राग्देयमाद्ये द्विपलं पलार्द्धं वृद्धिर्द्वितीये पलमत्र वृद्धिः ।
कर्षद्वयं वा वसुमाषवृद्धिर्वस्तौ तृतीये क्रम एष उक्तः ॥

हीनम् । वस्तिर्हि द्विविधा, अनुवासननिरूहभेदात् । स्नेहवस्तिरनुवासनं, कषायवस्तिर्निरूहः । तत्र निरूहादन्यस्यानुवासनस्य विधानम् ॥ १ ॥

अभुक्तवतेऽनुवासनवस्तिर्न देय इत्याह, न चेत्यादि ।—स्नेह इति—स्नेहवस्तिः । अत्रैव उपपत्तिमाह, सूक्ष्मत्वादित्यादि । विदग्धान्ने तु वस्तिर्न देयः ; यत्र हि—"सदानुवासयेद्वैद्यो भोजयित्वार्द्रपाणिकम् । ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्य्यात् स्नेहः प्रयोजितः ॥" इति । उत्तममध्यमाधमभेदापेक्षया त्रिविधामनुवासनमात्रामाह, षट्पलीत्यादि ।—अध्यर्द्धपलेति—सार्द्धपलमितामित्यर्थः । एताश्च षट्पलादिमात्राविधानक्रमेणैव विधेयम् । न त्वेकदिन एवेत्याह, प्रागित्यादि ।—आद्ये षट्पलस्नेहे गुरुमात्रायामपि प्रथमं पलस्नेहस्य द्विपलं, ततो दिनैकं विश्राम्य पलार्द्धेन वृद्धिः ; एवं क्रमेण नवभिः स्नेहदानदिनैः षट्पलानि स्युः । अन्तरालदिवसाश्चाष्टावतो मिलिता सप्तदश वासरा भवन्ति । द्वितीये मध्यमे त्रिपल इति यावत् । तत्र पलमादौ देयम्, तत एकैकदिनं विश्राम्य पलेन कर्षेण वृद्धिः । अत्रापि नवभिः स्नेहपानदिवसैः पलत्रयं पूर्य्यते । तृतीये कनीयसि सार्द्धपले आदौ कर्षद्वयं, तथैव एकैकदिनं विश्राम्य वसुपरिमितैरष्टाभिर्माषकैर्वृद्धिः कार्य्या । अत्रापि नवभिरेव स्नेहदानदिवसैः सार्द्धपलमानं पूर्य्यते । इयमेव हि कनीयसी मात्रा निरपाया सार्वलौकिकी सार्वकालिकी वृद्धव्यवहारसिद्धा च । उक्तं हि चरके—"घर्मव्यायामभाराध्वयानस्त्रीकर्षितेषु च । दुर्बले वातभग्ने च मात्रावस्तिः सदा हितः । ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्रावस्तिः समो भवेत् ॥" ह्रस्वाया स्नेहमात्राया योजितो वस्तिर्मात्रावस्तिरित्यर्थः । एतानि स्नेहदानदिनानि नवेत्युत्सर्गः । तेन नवदिनादर्वागपि यदि स्नेहपाक भवति, दिनत्रयेण चतुष्टयेन वा, तदा तावतैवानुवासनं समाप्यते अनुवासनान्तरञ्च न दीयते । न च स्नेहः केवलो

स तु सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतः।
भवेत् सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम्।
विरिक्तयानुवासयेत् सप्तरावात् परं तदा ॥ २ ॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीति-
कांस्यायसास्थिद्रुमवेणुदन्तैः।
नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः
कार्य्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ ३ ॥

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम्।
स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहि-च्छिद्राणि वर्त्त्या पिहितानि चापि ॥

दैय', किम्वा कैनाप्युपदिश इत्याह, स त्वित्यादि।—सुश्रुतस्य।—चूर्णमानस्य ग्रन्थेन लिखित यथा—"चूर्णमाषः पले स्नेहे सिन्धुजन्मशताह्वयोः" इति। चक्रस्तु भानुमत्यां सैन्धवशताह्वयोः प्रत्येकमङ्गुलीग्रयावसन्दंशग्राह्यं मानमित्याह। सहसेति।—यद्यपि स्नेहस्य शीघ्रागमनं दोषायैव, यदुक्तं—"शीघ्रः शीघ्रं निवृत्तोऽस्य. स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्य्यकृत्" इति, तथापि वक्ष्यमाणस्नेहनिर्गमनकालाधिककालनिरासार्थं सहसेत्युक्तम्। तेन सहसेत्यस्य यामत्रयामन्तरमेवेत्यर्थः। सुखमिति।—पौर्वापर्येण विरेचनानन्तरं कियद्भिरहोभिरनुवास्य इत्याह,—विरिक्त इत्यादि ॥ २ ॥

इदानीं वस्तिनलिका यैर्द्रव्यैर्विधेया तान्याह, सुवर्णेत्यादि।—चरकस्य। त्रपु—सीसकम्। रीति,—पित्तलम्; अस्थि—हस्त्यादीनाम्; दन्तश्च हस्तिनः; विषाणै,—महिषादिशृङ्गैः; मणिभिः,—गोमेदकादिभिः। सुकर्णिकानीत्यत्र त्रिकर्णिकानीति केचित् पठन्ति; त्रिकर्णिकस्वरूपं वक्ष्यति। नेत्रं—नलिका, वस्तिगतस्नेह-कषायादिद्रव्यनेतृत्वान्नेत्रमिति संज्ञा ॥ ३ ॥

इदानीं तन्नेत्रप्रमाणं वयोभेदाद्भिन्नमाह, षडित्यादि।—तत्रैव षड्वर्षबालस्याङ्गुलेन षडङ्गुलं नेत्रं कार्य्यम्, एवं विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलम्; तथा द्वादशवर्षस्याष्टाङ्गुलमिति यथासङ्ख्यमन्वयः। ननु एकवर्षादारभ्य पञ्चवर्षं, तथा षड्वर्षादूर्द्ध्वमेकादशवर्षम्, तथा द्वादशवर्षादूर्द्ध्वं विंशतिवर्षं, ततोऽपि सप्ततिं यावत् कियन्मानं नेत्रं कार्य्यम्?—अत्राहुः,—एकवर्षात् प्रभृति षड्वर्षं यावत् षडङ्गुलमेव नेत्रं, तथा सप्तवर्षादूर्द्ध्वमेकोनविंशतिवर्षं यावत् अष्टाङ्गुलं नेत्रम्, एवं विंशतिवर्षादूर्द्ध्वं

यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुडिकामुखानि॥
स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे।
जारद्गवो माहिषहारिणौ वा स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वापि॥

द्वादशाङ्गुलमेव नेत्रं कार्यं सप्ततिवर्षं यावदिति। अयञ्चार्थः व्युत्क्रमाभिधान-सामर्थ्यादेव लभ्यते। यतः षट्‌सङ्ख्या निर्देशाद्दशसङ्ख्यानिर्देशो युज्यते, ततो द्वादश चकारेति, अतो व्युत्क्रमाभिधानबलादेव तदर्थस्योपलम्भ इति। अस्मादेव व्युत्क्रमाभिधानात् षड्वर्षादूर्ध्वमेकादशवर्षं यावत्, तथा द्वादशवर्षादूर्ध्वं विंशतिवर्षं यावत् नेत्रमानं प्रति विकल्पोऽस्त्येवेति निदर्शयति, तेन सप्तवर्षादौ प्रतिवर्षमेका-ङ्गुलतृतीयभागवृद्ध्या द्वादशवर्षादष्टाङ्गुलं भवति; तथा द्वादशवर्षादूर्ध्वमपि प्रति-वर्षमर्धाङ्गुलवृद्ध्या विंशतिवर्षे द्वादशाङ्गुलं भवतीति ज्ञेयम्। वाग्भटेऽप्युक्तं—"—वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च। वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत्॥" इति। वर्षान्तरेष्विति।—षड्द्वादशादिवर्षान्तरालस्थितेषु सप्तमाष्टमादिवर्षेष्वित्यर्थः। सुश्रुते तु—सांवत्सरि-कादिरष्टवर्षाणां षडङ्गुलं नेत्रमानमुक्तं, पञ्चविंशतिवर्षादूर्ध्वं द्वादशाङ्गुल-मित्यनेन, तथा वाग्भटेऽपि—"जन्मेऽब्दे पञ्चपूर्वेऽस्मिन् सप्तमेऽङ्गुलानि षट्। दशमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव॥" इत्यनेन च यो नेत्रमानभेद उक्तः, सोऽप्य-दूरान्तरत्वान्न विरोधमावहतीति। एषाञ्च नेत्राणामग्रं कीदृशं कार्यमित्याह, स्युर्मुद्गेत्यादि।—षड्द्वादशाष्टाङ्गुलानि यथासङ्ख्यं मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहिच्छिद्राणि कार्याणि स्युः। कर्कन्धुशब्देनेह तदस्थि गृह्यते। उक्तं हि सुश्रुते—कोलास्थि-मात्रच्छिद्रमिति। कर्कन्धुः शृगालकोलिः। इह द्वादशाङ्गुलपक्षे तु कनिष्ठा-प्रमाणाग्रे तदग्रं नार्हति। अन्ये तु—एवं विरोधं पश्यन्तो द्वादशाङ्गुलनेत्राग्रमिह कर्कन्धुशब्देन ग्राहयन्ति। सतीनः,—वर्तुलकलायः। वर्त्या पिहितानीति।—द्रव्या-न्तरप्रवेशवस्तिद्रव्यनिर्गमननिरासार्थं वस्त्रादीनां वर्त्या पिहितमुखानि कार्याणि। यथावय इति।—यस्मिन् वयसि यन्नेत्रं विहितं तद्वयःस्थस्यैव अङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां यथासङ्ख्यं मूले अग्रे च तुल्यपरिमाणाग्रं नेत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। अङ्गुष्ठं—हस्ताङ्गुष्ठम्। ऋजूनीत्यादिना नेत्राकृतिमाह, गोपुच्छाकृतित्वमेषां मूलस्थौल्यादग्रे तनुत्वादिति। श्लक्ष्णानीत्यकर्कशानि; गुडिकामुखानीति—गुडिकाकारवर्तुलं मुखं येषाम्; तेन वर्तुलमुखतया क्षतीघ्नमुखानि कुण्ठमुखानीत्यर्थः। सकर्णिकानीति पूर्वमुक्तम्, अतः

दृढ़स्तनुर्नष्टशिरो विगन्धः कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः॥ ४॥
निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम्।
प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः॥
प्रसृतं वर्द्धयेदूर्द्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु।
आ सप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम्॥ ५॥

कर्णिकाद्यवस्थामाह, स्थादित्यादि।—नेत्रस्याग्रप्रदेशे यच्चतुर्थो भागस्तत्र एका कर्णिका कार्य्या, नेत्रस्यातिप्रवेशनिरासार्थमिति भावः। मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे इति।—नेत्रस्य मूले तु चर्म्मपुटकबन्धनार्थे कर्णिकाद्वयं कार्य्यमित्यर्थः। वस्त्यर्थे येषां मूत्रपुटकं ग्राह्यं तदाह, जारद्गव इत्यादि।—जारद्गव इति—जरद्गवीभवः। वस्तिरिति—मूत्रपुटकं कोषावरकचर्म्मेति केचित्। नष्टशिर इति—समुद्धृतशिरास्नायुः। कषायरक्त इति।—त्रिफलादिकषायद्रव्यभावनया रञ्जितः, अत एव विगन्धः,—विगतपूतिगन्धः। वयो वीक्ष्य यथानुरूपमिति।—वयोभेदेन वत्सरादिरूपेण वयोभेदेन यथावस्तिर्यस्यानुरूप उचितप्रमाणो भवति स तस्य नेत्रे बन्धनीयः; सुबद्धसूत्र इति।—सुदृढबन्धनसूत्र इत्यर्थः॥ ४॥

यद्यपि "षट्पली तु भवेच्छ्रेष्ठा" इत्यादिना अनुवासनमात्रा उक्तैव, तथाप्यनुक्त-विशेषणार्थे पुनरप्यनुवासनमात्रा वक्तव्या; सा च निरूहमात्रातिदेशेन वाच्या; अतो-ऽनुवासनाधिकार एव प्रथमं निरूहमात्रामाह, निरूहमात्रेत्यादि।—वाग्भटस्य।—प्रथमे वत्सरे निरूहमात्रा प्रकुञ्चः,—पलमित्यर्थः। परमिति।—वत्सरात् ऊर्द्ध्वं प्रत्यब्दं प्रकुञ्चेन पलेन वृद्धिः कार्य्येति यावत्। षट्प्रसृता—द्वादश पलानि भवन्ती-त्यर्थः। "प्रसृतन्तु पलद्वयम्" इति वचनात्। एतेन षडब्दे प्रकुञ्चषट्कात् द्वादशभिर्वर्षैः षट्प्रसृता भवन्तीत्यर्थः। द्वादशेति छेदः। ततः इति।—द्वादशवर्षादूर्द्ध्वं प्रत्यब्दमेकैकं प्रसृतं कृत्वा वर्द्धयेत् यावद्द्वादश प्रसृता भवन्ति; एतेन द्वादशवर्षानन्तरं त्रयोदशवर्ष-मारभ्य अष्टादशवर्षपर्य्यन्तं प्रतिवर्षमेकैकप्रसृतवृद्ध्या द्वादशप्रसृतपूरणं भवति। अष्टादशस्य—अष्टादशवर्षदेशीयस्य पुंसः; आ सप्ततेरिति—सप्ततिवर्षं यावत् इदं द्वादश-प्रसृतस्वरूपमेव मानं ज्ञेयमित्यर्थः। दशैव प्रसृताः परम् इति।—प्रत्यब्दं प्रसृतवृद्ध्या अष्टादशस्य—अष्टादशवर्षस्य द्वादश प्रसृता भवन्ति, ततः सप्ततिवर्षपर्य्यन्तं द्वादश प्रसृता एव, परं सप्ततिवर्षादूर्द्ध्वं दश प्रसृता एवेत्यर्थः। इदानीं पुनरर्द्धमात्रिकीय-व्यवहारः, तेन महत्यपि पुंसि षट् प्रसृता एव दीयन्ते इति वृद्धवैद्योरिति बोध्यम्॥ ५॥

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने।
कृतचङ्क्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे॥
नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः।
सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम्॥
बस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीड़येत्।
न्यस्यास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे॥
उच्छ्वास्य बस्तेर्वदनं बद्ध्वा हस्तमकम्पयन्।
पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम्॥

इदानीमुक्तनिरूहमात्रातिदेशेन स्नेहानुवासनमात्रामाह, यथायथमित्यादि।— यस्मिन् वयसि यन्निरूहमानमुक्तं, तस्मिन् वयसि अनुवासनमानं तन्निरूहाच्चतुर्थांश- मित्यर्थः। एतेन प्रथमवर्षीयस्य बालस्य यदुक्तं निरूहमानं पलमुक्तम्; तस्य चतुर्थांशः कर्षोऽनुवासनमानमित्यर्थः। एवं द्वितीयादिवर्षादौ च द्विगुणादिकं बोध्यम्। ननु "षट्पली तु भवेच्छ्रेष्ठा" इत्यादिना पूर्वं त्रिविधानुवासनमात्रोक्ता, अत्र पुनरन्यथे- ति विरोधः? उच्यते,—अष्टादशे वर्षे यावत् द्वादशप्रसृती निरूह उक्तः, तस्य चतु- र्थोऽंशः षट्पल एव; तथा द्वादशवर्षे प्रति षट्प्रसृता उक्ताः, एषां चतुर्थो भागस्त्रि- पल एव; तथा षड्वर्षस्य षट्पलमित्यस्य पादः सार्द्धपलमिति, अत्रान्तरे एक विंशि- वर्षादौ चतुर्दशवर्षादौ च द्वौ मानभेदौ सन्ति, तेनाप्येतन्मानानुसारेणोहः कार्य इत्येक- वाक्यतया न पूर्वापरवचनविरोधः। किञ्च षट्पलीत्यादि वाक्यमुत्तममध्यमाधमबला- नलशरीरभेदभिन्नमुक्तसर्गसिद्धं त्रिविधं मानमत्रिभ्योक्तम्, तेन वयोवस्थादिवयोभेद- भिन्नमानाभिधानान्न न्यूनतादोष इति ज्ञेयम्। इदानीं किम्भूतस्य तदनुवासनं देयम्? —इत्याह, कृतेत्यादि।—चङ्क्रमः।—शयन इति—शय्यायाम्। वामपार्श्वत इति।— वामपार्श्वेन, संविष्टं—सुप्तम्। वामपार्श्वशयनप्रयोजनञ्च चरकेणोक्तं यथा—"वामा- श्रयोऽग्निर्ग्रहणीगुदञ्च तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः। शीयन्त एवं वलयश्च तस्मात् सव्यं शयानोऽर्हति बस्तिदानम्॥" इति। सक्थीति—जङ्घा, अपरमिति—वामम्; सव्य इति—वामे। बस्तिमिति—बद्धचर्मपुटाद्रिवस्तियुक्तं नेत्रमेव। दक्षिणेनेति— दक्षहस्तेन। उच्छ्वास्य बस्तेर्वदनं बद्ध्वेति।—बस्तेश्चर्मपुटकस्य मुखम्, उच्छ्वास्य उद्घाट्य, पश्चात् बद्ध्वेत्यर्थः। बस्तिमुखोच्छ्वासनञ्च द्रवाभिघातजनितवातस्य निर्गमनार्थम्। "उच्छ्वास्य बस्तेर्वदने बद्धः" इति पाठः। पृष्ठवंशं प्रतीति—पृष्ठवंशं लक्षीकृत्य, तेन पृष्ठ-

नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीड़येत्।
सावशेषं प्रकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति॥
निरूहदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः॥ ६॥
ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत्।
प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्य्यं प्रसर्पति॥
आकुञ्चयेच्छनैस्त्रिस्त्रिः सक्थिबाहू ततः परम्।
ताड़येत् तलयोरेनं त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः॥
स्फिचोर्य्येनं ततः श्रोणिं शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत्ततः।

वेगानुसारेण ऋजु यथा स्यात् तथा नेत्रं प्रणयेदित्यर्थः। चरकेऽपि ऋजु पृष्ठवंशमित्युक्तम्। सकृदित्येकवारमेव। वस्तिपुटकान्तर्गतद्रवभागस्तु न निःशेषो देय इत्याह, सावशेषमित्यादि।—"वायुः शेषे हि तिष्ठति" इति निःशेषदाने हि पुटकान्तर्गतो वायुर्गुदं प्रविश्य वस्तिमाध्मापयेदिति भावः। इदानीमुक्तानुवासनदानविधिं निरूहेऽप्यतिदिशति—निरूहदानेऽपीत्यादि॥ ६॥

दत्ते च स्नेहे यादृशेन स्थातव्यं, यच्च कर्त्तव्यं तदाह, तत इत्यादि।—प्रणिहिते।—वाक्—लघ्वक्षरं, तदुच्चारणं शतधा यावत्कालेन भवति तावत्कालमुत्तानो भूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः। अन्ये तु—वाक्शतं—छोटिकाशतमित्याहुः। प्रसारितैः सर्वगात्रैः,—बाहुजङ्घादिभिरित्युपलक्षणे तृतीया। एवं कृते किं स्यात्?—इत्याह,—तथेति। आकुञ्चयेदित्यादि।—सक्थिनी ऊरू, तथा बाहू च त्रिराकुञ्चयेच्च इति शेषः। आकुञ्चनान्यथाऽनुपपत्त्यैव प्रसारणमपि लभ्यते; तेन पादाङ्गुष्ठद्वयं पादतलद्वयं वा विधृत्य ततः सङ्कोच्य शनैः प्रसारयेदित्यर्थः। उक्तं हि चरके—"ईषच्च पादाङ्गुलिषु मनाक् कर्षेत्" इति। आकर्षेत्—प्रसारयेदित्यर्थः। तत्र तु प्रसारणान्यथाऽनुपपत्त्या आकुञ्चनं लभ्यत इत्येकवाक्यता च ज्ञेया। ततः परं बाहू च तदङ्गुष्ठद्वयेन विधृत्य ततः सङ्कोच्य प्रसारयेदिति। चरके तु बाहुसङ्कोचप्रसारणे नोक्ते इति विशेषः। ताडयेदित्यादि।—स्फिचोर्येनमिति छेदः। एनम्—आतुरम्। तलयोः,—पादतलकरतलयोः, तथा स्फिचोश्च त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनैस्ताडयेदिति—मुष्टिना हन्यादिति। एतच्च ताडनम् अनुवासनस्नेहस्य शीघ्रनिःसरणं यथा न भूयादित्येतदर्थं क्रियते। यदाह दृढबलः,—"दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात् स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम्" इति। ततः श्रोणीं शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत्; तत इति।—शय्याश्रितनितम्बं प्रतीति शेषः;

एवं प्रणिहिते बस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥
आस्तीर्णे शयने काममासीताचारिके रतः।
योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन् कार्यकृत् ॥ ७ ॥
सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै।
विना पीडां त्रियामस्थः स सम्यगनुवासितः ॥ ८ ॥

तेन शय्यां प्रति श्रोणीं त्रिरुत्क्षिपेदित्यर्थ इति श्रीकण्ठः। यत्तु—शय्यामित्यनन्तरं तत्पार्ष्णिभ्यामिति शेषः; तेन तत्पार्ष्णिभ्याम् आतुरपार्ष्णिभ्यां शय्यां ताडयेदिति बोध्यम्। उक्तं हि—"दत्ते तु सर्वस्नेहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिचौ। तत्पार्ष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥" इति व्याचष्टे।—श्रोणीं त्रिरुत्क्षिपेदिति।—पादयोर्विधृत्य श्रोणीं त्रिरुत्क्षिपेदित्यर्थः। एतदपि पार्ष्णिभ्यां शय्याताडनं श्रोण्युत्क्षेपणं स्नेहशीघ्रागमनरक्षणार्थमेव ज्ञेयम्। एतच्च शीघ्रागमनरक्षणार्थं कर्म यद्यपि पश्चादुक्तं, तथापि स्नेहशीघ्रागमनेन बस्तेर्निष्फलता स्यादिति ज्ञात्वा प्रथममेव कार्यम्। अत एव भानुमत्यां चक्रोऽप्याह, स्फिचौ ताडयेदिति, यद्यपि पश्चादुक्तं तथाप्यभिधानक्रमतन्त्रं ज्ञात्वा प्रथममेव ज्ञेयमिति। मन्दायास इति।—अल्पप्रत्यवायकरविक्षेपणादिशरीरचेष्टः। काममासीतेत्यनेन हस्तपादप्रसारणाङ्गुलीस्फोटादिकमनिच्छया कार्यमिति सूच्यते; उक्तं हि—"स्नेहेन पाण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च … गात्रावयवा प्रसार्याः। तांश्चाप्यभ्यज्य ततश्च तत्र निद्रामुपासीत … ॥" इति। आचारिके रत इति।—क्रोधादिवर्जनाद्याचारतत्परः। यदि तु स्नेहो बलमात्र प्रवातिमात्रत्वादिदोषेण निःसरति, तदा किं कार्यम् ?—इत्याह, योज्य इत्यादि।—वाग्भटस्य।—शीघ्रमिति—त्रियामादर्वाक्। अत्र द्वितीयस्नेहदानमल्पमात्रयैव विधेयम्, प्रथमस्नेहदानेनैव कोष्ठावलेपसिद्धत्वात्। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"तथान्योऽल्पतरो देयः" इति, पूर्वदत्तस्नेहादल्पतर इति ॥ ७ ॥

सानिल इत्यादिना सौश्रुतानुवासनसम्यग्योगलक्षणमाह। "विना पीडां त्रियामस्थ." इत्यत्र "कषाचोषौ विना शीघ्रम्" इति पाठे—कषा—दाहः, चोष,—पिपासा, शीघ्रमिति—यामत्रयानन्तरमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्वाथार्द्धमात्रया प्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ।
पित्तोत्तरे कदुष्णाम्भस्तावन्मात्रं पिबेदनु ॥
तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ।
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन् न दुष्यति ।
कुर्य्याद्वस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥ ९ ॥

स्नेहावशिष्टस्नेहपाकार्थमाह, क्वाथार्द्धमात्रयेत्यादि ।—यस्य पुरुषसाम्याद्यपेक्षया यावान् संग्रमनक्वाथः समर्हति, तस्यार्द्धं धान्यशुण्ठीजलं पिबेदित्यर्थः । एतच्च धान्यशुण्ठीजलं षडङ्गविधिना कर्त्तव्यमिति चक्रः ; ततश्च धान्यस्य द्वादश माषकाः, शुण्ठ्याश्च षट् चत्वारो वेति मिलित्वा कर्षमानत्वं ज्ञेयम् । एतच्च धान्यशुण्ठीजलं न प्रत्यहं देयं, किन्त्वेकान्तरमिति । तदुक्तं—"एकान्तरोपयोगेन धान्यशुण्ठीजलं पिबेत्" इति । एकान्तरत्वाच्चैकान्तरमेवानुवासनदानम् ; यस्मिन् दिवसे अनुवासनं न दीयते, तस्मिन्नेव दिने धान्यशुण्ठीजलं देयम्, अनुवासनदिने तु न देयम् । यदाह चरकः,—"भुक्तस्नेहं द्रवोष्णञ्च लघुपथ्योपसेवनम् । भुक्तवान् मात्रया भोज्यमनुवास्यस्त्वरहात् त्र्यहात् ॥ धान्यनागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः । व्युषिताय निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥" इति । व्युषितायेति—अनुवासनस्नेहं दत्त्वा निशां व्युषितायेत्यर्थः । एतेन यस्मिन् दिने अनुवासनस्नेहो न दीयते, तस्मिन्नेव दिने धान्यनागरसिद्धं जलं देयमिति बोधयतीति । कल्यमिति—प्रातः । पित्तोल्वणे तु दोषे—धान्यशुण्ठीजलं हित्वा कोष्णजलं देयमित्याह, पित्तोत्तर इत्यादि ।—तावन्मात्रमिति—क्वाथप्रमाणम् । विदाहमप्यस्नेहस्य सम्यगनुवासभक्षित्वं यदुक्तं तदपवादमाह, अहोरात्रादित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—अहोरात्रादिति—वस्तिप्रणिधानदिनरात्राभिप्रायेण, तेन यामत्रयात् परतोऽपि याममेकमनागच्छन्नपि स्नेहो न दुष्यति—न व्यापदं करोतीत्यर्थः । वस्तिगुणानिति—स्नेहनबृंहणादीन् । जीर्ण इति—परिणतः । अल्पगुण इति ।—वायुग्निभ्यामभिभूय पार्ष्णं नीत्वा न सम्यक् स्नेहनादिकं करोति ; वीर्य्येण देहं भावयित्वा प्रत्यागच्छन्नेव स्नेहो यथोक्तगुणकारक इति भावः । पक्वाशयस्थस्यापि स्नेहस्य पाकोऽग्निमस्य्यायाः देहतेजसा च सञ्जायत एव । अत एवोक्तं चरके—"एवमाप्य अरो स्नेहो यात्यभु सिक्तासिव । एभ्योऽन्येषां त्र्यहात् प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥" इति ॥ ९ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
सर्व्वोऽल्पो वाहतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः संविजानता ॥ १० ॥
अनायान्तमहोरात्रात् स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ।
स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ ११ ॥
अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाध्मान-शूलाः श्वासश्च जायते ॥
पक्वाशयगुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धञ्चाप्यनुवासनम् ॥
स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।
स्नेहवीर्य्यं तथा दत्ते स्नेहेनानुविसर्पति ॥ १२ ॥

इदानीं यः स्नेहः सर्व्वथाऽनिःसृतः समुदायेनैकदेशेन वा यदि व्यापदं न करोति तदा तन्निवर्त्तनाय यत्नो न विधेय इत्याह, यस्येत्यादि ।—हृदवलस्य ।—अनिःसृतोऽपि सम्भवत्तादिकमुपद्रवं न कुर्य्यादिति । अल्पो वाहत इति ।—स्तोकमिःसृतः स्तोकवाहत इत्यर्थः । वाहतस्यापि सम्भाव्युपद्रवाकरणे हेतुमाह, रौक्ष्यादित्यादि ।—शरीरस्यात्यन्तरूक्षतया निःसृतोऽपि स्नेहो रूक्षशरीरे आचयत्वेन न व्यापदं करोतीत्यर्थः । अन्ये तु—"सर्व्वोऽल्पो वा धृतः" इति पठन्ति ; रौक्ष्यात्शरीरोद्भूतवायुना धृत' प्रतिबद्धः स्नेहोऽनिःसृतोऽपि व्यापदजनकत्वादुपेक्ष्य इत्याहुः । उपेक्ष्य इति ।—न तत्र वाताद्या-हृतस्नेहप्रवर्त्तनी चिकित्सा कार्य्येत्यर्थः ॥ १० ॥

अनायान्तमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—हरेदिति—तीक्ष्णवस्तिभिरिति शेषः ; अत इत्याह, स्नेहवस्तावित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—नान्यः स्नेहो विधीयते इति ।—स्नेहातियोगभयात् । तीक्ष्णवस्तिस्तु दीयत एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अचिकित्सितां व्यापदमाह, अशुद्धस्येत्यादि ।—अशुद्धस्येति ।—वमनेन विरेचनेन वा । तीक्ष्णमित्यनुवासनविशेषणम् , अन्ये तु—निरूहणमित्यस्य विशेषणमित्याहुः । वमनविरेकाभ्यां शुद्धस्यैव स्नेहवस्तिर्देयो न पुनरविशुद्धस्येत्याह, स्नेहवस्तिरित्यादि । कुतो न विधेयः ?—इत्याह, स्नेहवीर्य्यमित्यादि ।—तथा दत्ते स्नेहे अविशुद्धदेहप्रयुक्ते स्नेहे सति स्नेहवीर्य्यं यथावन्नानुविसर्पति, देहमिति शेषः । स्नेहमित्यत्र देहमिति पाठे—तथा दत्ते इत्यत्र स्नेहवस्ताविति शेषो बोध्यः ॥ १२ ॥

अशुद्धमपि वा तेन केवलेनाभिपीड़ितम् ।
अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ १२ ॥
अन्वासयेत् तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ।
यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽप्युल्वणमारुतान् ॥
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ।
इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ १४ ॥

अशुद्धस्य स्नेहवस्तिर्न देय इति यदुक्तं तदपवादमाह, अशुद्धमपीत्यादि।—केवलेनेति—निराहारेण। अहोरात्रस्य कालेष्विति अहोरात्रेर्वा ये कालाः पूर्वाह्ण-पूर्वरात्रादयस्तेष्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

एकमनुवासनं दत्त्वा कियता कालेनानुवासनं देयमित्याह, अन्वासयेदित्यादि।—वाग्भटस्य।—स्नेहपक्तिः स्यादिति शेषः। तमिति।—प्रथममनुवासितं तृतीये पञ्चमे वाऽह्नि अनुवासयेत्; अत्र सति हृद्वाते त्र्यहेऽनुवासनं देयम्; मन्दाग्नौ हृतकफपित्ते तु—पञ्चमदिनेऽनुवासनमिति व्यवस्था। यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादित्यनेनाग्न्यपेक्षया उक्तकालातिक्रमोऽपि कार्य्य इति बोधयति। उल्वणवातादीन् प्रति तु—प्रत्यहमेवानुवासनं देयमित्याह, अतोऽपीत्यादि।—अतोऽपीति—त्र्यहादिदेयानुवासनापेक्षयापीत्यर्थः। हारीतोऽप्याह—"हन्तातिरूक्षं पवनस्य रूक्षं दिने दिने वस्तिमुदाहरन्ति" इति। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"रूक्षस्य बहु-वातस्य स्नेहवस्तिं दिने दिने। दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषामग्न्याबाधभयात् त्र्यहात्॥" इति। अनयैवोक्तरीत्या निरूहानन्तरमनुवासनकालोऽप्यूहनीयः। यदाह दृढ-बलः,—"त्र्यहे त्र्यहे वाप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनञ्च" इति। एवं यस्मिन् दोषे यावन्त्यनुवासनानि देयानि तदपि चरकादावेवानुसन्धेयानि। कियन्तः स्नेहवस्तयः प्रयोज्या इत्याह, इतीत्यादि।—वाग्भटस्य।—ननु त्रिचतुरैः स्नेहै-रित्यनेन अयुग्मवस्तिदानं विधीयते, तथा च विरोधः, उक्तं हि चरके—"वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात्" इति; युग्मवस्तिदानञ्च प्रभावादेवोपकारीति महर्षिवचनादुन्नीयते; यथा युग्मेष्वहःसु पुत्रकामौ संवसेताम्" इति; अयुग्मदानोप-पत्तिश्चात्रातिप्रसङ्गभीत्या न कथिता आचार्य्येण; सत्यम्। अत्र त्रिचतुरैरित्यनेन युग्म-

विष्टब्धानिलविण्मूत्रः स्नेहो हीनेऽनुवासने।
दाहज्वरपिपासार्त्ति-करश्चात्यनुवासने ॥ १५ ॥
स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत्।
स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेशो निरूहात् पवनाद्भयम् ॥ १६ ॥
अनास्थाप्या येऽभिधेया नानुवास्याश्च ते मताः।
विशेषतस्त्वमी पाण्डु-कामलामेहपीनसाः ॥
निरन्नप्लीहविड्भेदि-गुरुकोष्ठकफोदराः।

बस्तिदानमुक्तं तन्निरूहाद्यनन्तरं स्नेहनार्थं क्रियमाणानुवासनविषयम्, अयुग्मबस्तिदानन्तु स्वतन्त्रक्रियमाणानुवासनविषयम्; अतो भिन्नविषयतया न विरोधः। किंवा चरके—अयुग्मानित्यस्य सामान्याभिप्रायः; तेन बस्त्यादावनुवासनं देयं तदयुग्मकं निरूहान्तरितं कर्त्तव्यम्; तेन नवसु एकादशसु वानुवासनेषु दत्तेषु यदि वायुर्न शाम्यति, तदा तस्य मार्गशोधनार्थं निरूहं दत्त्वा पुनर्यथोक्तसंख्ययानुवासनं देयमित्यर्थः। स्निग्ध इत्यत्र देह इति शेषः, एवमस्निग्ध इत्यत्रापि। शोधनमिति निरूहविशेषणम्, स्नेहनमित्यनुवासनम् ॥ १४ ॥

अनुवासनायोगातियोगलक्षणमाह, विष्टब्धेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—विष्टब्धानिलविण्मूत्रः अस्मात् स्नेहात् स तथा अनिलादिस्तम्भकर इत्यर्थः ॥ १५ ॥

निरूहानुवासनयोः परस्परान्यवधानेन दाने दोषमाह, स्नेहबस्तिमित्यादि।—चरकस्य।—एकमेवेति—परस्परानन्तरितम्। उत्क्लेशः,—पित्तकफोत्क्लेशः, केचित्तु स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेश इत्येवं पठन्ति। "निरूहात् पवनाद्भयम्" इति निरन्तरनिरूहेण शरीरस्य शोधनातियोगात् पवनाद्भयं स्यादिति भावः। अनुवासनार्थेन तैलं पक्वमेव ग्राह्यं, नापक्वम्। यदाह वृद्धवाग्भटः,—"न चामं प्रणयेत् स्नेहं यदभिष्यन्दयेद्गुदम्" इति। अनुवासनार्थञ्च तैलं यद्यप्यस्मिन् प्रकरणे नोक्तं, तथापि वातव्याध्युक्तमेव नारायणतैलादिकमिहाप्यनुसरणीयम् ॥ १६ ॥

येषामनुवासनं न देयं तानाह, अनास्थाप्या इत्यादि।—आस्थापन—निरूह, अनास्थाप्या—अनिरूह्या इत्यर्थः। अतिदेशेनाननुवासनीयानभिधाय विशेषतो ये नानुवासनीयास्तान् शब्देनाह, विशेषत इत्यादि।—वाग्भटस्य।—कुष्ठाद्यार्त्तोऽप्यनास्थाप्यत्वेन वक्तव्यः; ततश्च "अनास्थाप्या येऽभिधेया नानुवास्याश्च ते मताः" इत्युक्ते।

अभिष्यन्दभ्रमस्थूल-क्रिमिकोठाढ्यमारुताः ।
पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गलगण्डवान् ॥ १७ ॥
अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः ।
आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥
श्वासकासप्रमेहार्शो-हिक्काध्मानाल्पवर्चसः ।
शूलपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रदकोदरी ॥
कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ॥ १८ ॥
न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यत्राभिनिविशेद्बुधः ।
भवेत् कदाचित् कार्य्यापि विरुद्धापि मता क्रिया ॥
छर्द्दिहृद्रोगगुल्मार्त्ते वमनं स्वे चिकित्सिते ।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥ १९ ॥'

इत्यनुवासनाधिकारः ।

कृताहारस्यानुवास्यत्वं स्यादनतिविरासार्थमत निषिद्ध उक्तः। आढ्यमारुत—ऊरुस्तम्भः। एतच्च पाण्ड्वादीनामनुवासनेन ये दोषास्ते चरके पञ्चकर्मीयसिद्धावनुसन्धेयाः, इह तु विस्तरभयान्नोक्ताः ॥ १७ ॥

अनास्थाप्यानाह, अनास्थाप्या इत्यादि।—वाग्भटस्य।—अनास्थाप्यतिस्निग्धादीनामास्थापनदोषास्तत्रैवानुसन्धेयाः। "मासान् सप्त च गर्भिणी" इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया। तेनैकमासात् प्रभृति सप्तमासपर्य्यन्तं वस्तिनिषेध इति ॥ १८ ॥

इदानीं वमनविरेचनवस्त्यधिकारे वमनाद्यविधेयत्वेन तथा वमनादिविषयत्वेन प्रतिपादितेषु वमनादिनिर्णयवतिनिषेधे निषेधयन्नाह, न चैकान्तेनेत्यादि।—वाग्भटस्य।—निर्दिष्टेऽप्यत्र एकान्तेन नाभिनिविशेत यथोक्त एवार्थः कार्य्य इति निर्बन्धं न कुर्य्यादित्यर्थः। अथ किमर्थं यथोक्तार्थस्यैवावधारणं न क्रियते?—इत्याह, भवेदित्यादि।—यतो विरुद्धत्वेन शास्त्राभिमतापि क्रिया कदाचिदवस्थावशेन कार्य्या भवेत्। चरकेऽप्युक्तम्—"उत्पद्यते हि साऽवस्था देशकालबलं प्रति। यस्यां कार्य्यमकार्य्यं स्यात् कर्म कार्य्यञ्च वर्जितम् ॥" इति। इदानीं "निषिद्धमप्यवस्थावशेन क्रियते" इत्युदाहरणमुपन्यस्य दर्शयति, छर्द्दिहृद्रोगेत्यादि।—वाग्भटस्य।—अवम्यादीनामपि छर्द्यादीनां वमनं स्वे चिकित्सिते छर्द्यादिचिकित्साध्याये अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यर्थः। अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यनेनावस्थाविशेष एव निषिद्ध-

अथ निरूहाधिकारः ।

अनुवास्य स्निग्धतनुं तृतीयेऽह्नि निरूहयेत् ॥ १ ॥
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ।
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्ट-मलं नातिबुभुक्षितम् ॥
मधुस्नेहनकल्काख्य-कषायावापतः क्रमात् ।
त्रीणि षड् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु ॥

विधानम् ; सामान्यतस्तु निषेध इति । उत्सर्गापवादतया निषेधविधिद्वयोरविरोध इति दर्शयति, एवमन्यत्रापि निषेधविधौ वमनादिविधानमवस्थाविशेषपरतया समाधेयम् ॥ १९ ॥

इत्यनुवासनाधिकार-विवृतिः ।

अनुवासनेन स्निग्धस्य निरूहविधानादनुवासनाधिकारमनु निरूहाधिकारमाह, अनुवास्येत्यादि ।—तृतीयेऽह्नीत्यादि ।—अनुवासनदिनमारभ्य तृतीयदिन इत्यर्थः । तृतीयेऽह्नीति प्राधिकं ज्ञेयं, पञ्चमे तद्विधानात् ; यदाह वाग्भटः,—"पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे" । निरूहनिरुक्तिश्च सुश्रुते यथा—"दोषनिर्हरणाच्छरीर-रोगहरणाद्वा निरूहः" इति । शरीरदोहणम् वयःस्थापनेन शरीरपुनर्नवीकरणम्, अत एवास्थापनमपि निरूहस्य नामान्तरं वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वेति ॥ १ ॥

निरूहदानसमयमाह, मध्याह्न इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—किञ्चिदावृत्त इति—अभ्यवलिते । अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलमिति ।—अभ्यक्तेत्यनेन अभ्यङ्गविधयापि स्नेह प्रयोग कर्त्तव्यतया अनुज्ञायते । स्वेदो यद्यपि पञ्चकर्मपूर्वकतया अनुक्तोऽपि गम्यत एव, यदुक्तम्—"अनुपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः । पञ्चकर्माणि कुर्वीत—" इति, तथाप्यभ्यङ्गक्रियमाणस्नेहसहचरितत्वेऽपि स्वेदविधानार्थं स्वेदितेत्युक्तम् । उत्सृष्टमलमिति ।—त्यक्तमूत्रपुरीषम् । नातिबुभुक्षितमिति ।—अतिबुभुक्षितस्य हि निरूहोऽतियोगायोर्द्ध्वगमनाय च स्यादिति भावः । निरूहोऽपि पञ्चाङ्गो भवति । अतो मध्वादिरूपपञ्चकस्य दोषभेदेन मानभेदार्थं परिभाषामाह, मध्वित्यादि ।—स्नेहन—पक्वतैलम्, आमस्य निषिद्धत्वात् ; किंवा स्नेहशब्देनात्र मज्जानं वर्जयित्वा स्नेहत्रयस्य ग्रहणम्, यदुक्तं—"विधेयस्त्रिविध स्नेहो बस्त्यर्थे मज्जवर्जित." इति । कल्क-

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम्।
षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम् ॥ २ ॥
दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम्।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतद्वयम् ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत्।
सम्मूर्च्छितं कषायं तं पञ्चप्रसृतसम्मितम् ॥
वितरेत् तु यथावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम्।
वस्त्रपूतं तथोष्णाम्बु कुम्भीवाष्पेण तापितः।
एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ ३ ॥

शब्देन मदनफलशतपुष्पादीनां ग्रहणम्। आवापशब्देन तु—मधुस्नेहकल्ककाथ व्यतिरिक्तं गोमूत्रकाञ्जिकजम्बीररसाम्लरसादि-द्रव्यमुच्यते। दृतादौ पुनरावापशब्देन प्रक्षेपः, कल्को वाप्यभिधीयते इति। अनिलरोगिषु क्रमात् यथासंख्यं मधुनस्त्रीणि पलानि, स्नेहस्य षट्, कल्कस्य द्वे, कषायस्य दश, त्रीणि आवापस्येति; एवं मिलित्वा द्वादशप्रसृतो निरूहो भवति, प्रसृतन्तु पलद्वयमिति। एवं पित्ते श्लेष्मणि च व्याख्येयम्। द्विपञ्चेति—दश इत्यर्थः। इदन्तु यद्द्वादशप्रसृतमानं निरूहस्योक्तं, तदष्टादशवर्षमारभ्य सप्ततिवर्षपर्यन्तं बोध्यम्; तेन वयोभेदेन निरूहमात्राभेदश्चरकादावनुसरणीयः। एतेन यत्र द्वादशप्रसृतापेक्षया हीनमात्रो निरूहः कर्त्तव्यो भवति, तत्र मधुस्नेहादीनामुक्तमात्रानुसारेण मात्रा कल्पनीया। द्वादशप्रसृताधिकमात्रा च न कर्त्तव्येव, उक्तं हि चरके—"द्वादशाः परं स्युः" इति, परशब्दोऽवधारणे, द्वादशैव प्रसृताः स्युरित्यर्थः। एतच्च चरकवचनं परमतप्रक्षेपणार्थं ज्ञेयम्; तेन सुश्रुते—"द्वादशप्रसृतं किञ्चित् विंशत्यसमथापरे" इत्यनेन यदेकीयमतमुपन्यस्तं तत् प्रतिक्षिपति, द्वादशप्रसृताधिकमानस्य महात्ययत्वादिति। हारीतेऽप्युक्तम्—"षड्‌ाष्टकं परमतप्रमाणम्" इति ॥ २ ॥

निरूहे द्रव्यसंयोजनाक्रममाह, दत्त्वेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—प्रथमं शिलादिखरमसृणभाजने यथोक्तमानं मधु सैन्धवचूर्णञ्च व्यापयित्वा चिरं घर्षणं कार्य्यं यावदेकीभवति, तदनु स्नेहप्रसृतद्वयमपि मधुना सार्द्धं मथ्नीयात् यावदेकीभवति, एकीभूते च स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं कषायस्य च पञ्च प्रसृतानि दत्त्वा चालोडयेत, तदनु प्रसृतद्वयमावापं वितरेद् दद्यादित्यर्थः। अयञ्च निरूहद्रव्यसंयोजनक्रमः "पित्ते चत्वारि

न धावत्यौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च।
न करोति च सीमन्तं स निरूहः सुयोजितः ॥ ४ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन गुदवस्तिं निधापयेत्।
त्रिंशन्मात्रास्थितो वस्तिस्ततस्तूत्कटुको भवेत् ॥
जानुमण्डलमावेष्ट्य दत्तं दक्षिणपाणिना।
ह्रष्टमेवच्छटामन्त्र-प्रसं तिष्ठेद्वेगवान् ॥
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः।
सम्यङ्निरूहलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ॥ ५ ॥

त्यादि" इत्याद्युक्तमानमपवादात् पित्तोक्तनिरूहमानमधिकृत्य यद्यप्युक्तस्तथापि 'एकत्रोक्तो विधिरन्यत्राप्युपतिष्ठते' इति न्यायात् कफवातोक्तनिरूहेऽपि ज्ञेयः। द्वादशप्रसृत इति।—यद्यप्येष सैन्धवाद्यमधिकमपि भवति तथाप्यस्मादर्विगण्यौर्ण द्वादश प्रसृत इति ॥ ३ ॥

इदानीं सम्यग्योजितस्य निरूहस्य लक्षणमाह, न धावतीत्यादि।—औषधं—मिलितमधुसैन्धवकषायकल्कक्रमं निरूहौषधं, पाणिं न धावति—तनुतया प्रक्षालितप्राय हस्तं न करोतीत्यर्थः। तथाऽतिघनतया पाणिमवलिप्य यदौषधं न तिष्ठति, एवं यदौषधं सीमन्तं तैलादिरेखां न करोति न दर्शयति। सुयोजित इति—सम्यग्योजितः ॥ ४ ॥

औषधसंयोजनानन्तरं यद्विधेयं तदाह, पूर्वोक्तेनेत्यादि।—पूर्वोक्तेनेति—अनुवासनोक्तेन। बस्तिमिति—निरूहम्। स च बस्तिः कियन्तं कालं गुदे स्थाप्य इत्याह, त्रिंशन्मात्रेत्यादि।—मात्रास्वरूपमपि विदेहेनोक्तं, यथा—"जानु पर्येति करतलं दक्षिणं जानुमण्डलम्। निमेषोन्मेषकालो वा सा मात्रा परिकीर्तिता॥" इति। उत्कटुकः—उत्कटीति लोके। एतच्च त्रिंशन्मात्रोपस्थापनं उत्कटुकोऽपि वेगवत्त्वं प्रति बोध्यम्। यवेगवन्तं पुरुषं प्रति यद्विधेयं तदाह, जानुमण्डलेत्यादि।—ह्रष्टमेव इति—चाञ्चल्यरहितः। दत्तं छटामन्त्रमित्यन्वयः, छटा चुटकीति लोके। कियत्यः छटा देया इत्याह, द्वितीयमित्यादि।—अथ दद्यादिति शेषः। चतुर्थं वा यथार्थतः इति।—निरूहसाध्यप्रयोजनानुरोधात् चतुर्थमपि पुटकं दद्यादित्यर्थः। ननु इह बलेन चतुर्थवस्तिदानं न मन्यते; यथा—"स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते। त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः॥"

प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वम्
रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवानि ।
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च
बलञ्च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम् ॥
अयोगश्चातियोगश्च निरूहस्य विरिक्तवत् ॥ ६ ॥
स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो
द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णरूक्षाः
कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥

तथा वाग्भटेऽप्युक्तं—"त्रीन् परं बस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः । न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥" इति ; नैवम्, निषिद्धेऽपि बहुपुटकविषयतया प्रायिकम्, चतुर्थपुटकदानन्तु क्वचित् क्रूरकोष्ठे बलीयसि दोषे च पुरुष इति भिन्नविषयतया न विरोधः । अत एव यथोक्त इत्युक्तम् । बस्तिनिवारणविधिमाह,— सम्यगित्यादि ॥ ५ ॥

तदेव सम्यग्लिङ्गमाह, प्रसृष्टेत्यादि ।—दृढबलस्य ।—प्रसृष्टं—सम्यक्प्रवृत्तम् । आशयलाघवानीत्यत्र आमयलाघवानीति पाठे—रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं 'वा'—शब्दो ज्ञेयः । तेन निरूहसाध्यानां विकाराणां लाघवमुपशान्तिर्वा भवतीत्यर्थः । रोगोपशान्तिरिति वचनं रोगिविषयत्वम् ; प्रकृतिस्थतेति तु स्वस्थविषयम् ; तेनात्र पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम् । अनुवासनयोगातियोगलक्षणं निरूहेऽप्यतिदिशति—अयोगेत्यादि ॥ ६ ॥

इदानीं दोषभेदेन बस्तिपुटकसंख्यां नियमयन्नाह, स्निग्धोष्ण इत्यादि ।—एक इत्येकपुटकः । समांस इति—मांसरससहितः ; उक्तं हि वाग्भटे—"बस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्वम्लोष्णो रसान्वितः" इति । वाते स्निग्धोष्णतया मांसरससहिततया एक एव निरूहपुटको देयो न त्वधिकः । समांस इत्यत्र निरूह इति केचित् पठन्ति, निरूहोऽत्र पुटकाभिधायी । पयसा चेत्युभयत्र तृतीया, पयसा युक्तावित्यर्थः । कटूष्णरूक्षत्वं कट्वादिद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम् । न परं विधेया इति ।—अनेन सुश्रुतोऽत्र चतुर्थादिदानमयथार्थरोगादिकं निषेधयति । वाग्भटेऽप्युक्तं—"त्रीन् परं बस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः । न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥"

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ ७ ॥
अनायान्तं मुहूर्त्तान्तं निरूहं शोधनैर्हरेत्।
निरूहैरेव मतिमान् चारमूत्राम्लसंयुतैः ॥
विगुणानिलविष्टब्धं चिरं तिष्ठन्निरूहणम्।
शूलारतिज्वराटोपान् मरणं वा प्रयच्छति ॥ ८ ॥
न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः।
आमं तद्धि हरेद्भुक्तं छर्दिं दोषांश्च कोपयेत् ॥ ९ ॥

इति। अस्यैव दोषभेदेनोक्तस्य वस्तिपुटकसङ्ख्याभेदस्य फलमाह, एकोऽपकर्षतीत्यादि।—स्वमार्गादिति—स्वस्थानात्, एतच्चानिलादि सर्व्वत्रैव योज्यम्। अनिलस्य हि पक्वाशयः स्थानम्, तस्य प्रत्यासन्नत्वादेकपुटकोऽप्यनिलमपकर्षति, द्वितीयादिपुटकदानं तत्र निष्फलमिति भावः। एवं पित्ते तृतीयपुटकदानं, कफे चतुर्थपुटकदानं न कार्य्यं, फलाभावात्। पक्वाशयापेक्षया पित्ताशयस्य व्यवहितत्वात् द्वितीयः पुटकः पित्तं स्वाशयादपकर्षति, ततोऽपि कफाशयस्य व्यवहितत्वात् तृतीयः पुटकः कफमपकर्षतीति। स्वमार्गादिति।—अनेन यदि दोषाः स्वस्थानस्था भवन्ति, तदैवायं नियम इति बोधयति, तेन यदि पित्तकफौ पक्वाशयस्थौ भवतः, तदा प्रथमपुटकोऽपि तत्स्थानगतपित्तकफप्रशमनं करोति, तथा द्वितीयतृतीयावपि पित्तकफस्थानगतवायुप्रशमनं कुरुत इति ज्ञेयम्। पित्तकफयोस्तु यद्यपि मुख्यचिकित्सितं वस्तिदानं न भवति, तथापि वातावरके वातानुबन्धे वा पित्तकफे चैतद्वस्तिदानं ज्ञेयम्। तदुक्तं सुश्रुते—"वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते" इति। वस्तेस्तु प्राधान्यतो वस्तिगततद्दोषहरत्वमेवौत्सर्गिकम्, तेन पित्तादिस्थानेऽपि विधिवद्वस्तिविधानसामर्थ्यात् पित्तादिस्थानगतदोषहरत्वमप्यपवादरूपतया न विरुध्यते ॥ ७ ॥

यद्युक्तलक्षणो निरूहो न प्रवर्त्तते, तदा किं कर्त्तव्यम्?—तदाह, अनायान्तमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—मुहूर्त्तः,— नाडिका। शोधनैरिति — शोधनद्रव्यकृतैः। निरूहस्य चिरस्थानगतदोषहरत्वमप्यपवादरूपतया न विरुध्यते ॥ ८ ॥

भुक्तवतो निरूहदाननिषेधमाह, न त्वित्यादि।— स्थितिरित्यायुर्वेदनियमः। हरेदित्यधो हरेत्, छर्दिमित्यूर्द्ध्वं जनयेदिति शेषः ॥ ९ ॥

आवस्थिकः क्रमश्चापि मत्वा कार्य्यो निरूहणे ॥ १० ॥
अतिप्रपीड़ितो वस्तिरतिक्रम्याशयं ततः ।
वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥
छर्दिहृल्लासमूर्च्छादीन् प्रकुर्य्याद्दाहमेव च ।
तत्र चूर्णं गलापीड़ं कुर्य्याच्चाप्यवधूननम् ॥
शिरःकायविरेकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ॥ ११ ॥
सुनिरूढमथोष्णाम्बु-स्नातं भुक्तरसौदनम् ।
यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ १२ ॥

अवस्थावशेन यथोक्तक्रमव्यभिचारं दर्शयन्नाह, आवस्थिक इत्यादि ।—तन्त्रैव । मत्वेति—अवस्थां बुद्धा, निरूहणे आवस्थिक इत्यवस्थोचितः क्रमः कार्य्यः, तेनावस्थाविशेषे निषिद्धनिरूहेऽपि प्रतिकारं चिन्तयित्वा निरूहो देय एवेत्यर्थः । यथा भुक्तवती निषिद्धोऽपि निरूहोऽत्ययमुपेक्षमाणो वैतरणवस्तिरूपो दीयते, तथा उदरादिषु ; निषिद्धनिरूहावस्थायां किमिति निरूह एव क्रियते, चिकित्सान्तरमेव कथं न क्रियते इति न वाच्यम् ; वस्तिगतदोषे हि मलाहते वस्तिरेव प्रधानं चिकित्सितं मलापहरणेन दोषान् जयति, न तत्र चिकित्सान्तरं प्रभवति, अतस्तस्यामवस्थायामनर्हनिरूहाणामपि दोषमलहरो निरूहो देय एवेति ॥ १० ॥

वस्तेरतिप्रपीडनेन दोषमाह, अतिप्रपीडित इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—आशयमिति—पक्वाशयादिकम् । नासिकाभ्यामिति—नासापुटाभ्याम् । आदिशब्दादाध्मानादयः । अत्र यत् प्रतिविधेयं तदाह, तत्रेत्यादि ।—गलापीडमिति—गलपीडनम् ; एतच्च तथा कार्य्यं यथा न म्रियते । उक्तं हि—"गलमापीडयेद्दैः कण्ठं रुध्यान्न म्रियते यथा" इति । अवधूननमित्यत्र केशेष्वाक्षेपोऽपि ज्ञेयः । उक्तं हि—"केशेष्वालम्ब्य वा कृशं धूनयात्" इति । एतच्च वस्तिव्यापच्चिकित्सितं संक्षेपत एवोक्तम् ; विस्तरस्तु चरकादावनुसन्धेय इति ॥ ११ ॥

निरूहसम्यग्योगानन्तरं यद्विधेयं तदाह, सुनिरूढमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—उष्णाम्बुस्नातमिति शिरो विहाय ज्ञेयम् ; शिरसि तु—शीतलजलेनेति वृद्धा व्यवहरन्ति । अत्र केचित् षडङ्गविधिना नागरसाधितमुष्णोदकं पानार्थमुपदिशन्ति । यदुक्तं—"ततः प्रत्यागते वस्तौ वार्य्युष्णं नागरैः शृतम् । पाययेत् कृतमोचञ्च स्नापयेदुष्णवारिणा ॥" इति । स्नेहवस्तिनेति ।—स्नेहवस्तिदानन्तु हृद्यस्तेभोक्तं यथा—"प्रत्या-

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ।
रसौदनस्तेन शस्तस्तदहश्चानुवासनम् ॥ १३ ॥

अर्द्धमात्रिकः,—

दशमूलीकषायेण शताह्वाक्षं प्रयोजयेत् ।
सैन्धवाक्षस्य मधुनो द्विपलं द्विपलं तथा ॥

गते क्षीणजलाभिषिक्तः शाल्यन्नमद्यात् तनुना रसेन । जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तोऽनुवास्यः परिहृत्य कार्यम् ॥ निरूहपादांशसमेन तैलेनाम्लानिलघ्नौषधसाधितेन ॥" इति । निरूहपादांशसमेनेति—निरूहपादप्रमाणेन, चतुर्विंशतिपले षट्पलेन स्नेहेनेत्यर्थः । इयच्चोत्तममात्रानुवासनस्य, यदाह ।—"उत्तमा षट्पली मात्रा मध्यमा त्रिपली भवेत् । कनीयस्यर्द्धपला त्रिधा मात्रानुवासने ॥" इति । एषा च षट्पली मात्रा प्रकृष्टापि प्रकृष्टे बोध्या । अन्ये त्वाहुः,—निरूहदानदिने यः स्नेहवस्तिर्दीयते सोऽल्पमात्र एव, न तु षट्पलः, निरूहव्याकुलितान्त्रत्वात् ; अत एवाह भोजः,—"सम्यङ् निरूढं तैलाक्तं शङ्खिनीचेन सेचितम् । योजयेद्ध्रस्वमात्रेण तनुना स्नेहवस्तिना ॥" इति । अत्र तनुकमिति—तद्दिनोपलक्षणम् ; तेन सायं दीयते स्नेहवस्तिः । तस्मादत्र सार्द्धपलरूपा अवरमात्रा स्नेहस्य ज्ञेया । न चैवं चरकविरोधः ; चतुर्विंशतिपलस्य निरूहस्य पादः षट्पलं, तस्यापि चतुर्थो भागः सार्द्धैकपलं तत्समं तैलमिति हि तदर्थः । इदानीन्तु सार्द्धकर्षेण स्नेहेनानुवासनं कुर्वन्ति निरूहस्य मन्दाग्नित्वात् ॥ १२ ॥

कृते मांसरसः प्रत्यक्षमिव तत्रोपदिष्ट इत्यत आह, तदहरित्यादि ।—निरूहकृतमलदोषस्य रूक्षत्वेन वातात् भीतिरिति भावः ॥ १३ ॥

इदानीं निरूहयोगा वाच्याः । तत्र प्रथमं प्रसिद्धत्वादर्द्धमात्रिकवस्तिमाह, दशमूलीत्यादि ।— अत्रटीका ।—तन्त्रान्तरस्य चरकोक्तसिद्धचतुर्विंशतिपलनिरूहापेक्षया मात्रार्द्धमस्येति कृत्वा द्वादशपलोऽयं निरूहो ज्ञेयः अर्द्धमात्रिक इत्युच्यते । अत एव मधुस्नेहक्वाथ्येत्यादिपरिभाषया यद् द्रव्यमानमुक्तं, तदर्द्धमानमेवात्र ज्ञेयम् । तेन द्वादशभिः पलैरेकः पुटकः, एवं त्रयः पुटका देयाः । अत्र पुटकत्रयार्थं दशमूलस्य प्रत्येकं कर्षत्रयम्, अतः सार्द्धसप्तपलानि ; तत्र क्वाथपरिभाषया जलस्यापि सार्द्धसप्तशरावाः, एभिः षष्टिः पलानि भवन्ति, एषां चतुर्थांशशेषात् पञ्चदश-, पलानि दशमूलकषायस्य भवन्ति । तत्रैकपुटकार्थं पञ्चपलानि ग्राह्याणि ; अपरपुटकयोर्द्वयोरपि दशपलं विभज्य देयम् । शताह्वा—शतपुष्पा, तस्या अक्षं—कर्षः ।

तैलस्य फलमेकन्तु फलस्यैकन्न योजयेत् ।
अर्द्धमात्रिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्देयो निरूहवत् ॥
न च स्नेहो न च स्वेदः परिहारविधिर्न च ।
आत्रेयानुमतो ह्येष सर्वरोगनिवारणः ॥
यक्ष्मघ्नश्च शूलघ्नश्च क्रिमिघ्नश्च विशेषतः ।
शुक्रसञ्जननो ह्येष वातशोणितनाशनः ॥
बलवर्णकरो हृद्यो वस्तिः पुंसवनः परः ॥ १४ ॥

एतत्पेषणमपि दशमूलकाथेनैव विधेयम् । इदानीन्तु जलेनापि पेषणं कुर्वन्ति । एतच्चावमानिकैकपुटकं प्रत्येकं बोध्यम् ; एवं सैन्धवादिकमप्येकस्मिन्नेकस्मिन् पुटके देयम् । तैलस्यापि द्विपलमित्यर्थः । फलस्येति—मदनफलस्य ; फलमेकम्, आकृतिमानात् । संयोजनपरिपाटी च दत्तादौ सैन्धवस्याक्षमित्यादि वाक्येनैवोक्ता ; एवं सर्वत्र । सर्वत्रैव निरूहे मधुलवणगोमूत्रकाञ्जिकादिद्रव्यदानार्थं ये च गुणमिति परिभाषामनुसरन्त्येव वक्ष्यति, तेषाञ्च द्रव्याणां माननिर्णयार्थे इन्दुवचनमेवानुसर्त्तव्यम् ; तद्यथा—"कर्षं सिन्धुजन्मनो द्विपलं मधुनः पलद्वयं तैलात् । करतलमथितं पात्रे गूढस्नेहं भवेद् यावत् ॥ दशमूलस्य कषायं दत्त्वा पलपञ्चकं मदनफलम् । शुक्रगतपुष्पाद्यानां कर्षं कर्षं तथा कर्षम् ॥ मागधकपलसहितं पूरकजम्बीरमांसपयसाम् । मूत्रजलगोजलधीरपि प्रत्येकञ्चैकपुटमाहुः ॥" इति । पक्कीति—पक्वतिन्तिडीफलं, तदपि नास्ति चाम्लमित्युपदेशः । पूरकजम्बीरादीनां मागधकपलसहितं—कर्षमित्यर्थः । पूरकः—मातुलुङ्गम्, यस्य पक्वफलरसो गृह्यते ; एवं जम्बीरस्यापि मागधकपलसहितम् । क्षीरकर्षन्तु सद्योजातस्य मिश्रितनिरूहस्य चर्मपुटकप्रवेशनसमये प्रवेष्टव्यम्, अन्यथा "न भाजनस्थमौषधं पाचितम्" इत्यादि वचन न स्यादित्याहुर्वृद्धवैद्याः । अनेन प्रकारेण पुटकद्वयमुत्सर्गः । एतेन पुटकद्वयेनैव यत्र सम्यङ् निरूहलक्षणं तत्र तावन्मात्रमेवेति । सुखपरिज्ञानार्थं तद्दानादिक्रमैः पत्रिका लिख्यते ;—पुटकद्वयार्थं दशमूल प्र क ३, पाथः श ७, पल ४, शेष पल १६ ; एतद् भागद्वयं कृत्वा एकपुटकार्थं दशमूलकषाय पल ४, प्रक्षेपार्थं सुपिष्टशोधक-मधुका क १, सैन्धव क १, मधु प २, पक्वतैल प २, पिष्टमदनफल सं १, पुराणगुड क १, माल्लसुपक्वतिन्तिडीफल क १, सुपक्वमातुलुङ्गरस सुपक्वजम्बीररस-

स्नेहं गुड़ं मांसरसं पयश्च अम्लानि मूत्रं मधुसैन्धवे च।
एतान्यनुक्तानि च दापयेच्च निरूहयोगे मदनात् फलञ्च ॥
लवणं कार्षिकं दद्यात् फलमेकन्तु मादनम् ॥ १५ ॥
वाते गुड़ः सिता पित्ते कफे सिद्धार्थकादयः ॥ १६ ॥

क्षारवस्तिः,—

सैन्धवाक्षं समादाय शताह्वाक्षं तथैव च।
गोमूत्रस्य पलान्यष्टावम्लिकायाः पलद्वयम् ॥
गुड़स्य द्वे पले चैव सर्वमालोड्य यत्नतः।
वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥

मांसरस-काञ्जिक-गोमूत्र प्र क १, मा ५; एतत् सर्वं पूर्वोक्तसर्वौषधपरिभाषया मेल-यित्वा पले इहा वाप्यलेहैन कटुष्णीकृत्य पाकम्; मदन फलचूर्णं वा १, मा ५, दधिव्यालोड्य चर्मपुटके प्रक्षेप्यमिति। एतदेव विधाने द्वितीये तृतीयेऽपि ज्ञेयम्। इत्यर्द्धमात्रिकः ॥ १४ ॥

इदानीं सर्वेष्वेव निरूहेषु चानुक्तान्यपि यानि द्रव्याणि चवश्यप्रक्षेप्याणि, तानि दापयितुं हारीतवचनमुपन्यस्यन्ति, स्नेहं गुड़मित्यादि।—सुश्रुतस्त्वेतदधिकमप्याह—"क्षीराम्लाम्लानि मूत्राणि स्नेहाः क्वाथा रसास्तथा। लवणानि फलं क्षौद्रं शताह्वा सर्षपं वचा ॥ एला त्रिकटुकं रास्ना सरलं देवदारु च। रजनी मधुकं हिङ्गु कुष्ठं संशोधनानि च ॥ निरूहेषु यथालाभमेव वर्गो विधीयते ॥" इति। सैन्धवमदनफलयो-र्मिलितनियतमानमाह, लवणमित्यादि।—फलमेकमित्याकृतिमानात् ॥ १५ ॥

दोषभेदेन गुड़ादीनां प्रक्षेप्यत्वमाह, वाते इत्यादि।—आदिशब्दात् सुश्रुतोक्त-त्रिफलात्रिकटुकादीनां ग्रहणम्। अत्रापरे चरकोक्त एरण्डबीजसिद्धार्थफली ग्राह्यः। सोऽप्यर्द्धमात्रिकोक्तकल्पनानुसारेणार्द्धमात्रिकश्चैव वृद्धैः प्रयुज्यते। स चात्र विस्तर-भयान्न लिखित इति तन्त्रैवानुसन्धेयः ॥ १६ ॥

क्षारवस्तिमाह, सैन्धवाक्षमित्यादि।—वस्तिरयमेतावन्मात्र एव दीयते; इयञ्च मात्रा एकपुटकस्य। अम्लिकाया इति—साम्लितिन्तिडीफलस्य। निरूहयोगे मदनात् फलञ्चेत्युक्तत्वात्, एव मदनफलमप्यत्र वृद्धैर्दीयते। अत एव चक्रटीकाप्याह,—"गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ द्वे गुडाम्लिकयोः पले। कर्षञ्च शतपुष्पायास्तथाक्षं सैन्धवस्य च ॥ मदनस्य फलञ्चैकं खजेन सुविलोडितम्। वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं

पिच्छिलवस्तिः,—

बदर्यैरावतीशेलु-शाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ।
क्षीरसिद्धाः सुसिद्धाः स्युः सास्राः पिच्छिलसंज्ञिताः ॥
वाराहमाहिषौरभ्र-वैडालैणेयकौक्कुटम् ।
सद्यस्कमसृगाजं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ १९ ॥
चरकादौ समुद्दिष्टा वस्तयो ये सहस्रशः ।
व्यवहारो न तैः प्रायो निबद्धा नात्र तेन ते ॥ २० ॥

वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-
र्बलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च ।
सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनाम्
निरत्ययः सर्वगदापहश्च ॥ २१ ॥

इति निरूहाधिकारः ।

पिच्छिलवस्तिमाह, बदरीत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—ऐरावती—नागबला ; शेलुः,—बहुवारः, धन्वन,—धामनिरिति प्रसिद्धस्तरुः । एषामङ्कुराः,—अभिनवपल्लवाः । अत्र दुग्धस्याढ़केो भागः, त्रयो भागा जलस्येत्याहुः । सास्राः,—सरक्ताः । रक्तञ्च येषां पाठ्यं तानाह, वराहेत्यादि ।—एतच्च शोणितं सद्य एव वस्तौ देयं, "सद्यस्कोऽसृग्भिरितैर्वस्तिः" इति चरकवचनात् । अयञ्च वस्तिर्यथोक्तद्रव्यमात्रेणैव कार्यः । मात्रा चास्याक्षेमाधिक-वस्तिवत्, मधुतैलिकवस्तिवदित्याहुः । इति पिच्छिलवस्तिः ॥ १९ ॥

इदानीं चरकाद्युक्तानामन्येषां वस्तीनामनभिधाने उपपत्तिमाह, चरकादावित्यादि । —प्राय इति वचनात् तेऽप्यवस्थायां प्रयोज्या इति सूचयति ॥ २० ॥

वस्तिसामान्यगुणमाह, वस्तिरित्यादि ।—सर्वगदापह इति—निखिलसर्वदोषापहः, किंवा त्रैदोषिकव्याधिहर इति चरकव्याख्या, अन्यथाव्याख्याने तु—"श्लेष्मपित्तानिला-कर्षी" इत्यनेन, तथा "सर्वान् विकारान् प्रमथेत्" इत्यनेन च न तत्र पौनरुक्त्यं स्यात् । इदमप्यत्र सुश्रुतवचनं बोध्य—"नरस्योत्तमसत्त्वस्य बीर्य्यं बस्तिं प्रयोजयेत् । मध्यं

निशाहर्भुक्तवान्ताहः-स्वप्नाध्वश्रमरेतसाम् ।
शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूष-प्रस्रावाञ्जनवर्चसाम् ।
दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विबिन्दुकः ॥ ३ ॥
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ।
अवपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्ततस्तु सः ॥ ४ ॥
स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा ।
बलार्थं दीयते स्नेहो नस्तःशब्दोऽत्र वर्त्तते ॥ ५ ॥

ऽङ्गुलीं दद्यात्; एतेन स्नेहमग्राङ्गुलीतो यावान् स्नेहः पतति सैव प्रतिमर्शमात्रा। सर्व्वर्त्तिति—सर्व्वेष्वेव ऋतुषु। न च नावनादिवदभीक्ष्णवर्ज्जं कर्त्तव्यमित्याह, न चातिक्लेदित्यादि।—अरोगाणामित्यनेन सुस्थविषयत्वमस्योक्तम्। दार्ढ्यकृदिति—दन्तशिरःकपालादिदार्ढ्यकृत् ॥ २ ॥

सर्व्वदेत्यस्यार्थमाह, निशेत्यादि।—वाग्भटस्य। असौ प्रतिमर्शः बिन्दुद्वयपरिमितो निशादीनामन्ते समासे वैद्येन योज्यः। निशान्त इति—प्रातः, अहोऽन्त इति—सायम्। सुप्तेऽपि कवलोत्थित इत्यनेन प्रातःकाल उक्तः। अध्वेति—पथश्रमः। श्रमशब्देनाध्वव्यतिरिक्तो व्यायाम उच्यते। सुरतेऽपि व्यायामाभ्यपरिश्रान्तेनैवोक्तम्। रेतःशब्देन रेतःसृष्ट्युपलक्षितव्यायाम उच्यते। प्रस्राव इति—मूत्रोत्सर्गः, वर्चः—पुरीषोत्सर्गः। एषु पञ्चदशसु कालेषु प्रतिमर्शदानप्रयोजनं वाग्भटेनैवोक्तमनुसर्त्तव्यं, तद्यथा—"निशाहर्भुक्तवान्ताहः-स्वप्नाध्वश्रमरेतसाम् । शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्रावाञ्जनवर्चसाम् ॥ दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विबिन्दुकः । पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ दृग्बलं पञ्चसु ततो दन्तदार्ढ्यं मरुच्छमः ॥" इति। निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नेषु पञ्चसु प्रतिमर्शदानात् स्रोतसां शुद्धिर्भवति। त्रिष्विति अध्वश्रमरेतःसु क्लमनाशः स्यात्। शिरोऽभ्यञ्जनादिषु पञ्चस्वेषु तु पञ्चसु प्रतिमर्शदानात् दृग्बलं स्यात्; ततोऽनन्तरं दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य चान्ते योजितः प्रतिमर्शः क्रमात् दन्तदार्ढ्यं मरुतो वायोः प्रशमनं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवपीडमाह, शोधन इत्यादि।—चरकस्य।—अत्र स्तम्भनमित्यवपीडस्य कर्म्मोक्तम्, तत्पुनरिह स्तम्भन एवान्तर्भवति। छन्दोऽनुरोधात् अवपीड्येत्यत्र वपीड्येति कथितम् ॥ ४ ॥

नस्यमाह, स्नेहार्थमित्यादि।—ग्रीवास्कन्धोरसां बलार्थमित्यन्वयः। नस्तःशब्दो नस्य-

नस्यस्य स्नैहिकस्याथ देयास्त्वष्टौ तु बिन्दवः ।
प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥
शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ॥
द्वात्रिंशद्बिन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ।
द्वे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयात्र कुशलैर्नरैः ॥ ६ ॥

पर्य्यायः, नासाभ्यां दीयत इति नस्यम्; नासाशब्दात् शरीरावयवत्वाद् यदिति यत्-प्रत्ययेन नसादेशे रूपम्; अत एवाह सुश्रुतः,—"औषधमौषधपक्वो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यम् ।" अनया च निरुक्त्या यद्यपि सामान्यवचन एवायं नस्यशब्दस्तथापि नस्यशब्दोऽत्र वर्त्तत इत्यभिधानात् विशेषवचितामपि नस्यशब्दस्य बोधयति । एतेन यथा निदानशब्दो निदानपञ्चके तथा निदानविशेषे च वर्त्तते, तथाऽयं नस्यशब्दोऽपि नस्य-शिरोविरेचन-प्रतिमर्शाऽवपीड-प्रधमनेषु तथा नस्यविशेषे च स्नेहार्थे शून्यशिरसामित्यादिनोक्ते वर्त्तते । सुश्रुतेनापि "पञ्च नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः" इत्यादिनायमर्थ उक्तः । एतेन नासाशोलक्षि शीर्षोपशमनार्थे यद्दीयते तन्नस्यमिति नस्यादिपञ्चकसामान्यलक्षणम्; तथा प्रतिमर्शाभिन्नत्वे सति स्नेहनार्थे यद्दीयते तन्नस्यमिति तु नस्यविशेषलक्षणं बोध्यमित्याहुः ॥ ५ ॥

स्नैहिकनस्यार्थे स्नेहस्य प्रमाणमाह, नस्यस्येत्यादि ।—स्नेहाक्तप्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयात् यावान् स्नेहः स्रवति तावान् स्नेहो बिन्दुरित्युच्यते । उक्तं हि वाग्भटे—"प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्व-द्वयान्निःसृतसमुद्धृतात् । यावत् पतत्यसौ बिन्दुः" इति । नस्तकयोरिति—नासापुटयोः । एषा प्रथमा मात्रा । द्वितीयां तृतीयाञ्च मात्रामाह, शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्चेति ।—शुक्तिर्द्वितीया, पाणिशुक्तिस्तृतीयेत्यर्थः । एतास्तिस्रो मात्रा यथाबलं प्रयोक्तव्याः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—"नस्याः प्रमाणमष्टौ बिन्दवः, प्रदेशिनीपर्वद्वयनिःसृता प्रथमा मात्रा, द्वितीया तु शुक्तिस्तृतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्तिस्रो मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः ।" इति । शुक्ति-पाणिशुक्तिशब्दयोरर्थमाह, द्वात्रिंशद्बिन्दव इति । द्वे शुक्तीति—चतुःषष्टिबिन्दव इत्यर्थः । इदञ्च शुक्तिपाणिशुक्त्याख्यमात्राद्वयं मिलित्वैव नासापुटाभ्यां प्रयोज्य, न तु प्रथममात्रावत् प्रत्येकश इत्याहुः । एतच्च स्नेहनस्यं न गिलेत् किन्तु त्यजेदेव । उक्तं हि सुश्रुते—"स्नेहनस्यं न चोपगिलेत् कथञ्चिदपि" इति ॥ ६ ॥

तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम्।
दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जा समारुते ॥ ७ ॥
ध्मापनं रेचनश्चूर्णो युञ्ज्यात् तं मुखवायुना।
षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ॥
स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ८ ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वा तैः प्रसाधितैः।
शिरोविरेचनं दद्याद् रोगेषु तेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये।
शोथगण्डक्रिमिग्रन्थि-कुष्ठापस्मारपीनसे ॥ ९ ॥
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च।
निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥

इदानीं यस्मिन् दोषे यः स्नेहः प्रयोक्तव्यस्तमाह, तैलमित्यादि।—चकारात् वातकफसंसर्गे च तैलं देयमित्यर्थः। केवल इति—निरावरणे वाते; मज्जा तु समारुतवाते ॥ ७ ॥

प्रधमनमाह, ध्मापनमित्यादि।—वाग्भटस्य।—रेचन इति—शिरोविरेचनद्रव्यकृतः, किंवा रेचनशीलविशेषण इत्यर्थः। स इति—चूर्णः। चूर्णत्वादिति—सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारित्वादित्यभिसन्धिः। एतच्च प्रधमनं चूर्णं प्रयुज्यते यदा जिघ्रेदित्यपि तद्वैद्यव्यवहारसिद्धो विधिर्बोध्यः ॥ ८ ॥

शिरोविरेचनमाह, शिरोविरेचनेत्यादि।—शिरोविरेचनद्रव्यैरिति।—अपामार्गबीजादिभिस्तैः कल्कीकृतैर्द्रव्यमिश्रितैस्तैलादिभिः, स्नेहैर्वा इत्यर्थः। अस्य च मात्रार्थे छिद्रसारी यथा—"चत्वारो बिन्दवः षड् वा तथाऽष्टौ वा यथाबलम्। शिरोविरेचने योज्या अर्द्धशुक्तिकाविधाम्॥" इति। जाड्यं—शैत्यादिस्तम्भः; स्यन्दोऽभिष्यन्दरोगः। पीनस इति—पुराणपीनसे ॥ ९ ॥

अनेन विधिना नस्यशिरोविरेचनं कर्त्तव्यं तदाह, स्निग्धेत्यादि।—वाग्भटस्य।—प्राक्कृतावश्यकस्य चेति।—प्राक् पूर्वं कृतमावश्यकम् अवश्यकरणीयं मलमूत्रविसर्गमुखधावनादिकं येन तस्य। जत्रूर्ध्वमिति—ग्रीवामूर्द्धादिकम्; स्वेदयेत् पुनरित्यनेन उत्तमाङ्गस्य पूर्वकर्माङ्गभूतस्वेदापेक्षया भिन्न एव नस्यावचारितपूर्वकाले पुनः स्वेदः

अथोत्तानोर्द्धदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते।
किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्द्धनि नामिते।
नासापुटं विधायैकं पर्य्यायेण निषेचयेत् ॥
उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रनाड्या पिचुना तथा।
दत्ते पादतलस्कन्ध-हस्तकर्णादि मर्दयेत् ॥
शनैरुच्छिङ्घ्य निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥
आ भेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ॥ १० ॥
स्नेहं विरेचनस्यान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया।
त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहं स्नेहकर्म समाचरेत् ॥
एकाहान्तरितं कुर्य्याद्रेचनं शिरसस्तथा ॥ ११ ॥

कर्त्तव्य इति बोधयति। किञ्चिदुन्नतपादस्येति—चरकेऽपि पादोन्नतस्येत्युक्तम्। पर्य्यायेणेति—क्रमेण, न त्वेकदा। उष्णाम्बुतप्तमिति—उष्णाम्बुयोगादुष्णाम्बुवाष्पेण वा तप्तम्। प्रनाड्येति—नलनालिकया; पिचुनेति—तूलकेन। आदिशब्दात् ग्रीवाललाटादीनां ग्रहणम्। पार्श्वयोरिति—वामदक्षिणनासापुटयोः; आ भेषजक्षयादिति इति.; भेषजनिःसरणपर्य्यन्तं शनैरुच्छिङ्घ्य निष्ठीवेदित्यर्थः। एवमुक्तपरिपाट्या वारद्वयं त्रयं वा दोषापेक्षया अधिकमपि नस्यं कुर्य्यादित्यर्थः। नस्ये क्रियमाणे यदि नस्यस्य सम्यक्प्रयोगेण मूर्च्छा स्यात् तदा शिरः परित्यज्य शीततोयेन सेचनं कार्य्यम्। अत एवैतदनन्तरं वाग्भटे यथा—"मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिरः" इति ॥ १० ॥

शिरोविरेचनस्यानन्तरीयं विधिमाह, स्नेहमित्यादि।—वाग्भटस्य।—स्नेहमिति—स्नेहनस्यम्। स्नेहनस्यं विरेचननस्यस्य कियन्तं कालं कया परिपाट्या कुर्य्यादित्याह—त्र्यहात् त्र्यहादित्यादि।—एकैकदिनमन्तरीकृत्य सप्ताहमन्तरितदिनानि वर्जयित्वा स्नेहनस्यं, शिरसो विरेचनन्तु एकाहान्तरितं कुर्य्यात्। तेन यस्मिन् यस्मिन् दिने स्नेहननस्यं न दीयते तस्मिन् तस्मिन्नेव दिने विरेचनं नस्यं देयमित्यर्थः। एतेनैकस्मिन् दिने स्नेहनम्, अपरस्मिन् दिने शिरोविरेचनमेव। अपरत्वापरत्वेति शिरोविरेचनान्तरितं भवति। एकाहान्तरितः शिरोविरेकः कार्य्य इत्युपलक्षणेन द्व्यन्तरमपि ज्ञेयम्; तथा सप्ताहमित्युपलक्षणं, तेन त्र्यहादिकमपि दोषाद्यपेक्षया ज्ञेयम्। उक्तं हि—"एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः। सप्ताहन्तु

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वास-स्वप्नबोधाक्षिपाटवम् ॥ १२ ॥
रूक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्द्धशून्यता ।
स्निग्धेऽतिकण्डूर्गुरुता प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ १३ ॥
सुविरिक्तेऽक्षिलघुता वक्त्रस्वरविशुद्धयः ।
दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामताऽतिविरेचिते ॥ १४ ॥
तोयमद्यगरस्नेह-पीतानां पातुमिच्छताम् ।
भुक्तभक्तशिरःस्नात-स्नातुकामसुतासृजाम् ॥
नवपीनसरोगार्त्त-सूतिकाश्वासकासिनाम् ।
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथानार्त्तवदुर्दिने ॥
अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

पदं देयं विधानस्य पुनःपुनः ॥ अर्धं पदार्द्धमथवा सपादं वा सुयन्त्रितम् । पदं नवाङ्गमूर्द्धन्तु नवाङ्गात् छात्मानो प्रभोन् ॥" इति ॥ ११ ॥

सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह, सम्यगित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—सुखशब्दः उच्छ्वासादिना प्रत्येकेन सम्बध्यते । अक्षीतीन्द्रियोपलक्षणम् ; अक्षपाटवमिति वा पाठः ; तन्मात्रे प्रसादश्चेन्द्रियाणामित्युक्तम् ॥ १२ ॥

असम्यक्स्निग्धलक्षणमाह, रूक्ष इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—रूक्षे इत्यसम्यक्स्निग्धे । अतिस्निग्धलक्षणमाह, स्निग्ध इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अतिस्निग्ध इत्यन्वयः । प्रसेक इति—कफप्रसेकः ॥ १३ ॥

शैरेचिकनस्यस्य सम्यग्योगादीनभिधाय रेचननस्यस्यापि तानाह सुविरिक्त इत्यादि । —वाग्भटस्य ।—क्षामता—अल्पाद्रवधातुता ॥ १४ ॥

येषां नस्यं न विधेयं तानाह, तोयेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—तोयादिकं पीतं यैस्ते तथेति आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । अनार्त्तवदुर्दिने—हेमन्तशिशिरयोर्मेघव्याप्तेऽह्नि । अन्यत्रात्ययिके व्याधाविति ।—आत्ययिके तु व्याधौ प्रसेकसाध्ये निषिद्धनस्यानामपि नस्यं विधेयमेवेत्यर्थः । नैषां नस्यं प्रयोजयेदिति—श्लोकपादश्चत्र प्रतिमस्त्वल दत्तः ॥ १५ ॥

न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे।
न चोनद्वादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे॥
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ।
आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत्॥ १६॥

इति नस्याधिकारः।

अथ धूमपानाधिकारः।

प्रायोगिकः स्नैहिकश्च धूमो वैरेचनस्तथा।
कासहरो वामनश्च धूमः पञ्चविधो मतः॥ १॥

इदानीं यस्मिन् वयसि नस्यं न विधेयं तदाह, न नस्यमित्यादि।—वाग्भटस्य।—ऊनसप्ताब्द इति।—एकवर्षमारभ्य षड्वर्षपर्यन्तम् इति। प्रतिमर्शव्यतिरिक्तं नस्यं न प्रयोज्यं, सप्तमवर्षात् प्रभृति तु विधेयमेवेत्यर्थः। उक्तं हि तन्त्रान्तरेऽपि—"सप्तवर्षमुपादाय नस्यकर्म चतुर्विधम्" इति। अतीताशीतिवत्सर इति।—एकाशीत्यादौ। निषेध्यप्रस्तावात् निषेध्यधूमकवलादीनप्याह, न चोनद्वादश इत्यादि।—ऊनद्वादश इति।—एकवर्षमारभ्य एकादशवर्षपर्यन्ते; एवं वक्ष्यमाणेऽपि ज्ञेयम्। शुद्धिरिति—वमनविरेचने। प्रतिमर्शस्तथा वस्तिरिति सर्वकालमेव विधेय इत्याह, आजन्मेत्यादि॥ १६॥

इति नस्याधिकार-विवृतिः।

नस्यवच्छ्वासाप्रयोज्यत्वसाधर्म्यात् पञ्चसंख्यासामान्याच्च नस्यानन्तरविधेयत्वाच्च नस्यानन्तरं धूमविधिमाह, प्रायोगिक इत्यादि।—प्रायोगिक इति—नित्यपेयधूमस्य संज्ञा। प्रयोगः,—सततास्यासः, तद्विषयको धूमः प्रायोगिकः। स्नेहाय प्रभवतीति स्नैहिकः। दोषविरेचनाद्वैरेचनिकः। कासं हरतीति कासहरः। वामयतीति वामनः। यद्यपि चरके प्रायोगिकस्नैहिकवैरेचनिकभेदात् त्रिविध एव धूम उक्तस्तथापि प्रायोगिके कासहरं, वैरेचनिके च वामनीयमन्तर्भाव्य चरकसुश्रुतयोर्विरोधः परिहरणीयः॥ १॥

ऋजु त्रिकोषफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ।
वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥
सार्द्धस्त्र्यंशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु ।
नेत्रे कासहरे त्र्यंशहीनः शेषे दशाङ्गुलः ॥ २ ॥
औषधैर्वर्त्तिकां कृत्वा शरीगर्भां विशोषिताम् ।
विगर्भामग्निसंप्लुष्टां कृत्वा धूमं पिबेन्नरः ॥

धूमपानार्थं नलिकाविधानमाह, ऋज्वित्यादि ।—सरलम् ।—त्रिकोषफलितमिति ।—त्रिभिः पर्वभिर्भिन्नैः समन्वितं त्रिधा त्रिकोषमित्यर्थः, तेन तत्त्रिषु नेत्रे स्थानत्रयी भङ्गः कार्यः, स च नलिकायामेव घटनीय इत्याहुः । कोलास्थ्यग्रप्रमाणितमिति ।—यस्य नेत्रस्याग्रं कोलास्थिप्रवेशयोग्यं कार्यमित्यर्थः । मुखपार्श्वमङ्गुष्ठप्रवेशयोग्यम् । यदाह वाग्भटः—"मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थि-प्रवेशं धूमनेत्रकम्" इति । वस्तिनेत्रसमद्रव्यमिति ।—वस्तिनेत्रेण समं तुल्यं यद्द्रव्यं सुवर्णरजतताम्रादिकं यस्य । यदीक्त-नलिकादिकृतधूमपानमुपचरन्ति केचित्, यथा—"दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडी-तनूकृतः । नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ॥" इति । धूमभेदेन नेत्रमान-भेदमाह, सार्द्ध इत्यादि ।—हस्तोऽत्र चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमितः, तेन प्रायोगिके धूमे सार्द्धो हस्तः षट्त्रिंशदङ्गुलं नेत्रमित्यर्थः । त्र्यंशयुत इति ।—चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य तृतीयो-ऽंशोऽष्टाङ्गुलं, तेन युक्तो हस्त इत्यर्थः ; एतेन स्नैहिके द्वात्रिंशदङ्गुलं नेत्रमित्यर्थः । वैरेचने तु—पूर्णो हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । कासहरे धूमे त्र्यंशहीनो हस्तः षोडशाङ्गुलमित्यर्थः । शेष इति—वामने ॥ २ ॥

इदानीं धूमपानार्थं नलिकामभिधाय धूमपाने यथा विधेयं तदाह, औषधै-रित्यादि ।—औषधैरिति—गन्धैरकुष्ठतगरैरित्यादिना वक्ष्यमाणैरौषधैर्वर्त्तिकां कृत्वा धूमं पिबेत् । वर्त्तिकाकरणप्रकारमाह, शरीगर्भामित्यादि ।—शरी—शरपुष्प-नलिका, सा गर्भे अभ्यन्तरे यस्याः ताम्, एतेन पिष्टैर्भेषजैः शरीं प्रलिप्य वर्त्तिः कार्येत्यर्थः । विगर्भामिति—तां वर्त्तिं विशोष्य ततः शरीमाकृष्य विगर्भां कुर्यादि-त्यर्थः । अग्निसंप्लुष्टामिति—तां विगर्भां वर्त्तिं नेत्राग्रे समारोप्य अग्निसम्प्लुष्टां कृत्वा धूमं पिबेदित्यर्थः । एषा वर्त्तिरष्टाङ्गुला यववन्मध्यस्थूला परिणाहेऽङ्गुष्ठसम्मिता कर्त्तव्या । यदाह चरकः,—"पिष्टा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्त्तिं यवसन्निभाम् । अङ्गुष्ठ-

वक्त्रेणैव वमेद्धूमं नस्तो वक्त्रेण वा पिबन् ।
उरःकण्ठगते दोषे वक्त्रेण धूममापिबेत् ॥
नासया तु पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥ ३ ॥
गन्धैरकुष्ठतगरैर्वर्त्तिः प्रायोगिके मता ।
स्नैहिके तु मधूच्छिष्ट-स्नेहगुग्गुलुसर्जकैः ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैर्वर्त्तिर्वैरेचने मता ।
कासघ्नैरेव कासघ्नी वामनैर्वामनी मता ॥ ४ ॥
योज्या न पित्तरक्तार्त्ति-विरिक्तोदरमेहिषु ।
तिमिरोर्द्ध्वानिलाध्मान-रोहिणीदत्तवस्तिषु ।
मत्स्यमद्यदधिक्षीर-क्षौद्रस्नेहविषाशिषु ।
शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥ ५ ॥

सन्निरतो कुर्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ॥" इति। धूमं पीत्वा धूमं कथं वमेदित्याह, वक्त्रेणेत्यादि।—नस्त इति नासिकया, सार्वविभक्तिकस्तसिः। एवकारेण नासिका निषिध्यते, वक्त्रेणैव धूमं वमेत्, न तु नासयेत्यर्थः। अत्र हेतुश्चरकेणोक्तो यथा—"प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी" इति। वक्त्रधूमपान नासाधूमपानयोर्विषयमाह, उर इत्यादि ॥ ३ ॥

औषधैर्वर्त्तिका कर्त्तव्येत्युक्तम्, अतो वर्त्त्यर्थमौषधान्याह, गन्धैरित्यादि।—गन्धैरित्यगुर्वादिसुगन्धिद्रव्यैः। अकुष्ठतगरैरिति—कुष्ठतगरवर्जितैः। कुष्ठतगरयोरतितीक्ष्णत्वेन मस्तुलुङ्गस्रावकत्वात्। उक्तञ्च भालुकेये—"अत्र कुष्ठे स्रावयतो धूमवर्त्तिप्रयोजिते। मस्तुलुङ्गं विशेषेण तस्मात् ते नैव योजयेत् ॥" इति। मधूच्छिष्ट—सिक्थकम्; स्नेहोऽत्र घृतं वसा च, "वसाघृतमधूच्छिष्टैः" इति वचनात्। शिरोविरेचनैर्द्रव्यैरिति—श्वेताज्योतिष्मत्यादिभिश्चरकोक्तैः। कासघ्नैरिति—बृहतीकण्टकारीत्रिकटुकासमर्द्दादिभिः सुश्रुतोक्तैः। वामनैरिति—स्नायुचर्मखुरशृङ्गादिभिः सुश्रुतोक्तैः ॥ ४ ॥

येषु धूमो न विधेयस्तानाह, योज्या इत्यादि।—वाग्भटस्य।—दत्तवस्तिष्विति—कृतनिरूहेषु। विरिक्तास्थापितजागरितेत्यादि सुश्रुतदर्शनात् ॥ ५ ॥

रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्य-तृष्णामूर्च्छामदमोहकृत्।
धूमोऽकालेऽतिपीतो वा तत्र शीतो विधिर्हितः।
एतद्धूमविधानन्तु लेशतः सम्प्रकाशितम्॥ ६॥

इति धूमपानाधिकारः।

अथ कवलगण्डूषाधिकारः।

स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः।
पित्ते कट्वम्ललवणै रूक्षैः संशोधनः कफे॥
कषायस्वादुतिक्तैश्च कवलो रोपणो व्रणे॥ १॥
सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता।
असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता॥
तावच्च धारणीयोऽयं यावद्दोषप्रवर्त्तनम्।
पुनश्चान्योऽपि दातव्यस्तथा चोद्दिष्टतादिभिः॥ २॥

अकालातिपीतधूमयोर्दोषमाह, रक्तपित्तेत्यादि।—अत्र पीतो इति छेदः। धूमपानविधिपरत्वसुश्रुतादावतिप्रपञ्चितः, इह तु ग्रन्थविस्तरभयात् संक्षेपेणैवोक्त इत्याह, एतदित्यादि॥ ६॥

इति धूमपानाधिकार विवृतिः।

ऊर्ध्वजत्रुगतदोषहरत्वसाधर्म्यात् धूमाधिकारानन्तरं कवलगण्डूषाधिकारः प्रारभ्यते। तत्र कवलश्चतुर्विधो भवति यदाह सुश्रुतः,—"चतुर्विधः कवलः स्नैही प्रसादी शोधिरोपणौ" इति, अतस्तेषां चतुर्णां स्वरूपं विषयञ्चाह, स्निग्धोष्णैरित्यादि।—सुश्रुतश्च। —यद्यपि तन्त्रान्तरे वैरेचनसंशमनाभ्यां सह षड्विधत्वमेवोक्तं तथाप्यत्र संशोधने वैरेचनस्य प्रसादने च, संशमनस्यान्तर्भावान्न विरोधः। अष्टाङ्गे तु—कवलगण्डूषयोरभेदमवलम्ब्य चतुर्विधत्वमुक्तं, यथा—"चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ। रोपणश्च त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु॥ अन्त्यो व्रणघ्नः—" इति॥ १॥

मात्राभेदेन कवलगण्डूषयोर्भेदमाह, सुखमित्यादि।—सुश्रुतस्तु।—असौ कवलः

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम्।
इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ३ ॥
दाहतृष्णाव्रणान् हन्ति मधुगण्डूषधारणम्।
धान्याम्लमास्यवैरस्य-मलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥
तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम्।
आशु धाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मसञ्चयम्।
सुखे हितं वातहरं तैलगण्डूषधारणम् ॥ ४ ॥

इति कवलगण्डूषाधिकारः।

अथाश्च्योतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः।

•सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम्।
रुक्तोदकण्डूघर्षाश्रु-दाहरागनिवर्हणम् ॥

कियन्तं कालं मुखे धारणीयः?—इत्याह, तावदित्यादि।—अत्र क्षौद्रं कफे कफपित्ते च, घृतं वाते वातपित्ते च। आदिशब्देन दुग्धादिकम्। यदाह सुश्रुतः,—"एवं तैलपयःक्षौद्रघृतमूत्राम्लसंयुताः। कषायोष्णोदकाभ्याञ्च कवला दोषतो हिताः॥" इति ॥ २ ॥

कवलस्य सम्यग्योगलक्षणमाह, व्याधेरित्यादि।—सुश्रुतस्य।—अयोगातियोगलक्षणमितोऽनन्तरं यथा—"हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसज्ञानमेव च। अतियोगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्लमाः॥" इति। एतच्च सम्यग्योगातियोगलक्षणं शोधनकवलस्येति भानुमतीप्रभृतयः। अन्ये तु—सम्यग्योगलक्षणविपर्ययेणैव असम्यग्योगलक्षणं सुधीभिरूह्यमित्यभिप्रायेण अयोगातियोगलक्षणं नोक्तमिति ॥३॥

दाहेत्यादि श्लोकं वाग्भटस्य।—आशु—शीघ्रम्। धाराम्बु—वर्षधारजलम्। तैलमिति—तिलतैलम् ॥ ४ ॥

इति कवलगण्डूषाधिकार-विवृतिः।

पूर्वोक्तकर्मस्वेवाश्च्योतनाधिकारमाह, सर्वेषामित्यादि। घर्षः,—करकरिका।

उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ॥
निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ।
शुक्तौ प्रलम्बयान्येन पिचुवर्त्या कनीनिके ।
दश द्वादश वा बिन्दून् द्व्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥
ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन कफवातयोः ।
अन्येन कोष्णपानीय-प्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ १ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्राग-दृङ्नाशायाक्षिसेचनम् ।
अतिशीतन्तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥
कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्रुतम् ॥ २ ॥

दोषभेदेन तदाह, उष्णमित्यादि।—वाग्भटः।—उष्णमिति—ईषदुष्णम्। निवातस्थस्ये-त्यादौ।—शुक्ताविति—निर्मलपानीयभाजने। वामेनेति—दक्षिणपाणिना। प्रलम्ब-येति—अवलम्बमानयेत्यर्थः। पिचुवर्त्येति तूलवर्त्या। कनीनिके—नासिकासन्नस्थि-तनेत्रप्रान्ते। द्व्यङ्गुलादिति—नेत्रकनीनिकोपरि। पिचुवर्तिं द्व्यङ्गुलमुन्नीय निवातप्रदेशस्थातुरस्य वैद्यो वामेन पाणिना लोचनमुन्मील्य प्रकाश्य दक्षिणेन पाणिना धृत्वा तस्यां शुक्तौ प्रलम्बमानया औषधद्रवसहितपिचुवर्त्या कनीनि-कायोपरि द्व्यङ्गुलमुन्नीतया दश द्वादश वा बिन्दून् अवसेचयेदित्यर्थः। सेचनानन्तरं यत् कार्यं तदाह, तत इत्यादि।—वाग्भटः।—ततः सेचनानन्तरं मृदुना मृदु-स्पर्शेन चैलेन लोचनं प्रमृज्य अन्येन चैलेन पिचुना ईषदुष्णजलप्लुतेन मृदु यथा भवति तथा लोचनं स्वेदयेत्। कफवातयोरिति—न तु रक्तपित्तयोरित्यर्थः ॥ १ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णातिशीतलस्य तथा अतिपीडितस्य च दोषमाह, अत्युष्णतीक्ष्णमित्यादि।—इदानीं बहुमात्रस्य तथाऽल्पमात्रस्य तथा अपरिस्रुताश्च्योतनस्य दोषमाह, कषायेत्यादि।—वाग्भटः।—कषायवर्त्मतामिति—रक्तवर्त्मतां, कषायवर्त्मतां वा। घर्षमिति—घर्षणम्। बहु इति—बहुपरिमाणाश्च्योतनं कषायवर्त्मतादिकं कुरुत इति शेषः। अत्यल्पमाश्च्योतनं विकारवृद्धिं कुरुते; तथा अपरिस्रुतमप्रस्रुतमाश्च्योतनं संरम्भं शोथं कुरुते। यद्यपि सुश्रुते आश्च्योतनम् [illegible] उक्तम्, यथा—"[illegible]" इति, तथापि वाग्भटमते आश्च्योतनं तद् [illegible] विरोधो नेह ॥ २ ॥

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रिते मले ।
पक्वलिङ्गेऽल्पशोथार्त्ति-कण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥
मन्दघर्षास्रुरागेऽक्ष्णि प्रयोज्यं घनदूषिके ॥ ३ ॥
लेखनं रोपणं दृष्टि-प्रसादनमिति त्रिधा ।
अञ्जनं लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः ।
रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ४ ॥
दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ५ ॥
प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा ।
अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ।
पिण्डो रसक्रिया चूर्णं त्रिधैवाञ्जनकल्पना ।
गुरौ मध्ये लघौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥
अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः ।
अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥
अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।

अथाशीतनामाञ्जनमाह, अथेत्यादि ।—अथेत्यानन्तर्ये । शुद्धतनोरिति—कायशिरोविरेकाभ्याम् । नेत्रमात्राश्रिते मले इति ।—नेत्र एव स्थिते दोष इत्यर्थः । एतेन प्रदेशान्तरस्थदोषाञ्जनमनङ्गीकृतम् । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"नेत्र एव स्थिते दोषे प्राप्तमञ्जनमाचरेत्" इति ; तथा पक्वलिङ्गे पक्वाविर्भावलक्षणे सत्येवाञ्जनं प्रयोज्यम् । तदेव पक्वलक्षणं कथं ज्ञातव्यम् ?—इत्यत आह, अल्पशोथेत्यादि ।—अल्पशब्दस्य शोथादिभिः प्रत्येकमन्वयः ; एवं मन्दशब्दस्यापि घर्षादिभिरिति । लक्षिते इति—ख्याते । दूषिका—नेत्रपिञ्चिडिका ॥ ३ ॥

अञ्जनस्य त्रैविध्यमाह, लेखनमित्यादि ।—वाग्भटस्य । अञ्जनमिति च्छेदः । एषां स्वरूपमाह, लेखनं तत्रेत्यादि ।—तत्रेति—त्रिषु लेखनादिषु मध्ये, पटु लवणं, ऊषणं कटु, पिप्पल्यादिकषायादिभिर्द्रव्यैर्यदञ्जनं तल्लेखनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अञ्जनदानार्थं शलाकामाह, दशाङ्गुलेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—तस्यैव मुकुलानना कुन्दजातीमल्लिकामुकुलमुखी ॥ ५ ॥

अञ्जनभेदेन शलाकाभेदमाह, प्रशस्तेत्यादि ।—काललोहः,—पाण्ड्वादिः । प्रशा-

कण्डूजाड्येऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः।
तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु चूर्णं प्रत्यञ्जनं हितम् ॥ ८ ॥
नाञ्जयेद्भीतवमित-विरिक्ताशितवेगिते।
क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षि-शिरोरुक्शोकजागरे ॥

तदा सुखोष्णेन तीक्ष्णाञ्जनं देयम्। रात्रौ तु प्रसादनम्; चक्षुष्यत्वाद्दीपकत्वाच्चेति चन्द्रिका। रात्रावप्यतिशीते तीक्ष्णाञ्जनं न कार्य्यम्; यदाह वाग्भटः,—"न रात्रावपि शीतेऽपि नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम्। दोषमस्रावयत् स्तम्भकण्डूजाड्यादिकारि तत् ॥" इति। ननु दिवा कथमञ्जनम्? यतः,—"दिवा तु न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम्। विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥" इत्युच्यते; स्वस्थाभिप्रायादिदं वाक्यम्; किंवा अत्युद्रिक्तकफापेक्षया दिवाञ्जनविधानं बोध्यम्; यदाह वाग्भटः,—"अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे। काममह्न्यपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्ष्णि प्रयोजयेत् ॥" इति। लेखनीये गदे इति—लेखनीयशुक्लार्मादौ। ननु विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदतीति वचनमनुपपन्नं, यतो नेत्रस्य तैजसत्वादादित्यं प्राप्य तेजोऽभिवृद्धिरेव युक्ता समानस्य वृद्धिकारणमिति सिद्धान्तः? नैवम्; कालस्यौष्ण्यादञ्जनस्य च तीक्ष्णत्वादतियोगेन दृष्ट्युपघातः स्यादिति; अत एवाह वाग्भटः,—"अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता। उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तैजसः ॥" इति। अस्यार्थः,—यथा लोहस्य जन्म अश्मनस्तथा तीक्ष्णताऽपि अश्मनः शाणप्रस्तरात्, तथा उपघातः कुण्ठत्वादिरपि अश्मन एव। एवं नेत्रस्य जन्म तैजसस्तथा तीक्ष्णताऽपि अनुपहतात् स्निग्धात् तेजसः, तथा उपघातोऽपि अतितीक्ष्ण सौरादितैजस इति दृष्टत्वात् ज्ञायते ॥ ७ ॥

अञ्जने दत्तेऽपि यदि कण्डूजाड्यादिकं तिष्ठति, तदा पुनरपि तीक्ष्णमञ्जनं धूमं वा योजयेदित्याह, कण्डूजाड्य इत्यादि।—वाग्भटस्य।—यदि पुनस्तीक्ष्णाञ्जनविधानेन दाहः स्यात्, तदा दृष्टिप्रसादनमञ्जनं कार्य्यमित्याह, तीक्ष्णाञ्जनेत्यादि।—अस्यैव अभितप्त इति सदाहे। प्रत्यञ्जनमिति—तीक्ष्णाञ्जनप्रत्यनीकमञ्जनं मृदुशीतलमञ्जनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अञ्जनं येषु न विधेयं तानाह, "नाञ्जयेत्" इत्यादि "पिपासिते" इत्यन्तम्।—वाग्भटस्य।—अशिते—सद्योभुक्तवति। वेगित इति—दोषवेगोदये। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"दोषवेगोदयेऽप्युक्तं कुर्य्यात् वासानुपद्रवान्" इति ज्वरित इति—नवज्वरितः।

अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते शीतयोर्धूमसद्ययोः ।
अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवास्वप्ने पिपासिते ॥ ८ ॥
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ।
काले साधारणे प्रातः सायं वोत्तानशायिनः ॥
यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्बहिः समाम् ।
द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ॥
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम् ।
नक्तान्ध्य-वात-तिमिर-कृच्छ्र-बोधादिके वसाम् ॥ १० ॥
आ पक्ष्माग्रादथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।
मात्रां विगणयेत् तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ॥
दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ।

स्नाताय इति।—सूर्यभास्वरादिरूपदर्शनात् स्नाते स्नाने यस्मिन् यस्य तस्मिन्। अदृष्टेऽर्क इति—अनुदिते रवौ, चरकस्तु—अदृष्टेऽर्के इति—जलदादिच्छन्न इत्याह; सुश्रुते तु—"शिरःस्नातेऽतिशीते च रवावनुदितेऽपि च" इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

एवमयथाकालादिकमधिकारे समर्थमाह, निवाते इत्यादि।—वाग्भटस्य।—मूर्धकायविशुद्धिर्निरूहविरेकाभ्याम्; साधारणे काले इति—नात्युष्णशीते। तर्पण—स्नेहेन चक्षुपूरणम्, अतस्तदर्थं चक्षुषि पालिबन्धनं कर्तुं प्रमाणमाह, यवेत्यादि।—वाग्भटस्य।—पालीमिति—पालिकाम्। द्व्यङ्गुलोच्चां दृढामिति।—द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां निविडां यथा स्नेहो न स्रवतीत्यर्थः। यथास्वं सिद्धं सर्पिरिति।—तत्तद्दोषप्रशमनौषधसिद्धमित्यर्थः। तप्तस्य जले तप्तजलस्योपरि स्थापयित्वा प्रविलायितं द्रवीकृतमित्यर्थः। आवपेत्—पूरयेत्। व्याधिविशेषे स्नेहविशेषमाह, नक्तान्ध्येत्यादि।—वाग्भटस्य।—अत्रापि यथास्वं सिद्धमित्यादि योज्यमित्यन्वयः ॥ १० ॥

पूरणविधिमाह, आ पक्ष्माग्रादिति—पक्ष्माग्रपर्यन्तं पूरयेदित्यर्थः। अथ स्नेहेन चक्षुः पूरयित्वा कियन्तं कालं स्थाप्य स्नेहं त्याजयेत्?—इति जिज्ञासायामाह, अथेत्यादि।—अथ—पूरणानन्तरं, शनकैरुन्मेषं कुर्वतस्तस्य आतुरस्य मात्रां विगणयेत्। मात्रा च वक्ष्यमाणलक्षणा। तत्र वर्त्मगते व्याधौ शतमात्रां धारयेत्—सम्यगुच्चारितशतमात्राकालं स्थाप्य स्नेहं धारयेत्। सन्धिगते तु व्याधौ—

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्येऽनिले दश।
पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत्॥
कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे तु गालयेत्।
पिबेच्च धूमं नेक्षेत व्योम रूपञ्च भास्वरम्॥
इत्थं प्रतिदिनं वाते पित्ते त्वेकान्तरं कफे।
स्वस्थे च द्व्यन्तरं दद्यादा तृप्तेरिति योजयेत्॥
प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम्।
तृप्ते विपर्य्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजः॥ ११॥
पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव लक्ष्मसु।
स वाते स्नेहनः श्लेष्म-सहिते लेखनो हितः।
दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः॥ १२॥

त्रीणि शतानि। मध्यमण्डलगते तु—पञ्च शतानि। कृष्णमण्डलगते तु—सप्त शतानि। दृष्टिमण्डले—अष्टौ। मन्ये इति—अधिमन्थे—दश, इत्यादिक्रमेण धारयेत्। धारणानन्तरञ्च यत् कार्यं तदाह, कृत्वेत्यादि।—द्वारमिति—आपाङ्गे छिद्रं कृत्वा। व्योमेति—आकाशं नेक्षेत। भास्वरं रूपमग्न्यादि। अयञ्च क्रमो यस्मिन् दोषे यावद्दिनं कार्यस्तदाह, इत्थमित्यादि।—अयञ्च दिनक्रमः चक्षुस्तृप्तिपर्य्यन्तं योज्य इत्याह, आ तृप्तेरित्यादि।—योजयेदिति उक्तदिनक्रमं चक्षुस्तृप्तिपर्य्यन्तं योजयेदित्यर्थः। सम्यक्तृप्तस्य चक्षुषः किं लक्षणम्?—इत्याह प्रकाशेत्यादि।—प्रकाशक्षमता—भास्वरादिप्रभादर्शनक्षमत्वम्। स्वास्थ्यमवेदनत्वम्। तर्पणाधीनातियोगलक्षणमाह—विपर्य्यय इत्यादि।—विपर्य्ययः,—प्रकाशक्षमतादिवैपरीत्यम्। अतितृप्ते तु श्लेष्मजा रुजः कण्डूपैच्छिल्यादयः॥ ११॥

पुटपाकमाह, पुटपाकमित्यादि।—वाग्भटस्य भवेदित्यन्तम्। पूर्वोक्तेष्विति—तर्पणीयेषु रोगेष्वित्यर्थः। स्नेहनादिभेदेन त्रिविधस्य पुटपाकस्य पृथक् पृथक् विषयमाह, स वात इत्यादि।—स इति पुटपाकः, स्नेहनः,—वाते हितः। श्लेष्मसहिते तु वाते लेखनः पुटपाको हित इति। दृग्दौर्बल्यादौ तु प्रसादनः पुटपाको हित इत्यर्थः। इदञ्च पुटपाकत्रयं यैर्द्रव्यैर्विधेयं तद्वाग्भटेनोक्तम्, इह तु ग्रन्थविस्तारभयाच्चक्रेण न लिखितम्; किन्तूपयुक्तमिति कृत्वा मया लिख्यते। यथा—"भूशयप्रसहानूप-मेदो-

बिल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ।
उरुबूकवटाम्भोज-पत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात् ॥
वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ।
पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ।
नेत्रे तर्पणवद् युञ्ज्याच्छतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥
लेखनस्नेहनान्त्येषु कोष्णौ पूर्वौ हिमोऽपरः ।
धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र च तर्पवत् ॥ १२ ॥

मज्जवसामिषैः । स्नेहनं मधुना पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ॥ मन्दविषयजन्मांस-सुखायनासेव्यैः । क्षीरीजलरुहफेनालेपैश्च समधुकल्पितैः ॥ मण्डपविषयजन्मांस-वसाऽल्पहृदयामिषैः । मधुरैः सघृतैः साध्यं क्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ॥" इति ॥ ११ ॥

पुटपाकत्रयस्य कल्पनामाह, बिल्वेत्यादि ।—मांसयुक्तं — भूशयादिमांसयुक्तं, भेषजमानन्दतिलजीवनीयादिकं, तयोः कल्कयोः पिण्डम् । पृथग्बिल्वमात्रमिति—पलमात्रम् । एरण्डादिपत्रैः क्रमेण स्निग्धादिषु स्नेहादिपुटपाकेषु वेष्टयित्वा अनन्तरं मृदा लिप्तं प्रदीप्तैर्धवधन्वनगोमयैः पचेत् । क्रमादिति—धवधन्वनगोमयैरित्यत्रापि योजयन्ति केचित् । तेन स्नेहनपुटपाके एरण्डपत्रेण वेष्टनं, धवकाष्ठाङ्गारैश्च पाकः, लेखने वटपत्रेण वेष्टनं, धन्वनकाष्ठाङ्गारैश्च पाकः; प्रसादने तु अम्भोजपत्रैर्वेष्टनं, गोमयाग्निना च पाक इति । अग्न्याभमिति—अग्निवर्णम्, एतच्च सम्यक्पाकज्ञानार्थमुक्तम् । तर्पणवद् युञ्ज्यादिति—पूर्वेण निर्दिष्टं तर्पणोक्तविधिमात्रास्थितिं दिशति । एतद्रसस्य स्थितिकालं नेत्रे धारयेत् ?—इत्याह,—शतं द्वे त्रीणि धारयेत् इति । लेखनस्नेहनान्त्येष्विति ।—एतच्च यथाक्रमं योज्यम्, तेन लेखनपुटपाके शतमिति—मात्राशतं धारयेत् । स्नेहने तु द्वे मात्राशते; अन्त्य इति—प्रसादने त्रीणि मात्राशतानि धारयेदित्यर्थः । पूर्वौ लेखनस्नेहनौ कोष्णौ योज्यौ; अपर इति—प्रसादनो हिमः शीतलो योज्यः । धूमपोऽन्ते तयोरेवेति ।—तयोरिति—पूर्वयोः लेखनस्नेहनयोरेव अन्ते धूमपः स्यात्, न तु प्रसादनान्ते इत्येवमर्थः । योगास्तत्र च तर्पवदिति ।—तत्र तेषु लेखनादिपुटपाकेषु, योगा इति—सम्यग्-योगातियोगायोगलक्षणानि, तर्पवदिति—तर्पणवदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तर्पणं पुटपाकञ्च नस्यानर्हे न योजयेत् ।
यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विगुणो हितभाग्भवेत् ॥ १४ ॥

इत्याश्च्योतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः ॥

अथ शिराव्यधाधिकारः ।

अथ स्निग्धतनुः स्निग्ध-रसान्नप्रतिभोजितः ।
प्रत्यादित्यमुखं स्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः ॥
मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।
अङ्गुष्ठगर्भमुष्टिभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥
दन्तप्रपीडनोत्कास-गण्डाध्मानानि चाचरेत् ।
पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयेन्नरः ॥

तर्पणपुटपाकौ येषां न कार्यौ तानाह, तर्पणमित्यादि ।—नस्यानर्हे इति ।—निषिद्धनस्यपुरुषे । इदानीं तर्पणपुटपाकविधानानन्तरं यावन्ति दिनानि हितसेवापरेण भूत्वा स्थातव्य तदाह, यावन्तीत्यादि ।—यावन्ति दिनानि व्याप्य तर्पणपुटपाकविधिः कृतः, तद्द्विगुणानि दिनानि हितसेवी भूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्याश्च्योतनाञ्जनतर्पण पुटपाकाधिकार-विवृतिः ।

पूर्वन्तु मैवरीये "स्निग्धस्यात्र्येन कोष्णेन शिरावेधैः शमं नयेत्" इत्युक्तम्, अत आश्च्योतनादिवत् शिराव्यधस्यापि मैवरीयहरत्वादनन्तरं शिराव्यधविधिर्वाच्यः । तत्र प्राधान्यात् प्रथमं शिरोगतशिराव्यधे कर्त्तव्ये शिरोत्थापनप्रकारमाह, अथेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—आदित्याभिमुखं सम्मुखीकृत्य, जानूच्चासनसंस्थित इति ।—उपविष्ट इत्यर्थः । मृदुना पट्टेनात्तौ गृहीतौ बद्ध इति यावत्, केशान्तौ यस्य स तथा । जानुनि स्थापित कूर्परः कफोणिद्वयं येन स तथा । अङ्गुष्ठः हस्ताङ्गुष्ठद्वयं गर्भे अभ्यन्तरे ययोः । एतादृग्भ्याम् । मुष्टिभ्यां—वामदक्षिणमुष्टिभ्यां, मन्ये—ग्रीवाधमन्यौ प्रपीडयेत् ; तथा दन्तसम्पीडनादीनामन्यतममाचरेत्, आतुर इति शेषः । दन्तैर्दन्तानां

कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्तान्तर्वामतर्जनीम्।
एवमुत्थाप्य विधिना शिरां विध्येच्छिरोगताम् ॥ १ ॥
विध्येद्धस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे।
बद्ध्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणीम्।
ऊर्द्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ॥ २ ॥
पादे तु सुस्थितेऽधस्तात् जानुसन्धेर्निपीड़िते।
गाढ़ं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ॥
द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवत् ततः।
बद्ध्वा विध्येच्छिरामित्यमनुक्तेष्वपि कल्पयेत्।
तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यन्त्रमुपायवित् ॥
ततो व्रीहिमुखं वेध्य-प्रदेशे न्यस्य पीड़येत्।
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु तलप्रच्छादितं भिषक् ॥ ३ ॥

प्रपीड़नं दन्तप्रपीडनम् ; उत्काश काश एव ; वक्त्राध्मानं—वायुना मुखपूरणं, सुश्रुतेऽप्युक्तं—"कर्णपुटयश्च वायुना मुखं पूरयेत्" इति। तथा नरः,—परिचारकजनः, पृष्ठत इति—पृष्ठदेशे स्थित्वा एनमातुरं धारयेत्। किं कुर्वन् धारयेत्?—इत्याह—वस्त्रं कन्धरायां ग्रीवायां परिक्षिप्य तस्य मध्ये सव्योपवामतर्जन्यौ न्यस्य धारयेत् वस्त्रमावेष्टयन् पीड़यन् पीड़येदित्यर्थः ॥ १ ॥

विध्येदित्यादि।—वाग्भटस्य।—अनाकुञ्चित, कूर्परं कफोणिर्यस्य। किं कृत्वा विध्येत्?—इत्याह,—सुखोपविष्टस्यातुरस्य अङ्गुष्ठगर्भिणीं मुष्टिं बद्ध्वा धारयित्वा। पुनः किं कृत्वा?—वेध्यप्रदेशादुपरि चतुरङ्गुले वस्त्रपट्टिकां शिरोत्थापनार्थं पट्टिकां वस्त्रादिपट्टीं बद्ध्वा ॥ २ ॥

पादगतशिराव्यधप्रकारमाह, पादे त्वित्यादि।—वाग्भटस्य।—सुस्थित इति।—अनेन विषमपादन्यासं निरस्यति। किंविशिष्टे पादे?—जानुसन्धेरधस्तात् वेधस्य कराभ्यामागुल्फं गुल्फपर्यन्तं गाढं निपीड़ित इत्यर्थः। द्वितीये तु चरणे तस्य सुस्थितपादस्योपरि आरूढे सति। किंविशिष्टे द्वितीये चरणे?—किञ्चित् कुञ्चिते। हस्तवत् ततो बद्ध्वेति।—यथा हस्ते हस्तादिषु बद्ध्वा शिरां विध्येत् तथा अत्रापि इत्यर्थः। एवमुक्तोक्ता अनुक्तप्रदेशविषयमपि सर्वं अनुद्दृष्टा कल्पयेदित्याह,

वामहस्तेन विन्यस्य कुठारीमितरेण तु ।
ताडयेन्मध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टब्धमुक्तया ॥ ४ ॥
मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।
यवार्द्धमस्थ्नामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥ ५ ॥
असम्यगस्रे स्रवति वेल्लव्योषनिशानतैः ।
सागारधूमलवण-तैलैर्दिह्याच्छिरामुखम् ॥
सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥
अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्रं न प्रस्थात् स्रावयेत् परम् ।
अतिस्रुतौ हि मृत्युः स्याद्दारुणा वाऽनिलामयाः ॥
तत्राभ्यङ्गरसक्षीर-रक्तपानानि भेषजम् ॥ ६ ॥
स्रुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ।
प्रक्षाल्य तैलप्रोतात्तं बन्धनीयं शिरामुखम् ॥

त्वमित्यादि ।—व्रीहिमुखादिशस्त्रेण यथा शिराव्यधो विधेयस्तदाह, तत इत्यादि ।—न्यस्तारोप्य अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां पीडयेदित्यन्वयः । तत्रप्रच्छादितमिति—पीडनक्रियाविशेषणम्, एतेन रक्तधारा नोर्द्धमुत्तिष्ठति इत्यभिसन्धिः ॥ २ ॥

कुठारिकाया वेधनप्रकारमाह वामहस्तेनेत्यादि ।—इतरेण—दक्षिणहस्तेन ताडयेत् । कय ताडयेत् ?—इत्याह, मध्यमाङ्गुल्येति । अङ्गुष्ठविष्टब्धमुक्तयेति ।—आदौ दृढाङ्गुष्ठेनाविष्टभ्य मुक्तयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीमुक्तशस्त्रस्य यस्मिन् प्रदेशे प्रयोज्यं, तत् आह, मांसल इत्यादि ।—मांसले प्रदेशे शिरां विध्यन् इति योज्यम् । व्रीह्यास्यमिति—व्रीहिमुखं शस्त्रम् ; व्रीहिमात्रकं निक्षिपेत् प्रवेशयेत् । अस्थ्नामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकां यवार्द्धमात्रां निक्षिपेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अयोगे चिकित्सामाह, असम्यगित्यादि ।—वेल्लः,—विडङ्गः । अशुद्धावित्यादि ।—अशुद्धाविति—असम्यक्शुद्धौ । प्रस्थादिति ।—प्रस्थोऽत्र अर्द्धत्रयोदशपलम् । परमिति—ऊर्द्धम् । अत्रैव हेतुमाह, अतिस्रुतावित्यादि ।—तत्रेति—रक्तातिस्रुतौ । रसः,—मांसरस. । प्रक्षाल्येति—शिरामुखमित्यन्वयः । तैलप्रोतात्तमिति—तैलप्रोतः स्रुतैलः पिचु., तेन आक्तमभ्यक्तम् ; उक्तं हि मध्यवाग्भटे—"सतैलश्च प्रोतं

अशुद्धं स्रावयेद्भूयः सायमह्न्यपरेऽपि वा ।
रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत् क्रियाम् ॥
लोध्रप्रियङ्गुपत्तङ्ग-माषयष्ट्याह्वगैरिकैः ।
मृत्कपालाञ्जनक्षौम-मसीक्षीरित्वगङ्कुरैः ॥
विचूर्णयेद् व्रणमुखं पद्मकादि हिमं पिबेत् ।
तामेव वा सिरां विध्येद्व्यधात् तस्मादनन्तरम् ।
सिरामुखं वा त्वरितं दहेत् तप्तशलाकया ॥ ७ ॥
सशेषमप्यसृग्धार्यं न चातिस्रुतिमाचरेत् ।
हरेच्छृङ्गादिभिः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥
मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेच्छिराम् ॥ ८ ॥
न तूनषोडशातीत-सप्तत्यब्दस्रुतास्रजाम् ।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थ-स्वेदितानिलरोगिणाम् ॥

सिरामुखे दत्त्वा बध्नीयात्" इति। अशुद्धमिति—अशुद्धमसृक्; सायमिति—तस्मिन्नेव दिने, अपरेऽह्नीति—द्वितीयदिने। स्तम्भनीं क्रियामिति—वक्ष्यमाणाम्। तामेव स्तम्भनीं क्रियामाह, लोध्रेत्यादि।—पत्तङ्गं—रक्तचन्दनम्; अञ्जनं—रसाञ्जनम्; क्षौममसी—दग्धपट्टमसी; क्षीरिणः—वटोदुम्बरादयः, तेषां त्वक् अङ्कुराश्च। पद्मकादि—पद्मकादिगणः। हिममिति—शीतकषायं पिबेत्। तामिति—पूर्वविद्धाम्। व्यधात् तस्मादनन्तरमिति—पूर्वव्यधसमीपोर्ध्वभागे। सिरामुखमिति—विद्धसिराया व्रणमुखम् ॥ ६।७॥

दुष्टमपि रक्तं न निःशेषं स्रावयेदित्याह, सशेषमपीत्यादि।—सशेषमिति—दुष्टशोणितशेषम्। प्रसादमथवा नयेदिति—प्रसादनलेपनादिना। सिरा हि दृष्टा एव वेध्याः, न त्वदृष्टाः। उक्तं हि—"अप्रकाशादृष्टा न विध्येत्" इति। ननु यत्र प्रदेशे तु वेध्यसिरा न दृश्यते, कथं तत्र सिराव्यधः कार्यः?—इत्याह, मर्महीन इत्यादि।—वाग्भटस्य।—अत्र व्यध्यसिराणामदर्शन इति शेषः। अत एवैतस्मात् पूर्वे वाग्भटे—"यथाकालमदर्शने:" इत्युक्तम्। यथासन्ने देश इति।—यत्र देशे व्यध्यसिरा न दृश्यते, तत्र तत्समीपदेशे या अन्याः सिरा दृश्यन्ते, ता एव वेध्या इत्यर्थः। मर्महीन इति—मर्मवर्जिते ॥ ८॥

गर्भिणी-सूतिकाऽजीर्ण-पित्तास्रश्वासकासिनाम्।
अतिसारोदरच्छर्दि-पाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम्।
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु॥
नायन्त्रितां शिरां विध्येन्न तिर्य्यङ्नाप्यनुत्थिताम्।
नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात्॥ ९॥
नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम्।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृग्वह्निर्विशेषेण च रक्षणीयः।
नरो हिताहारविहारसेवी मासं भवेदा बललाभतो वा॥ १०॥
प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहृतपक्तिवेगम्।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति॥ ११॥

इति शिराव्यधाधिकारः॥

अथ स्वस्थाधिकारः।

दिनाचारविधिः,—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः॥

येषां शिराव्यधो न कार्य्यस्तानाह, न त्वित्यादि।—वाग्भटस्य।—अन्यत्रात्ययिकाद्गदादिति—आत्ययिके तु व्याधौ एष्वपि कालेषु शिरा व्यध्येवेत्यर्थः॥ ९॥

रक्तस्रावानन्तरं यद्विधेयं तदाह, नात्युष्णेत्यादि।—अनवस्थितासृगिति—प्रचुररक्तम्॥ १०॥

इदानीं शोणितादर्शनेऽपि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षणमाह, प्रसन्नेत्यादि।—वेगः पुरीषादीनाम्॥ ११॥

इति शिराव्यधाधिकार विवृतिः।

इदानीमातुरहितचिकित्सामभिधाय सुस्थवृत्तमाह, ब्राह्म इत्यादि।—ब्राह्मो मुहूर्त्तः,—रात्रेः पश्चिमयामस्य शेषनाडिकाद्वयम्। शरीरचिन्ता—मूत्रपुरीषोत्सर्गादि-

अर्कन्यग्रोधखदिर-करञ्जककुभादिकम्।
प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम्।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन्॥
नाद्यादजीर्णवमथु-श्वासकासज्वरार्दिती।
तृष्णास्यपाकहृन्नेत्र-शिरःकर्णामयी च तत्॥
सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत्।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थं रसाञ्जनम्॥
ततो नावनगण्डूष-धूमताम्बूलभाग्भवेत्॥ १॥
ताम्बूलं क्षतपित्तास्र-रूक्षोत्कुपितचक्षुषाम्।
विषमूर्च्छामदार्त्तानामपथ्यं शोषिणामपि॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्॥
वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्त-कृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः॥ २॥
शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्धिनी।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत्॥ ३॥

कषाम्। तत इति।—सौवीरविरेचनार्थं, दन्तपवनं भक्षयेदिति।—दन्ताः पूयन्ते अनेनेति दन्तपवनं—दन्तकाष्ठम्। भुक्त्वा चेति—भोजनानन्तरमपीत्यर्थः। दन्तकाष्ठं येन विधेय नाद्यात्, नाद्यादित्यादि।—नाद्यादित्यत्र दन्तपवनमित्यनुषङ्गः। सुवीरा नाम नदी, तद्भवमञ्जनं सौवीराञ्जनम्। तद्यथा यथा—"[illegible] अञ्जनं सौवीरमनुद्भूतं। सौवीराञ्जनमित्याहि आयुर्वेदार्थचिन्तकाः॥" इति। नित्यं—प्रत्यहम्। अत्र पञ्चरात्राष्टरात्रग्रहणमसूत्रान्तरवाक्यस्य नियमदर्शनार्थम्; तेन [illegible] पित्त्य कर्णाभ्यां ऊर्द्ध्व कर्तव्यं, आवश्यकमिति भवति। रसाञ्जनमिति—"दार्वी क्वाथसमुद्भवम्" इत्यर्थः। "पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा" इत्यत्र चरकपाठे—"सप्तरात्रेऽष्टरात्रे वा" इति वाग्भटे पठ्यते॥ १॥

निषिद्धताम्बूलानाह, ताम्बूलमित्यादि।—नतिमध्यम्॥ २॥

शरीरेत्यादौ।—देहव्यायाम सङ्ख्यायां अभिधानमिदं निरस्यति। सङ्ख्याता इति—संज्ञिता, या च चेष्टा—चलिमता, एतेन मात्रयाऽप्यारोपि चार्थम्यात्

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तां त्यजेत् ।
उद्वर्त्तनं ततः कार्य्यं ततः स्नानं समाचरेत् ॥
उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः ।
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषोः ॥ ४ ॥
स्नानमर्दितनेत्रास्य-कर्णरोगातिसारिषु ।
आध्मानपीनसाजीर्ण-भुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ ५ ॥
नीचरोमनखश्मश्रु-निर्मलाङ्घ्रिमलायनः ।
स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेशो निर्मलाम्बरः ॥
धारयेत् सततं रत्न-सिद्धमन्त्रमहौषधीः ।
सातपत्रपदत्राणो विचरेद् युगमात्रदृक् ॥
निशि चात्ययिके कार्य्ये दण्डी मौली सहायवान् ।
जीर्णे हितं मितञ्चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात् ॥
न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।
दशधा पापकर्माणि कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥

क्रियमाणा चेष्टा निरस्यति । मात्रया तां समाचरेदिति—मात्रा चार्द्धशक्तिः । यदाह वाग्भटः,—"अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः" इति । अर्द्धशक्तिलक्षणं यथा—"कक्षे ललाटे ग्रीवायां स्कन्धे गात्राङ्गसन्धिषु । स्वेदः सञ्जायते यत्र बलार्द्धं तं विनिर्दिशेत् ॥" इति ॥ ३ ॥

निषिद्धव्यायाममाह, वातेत्यादि ।—तेनैवेति—उष्णाम्बुना, उत्तमाङ्गस्य मस्तकस्य सेकः केशचक्षुषोर्बलं हरतीति बलहृत् ॥ ४ ॥

निषिद्धस्नानमाह, स्नानमित्यादि ॥ ५ ॥

नीचेत्यादि ।—अङ्घ्री—पादौ, मलायनानि—गुदोपस्थादीनि, तानि निर्मलानि यस्य । निर्मलाम्बर इत्यत्र—अनुल्बणोज्ज्वल इति वाग्भटे पठ्यते ; अनुल्बणोऽनुद्धत इत्यर्थः । युगं—हस्तचतुष्टयम् । आत्ययिके दस्युभयप्रकारांशे । वेगानिति—मूत्रपुरीषवेगान्, ईरयेदिति—उदीरयेत् । वेगित इति—सञ्जातमूत्रपुरीषादिवेगः । दशधा पापकर्माणीति ।—तत्रच—"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ।
आत्मवत् सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥
नक्तंदिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ।
दुःखभाङ् न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ॥ ६ ॥

इति दिनाचारविधिः ।

ऋतुचर्य्या—

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धिमाः ॥

असत्यसम्प्रलापश्च वाचिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् । वितथाऽभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥" इति । अविसंवादीति ।—न पूर्वापरविरुद्धं, पेशलं—मधुरं, काले इति—यथोचितसमये । आत्मवत् इत्यादि ।—परेषां न समाचरेदिति—परेषां प्रतिकूलानि अनिष्टानि न समाचरेत् । कुतो न समाचरेत् ?—इत्याह, आत्मन इत्यादि ।—आत्मनः प्राणभृतामेव आत्मसम्बन्धा-दित्यर्थः , किंवा आत्मनो यानि प्रतिकूलानि अनिष्टानि तानि परेषामपि नाचरे-दिति । नक्तमित्यादि ।—कथम्भूतस्य कीदृशस्य मम पापं कुर्वतः पुण्यं कुर्वतो वा इयं परिवर्त्तते वा सम्प्रति नक्तं दिनानि यान्ति एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिरयं पुरुषो भवति, स दुःखभाक् न स्यात् , यस्मादेव सर्वदा अयं पुरुषो दुःखहेतुतया दुष्कृतं त्यजति, सुखहेतुतया च सुकृतमभिवाञ्छति इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति दिनाचारविधिं विवृतिः ।

पारिशेष्यादृतुचर्य्यामपि सुव्यक्तमाह, मासैरित्यादि ।—षडृतव इति—शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धेमन्ता इत्यर्थः । यद्यपि शिशिरादि ऋतुत्रयमुत्तरायणरूपत्वेन प्रशस्तत्वादत्र चोद्दिष्टं, तथापि बलवृद्धिप्रकर्षत्वेन प्राधान्यात् प्रथमं हेमन्तविधिमाह,

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः।
सेवेतातो हिमे स्निग्ध-स्वाद्वम्ललवणान् रसान्॥
गोधूमपिष्टमाषेक्षु-क्षीरोत्थविकृतीः सुराः।
नवमन्नं वसां तैलं शौचकार्य्ये सुखोदकम्।
युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा॥ ७॥
प्रावाराजिनकौषेय-प्रवेणीकौचवास्तृतम्।
उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत्॥
अङ्गारतापसन्तप्त-गर्भभूवेश्मनि प्रियाम्।
पीवरोरुस्तनश्रोणीमालिङ्ग्यागुरुचर्चिताम्॥ ८॥

बलिन इत्यादि।—बलिन इत्यनेन प्राणिबलस्याग्निबलहेतुत्वं दर्शयति। उक्तं हि माघकाव्ये—'अध्याकृतादभिमायात् प्रीतिः मौतेर्मध्यं बलात्। अपिरपेण भानुना बल नाशयती दशाम्॥" इति। किम्वा बलिन इति—उपचयवतः। शीतसंरोधादिति कुम्भकारपचनपङ्कलेपन्यायात्, शीतेन बहिरनिर्गच्छदन्तरौष्मणां रोधात्। रसानिति—औदकानूपमांसरसान्। कीदृशान्?—स्वाद्वम्ललवणद्रव्यसंस्कारात् स्वाद्वम्ललवणान्, उक्तं हि चरके—"तस्मात् तुषारसमये स्वाद्वम्ललवणान् रसान्। औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत्॥" इति। मांसस्थाने मांस इति पाठो वाग्भटपुस्तके नास्ति, टीकायाञ्च न व्याख्यात इति॥ ७॥

प्रावारेत्यादि।—वाग्भटस्य।—प्रावारः,—गुरुप्रावरणं कम्बलादि। अन्ये तु प्रावारं कार्पासलोमकदुत्तरीयम्। अजिनं—सुखस्पर्शं लोमशं चर्म। कौषेयं—कृमिकोषोद्भवं वस्त्रम्। प्रवेणी—मोक्षी, अन्ये तु प्रवेणी—सूचीवानाख्यो वस्त्रविशेष इत्याहुः। कौचवं,—राङ्कवादि वस्त्रभेद इति केचित्, अन्ये तु कार्पासवस्त्रमेवेत्याहुः, चरके तु कौचवस्थाने कुथकेति पठ्यते, कुथकन्तु—चित्रकम्बलं। उष्णस्वभावैर्लघुभिरिति।—नेपालकम्बल-प्रचुरतूलकपर्य्यादि। किं कृत्वा शयनं भजेत्?—इत्याह, अङ्गारेत्यादि।—अङ्गारतापेन सन्तप्तं यत् गर्भगृहं गृहकोष्ठकं तथा भूगृहञ्च तत्र अपदमत वडभीव्यवच्छेदाय। चरकेऽप्युक्तं—"सेवेत भूगृहकोष्णमुष्णगर्भगृहं तथा" इति॥ ८॥

अयमेव विधिः कार्य्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यञ्चादानकालजम् ॥ ९ ॥
कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः ।
हत्वाग्निं कुरुते रोगांस्ततस्तत्र प्रयोजयेत् ॥
तीक्ष्णं वमननस्यादि कवलग्रहमञ्जनम् ।
व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचकार्य्ये सुखोदकम् ॥
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूर-चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
पुराणयवगोधूम-क्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥
प्रपिबेदासवारिष्ट-सीधुमाध्वीकमाधवान् ।
वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥
गुर्व्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ १० ॥
मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
मध्याह्ने चन्दनार्द्राङ्गः स्वप्याद्धाराग्रहे निशि ॥

ऋतुविधिं शिशिरेऽप्यतिदिशति, अयमेवेत्यादि ।—अत्रैव हेतुमाह, तदेत्यादि ॥९॥ वसन्तविधिमाह, कफ इत्यादि ।—शूल्यं—भटित्रं, शूलपाचितमित्यर्थः । आसवारिष्टे—सुरालक्षणस्थानम्, सीधु—गुडासवः । अन्ये तु—"अथाकराधिकद्रव्य-खदिराद्यैः कृतस्तु यः । सोऽरिष्टः स्यादासवस्तु द्रव्याम्बुसम्भवो यः कृतः ॥" इति । माध्वीकं—मधूकपुष्पकृतं मद्यम्; अरुणस्तु माद्वीकमिति पठित्वा मृद्वीकारसोद्भवं मद्य-मिति व्याचष्टे ।—माधवं,—मधुकृत आसवः । अनुभवेदित्यनेन श्लेषप्रयोगार्थं स्त्रीके मैथुनमनुजानाति, वसन्तस्यादानमध्यत्वादिति भावः । गुर्व्वित्यादौ—अम्लस्थाने रूक्षे-त्यपपाठः ॥ १० ॥

ग्रीष्मविधिमाह, मयूखैरित्यादि ।—मयूखैरिति—किरणैः, जगतः इति—लोके,

निशाकरकराकीर्णे प्रवाते सौधमस्तके।
निवृत्तकामो व्यजनैः पाणिस्पर्शैः सचन्दनैः।
सेव्यमानो भजेतास्यां मुक्तामणिविभूषितः॥
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत्॥ ११॥
भूबाष्पान्मेघनिष्यन्दात् पाकादम्लाज्जलस्य च।
वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः॥
भजेत् साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनञ्च यत्।
आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं शृतान् रसान्॥
जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम्।
दिव्यं कौपं शृतञ्चाम्भो भोजनन्त्वतिदुर्दिने॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु।
नदीजलोदमन्थाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत्॥ १२॥

पेपीयते—भृशार्थे पिबति। ग्रीष्मेऽप्यत्युष्णत्वाच्च मद्यं न पेयमित्युत्सर्गः। मद्यसात्म्यानान्तु सात्म्यत्यागेन सात्म्यत्यागजाः रोगा भवन्ति, तत्र किं प्रतिविधेयमित्याह,—अल्पं वा सुबहूदकं वा पेयमिति। मध्याह्ने इत्यादि।—धारागृह इति छेदः। निशीति परेण सम्बध्यते। वर्जनीयमाह, लवणेत्यादि॥ ११॥

वर्षाविधिमाह, भूबाष्पादित्यादि।—भूबाष्पः प्रभावादेव दोषत्रयकोपकः। अन्ये तु पित्तस्य इत्याहुः। मेघनिष्यन्दः,—शैत्याद्वातकफजननः; अम्लपाकता च सलिलाम्लता पित्तकरी। अग्निबले क्षीणे इत्यनेन अग्निमान्द्यमपि त्रिदोषकोपकमिति दर्शयति। अग्निमान्द्यं हि अपाकाम्लपाकाभ्यां कफपित्तकारि, धातुपोषकरसानुत्पादनाच्च धातुक्षयेण वातकारि। एतेन वर्षासु अग्निमान्द्येन वातादिकोपः; वातादिकोपेन च अग्निमान्द्यमिति दर्शितम्; उक्तं हि वाग्भटे—"भूबाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा। वह्निनैव च मन्देन तेष्वित्यन्योऽन्यदूषिषु॥" इति। पवनादय इति—पवनप्रधानाः। साधारणमिति—त्रिदोषप्रशमनमग्निसन्दीपनञ्च। आस्थापनं—निरूहम्, शतान् रसानिति—संस्कृतान् मांसरसान्; मध्वरिष्टं—मधुकृतमरिष्टं, चिरन्तनं—पुरातनम्। दिव्यमिति—आकाशजलम्। भोजनमित्यादि परेण सम्बध्यते।

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः।
तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति॥
तज्जयाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम्।
तिक्तं स्वादु कषायञ्च क्षुधितोऽन्नं भजेल्लघु॥
शालयो मुद्गाः सिताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलम्।
शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः।
शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च॥
तुषारक्षारसौहित्य-दधितैलवसातपान्।
तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्न-पुरोवातान् परित्यजेत्॥ १३॥
शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्त्यान् रसान् भजेत्।
स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान्।
शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः॥
अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा।
नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ॥

मधुक्षमिति—माक्षिकम्। सीध्वमिति—मधुयुक्तम्। एतच्च वार्षिकदिवसक्लेदशोषणार्थं ज्ञेयम्। वर्जनीयमाह, नदीत्यादि।—उदकमन्थ:,—उदकप्रधानो मन्थः, चङ्क्रमणं, —दिवास्वप्न'॥ १२॥

शरद्विधिमाह, वर्षेत्यादि।—उचितं—समवेतम्, "उच समवाये" इत्यस्य रूपम्। समवायोऽत्र सततोभ्यासरूप: सम्बन्ध:, तेन शीतसमवेताङ्गानामित्यर्थः। सहसा द्रुतक्रमेण। आचितमिति—सञ्चितं वर्षासु। प्राय इति वचनात् कदाचित् वर्षासु शीतमधुरादिसेवया पित्तचयाभावात् शरदि प्रकोपो न भवत्यपीति दर्शयति। तिक्तं घृतं—पञ्चतिक्तघृतादिकम्। क्वथितं पय इति—शृतं दुग्धम्। प्रदोषे चेति—चकारोऽवधारणे, प्रदोष एवेत्यर्थः। वर्जनीयमाह, तुषारेत्यादि॥ १३॥

ऋतुभेदे रसानाह, शीत इत्यादि।—सार्धश्लोक।—शीत इति—हिमशिशिरयो:। आद्यान् त्रीन् इति।—स्वाद्वम्ललवणरसान्। अन्त्यानिति—कटुतिक्तकषायान्। शरद्वसन्तयोरित्यादौ भजेदित्यनेन पूर्वोक्तेनान्वयः। अतः अन्यथेति।—हेमन्तशिशिरयोश्च विपरीतमिति—स्निग्धम्, उष्णञ्चान्नपानं भजेदित्यर्थः। नित्यमि-

ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥
इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।
उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते ॥
देशानामामयानाञ्च विपरीतगुणं गुणैः ।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितञ्चाद्यमेव च ॥
तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्त्तते ।
अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥

त्यादि।—नित्यं सर्वदा सर्वथा—यथा रसानामभ्यासः कार्यः। एवञ्च सति "शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन्" इत्यादि यदुक्तं तद्विरुध्यते इत्यत आह, तस्याधिक्यमित्यादि।—यस्मिन् ऋतौ यो रसः सेव्यत्वेनोक्तः तस्याधिक्यमात्रे तद्वचनस्य तात्पर्य्यमिति भावः। ऋत्वोरित्यादि।—पूर्वऋतोरन्त्यमासस्यान्तिमसप्ताहः, तथा परऋतोराद्यमासस्य प्रथमसप्ताह इति सप्ताहद्वयं ऋतुसन्धिरित्यर्थः। क्रमादिति—न सहसा त्यागशीलने विधेये। अत्र हेतुर्वाग्भटेनैवोक्तो यथा—"असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात्" इति; सात्म्यत्यागादसात्म्यमिव नाचरेदित्यर्थः। उपसंहरति इत्युक्तमित्यादि।—ऋतुसात्म्यप्रसङ्गेनाभ्याससात्म्यमप्याह, उपशेते इत्यादि।—उपशेते—सुखयति, अपथ्यमपि तद्विकारं न जनयति; कुतः?—इत्याह, औचित्यादिति—अभ्यासात्। अपथ्यमपि हि निरन्तराभ्यासात् विषमिवाहीविषस्य नोपघातकं भवतीति भावः। ओकः,—अभ्यासः, तेन सात्म्यमोकसात्म्यम्। देशसात्म्यं रोगसात्म्यञ्च दर्शयति, देशानामित्यादि।—देशानाम्—अनूपादीनां, गुणैः,—स्नेहगौरवादिभिः सह विपरीतगुणं स्नेहगौरवविपरीतरौक्ष्यलाघवयुक्तं मुद्गशाकलमांसमध्वादि। आद्यमदनीयम्, चेष्टितञ्च व्यायामादि, देशसात्म्यमिच्छन्त्यायुर्वेदविद इत्यर्थः। एवमामयविपरीतञ्च शीतविकारे उष्णमित्यादि रोगसात्म्यमित्यर्थः। गुणशब्दोऽत्र धर्म्मवाचकश्च, तेन विपरीतप्रभावाणामपि ग्रहणम्; ततश्च प्रभाववैपरीत्यात् तद्विपरीतार्थकारिणाञ्च ग्रहणम्; आमयशब्देन आमयहेतुरपि ग्रहीतव्यः, तेन हेतुविपरीतस्यापि सात्म्यस्य ग्रहणम्। इदानीं ग्रन्थविस्तरभयात् संक्षेपेण स्वास्थ्यपरिपालनोपायमाह, तच्चेत्यादि।—स्वास्थ्यमिह एवैकधातुवैषम्यविरहितधातुसाम्यम्; तच्च स्वास्थ्यमुभ-

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १४ ॥

इति स्वस्थाधिकारः।

गौड़ाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्र-
नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।
भानोरनु प्रथितलोध्रवलीकुलीनः
श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥ १५ ॥
यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
नत्रैव निक्षिपति केवलमुद्धरेद्वा ।

यथा परिपाल्यते । विमुक्ताहाराचाराभ्यां सदा चीयमाणशरीरपोषणेन प्रत्यवायहेतु-परिहारेण च, यथा दीपपरिपालनं स्नेहवर्तिदानात् पोषणेन क्रियते, तथा निर्वा-पकहेतुवातादिपरिहारेण च । तत्र श्लोकपूर्वार्द्धेन स्वास्थ्यपोषकहेतुरुक्तः, उत्तरा-र्द्धेन तु स्वास्थ्यविघातकहेतुपरिहारोऽभिधीयत इति न पौनरुक्त्यम् । अनुत्पत्तिरिह उत्पादकसामग्रीविघटनम् । इदानीमुक्तस्यानुक्तस्य च स्वस्थविधेरवधानेन कर्त्तव्यता माह, नगरीत्यादि ।—नगरी रथी चेति नगररथयोरधिपः, कृत्येषूक्तेष्वनु-क्तेषु च ॥ १४ ॥

इति स्वस्थाधिकारविवृतिः ।

इदानीं ग्रन्थपरिसमाप्तौ पित्रादीनामुत्कीर्त्तनपूर्वकं स्वनाम निर्दिशन्नाह, गौड़ाधिनाथेत्यादि ।—गौड़ाधिनाथः—नयपालदेवः, तस्य रसवती—महानसं, तस्याऽधिकारी, तथा पात्रमिति—मन्त्री, ईदृशो यो नारायणस्तस्य तनयः, सुनय इति—नीतिमान्, अन्तरङ्गादिति—लब्धान्तरङ्गपदविकात भानोरनु नारायणस्य तनय इति योज्यं, तेन भानोरनुज इत्यर्थः । विद्याकुलसम्पन्नो हि भिषगन्तरङ्ग इत्यु-च्यते । लोध्रवलीकुलीन इति—लोध्रवलीसंज्ञक दत्तकुलोत्पन्नः ॥ १५ ॥

य इत्यादौ ।—सिद्धयोग इति—वृन्दकृतसंग्रहस्य संज्ञा, तल्लिखितयोगमपेक्ष्या-धिका ये च सिद्धयोगा अत्र ग्रन्थे उक्तास्तानधिकयोगान् अत्रैव सिद्धयोगे यो निक्षि-

भट्टत्रयत्रिपथवेदविदा जनेन
दत्तः पतेत् सपदि मूर्द्धनि तस्य शापः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

पति, तथा यो वा मानधिकसिद्धयोगानितः संग्रहादुद्धरेत् दूरीकुर्य्यात्, तस्य मूर्द्धनि दृढेन पुंसा दत्तः शापः पतेत्। कीदृशेन पुंसा?—भट्टत्रयत्रिपथवेदविदा। कारिका, वृद्धटीका, तत्त्वटीकेति भट्टत्रयम्, त्रिपथवेदः,—ऋग्यजुःसामरूपः, तद्विदा ॥ १६ ॥

अवदाताख्यानतमसा मुष्यन्तं चक्रसंग्रहम्।
प्रकाशयितुमस्माभिर्निर्मिता तत्त्वचन्द्रिका ॥
आसीत् सभायां गौडेश्वरस्य लब्धप्रतिष्ठः किल शाङ्गिसेनः।
वाणीविलासं कविसार्वभौमं विजित्य यः प्राप यशःसमुद्रम् ॥
कालक्रमेणैतनयस्ततोऽभूत् ततोऽपि लक्ष्मीधरसेननामा।
तस्मादभूदुद्धरणस्तनूजस्तस्मादनन्तस्तनयोऽस्य जज्ञे ॥
मालञ्चिकायामनिवासभूमिर्गौडावनीपालभिषग्वरस्य।
अनन्तसेनस्य सुतो व्यधत्त टीकामिमां श्रीशिवदाससेनः ॥
टीकासु पूर्वैर्विहितासु येऽर्था ये वा गुरुभ्योऽधिगता मयापि।
सन्त्यत्र ते यस्तदलं श्रमेण टीकान्तरान्वेषणजेन धीराः ॥
श्रीशिवदाससेनविरचिता तत्त्व .न्द्रिका समाप्ता ॥

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः।

परिशिष्टम् ।

कफान्वितवायोर्लक्षणम् ।

प्राक्सञ्चितं यस्य बलासजालमन्वेति भूयः प्रबलः समीरः ।
तेनाहतस्तं प्रविधाय शुष्कं कुर्य्यात् प्रवृद्धोऽथ विकारवृन्दम् ॥
त्वक्स्फोटनं पाणिपदोक्षणानां दाहोऽतिशोषो वदनस्य तोदः ।
हृत्कम्पदौर्बल्यमतिश्रमत्वं भ्रान्तिर्मृषोद्भावनजल्पनञ्च ॥
वैस्वर्य्यमालस्यमथाविपाको ह्युदासचिन्ता रुचिगात्रभङ्गम् ।
निद्राक्षयं मूत्रपुरीषबद्धं तमःप्रवेशो गमनेऽप्यशक्तिः ॥
श्लेष्मान्वितोऽयं कथितः समीरः करोति नानागदवृन्दमेषः ॥

सूतिकाकालः ।

यावन्न दृश्यते पुष्पं यावद् वा चीरपोऽर्भकः ।
सूतां प्रजायिनीं विद्यान्मासा नष्टा दशैव तु ।
तस्मिन् यो जायते व्याधिः स स्मृतः सूतिकागदः ॥

मते चयच—

प्रसूता सार्द्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्त्तवे ।
सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरेर्मतम् ॥

सम्पूर्णम् ।